ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Θεωρήσεις της γυναικείας φύσης και εκπαίδευσης στην πρώιμη νεότερη Ιταλία, 16ος-18ος αιώνας

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΜΑΡΙΑ-ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων: Αναπληρωτής Καθηγητής Κώστας Γαγανάκης

Μέλος: Επίκουρη Καθηγήτρια Ανδρονίκη Διαλέτη

Μέλος: Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Μαρία Παπαθανασίου

Το έργο συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Πρόγραμμα Χορήγησης Υποτροφιών για Μεταπτυχιακές Σπουδές Δευτέρου Κύκλου Σπουδών» (MIS-5003404), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ).

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού,
Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ 2014-2020
ανάπτυξη - εργασία - αλληλεγγύη

Αθήνα 2020

Πίνακας περιεχομένων

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 7
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ 11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ 13
Η *Querelle des Femmes* 23
Ένταξη της διατριβής στην ιστοριογραφική συζήτηση 32
Πηγές για την εκπαίδευση των γυναικών 41
Η έννοια της *«μεταρρύθμισης»* ως κεντρικός πυλώνας εξέτασης και έρευνας της εκπαίδευσης των γυναικών 45
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ 51
ΑΠΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ 51
ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΤΑΛΙΑ ($16^{ΟΣ}$-$17^{ΟΣ}$ ΑΙ.) 51
Α΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 53
Επιδράσεις του ουμανισμού, της Αναγέννησης και της Καθολικής Μεταρρύθμισης στην εκπαίδευση 53
Α΄. 1. *«Εάν έχεις παιδιά, να τα διδάξεις»* 53
Α΄. 2. Οπτική κουλτούρα και οικιακή εκπαίδευση 77
Α΄. 3. Πρόσληψη της γυναικείας εκπαίδευσης στις θεατρικές κωμωδίες 82
Ά΄. 4. Εκπαίδευση για το αυλικό περιβάλλον 91
Α΄. 5. Χριστιανική εκπαίδευση και κατήχηση 100
Α΄. 6. Ο μοναστικός εγκλεισμός, οι γυναικείες κοσμικές αδελφότητες και η εκπαίδευση των γυναικών 117
Α΄. 7. Η κοσμική αδελφότητα της *«Beata Vergine»* και η *«vita mista»* 134
Συμπεράσματα 149
Β΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 153
Ο κανονιστικός λόγος για την ανατροφή των γυναικών και ο ρόλος τους στην εκπαίδευση της οικογένειας 153
Β΄. 1. Η μάθηση ως μέσον διαμόρφωσης χριστιανικού ήθους και της αρετής 153
Β΄. 2. Οι γυναίκες, να διαβάζουν ή να ράβουν; 171
Β΄. 3. Η γυναικεία ανατροφή και εκπαίδευση *«ad statum»* 177
Β΄. 4. Η αξία της μητρότητας: Η ανατροφή των παιδιών ως μητρικό καθήκον και το ζήτημα της χηρείας 187
Β΄. 5. Η ωφελιμότητα των γυναικών και η πρόκληση της χηρείας 192
Β΄. 6. Πατρότητα και εκπαίδευση των παιδιών 209
Συμπεράσματα 218

Γ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 221
Το γυναικείο ζήτημα και η εκπαίδευση των γυναικών στη Βενετία κατά τον 16ο και 17ο αιώνα 221
Γ΄. 1. Όψεις *«τυραννίας»*: Η Arcangela Tarabotti, η ελευθερία της βούλησης και το αίτημα για την εκπαίδευση των γυναικών 221
Γ΄. 2. Από τη διακήρυξη της υπεροχής των γυναικών στις αρνητικές επιπτώσεις της γυναικείας εκπαίδευσης: Το τελευταίο έργο της Lucrezia Marinella 226
Γ΄. 3. Αμφισβήτηση και απόρριψη των γυναικών συγγραφέων 246
Συμπεράσματα 251
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ 255
Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ 255
ΚΑΤΑ ΤΟΝ 18Ο ΑΙΩΝΑ: ΚΑΝΟΝΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΥΠΕΡΒΑΣΕΙΣ 255
Α΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 257
Η πρόσληψη της γυναικείας εκπαίδευσης κατά τον 18ο αιώνα 257
Α΄. 1. Η «αντιπαράθεση» για την εκπαίδευση των γυναικών στην Ακαδημία των *Ricovrati* της Πάδοβας το έτος 1723 257
Α΄. 2. Εκπαίδευση μόνον για τις *«de generibus singularum»*; 294
Α΄. 3. Η Maria Gaetana Agnesi και η *«πολιτεία των γυναικών»* 297
Α΄. 4. Giuseppe Salìo: εκπαίδευση για λίγες 306
Α. ΄5. Ετυμηγορία της αντιπαράθεσης*: «οι γυναίκες νίκησαν»* 307
Γ΄. 6. Η Ακαδημία των *Arcadi* 309
Συμπεράσματα 315
Β΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 319
Εκπαιδευτικές κατευθύνσεις κατά την περίοδο του Διαφωτισμού στην Ιταλία 319
Β΄. 1. Ο *«πεφωτισμένος Καθολικισμός»,* η *«πεφωτισμένη δεσποτεία»* και εκπαίδευση 319
Β΄. 2. Εγκώμια γυναικών και πόλεων 330
Β΄. 3. Η μετάφραση ως εργαλείο διαμεσολάβησης και διάχυσης νέων ιδεών 341
Β΄. 4. Εκπαίδευση για το «μεγαλύτερο μέρος» των γυναικών 348
Β΄. 5. Η *«ιστορία των γυναικών»* ως εργαλείο αντιπαράθεσης για την εκπαίδευση 354
Β΄. 6. Γαλλικές επιδράσεις στην εκπαίδευση των γυναικών 369
Συμπεράσματα 373
Γ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 375
Η αναγκαιότητα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και το ζήτημα της καταγωγής 375
Γ΄. 1. *«Δεν υπάρχει άλλος αιώνας, στον οποίο να έχουν μιλήσει τόσο πολύ για την εκπαίδευση όσο στον δικό μας»* 375
Γ.΄ 2. Η αναγκαιότητα της *«μεταρρύθμισης του κόσμου»* και το κυνήγι της *«δημόσιας ευημερίας»* 379
Γ΄. 3. Η αντιπαράθεση: «*δημόσια»* ή «*κατ' οίκον»* εκπαίδευση; 392
Γ΄. 4. Η προσωπική και δημόσια ωφέλεια της εκπαίδευσης 404

Γ΄. 5. Η συνεισφορά της Carlotta Ercolina de Saxy στην εκπαίδευση των κοριτσιών 411
Γ΄. 6. Τα γράμματα, οι επιστήμες και τα προσφορότερα γνωστικά αντικείμενα για τις γυναίκες 423
Συμπεράσματα 436
ΕΠΙΜΕΤΡΟ 439
Περίοδος της Γαλλικής Επανάστασης: Απόψεις για τη γυναικεία χειραφέτηση και εκπαίδευση στον ιταλικό χώρο 439
Γράφοντας για τα *«δικαιώματα»* των γυναικών με ψευδώνυμο. Εκφάνσεις της *Querelle des Femmes* στην *Υπεράσπιση των γυναικών* της Rosa Califronia. 442
Φίλες δημοκρατίες στην Ιταλία (1796-99): γυναικείες φωνές, επανάσταση και απογοήτευση 467
Από τη θρησκευτική κατήχηση στην *«κατήχηση του δημοκρατικού πολίτη και πολίτισσας»* 474
Η αποτίναξη των αλυσίδων. Επαναστατικός γυναικείος λόγος 478
Από την ανωνυμία στην ευθαρσή επωνυμία 494
ΕΠΙΛΟΓΟΣ 505
ΠΗΓΕΣ 517
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 545

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διδακτορική διατριβή τιτλοφορείται *Θεωρήσεις της γυναικείας φύσης και εκπαίδευσης στην πρώιμη νεότερη Ιταλία, 16ος-18ος αιώνας* και διαιρείται σε δύο μέρη, στα οποία εξετάζονται αναλυτικά όψεις του ζητήματος της γυναικείας εκπαίδευσης και της ανατροφής των γυναικών, κατά τη διάρκεια του 16ου, 17ου και 18ου αιώνα, ενώ, παράλληλα, συνεξετάζονται και οι παράγοντες που επηρέαζαν τη θέση των γυναικών στην πρώιμη νεότερη Ιταλία, όπως οι απόψεις ανδρών και γυναικών συγγραφέων για τη φύση, τα καθήκοντα και για τους ρόλους των γυναικών στην οικογένεια, στην κοινωνία, στη θρησκεία. Το πρώτο μέρος απαρτίζεται από τρία κεφάλαια και το δεύτερο μέρος από επίσης τρία κεφάλαια. Η διατριβή ολοκληρώνεται με το επίμετρο, στο οποίο εξετάζονται οι απόψεις ανδρών και γυναικών συγγραφέων για τη θέση των γυναικών αλλά και για τη γυναικεία εκπαίδευση κατά την περίοδο του μακρού 18ου αιώνα και πιο συγκεκριμένα στην περίοδο που ακολούθησε τη Γαλλική Επανάσταση και αυτήν της εγκαθίδρυσης των «φίλων δημοκρατιών» της Ιταλίας. Όλα τα κεφάλαια διαιρούνται σε επιμέρους υποκεφάλαια, όπου προσεγγίζονται επισταμένως θέματα, που συνδέονται με το γυναικείο ζήτημα στη μακριά διάρκεια τριών αιώνων και ιδιαίτερα με την παρουσία των γυναικών της Ιταλικής Χερσονήσου στην πνευματική, στην κοινωνική και στην πολιτική ζωή. Στόχος ήταν να αναδειχθούν οι απόψεις για τη γυναικεία εκπαίδευση, η εκφορά του γυναικείου και ανδρικού λόγου για την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης, οι συνέχειες και οι ασυνέχειες του κανονιστικού λόγου για την εκπαίδευση των γυναικών. Στο επίμετρο, αναζητούνται συνέχειες και ρήξεις που αφορούσαν στο ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών στις δυο τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα. Αναγνωρίζοντας όμως πως υπάρχουν ειδικότεροι μελετητές και μελετήτριες για την περίοδο του μακρού 18ου αιώνα, στόχος του επιμέτρου αυτού είναι να θέσω ερωτήματα για περαιτέρω έρευνα.

Έναυσμα για την έρευνα αυτή αποτέλεσε αφενός η φοίτησή μου στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, που ενίσχυσε το ενδιαφέρον μου για την ιστορία της πρώιμης νεότερης Ευρώπης, και αφετέρου οι μεταπτυχιακές μου σπουδές στο *University of Sheffield* του Ηνωμένου Βασιλείου, κατά το ακαδημαϊκό έτος 2013-2014, από το οποίο έλαβα τον τίτλο *Master of Arts in Early Modern History* και εκπόνησα τη διπλωματική μου εργασία με τίτλο: *The Woman Question in Early Modern Venice: A Case Study of Lucrezia Marinella* με επιβλέποντα καθηγητή τον James Shaw.

Η έρευνα της παρούσας διδακτορικής διατριβής διεξήχθη στην Ιταλία και στην Αγγλία και εκπονήθηκε στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, κατά το ακαδημαϊκό έτος 2015-2016 μετέβην στη Βενετία όπου συγκέντρωσα πρωτογενές και δευτερογενές υλικό. Εργάστηκα στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη (*Biblioteca Nazionale Marciana)*, στη Βιβλιοθήκη *Querini Stampalia* της Βενετίας, στη Βιβλιοθήκη του Μουσείου *Correr* και στη δημοτική Βιβλιοθήκη της Πάδοβας (*Biblioteca Civica di Padova)* με τις πηγές μου να καλύπτουν χρονολογικά τον 16ο, τον 17ο και τον 18ο αιώνα. Επίσης, συνέλεξα πρωτογενές υλικό και από τη Δημοτική Βιβλιοθήκη *Bertoliana* στη Βιτσέντσα (*Biblioteca Civica Bertoliana)*, σε πηγές που αφορούσαν τον 18ο αιώνα.

Τον Ιανουάριο και Φεβρουάριο του 2018 διενήργησα έρευνα στο Ηνωμένο Βασίλειο και συγκεκριμένα στη Βρετανική Βιβλιοθήκη (*British Library)* και στη Βιβλιοθήκη του *Institute of Historical Research* (*IRS*), School of Advanced Study, του Πανεπιστημίου του Λονδίνου. Ακόμη, συμπλήρωσα τη δευτερογενή μου βιβλιογραφία στη Βιβλιοθήκη *Western Bank Library* στο Πανεπιστήμιο του Sheffield. Στις παραπάνω Βιβλιοθήκες ήρθα σε επαφή με πλούσια πρωτογενή και δευτερογενή βιβλιογραφία σχετικά με την οικονομική, την πολιτική και την πνευματική κατάσταση στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη και κυρίως στην Ιταλία, με την ιστορία της εκπαίδευσης, τη θέση των γυναικών στην επιστήμη και τα γράμματα καθώς και τη διάχυση της παιδείας στις γυναίκες και με τον ρόλο που έπαιξαν σ' αυτό το θέμα οι ιταλικές ακαδημίες. Τον Απρίλιο του έτους 2019 διενήργησα έρευνα στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ρώμης, κυρίως για την αναζήτηση συμπληρωματικής δευτερογενούς βιβλιογραφίας (*Biblioteca Nazionale Centrale di Roma)*.

Επίσης, ιδιαίτερα σημαντική για την έρευνά μου ήταν η ανεύρεση πρωτογενών πηγών από βάσεις δεδομένων και υλικού, που έχει ψηφιοποιηθεί ηλεκτρονικά. Συγκεκριμένα, οι βάσεις δεδομένων του *Early English Books Online* (*EEBO*), του *Eighteenth Century Collection Online* (*ECCO*), του *Internet Archive*, της *Europeana Collections*, της *Gallica*, που υποστηρίζεται από την *Bibliothèque Nationale de France*, της Ακαδημίας *della Crusca*, της *Database of Italian Academies*, καθώς και μέσω της ελεύθερης πρόσβασης ψηφιοποιημένων βιβλίων του 16ου, του 17ου και του 18ου αιώνα, που παρέχει η *Google* μέσω των *Google Books*, διευκόλυναν ιδιαίτερα την πρόσβασή μου σε πρωτογενείς πηγές[1].

[1] https://eebo.chadwyck.com/home.
https://quod.lib.umich.edu/e/ecco/.
https://archive.org/. https://www.europeana.eu/portal/en.

Για την τεκμηρίωση της διατριβής έχω συμβουλευθεί τη γραμματειακή παραγωγή της περιόδου (16ος-18ος αιώνας), χρησιμοποιώντας τα πρωτότυπα έργα. Σε ορισμένες περιπτώσεις, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις αδυναμίας εξεύρεσης του πρωτότυπου έργου σε βιβλιοθήκες της Ιταλίας και της Αγγλίας, έχω χρησιμοποιήσει σύγχρονες εκδόσεις των έργων σε μετάφραση στην αγγλική ή σε κριτική επανέκδοση στην πρωτότυπη ιταλική γλώσσα. Όλες οι μεταφράσεις των παραθεμάτων από την ιταλική και την αγγλική γλώσσα στην ελληνική είναι δικές μου. Στη μετάφραση των παραθεμάτων έχει γίνει προσπάθεια να είναι αυτή πιστή στο πρωτογενές υλικό, προσαρμοσμένη όμως στις ιδιαιτερότητες της ελληνικής γλώσσας.

Σε περιπτώσεις που έχει δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στην απόδοση του νοήματος παρά στην παροχή μιας πιστής μετάφρασης δίδεται εντός το κειμένου σε εισαγωγικά ή σε υποσημείωση το πρωτότυπο ιταλικό κείμενο. Σε περιπτώσεις που δεν υπήρχε αρίθμηση σελίδων στο πρωτογενές υλικό, κυρίως σε προλογικά και αφιερωματικά σημειώματα των συγγραφέων και εκδοτών, γίνεται αναφορά στο πού βρίσκονται τα παραθέματα σε υποσημείωση, ενώ στην ένδειξη των σελίδων αναφέρω πως δεν υπάρχει αρίθμηση με την συντομογραφία χ.α. (χωρίς αρίθμηση). Τέλος, όπου παρατίθεται αριθμός σελίδας που συνοδεύεται από άλλο αριθμό σελίδων εντός εισαγωγικών, ο πρώτος αριθμός αναφέρεται στη σελιδοποίηση του πρωτότυπου έργου και ο δεύτερος αριθμός στην σύγχρονη επανέκδοσή του: αυτό γίνεται σε τέσσερις περιπτώσεις στα έργα της Isabella Sori, του Agostino Valier, του Lodovico Dolce και του Gaetano Filangeri.

Πειραιάς, 7 Μάϊου 2020

https://gallica.bnf.fr/accueil/fr/content/accueil-fr?mode=desktop.
https://accademiadellacrusca.it/.
http://www.bl.uk/catalogues/ItalianAcademies/. https://books.google.com/.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Τις θερμότερες ευχαριστίες και την ευγνωμοσύνη μου οφείλω να εκφράσω στον επιβλέποντα καθηγητή μου Κώστα Γαγανάκη, καθώς, ήδη από τις προπτυχιακές μου σπουδές, μού άνοιξε την «πόρτα» στον κόσμο της πρώιμης νεότερης ευρωπαϊκής ιστορίας, που με ενθουσίασε και με έκανε να αγαπήσω ακόμη περισσότερο την επιστήμη της ιστορίας. Όλα αυτά τα χρόνια εκπόνησης της διδακτορικής μου διατριβής υπήρξε ακούραστος συνομιλητής μου, με στήριξε επιστημονικά, ακαδημαϊκά και ηθικά. Η παρούσα διδακτορική διατριβή δε θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς τη βοήθεια της Επίκ. Καθηγήτριας Ανδρονίκης Διαλέτη, μέλος της Τριμελούς Επιτροπής. Από το πρώτο διάστημα της συνεργασίας μας μέχρι και σήμερα με καθοδήγησε στον «κόσμο των γυναικών» της πρώιμης νεότερης Ιταλίας, μού έδωσε πολύτιμες συμβουλές και με ενέπνευσε με ιδέες, που στάθηκαν ανεκτίμητες για την ολοκλήρωση της παρούσας έρευνας. Την ευχαριστώ για το χρόνο της και για την καλή της διάθεση να με συμβουλεύσει και κυρίως γιατί αισθάνθηκα πως κατανοούσε όλες τις δυσκολίες που αντιμετώπιζα στην πορεία της έρευνάς μου. Θα ήθελα να ευχαριστήσω την Αναπλ. Καθηγήτρια Μαρία Παπαθανασίου, μέλος της Τριμελούς Επιτροπής, για τις συμβουλές και για την καθοδήγησή της στο ερευνητικό μου έργο καθώς και για τη στήριξη και την πίστη της σε εμένα. Θα ήθελα ακόμη να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στα μέλη της Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής, την Καθηγήτρια Αναστασία Παπαδία-Λάλα, την Αναπλ. Καθηγήτρια Κατερίνα Κωνσταντινίδου, τον Καθηγητή Γεράσιμο Παγκράτη, καθηγητών του ΕΚΠΑ, και τον Αναπλ. Καθηγητή Θεοδόσιο Νικολαΐδη, του Τμήματος Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Εκφράζω ακόμη την ευγνωμοσύνη μου στο Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ), που χρηματοδότησε την παρούσα εργασία από τον Μάιο του 2017 έως και τον Νοέμβριο του 2018. Η υποτροφία που μού χορήγησε ήταν πολύ σημαντικός παράγοντας για την ολοκλήρωση της έρευνάς μου, καθώς μού επέτρεψε τη διενέργεια έρευνας στο εξωτερικό και τον εμπλουτισμό της πρωτογενούς και της δευτερογενούς βιβλιογραφίας με πολύτιμα έργα, που διευκόλυναν καθοριστικά την ολοκλήρωση της διατριβής. Επιπλέον, συνέβαλε στο να αισθάνομαι πως οι κόποι μου τυχαίνουν αναγνώρισης.

Επιπρόσθετα, θα ήθελα να ευχαριστήσω το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών για τη δωρεάν και δημόσια παιδεία που παρέχει στους φοιτητές του και για όλες τις παροχές του από τα προπτυχιακά μου χρόνια έως σήμερα, που συνέβαλαν στη διαμόρφωσή μου ως επιστήμονα και πάνω από όλα ως άνθρωπο.

Ευχαριστίες οφείλω και σε όλους του καθηγητές του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών για το εύρος γνώσεων που προσφέρουν στους φοιτητές τους κατά τη διάρκεια των προπτυχιακών σπουδών. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στο Κληροδότημα του Πανεπιστημίου «Μαρία Στάη» για την υποτροφία που αυτό μου παρείχε από το Δεκέμβριο του 2014 έως και τον Απρίλιο του 2017. Ακόμη, ευχαριστώ το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας για τη φιλοξενία που μου παρείχε κατά την παραμονή μου εκεί το 2016 για τους σκοπούς της έρευνάς μου και ιδιαίτερα τον Διευθυντή του Ινστιτούτου, Καθηγητή Γεώργιο Πλουμίδη.

Ευχαριστώ την οικογένειά μου για την αμέριστη στήριξή της. Τη μητέρα μου, Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, γιατί αποτελεί πρότυπο για εμένα, καθώς κατόρθωσε να συνδυάζει «τα οικιακά καθήκοντα», τις «υποχρεώσεις της μητέρας», για την ανατροφή, την τροφή και την αγάπη, όπως αυτές εκφράζονται στα έργα που έχουν εξετασθεί στη διατριβή αυτήν, παράλληλα με τις «πνευματικές της αναζητήσεις», τη μελέτη, τη συγγραφή και την πανεπιστημιακή διδασκαλία. Θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στον πατέρα μου, Γεώργιο Ν. Λεοντσίνη, καθώς είναι διαρκώς δίπλα μου σε όλη μου την πορεία και θερμός υποστηρικτής μου σε ό,τι κάνω, από τα μαθητικά μου χρόνια έως σήμερα. Παράλληλα, θεωρώ ιδιαίτερα συγκινητικό πως «οι γυναίκες μου», τα έργα τους, η σκέψη και οι δρόμοι της ζωής τους τον ενθουσιάζουν αλλά και για τις συζητήσεις μας, που ήταν καθοριστικές για τη διεύρυνση της ιστορικής μου σκέψης και τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς μου. Στην αδελφή μου Ελένη Λεοντσίνη εκφράζω θερμές ευχαριστίες για τη στήριξη και κατανόησή της όλα αυτά τα χρόνια της έρευνάς μου, καθώς και για τις γόνιμες συζητήσεις μας. Ευχαριστίες οφείλω επίσης, στην οικογενειακή μας φίλη Άννα Ταμπάκη για την αγάπη της και τις πολύτιμες συμβουλές της.

Θα ήθελα τέλος να ευχαριστήσω τους καλούς συναδέλφους από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, τη Χαρούλα Μούτσιου, τη Στέλλα Χατζοπούλου και τον Μάριο Δημητριάδη για τις συζητήσεις μας και την στήριξή τους όλα αυτά τα χρόνια. Ακόμη, ευχαριστώ τις φίλες μου, Βιολέτα Μαυροπούλου και Μαρία Κασιμάτη, για την ηθική και την ψυχολογική τους στήριξη σε όλη μου την πορεία, καθώς και την Κατερίνα Γιαμακίδου, που έβρισκε το θέμα μου ενδιαφέρον και με παρότρυνε να το ολοκληρώσω. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Βασίλη Αλεβιζάκο, γιατί με καταλαβαίνει, με ενθαρρύνει και με στήριξε ιδιαίτερα στην προσπάθεια ολοκλήρωσης αυτής της μελέτης.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αισιόδοξη ανάλυση του ελβετού ιστορικού, Jacob Burkhardt στο πρωτοποριακό του δοκίμιο για τον πολιτισμό της Ιταλίας κατά την περίοδο της Αναγέννησης, που εκδόθηκε το έτος 1860, ανέδειξε την ανάδυση της ατομικότητας όπως και την ίση αντιμετώπιση των γυναικών από τους άνδρες κατά την περίοδο αυτήν. Η θετική του αυτή ανάγνωση για τη θέση των γυναικών αποτέλεσε σημείο αντιπαράθεσης από διακεκριμένους ιστορικούς του 20ού και του 21ου αιώνα[1]. Στο δοκίμιό της η ιστορικός Joan Kelly-Gadol, αμφισβήτησε την ιδέα πως οι γυναίκες μετείχαν στην Αναγέννηση, θέτοντας το ερώτημα εάν τελικά πράγματι «*είχαν οι γυναίκες Αναγέννηση;*» κατά την περίοδο της Αναγέννησης. Η απάντησή της ήταν αρνητική, βασιζόμενη σε πέντε βασικούς πυλώνες της έρευνάς της, όπως στην καταπίεση της γυναικείας σεξουαλικότητας, στον οικονομικό και στον πολιτικό αποκλεισμό των γυναικών, στην ελλιπή πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση και στη συμμετοχή τους στην πολιτισμική παραγωγή της περιόδου όπως και στις απόψεις που έθεταν τη γυναικεία φύση στο περιθώριο και αναγνώριζαν ως μοναδικά τους προσόντα την κοσμιότητα και την αρετή[2].

Στόχος της διατριβής μου δεν είναι ούτε η επίρρωση ούτε η ακύρωση του επιχειρήματος της Joan Kelly αλλά η διερεύνηση των τρόπων σκέψης, που προσδιόριζαν τις γυναίκες στην Ιταλία κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο και τις δυνατότητες που αυτές είχαν στο να λαμβάνουν εκπαίδευση. Η προσέγγισή μου τίθεται υπό το πρίσμα της διανοητικής ιστορίας, εστιάζοντας στη μελέτη των ιδεών για τη γυναικεία εκπαίδευση και φύση εντός του πλαισίου ή μάλλον των πλαισίων στα οποία αυτές αναδύθηκαν. Για να επιτευχθεί συγκειμενοποίηση του λόγου για τις γυναίκες, λαμβάνονται υπόψη ο ιστορικός χρόνος, ο τόπος και οι διάφορες τομές με στόχο την ένταξη των ιδεών και των απόψεων των συγγραφέων, ανδρών και γυναικών, στις κοινωνικές, στις πολιτικές και στις θρησκευτικές εξελίξεις της περιόδου. Παράλληλα, έχει καταβληθεί προσπάθεια η παρούσα μελέτη να «συνομιλήσει» και με άλλους

[1] Jacob Burckhardt, *The Civilization of the Renaissance in Italy,* The Project Gutenberg EBook, 2014, σ. 396-402.

[2] Joan Kelly-Gadol, «Did Women Have a Renaissance?» στο Renate Bridenhal και Claudia Koonz (επιμ.), *Becoming Visible: Women in European History*, Houghton Mifflin, Βοστώνη 1977, σ. 174-201.

συγγενείς κλάδους της διανοητικής ιστορίας, όπως την πολιτισμική και την κοινωνική ιστορία, με στόχο την καλύτερη κατανόηση των εννοιών και των πρακτικών.

Σύμφωνα με την Barbara Whitehead η εξέταση του ζητήματος της ιστορίας της εκπαίδευσης των γυναικών δεν είναι εφικτό να διερευνηθεί μόνο μέσω της αναζήτησης πληροφοριών από την επίσημη εκπαίδευση που λάμβαναν, επειδή η έννοια της «εκπαίδευσης» των γυναικών αποτελεί μια πιο σύνθετη έννοια, η οποία συνδέεται άμεσα με τις απαιτήσεις της κοινωνίας από τις γυναίκες[3]. Στόχος της παρούσας διατριβής δεν ήταν να προβληθεί η επίσημη εκπαίδευση που προσφερόταν από διάφορους φορείς που παρείχαν εκπαίδευση στις γυναίκες, όπως τα σχολεία, τα κολέγια και τα μοναστήρια, αλλά η εκπαίδευση που οριζόταν πως έπρεπε να λαμβάνουν κατά κύριο λόγο στον οικιακό χώρο. Η εκπαίδευση των γυναικών συνδεόταν με τις απαιτήσεις της κοινωνίας από τις γυναίκες και πιο συγκεκριμένα με τα καθήκοντα που τούς όριζαν οι άνδρες όπως και με την κοινωνική καταγωγή των γυναικών. Παράλληλα, όμως εξετάζεται και το πώς οι γυναίκες έβλεπαν τον εαυτό τους και τη θέση τους στην κοινωνία αλλά και οι απόψεις τους για την ανάγκη αμφισβήτησης των παραδοσιακών αντιλήψεων για τη γυναικεία φύση, για τις δυνατότητες και για τους περιορισμούς τους αναφορικά με την πρόσβασή τους στη γνώση. Αναζητούνται συγκεκριμένα, οι απόψεις και οι ιδέες για το τί συνιστούσε εκπαίδευση για τις γυναίκες, ποια ήταν τα χαρακτηριστικά που έπρεπε να έχουν οι ευρυμαθείς γυναίκες, οι ενάρετες γυναίκες, οι γυναίκες συγγραφείς, οι παντρεμένες γυναίκες, οι μητέρες και οι χήρες, και τί θα έπρεπε να αποφεύγουν, ώστε να ανταποκρίνονται επάξια σε συγκεκριμένα πρότυπα, από τον 16ο έως και το τέλος του 18ου αιώνα.

Η έκταση της μελέτης της εκπαίδευσης των γυναικών στο χρονικό εύρος τριών αιώνων και η εξέταση αυτής σε πολλές πόλεις της Ιταλίας καθώς και οι πηγές που έχουν επιλεγεί να εξετασθούν, καθιστά λίγο-πολύ αδύνατη μια ακριβή αποτύπωση της επίσημης-θεσμοθετημένης προσφερόμενης εκπαίδευσης στις γυναίκες. Αυτός ο περιορισμός της έρευνας οφείλεται στον πολιτικό κατακερματισμό της Ιταλίας όπως και στην έλλειψη ενός ενιαίου εκπαιδευτικού προγραμματισμού κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο και τον 18ο αιώνα. Άλλωστε, οι γυναίκες που λάμβαναν εκπαίδευση διδάσκονταν κατά κύριο λόγο στις οικίες τους από οικοδιδάσκαλους, από τους πατέρες τους ή ήταν αυτοδίδακτες, καθιστώντας δύσκολη τη χαρτογράφηση του *«curriculum»*

[3] Whitehead, «Introduction», στο Whitehead (επιμ.), *Women's Education in Early Modern Europe,* σ. xii-xiii.

το οποίο κατά περίπτωση ίσχυε. Στο πλαίσιο της ιστορίας των ιδεών αναζητώ τί σήμαινε η εκπαίδευση, μέσω της εξέτασης πραγματειών για το γυναικείο ζήτημα, λαμβάνοντας υπόψη παράλληλα συγκλίσεις και αποκλίσεις στο χρόνο και το χώρο, όπως και το εάν οι ιδέες για την εκπαίδευση διαφοροποιούνταν ανάλογα με το φύλο των συγγραφέων.

Οι πηγές που έχουν ληφθεί υπόψη στη διατριβή είναι έντυπα έργα, που είχαν εκδοθεί κατά τους 16ο και 17ο αιώνα έως και τον 18ο αιώνα σε τυπογραφεία κυρίως της Ιταλίας και της Ευρώπης. Σε ορισμένες περιπτώσεις έχουν εξετασθεί σύγχρονες επανεκδόσεις στην ιταλική ή στην αγγλική γλώσσα, συγκριτικά με τις εκδόσεις του 16ου-18ου αιώνα ή σε περιπτώσεις αδυναμίας εξεύρεσης των πρωτότυπων έργων έχουν χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά οι σύγχρονες εκδόσεις του 20ού και του 21ου αιώνα. Οι πηγές που εξετάζω είναι πραγματείες για την ανατροφή και την εκπαίδευση των γυναικών, που όριζαν τους κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς τους και παρείχαν συμβουλές για την επιτυχή εκπλήρωση των ρόλων τους και των καθηκόντων τους σε διάφορα στάδια της ζωής τους, δηλαδή ως παρθένες, παντρεμένες, μητέρες, χήρες, ως μοναχές αλλά για όσες προορίζονταν για άλλους ρόλους, όπως, π.χ., για το αυλικό περιβάλλον. Εξετάζονται επιπλέον πραγματείες που αφορούν στον κανονιστικό λόγο για τις γυναίκες και είχαν ως στόχο την εμφύσηση των χριστιανικών αρετών, μέσω της θρησκευτικής διδασκαλίας και της κατήχησης. Ακόμη, στο πρώτο μέρος της διατριβής μελετώνται θεατρικά έργα και κυρίως κωμωδίες, στις οποίες γίνεται αναφορά στο ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών, στις δυνατότητες και στους περιορισμούς που υπόκειντο οι γυναίκες, εξαιτίας του φύλου τους.

Ακόμη, στο δεύτερο μέρος της διατριβής εξετάζονται η συμμετοχή των γυναικών στις ιταλικές Ακαδημίες, οι απόψεις των ακαδημαϊκών και των γυναικών για την εκπαίδευση όπως και εκδόσεις των Ακαδημιών με στόχο την αναζήτηση των αιτιών αποκλεισμού ή αποδοχής των γυναικών σ' αυτές. Άλλες πηγές που λαμβάνω υπόψη είναι το έργο γυναικών συγγραφέων, που είτε υποτάσσονταν στον κανονιστικό λόγο για τη γυναικεία φύση είτε αποτελούσαν «φωνές» οι οποίες αντιτάσσονται σ' αυτόν. Ακόμη, διερευνώνται οι τρόποι με τους οποίους έφταναν νέες ιδέες στον ιταλικό χώρο, π.χ. μέσω της μετάφρασης, της υιοθέτησης, της χρήσης και της απόρριψης των ιδεών όπως και ο μετασχηματισμός τους μέσω της οικειοποίησής τους, ως πολιτισμικών δανείων. Η μετάφραση αποτέλεσε, ιδιαίτερα για τον 18ο αιώνα, το μέσο διάδοσης ιδεών, με τις γυναίκες να αποκτούν το ρόλο των διαμεσολαβητών της επιστήμης. Το πρώτο μισό του 18ου αιώνα, η παρουσία των γυναικών στον κόσμο της έκδοσης και της

συγγραφής ήταν ισχνός με τη μετάφραση να υποκαθιστά τη συγγραφική παραγωγή. Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα παρατηρείται μια αύξηση του ενδιαφέροντος για το ζήτημα της εκπαίδευσης γενικότερα, και ειδικότερα της γυναικείας εκπαίδευσης, που εδραζόταν στο πλαίσιο ενός *«πατριωτικού προσανατολισμού της εκπαίδευσης»,* κάτι που αποτυπώνεται σε έργα ανδρών και γυναικών, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1760 και έπειτα[4].

Στο επίμετρο της εργασίας ωστόσο γίνεται μια επισκόπηση του ζητήματος της θέσης των γυναικών και των αιτημάτων για την εκπαίδευσή τους, που εντάσσεται στο πλαίσιο της *«πατριωτικής μητρότητας»* και στην κατήχηση, πλέον, του δημοκρατικού πολίτη. Αφορά στην περίοδο η οποία ακολούθησε τη Γαλλική Επανάσταση και την κυριαρχία των δημοκρατικών Γάλλων στην Ιταλία, που οδήγησαν στην εδραίωση των «φίλων δημοκρατιών» στην Ιταλία. Μέσω της εξέτασης των φυλλαδίων που εξέδιδαν ανώνυμες και επώνυμες «πολίτισσες»[5] αλλά και από έργα ανδρών που είχαν ως στόχο την αφύπνιση των δημοκρατικών συναισθημάτων ανδρών και γυναικών, αναδεικνύεται μια αναζωπύρωση της συζήτησης για τη θέση των γυναικών και την εκπαίδευση, ένα ζήτημα που θεωρώ πως χρήζει περισσότερης διερεύνησης, ώστε να αποτιμηθούν τα αποτελέσματα των ριζοσπαστικών λόγων τους. Η εκπαίδευση των γυναικών στο τέλος του 18ου αιώνα γίνεται ένα αίτημα, καθώς θεωρούνταν όχι πλέον *«προνόμιο»* αλλά *«δικαίωμα».* Επίσης, θεωρώ πως χρειάζεται να γίνει μια περισσότερο συστηματική μελέτη της περιόδου εγκαθίδρυσης των «φίλων», προς τη Γαλλία δημοκρατιών της Ιταλίας, στην οποία θα εξετάζονται συνεκδοχικά οι τυχόν συνέχειες και ασυνέχειες στις ιδέες και στα αιτήματα που εκφράστηκαν για τη γυναικεία εκπαίδευση με τους προηγούμενους αιώνες και σε συνάρτηση με την *Querelle des Femmes*[6].

Τα έργα αυτά απευθύνονταν κυρίως στις γυναίκες των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων, που είχαν την οικονομική δυνατότητα να τα αγοράσουν, ή να τούς παρασχεθούν ως δώρο από τους γονείς και το οικογενειακό και συγγενικό τους περιβάλλον ή να είχαν αγορασθεί από την οικογένειά τους και να βρίσκονταν στη

[4] Jean Bloch, «Discourses of Female Education in the Writings of Eighteenth-Century French Women», στο Sarah Knott και Barbara Taylor, *Women, Gender and Enlightenment,* Palgrave McMillan, Basingstoke 2005, σ. 247, 254-5.

[5] Υιοθετώ τον όρο «πολίτισσα» από τη μελέτη της Ελένης Βαρίκα με τίτλο *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, καθώς κατά τη γνώμη μου αποδίδει ορθά τους όρους *«cittadina»* και *«citoyenne»,* που άνδρες και γυναίκες συγγραφείς των τελών του 18ου αιώνα χρησιμοποίησαν για να αποδώσουν το θηλυκό γένος του «πολίτη», Πβ. Ελένης Βαρίκα με τίτλο *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα 2005.

[6] Βλ. παρακάτω στην εισαγωγή σ. 20-28.

βιβλιοθήκη της οικίας τους. Ακόμη, ορισμένα από αυτά τα έργα προορίζονταν για τους νέους και τις νέες που ανήκαν ή προαλείφονταν για το αυλικό περιβάλλον, δίνοντάς τους συμβουλές και ορίζοντάς τους κανόνες, ώστε ανάλογα να συνυπάρξουν σ' αυτό. Εντοπίζονται όμως και αναφορές στους συγγραφείς του 16ου και 17ου αιώνα και στις γυναίκες και στις νέες που ανήκαν στα υπάλληλα στρώματα, χωρίς όμως κάποιο έργο για τις γυναίκες να απευθύνεται σ' αυτές ή να γίνεται κάποια διεξοδική αναφορά.

Κατά τον 18ο αιώνα επίσης πολλά από τα έργα απευθύνονταν επίσης στις ελίτ, όμως, λόγω της ανάδυσης των ισχυρών και εύρωστων οικονομικά αστικών στρωμάτων, δεν περιορίζονταν μόνο στις ελίτ αλλά και σ' αυτήν την πολυπληθή κατηγορία του πληθυσμού. Πρέπει επίσης να παρατηρηθεί πως οι πραγματείες για την εκπαίδευση, που εκδόθηκαν μετά το 1760, περιλαμβάνουν, όσο ποτέ άλλοτε, στη συζήτηση για την εκπαίδευση και τα υπάλληλα στρώματα, άνδρες και γυναίκες, ενώ επίσης εντοπίζεται δυναμικά και η άποψη πως η εκπαίδευση δεν έπρεπε να απευθύνεται σε λίγους αλλά σε ένα ευρύτερο μέρος της κοινωνίας, που κατοικούσε στις πόλεις και στην ύπαιθρο και πως η γνώση για τη δεύτερη αυτή κοινωνική κατηγορία ήταν ταυτόσημη με την επιβίωση. Η σημαντικότερη τομή, κατά τη γνώμη μου, είναι πως η έννοια και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης συνεχώς μεταβάλλονται, κάτι που αναδεικνύεται κυρίως από την αντιπαράθεση για το ποια μορφή της είναι η καταλληλότερη, η *«δημόσια»* ή η *«ιδιωτική»*.

Τα χρονικά όρια αυτής της μελέτης έχουν ως αφετηρία την «Υψηλή Αναγέννηση» και εκτείνονται μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα. Η επιλογή της περιόδου της Αναγέννησης, ως *«terminus ante quem»*, δεν είναι τυχαία, καθώς στην περίοδο αυτήν εντοπίζεται μια επανα-διαπραγμάτευση κατεστημένων ιδεών, με βάση την οποία συντελείται μια μεθοδική εξέταση της κλασικής γραμματείας, ενώ οι αρχές του *«αναγεννησιακού ουμανισμού»* χαρακτηρίζουν το έργο ανδρών και γυναικών. Ακόμη, τα έργα των ουμανιστών βαθμιαία διαδίδονταν σε όλη την Ευρώπη και σ' αυτό συνέβαλε η ανάπτυξη της τυπογραφίας, όπως και η επιλογή πολλών συγγραφέων να αρχίσουν να εκδίδουν τα έργα τους στη δημώδη ιταλική γλώσσα, δίνοντας, με τον τρόπο αυτόν, τη δυνατότητα ώστε το έργο τους να εξαπλώνεται σε ένα μεγαλύτερο αναγνωστικό κοινό. Την περίοδο αυτήν, ταυτόχρονα με την επικράτηση του ουμανιστικού κινήματος, κατεξοχήν ιδεολογικού ρεύματος, παρατηρείται μια αναθεώρηση των μισογυνικών απόψεων, κάτι που αποτυπώνεται σε έργα ανδρών

ουμανιστών όπως και γυναικών ουμανιστριών της περιόδου[7]. Το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών εστιαζόταν κυρίως στη διδασκαλία των ορθών τρόπων κοινωνικής συμπεριφοράς και στην εμφύσηση σ' αυτές των χριστιανικών αρετών παρά στην ουσιαστική ουμανιστική εκπαίδευση, που θα μπορούσαν να λαμβάνουν συγκριτικά με τους άνδρες[8].

Κατά την περίοδο της Καθολικής Μεταρρύθμισης[9] η «*αντιπαράθεση για τις γυναίκες*» αλλά και οι λογοθετικές πρακτικές της περιόδου ανέδειξαν και διαφοροποίησαν τον κανονιστικό λόγο σχετικά με την εκπαίδευση των γυναικών και τη θέση τους στην κοινωνία, στη θρησκεία και στην οικογένεια[10]. Η περίοδος που ακολούθησε τη Σύνοδο του Τριδέντου (1545-1563) χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία του «μπαρόκ» στην Ιταλία του 17ου αιώνα και αποτυπώνεται σε όλες τις εκφάνσεις του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου, στις τέχνες και στα γράμματα και χαρακτηρίζεται από μια συντηρητικοποίηση της κοινωνίας και μείωση της συμμετοχής των γυναικών στα γράμματα, κάτι που αποτυπώνεται και στην παρουσία τους στο χώρο της έκδοσης. Οι αντιθέσεις, το παράδοξο και το οξύμωρο αποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα της «μπαρόκ» λογοτεχνίας, η διαρκής αγωνία ανατροπής της ανθρώπινης ζωής, η φθαρτότητα του σώματος και του κάλλους, η έγνοια πως τίποτε δεν μπορεί να είναι

[7] Margaret L. King και Albert Rabil Jr., «The Other Voice in Early Modern Europe: Introduction to the Series», στο Lucrezia Marinella, *The Nobility and Excellence of Women and the Defects and Vices of Men,* Anne Dunbill (επιμ. και μτφρ.) και Letizia Panizza (εισαγ.), Σικάγο και Λονδίνο, 1999, σ. xv-xvi.
[8] Hilda L. Smith, «Humanist Education and the Renaissance Concept of Woman», στο Helen Wilcox (επιμ.), *Women and Literature in Britain, 1500-1700,* Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1998, σ. 12.
[9] Από διάφορους ιστορικούς έχουν χρησιμοποιηθεί ποικίλοι όροι για τον καθορισμό του όρου που αφορά στην περίοδο που ακολούθησε τη Προτεσταντική Μεταρρύθμιση. Εάν επιλεχθεί ο όρος Αντιμεταρρύθμιση της Καθολικής Εκκλησίας, αυτό νοηματοδοτεί πως οι αλλαγές που έγιναν στους κόλπους της Καθολικής Εκκλησίας έγιναν εξαιτίας της Προτεσταντικής Μεταρρύθμισης, ενώ, εάν επιλεγεί ο όρος Μεταρρύθμιση της Καθολικής Εκκλησίας, αυτό προϋποθέτει πως είχαν συντελεστεί κάποιες ενέργειες πριν από την προβολή των θέσεων του Λούθηρου το 1517. Ένας ακόμη όρος που έχει προταθεί από τους ιστορικούς της περιόδου είναι ο *«πρώιμος νεότερος Καθολικισμός»,* καθώς με τη χρήση αυτού του όρου καθίσταται περισσότερο δυνατό να ενταχθούν ορισμένες τομές στην Καθολική Εκκλησία, όπως π.χ. η αποδοχή νέων μοναστικών ταγμάτων που δεν μπορούν να συνδεθούν άμεσα ως κινήσεις-απάντηση στην Προτεσταντική Μεταρρύθμιση. Επιλέγω τον όρο Καθολική Μεταρρύθμιση καθώς ενστερνίζομαι την άποψη πως με τη χρήση του μπορεί να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση σε ένα ευρύτερο φάσμα μεταρρυθμίσεων που επισυνέβησαν κατά την περίοδο αυτήν που επηρέασαν την εκπαίδευση και την ανατροφή των γυναικών. Πβ. Robert Bireley, S. J., «Redefining Catholicism: Trent and beyond», στο R. Po-Chia Hsia (επιμ.), The *Cambridge History of Christianity. Reform and Expansion (1500-1660),* Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2008, σ. 145-6. Cummings, *The Literary Culture,* σ. 42.
[10] Βλ. παρακάτω στην εισαγωγή, σ. 24-6.

μόνιμο και η ανησυχία για τον επικείμενο θάνατο, από τον οποίο κανείς δεν μπορεί να διαφύγει, διέκριναν τον 17ο αιώνα αλλά και το πρώτο μισό του 18ου αιώνα[11].

Ο 18ος αιώνας χαρακτηρίζεται ακόμη από μια τομή, που συνδέεται με την Εκκλησία και με την εκ νέου ανανέωσή της, η οποία στηρίχθηκε στις αρχές της Καθολικής Μεταρρύθμισης του 16ου αιώνα, συμβαδίζοντας όμως με το κλίμα της περιόδου του Διαφωτισμού. Η περίοδος του «πεφωτισμένου Καθολικισμού»[12] όπως και της λεγόμενης «Επιστημονικής Επανάστασης» διαφοροποίησαν περαιτέρω τη θέση των γυναικών αναφορικά με την εκπαίδευσή τους και με το ρόλο τους στην κοινωνία. Παράλληλα, αρχίζουν να αναδεικνύονται ζητήματα, που παλαιότερα δεν είχαν συμπεριληφθεί στη συζήτηση για τις γυναίκες, όπως το ζήτημα της καταγωγής, της χρησιμότητας της εκπαίδευσης *«per se»*, για τις ίδιες τις γυναίκες πρωτίστως και δευτερευόντως για τους οικείους τους, καθώς και το ζήτημα της ωφέλειας που μπορούσε να προκύπτει στην κοινωνία εν γένει, εάν αυτές λάμβαναν εκπαίδευση.

Το ζήτημα της εκπαίδευσης τίθεται σε νέα βάση κατά την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης και κυρίως κατά την περίοδο που την ακολούθησε, με τη διάχυση των ιδεών των δημοκρατικών Γάλλων και τη συνειδητοποίηση από τους ιταλούς Ιακωβίνους της αναγκαιότητας εξάπλωσης της εκπαίδευσης σε ένα ευρύτερο κομμάτι του πληθυσμού, δηλαδή στις περιθωριοποιημένες ομάδες, όπως ο *«όχλος»* και οι γυναίκες. Παράλληλα, η ανάδειξη της σημασίας της μητρότητας ως μιας ύψιστης

---

[11] Κατερίνα Καρακάση, Μαρία Σπυριδοπούλου, Γιώργος Κοτελίδης, *Ιστορία και θεωρία των λογοτεχνικών γενών και ειδών*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Κάλιππος, Αθήνα 2015, σ. 178-9.

[12] Το 1909 ο γερμανός ιστορικός Sebastian Merkle σε ομιλία του χρησιμοποίησε για πρώτη φορά ως ιστορική αναλυτική κατηγορία τον όρο *«Καθολικός Διαφωτισμός» (katholische Aufklärung*). Το 1940 ο ιταλός ιστορικός Ernesto Codignola αναφέρθηκε στο έργο του για τον γιανσενισμό στην Ιταλία με τον όρο «*Καθολικός Διαφωτισμός*» (*illuminismo cattolico)*, που χρησιμοποιήθηκε για να αναδείξει την ανανεωτική πρόθεση της Καθολικής Εκκλησίας κατά την περίοδο του 18ου αιώνα αλλά και για να διακριθεί η περίοδος αυτή ως μια τομή μεταξύ του κινήματος του γιανσενισμού και του Διαφωτισμού. Άλλοι όμως ιστορικοί όπως ο Ettore Passerin, προτίμησαν τον όρο «*πεφωτισμένος Καθολικισμός» (enlightened Catholicism)* ένας όρος που αναφερόταν σε «*μεταρρυθμιστές Καθολικούς» (reformist Catholics),* πβ. Mario Rosa, «The Catholic Aufklärung in Italy», στο Ulrich L. Lehner και Michael Printy (επιμ.), *The Catholic Enlightenment in Europe*, στη σειρά: Brill's Companions to the Christian Tradition. A series of handbooks and reference works on the intellectual and religious life of Europe, 500-1700, 20, Brill, Λέιντεν και Βοστώνη 2010, σ. 215. Ulrich L. Lehner, «The Many Faces of the Catholic Enlightenment», στο Ulrich L. Lehner και Michael Printy (επιμ.), *A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe*, Brill, Λέιντεν και Βοστώνη 2010, σ. 3-4. Πβ. επίσης, Bernhard Scneider, «*Katholische Aufklärung*. Zum Werden und Wert eines Forschungbegriffs», *Revue d' Histoire Ecclésiastique,* 93 (1998), σ. 354-95. Ernesto Codignola, «*Illuministi, giansenisti e giacobini nell' Italia del Settecento»*, La Nuova Italia Editrice, Φλωρεντία 1947. Ettore Passerin, Giansenisti e illuministi, στο Mario Fubini (επιμ.), *La cultura illuministica in Italia*, Radio Italiana, Τορίνο 1957, σ. 189-207. Επιλέγω τη χρήση του όρου «*πεφωτισμένος Καθολικισμός»* γιατί κρίνω πως αναδεικνύει καλύτερα τις προσπάθειες της Καθολικής Εκκλησίας για ανανέωση και μεταρρύθμιση της στο πλαίσιο των ριζοσπαστικών ιδεών του Διαφωτισμού, πβ. Ulrich L. Lehner, «What is 'Catholic Enlightenment'?», *History Compass*, 8, 2 (2010), σ. 166-178.

ιδιότητας σχετικής με την ανατροφή των μελλοντικών δημοκρατικών πολιτών επεξέτεινε τη συζήτηση για την εκπαίδευση των γυναικών και συγχρόνως επιβεβαίωσε την παραδοσιακή άποψη, πως προορισμός τους ήταν μόνον ο οικιακός χώρος. Τα χρονικά όρια της έρευνάς μου περιλαμβάνουν και την κυριαρχία της Ιταλίας από τους δημοκρατικούς Γάλλους (1796-99) και θέτουν ως όριο, «*terminus post quem»,* το έτος 1799, καθώς η περίοδος που ακολούθησε οδήγησε σε μια εκ νέου τάση ποδηγέτησης της γυναικείας δραστηριότητας, πολιτικής και εκπαιδευτικής, και σε μια νέα συντηρητικοποίηση της ιταλικής κοινωνίας, Η εγκαθίδρυση του Βασιλείου της Ιταλίας (1805-1814) καθώς και η παλινόρθωση του Παλαιού Καθεστώτος, του λεγόμενου *Ancien Régime* (1814 κ.ε.) αποτέλεσαν κομβικά σημεία καταστολής των «φωνών» γυναικών και ανδρών για μεγαλύτερη συμμετοχή των γυναικών στην ενεργό πολιτική ζωή και στο *«δικαίωμά τους»* στην εκπαίδευση[13].

Η έννοια ωστόσο της γυναικείας εκπαίδευσης δεν ήταν μια ξεκάθαρη έννοια κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο. Όροι όπως η *«instituzione*» ή *«educazione»* ή *«creanza»* αποτελούσαν έννοιες που αναφέρονταν στην εκπαίδευση των γυναικών, ενώ παράλληλα, συνιστούσαν ένα σύμπλεγμα απαιτήσεων από την κοινωνία για τις γυναίκες αναφορικά με τη συμπεριφορά τους εντός και εκτός του οικογενειακού περιβάλλοντος, κάτι που ιδιαίτερα τις επηρέαζε στον τομέα της μόρφωσης, που προορίζονταν να λαμβάνουν. Η φύση των πηγών, που εξετάζονται στη μελέτη αυτή, είναι πραγματείες ανδρών και γυναικών που αποτυπώνουν κυρίως όχι τόσο την πραγματικότητα αλλά το ιδεώδες αναφορικά με την εκπαίδευση των γυναικών και τους ρόλους τους στην κοινωνία, αναλόγως και της κατάστασης στην οποία βρίσκονταν στα επιμέρους στάδια της ζωής τους (παρθενία, μοναστικός βίος-όρκοι, έγγαμος βίος, μητρότητα, χηρεία).

Στόχος της μελέτης βέβαια αυτής δεν είναι μια ακριβής αποτύπωση της εκπαίδευσης των γυναικών στην πρώιμη νεότερη Ιταλία αλλά η ανάδειξη των ιδεών για τη γυναικεία εκπαίδευση, της κανονιστικής αντίληψης για την εκπαίδευση των γυναικών και, παράλληλα, της εκφοράς του γυναικείου και του ανδρικού λόγου για την αναγκαιότητα ή μη της εκπαίδευσής τους. Γενικότερα, παρατηρούμε πως η διδασκαλία και η συμμόρφωση σε μια «κόσμια συμπεριφορά», ήδη από την παιδική ηλικία, συγχεόταν με την εκπαίδευση-ανατροφή του κάθε ατόμου και αποτελούσε έναν από

[13] Paola Giuli, «Querelle des Femmes: Eighteenth Century», στο Rinaldina Russell (επιμ.), *The Feminist Encyclopaedia of Italian Literature*, Greenwood Press, Connecticut 1997, σ. 273-5.

τους πολύ σημαντικούς παράγοντες αυτο- και έτερο-προσδιορισμού του και ανάδειξης της κοινωνικής του καταγωγής και της σεξουαλικότητάς του[14].

Ο τόπος εκπαίδευσης και διαμόρφωσης των πεπαιδευμένων γυναικών, σύμφωνα με τα παιδαγωγικά βιβλία της πρώιμης νεότερης περιόδου, ήταν κυρίως ο οικιακός χώρος, τα χριστιανικά σχολεία, τα *«Scuole delle donne»* όπως και τα μοναστήρια. Η δυνατότητα πρόσβασης του γυναικείου πληθυσμού στην εκπαίδευση δεν ήταν εύκολη, καθώς δεν υπήρχε μια πληθώρα συστηματοποιημένων και οργανωμένων μορφών και δομών εκπαίδευσης, που λειτούργησαν σε μεγάλη διάρκεια, αλλά ούτε μπορεί να εντοπιστεί και μια ενιαία και καθολική εφαρμογή εκπαιδευτικών πρακτικών για όλες τις ιταλικές πόλεις. Σημειώνω γενικότερα πως η έρευνα για την αποτύπωση της εκπαίδευσης των γυναικών στην Ιταλία, περιορίστηκε συχνά για τους παραπάνω λόγους, σε μεμονωμένες μελέτες περίπτωσης πόλεων της Ιταλίας ή μελέτες περίπτωσης γυναικών, και πως απουσιάζει από την έρευνα μια συνολική μελέτη που να εξετάζει τις ιδέες για τη γυναικεία και την ανδρική εκπαίδευση σε μακρό χρόνο και να εξετάζει τη διάχυσή τους στον ιταλικό χώρο μέσω της τυπογραφίας.

Θυγατέρες των ανώτερων και των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων του ιταλικού χώρου διδάσκονταν κυρίως στο πατρικό τους σπίτι με ιδιαίτερα μαθήματα, προσφερόμενα από οικοδιδασκάλους ή και από τις μητέρες τους, εφόσον εκείνες γνώριζαν γραφή και ανάγνωση. Γενικά, οι μητέρες ήταν επιφορτισμένες να τούς μεταδίδουν τις πρώτες, βασικές και απαραίτητες, γνώσεις για την ορθολογική διοίκηση και τη διαχείριση του νοικοκυριού τους αλλά και για τη θρησκευτική τους λατρευτική πρακτική. Οι οικογένειες όμως, που είχαν την οικονομική δυνατότητα και τη θέληση, παρείχαν κατ' οίκον πιο συστηματική διδασκαλία στα παιδιά τους. Πολλές ευρυμαθείς γυναίκες επωφελήθηκαν από την οικοδιδασκαλία των αρρένων αδελφών τους και διδάχθηκαν είτε από τους ίδιους δασκάλους είτε μέσω μιας αλληλοδιδακτικής μορφής εκπαίδευσης[15].

Τα βιβλία που είχαν στην κατοχή τους οι μορφωμένες γυναίκες τα αισθάνονταν ως τις πιο σημαντικές κτήσεις τους. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτό από τις διαθήκες

[14] Anna Bryson, *From Courtesy to Civility: Changing Codes of Conduct in Early Modern England*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1998, σ. 7-9. Ελένη Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα,* Κατάρτι, Αθήνα 2005, σ. 252-268.

[15] Kenneth Charlton, «Women and Education», στο *A Companion to Early Modern Women's Writing*, Anita Pacheco (επιμ.), Blackwell Publishing, Οξφόρδη 2002, σ. 3-6. Paul F. Grendler, *Schooling in Renaissance Italy, Literacy and Learning, 1300-1600*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1989, σ. 5-6, 14-5, 22-23, 44. Karen Davids και Jan Lucassen (επιμ.) *A Miracle Mirrored: The Dutch Republic in the European Perspective,* Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1996, σ. 239-242.

τους και τη βούλησή τους να κληροδοτούν τη βιβλιοθήκη τους στους απογόνους τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η διαθήκη της Cassandra Fedele, που έζησε τον 15ο αιώνα και εξέφρασε ως επιθυμία τα βιβλία της και κατά συνέπεια η πνευματική της κληρονομιά, να κληροδοτηθούν στα τέκνα της[16]. Στην περαιτέρω μορφωτική διαμόρφωση πολλών γυναικών των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων λειτούργησε υποστηρικτικά στη μόρφωσή τους η δυνατότητα να έχουν πρόσβαση στη βιβλιοθήκη του πατέρα τους. Μέσω των ιδιωτικών αυτών βιβλιοθηκών έρχονταν σε επαφή με διάφορα έργα, που μπορούσαν να αποτελούν έναυσμα για να χρησιμοποιηθούν και για τη δική τους συγγραφή, ακόμη και έργα που δεν επιτρεπόταν να μελετώνται από γυναίκες[17].

Η μελέτη της θεολογίας για παράδειγμα δεν αποτελούσε ένα αποδεκτό αντικείμενο μελέτης για τις γυναίκες, λόγω του φόβου πως αυτές θα εξέφραζαν αιρετικές απόψεις, καθώς θεωρούνταν πως δεν είχαν την ικανότητα της ορθής ερμηνείας όσων θα μελετούσαν. Παράλληλα, δε θεωρούνταν ορθό να διαβάζουν ή να μαθαίνουν στίχους από ερωτικά ή ελαφρά σύντομα ποιήματα, καθώς αυτά, ενδεχομένως, να έθεταν σε κίνδυνο την αγνότητά τους[18]. Επίσης, όπως συνιστούσε ο Vives, σχετικά με το «*ποιους συγγραφείς πρέπει ή δεν πρέπει να διαβάζονται»* θεωρούνταν πως ήταν επικίνδυνο για τις γυναίκες, και γενικότερα για τους Χριστιανούς, να διαβάζουν έργα, που πραγματεύονταν θέματα σχετικά με τον πόλεμο και την ερωτική αγάπη. Αντιθέτως πρότεινε βιβλία που θα δίδασκαν το χριστιανικό δόγμα[19].

Στη διατριβή έγινε προσπάθεια να αναζητηθούν οι πρακτικές αλλά κυρίως οι θεωρίες για την εκπαίδευση κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο. Το μεγαλύτερο βάρος όμως που δόθηκε ήταν να εξετασθούν στη διάρκεια περίπου τριών αιώνων οι απόψεις για την εκπαίδευση των γυναικών και οι συμβουλές, που δίνονταν σ' αυτές ή και στους γονείς τους, με διαφορετικές ανά περίοδο στοχεύσεις. Η έρευνα κινείται μεταξύ

---

[16] Sara Gwyneth Ross, *The Birth of Feminism, Woman as an Intellect in Renaissance Italy and England*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, Λονδίνο, 2009, σ. 47.

[17] Kenneth Charlton, «Women and Education», στο *A Companion to Early Modern Women's Writing*, Anita Pacheco (επιμ.), Blackwell Publishing, Οξφόρδη 2002, σ. 3-6, 16-7. Androniki Dialeti, *The Debate about Women and its Socio-Cultural Background in Early Modern Venice*, Διδακτορική Διατριβή, University of Glasgow, 2004, σ.xiv.

[18] Juan Luis Vives, *The Education of a Christian Woman. A Sixteenth Century Manual*, Charles Fantazzi (επιμ. και μτφρ.), The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2000, σ. 16, 71.

[19] Σχετικά με το ζήτημα των καλών ή των κακών βιβλίων για την εκπαίδευση μιας χριστιανής γυναίκας ο Vives σημείωνε με έμφαση «*Σχετικά με αυτά τα βιβλία* (που αφορούσαν δηλαδή, τα ζητήματα της αγάπης και του πολέμου) *νομίζω πως δεν έχω να πω τίποτα παραπάνω, αν μη τι άλλο, μιλάω σε Χριστιανούς*», βλ. Vives, *The education of a Christian woman*, σ. 73.

υπαρκτού και προσδοκώμενου, φαντασιακού, ευκταίου και εφικτού. Η κανονιστική γραμματεία αποτύπωνε τα πρότυπα, βάσει των οποίων άνδρες και γυναίκες έπρεπε να οριοθετούν τον βίο τους. Το ίδιο ίσχυε και για την εκπαίδευση, η οποία, ήδη από νωρίς και ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της Καθολικής Μεταρρύθμισης, είχε γίνει αντιληπτό πως αποτελούσε έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες που μπορούσαν να οδηγήσουν σε μια κοινωνική και πολιτική σταθερότητα όπως και στην οικογενειακή ευτυχία, αφού τα πρότυπα αυτά ήταν διαμορφωμένα σύμφωνα με συγκεκριμένους στόχους, δίχως να δίνονται πολλά περιθώρια για αστοχίες στη συμπεριφορά, στη σκέψη και στις πράξεις των ανθρώπων και ιδιαίτερα των γυναικών[20].

Όσες αλλαγές και διαφοροποιήσεις υποδηλώνονται ρητά ή υπόρρητα στη συγκεκριμένη έρευνα δεν έχουν εξετασθεί στο πλαίσιο και με βάση μια τελεολογική θεώρηση, με το πως δηλαδή στο διάστημα των τριών αιώνων η εκπαίδευση των γυναικών και η θέση τους στην κοινωνία, ως αποτέλεσμα, βελτιώθηκε ή χειροτέρευσε. Δεν ήταν αυτός ο σκοπός της συγγραφής. Σκοπός ήταν να αναδειχθούν οι όποιες τομές και παλινδρομήσεις μέσω της ανάδειξης των κυρίαρχων παιδαγωγικών θεωριών και των στόχων τους, μέσω πραγματειών για τη γυναικεία φύση και την εκπαίδευση, μέσω ακόμη φιλοσοφικών έργων, χριστιανικών πραγματειών, κωμωδιών, παιδαγωγικών πραγματειών, ομιλιών που εκφωνήθηκαν δημοσίως και ακολούθησε η έκδοσή τους, μέσω δημοσίων λόγων γυναικών, που απευθύνονταν σε άλλες γυναίκες. Μέσω της χρήσης των παραπάνω πηγών, στόχος μου ήταν η αποτύπωση των απόψεων για τις γυναίκες και για την εκπαίδευσή τους, στο πλαίσιο συνεχειών και ασυνεχειών, κανονικοτήτων και υπερβάσεων.

Η *Querelle des Femmes*

Το γυναικείο ζήτημα ή, όπως είναι διαδεδομένο στη Γαλλία, η *Querelle des Femmes* και στην Ιταλία η *questione femminile* και στον αγγλοσαξονικό χώρο ως *woman question*, εντοπίζεται ως φαινόμενο, που αποτυπώνεται στο χώρο των γραμμάτων ήδη κατά τον 13ο αιώνα. Όπως επισημαίνει η Karen Offen, *«το ζήτημα των γυναικών»* εμπερικλείει απόψεις υπέρ και ενάντια των γυναικών όπως και φιλογυνικά και μισογυνικά επιχειρήματα για τη γυναικεία φύση και τη θέση των γυναικών στην

[20] Kenneth Clarton, *Women, Religion and Education in Early Modern England*, Routledge, Λονδίνο 1999, σ. 1-6.

κοινωνία, στη δημόσια και στην ιδιωτική σφαίρα[21]. Οι πρώτες εκφάνσεις του ζητήματος των γυναικών εντάσσονται στο ουμανιστικό κίνημα και στην Αναγέννηση και οι συγγραφείς, άνδρες και γυναίκες, που ασχολήθηκαν με τη γυναικεία φύση προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα[22]. Η αντιπαράθεση όμως για τις γυναίκες δεν έλαβε πολιτικές διαστάσεις κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο, καθώς «*ήταν περιορισμένη στη μάχη της πέννας*»[23].

Η *Querelle des Femmes* είχε λάβει τα ερείσματά της από την κατά κύριο λόγο μεσαιωνική μισογυνική παράδοση με πολλά από τα επιχειρήματά της να προέρχονται από την αρχαιοελληνική φιλοσοφία και την ιατρική επιστήμη. Η θεωρία του Αριστοτέλη για τις ανδρικές αρετές και για τα ελαττώματα των γυναικών όπως και για την αναπαραγωγική λειτουργία των ανδρών καθιστούσαν τον άνδρα ως το τέλειο ον και τη γυναίκα ως ένα ελαττωματικό δημιούργημα, ως έναν ημιτελή άνδρα. Η γυναικεία κατωτερότητα συνδεόταν και με ιατρικές θεωρίες, κατά τις οποίες το γυναικείο σώμα είχε άμεση σχέση με την ψυχική κατάσταση των γυναικών, που, λόγω της αστάθειας των χυμών τους, της μήτρας αλλά και της ελλειμματικής φύσης τους, ήταν οι αιτίες που τις έκαναν να υποφέρουν από τα πάθη και τα ελαττώματά τους.

Οι γυναίκες κατηγορούνταν πως ήταν σεξουαλικά ακόρεστες, φλύαρες, παράλογες και υστερικές, έχοντας μια φυσική ροπή προς την αμαρτία. Οι άνδρες, από την άλλη, ήταν φορείς των ανδρικών αρετών, όπως της ανδρείας και της λογικής, εξαιτίας της σωματικής και της διανοητικής τους ανωτερότητας. Οι αρχαιοελληνικές αυτές θεωρίες διαπέρασαν τη χριστιανική παράδοση και σταδιακά πέρασαν και στη μεσαιωνική και στην πρώιμη νεότερη περίοδο. Η γυναίκα είναι κατώτερη, εφόσον αυτό δικαιολογείται και στο δεύτερο κεφάλαιο της *Γένεσης*, όπου αναφέρεται πως η Εύα δημιουργήθηκε από το πλευρό του Αδάμ και γι' αυτό συνεπώς είναι κατώτερη από τον άνδρα. Η γυναίκα, εξαιτίας της Εύας, ήταν υπόλογος για το προπατορικό αμάρτημα, που, λόγω της απατηλής της φύσης, παρέσυρε τον Αδάμ στην αμαρτία και συνεπώς στην πτώση[24].

Η υπακοή στους ανυπέρβλητους νόμους της φύσης αποτέλεσε ένα από τα βασικότερα επιχειρήματα υπέρ της γυναικείας κατωτερότητας έναντι των ανδρών κατά

[21] Karen Offen, *The Woman Question in France 1400-1870,* Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2017, σ. 13.
[22] Joan Kelly, «Early Feminist Theory and the '*Querelle des Femmes',* 1400-1789», *Signs,* 8, 1 (Φθινόπωρο 1982), σ. 7.
[23] Kelly, «Early Feminist Theory and the '*Querelle des Femmes'»*, σ. 28.
[24] Marinella, *The Nobility and Excellence of Women and the Defects and Vices of Men*, σ. viii-xiii.

τους 16ο και 17ο αιώνες. Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα η επιχειρηματολογία ωστόσο διαφοροποιείται και το ζήτημα των γυναικών, που αφορά την κατωτερότητα, την ανωτερότητα ή την ισότητά τους με τους άνδρες, εντάσσεται δυναμικότερα στο πλαίσιο της πολιτικής σκέψης. Η νέα πρόσληψη του ανθρωπίνου σώματος ανέδειξε τις σωματικές διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών. Μέσω μιας νέας θεώρησης της επιστήμης της ανατομίας κατά τον 18ο αιώνα, *«το μοντέλο του ενιαίου γενετήσιου φύλου»* που είχε επικρατήσει από την αρχαιότητα έως και το τέλος του 17ου αιώνα και προσλάμβανε την γυναίκα ως έναν αντεστραμμένο άνδρα, αμφισβητήθηκε. Σταδιακά επινοήθηκε *«το μοντέλο των δύο φύλων»* βάσει του οποίου ο άνδρας και η γυναίκα είχαν διαφορετικά γενετήσια όργανα[25].

Μέσω της συνειδητοποίησης της διαφοράς, που αποτελούσε ζήτημα της πρόσληψης του ανθρώπινου σώματος, η αντιπαράθεση για τις γυναίκες εισέρχεται σε μια νέα φάση, κατά την οποία οι διαφορές μεταξύ των φύλων λαμβάνονταν ως δεδομένες. Η αρχή της «*συμπληρωματικότητας μεταξύ των δύο φύλων»*, διαφοροποίησε σε κάποιο βαθμό τη συζήτηση για τις διανοητικές ικανότητες των γυναικών, καθιστώντας τις σωματικές διαφορές ανεξάρτητες από το πνεύμα. Η γυναίκα δεν οριζόταν ως ένας ημιτελής άνδρας αλλά ως διαφορετική από τον άνδρα. Στο πλαίσιο της σκέψης αυτής το ένα φύλο συμπλήρωνε το άλλο και οι γυναίκες όφειλαν να αναλαμβάνουν τους ρόλους που άρμοζαν στο φύλο τους, με κυρίαρχο τον ρόλο των γυναικών ως συζύγων και μητέρων με κύριο καθήκον τους την ανατροφή των παιδιών τους[26].

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η συγγραφέας Christine de Pizan και το αλληγορικό μυθιστόρημά της με τίτλο *Το βιβλίο της πόλεως των γυναικών* (*Livre de la cité des dames)*, που εκδόθηκε το 1405 και αποτελεί ένα από τα πρώτα έργα γραμμένο από γυναίκα, που αμφισβήτησε τον κανονιστικό λόγο σχετικά με τη θέση των γυναικών στην κοινωνία. Στο έργο της η γαλλίδα συγγραφέας, ιταλικής καταγωγής που είχε γεννηθεί στη Βενετία, δημιούργησε μια φαντασιακή πόλη, όπου οι γυναίκες ήταν αυτές που λάμβαναν τις αποφάσεις και διοικούσαν την πόλη, εκπαιδεύονταν και ζούσαν σε

[25] Για *«το μοντέλο του ενιαίου γενετήσιου φύλου»,* πβ. Κεφ. 2 «Το πεπρωμένο είναι η ανατομία» και Κεφ. 3 «Νέα Επιστήμη, σάρκα μια», στο Thomas Laqueur, *Κατασκευάζοντας το φύλο. Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόιντ*, Πελαγία Μαρκέτου (μτφρ.), Κώστας Γιαννακόπουλος (πρόλ.), Πολύτροπον, Αθήνα 2003, σ. 62-165. Για *«το μοντέλο των δύο φύλων»*, πβ. Κεφ. 4 «Αναπαριστώντας το γενετήσιο φύλο» και Κεφ. 5 «Η ανακάλυψη των δυο γενετήσιων φύλων», στο Laqueur, *Κατασκευάζοντας το φύλο,* σ. 166-261.

[26] Londa Schiebinger, *The Mind Has no Sex? Women in the Origins of Modern Science*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, Λονδίνο 1989, σ. 214-7.

ένα διαφορετικό καθεστώς από αυτό που πρόσταζε η κοινωνική και η πολιτική πραγματικότητα των γυναικών στον Μεσαίωνα και κατ' επέκταση στην πρώιμη νεότερη περίοδο[27]. Η de Pizan στόχευε στο να αναδείξει τα πνευματικά χαρίσματα των γυναικών και να αποδείξει πως είχαν την ικανότητα να λαμβάνουν μόρφωση και, μέσω της ανάγνωσης των κατάλληλων ηθικών βιβλίων, να καθίστανται ενάρετες[28].

Η de Pizan συνέγραψε επίσης *Το Βιβλίο των τριών αρετών* (*Le Livre des trois vertus à l'enseignement des dames,* γνωστό επίσης με τον τίτλο *Le Trésor de la cité des dames,* 1405) ως συνέχεια του πρώτου της βιβλίου *Το βιβλίο της πόλεως των γυναικών,* στο οποίο αναφέρθηκε στην εκπαίδευση και στον ορθό τρόπο ζωής όλων των γυναικών, ανεξαρτήτως κοινωνικής καταγωγής. Συνέγραψε ως συνέχεια αυτού και *Το Βιβλίο διδαχών πολιτικής* (*Le Livre du corps de policie*), που εκδόθηκε το ίδιο έτος. Τα τρία αυτά έργα επικεντρώνονταν στη δυνατότητα των γυναικών να λαμβάνουν εκπαίδευση[29]. Το *Βιβλίο της πόλεως των* γυναικών γράφτηκε ως απάντηση στο μισογυνικό έργο *Μυθιστόρημα του Ρόδου (Roman de la rose),* το οποίο είχε συνταχθεί από δύο συγγραφείς, τον Guillaume de Lorris, που συνέγραψε 4.000 στίχους το 1235 και το άφησε ανολοκλήρωτο, και τον Jean de Meung, που σαράντα περίπου χρόνια αργότερα, το 1265, συνέχισε το έργο προσθέτοντας άλλους 17.000 στίχους[30].

Στο *Μυθιστόρημα του Ρόδου* η αφήγηση σε πρώτο πρόσωπο και με πολλές αλληγορίες, κινείται γύρω από ένα όνειρο που βλέπει ένας άνδρας που είναι ερωτευμένος και αναφέρεται σ' όλα αυτά που τον κρατούν μακριά από τον έρωτά του. Τα ζήτημα της αγάπης και του έρωτα διατρέχουν το μυθιστόρημα όπως και η άποψη πως οι γυναίκες είναι άπληστες, χειριστικές και ακόρεστες σεξουαλικά, γι' αυτό και ο γάμος καλό είναι να αποφεύγεται από τους άνδρες[31]. Νωρίτερα, η ίδια είχε απαντήσει στον Jean de Meung και στον λίβελό του *Roman de la rose,* με την επιστολή της *Επιστολή στο Θεό της Αγάπης* (*Épistre au Dieu d' Amour*, 1399). Από τον τίτλο του

[27] Angela Giallongo, «The educational thought of Christine de Pizan. Body, gender and sport», *History of Education & Children's Literature*, IV, 1 (2009), σ. 31-2.
[28] Susan Groag Bell, Christine de Pizan (1364-1430): Humanism and the Problem of a Studious Woman, *Feminist Studies*, 3 (Άνοιξη 1976), σ. 176-8. Astrik L. Gabriel, «The Educational Ideas of Christine de Pisan», *Journal of History of Ideas*, 16, 1 (Ιανουάριος 1955), σ. 12. 3-21.
[29] Giallongo, «The educational thought of Christine de Pizan», σ. 2-3, υποσημ. 9 και 10.
[30] Christine de Pizan, *The Book of the City of Ladies*, Rosalind Brown-Grant (επιμ.), Penguin, Λονδίνο 1999, σ. xvii-xxiii.
[31] Christine de Pizan, *Debate of the Romance of the Rose*, στο David F. Hult (επιμ. και μτφρ), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, The University of Chicago Press, Σικάγο 2010, σ. 11-3.

βιβλίου του Meung γίνεται φανερή η πρώιμη φάση της αντιπαράθεσης για τις γυναίκες, γνωστή ως *Η Διαμάχη του Ρόδου (Querelle de la Rose)*[32].

Η *«διαμάχη για τις γυναίκες»* αποτυπώνεται σε μια παραγωγή πολλών πραγματειών όπως και άλλων γραμματειακών ειδών, λ.χ. ποιημάτων και κωμωδιών, που αφορούσαν στη γυναικεία φύση. Τα κεντρικά ζητήματα που απασχολούσαν τους συγγραφείς, αναφέρονταν στο αν και κατά πόσον οι γυναίκες μπορούσαν να είναι ενάρετες και, εάν αυτό μπορούσε να επιτευχθεί, πώς θα μπορούσαν να παραμείνουν ενάρετες. Ένα άλλο ζήτημα ήταν το ερώτημα σχετικά με το εάν είχαν ψυχή όπως και οι άνδρες. Ακόμη, ένα από τα κύρια θέματα, που εξεταζόταν στις πραγματείες της περιόδου, ήταν το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών. Τα ζητήματα που ετίθεντο αναφέρονταν κατά κύριο λόγο και ιδιαίτερα κατά τον 16ο και 17ο αιώνα στις πνευματικές και στις διανοητικές ικανότητες των γυναικών σε σχέση με τα σωματικά, τα πνευματικά και τα ηθικά τους ελαττώματα. Συγκεκριμένα, πραγματεύονταν το ζήτημα που ήταν σχετικό με το εάν έπρεπε να λαμβάνουν εκπαίδευση, γι' αυτό και η συζήτηση εστιαζόταν στις δυνατότητές τους, δηλαδή στο εάν είχαν τις νοητικές ικανότητες να εκπαιδεύονται. Παράλληλα σχετικά με το ζήτημα της εκπαίδευσης, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της Καθολικής Μεταρρύθμισης, συγγραφείς πραγματειών, θεωρητικοί της εκπαίδευσης και ιερείς, που ασχολήθηκαν με την εκπαίδευση ανδρών και γυναικών, έδωσαν βάρος στην ηθική και στη χριστιανική διαμόρφωση των γυναικών, με στόχο αυτές να αγγίζουν την πιο τέλεια κατάσταση, βάσει των δυνατοτήτων τους[33].

Η γραμματειακή παραγωγή της υπό εξέταση περιόδου είναι δυνατόν να καταταχθεί σε δύο κατηγορίες έργων. Η πρώτη κατηγορία αφορούσε στις λεγόμενες «υπερασπίσεις» των γυναικών και της γυναικείας φύσης όπως και στην υπεροχή τους συγκριτικά με τους άνδρες. Θα μπορούσαμε να εντάξουμε στην κατηγορία των φιλογυνικών έργων και ορισμένες πραγματείες κόσμιας συμπεριφοράς, ανατροφής και εκπαίδευσης των γυναικών, που και σε αυτές μπορεί κανείς να διακρίνει φιλογυνικά επιχειρήματα, αλλά παράλληλα και τον κανονιστικό λόγο σχετικά με τους περιορισμούς της γυναικείας φύσης. Οι υπερασπίσεις της γυναικείας φύσης

[32] Christine de Pizan, *The Book of the City of Ladies*, σ. xvii-xxiii. Allen Prudence and Filippo Salvatore, «Lucrezia Marinelli and Woman's Identity in Late Renaissance Italy», *Renaissance and Reformation*, 16, 4 (1992), σ. 14-16.

[33] Marinella, *The Nobility and Excellence of Women and the Defects and Vices of Men*, Anne Dunbill (επιμ. και μτφρ.), Letizia Panizza (εισαγ.), The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 1999, σ. xxi-xxv.

στηρίζονταν στην έκθεση υποδειγματικών γυναικών, ως *exempla* που χαρακτηρίζονταν για τις σωματικές και τις πνευματικές ικανότητές τους, τον ηρωισμό τους και για τις παραδοσιακά γυναικείες αρετές, οι οποίες και τις ακολουθούσαν σε όλη τη διάρκεια του βίου τους[34]. Η δεύτερη κατηγορία έργων αφορούσε σε λιβέλους κατά των γυναικών, όπου οι συγγραφείς με ευθύτητα εστίαζαν στα σωματικά, στα ψυχικά και στα πνευματικά ελαττώματα των γυναικών, καθώς και στην ανικανότητά τους να είναι ενάρετες και ηθικές, υποστηρίζοντας την ανωτερότητα των ανδρών έναντι των γυναικών όπως και την επιτακτική ανάγκη της υποταγής τους στους άνδρες για τη διασφάλιση της κοινωνικής, της οικονομικής και της πολιτικής ευρυθμίας[35].

Το ενδιαφέρον είναι πως στη σύγκρουση λαμβάνουν μέρος γυναίκες, έχοντας τα ρητορικά εργαλεία για να αρθρώνουν φιλογυνικό λόγο ενάντια στον κανονιστικό ανδρικό μισογυνικό λόγο, αρνούμενες την ανδρική επιχειρηματολογία περί κατωτερότητας των γυναικών και αποδεικνύοντας την ισότητα, και ορισμένες φορές την υπεροχή τους, σε σύγκριση με τους άνδρες[36]. Κατά τον 16ο και τον 17ο αιώνα τα περισσότερα έργα που αφορούσαν στη γυναικεία ή στην ανδρική φύση, στόχευαν στην ανάδειξη της υπεροχής του ενός φύλου έναντι του άλλου. Στις υπερασπίσεις των γυναικών, οι συγγραφείς χρησιμοποιούσαν το βασικό επιχείρημα της ανδρικής ανωτερότητας αντεστραμμένο προς όφελος των γυναικών και της δικής τους υπεροχής. Τα περισσότερα έργα που αφορούσαν στη γυναικεία φύση εκδόθηκαν στη δημώδη ιταλική γλώσσα. Η γλώσσα και το μικρό μέγεθός τους τα καθιστούσε περισσότερο προσβάσιμα στο αναγνωστικό και στο αγοραστικό κοινό, κάτι που συνέβαλε και στη δυνατότητα περισσότερων αναγνωστών ή και ακροατών των έργων αυτών να έρχονται σε επαφή με το γυναικείο ζήτημα[37].

Με σημείο εκκίνησης τα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια και με αποκορύφωμα την Αναγέννηση εμφανίζονται πολλά διαφορετικά λογοτεχνικά είδη, όπως πραγματείες,

---

[34] Diana Robin, «Querelle des Femmes: Renaissance», στο Rinaldina Russell (επιμ.), *The Feminist Encyclopaedia of Italian Literature*, Greenwood Press, Connecticut 1997, σ. 270-271. Kelly, «Early Feminist Theory and the 'Querelle des Femmes'», σ. 20.

[35] Constance Jordan, *Renaissance Feminism. Literary Texts and Political Models*, Cornell University Press, Ithaca και Λονδίνο 1990, σ. 2.

[36] Joan Kelly, «Early Feminist Theory and the '*Querelle des Femmes'*, 1400-1789», *Signs*, 8, 1, (Φθινόπωρο 1982), σ. 6-7.

[37] Androniki Dialeti, «A Woman Defending Women: Breaking with Tradition in Lucrezia», στο Antonella Cagnolati (επιμ.), *A Portrait of a Renaissance Feminist, Lucrezia Marinella's Life and Works*, Arachne, (Δεκέμβριος 2012), σ. 69-70. Για την αντιπαράθεση αναφορικά με τις γυναίκες στην πρώιμη νεότερη Βενετία, τους ρόλους των ανδρών και των γυναικών συγγραφέων, το χώρο της τυπογραφίας, για το αυλικό περιβάλλον και τις Ακαδημίες, πβ. Androniki Dialeti, *The Debate about Women and its Socio-Cultural Background in Early Modern Venice*, Διδακτορική Διατριβή, University of Glasgow, Γλασκόβη 2004.

κατάλογοι επιφανών γυναικών, βιβλία συμπεριφοράς, ποιητικές συλλογές και ιπποτικές μυθιστορίες, που υποστηρίζουν επιχειρήματα υπέρ της γυναικείας φύσης και αντιπροσωπεύουν διάφορες πτυχές της γυναικείας δραστηριότητας. Ακόμη, πολλές φορές με τη μορφή κειμενικής αντιπαράθεσης ή ρητορικών δημοσίων αντιπαραθέσεων εμφανίζονται ανάλογες πραγματείες στις υπερασπίσεις γυναικών, οι οποίες και θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως περιέχουσες φιλογυνικά επιχειρήματα[38]. Η ιστοριογραφία των τελευταίων ετών έχει αντλήσει και αναδείξει πολλά στοιχεία από τις γυναίκες συγγραφείς, που ασχολούνταν με κοσμικά ζητήματα. Όπως παρατηρεί η Virginia Cox, η θεματολογία και οι ιδέες που εκφράζονταν από τις συγγραφείς, ήταν ιδιαίτερα ανατρεπτικές για την περίοδο στην οποία γράφονται, ενάντια κυρίως στον γυναικείο κανονιστικό τους ρόλο[39].

Στη στροφή του 15ου αιώνα και σε όλη τη διάρκεια του 16ου αιώνα παρατηρείται αύξηση επαινετικών έργων για τις γυναίκες. Κυρίαρχη μορφή των έργων αυτών ήταν ο έπαινος διαφόρων γυναικών από την αρχαιότητα έως και τα χρόνια συγγραφής των πραγματειών, που με τη δραστηριότητα, την πίστη, την ηθική και την εκπαίδευσή τους κατόρθωσαν να ξεπεράσουν τα ελαττώματα του φύλου τους. Οι άντρες συγγραφείς επαινούν τις σπουδαίες γυναίκες της αρχαιότητας και της εποχής τους, συγγράφοντας καταλόγους επιφανών γυναικών με στόχο να προβάλουν προς μίμηση παραδείγματα ήθους και συμπεριφοράς για τις γυναίκες, κυρίως των ανωτέρων στρωμάτων.

Στους εγκωμιαστικούς καταλόγους γυναικών συνεισέφεραν με το έργο τους, συγγραφείς όπως, ο Τζιοβάνι Βοκκάκιο με το έργο του *Περί επιφανών γυναικών* (*De Mulieribus Claris,* 1374), ο Francesco Barbaro με το *Περί γάμου* (*De re uxoria, 1415)*), ο Leon Battista Alberti, *Τέσσερα βιβλία περί οικογένειας* (*I quattro libri della famiglia di Leon Battista Alberti,* τα πρώτα τρία βιβλία εκδόθηκαν μεταξύ των ετών 1433-34 και το τέταρτο βιβλίο το 1440), ο Bartolomeo Goggio, *Ένας έπαινος προς τις γυναίκες* (*De laudibus mulierum,* περ. 1487), ο Henricus Cornelius Agrippa, *Περί της ευγενείας και της γυναικείας υπεροχής* (*De nobilitate et praeecellentia foeminei sexus* 1529). Ο Agrippa, ιδιαίτερα στο παραπάνω έργο του, απέρριψε τη μισογυνική άποψη του

[38] Constance Jordan, *Renaissance Feminism, Literary Texts and Political Models*, Cornell University Press, Ithaca και Λονδίνο 1990, σ. 1-5.

[39] Virginia Cox, *The Prodigious Muse, Women's Writing in Counter Reformation*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2011, σ. xiii-xvi. Για μια λίστα των δημοσιευμένων έργων γραμμένων από ιταλίδες γυναίκες συγγραφείς από τον 15ο έως και τον 17ο αιώνα, που μπορούν να αναζητηθούν από τον κατάλογο των ιταλικών βιβλιοθηκών *Istituto Centrale per il Catologo Unico delle Biblioteche Italiane (ICCU)*, πβ. Virginia Cox, *Women's Writing in Italy 1400-1650*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2008, Appendix A, σ. 235-45.

Αριστοτέλη πως οι γυναίκες αποτελούσαν «*ένα λάθος της φύσης»* και εξέλαβε το γυναικείο σώμα ως ένα *«θαύμα της φύσης»* (*miraculum naturae)*[40]. Η παιδαγωγική πραγματεία του Juan Luis Vives *Η εκπαίδευση μιας χριστιανής* (*De institutione feminae Christianae*, 1523) και του Lodovico Dolce *Διάλογος για τη γυναικεία ανατροφή* (*Dialogo della institution delle donne,* 1545), αποτελούν επίσης σημαντικές πηγές για την πληρέστερη κατανόηση των θεωριών και των πρακτικών για την εκπαίδευση, κυρίως των γυναικών στην πρώιμη νεότερη Ιταλία.

Τον 17ο αιώνα παρατηρείται μεγάλη αύξηση των πραγματειών με μισογυνικό χαρακτήρα, που όμως, μέσα στο πλαίσιο αναθεώρησης και επανεξέτασης της ουμανιστικής παράδοσης, πιθανώς να αποτελούν μέρος ενός ρητορικού παιχνιδιού που διαδραματιζόταν προφορικά σε Ακαδημίες αλλά και με τις εκδόσεις πραγματειών και διαλόγων με τη μορφή αντιπαραβολής επιχειρημάτων. Στο μισογυνικό λόγο εντάσσονται συγγραφείς όπως ο Giuseppe Passi, με το έργο του *Περί γυναικείων ελαττωμάτων (I donneschi diffetti,* 1599), ο Francesco Buoninsegni με το έργο *Η ματαιοδοξία των γυναικών* (*Del lusso donesco,* 1639), ο Ferrante Pallavicino με το έργο *Η ρητορική των πουτανών* (*Retorica delle puttane,* 1642), ο Bonaventura Tondi με το έργο *Η γυναίκα είναι η πηγή κάθε κακού* (*La femina origine d' ogni male,* 1687)[41].

Στο συγγραφικό είδος επαινετικών λόγων, και σε συνδυασμό τις πραγματείες που αναφέρονταν στην κόσμια συμπεριφορά, είδος πολύ διαδεδομένο στην Ευρώπη κατά τους 16ο και 17ο αιώνες, μπορεί να τοποθετηθεί και το έργο του 18ου αιώνα του Antoine-Léonard Thomas. Η κειμενική αυτή παράδοση, που ενδεχομένως να στόχευε σε μια προσπάθεια εξευμένισης των προκαταλήψεων που αφορούσαν στις γυναικείες ικανότητες και δυνατότητες αλλά και στη φύση τους, θα μπορούσε να καταχωρηθεί ως φιλογυνική. Όμως μπορεί και να αναγνωσθεί και ως ακριβώς το αντίθετο, δηλαδή μέσω της χρήσης εξαιρέσεων να αποτελεί την επιβεβαίωση του κανόνα, που αφορούσε στη γυναικεία κατωτερότητα. Η πρόσληψη του έργου αυτού στην Ευρώπη και ιδιαίτερα στη Γαλλία, την Ιταλία και την Αγγλία αλλά και εκτός Ευρώπης στην Αμερική, αποδεικνύει πως το ζήτημα των γυναικών και της εκπαίδευσής τους, ξεπερνούσε τα γλωσσικά εμπόδια, ενώ παράλληλα οι γυναίκες, «η ιστορία τους», κατά τον Thomas, και η εκπαίδευσή τους, μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως το μέσο εξυπηρέτησης

[40] Giana Pomata, «Was there a *Querelle des Femmes* in early modern medicine?», *Arenal,* 20, 2 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 2013), σ. 333.
[41] Marinella, «Volume editor's introduction», στο Lucrezia Marinella, *The Nobility and Excellence*, σ. 2-3, 24-5.

πολιτικών σκοπιμοτήτων, προσωπικών αντιπαλοτήτων και μικρο-σκοπιμοτήτων, να λειτουργήσουν ως όχημα προσωπικής αλλά και εθνικής προβολής.

Τον 18ο αιώνα, με τη διάχυση των ιδεών του Διαφωτισμού, η κειμενική παραγωγή τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών υπήρξε ιδιαίτερα δυναμική με την κορύφωση της έκφρασης πολιτικών ιδεών και με τις γυναίκες να είναι πλέον φορείς ανάδειξης πολιτικών ιδεών. Τα κείμενα αυτά αποτελούν σημαντική πηγή αναζήτησης και προσδιορισμού της πολιτικής και της κοινωνικής θεωρίας σε διάφορα ζητήματα που αφορούν στην ιδιωτική και στη δημόσια σφαίρα, όπως ο γάμος, η εκπαίδευση και η θέση των γυναικών στο πολιτικό και στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Όπως στον 16ο αιώνα το ίδιο και κατά τον 17ο αιώνα, το βασικό ζήτημα είναι η επιρροή του διαλόγου και με ποιους μπορεί αυτός να γίνει με άλλες κοινωνικές ομάδες να μπορούν να λαμβάνουν αποφάσεις και άλλες να οφείλουν να υπακούουν σε αυτές. Οι εκφάνσεις αυτές της ανθρώπινης πνευματικής δραστηριότητας εξετάζονται με γνώμονα συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ των δύο φύλων αλλά και στο πλαίσιο μιας προσπάθειας να αναδειχθούν οι απόψεις των γυναικών, μιας κοινωνικής ομάδας της οποίας οι απόψεις ίσως είχαν τύχει μικρότερης αποδοχής, ακόμη και στην έρευνα της μετέπειτα ιστοριογραφικής παράδοσης[42].

Όπως αναφέρει η K. Green, τα κείμενα που αναφέρονταν στη γυναικεία φύση και γενικότερα στη γυναίκα δεν έχουν αντιμετωπιστεί ως κατεξοχήν κείμενα πολιτικής θεωρίας. Εάν όμως εξεταστούν στο πλαίσιο της πολιτικής θεωρίας, θα αποτελέσουν δίαυλο επικοινωνίας μεταξύ της επικρατούσας κοινωνικής θέσης των γυναικών παράλληλα με εκείνην που, ενδεχομένως, επιζητούσαν να έχουν[43]. Κατά τον 18ο αιώνα αυξάνεται τόσο ο αριθμός των αναγνωστών όσο και η παραγωγή των κειμένων αυτών, γεγονός βέβαια που δεν υποβαθμίζει τους προηγούμενους δύο αιώνες και ειδικά τον 17ο αιώνα, κατά τον οποίο η αντιπαράθεση για τις γυναίκες είχε ιδιαίτερη δυναμική και διάδοση[44].

[42] Karen Green, *A History of the Political Thought in Europe, 1700-1800,* Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2014, σ. 2.

[43] Η Karen Green στο βιβλίο της *A History of Women's Political Thought in Europe,* υποστηρίζει πως η κειμενική παραγωγή ανδρών και γυναικών, με πραγματείες αλλά και με άλλα λογοτεχνικά είδη όπως λ.χ. μυθιστορήματα, αντικατοπτρίζει τις έμφυλες διαστάσεις της εκάστοτε περιόδου αλλά κυρίως την πολιτική σκέψη και θεωρία, πβ. Green, *A History of Women's Political Thought in Europe, 1700-1800,* σ. 2-4.

[44] Karen Offen, *European Feminisms 1700-1950,* Stanford University Press, Στάνφορντ 2000, σ. 33.

Ένταξη της διατριβής στην ιστοριογραφική συζήτηση

Οι ιστορικοί μέχρι τη δεκαετία του 1960 δεν είχαν προβεί σε μια εις βάθος μελέτη της ιστορίας των γυναικών με την έρευνά τους να εστιάζεται γύρω από την παρουσία ισχυρών ανδρικών μορφών εξουσίας και των ρόλων τους στην πολιτική, στην οικονομία και σε άλλες εκφάνσεις της δημόσιας ζωής. Το ίδιο συνέβαινε και με την ιστορία της εκπαίδευσης των γυναικών. Η έλλειψη *«επίσημης εκπαίδευσης»* των γυναικών στις ουμανιστικές σπουδές συγκριτικά με αυτήν που παρεχόταν στους άνδρες, σε σχολεία, κολέγια και πανεπιστήμια, κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο, είχε ωθήσει τους ιστορικούς να μη συγκαταλέγουν τις γυναίκες στις μελέτες τους για την ιστορία της εκπαίδευσης. Σημείο αφετηρίας των πρώτων μελετών, που αφορούσαν στην ιστορία της εκπαίδευσης των γυναικών, ήταν η δεκαετία του 1980, που, όπως παρατηρεί η Barbara Whitehead, αφορούσαν σε «γυναίκες-εξαιρέσεις», οι οποίες κατόρθωσαν να υπερνικήσουν τα εμπόδια, που τίθεντο σ' αυτές από την κοινωνία, και να αποκτήσουν υψηλό επίπεδο μόρφωσης. Από τη δεκαετία του 1980 και ιδιαίτερα το 1990 θεωρήθηκε αναγκαίο από τους μελετητές και τις μελετήτριες της ιστορίας των γυναικών να διαφύγουν από τα όρια της *«επίσημης εκπαίδευσης»* και να διερευνήσουν ποια ήταν και η «*ανεπίσημη εκπαίδευση»*, που λάμβαναν οι γυναίκες κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο σε μη οργανωμένα εκπαιδευτικά περιβάλλοντα, κυρίως στις ιδιωτικές οικίες τους ή σε μοναστήρια ως οικότροφες[45].

Η αύξηση του ενδιαφέροντος των ιστορικών για την ιστορία της εκπαίδευσης εντοπίζεται τη δεκαετία του 1970 με την ίδρυση διαφορών επιστημονικών περιοδικών που εξέταζαν τον κλάδο αυτό, λαμβάνοντας υπόψη πως το ζήτημα της εκπαίδευσης έπρεπε να διερευνηθεί με διεπιστημονικότητα. Η ιστορία της εκπαίδευσης των γυναικών κέντρισε το ενδιαφέρον των ιστορικών περίπου τη δεκαετία του 1990, κάτι που αποτυπώνεται από τα ειδικά τεύχη του περιοδικού *History of Education* (1988, 1993, 2000). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον στα τεύχη αυτά δόθηκε στην αρχαιότητα αλλά και στην εκπαίδευση των γυναικών στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη και ιδιαίτερα στην πρώιμη νεότερη Αγγλία[46]. Ένα άλλο περιοδικό το οποίο ασχολείται με την ιστορία της

[45] Barbara J. Whitehead, «Introduction», στο Barbara J. Whitehead (επιμ.), *Women's Education in Early Modern Europe, A History, 1500-1800*, Garland Publishing, Νέα Υόρκη 1999, σ. ix-xi.
[46] Joyce Goodman, Jane Martin, «Editorial: History of Education-defining a field», *History of Education. Journal of the History of Education Society*, 33, 1 (Ιανουάριος 2004), σ. 4. Τα ειδικά τεύχη τιτλοφορούνται: «Women and Schooling», *History of Education*, 17, 1 (1988), «Feminism, Femininity and Feminization: Educated Women from the Sixteenth to Twentieth Centuries», *History of Education*,

εκπαίδευσης και τη λογοτεχνία για τα παιδιά είναι το *History of Education & Children's Literature*, με το πρώτο του τεύχος να εκδίδεται το 2006. Στόχος του περιοδικού είναι η αλληλεπίδραση μεταξύ των ιστορικών της εκπαίδευσης σε παγκόσμια επίπεδο και της προαγωγής της διεπιστημονικότητας. Ο Roberto Sani, εκδότης του περιοδικού, εντοπίζει το ελάχιστο ενδιαφέρον για την ιστορία της εκπαίδευσης για την περίοδο του Μεσαίωνα και την πρώιμη νεότερη περίοδο λόγω της επιμονής των μελετητών και των μελετητριών στην ανάδειξη των *«θεωριών, των ιδρυμάτων και των διεργασιών».* Όπως ο ίδιος υποστηρίζει, η έρευνα δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο στη μελέτη της εξέλιξης των εκπαιδευτικών θεσμών, όπως των σχολείων, αλλά, να επεκτείνεται στην ανάλυση των εκπαιδευτικών πρακτικών και *«της διάδοσης της γνώσης εκτός σχολείου»,* εντός του οικογενειακού περιβάλλοντος[47].

Από το 1990 και μετά οι ιστορικοί της εκπαίδευσης αντιλήφθηκαν πως ήταν απαραίτητο να επεκτείνουν το πεδίο της έρευνας που αφορούσε στην ιστορία της εκπαίδευσης των γυναικών, εντάσσοντάς την στο πλαίσιο του τί σήμαινε για την υπό εξέταση κοινωνία να είναι μια γυναίκα μορφωμένη. Όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί η B. Whitehead, ήταν αναγκαίο οι ιστορικοί να συνειδητοποιήσουν πως οι γυναίκες κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο *«εκπαιδεύονταν βάσει των προτύπων που είχαν εδραιωθεί από τις κοινωνίες τους»* με στόχο την επιτέλεση των ρόλων και των καθηκόντων που και πάλι είχαν ανατεθεί στο κάθε φύλο. Επίσης, όπως παρατηρεί, αυτές κρίνονταν βάσει των γνώσεων και των ικανοτήτων τους στα αντικείμενα που είχαν ορισθεί από την κοινωνία και που έπρεπε να κατέχουν ως γυναίκες και θα χρειάζονταν για να αντεπεξέλθουν στους ρόλους τους, σύμφωνα με την κοινωνική θέση τους αλλά και την οικογενειακή τους κατάσταση[48].

Το γυναικείο ζήτημα συνδέεται άρρηκτα με το θέμα της γυναικείας εκπαίδευσης και είχε προσελκύσει, ήδη από τις αρχές του 16ου αιώνα, το ενδιαφέρον λογίων ανδρών της περιόδου, λόγω της «σπανιότητας» ορισμένων γυναικών, που ουσιαστικά αποτελούσαν εξαιρέσεις στο γενικό κανόνα της αμάθειας των γυναικών. Ο κανονιστικός λόγος για το γυναικείο φύλο, όριζε πως οι γυναίκες ήταν αμαθείς, πως δεν είχαν τις ικανότητες για να λαμβάνουν εκπαίδευση ή, εάν τελικά είχαν ισότιμη

22, 3 (1993), «Breaking Boundaries: Gender, Politics and the Experience of Education», *History of Education*, 29, 5 (2000).

[47] Roberto Sani, «'History of Education & Children's Literature' (*Hecl*), five years on. An ongoing assessment», *History of Education & Children's Literature,* VI, 1 (2011), σ. 22-4.

[48] Whitehead, «Introduction», στο Whitehead (επιμ.), *Women's Education in Early Modern Europe,* σ. xii-xiii.

πρόσβαση σ' αυτήν όπως και οι άνδρες, αυτό θα μπορούσε να καταστεί μια δυνητικά επικίνδυνη κατάσταση, που θα εξέθετε την ηθική, την οικογενειακή, την οικονομική και την πολιτική τάξη και ισορροπία τόσο σε οικογενειακό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Γυναίκες όπως η Lucrezia Marinella, η Moderata Fonte και η Arcangela Tarabotti, που δραστηριοποιήθηκαν στο συγγραφικό χώρο κατά τον 17ο αιώνα, πέρασαν τελικά στη λήθη περίπου στα τέλη του 18ου αιώνα. Όπως παρατηρεί η Letizia Panizza, ο Antoine-Léonard Thomas στο έργο του *Δοκίμιο για το χαρακτήρα, τους τρόπους και το πνεύμα των γυναικών* (*E Essai sur le caractère les mœurs et l' esprit des femmes dans les différens siècles)*[49] αποτελεί έναν από τους τελευταίους συγγραφείς που αναφέρθηκε στο έργο αυτών των γυναικών συγγραφέων και στη ζωή τους[50].

Η Panizza υποστηρίζει πως οι προαναφερθείσες συγγραφείς όσο και ο Thomas στήριζαν τα επιχειρήματά τους σε αυθεντίες στο πλαίσιο της λεγόμενης *«παλαιάς ρητορικής»,* κάτι που κατά τον 18ο αιώνα δεν είχε πλέον απήχηση στο αναγνωστικό κοινό[51]. Η εκ νέου ανακάλυψη των έργων τους ήλθε περίπου στα τέλη του 20ού αιώνα από ιστορικούς, προερχόμενους από την Αμερική και την Ευρώπη. Τί συνέβη επομένως στην ιστορική έρευνα και οι γυναίκες αυτές λησμονήθηκαν; Οφείλεται αυτό στα ιστοριογραφικά ρεύματα του 19ου και του 20ού αιώνα; Μήπως οι πολιτικές και οι κοινωνικές ανακατατάξεις στον ευρωπαϊκό χώρο προκάλεσαν αυτήν την αμέλεια, που τελικά οδήγησε στη λήθη τους; Όπως υποστηρίζει η Paola Giuli, από το έτος 1805 και με την εγκαθίδρυση του Βασιλείου της Ιταλίας άρχισε να διαφαίνεται η επαναφορά σε παλαιότερες διαδικασίες και πολιτικές πρακτικές, με συνέπεια οι γυναικείες «φωνές», που αμφισβητούσαν το τρέχον πλαίσιο θέασης των γυναικών και της θέσης τους στην κοινωνία, να σιωπήσουν. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την επικράτηση της άποψης πως η γυναίκα όφειλε να παραμένει αποκλειστικά εντός του οικιακού χώρου ως σύζυγος και ως μητέρα. Η παλινόρθωση του παλαιού καθεστώτος επανέφερε στη συζήτηση τις στερεοτυπικές απόψεις για τη γυναικεία κατωτερότητα. Στην Ιταλία, το ζήτημα των γυναικών και η αμφισβήτηση της θέσης τους στην κοινωνία και στην οικογένεια

[49] Antoine-Léonard M. Thomas, *Essai sur le caractère les mœurs et l'esprit des femmes dans les différens siècles,* Παρίσι 1772.
[50] Lucrezia Marinella, *The Nobility and Excellence of Women and the Defects and Vices of Men,* σ. 32-33.
[51] Lucrezia Marinella, *The Nobility and Excellence of Women and the Defects and Vices of Men,* σ. 32-33. Barbara Warnick, «The old rhetoric vs. the new rhetoric: The quarrel between the ancients and the moderns», *Communication Monographs*, 49, 4 (1982), σ. 263.

επανήλθαν ως ζητήματα μετά το 1860 και την ιταλική ενοποίηση, χωρίς όμως να παρουσιάζουν την ίδια δυναμική που προβαλλόταν κατά τον 18ο αιώνα[52].

Ως πρόσφατα, η μελέτη της ιστορίας των γυναικών και του φύλου αποτέλεσε το πεδίο έρευνας στο πλαίσιο της λογοτεχνικής κριτικής (*literary criticism)*, όπου, μέσω της μελέτης εννοιών και ιδεών, όπως *«γυναίκα»*, *«πατριαρχία»*, *«δύναμη»*, *«καθήκοντα»*, *«ισότητα»*, *«πρόσληψη»*, αναζητήθηκαν οι παράγοντες που επηρέαζαν τη θέση των γυναικών κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο[53]. Όπως παρατηρεί η C. Jordan, οι φιλογυνικές απόψεις δεν μπορούν εύκολα να εξεταστούν ως ένα καθολικό κοινωνικό φαινόμενο αλλά ως μελέτες περίπτωσης γυναικών που άρθρωσαν έναν λόγο ενάντια στην κοινωνική πραγματικότητα, την οποία βίωναν οι γυναίκες κατά την περίοδο της Αναγέννησης. Ακόμη, μέσω της εξέτασης των έργων ανδρών συγγραφέων, καθίσταται δυνατό να διερευνηθεί ο τρόπος που οι σύγχρονοι τους προσλάμβαναν τις ξεχωριστές περιπτώσεις γυναικών, των «γυναικών-εξαιρέσεων» τις οποίες επαινούσαν για τη σπανιότητά τους αλλά και για το γεγονός πως αποτελούσαν παρεκκλίσεις από τον κανόνα[54]. Απουσιάζει δηλαδή μια ιστοριογραφική μελέτη που να αναδεικνύει τις θέσεις γυναικών και ανδρών συγγραφέων και τις αντιλήψεις, τις σκέψεις και τις προσδοκίες τους για την εκπαίδευση των γυναικών, χρησιμοποιώντας παραδείγματα από διάφορες πόλεις της Ιταλίας και λαμβάνοντας υπόψη το γενικότερο κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και πνευματικό πλαίσιο.

Η εκπαίδευση των γυναικών στην Ιταλία έχει εξετασθεί κυρίως με την περιπτωσιολογική μέθοδο, με μελέτες που ανέδειξαν την εκπαίδευση που προσφερόταν σε μια μόνον πόλη, π.χ. τη Φλωρεντία ή τη Βενετία[55]. Ακόμη, ιδιαίτερα σημαντικό πεδίο έρευνας αποτελούν οι μελέτες μεμονωμένων γυναικών, που εξετάστηκαν ως μελέτες περίπτωσης, που είχαν αποδεδειγμένα λάβει εξαιρετική μόρφωση, αναζητώντας τους τρόπους, τα μέσα, τα οικογενειακά, πολιτισμικά, πολιτικά και θρησκευτικά αίτια που επέτρεψαν σ' αυτές να διακριθούν. Μια άλλη μέθοδος

[52] Giuli, «*Querelle des Femmes*: Eighteenth Century», στο Russell (επιμ.), *The Feminist Encyclopaedia of Italian Literature*, σ. 273-75.
[53] Constance Jordan, *Renaissance Feminism. Literary Texts and Political Models*, Cornell University Press, Ithaca και Λονδίνο 1990, σ. 2-3.
[54] Jordan, *Renaissance Feminism*, σ. 7-8.
[55] Πρέπει να σημειωθεί πως, μια από τις τελευταίες ιστοριογραφικές τάσεις των τελευταίων δέκα ετών αφορά στην επαναδιαπραγμάτευση της εξέτασης συγκεκριμένων πόλεων ή μόνο μιας χώρας, προτείνοντας ως σημαντικό πεδίο έρευνας για τη διερεύνηση της ιστορίας των γυναικών στην πρώιμη νεότερη περίοδο ένα ευρύτερο πεδίο έρευνας που υπερβαίνει τα εθνικά όρια εξετάζοντας το φύλο και τη σεξουαλικότητα μέσω νέων κατηγοριοποιήσεων εντός ενός διεθνικού πλαισίου, πβ. Merry Wiesner-Hanks, «Early Modern Women and the Transnational Turn», *Early Modern Women: An Interdisciplinary Journal*, 7 (2012), σ. 191-202.

εξέτασης της εκπαίδευσης και της θέσης των γυναικών αποτελούν οι συγκριτικές μελέτες περίπτωσης, με τις οποίες διερευνώνται ζητήματα γυναικών αντιπαραβάλλοντας πόλεις της Ιταλίας ή της νησιωτικής και της ηπειρωτικής Ευρώπης. Ως εκ τούτου κρίνω πως η διδακτορική αυτή διατριβή συμβάλλει στην εξέταση των ιδεών και των νοοτροπιών για τη γυναικεία εκπαίδευση στην Ιταλία, σε μια προσπάθεια εξέτασής της συνολικά και όχι βάσει συγκεκριμένων μελετών περίπτωσης. Δίνεται έμφαση βέβαια σε ορισμένες πόλεις, της λόγω της ισχυρότερης παρουσίας διανοητών και διανοητριών, όπου εντοπίζεται ένας εντονότερος προβληματισμός για το ζήτημα της εκπαίδευσης και της θέσης των γυναικών στην κοινωνία.

Τα παραδείγματα των γυναικών που είχαν τις ίδιες εκπαιδευτικές ευκαιρίες με τους άνδρες της εποχής ήταν λίγα και η ευρυμάθειά τους τις καθιστούσε περιπτώσεις, που εξετάζονταν και αντιμετωπίζονταν ως *«εξαιρέσεις στον κανόνα»*[56]. Η διανοητική ιστορία των παρελθόντων ετών επικεντρωνόταν στην εξέταση πολιτικών ιδεών από άνδρες συγγραφείς, όμως τα τελευταία χρόνια προσοχή έχει δοθεί στη μελέτη λογίων γυναικών και στη συνεισφορά τους στην πολιτική θεωρία μέσω της πολιτικής και της φιλοσοφικής σκέψης τους, όπως αυτή εκφραζόταν στα έργα τους. Η διανοητική ιστορία των τελευταίων ετών έχει στραφεί στην εξέταση των έργων τους και στον αντίκτυπό τους στην κοινωνία, καθώς, μέσω αυτών, μπορούν να συνεξετασθούν οι κανονικότητες, οι συνέχειες και οι ασυνέχειες της συζήτησης για τις γυναίκες. Οφείλουμε επομένως, κατά το δυνατόν να εξετάζουμε τα κείμενα, λαμβάνοντας υπόψη το κοινωνικό και το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο γράφονται, εκδίδονται και διαβάζονται αυτά[57].

Η Constance Jordan στο έργο της *Renaissance Feminism, Literary Texts and Political Model's* και στο κεφάλαιο που αφορά τις γυναίκες και τον φυσικό νόμο αναφέρεται σε ορισμένα αντιπροσωπευτικά έργα κυρίως ουμανιστών του 15ου και του 16ου αιώνα, που είχαν τοποθετηθεί για το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών. Η Jordan έχει επηρεαστεί από το δεύτερο φεμινιστικό κύμα που χρονικά τοποθετείται και αναλύει τη γραμματειακή παραγωγή στο πλαίσιο της *Querelle des Femmes* κατά την περίοδο της Αναγέννησης στην Ιταλία, στην Αγγλία και στη Γαλλία, στηριζόμενη στη μέθοδο της *«λογοτεχνικής κριτικής»*. Μέσω της σύγκρισης διαφόρων μελετών

[56] Barbara J. Whitehead, «Introduction», στο Barbara J. Whitehead (επιμ.), *Women's Education in Early Modern Europe, A History, 1500-1800*, Studies in the History of Education, 7, Garland Reference Library of Social Science, Garland Publishing, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1999, σ. xii.
[57] Lisa Curtis-Wendlandt, Paul Gibbard και Karen Green (επιμ.), *Political Ideas of Enlightenment Women. Virtue and Citizenship*, Routledge, Λονδίνο 2016, σ. 2-3.

περιπτώσεων εξετάζει υπερασπίσεις γυναικών γραμμένες από άνδρες και γυναίκες συγγραφείς στο πλαίσιο του *«αναγεννησιακού φεμινισμού»* και με το πώς κατασκευαζόταν η κυρίαρχη ιδεολογία για το φύλο.

Στο συλλογικό έργο που επιμελήθηκε η Barbara Whitehead με τίτλο *Women's Education in Early Modern Europe: A history 1500-1800*, καταβλήθηκε προσπάθεια από τους συγγραφείς του τόμου για *«επαναπροσδιορισμό της ιστορίας της εκπαίδευσης»*. Παράλληλα αναδείχθηκε πως η εκπαίδευση συνδεόταν με τον προορισμό των γυναικών στην κοινωνία και με τους ρόλους που θα έπρεπε να επιτελούν σ' αυτήν, κυρίως εντός της οικιακής σφαίρας. Σημαντικές είναι οι συμβολές στον τόμο αυτό που αφορούν στην πρώιμη νεότερη Ιταλία. Το πρώτο άρθρο της Sharon Strocchia με τίτλο «Learning Virtues. Convent Schools and Female Culture in Renaissance Florence» διερευνά την εκπαίδευση των κοριτσιών στα μοναστήρια της Φλωρεντίας την περίοδο της Αναγέννησης, ενώ το δεύτερο του Howard Adelman με τίτλο «The Literacy of Jewish Women in Early Modern Italy» ασχολείται με την εκπαίδευση στην Ιταλία των κοριτσιών με εβραϊκή καταγωγή, κατά τον 16ο και 17ο αιώνα.

Η Strocchia εστιάζει το ενδιαφέρον της στην ανάδειξη της εκπαίδευσης εντός της μονής, λαμβάνοντας ως μελέτη περίπτωσης ένα γυναικείο μοναστήρι αυγουστινιανών μοναχών στην ενορία του Fiesole, εξετάζοντάς το σε αντιπαραβολή με το μοναστήρι του San Niccolò dei Frieri, επίσης στη Φλωρεντία. Στο άρθρο αναδεικνύεται το *curriculum*, που διδάσκονταν οι νέες καθώς και ο σκοπός της εκπαίδευσης που δεν ήταν άλλος από την κατάκτηση της αρετής και της ευσέβειας που ήταν και τα βασικά ζητούμενα της «σοφιολογικής» παράδοσης[58]. Ο H. Adelman αναδεικνύει ομοιότητες στη σκέψη και στη νοοτροπία Χριστιανών και Εβραίων αναφορικά με τους περιορισμούς στη γυναικεία εκπαίδευση, λόγω του κινδύνου να χάσουν την αγνότητά τους, εξαιτίας της γνώσης. Ο περιορισμός στον οικιακό βίο για την εξασφάλιση της ηθικής και της σωματικής ακεραιότητας θεωρούνταν από αυτόν ως ο κατεξοχήν λόγος του αποκλεισμού των κοριτσιών εβραϊκής καταγωγής που

[58] Sharon T. Strocchia, «Learning Virtues. Convent Schools and Female Culture in Renaissance Florence», στο Barbara J. Whitehead (επιμ.), *Women's Education in Early Modern Europe, A History, 1500-1800*, Garland Publishing, Νέα Υόρκη 1999, σ. 3-46.

ζούσαν στην Ιταλία, όπου τούς έθεταν όρια ακόμη και στη θρησκευτική τους εκπαίδευση, όπως λ.χ. τη διδασκαλία του Torah[59].

Το εμβληματικό έργο του Paul F. Grendler για την εκπαίδευση στην Ιταλία από τον 14ο έως και τον 17ο αιώνα με τίτλο *Schooling in Renaissance Italy, Literacy and Learning 1300-1600*, που εκδόθηκε το 1989, αποτελεί μια ιδιαίτερα σημαντική συμβολή για την ιστορία της εκπαίδευσης στην Ιταλία. Ο ιστορικός δίνει μεγαλύτερο βάρος στην εκπαίδευση που λάμβαναν τα κορίτσια στη Βενετία, στη Φλωρεντία και στη Ρώμη, κυρίως εξαιτίας των διαθέσιμων πηγών που είχε για τα κοινοτικά και για τα θρησκευτικά σχολεία. Ακόμη, ιδιαίτερα σημαντική για την έρευνα είναι ο υπολογισμός του αριθμού των παιδιών που λάμβαναν εκπαίδευση σε σχολεία και των ποσοστών εγγραμματοσύνης, που παρέχει η μελέτη του. Εξέτασε τον αντίκτυπο του ουμανιστικού κινήματος στην εκπαίδευση αλλά και τις απόψεις αναφορικά με την ανατροφή και την εκπαίδευση που άντλησε από σχετικές πραγματείες για την εκπαίδευση των παιδιών (αγοριών και κοριτσιών), όπως για παράδειγμα το έργο του Εράσμου *Περί της εκπαίδευσης των παίδων* (*De pueris instituendis)*. Παράλληλα, εξετάζει τη συμβολή των μοναστικών ταγμάτων, κυρίως των Ιησουιτών, στην καθιέρωση ενός είδους πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, η οποία απευθυνόταν όμως μόνο στα αγόρια[60].

Μια άλλη μελέτη που αφορά στην εκπαίδευση κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο είναι αυτή του Christopher Carlsmith, *A Renaissance Education: Schooling in Bergamo and the Venetian Republic*, που εκδόθηκε το 2010, της οποίας το χρονικό εύρος αφορά εκατό πενήντα χρόνια (1500-1650) και επικεντρώνεται στη Δημοκρατία της Βενετίας με έμφαση στην πόλη του Μπέργκαμο. Ο συγγραφέας επικεντρώνεται κυρίως στα κοινοτικά σχολεία της πόλης και διακρίνει τα σημεία τομής στο κοινοτικό σύστημα, τη στήριξη της εκπαίδευσης από τις επαγγελματικές αδελφότητες αλλά και την ώθηση που πήρε η εκκλησιαστική εκπαίδευση στο πλαίσιο της Καθολικής Μεταρρύθμισης[61]. Από τη σημαντική αυτή συμβολή απουσιάζουν, λόγω της έλλειψης, όπως σημειώνει, σχετικών πηγών από την παρεχόμενη επίσημη και οργανωμένη εκπαίδευση, όψεις της εκπαίδευσης των κοριτσιών και των γυναικών, καθώς, όπως ο

[59] Howard Adelman, «The Literacy of Jewish Women in Early Modern Italy», στο Barbara J. Whitehead (επιμ.), *Women's Education in Early Modern Europe, A History, 1500-1800*, Garland Publishing, Νέα Υόρκη 1999, σ. 133-158.
[60] Paul F. Grendler, *Schooling in Renaissance Italy, Literacy and Learning, 1300-1600*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1989.
[61] Christopher Carlsmith, *A Renaissance Education: Schooling in Bergamo and the Venetian Republic, 1500-1650*, University of Toronto Press, Τορόντο 2010, σ. 3-25.

ίδιος ο ιστορικός αναφέρει: *«Η σχεδόν πλήρης απουσία της εξέτασης μαθητριών και διδασκαλισσών από αυτή τη μελέτη, μπορεί να προσβάλει τις σύγχρονες ευαισθησίες μας, όμως αποτυπώνει μια ιστορική πραγματικότητα κατά την οποία επί δύο χιλιετίες οι άνδρες και οι γυναίκες ήταν χωρισμένοι στη δημόσια και στην ιδιωτική σφαίρα»*. Οι περιπτώσεις, στις οποίες αναφέρεται σε γυναίκες που έλαβαν κάποιο είδος εκπαίδευσης, καταγράφονται ως *«εξαιρέσεις»* στο γενικό κανόνα, «*που μπορούν να βρεθούν στα αρχεία που καταγράφουν την ιστορία της εκπαίδευσης από το Μπέργκαμο και τις ανάδελφες πόλεις του*»[62].

Ιδιαίτερα σημαντική συμβολή για τη διανοητική ιστορία και την ανάδειξη των απόψεων για τη θέση των γυναικών και την εκπαίδευσή τους στην Ιταλία στις αρχές του 18ου αιώνα αποτελεί το έργο της Rebecca Messbarger με τίτλο *The Century of Women. Representations of Women in Eighteenth-Century Italian Public Discourse*, που εκδόθηκε το 2002. Η Messbarger εστιάζει την έρευνά της στην αντιπαράθεση για την εκπαίδευση στην Ακαδημία των Ricovrati, εντάσσοντας την έκδοση των *Πρακτικών* της Ακαδημίας και της συμμετοχής σε αυτήν της ευρυμαθούς γυναίκας Aretafilia Savini de' Rossi ως δείγμα πως η συζήτηση για την εκπαίδευση των γυναικών δε συνιστούσε πλέον μόνο ένα ρητορικό εγχείρημα αλλά πως στις αρχές του 18ου αιώνα το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης αποτελούσε, στο πλαίσιο ενός είδους πρώιμου ωφελιμισμού, μέρος της συζήτησης για το *«κοινό καλό»* και το «*κοινό συμφέρον»*, για τη *«δημόσια ευημερία»*.

Η έρευνα της Messbarger αποτελεί μια πολύ σημαντική συμβολή για το διανοητικό κλίμα κατά την περίοδο του Διαφωτισμού στην Ιταλία, καθώς αυτή εστιάζει την προβληματική της στο αίτημα για *«ισότητα» (egalitarianism)*. Εξετάζονται η γενικότερη συζήτηση για τις γυναίκες κατά τον 18ο αιώνα από τους διαφωτιστές, αναδεικνύοντας όψεις του φιλογυνισμού αλλά και του μισογυνισμού της περιόδου, μέσω διαφόρων αντιπαραθέσεων για τη γυναικεία φύση και τους ρόλους τους στην κοινωνία, όπως η διένεξη στην Ακαδημία της Πάδοβα αλλά και η συνεισφορά στη συζήτηση του περιοδικού *Il Caffè*, που εξέδιδε ο Pietro Verri, όπως και οι εκφράσεις του φύλου στα γυναικεία περιοδικά μόδας, που εκδίδονταν στο τέλος του 18ου αιώνα στην Ιταλία[63]. Η ιστορικός αναδεικνύει εναργέστερα την αντιπαράθεση στην Ακαδημία της Πάδοβα με το βιβλίο *The Contest for Knowledge, Debates over Women's*

[62] Carlsmith, *A Renaissance Education*, σ. 287.
[63] Rebecca Messbarger, *The Century of Women. Representations of Women in Eighteenth-Century Italian Public Discourse*, University of Toronto Press, Τορόντο 2002.

Learning in Eighteenth-Century Italy με επιμελήτριες την Messbarger και την Paula Findlen, που εκδόθηκε το 2005, όπως και τη συνεισφορά ευρυμαθών γυναικών του 18ου αιώνα στη συζήτηση για τη φύση και τις ικανότητές τους στη μάθηση[64].

Ο Luciano Guerci στο έργο του *La discussione sulla donna nell' Italia del Settecento*. *Aspetti e problemi*, που εκδόθηκε το 1988, μελετά έργα ανδρών κατά την περίοδο του 18ου αιώνα, αποτυπώνοντας τις κυρίαρχες φιλογυνικές και μισογυνικές απόψεις για τη γυναικεία φύση, εξετάζοντας διαφωτιστές και αντι-διαφωτιστές άνδρες συγγραφείς. Δεν εξετάζονται όμως έργα γυναικών συγγραφέων στο πλαίσιο της *Querelle des Femmes*, όπως αυτή εκδηλώθηκε κατά τον 18ου αιώνα, ούτε ο ρόλος των γυναικών την περίοδο που ακολούθησε τη Γαλλική Επανάσταση στην Ιταλία καθώς και τη γαλλική κυριαρχία. Κατά τον Guerci η περίοδος μετά το 1789 «*θα περιέπλεκε και θα εμπλούτιζε τη συζήτηση για τη γυναίκα, λόγω των εξελίξεων που ήρθαν πέρα από τις Άλπεις*»[65].

Τη δυναμική της εκπαίδευσης ως πολιτικού εργαλείου εξετάζει με τη σημαντική συμβολή του για την ιστορία της εκπαίδευσης, ο Paolo Bianchini, κατά την περίοδο κατάκτησης των δημοκρατικών και αυτοκρατορικών Γάλλων και τη περίοδο της παλινόρθωσης του παλαιού καθεστώτος[66]. Ο ιστορικός, μέσω της μελέτης των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων που επιβλήθηκαν από τον Ναπολέοντα και τις μοναρχίες πριν και μετά την παλινόρθωση του παλαιού καθεστώτος, διαβλέπει πως η σημασία της επίσημης εκπαίδευσης αποτέλεσε πεδίο πολλαπλών μετασχηματισμών. Παρατηρεί πως κατά την τριετία 1796-99 η διάδοση της δημόσιας πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σε ένα ευρύτερο μέρος του πληθυσμού θεωρούνταν από τους δημοκρατικούς Γάλλους και τους ιταλούς Ιακωβίνους δικαίωμα των πολιτών αλλά και μέσο επιβολής, ισχυροποίησης και εδραίωσης της πολιτικής εξουσίας. Μέσω της εκπαίδευσης διαδιδόταν η αντίληψη πως όλοι οι πολίτες έπρεπε να έχουν ίσα δικαιώματα και ευκαιρίες και πως το κλειδί γι' αυτό ήταν η εκπαίδευση και όχι η κοινωνική καταγωγή, καθώς, μέσω αυτής, μπορούσαν όλοι να γίνουν καλύτεροι και

[64] Maria Gaetana Agnesi, Medaglia Faini Diamante, Aretafila Savini de' Rossi, *The Contest for Knowledge, Debates over Women's Learning in Eighteenth-Century Italy*, Rebecca Messbarger και Paula Findlen (επιμ.), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, University of Chicago Press, Σικάγο 2005.

[65] Luciano Guerci, *La discussione sulla donna nell' Italia del Settecento*. *Aspetti e problemi*, Tirrenia, Τορίνο 1988, σ. 19-20.

[66] Paolo Bianchini, *Educare all' obbedienza. Pedagogia e politica in Piemonte tra Antico Regime e Restaurazione*, Sei frontiere, Τορίνο 2012.

άξιοι πολίτες. Όλα τα σχετικά εγχειρίδια, εμποτισμένα από τις διδαχές του Διαφωτισμού, απέβλεπαν στην κατάκτηση της *«πολιτικής αρετής»*[67].

Την πρώτη δεκαετία όμως του 19ου αιώνα, όπως παρατηρεί ο Bianchini, ο Βοναπάρτης αντιμετώπισε την εκπαίδευση ως μια αναγκαιότητα για τη διαμόρφωση υπάκουων πολιτών προς το πολιτικό σύστημα και απομακρύνθηκε από τον στόχο της διάδοσης της εκπαίδευσης προς όλους τους πολίτες. Την περίοδο που ακολούθησε την παλινόρθωση του παλαιού καθεστώτος, οι μοναρχίες είχαν ως στόχο την εδραίωση πρωτοβάθμιων σχολείων σε κάθε κοινότητα της επικράτειάς τους, χωρίς όμως να ισχυρίζονται πως η εκπαίδευση έπρεπε να αποτελεί ένα καθολικό δικαίωμα. Οι μοναρχίες έβλεπαν την εκπαίδευση με ρομαντισμό και κατέβαλλαν προσπάθεια διαμόρφωσης ενός κατάλληλου προγράμματος σπουδών που θα διαμόρφωνε την προσωπικότητα των μαθητών, καθώς, όπως χαρακτηριστικά διαπιστώνει, *«η δημόσια ευημερία (pubblica felicità) αντικαταστάθηκε από το δικαίωμα της ευημερίας του ατόμου (felicità dell' individuo)»*[68].

Πηγές για την εκπαίδευση των γυναικών

Ο Jean de Viguerie εντόπισε τρεις τομές στις πραγματείες που αφορούσαν την εκπαίδευση στην πρώιμη νεότερη Γαλλία. Κατά τους 16ο και 17ο αιώνες οι πραγματείες πρακτικών συμβουλών απευθύνονταν στους γονείς και αφορούσαν γενικές συμβουλές για την ανατροφή των παιδιών τους. Στα τέλη όμως του 17ου αιώνα οι πραγματείες που αφορούσαν στις σπουδές των παιδιών είχαν στόχο τη διαμόρφωση του πνεύματος και του χαρακτήρα των παιδιών. Κατά τον 18ο αιώνα οι πραγματείες συστηματικοποιήθηκαν περισσότερο και αφορούσαν στην ανάπτυξη ολοκληρωμένων παιδαγωγικών θεωριών για τη συνολική εκπαίδευση των ανθρώπων, ενώ το *curriculum,* το οποίο πρότειναν, ήταν καλύτερα προσαρμοσμένο στις ανάγκες των παιδιών και στους στόχους της εκπαίδευσης[69].

Αυτή η κατηγοριοποίηση θα μπορούσε μερικώς να ισχύσει και στην πρώιμη νεότερη Ιταλία. Οι πραγματείες του 16ου και του 17ου αιώνα στόχευαν κυρίως στην

[67] Bianchini, *Educare all' obbedienza*, σ. ix-xv.
[68] Bianchini, *Educare all' obbedienza,* σ. xv-xvi.
[69] Jean de Viguerie, «Tableau de la théorie pédagogique pendant la première moitié du 18e siècle», *Historical Reflection/ Réflexions Historiques*, (Καλοκαίρι 1980), σ. 55-60. Όπως αναφέρει η N. Gill, ο Viguerie δε συμπεριλαμβάνει τις πιο εμπλουτισμένες πραγματείες για την εκπαίδευση του Έρασμου ή του Μονταίνι στην κατηγοριοποίησή του, πβ. Natasha Gill, *Educational Philosophy in the French Enlightenment. From Nature to Second Nature,* Ashgate, Surrey 2010, σ. 1 και υποσημ. 1.

ηθική και στη χριστιανική διαμόρφωση των παιδιών. Τα έργα που εκδόθηκαν, κυρίως στον 16ο αιώνα, στόχευαν στη χριστιανική διαμόρφωση των παιδιών, αγοριών και κοριτσιών. Ενδεικτικά θα αναφερθώ σε ορισμένες από τις πηγές που σχετίζονται με την εκπαίδευση των γυναικών στην πρώιμη νεότερη Ιταλία. Ένα από τα πρώτα έργα, που είχε ως θεματική την εκπαίδευση των κοριτσιών, ήταν του ισπανού Juan Luis Vives *Η εκπαίδευση μιας χριστιανής (De institutione fœminae Christianae)*[70], όπως και το έργο του πολυγράφου Lodovico Dolce, *Περί της εκπαίδευσης των γυναικών (Della institution delle donne),* το οποίο και άντλησε πολλά στοιχεία από την πραγματεία του Vives[71]. Εδώ πρέπει να παρατηρήσουμε πως κατά τον 16ο αιώνα πολλές πραγματείες για την εκπαίδευση ήταν προσαρμοσμένες σε συγκεκριμένα πρότυπα βίου, όπως για παράδειγμα το αυλικό περιβάλλον, και απευθύνονταν στους γονείς και στα παιδιά, τα οποία επρόκειτο να ακολουθήσουν αυτόν τον τρόπο ζωής, δίνοντάς τους τις κατάλληλες συμβουλές για να το επιτύχουν, μέσω της εκπαίδευσής τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του είδους αυτού αποτελεί το έργο του Baldassare Castiglione *Ο αυλικός* (*Il Cortegiano)*, όπως και του Annibale Guasco *Λόγος του Annibal Guasco στη θυγατέρα του Lavinia σχετικά με τον τρόπο συμπεριφοράς της στην αυλή* (*Ragionamento del Sig Annibal Guasco a D. Lavinia sua figliuola della maniera del governarsi ella in corte)*[72].

Οι πραγματείες για την εκπαίδευση του 16ου και του 17ου αιώνα είχαν ως στόχο τη χριστιανική κατήχηση του ποιμνίου. Αφορούσαν και τα δύο φύλα, τα οποία όμως διδάσκονταν σε ξεχωριστά κυριακάτικα σχολεία το ρωμαιοκαθολικό χριστιανικό δόγμα. Τα διδακτικά αυτά εγχειρίδια όπως για παράδειγμα η *Ερωταπόκριση* (*Interrogatorio)* του Giovan Poalo da Como με τίτλο, *Εύκολος, σύντομος, χρήσιμος και απαραίτητος τρόπος διδασκαλίας των παιδιών, αγοριών και κοριτσιών, σε μορφή διαλόγου, και όσων δεν ακολουθούν στην ευλάβεια και στα καλά ήθη της χριστιανικής ζωής (Modo breve et facile, utile et necessario in forma dialogo di ammaestrare le figlioli mascoli e femine, & quelli che non fanno, nelle devotioni, & buoni costumi del viver Christiano),* στόχευαν στην εύκολη και γρήγορη κατήχηση του ποιμνίου στις

[70] Juan Luis Vives, *The Education of a Christian Woman. A Sixteenth Century Manual,* Charles Fantazzi (επιμ. και μτφρ.), The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2000.
[71] Paola Malpezzi Price, *Moderata Fonte: Women and Life in Sixteenth-Century Venice,* Rosemont Publishing, Μασαχουσέτη 2003, σ. 42-3. M. Lodovico Dolce, *Della institution delle donne. Da lui stesso in questa quarta impresione riveduto, e di piu utili cose ampliato, & con la tavola delle cosse pi degne di memoria*, Gabriel Giolito de» Ferrati, Βενετία 1560.
[72] Stefano Guasco, *Ragionamento del Sig Annibal Guasco a D. Lavinia sua figliuola della maniera del governarsi ella in corte; andando per Dama. Alla Serenissima infante D. Caterina, Duchessa di Savoia, Bevilacua*, Τορίνο 1586.

βασικές έννοιες της χριστιανικής πίστης, που διδάσκονταν οι μαθητές στα κυριακάτικα χριστιανικά σχολεία τις ημέρες των αργιών και τις Κυριακές[73].

Ακόμη, το έργο του Silvio Antoniano *Περί της χριστιανικής και της πολιτικής εκπαίδευσης των νέων (Dell' educazione christiana e politica de' figliuoli)*[74], αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα έργα για την εκπαίδευση και την ανατροφή των παιδιών, καθώς εκφράζει τον κανονιστικό λόγο περί εκπαίδευσης αλλά και για τη θέση των φύλων στην οικογένεια και στην κοινωνία. Παράλληλα, το έργο του Agostino Valier *Διδασκαλίες για κάθε αξιέπαινη κατάσταση των χριστιανών γυναικών* (*Instituzione d'ogni stato lodevole delle donne christiane)*[75] καθώς και έργα του 17ου αιώνα, όπως της Isabella Sori *Διδασκαλίες και συμβουλές για τα κόσμια ήθη (Ammaestramenti e ricordi, circa a' buoni costumi),* εστίαζαν στην ηθική και στη χριστιανική εκπαίδευση των γυναικών *ad statum,* δίνοντας δηλαδή συγκεκριμένες συμβουλές για τον τρόπο συμπεριφοράς των γυναικών σε κάθε στάδιο της ζωής τους (παρθενία, γάμος, χηρεία, μοναστικός βίος)[76].

Στις αρχές του 18ου αιώνα πραγματείες όπως αυτές του Giovani Bandiera *Πραγματεία περί των σπουδών των γυναικών* (*Trattato degli studi delle donne),* παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς γίνεται εφικτό να εντοπιστούν οι νέες ιδέες για τη γυναικεία εκπαίδευση[77]. Ο Bandiera επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στη χρησιμότητα της εκπαίδευσης για τις γυναίκες, η οποία όμως θα έπρεπε να είναι κατ' οίκον, αλλά και στην ανάδειξη των αντικειμένων, που αυτές έπρεπε να διδάσκονται σύμφωνα με τη θέση τους στην κοινωνία. Εστιάζει όμως στις γυναίκες, που

[73] Giovan Paolo da Como Clerico Regolare, *Modo breve et facile, utile et necessario in forma dialogo di ammaestrare le figlioli mascoli e femine, & quelli che non fanno, nelle devotioni, & buoni costumi del viver Christiano. Raccolto dal Reverendo Sacerdote Don Giovan Paolo da Como Clerico Regolare,* Gabriel Giolito, Βενετία 1569.

[74] Silvio Antoniano, *Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli, Scritti da M. Silvio Antoniano, ad istanza di Monsig. Illustris. Cardinale di S. Prassefe, Archivescono di Milano*, Sebastiano dale Donne et Girolamo Strinfari, Βερόνα 1584.

[75] Agostino Valier, *Instituzione d'ogni stato lodevole delle donne cristiane and Ricordi di Monsignor Agostino Valier Vescono di Verona lasciati alle monache nella sua visitazione fatta l' anno del santissimo Giubileo 1575,* Francesco Lucioli (επιμ.), MHRA Critican Texts, τ. 43, Modern Humanities Association, Κέιμπριτζ 2015.

[76] Isabella Sori, *Ammaestramenti e ricordi, circa a' buoni costumi che deve insegnare una ben creata madre ad una figlia, da citella, d' accasata e da vedova, acciò che sia onesta. Corretti et accresciuti, e del vestire e dell' imprese più lecite negli stati studetti. Divisi in dodeci lettere, da Isabella Sori alessandrina. Con una particolare aggionta di dodeci Difese, fatte contro alcuni sinistri giudicî, fatti sopra degli medemi Ammaestramenti e del sesso donnesco. E nel fine un Panegerico delle cose più degne dell' illustrissima città d' Alessandria. Et molti pelegrini ingegni usciti da essa*, Giovanni Maria Magro, Παβία 1628.

[77] Giovani Nicolò Bandiera, *Trattato degli studi delle donne, in due parti diviso, Opera d'un Accademico Intronato, dedicate a sua eccelenaza La N.C. Procuratessa Lisabetta Cornara Foscarini,* Parte Prima, Francesco Pitteri, Βενετία 1740.

προέρχονταν από τα ανώτερα και τα μεσαία κοινωνικά στρώματα, ενώ εξαιρεί από πολλά γνωστικά αντικείμενα διδασκαλίας τις γυναίκες που προέρχονταν από τα υπάλληλα στρώματα. Από την άλλη πλευρά, κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα εκδόθηκαν έργα που βασίζονταν στην παιδαγωγική θεωρία, λάμβαναν υπόψη τις ιδιαιτερότητες της ηλικίας των παιδιών και είχαν ως στόχο όχι μόνο τη χριστιανική τους διαπαιδαγώγηση και την ηθική αλλά κυρίως στόχευαν στο να εξοπλίζονται με χρήσιμες γνώσεις για το μελλοντικό ενήλικο βίο τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της μορφής παιδαγωγικής πραγματείας είναι το έργο του Pierdomenico Soresi, που τιτλοφορείται *Δοκίμιο για την αναγκαιότητα και την ευχέρεια να διδαχθούν οι νεανίδες (Saggio sopra la necessità, e la facilità di ammaestrare le fanciulle)*[78], όπως και άλλα έργα του, περισσότερο γενικά, που αναφέρονταν στην εκπαίδευση και των υπάλληλων κοινωνικών στρωμάτων της Ιταλίας, όπως η πραγματεία του *Η εκπαίδευση του όχλου (Dell educazione del minuto popolo)*[79].

Η εκπαίδευση κατά τον 18ο αιώνα συνδέθηκε με την πρόοδο της κοινωνίας σε οικονομικό, τεχνικό και πνευματικό επίπεδο. Η ανάγκη για πρόοδο και βελτίωση της κοινωνίας έδωσε ώθηση στη συζήτηση σχετικά με την αναγκαιότητα εγκαθίδρυσης μιας ισχυρής δημόσιας εκπαίδευσης, που θα επεκτεινόταν στα ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού της Ιταλίας, ενώ ορισμένοι θεωρητικοί της εκπαίδευσης θεώρησαν πως αυτή έπρεπε να επεκταθεί και στις γυναίκες. Η αναγκαιότητα ίδρυσης μιας *«εθνικής δημόσιας εκπαίδευσης»* (*nazionale educazione)*, αποτυπώνεται στο έργο της Carlotta Ercolina de Saxy, και συγκεκριμένα στο *Στοιχειώδες προκαταρκτικό Δοκίμιο για την Εθνική Εκπαίδευση των Κοριτσιών (Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle)*[80]. Στο έργο της αυτό η de Saxy εστίασε στην εκπαίδευση όλων των γυναικών, ανεξαρτήτως κοινωνικής κατάστασης, προσαρμόζοντας μάλιστα τα εκπαιδευτικά αντικείμενα βάσει της κοινωνικής καταγωγής και του τόπου προέλευσης των νέων γυναικών.

Στα τέλη του 18ου αιώνα η συζήτηση για την εκπαίδευση λαμβάνει άλλη τροπή. Τα φυλλάδια που αναφέρονται στη θέση των γυναικών πραγματεύονται την αναγκαιότητα της γυναικείας εκπαίδευσης, κυρίως όμως εστιάζουν στη χρησιμότητα

[78] Pierdomenico Soresi, *Saggio sopra la necessità, e la facilità di ammaestrare le fanciulle. Dedicato alle signore Dame*, Rapetti, Μιλάνο 1774.
[79] Pierdomenico Soresi, *Dell educazione del minuto popolo dissertazione, Concorsa al premio proposto dalla R.D. Accademia di Scienze ed Arti di Madova,* Giuseppe Galeazzi, Μιλάνο 1774.
[80] Carlotta Ercolina de Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle*. Diviso in due parti, della contessa donna Carlotta Ercolina de Saxy vidova Visconti. Terza edizione, Fratelli Pirola, Μιλάνο 1789.

που θα είχε αυτή για την κοινωνία και τη δημοκρατία, καθώς χρειαζόταν να λαμβάνουν εκπαίδευση, ώστε να ανατρέφουν κατάλληλα τους μελλοντικούς άνδρες πολίτες. Η εκπαίδευση, πάντως, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της εγκαθίδρυσης των φίλων δημοκρατιών στην Ιταλία, στόχευε στη «*δημοκρατική κατήχηση»* ανδρών και γυναικών. Περνάμε δηλαδή από τη θρησκευτική και την ηθική κατήχηση των νέων, που διήρκεσε τουλάχιστον από την περίοδο της Καθολικής Μεταρρύθμισης ως τον Διαφωτισμό, σε μια «κατήχηση» των δημοκρατικών πολιτών και δυνάμει πολιτισσών. Η δημοκρατική ενημέρωση των πολιτών με έμφαση στην εκπαίδευση αποκτά πλέον δημόσιο χαρακτήρα μέσω των *Accademie di pubblica istruzione* και των *Sale patriotiche,* όπου δίνονταν δημόσιες ομιλίες για το ζήτημα της αλλαγής του πολιτικού συστήματος και καθεστώτος.

Η έννοια της *«μεταρρύθμισης»* ως κεντρικός πυλώνας εξέτασης και έρευνας της εκπαίδευσης των γυναικών

Η παρούσα διδακτορική διατριβή επιχειρεί να συνεισφέρει στην έρευνα για την εκπαίδευση των γυναικών στην πρώιμη νεότερη Ιταλία (16ος-18ος αιώνες). Η αιτία που η έρευνα επεκτείνεται σε ένα μεγάλο χρονολογικό άνυσμα είναι γιατί, κατά τη γνώμη μου, ήταν αναγκαίο να εξετασθούν οι αναπροσαρμογές στον στοχασμό και στην αντίληψη της έννοιας της εκπαίδευσης στην πρώιμη νεότερη Ιταλία, από τους άνδρες και τις γυναίκες συγγραφείς που τοποθετήθηκαν για το ζήτημα αυτό. Στη μελέτη επιχειρείται να δοθεί το περίγραμμα των διαφορετικών μορφών εκπαίδευσης κατά περίοδο, που αφορούσαν κατεξοχήν στις γυναίκες αλλά και γενικότερα στην εκπαίδευση των νέων σε μια μακρά περίοδο. Ένα από τα κεντρικά ερωτήματα αφορά στις προσδοκίες, ανδρών και γυναικών, από την εκπαίδευση που θα λάμβαναν, και ο αντίκτυπος που η εκπαίδευση θα μπορούσε να έχει στις ζωές των γυναικών. Οι αναφορές στην εκπαίδευση των ανδρών, γίνονται όπου αυτό θεωρείται απαραίτητο και για την καλύτερη κατανόηση και αποτύπωση των κανονιστικών και μη απόψεων και πρακτικών που επιχειρήθηκε να συμβάλουν στην εκπαίδευση. Παράλληλα, κεντρικό πυλώνα της διατριβής αποτελούν οι συνέχειες και οι ασυνέχειες, τις οποίες πιο συγκεκριμένα εντάσσω στο πλαίσιο διαφόρων *«μεταρρυθμίσεων»*, κυρίως θρησκευτικές και πολιτικές που έλαβαν χώρα στη διάρκεια των τριών αυτών αιώνων,

οι οποίες οδήγησαν σε διάφορες, ιδεολογικές, φαντασιακές και υπαρκτές ανα-σημασιοδοτήσεις της έννοιας της εκπαίδευσης.

Πιο συγκεκριμένα, επιχειρώ να εξετάσω το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών, στο πλαίσιο της *Querelle des Femmes*, λαμβάνοντας υπόψη τις επιδράσεις της Προτεσταντικής και της Καθολικής Μεταρρύθμισης αλλά και τις εξελίξεις στη σημασία που είχε η εκπαίδευση κατά την περίοδο του Διαφωτισμού. Ακόμη, μέσα στο πλαίσιο της ανόδου της αστικοποίησης, συναντούμε διαφοροποιήσεις στις ηθικές αρχές που όριζαν την αστική κοινωνία αλλά και την οικογενειακή ζωή. Λαμβάνω επίσης υπόψη, πως η γυναικεία συγγραφική ή και επιστημονική δραστηριότητα στο χώρο των γραμμάτων και των επιστημών δεν πρέπει να θεωρείται ως κάτι παράταιρο σε σύγκριση με τη δραστηριότητα των ανδρών αλλά τελικά ως μια σχέση αλληλεπίδρασης[81].

Οι ιταλικές πόλεις αποτέλεσαν ένα σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης της ζωής των γυναικών στην πρώιμη νεότερη Ιταλία. Ο αστικός χώρος απέβη για τις γυναίκες χώρος περιορισμού, φυσικού και πνευματικού, τόπος επαίνου και περιφρόνησης, ένα πλαίσιο έτερο-προσδιορισμού αλλά και αυτό-προσδιορισμού. Η έρευνά μου επικεντρώνεται στις απόψεις για την εκπαίδευση των γυναικών στο πλαίσιο του αστικού περιβάλλοντος, ενώ αποτυπώνονται και οι ιδέες για τις ευρυμαθείς γυναίκες στο πλαίσιο του ανταγωνισμού μεταξύ των πόλεων. Στόχος, επίσης, δεν είναι να αναδειχθεί πως στην Ιταλία το ζήτημα για τις γυναίκες και η πρόσβαση και ο αποκλεισμός τους από την εκπαίδευση μπορεί να αντιμετωπιστεί με οικουμενικούς όρους, αφού ο πολιτικός κατακερματισμός της Ιταλίας, πριν από την ιταλική ενοποίηση, πρακτικά δεν επέτρεπε κάτι τέτοιο. Παρόλα αυτά, η εξέταση των ιδεών για το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης από την Αναγέννηση έως και την κυριαρχία των δημοκρατικών Γάλλων στην Ιταλία, σε τόσο μακρά διάρκεια, δεν έχει εξετασθεί από την ιταλική και την αγγλοσαξονική ιστοριογραφία ως σήμερα, παρά την ύπαρξη εξαιρετικών συμβολών που εξετάζουν πτυχές του ζητήματος της γυναικείας εκπαίδευσης. Σκοπός μου ήταν να μην περιορίσω την έρευνά μου σε μια πόλη ή σε συγκεκριμένες πόλεις, αλλά μέσω του έργου των διανοητών και των συγγραφέων, να αναδείξω πως το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών απασχολούσε πράγματι την ιταλική κοινωνία.

[81] Meredith K. Ray, *Daughters of Alchemy, Women and Scientific Culture in Early Modern Italy*, Harvard University Press, Harvard University Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, Λονδίνο 2015, σ. 9.

Τον 18ο αιώνα, οι περιπτώσεις εξαιρετικά μορφωμένων γυναικών, εξακολούθησαν να αντιμετωπίζονται ως φωτεινές εξαιρέσεις στον κανόνα των αμαθών και ελαττωματικών γυναικών. Ο λόγος για τις «γυναίκες-εξαιρέσεις» διαφοροποιείται κατά τον 18ο αιώνα, καθώς κατά κύριο λόγο επαινούνται για την μόρφωσή τους και όχι γιατί είχαν ξεπεράσει τα όρια της γυναικείας τους φύσης και είχαν αποκτήσει σχεδόν ανδρικά χαρακτηριστικά. Οι γυναίκες αρχίζουν πλέον να αναγνωρίζονται ως υποκείμενα διακριτά από τους άνδρες. Γενικεύοντας, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε πως, ο 18ος αιώνας σηματοδοτεί ένα είδος «νομιμοποίησης» της εξαίρεσης. Συνειδητοποιείται πως το γυναικείο μυαλό ήταν ικανό να επιδέχεται εκπαίδευση, καθώς οι σωματικές διαφορές μεταξύ των ανδρών και των γυναικών ήταν ανεξάρτητες από το πνεύμα. Παράλληλα, παρατηρείται και η τάση αποδοχής πως, εάν τους παρεχόταν η κατάλληλη για το φύλο τους διδασκαλία, η γνώση δεν θα αποτελούσε κίνδυνο που θα μπορούσε να διαταράξει την κοινωνική ισορροπία, αλλά αντιθέτως θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στο καλό της κοινωνίας.

Η έννοια της μεταρρύθμισης, *«riforma»,* αποτελεί συνισταμένη της διατριβής, καθώς αυτό που μπορεί να συναχθεί από τις συνέχειες και τις ασυνέχειες είναι πως κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο επήλθαν ενδογενώς και εξωγενώς πολλές διαφορετικές *«μεταρρυθμίσεις»*, που διαφοροποίησαν τις ζωές των ανθρώπων, ειδικά των γυναικών και γενικά τις έμφυλες σχέσεις. Στο διάστημα των τριών αυτών αιώνων εντοπίζονται τομές στον ιταλικό και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Οι *«riforme»* επηρέασαν την καθημερινή ζωή των γυναικών και τις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων, την παρουσία τους στη δημόσια και στην ιδιωτική σφαίρα, την εκπαίδευση ανδρών και γυναικών. Η πρώτη *«riforma»* ήταν η Προτεσταντική Μεταρρύθμιση και ως συνέπεια αυτής η Καθολική Μεταρρύθμιση. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές επέδρασαν καταλυτικά στις ζωές ανδρών και γυναικών και είχαν πολλαπλές συνέπειες στον τρόπο που ο κανονιστικός λόγος όριζε πως πρέπει να διάγουν τη ζωή τους, στις οικογενειακές στρατηγικές, στο γάμο, στην ανατροφή των παιδιών, στον ακούσιο ή εκούσιο εγκλεισμό τους σε μοναστήρι, στο θάνατο των οικείων τους και στον επικείμενο θάνατο των ίδιων. Οι επιπτώσεις των θρησκευτικών μεταρρυθμίσεων αποτελούν και το λόγο για τον οποίο επιλέχθηκε ως σημείο αφετηρίας της διδακτορικής διατριβής ο 16ος αιώνας.

Η έννοια της «μεταρρύθμισης» νοηματοδοτούνταν διαφορετικά την εκάστοτε περίοδο και η σημασία της διέφερε ως προς τις στοχεύσεις και τον αντίκτυπο στη ζωή των ανθρώπων. Οι «μεταρρυθμίσεις» του 16ου και του 17ου αιώνα μπορεί να ορισθούν

ως «*ένα ανανεωτικό κίνημα της Καθολικής Εκκλησίας για να πολεμήσει την Προτεσταντική Μεταρρύθμιση και είχε ως στόχο την πειθάρχηση, την κατήχηση και την προώθηση της καθολικής πίστης»*, στόχοι που επηρέασαν τη ζωή αλλά και τον τρόπο σκέψης των ανθρώπων της περιόδου[82]. Από την άλλη πλευρά, κατά τον 18ο αιώνα, «μεταρρύθμιση» σήμαινε «*πολιτική, θεσμική και κοινωνική αλλαγή σε μια πόλη, σ' ένα κράτος, σ' ένα πολίτευμα*»[83]. Κατά την περίοδο του Διαφωτισμού, παρατηρούνται πολλά αιτήματα για να επέλθουν *«riforme»*, που συνδέονταν με τις πολλές και πλούσιες πνευματικές, κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις της εποχής. Μάλιστα συχνά η *«riforma»* αποτελούσε αίτημα της ίδιας της κοινωνίας, κάτι το οποίο εκφράζεται στα εξεταζόμενα έργα ανδρών και γυναικών. Κατά τον 18ο αιώνα παρατηρείται μια νέα προσπάθεια μεταρρύθμισης της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, που στηριζόταν στην Τριδεντινή Μεταρρύθμιση του 16ου αιώνα, ανανοηματοδοτούμενη όμως από τις πολιτικές και τις κοινωνικές συνθήκες της περιόδου του Διαφωτισμού, αλλά κυρίως λόγω της προόδου της επιστήμης και της λεγόμενης *«Επιστημονικής Επανάστασης»*. Στο πλαίσιο των παραπάνω αποτιμήσεων χαρακτηριστική επίδραση στο πνεύμα των μεταρρυθμίσεων είχε ο «πεφωτισμένος Καθολικισμός» και η προσπάθεια που κατεβλήθη από την Καθολική Εκκλησία να συμπορευθεί με τις επιστημονικές εξελίξεις και συχνά να σταθεί αρωγός σε αυτές.

Μια άλλη *«riforma»*, που παρατηρείται και σχετίζεται με το «κοινό καλό» και την προσπάθεια για την κατάκτηση της *«δημόσιας ευημερίας»* στο πλαίσιο του ωφελιμιστικού τρόπου σκέψης της περιόδου, αποτέλεσε και η προσπάθεια του να επέλθει μια «*μεταρρύθμιση του κόσμου»* (*riforma del mondo)*[84]. Η *«μεταρρύθμιση του κόσμου»*, εντός της Ιταλίας, αφορούσε την καθοριστική επίδραση που θα μπορούσε να έχει για την κοινωνία, και ιδιαίτερα για την Ιταλία, η επέκταση της πρόσβασης του πληθυσμού στην εκπαίδευση και πιο συγκεκριμένα η εκπαίδευση ενός μεγαλύτερου αριθμού γυναικών. Ο όρος δηλαδή *«μεταρρύθμιση»* εδώ απαντά στην αναγκαιότητα μιας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, που στόχο είχε να καταστήσει την Ιταλία ισάξια με άλλες ευρωπαϊκές χώρες στις πνευματικές και στις τεχνολογικές ανακαλύψεις και στην κοινωνική και στην οικονομική της, κυρίως, πρόοδο.

[82] Stefano Ferrari, Gian Paolo Romagnani (επιμ.), *Carlantonio Pilati. Un intelletuale trentino nell' Europa dei lumi*, Università degli studi di Verona, FrancoAngeli, Μιλάνο 2005, σ. 22-3.
[83] Ferrari, Romagnani (επιμ.), *Carlantonio Pilati*, σ. 22-3.
[84] Soresi, *Saggio sopra la necessità*, σ. 106-7.

Μια ακόμη *«μεταρρύθμιση»*, που αποτελούσε αίτημα των γυναικών στις αρχές του 18ου αιώνα, ήταν η αλλαγή των *«costume»,* των εθίμων, των συνηθειών και των παραδόσεων που κρατούσαν τις γυναίκες μακριά από την εκπαίδευση. Όπως βλέπουμε σε ένα από τα «επεισόδια» της συζήτησης για τη γυναικεία εκπαίδευση στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης των αρχών του 18ου αιώνα για την εκπαίδευση των γυναικών στην Ακαδημία των Ricovrati, οι άνδρες ακαδημαϊκοί δεν ήταν σύμφωνοι με την *«μεταρρύθμιση του έθους που ακολουθείται από τα αρχαία χρόνια από σχεδόν όλα τα έθνη και επιτάσσει την εκπαίδευση των ανδρών σε επίπονες ασκήσεις του σώματος και του νου, που οι γυναίκες έχουν απαλλαχθεί από αυτούς τους κινδύνους και τους κόπους, αφού αποτελούν το πιο λεπτεπίλεπτο κομμάτι της ανθρωπότητας, αφού σ' αυτές έχουν ανατεθεί πιο ειρηνικές* [εργασίες], *όπως η διοίκηση της οικογένειας κάτω από τις εντολές των πατέρων, ή των αδελφών ή των συζύγων τους, αφήνοντάς τες σε δραστηριότητες και εργασίες πιο αρμόζουσες στη λεπτότητά τους και στην ηρεμία του προσώπου τους»*[85].

Από την άλλη πλευρά, στην παραπάνω αντιπαράθεση η Maria Gaetana Agnesi εκφράζει την άποψη πως το επιχείρημα της *«παράδοσης»*, του *«έθους»* (*costume)* δε συνιστά ένα ισχυρό επιχείρημα για τον αποκλεισμό των γυναικών από τις σπουδές, γιατί οι άνθρωποι και ο πολιτισμός είχαν εξελιχθεί σε σύγκριση με την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα στην οποία η παράδοση εδραζόταν. Ο αποκλεισμός των γυναικών από την εκπαίδευση, λόγω *«παράδοσης»*, και η μεγάλη έμφαση που δόθηκε στην έννοια αυτή όπως και σ' αυτήν του έθους από τους άνδρες διανοουμένους της περιόδου καθώς και η ανάγκη αναθεώρησης της παράδοσης από τις γυναίκες συνομιλήτριες πρέπει να εντοπιστούν στη γενικότερη συζήτηση, που αφορά «στη διαμάχη μεταξύ των αρχαίων και των μοντέρνων», με τους άνδρες να εκπροσωπούν τους αρχαίους και τις γυναίκες τους μοντέρνους[86].

Τέλος, μια άλλη μεταρρύθμιση την οποία προσεγγίζει η διδακτορική διατριβή, με τη βούληση όμως να εξετασθεί αυτή διεξοδικότερα στο μέλλον, αφορά αυτήν που υπάγεται στο πλαίσιο της πολιτικής αλλαγής και του ζητήματος της εκπαίδευσης των γυναικών. Αναφέρομαι στις ραγδαίες εξελίξεις που επέφερε ο απόηχος της Γαλλικής Επανάστασης στην Ιταλία αλλά και στις κοινωνικές, στις πολιτικές και στις

[85] Antonio Volpi, *Discorso accademico, che le donne non debbano ammettersi allo studio delle lettere,* στο *Discorsi Accademici di Varj Autori viventi intorno agli studi delle donne; La maggior parte recitati nell' Accademia de' Ricovrati di Padova. Dedicati AS. E. La Sig. Procuratessa Elisabetta Cornaro Foscarini*, Giovanni Manfrè, Πάδοβα 1729, σ. 29.

[86] Aretafila Savini de' Rossi, Apologia in favore degli Studi delle Donne, contra il precente Discorso Del Signor Gio. Antonio Volpi, Scritta dallaSignora Aretafila Savini de' Rossi, Dama Sanese ad un Cavaliere, στο Discorsi Accademici, σ. 60-3.

οικονομικές αλλαγές που επήλθαν στην Ιταλική Χερσόνησο κατά την περίοδο της κυριαρχίας των δημοκρατικών Γάλλων. Οι Ιακωβίνοι κατέβαλαν προσπάθειες αλλαγής του πολιτικού σκηνικού, που είχαν ως αποτέλεσμα την πιο ενεργό πολιτική συμμετοχή των γυναικών στο δημόσιο πολιτικό χώρο, είτε προφορικά είτε γραπτώς, ανώνυμα ή επώνυμα. Το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών τίθεται εκ νέου, περιβεβλημένο όμως με το αίτημα της ενεργότερης συμμετοχής στην πολιτική, στη διεκδίκηση των ατομικών και των πολιτικών δικαιωμάτων αλλά και με την προβολή της σημασίας που είχε η μόρφωση των μητέρων για την ανατροφή δημοκρατικών πολιτών, στο πλαίσιο της *«πατριωτικής μητρότητας»,* ενώ το ζήτημα που τίθεται διαρκώς αφορά στο ποια θα μπορούσε να είναι η συνεισφορά τους στη Δημοκρατία[87].

[87] Για το πολιτικό λεξιλόγιο στην Ιταλία κατά τον 18ο αιώνα, πβ. E. Leso, *Lingua e rivoluzione. Ricerche sul vocabolario politico italiano del triennio rivoluzionario 1796-1799*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 1991.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΑΠΟΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΤΑΛΙΑ (16ΟΣ-17ΟΣ ΑΙ.)

Α΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Επιδράσεις του ουμανισμού, της Αναγέννησης και της Καθολικής Μεταρρύθμισης στην εκπαίδευση

Α΄. 1. *«Εάν έχεις παιδιά, να τα διδάξεις»*

«Se hai figliuoli, ammaestrali»[1]

Ο ουμανισμός αναπτύχθηκε κυρίως στη Φλωρεντία, στη Ρώμη, στο Μιλάνο και στη Βενετία και οι ουμανιστές έλαβαν τη στήριξη των αυλών, των αστών και της παπικής Εκκλησίας[2]. Η περίοδος της Αναγέννησης χαρακτηριζόταν από τη διοικητική αυτονομία των πόλεων και τη δυνατότητα καθεμίας από αυτές να διαμορφώνει την κουλτούρα στο πλαίσιο του *«αστικού ουμανισμού»*[3]. Οι διοικήσεις των πόλεων

[1] Andrea Davolterra, *Discorso sopra la cura, et diligenza che debbono havere i Padri, & le Madri verso i loro Figliuoli si nella Civiltà come nella pietà Christiana,* Alessandro Benacci, Μπολόνια 1572, σ. 4v. Η φράση αυτή προέρχεται από το έργο του Jacopo De Cessolis (1275-1322) *De moribus hominum ed de officiis nobilum super ludo scaccorum*, Μιλάνο 1479. Στο έργο αυτό το παιχνίδι του σκακιού χρησιμοποιείται ως μια αναλογία της κοινωνίας. Τα πούλια του παιχνιδιού χρησιμοποιούνται ως παρομοίωση των κοινωνικών στρωμάτων της μεσαιωνικής κοινωνίας και φανερώνουν τους ρόλους που οφείλουν να έχουν σε αυτήν. Το έργο του γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση, μέσω πολλαπλών μεταφράσεων στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη, πβ. Christopher Kleinhenz (επιμ.) και John W. Barker, Gail Geiger και Richard Lansing (βοηθοί επιμ.), *Medieval Italy. An Encyclopedia*, τ. 1, A-K, Routledge, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 2004, σ. 573-4. Στην έκδοση, γραμμένη στη δημώδη ιταλική γλώσσα, αναφέρεται πως, *«εάν έχεις παιδιά να τα διδάσκεις: εάν έχεις κόρες να προσέχεις το σώμα τους»* (*Se hai figliuili ammaestrali: Se hai figliuole guarda il corpo loro)*. Πβ. Jacopo da Cessole, *Volgarizzamento del libro de' costume e degli offizii de' nobili sopra il giuoco degli scacchi di Frate Jacopo da Cessole, Tratto nuovamente da un codice magliabechiano*, Giulio Ferbario, Μιλάνο 1829, σ. 23. Μια άλλη εκδοχή της φράσης αυτή είναι *«εάν έχεις παιδιά, να τα διδάξεις από την νηπιακή τους ηλικία»* (*se tu hai figliuoli, ammaestargli dall' infantia loro*), στοχεύοντας στην έναρξη της διδακτικής διαδικασίας από πολύ μικρή ηλικία. Πβ. Giovanni Leonardi, *Institutione di una famiglia christiana*, Santi & Comp., Ρώμη 1591, σ. 4.

[2] Carol Everhart Quillen, «Humanism and the lure of antiquity», στο John M. Najemy (επιμ.), *Italy in the Age of the Renaissance*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2004, σ. 47-8.

[3] Ο όρος *«αστικός ουμανισμός» (civic humanism)* χρησιμοποιήθηκε από τον ιστορικό της Αναγέννησης Hans Baron το 1955 στο βιβλίο του με τίτλο *The Crisis of the Early Italian Renaissance. Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*. Ο ιστορικός υιοθέτησε αυτόν τον όρο για να αναδείξει πως τα ιδανικά της αρχαίας ελληνικής και της ρωμαϊκής παράδοσης, όπως η προσπάθεια επίτευξης του κοινού καλού, ο πατριωτισμός, η ελευθερία και η δικαιοσύνη, είχαν επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό την πολιτική σκέψη στη Φλωρεντία κατά τον 15ο αιώνα. Μέσω του ουμανισμού το ιδεατό της πολιτικής ελευθερίας είχε καταστεί ως η ύψιστη αρετή που πάση θυσία έπρεπε να διαφυλάσσεται. Όπως επισημαίνει η Διαλέτη, ο *«αστικός ουμανισμός»* κατέστη μια αναλυτική κατηγορία που χρησιμοποιήθηκε από μετέπειτα μελετητές για να ερμηνευθεί η πολιτική ζωή και άλλων ιταλικών πόλεων, όπως π.χ. η Βενετία. Πβ. Androniki Dialeti, «Gendering civic humanism. Political subjecthood and male hegemony in Renaissance Italy», στο Tatiana Tsakiropoulou-Summers και Katerina Kitsi-Mitakou (επιμ.), *Women and the Ideology of Political Exclusion. From Classical Antiquity to the Modern Era*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge 2019, σ. 206-7. Hans Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance. Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*, Princeton University Press, Princeton και New Jersey 1955. Cary Nederman, «Civic Humanism», στο Edward N. Zalta (επιμ.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (Άνοιξη 2019), https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/humanism-civic/ [ημερ. εισόδου: 2/02/2020].

υιοθέτησαν χαρακτηριστικά από την αρχαιοελληνική και τη ρωμαϊκή παράδοση, τα οποία διαμόρφωσαν την πολιτική τους, πολιτική που είχε ως στόχο το κοινό καλό των πολιτών. Αυτή η αυτονομία διήρκεσε μέχρι τα τέλη του 15ου αιώνα, καθώς σταδιακά οι Γάλλοι και οι Ισπανοί γενικότερα διεκδικούσαν ιταλικές περιοχές, εκτός της Βενετίας που διατήρησε την αυτονομία της. Η λοιπή χερσόνησος της Ιταλίας κατακτήθηκε από ξένες δυνάμεις με τις πόλεις της να χάνουν την αυτοκυριαρχία τους[4].

Οι τέχνες όμως και τα γράμματα κυριάρχησαν κατά την περίοδο της Αναγέννησης, με τις ελίτ των πόλεων να αποτελούν τους βασικούς συμμέτοχους της ουμανιστικής έκφρασης[5]. Ήδη από τις αρχές του 15ου αιώνα η Ιταλία είχε την μεγαλύτερη παραγωγή βιβλίων στην καθομιλουμένη ιταλική σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπου η χρήση της λατινικής ήταν ακόμη διαδεδομένη. Την περίοδο αυτήν άρχισε να δίδεται έμφαση στη σημασία που είχε η εκπαίδευση για την κοινωνία και τη διατήρηση της πολιτικής και της κοινωνικής σταθερότητας. Έργα των ουμανιστών, όπως του Guarino da Verona και του Εμμανουήλ Χρυσολωρά, τυπώθηκαν στην Ιταλία και αναδείκνυαν την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης για τη διαμόρφωση των ανθρώπων. Οι ουμανιστικές σπουδές επανέφεραν στην εκπαίδευση τη λατινική γραμματεία και η γνώση της λατινικής γλώσσας αποτελούσε στοιχείο που ξεχώριζε τις ελίτ από τα μεσαία και υπάλληλα κοινωνικά στρώματα[6]. Ο Guarino ήταν βενετός λόγιος και πίστευε πως η εκπαίδευση αποτελούσε το μέσο, που θα διαμόρφωνε τη σκέψη των ανθρώπων αλλά κυρίως τον χαρακτήρα τους[7].

Η εκ νέου ανακάλυψη, μελέτη, επιμέλεια και μετάφραση των κειμένων από την αρχαιοελληνική και τη ρωμαϊκή παράδοση από τους ουμανιστές του 14ου και 15ου αιώνα οδήγησαν στη διάχυσή τους σε ένα μεγαλύτερο αριθμό διανοουμένων και στην αναθεώρηση και την ανασυγκρότηση της αρχαιότητας κατά την περίοδο της Αναγέννησης. Ενδεικτικά, οι περισσότερο γνωστοί εκπρόσωποι του ουμανισμού από τον 14ο αιώνα είναι ο Πετράρχης και ο Βοκκάκιος, ενώ κατά τον 15ο αιώνα ο Leonardo

[4] John M. Najemy (επιμ.), «Introduction*:* Italy in the Renaissance», στο Najemy (επιμ.), *Italy in the Age of the Renaissance*, σ. 6-7, 15-7. Dialeti, «Gendering civic humanism. Political subjecthood and male hegemony in Renaissance Italy», σ. 206.

[5] John M. Najemy, «*Italy in the Age of the Renaissance»*, στο John M. Najemy (γεν. επιμ.), *Italy in the Age of the Renaissance, 1300-1550,* Oxford University Press, Οξφόρδη 2004, σ. 14-5.

[6] Robert Black, «Education and the emergence of a literate society», στο John M. Najemy (επιμ.), *Italy in the Age of the Renaissance*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2004, σ. 18-9, 29-30, 33-5.

[7] A. T. Grafton, L. Jardine, «Humanism and the School of Guarino: A Problem of Evaluation», *Past & Present*, 96 (Αύγουστος 1982), σ. 53. Anthony Grafton, Luisa Jardin, *From Humanism to the Humanities. Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth- Century Europe*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ και Μασαχουσέτη 1986, σ. 1-2.

Bruni, ο Vittorino da Feltre, ο Guarino, ο Francesco Barbaro, επηρέασαν ουσιαστικά με τα έργα τους την κοινωνία και τη σκέψη της Αναγέννησης[8]. Ο *«Αναγεννησιακός ουμανισμός»* (*Renaissance humanism)* επικεντρωνόταν στη βελτίωση του ατόμου μέσω της εκπαίδευσης στο πλαίσιο των ηθικό-χριστιανικών αρχών και κανόνων. Η κλασική παράδοση και ο Χριστιανισμός αποτελέσαν το επίκεντρο των ουμανιστών για την επίτευξη της γνώσης μέσω της οποίας οι άνθρωποι θα μπορούσαν να γίνουν ενάρετοι. Όπως υποστηρίζει η S. Bell, η εκπαίδευση συνδεόταν με την αρετή καθώς θεωρούνταν απαραίτητη για την ορθή και την κόσμια συμπεριφορά των ανθρώπων. Οι ουμανιστές συνέβαλαν στη συνειδητοποίηση πως και οι γυναίκες έπρεπε να λαμβάνουν εκπαίδευση, καθώς μέσω αυτής, η συμπεριφορά τους θα μπορούσε να πειθαρχεί στους κανόνες που όριζε η ηθική τάξη και ο Χριστιανισμός[9].

Οι τελευταίες δεκαετίες του 16ου αιώνα χαρακτηρίζονται ως μια περίοδος συγκρούσεων τόσο στο πολιτικό όσο και στο θρησκευτικό επίπεδο, περίοδος που ο Καθολικισμός εκπροσωπούσε τις δυνάμεις του *«κακού»* για τους Διαμαρτυρομένους και ο Προτεσταντισμός την ευμάρεια και την ισορροπία της κοινωνίας. Οι εξεγέρσεις στη Σκωτία (1559-60) και στη Σαβοΐα (1562) οδήγησαν σε μια διαδοχή κρίσεων, με συνέπεια την πρόκληση των θρησκευτικών πολέμων στη Γαλλία (1562-1598) και τη σφαγή της νύχτας του *«Αγίου Βαρθολομαίου»* (1572), οι οποίες κατέληξαν σε εκτεταμένες σφαγές Ουγενότων σε πολλές γαλλικές πόλεις. Επίσης, η αντιπαλότητα μεταξύ των Ουγενότων και των Καθολικών όπως και του Στέμματος, σε συνδυασμό με την αγροτική εξέγερση στην κεντρική Γαλλία, αποτέλεσαν μια περίοδο πολιτικής, κοινωνικής και θρησκευτικής αναταραχής καθώς και δυναμικής αναμέτρησης μεταξύ των αντιτιθέμενων μερών[10]. Για τις παραπάνω βιαιότητες και τις προσπάθειες εξάλειψης του προτεσταντικού στοιχείου από τη Γαλλία, θεωρήθηκε υπεύθυνο το παπικό κράτος, με συνέπεια να ενισχυθεί η αποστροφή των Ουγενότων όπως και των Καθολικών που βρίσκονταν εκτός Ιταλίας προς τον ιταλικό Καθολικισμό και την παπική Εκκλησία[11]. Παράλληλα, στα μέσα του 16ου αιώνα υπήρξε κοινωνική και θρησκευτική αναταραχή και στις Κάτω Χώρες, όπου η ταχύτατη διάδοση του

[8] Carol Everhart Quillen, «Humanism and the lure of antiquity», στο John M. Najemy (επιμ.), *Italy in the Age of the Renaissance*, σ. 37-8, 43-6, 49-50.
[9] Susan Groag Bell, «Christine de Pizan (1364-1430): Humanism and the Problem of a Studious Woman», *Feminist Studies*, 3 (Άνοιξη 1976), σ. 173-4.
[10] Κώστας Γαγανάκης, *Ο πόλεμος των λέξεων. Θρησκευτική διαμάχη και προπαγάνδα στη Γαλλία τον καιρό της νύχτας του Αγίου Βαρθολομαίου*, Νεφέλη, Αθήνα 2003, σ. 15-20, 80-94. Merry E. Wiesner-Hanks, *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη, 1450-1789*, Ξιφαράς, Αθήνα 2008, σ. 205-7. J. H. Elliott, «Revolution and Continuity in Early Modern Europe», *Past & Present*, 42 (Φεβρουάριος 1969), σ. 37.
[11] Γαγανάκης, *Ο πόλεμος των λέξεων,* σ. 98-9, 112-4.

Προτεσταντισμού οδήγησαν σε πολεμική σύρραξη με τους Ισπανούς με συνέπεια την επικράτηση του Καθολικισμού και στην επανάσταση της Ολλανδίας, η οποία και απέβλεπε στην εδραίωση του Προτεσταντισμού[12].

Η Ιταλική Χερσόνησος, ήδη από τα τέλη του 15ου αιώνα, βρισκόταν σε ένα καθεστώς διαδοχικών κρίσεων λόγω της εισβολής των Γάλλων και των Ισπανών. Η περίοδος των ιταλικών πολέμων (1494-1559 επέφερε πολιτικές, κοινωνικές και ιδεολογικές αλλαγές. Οι εισβολές αυτές επήλθαν έπειτα από μια μακρά περίοδο ευημερίας και επέφεραν ιδεολογική ρήξη με το ουμανιστικό ιδεώδες της αυτόνομης διοίκησης των πόλεων-κρατών και της νέας πραγματικότητας, εκείνης της ξένης κυριαρχίας. Η πολιτική αυτή κρίση επέφερε αλλαγή του τρόπου σκέψης, λόγω του φόβου της ανατροπής όλων όσων όριζαν την ταυτότητά τους[13]. Οι φόβοι των ουμανιστών επιβεβαιώθηκαν, αφού πράγματι το πολιτικό και το κοινωνικό σύστημα της Ιταλίας μετά το 1559 είχε διαφοροποιηθεί σε μεγάλο βαθμό συγκριτικά με την τελευταία δεκαετία του 15ου αιώνα. Η αυτονομία πολλών κρατών όπως της Νάπολης και του Μιλάνου, είχε χαθεί και άλλες μικρότερες πόλεις-κράτη ενσωματώθηκαν σε άλλα ισχυρότερα. Η θέση ακόμη του Πάπα ισχυροποιήθηκε κατά τη διάρκεια αυτών των κρίσεων, αφού το Παπικό Κράτος συνέδραμε τις πολιτικές δυνάμεις για την αντιμετώπιση των ξένων εισβολέων. Ακόμη, το Παπικό Κράτος άρχισε να αποκτά ισχυρά ερείσματα και στη διαμόρφωση της διπλωματίας μεταξύ των κρατών στην Ευρώπη, ενώ, λόγω του «κινδύνου» του Προτεσταντισμού, η σημασία ενός ισχυρού Πάπα έγινε γρήγορα αντιληπτή από τις αστικές ολιγαρχίες και τις διοικήσεις των πόλεων της Ιταλίας[14].

Η διαρκής αναφορά του επίσημου εκκλησιαστικού λόγου, όπως αυτός εκφραζόταν από τις παιδαγωγικές πραγματείες για τη *«δυστυχία του καιρού μας»* (*calamità dei nostri tempi)* αλλά και της *«περιφρόνησης του κόσμου»* (*disprezio del mondo)* απαντούσαν στις παραπάνω κοινωνικό-πολιτικές και θρησκευτικές εξελίξεις, οι οποίες και οδήγησαν σε μια περίοδο διαρκούς κρίσης κατά τον 17ο αιώνα. Ο κανονιστικός ιερατικός λόγος απέδιδε την έλλειψη ισορροπίας, ειρήνης και ευταξίας

[12] Merry E. Wiesner-Hanks, *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη, 1450-1789*, Ξιφαράς, Αθήνα 2008, σ. 208-9.
[13] Alison Brown, «Rethinking the Renaissance in the aftermath of Italy's crisis, στο John M. Najemy, (επιμ.), *Italy in the Age of the Renaissance*, στη σειρά: John A. Davis (γεν. επιμ.), *The Short Oxford History of Italy*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2004, σ. 246-8. Ανδρονίκη Διαλέτη, ««*Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ονομάσουμε αληθινή τέχνη εκείνη που δεν φαίνεται ότι είναι τέχνη»;* Επιτελέσεις του ανδρισμού στο *Βιβλίο του Αυλικού* του Μπαλτασάρε Καστιλιόνε (1528)», *Τα Ιστορικά/Historica*, 33, 64 (Οκτώβριος 2016), σ. 187-8.
[14] Michael Mallett και Christine Shaw, *The Italian Wars, 1494-1559. War, State and Society in Early Modern Europe*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2012, σ. 296-7.

στην κοινωνία στην ελλιπή εκπαίδευση των πιστών όπως και στην επικρατούσα αντίληψη πως το ποίμνιο δεν αισθανόταν επαρκώς το *«φόβο του Κυρίου»*, αποδίδοντας τις αιτίες της μη επικράτησης της *«ειρήνης»* στην έλλειψη πίστης από το ποίμνιο. Έπρεπε πρώτα να υπάρξει τάξη και συμμόρφωση στις χριστιανικές αρχές στην οικία του κάθε πιστού για να επέλθει *«ειρήνη»* στο σύνολο της κοινωνίας. Εφόσον δηλαδή, σύμφωνα με τις παραδοχές της περιόδου αυτής, τα παιδιά δε διδάσκονταν από την παιδική τους ηλικία να είναι υπάκουα στους γονείς τους και ειδικά στον πατέρα τους, αυτό οδηγούσε στο αποτέλεσμα της διατάραξης της οικογενειακής και της κοινωνικής ευταξίας και κατ' επέκταση στην *«καταστροφή της πόλης»*. Η εκπαίδευση θεωρούνταν απαραίτητη για τη διατήρηση της πολιτικής και θρησκευτικής σταθερότητας, αλλά και παράλληλα λειτουργούσε ως παράγοντας που μπορούσε να εξυψώσει την πόλη συγκριτικά με άλλες, αφού λόγω της καλής της διοίκησης, μπορούσε να παρέχει ορθή διαπαιδαγώγηση στα παιδιά των πολιτών της[15].

Γενικά, ο 16ος αιώνας σηματοδοτήθηκε από τη συνολική προσπάθεια διαμόρφωσης μιας γενικευμένης κοινωνικής κόσμιας συμπεριφοράς με στόχο τη διάχυση στην κοινωνία κανόνων ζωής και ηθικό-θρησκευτικών αρχών. Η εκπαίδευση και η μόρφωση του ανθρώπου ήταν από τους κατεξοχήν κύριους παράγοντες, που διαφοροποιούσαν τις ελίτ από τον ευρύτερο πληθυσμό και τα υπάλληλα στρώματα, καθώς η εκπαίδευση αναγνωριζόταν ως κριτήριο ευγένειας[16]. Η διασύνδεση της εκπαίδευσης με την προσωπική κοσμιότητα σταδιακά επεκτάθηκε από τις περιορισμένες ελίτ σε ένα μεγαλύτερο εύρος του αστικού πληθυσμού. Η Εκκλησία αποτέλεσε τον διαμεσολαβητή μεταξύ των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων και των υπάλληλων και μεσαίων, αναφορικά με τα πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς, συγκεκριμένα με την *«κοινωνική κοσμιότητα»* να αποκτά ένα χριστιανικό-θρησκευτικό υπόστρωμα»[17]. Για τον κόσμο της αυλής, από την άλλη πλευρά, η επιτήδευση της συμπεριφοράς, η κοσμιότητα, η *«urbanità»*[18], αποτελούσε μια απαραίτητη αυλική

---

[15] Giovanni Leonardi, *Institutione di una famiglia christiana,* Santi & Comp., Ρώμη 1591, σ. 13-5.

[16] Androniki Dialeti, «Gendering civic humanism. Political subjecthood and male hegemony in Renaissance Italy», στο Tatiana Tsakiropoulou-Summers και Katerina Kitsi-Mitakou, *Women and the Ideology of Political Exclusion. From Classical Antiquity to the Modern Era,* Routledge, Νέα Υόρκη 2019, σ. 214.

[17] Nobert Elias, *Η εξέλιξη του πολιτισμού, Ήθη και κοινωνική συμπεριφορά στη Νεότερη Ευρώπη*, Τόμ. Α΄, *Αλλαγές της συμπεριφοράς στα κοσμικά ανώτερα στρώματα της Δύσης*, Έμη Βαϊκούση (μτφρ.), Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 190.

[18] Η *«urbanità»* έρχεται σε αντίθεση με την έννοια της *«rusticità»*, ήδη από τη ρωμαϊκή περίοδο. Η *«χωριατοσύνη»* (*rusticità)* αναφερόταν στον τρόπο ζωής στην ύπαιθρο όπως και στον τρόπο ομιλίας και επικοινωνίας των ανθρώπων, που κατοικούσαν εκτός των πόλεων. Αντιθέτως, η *«αστικότητα»,* (*urbanità)* αναφερόταν στον τρόπο ζωής εντός της πόλεως και στους πιο εξευγενισμένους τρόπους

αρετή, που ήταν συνδεδεμένη με την ικανότητα διεξαγωγής κόσμιας συζήτησης, καθώς *«η φύση του ευφυούς ανθρώπου, είναι να γνωρίζει να ομιλεί με κοσμιότητα»,* μια αρετή όμως που, κατά τον διανοούμενο και πολυγράφο, Lodovico Domenichi, μπορούσε μόνον να κατέχεται από τους άνδρες, καθώς οι γυναίκες δεν ήταν εξοπλισμένες με τα διανοητικά χαρακτηριστικά, ώστε να διαμορφώνουν και να προβάλλουν κόσμια κοινωνική συμπεριφορά. Παραθέτοντας τον Αριστοτέλη, αναφέρει χαρακτηριστικά πως *«η φύση του ευφυούς ανθρώπου είναι να γνωρίζει να ομιλεί με κοσμιότητα (urbanità)»*[19]. Ο Domenichi αντιμετώπιζε τις γυναίκες ως δια βίου παιδιά και επομένως ανίκανες να κατέχουν αυτήν την αυλική αρετή, ενώ ήταν ικανές μόνο για την *«affabilità»,* την τέχνη του να γνωρίζει κανείς πώς να ευχαριστεί τους άλλους, καθώς αυτή μόνον ήταν συμβατή με τη φύση της[20].

Οι παραπάνω αντιλήψεις κατά την περίοδο αυτήν, αναφύονται από το κλίμα του ουμανισμού, μέσα στον οποίο ο άνθρωπος τοποθετήθηκε στο κέντρο ενδιαφέροντος των διανοουμένων. Κατά τον 15ο αιώνα παρήχθησαν έργα σχετικά με το μεγαλείο και την υπεροχή του άνδρα, όπως του Giannozzo Manetti *Περί της αξιοπρέπειας και της υπεροχής των ανδρών* (*De dignitate et excellentia hominis,* 1463-94) και του Giovanni Pico della Mirandola *Λόγος για την αξιοπρέπεια του ανθρώπου* (*Oratio de dignitate hominis,* 1486), που αναδεικνύονται από τα πρώτα που θέτουν το ζήτημα της υπεροχής των ανδρών και της ανδρικής τους φύσης. Η αξία του ανθρώπου τοποθετείται στο επίκεντρο της συζήτησης. Εκτός από την ανώτερη ανδρική του φύση, αναγνωριζόταν πως χρειαζόταν να δίδεται σημασία στον προσωπικό μόχθο του ανθρώπου για τη βελτίωση του εαυτού, κάτι όμως που μπορούσε να επιτυγχάνεται μέσω της κοπιώδους μελέτης και της εκπαίδευσής του. Ωστόσο, στις αρχές του 16ου

επικοινωνίας των αστών, πβ. Brian Stock, *The implications of literacy. Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Princeton University Press, New Jersey 1983, σ. 27-8. Spyridon Tzounakas, «*Rusticitas* versus *urbanitas* in the literary programmes of Tibullus and Persius», *Mnemosyne*, LXI, 59 (2006), σ. 111-128.

[19] Lodovico Domenichi, *La donna di corte, discorso di Lodovico Domenichi. Nel quale si ragiona dell' affabilità & honesta creanza. Da doversi usare per Gentildonna d' Honore*, Busdrago, Lucca 1564, σ. 4v. Παρομοίως ο Giovanni della Casa στο έργο του Il Galateo εξήρε την αρετή της κοσμιότητας, ως έναν συνδυασμό της *courtoisie* και της *civilitas* που συνιστούσαν την *urbanitas*, πβ. J. E. Spingarn, «Introduction", στο Giovanni della Casa, *A Renaissance Courtesy-Book. Galateo of Manners & Behaviours by Giovanni della Casa,* J. E. Spingarn (εισαγ. και επιμ.), Grant Richards, Λονδίνο 1914, σ. xvii.

[20] Peggy Osborn, «The 'Discourse': Context and Historical Background», στο Annibal Guasco, *Discourse to Lady Lavinia His Daughter, Concerning the Manner in Which She Should Conduct Herself When Going to Court as Lady-in-Waiting to the Most Serene Infanta Lady Caterina, Duchess of Savoy*, Peggy Osborn (επιμ., μτφρ. και εισαγ.), The University of Chicago Press, Σικάγο 2003, σ. 11-2, 32-3. Alexandra Coller, «How to Succeed at Court: Annibal Guasco's Advice to his Daughter Lavinia and Renaissance Manuals of Conduct», *California Italian Studies*, 4, 2 (2013), σ. 23.

αιώνα παρατηρείται να δίδεται σημασία και στη γυναικεία αξία και στην τοποθέτησή της γυναίκας ως οντότητας στην κοινωνία, στην οικογένεια και στην εκπαίδευση. Γενικά, είχε αρχίσει να αναγνωρίζεται η αξία και η υπεροχή των γυναικών με την εμφάνιση πολλών έργων ανδρών και γυναικών συγγραφέων, που είχαν τελικά ως θεματική τους την υπεροχή τους έναντι των ανδρών[21].

Ο Ντεζιντέριος Έρασμος στις αρχές του 16ου αιώνα αποτέλεσε έναν από τους πρωτοπόρους διανοητές που θεωρητικοποίησαν το ζήτημα της εκπαίδευσης των αγοριών. Στο πρώτο του έργο *Η εκπαίδευση ενός χριστιανού πρίγκιπα* (*Institutio christiani principis,* 1516) καταπιάστηκε με την εκπαίδευση ενός πρίγκιπα, του Καρόλου Ε΄, ενώ στο μεταγενέστερο έργο του *Περί της ευγένειας των παίδων* (*De civilitate morum puerilium*, 1530) ασχολήθηκε με την ηθική διαπαιδαγώγηση και την εμφύσηση κανόνων καλής συμπεριφοράς στους νέους που δεν ανήκαν στις ελίτ αλλά προέρχονταν από τα στρώματα των επαγγελματιών και των εμπόρων των πόλεων[22]. Ένα από τα πρώτα έργα, που είχε ως θέμα τη γυναικεία εκπαίδευση, ήταν εκείνο του Leonardo Bruni *Περί σπουδών και γραμμάτων* (*De studiis et letteris,* 1405), που ήταν αφιερωμένο στην Battista da Montefeltro Malatesta (1383-1450). Στο έργο αυτό ο Bruni παράγει ένα ουμανιστικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα, διαμορφωμένο κατάλληλα για την εκπαίδευση των γυναικών[23].

Το εκπαιδευτικό του πρόγραμμα δεν παρουσίαζε πολλές διαφορές από αυτό που μπορούσε να ακολουθήσουν οι άνδρες κατά τον 15ο αιώνα, όμως η βασική του διαφορά βρίσκεται στη δυνατότητα ή μη της δημόσιας έκθεσης της μόρφωσης των γυναικών. Η σιωπή ήταν απαραίτητη συμπεριφορά για να αποδείξουν οι γυναίκες πως είναι ενάρετες, καθιστώντας την εκμάθηση της τέχνης της ρητορικής γι' αυτές περιττή[24]. Οι γυναίκες, όσο μορφωμένες και να ήταν, δεν έπρεπε σε καμιά περίπτωση να προβάλλουν τη μόρφωσή τους και τη γνώση τους δημοσίως ή επιδεικτικά. Κατά τον Bruni, οι γυναίκες όφειλαν να επικεντρώνονται στη μελέτη της γραμματικής και των

[21] Margaret L. King, «A Return to the Ancient World?», στο Hamish Scott (επιμ.), T*he Oxford Handbook of Early Modern European History, 1350-1750,* τ. II, Cultures & Power, Oxford University Press, Οξφόρδη 2015, σ. 15. Βλ. επίσης, Giovanni-Pico della Mirandola, *Λόγος περί της αξιοπρέπειας του ανθρώπου*, Φραγκίσκη Αμπατζόγλου (μτφρ.), Άγρα, Αθήνα 2014.

[22] King, «A Return to the Ancient World? », στο Scott (επιμ.), T*he Oxford Handbook of Early Modern European History*, σ. 18-9.

[23] Ο πατέρας της Antonio Montefeltro ήταν κόμης του Urbino και η ίδια παντρεύτηκε τον Galeazzo Malatesta, άρχοντα του Pesaro, το έτος 1405. Πβ. Margaret L. King και Albert Rabil, *Her Immaculate Hand, Selected Works by and about the Women Humanists of Quattrocento Italy*, Pegasus Press, Asheville 2000, σ. 16-17.

[24] Juliana Schiesari, «In Praise of Virtuous Women? For a Genealogy of Gender Morals in Renaissance Italy», *Annali d' Italianistica*, Women's Voices in Italian Literature, 7 (1989), σ. 73.

λατινικών, καθώς, μόνο μέσω της μελέτης των λατινικών, θα μπορούσαν να εξοπλιστούν με τα κατάλληλα εργαλεία, που θα τους επέτρεπαν να μπορούν να εκφραστούν γραπτώς και προφορικώς[25].

Η ρητορική παρέμενε τέχνη αυστηρά συνδεδεμένη με τον άνδρα και χαρακτηριστικό γνώρισμα της αρρενωπότητας. Κατέχοντας τη ρητορική ένας άνδρας μπορούσε να αναδειχθεί στην πολιτική σκηνή και στη δημόσια σφαίρα γενικότερα. Οι γυναίκες, από την άλλη, δεν έπρεπε να διδάσκονται ρητορική, καθώς δεν ήταν σύννομη με το φύλο τους αλλά και με τα καθήκοντά τους ως θυγατέρες και μητέρες. Η Olympia Fulvia Morata, σε γράμμα προς τον δάσκαλό της, Chilian Sinapius, αναφέρεται στην άρνησή της να καθυποταχθεί στις κατεστημένες γυναικείες δραστηριότητες: «*Τα γράμματα υπερβαίνουν τις ανθρώπινες υποθέσεις, όπως λες και το αδράχτι και η βελόνη των γυναικών* [όπως λες] *πως θα μπορούσαν να με καλέσουν μακριά από τις ευγενείς Μούσες; Έχω κλείσει τα αυτιά μου στα γυναικεία αυτά ξόρκια όπως ο Οδυσσέας έκανε στους βράχους με τις Σειρήνες. Γιατί; Θα είναι δυνατόν το αδράχτι και η βελόνη να με πείσουν γι' αυτό το θέμα, εάν δεν έχουν τίποτα να πουν;*»[26].

Οι γυναίκες σε μεγάλο βαθμό, εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις, ήταν αποκομμένες από την εκμάθηση της λατινικής γλώσσας και συνεπώς και από την τέχνη της ρητορικής, καθώς η εκμάθησή της αφορούσε κατεξοχήν τα άρρενα μέλη των ελίτ[27]. Ωστόσο, η εκπαίδευση αυτή των νέων και ειδικά η εκμάθηση της λατινικής γλώσσας εξαρτιόταν από τους γονείς και κυρίως από τον πατέρα. Ο πατέρας της Olympia Fulvia Morata, ο Fulvio Pellegrino Morato, που είχε αναλάβει τη μόρφωση της θυγατέρας του στα πρότυπα σπουδών που θα λάμβανε αντιστοίχως ένα αγόρι, σε επιστολή του συμβούλευε τη θυγατέρα του να προφέρει ορθά την αρχαία ελληνική γλώσσα και να μην κάνει λάθη στην προφορά της, ακολουθώντας το πρότυπο του Έρασμου. Τη συμβουλεύει επίσης να έχει σωστή προφορά, όταν μιλάει ελληνικά παρατηρώντας μάλιστα πως «*πολλοί γνωρίζουν ελληνικά, αλλά λιγότεροι τα προφέρουν γλυκά και καλά* […]»[28].

[25] King και Rabil, *Her Immaculate Hand*, σ. 13-16.
[26] Επιστολή 2: Olympia Morata προς τον Chilian Sinapius, [Ferrara, 1540], στο Olympia Morata, *The Complete Writings of an Italian Heretic*, Holt N. Parker (επιμ. και μτφρ.), The University of Chicago Press, Σικάγο 2003, σ. 90-1.
[27] Peter Burke, *The Art of Conversation*, Polity Press, Οξφόρδη 1993, σ. 125, 128-133.
[28] Επιστολή 1: Fulvio Pellegrino Morato στην θυγατέρα του Olympia, στο Olympia Morata, *The Complete Writings of an Italian Heretic*, Holt N. Parker (επιμ. και μτφρ.), The University of Chicago Press, Σικάγο 2003, σ. 84-90. Desiderius Erasmus, *De recta latini graecique sermonis pronuntiatione Des. Erasmi… dialogus*, Βασιλεία 1528.

Η Μεταρρύθμιση της Καθολικής Εκκλησίας με την συνεπακόλουθη προσπάθειά της για την περαιτέρω επέκταση της εκπαίδευσης σε ένα όσον το δυνατόν μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας, ακόμη και εάν αυτή είχε ως στόχο μόνο τα μεσαία κοινωνικά στρώματα και τις ελίτ, φαίνεται πως αντιλαμβανόταν την ανάγκη βελτιστοποίησης της κοινωνίας, μέσω της εκπαιδευτικής διαδικασίας[29]. Με έμφαση στην άποψη πως οι γονείς έπρεπε να έχουν ως πρωταρχική μέριμνά τους την καλή ανατροφή των παιδιών τους, έστω και μόνο με την χριστιανική εκπαίδευση, οι στοχαστές και οι ιερείς της τριδεντινής και της μετα-τριδεντινής περιόδου έκαναν ένα ακόμη βήμα πιο πέρα, σε μια πιο ισορροπημένη και πειθαρχημένη κοινωνία. Προβαλλόταν ως στόχος η δημιουργία μιας νέας γενιάς ανθρώπων, που θα ήταν καλύτερη από την προηγούμενη και αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της εκπαίδευσης, ώστε κάθε φορά *«η δεύτερη γενεά να είναι πιο τέλεια από την πρώτη»*[30].

Η Καθολική Μεταρρύθμιση, με την συνακόλουθη παραγωγή πραγματειών που αφορούσαν στην ανανέωση του Καθολικισμού και της ηθικής συμπεριφοράς του ατόμου, όπως επίσης και ειδικές νομοθετικές ρυθμίσεις των πόλεων, έφεραν στο προσκήνιο την ανάδειξη του θεσμού της οικογένειας, προβάλλοντας τον ιδιωτικό-οικιακό χώρο ως έναν από τους κατεξοχήν χώρους όπου ηθικό-θρησκευτικές διδαχές θα μπορούσε να διδάσκονται[31]. Κατά τον 16ο αιώνα η Καθολική Εκκλησία προσανατολίστηκε στη διδασκαλία του ποιμνίου της με διπλό στόχο, την πειθάρχησή του στους κανόνες της Εκκλησίας και στην εξασφάλιση σταθερότητας στην κοινωνία. Αυτό, ωστόσο, αναδείκνυε προσπάθεια ελέγχου του οικογενειακού βίου των ανθρώπων όπως και της κωδικοποίησης του οικογενειακού δικαίου[32]. Η διδασκαλία συμμόρφωσης του ποιμνίου με τις αρχές απευθυνόταν και στους άνδρες και στις γυναίκες, ανεξαρτήτως της ηλικίας ή της κοινωνικής τους υπόστασης και κατά τις διαφορετικές φάσεις της ζωής τους. Στόχευε, εντούτοις, κυρίως στην κατάλληλη

[29] Robert Bireley, S. J., «Redefining Catholicism: Trent and beyond», στο R. Po-Chia Hsia (επιμ.), The *Cambridge History of Christianity. Reform and Expansion (1500-1660),* Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2008, σ. 145-6. Cummings, *The Literary Culture,* σ. 42.

[30] Silvio Antoniano, *Tre libri dell' educatione christiana dei figluoli, Scritti da M. Silvio Antoniano,ad instanza Di Monsig. Illustris. Cardinale di S. Prassede Arcivescono di Milano,* Sebastiano dalle Donne & Girolamo Stringari, Βερόνα 1584, Libro I, Cap. XLV, σ. 27r.

[31] Erin J. Campbell, *Old Women and Art in the Early Modern Italian Domestic Interior,* Ashgate, Burlington 2015, σ. 17

[32] Ανδρονίκη Διαλέτη, «Ο ιππότης, ο ιερέας και ο πατριάρχης: όψεις του ανδρισμού στη μεσαιωνική και πρώιμη νεότερη Ευρώπη», στο *Φύλο στην ιστορία, αποτιμήσεις και παραδείγματα*, Γ. Γκότση, Α. Διαλέτη, Ε. Φουρναράκη (επιμ.), Ασίνη, Αθήνα 2015, σ. 220. Elisabetta Patrizi, Silvio Antoniano. *Un umanista ed educatore nell' età del Rinnovamento cattolico (1540-1603),* Eum edizioni università di Macerata, Macerata 2010, σ. 274.

χριστιανική ανατροφή των παιδιών με στόχο τη συγκρότησή τους σε ώριμους ενήλικες[33].

Η κοινωνία και ειδικά οι ελίτ, όπως αποτυπώνονται από τη συγγραφική παραγωγή της περιόδου, είχαν πάντοτε την αγωνία της ορθής ανατροφής των παιδιών. Ως στόχος προβαλλόταν η ανάδειξη *«καλών Χριστιανών»,* καθώς, εάν εγκολπώνονταν αυτοί τις αξίες αυτές, θα είχαν *«κάθε ευτυχία»* στη ζωή τους και η οικία τους και η οικογενειακή τους ζωή μέσα σε αυτήν θα αποτελούσε σημείο αναφοράς στην κοινωνία και θα ξεχώριζαν. Σε ιδιωτική αλληλογραφία αλλά και σε πραγματείες όπως αυτή του Andrea Davolterra προσδιορίζεται ο ρόλος της μητέρας και του πατέρα στη διαμόρφωση της *«χριστιανικής pietà»* και της *«ευγένειας»* ως καθοριστικός[34]. Σε έργα προγενέστερα όπως π.χ. του Baldassare Castiglione *Ο αυλικός* (*Il cortegiano,* 1528), απουσιάζει η θρησκεία και η μεταφυσική ως κριτήριο για τη συμπεριφορά και οι συμβουλές εστιάζουν ακριβώς στη διαμόρφωση μιας κόσμιας κοινωνικής συμπεριφοράς[35]. Το ίδιο ισχύει και για το έργο του Giovanni della Casa, *Ο Αυλικός* (*Il Galateo)*. Το έργο του Castiglione επικεντρώνεται στη διδασκαλία της σκέψης του πώς πρέπει συγκεκριμένα κανείς να συμπεριφέρεται με ευγένεια, αφού κατείχε την αρετή της ευγένειας, ενώ η βασική διαφορά του με το έργο του della Casa ήταν πως εκείνος επικεντρώνεται στο ότι να μαθαίνει κανείς να φαίνεται ευγενικός[36].

Στο μεταξύ η προφορική κουλτούρα έπαιξε χαρακτηριστικό ρόλο στην πρώιμη νεότερη Ιταλία, καθώς συνέβαλε στην καλύτερη κατανόηση της θρησκείας από το σύνολο του ποιμνίου και από ανθρώπους, που, επειδή δε γνώριζαν γραφή και ανάγνωση, δε θα μπορούσαν με άλλο τρόπο να διδαχθούν τις χριστιανικές ηθικές αρχές. Κατά τη διάρκεια της Καθολικής Μεταρρύθμισης ο ιεροκήρυκας αποτέλεσε τον διαμεσολαβητή μεταξύ του θείου και του επιγείου κόσμου, συγκεκριμένα εκείνος ήταν που επιφορτιζόταν τη διδασκαλία στους νέους και στους μεγαλύτερους των χριστιανικών διδαχών και αρχών. Το κήρυγμα αποτέλεσε γι' αυτόν τον λόγο ένα από

[33] Ottavia Niccoli, «Creanza e disciplina: buone maniere per i fanciulli nell' Italia della controriforma», στο Paolo Prodi, Carla Penuti (επιμ.), *Disciplina dell' anima, disciplina del corpo e disciplina della società tra medioevo ed età moderna*, *Annali dell' Istituto italo-germanico*, 40, Società editrice il Mulino, Μπολόνια 1994, σ. 929.

[34] Andrea Davolterra, *Discorso sopra la cura, et diligenza che debbono havere i Padri, & le Madri verso i loro Figliuoli si nella Civiltà come nella pietà Christiana,* Alessandro Benacci, Μπολόνια 1572, σ. 2r-3v.

[35] Κωνσταντίνα Πετροπούλου, «Το εγχειρίδιο του Καλού Αυλικού και ο Μπαλτασάρε Καστιλιόνε, στο Μπαλτασάρε Καστιλιόνε, *Το εγχειρίδιο του Καλού Αυλικού*, Κωνσταντίνα Πετροπούλου (μτφρ.), Ερατώ, Αθήνα 2010, σ. 13.

[36] Hilary Adams, «'Il Cortegiano' and 'il Galateo'», *The Modern Language Review,* 42, 4 (Οκτώβριος 1947), σ. 457-8.

τα συστατικά στοιχεία της Μεταρρύθμισης, που απέβλεπε στη «*συσπείρωση»* του καθολικού ποιμνίου ενάντια στον κίνδυνο του Προτεσταντισμού που όλο και περισσότερο επεκτεινόταν στον ευρωπαϊκό χώρο[37]. Οι τρόποι για τη διδασκαλία της χριστιανικής πίστης (*fede christiana*) ήταν δύο, μέσω της ακοής, *«l' udito»,* ένας τρόπος εμφύσησης της πίστης που απευθυνόταν στο μεγαλύτερο μέρος του ποιμνίου, και ο δεύτερος, μέσω της ανάγνωσης των *«libri Canonici»*[38]. Στόχος ήταν η διδασκαλία των αρχών της χριστιανικής πίστης σε όλα τα στρώματα της κοινωνίας, ακόμη και στους *«rustici persone»,* κατοίκους της υπαίθρου και στους αγρότες, με τη διδασκαλία να πραγματοποιείται με τη χρήση της καθομιλουμένης ιταλικής γλώσσας[39].

Εκτός όμως από την Εκκλησία, κατά τον 16ο αιώνα και οι παιδαγωγοί της περιόδου αυτής δεν έθεταν ως επίκεντρο των θέσεών τους μόνον την εκπαίδευση των ελίτ ή των προνομιούχων αστών των ιταλικών πόλεων αλλά και των ανθρώπων της υπαίθρου, τους αγρότες. Χαρακτηριστικό έργο, που είχε ως στόχο την εμφύσηση του καθολικού δόγματος και αισθήματος στον αγροτικό πληθυσμό της περιφέρειας, της Εμίλια-Ρομάνα, και εκδόθηκε στη Ραβέννα, είναι αυτό του ευγενούς Bernardino Carroli με τίτλο *Ο καλώς πλασμένος νέος* (*Il giovane ben creato,* 1583), το οποίο και επανεκδόθηκε δύο χρόνια αργότερα. Το έργο είναι γραμμένο σε μορφή διαλόγου, εξελίσσεται σε τρείς ημέρες και περιλαμβάνει τρία βιβλία. Η κεντρική θεματική του αφορά στην καλλιέργεια της γης, ενώ παράλληλα συμπλέκονται, ιδιαίτερα στο πρώτο βιβλίο, ζητήματα της χριστιανικής διδασκαλίας και της καλής χριστιανικής συμπεριφοράς[40]. Το έργο συγκεκριμένα δεν απευθυνόταν στις ελίτ, αλλά σε παιδιά που διέμεναν στην επαρχία ή σε μικρά χωριά. Οι οδηγίες του για την εκπαίδευση των νέων στην επαρχία, προορίζονταν για τα κυριακάτικα σχολεία ή και για να αναγιγνώσκονται και στο πλαίσιο της προφορικής εκπαιδευτικής διαδικασίας της οικογένειας στον

[37] Andrew Dell' Antonio, *Listening as Spiritual Practice in Early Modern Italy,* University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Λονδίνο 2011, σ. 9, 17-8.
[38] Cesare Ripa, *Iconologia di Cesare Ripa Perugino, nella quale si descrivono diverse imagini di Virtù, Afetti, Passioni humane, Arti, Discipline, Humori, Elementi, Corpi Celesti, Provincie d' Italia, Fiumi, Tutte le parti del Mondo, ed altre infinite materie...*, Matteo Florini, Σιένα 1613, σ. 230-1.
[39] Andrea Pervenedetti, *Regole per le scuole della dottrina christina. Della città et diocese di Venosa da osservarsi da i curati d'anime e da gli operarih di dette schuole,* Lazzaro Scorriggio, Νάπολη 1615, Evangelista Deuchino, Βενετία 1620, σ. 18r-v.
[40] Bernardino Carroli, *Il giovane ben creato di Bernardino Carroli da Ravenna, diviso in tre libri,* Cesare Cavazza, Ραβέννα 1583. Elide Casali, «Il monastero, la villa, la canonica», στο Gabriella Zarri (επιμ.), *Donna, disciplina, creanza christiana dal XV al XVII secolo*, Edizioni di Storia e Letteratura, Ρώμη 1996, σ. 288-9. Wietse de Boer, «The Counter-Reformation of the Senses», στο Alexandra Bamji, Geert H. Janseen, Mary Laven (επιμ.), *The Ashgate Research Companion to the Counter Reformation*, Ashgate, Surrey 2013, σ. 148.

οικιακό χώρο[41]. Η διδακτική διαδικασία έδωσε ιδιαίτερο βάρος στις πέντε αισθήσεις, δηλαδή μιας περισσότερο βιωματικής διαδικασίας, που στόχο είχε την πειθάρχηση του σώματος στο πλαίσιο της κόσμιας συμπεριφοράς. Αυτές οι πνευματικές και οι σωματικές ασκήσεις εφαρμόστηκαν επίσης και από τους Ιησουίτες στα εκπαιδευτικά τους προγράμματα[42].

Η επανεξέταση ωστόσο της αρχαιοελληνικής και της λατινικής γραμματείας από την οπτική της ηθικής και της διαμόρφωσης ως προσωπικότητας του ανθρώπου οδήγησε σε μια πολιτισμική και κοινωνική αλλαγή στην Ιταλία και στη Βόρεια Ευρώπη όπως και σε μια διαφορετική στόχευση της παιδείας και της εκπαίδευσης για τον εκπαιδευόμενο, και αυτό αποτυπώνεται και στο εκπαιδευτικό *curriculum*. Οι ουμανιστές διατάραξαν την κατεστημένη μεσαιωνική παράδοση, που αντιμετώπιζε την εκπαίδευση ως ένα προνόμιο των λίγων, μόνον όσων προορίζονταν για να εργαστούν στη διοίκηση ή θα γίνονταν ιερείς. Αρχίζει να επέρχεται η συνειδητοποίηση πως η εκπαίδευση θα μπορούσε να καταστεί περισσότερο γενική και πως όλοι οι μαθητές θα έπρεπε να διδάσκονται τα ίδια μαθήματα έως ότου επιλέξουν το επάγγελμα με το οποίο επρόκειτο να ασχοληθούν στο μέλλον[43]. Όμως, αν και βαθμιαία ανοίχθηκε αυτή η εκπαιδευτική διαδικασία σε ένα ευρύτερο μέρος του πληθυσμού που διέμενε κυρίως στις αυλές και στις πόλεις, παρέμενε ωστόσο ακόμη προνόμιο των λίγων[44]. Οι ουμανιστές, με τη στήριξη των κοινοτήτων πολλών ιταλικών πόλεων αλλά και της Καθολικής Εκκλησίας, έδωσαν οπωσδήποτε περισσότερες επιλογές εκπαίδευσης στους νέους, σε σύγκριση με τη μεσαιωνική περίοδο[45].

Τα *studia humanitatis* της Αναγέννησης, παρόλο που απευθυνόταν σε μια ελίτ ανδρών και ορισμένων μόνον γυναικών, οδήγησε εντούτοις σε μια μικρή αλλά υπαρκτή *«δημοκρατικοποίηση»* (*democratization*) της γνώσης στην Ιταλία. Οδήγησε σε μια έστω και ελεγχόμενη, αλλά περισσότερο ευρεία, πρόσβαση στη γνώση και στην

---

[41] Bernardino Carroli, *Il giovane ben creato*, Cesare Cavazza, Ραβέννα 1583. Silvia Evangelisti, «Learning from Home: Discourses on Education and Domestic Visual Culture in Early Modern Italy», *The Journal of the Historical Association*, 98 (2013), σ. 666, υποσημ. 12.

[42] Wietse de Boer, «The Counter-Reformation of the Senses», στο Alexandra Bamji, Geert H. Janseen, Mary Laven (επιμ.), *The Ashgate Research Companion to the Counter Reformation*, Ashgate, Surrey 2013, σ. 248.

[43] Robert Black, «Italian Renaissance Education: Changing Perspectives and Continuing Controversies», *Journal of the History of Ideas*, 52, 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1991), σ. 318.

[44] Graig W. Kallendorf, (επιμ. και μτφρ.), *Humanist Educational Treatises*, The i Tatti Renaissance Library, Harvard University Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, Λονδίνο, 2002, σ. vii-viii.

[45] Christopher Carlsmith, «Locations for Children: school and orphanages in Bergamo and Bologna in the 16th and 17th centuries», *Richerche di Pedagogia e Didattica-Journal of Theories and Research in Education*, Special issue: Raffaele Milani και Rosella Raimonda (επιμ.), *The child's experience of the city*, 12, 1 (2017), σ. 79-80.

εκπαίδευση και σ' αυτό συνέβαλε η θρησκευτική ανασυγκρότηση, που ήλθε ως απόρροια της Προτεσταντικής και της Καθολικής Μεταρρύθμισης. Ο Christopher Carlsmith στο έργο του για την εκπαίδευση στο Μπέργκαμο κατά τους 16ο και 17ο αιώνες, υποστηρίζει πως η τομή στην εκπαίδευση της πόλης επήλθε το 1482. Την περίοδο αυτήν επήλθε η ρήξη με τη σχολαστική παράδοση και έγιναν προσπάθειες από την κοινότητα της πόλης για τη διάχυση της εκπαίδευσης μέσω των κοινοτικών σχολείων. Η κοινότητα ίδρυσε σχολεία και προσέλαβε ως διδασκάλους ουμανιστές, ενώ η διδασκαλία είχε ως επίκεντρο την αρχαία ελληνική και την λατινική γραμματεία. Η περίοδος της Καθολικής Μεταρρύθμισης προσέδωσε μια νέα ώθηση στην εκπαίδευση, καθώς στο διάστημα μεταξύ των ετών 1525-1632 η Εκκλησία επιφορτίστηκε με την εκπαίδευση στα κυριακάτικα σχολεία. Συνέπεια της Καθολικής Μεταρρύθμισης ήταν η παρακμή του κοινοτικού συστήματος εκπαίδευσης, γεγονός που οδήγησε στην εξολοκλήρου ανάληψη της ηθικό-χριστιανικής εκπαίδευσης του ποιμνίου της Εκκλησίας, από σχολεία του καθολικού δόγματος, στηριζόμενα κυρίως στο θεσμό της κατήχησης[46].

Στη Βενετία, όπως έχει δείξει στην έρευνά του ο Paul Grendler, τα σχολεία διευθύνονταν από τις Κοινότητες και την Εκκλησία, ενώ υπήρχαν και ανεξάρτητα ιδιωτικά σχολεία. Οι εύπορες οικογένειες όμως επέλεγαν για τα παιδιά τους κυρίως την ιδιωτική κατ' οίκον διδασκαλία. Τα στατιστικά στοιχεία, που έχουν αντληθεί από απογραφές, δείχνουν πως στο τέλος του 16ου αιώνα (το 1587) στη Βενετία το 33-34% των αγοριών γνώριζε ανάγνωση, ενώ στη Φλωρεντία το 28-33%. Σε πόλεις, όπως στη Φλωρεντία, παρατηρούνται αυξημένα ποσοστά εγγραμματοσύνης σε σύγκριση με άλλες ιταλικές ή ευρωπαϊκές πόλεις. Παρόλα αυτά, παρατηρούνται διαφορές στο *curriculum* των σχολείων στις ιταλικές πόλεις, που συνίστανται στις διαφορετικές στοχεύσεις της κάθε πόλης, π.χ. στη Φλωρεντία δινόταν μεγαλύτερη έμφαση στον *«άβακα»* παρά στην εκμάθηση της λατινικής γλώσσας όπως στη Βενετία. Στη Ρώμη η εκπαίδευση παρεχόταν στα παιδιά κυρίως των ευγενών, ενώ από το 1543 και μετά λήφθηκε απόφαση από την πόλη να ενισχυθεί μέσω των κοινοτικών σχολείων και η εκπαίδευση των παιδιών που προέρχονταν από τα υπάλληλα στρώματα. Όπως

[46] Christopher Carlsmith, *A Renaissance Education: Schooling in Bergamo and the Venetian Republic, 1500-1650,* University of Toronto Press, Τορόντο 2010, σ. 10, 19, 23, 28-30.

σημειώνει ο Grendler, η εκπαίδευση αντιμετωπιζόταν περισσότερο ως φιλανθρωπία παρά ως μέσο για την επίτευξη του κοινού καλού της πόλης[47].

Μπορούμε ωστόσο να προσδιορίσουμε το είδος της εκπαίδευσης, στο οποίο αναφέρονταν και ήθελαν να το διαδώσουν οι συγγραφείς κατά τον 16ο αιώνα. Εντοπίζεται αυτό από τους τίτλους των έργων και από τη χρήση των όρων που χρησιμοποιούνταν για την εκπαίδευση σε σύγκριση και με το περιεχόμενο των έργων αυτών όπως και με τις οδηγίες και τις προτροπές που παρέχονταν στις γυναίκες, ανάλογα με την κοινωνική και την οικογενειακή κατάσταση στην οποία βρίσκονταν. Η αναφερόμενη εκπαίδευση σε αυτά τα έργα αφορούσε κυρίως τη διδασκαλία θρησκευτικών αρχών, τις οποίες οι γυναίκες όφειλαν να ακολουθούν και να τηρούν κατά τη διάρκεια της ζωής τους, ανεξαρτήτως της κοινωνικής τους κατάστασης (έγγαμες, χήρες κ.τ.λ.). Αφορούσαν, ακόμη, σε τρόπους κοινωνικής συμπεριφοράς, που στόχο είχαν τη δημιουργία της «*τέλειας»* ενάρετης γυναίκας.

Στις παιδαγωγικές και στις ηθικοπλαστικές πραγματείες της περιόδου ορίζονταν τα ηθικά χαρακτηριστικά και η συμπεριφορά που θα έπρεπε να έχει μια γυναίκα για να αποδειχθεί *«τέλεια»* και που στόχο είχαν πάντοτε τη διατήρηση της ηθικής ακεραιότητάς της αλλά κυρίως τη διασφάλιση της *«αρετής»* της. Οι υποδείξεις που δίνονταν πολλές φορές βρίσκονταν σε άμεση συνάρτηση με την παρούσα ή την μελλοντική κοινωνική τους κατάσταση, δηλαδή όταν βρίσκονταν σε κατάσταση παρθενίας, του έγγαμου βίου, της χηρείας αλλά και άλλων καταστάσεων όπως στην παραμονή στην κατάσταση της αγαμίας, μια κατάσταση που αναδύεται σταδιακά κατά τον 16ο αιώνα. Επομένως, μόνον η τήρηση καθορισμένων προδιαγραφών και κανόνων συμπεριφοράς, θα μπορούσε να τούς προσφέρουν κοινωνική αποδοχή αλλά και διάκριση για την ηθική ακεραιότητά τους, ώστε να μπορούν να καθίστανται αυτές π.χ., *«τέλεια χήρα»* (*perfetta vedova)* ή *«τέλεια μοναχή»* (*perfetta monaca)* κ.ά[48].

Επίσης, ιδιαίτερη σημασία δινόταν στο να παρέχεται εκπαίδευση σε εκείνους τους νέους, που ήταν άξιοι να τη δεχθούν, μια δυνατότητα που καθοριζόταν από το φύλο αλλά και από τις δυνατότητες του κάθε ατόμου. Η θυγατέρα του Annibale Guasco, Lavinia, έλαβε μια πολύ εξατομικευμένη αλλά πολυσχιδή εκπαίδευση, παρότι

[47] Paul F. Grendler, *Schooling in Renaissance Italy, Literacy and Learning, 1300-1600,* The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1989, σ. 43-6, 70-1, 76-83.
[48] Agostino Valier, *Instituzione d'ogni stato lodevole delle donne christiane and Ricordi di Monsignor Agostino Valier Vescono di Verona lasciati alle monache nella sua visitazione fatta l' anno del santissimo Giubileo 1575,* Francesco Lucioli (επιμ.), MHRA Critican Texts, τ. 43, Modern Humanities Association, Κέιμπριτζ 2015, σ. 93, 132.

ανήκε στο γυναικείο φύλο. Η περίπτωσή της παρουσιάζει επίσης ενδιαφέρον, καθώς, παρότι η Lavinia είχε αδελφούς και αδελφές, ο πατέρας της την ξεχώρισε ήδη από την παιδική της ηλικία για τις ικανότητές της και επέλεξε να εστιάσει περισσότερο στην εκπαίδευσή της σε σύγκριση με τα υπόλοιπα πέντε αδέλφια της. Και αυτό γιατί οι ικανότητές της στη μάθηση είχαν από νωρίς γίνει αντιληπτές από εκείνον και επομένως υπήρχε δυνατότητα περισσότερων επιλογών για την μελλοντική της παιδεία και εξέλιξη[49]. Η Lavinia έλαβε αυτήν την εκπαίδευση, επειδή ο πατέρας της ήθελε να αναπτύξει στο μέγιστο δυνατό βαθμό τις ικανότητές της και να λάβει αυτή μια ολοκληρωμένη ουμανιστική εκπαίδευση, αρμόζουσα στο αυλικό περιβάλλον για το οποίο και την προόριζε, την αυλή της Caterina Michaela της Αυστρίας και του μέλλοντα συζύγου της, δούκα της Σαβοΐας Carlo Emanuele Α΄[50].

Η Εκκλησία και ο ιερατικός κανονιστικός της λόγος έρχονταν αντίστοιχα να επιβάλλουν τη χριστιανική παιδεία και συμπεριφορά σε όλους ανεξαιρέτως τους πιστούς, χωρίς να γίνεται διάκριση λόγω καταγωγής και κοινωνικής θέσης ή οικονομικής κατάστασης. Η εκ νέου ανακάλυψη και μελέτη της αρχαίας ελληνικής και της ρωμαϊκής γραμματείας από τους ουμανιστές είχε αντίκτυπο και στη θρησκευτική διδασκαλία, καθώς ενέταξαν στη χριστιανική διδασκαλία την κλασική φιλοσοφική σκέψη από κοινού με τους στοχασμούς των Πατέρων της Εκκλησίας. Η εξέταση της κλασικής γραμματείας συγκριτικά με τα θρησκευτικά κείμενα έχει χαρακτηριστεί με τον όρο *«χριστιανικός ουμανισμός»*. Σύμφωνα με την Sara Gwyneth Ross, ο *«χριστιανικός ουμανισμός»* αποτελούσε ένα φαινόμενο που παρατηρήθηκε κυρίως στην Αγγλία του 16ου αιώνα, όπου η εκπαίδευση των παιδιών αντιμετωπιζόταν κυρίως ως το μέσο βελτίωσης του ατόμου και ανανέωσης της θρησκείας. Αντιθέτως, υποστηρίζει πως στην ηπειρωτική Ευρώπη και κυρίως στην Ιταλία, ο ουμανισμός είναι περισσότερο κοσμικός και η εκμάθηση της λατινικής, της αρχαίας ελληνικής και της εβραϊκής γλώσσας είχε κυρίως ως στόχο την αυτοπροβολή στο πλαίσιο της αυλικής κουλτούρας[51]. Στη χριστιανική διδασκαλία του 16ου αιώνα σημαντική επίδραση είχαν οι πρώιμοι χριστιανοί στοχαστές και οι Πατέρες της Εκκλησίας, όπως ο Άγιος Αυγουστίνος (354-430), ο Μέγας Βασίλειος της Καισαρείας (330-379), ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς (περ. 150-211-216), που, μέσω μεταφράσεών τους αλλά και της κριτικής

[49] Alexandra Coller, «How to Succeed at Court: Annibal Guasco's Advice to his Daughter Lavinia and Renaissance Manuals of Conduct», *California Italian Studies*, 4, 2 (2013), σ. 10.
[50] Osborn, «The 'Discourse'», στο Guasco, *Discourse to Lady Lavinia His Daughter*, σ. 3-4.
[51] Sarah Gwyneth Ross, *The Birth of Feminism, Woman as an Intellect in Renaissance Italy and England*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, Λονδίνο, 2009, σ. 8, 68, 169.

ανάγνωσής τους από ιερείς της Καθολικής Μεταρρύθμισης όπως, π.χ., ο Roberto Bellarmino (1542-1621), που ανήκε στο Τάγμα των Ιησουιτών και του οποίου το έργο που είχε ευρύτερη απήχηση στην Ευρώπη, συνέβαλαν στην ανανέωση της χριστιανικής διδασκαλίας[52].

Τα έργα των ιερέων της πρώιμης νεότερης περιόδου, που αφορούσαν στην εκπαίδευση ανδρών και γυναικών, μεριμνούσαν για τη χριστιανική, την ηθική και την κοινωνική τους συγκρότηση με βάση τους προσδιοριζόμενους κανόνες ηθικής και κοινωνικής συμπεριφοράς, που ήταν αποδεκτοί από την Καθολική Εκκλησία. Η διάχυση των κανόνων αυτών μέσω της διδασκαλίας είχε ως σκοπό την επίτευξη μιας ενιαίας εναρμονισμένης κοινωνικής συμπεριφοράς του καθολικού ποιμνίου. Παράλληλα, μέσω κηρυγμάτων τους στα κατηχητικά σχολεία ή των κηρυγμάτων τους από τον άμβωνα, απευθύνονταν σε ένα μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, όχι μόνον στα παιδιά αλλά και σε ενήλικες, που δεν γνώριζαν ανάγνωση και θα ήταν αδύνατο σε άλλη περίπτωση να διδαχθούν τις επίσημες χριστιανικές αρχές και διδασκαλίες.

Η Καθολική Εκκλησία, μέσω της διδασκαλίας της αλλά και των εγχειριδίων που όριζαν τους κανόνες της κόσμιας χριστιανικής συμπεριφοράς, αποτέλεσε έναν καθοριστικό διαμεσολαβητικό παράγοντα διάχυσης των συμπεριφορών αυτών στα μεσαία στρώματα των πόλεων και της υπαίθρου. Ο αυλικός τρόπος ζωής και οι συγκεκριμένοι κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς έπαυσαν να αποτελούν προνόμιο μόνον των ελίτ, με συνέπεια η κόσμια κοινωνική συμπεριφορά να αποτελεί ένα από τα βασικά κριτήρια του αυλικού. Κατά συνέπεια, όπως παρατηρεί ο Elias, *«η κοινωνική κοσμιότητα αποκτά χριστιανικό-θρησκευτικό υπόστρωμα»* και αφορούσε περισσότερες κοινωνικές ομάδες, που ζούσαν και δραστηριοποιούνταν εκτός της αυλής. Το ίδιο συνέβη κατά τον Μεσαίωνα, καθώς η ιπποτική αβρότητα έπαυσε να αποτελεί ένα από τα κατεξοχήν χαρακτηριστικά έκφρασης αρρενωπότητας και κοινωνικού κύρους και είχε ως συνέπεια τη σταδιακή εξάλειψή της ως φαινομένου[53]. Παράλληλα όμως αυτή έλαβε διάδοση, εκτός του αυλικού περιβάλλοντος και της αριστοκρατίας, μέσω πραγματειών που αναφέρονταν στον τρόπο που ένας αυλικός όφειλε να συμπεριφέρεται[54].

[52] Irena Backus, «The Church Fathers and the Humanities in the Renaissance and the Reformation», στο Jens Zimmermann, *Re-Envisioning Christian Humanism. Education and the Restoration of Humanity*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2017, σ. 33-54.
[53] Elias, *Η εξέλιξη του πολιτισμού*, τ. Α΄, σ. 188-191.
[54] Διαλέτη, «Ο ιππότης, ο ιερέας και ο πατριάρχης», σ. 228-9

Η ορθή γενικά και κωδικοποιημένη συμπεριφορά προς τις γυναίκες αποτέλεσε διακριτό γνώρισμα του κόσμου της αριστοκρατίας και ένα από τα χαρακτηριστικά της ταυτότητάς τους, που τη διαχώριζε από τα υπάλληλα κοινωνικά στρώματα[55]. Έργα, όπως αυτά που έγραψε ο πατέρας της Lavinia, περιγράφουν τις πρόσφορες και κατάλληλες διδακτικές ενέργειες, που αυτός χρησιμοποίησε για να εξοπλίσει με τα κατάλληλα συμπεριφοριστικά χαρακτηριστικά τη θυγατέρα του. Έργα ακόμη, όπως του Castiglione και του Guazzo, που διαβάστηκαν από ένα ευρύτερο κοινό και όχι μόνον από το αυλικό περιβάλλον για το οποίο προορίζονταν, καθιστούσαν τους κανόνες κόσμιας συμπεριφοράς και συζήτησης προσβάσιμους σε ένα μεγαλύτερο εύρος της κοινωνίας και όχι μόνο στις ελίτ. Γενικότερα, το πλήθος των σχετικών έργων, ανδρών και γυναικών συγγραφέων, αποδεικνύει πως κατά την περίοδο αυτήν η εκπαίδευση και η ανατροφή των παιδιών αποτελούσε ένα ζήτημα που είχε μεγάλη ανταπόκριση από τις ελίτ και τους αυλικούς και από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα.

Η πρόσβαση στην εκπαίδευση αλλά και το είδος της παρεχόμενης εκπαίδευσης όπως και τα *curricula* διαμορφώνονταν με γνώμονα την κοινωνική και την οικονομική θέση και το φύλο. Οι άνδρες προετοιμάζονταν για τις προκλήσεις, που ενδεχομένως, να αντιμετώπιζαν ή ήταν ήδη προκαθορισμένο ότι θα αντιμετώπιζαν στην ενήλικη ζωή τους. Κύριο χαρακτηριστικό της γυναικείας μόρφωσης, ειδικά των γυναικών των ελίτ, ήταν η προετοιμασία τους για την εκπλήρωση του κοινωνικού τους ρόλου ως θυγατέρων, συζύγων και μητέρων, καθιστώντας, με αυτόν τον τρόπο, την εκπαίδευση άμεσα συνδεδεμένη με τους αναγνωριζόμενους από την κοινωνία και τη διανόηση της εποχής έμφυλους ρόλους. Η εκπαίδευση των αγοριών είχε άμεση σύνδεση με το μέλλον της πόλης, την οικονομική της ευμάρεια και την πολιτική σταθερότητα. Η μόρφωσή τους μπορούσε να ωφελήσει την κοινωνία, καθώς τα αγόρια προετοιμάζονταν με αυτόν τον τρόπο να εισαχθούν στην ενήλικη ζωή, μέσω της παροχής των υπηρεσιών τους στην Εκκλησία, στη διοίκηση, στην οικονομία και στο εμπόριο[56].

Για τη θρησκευτική κατάρτιση και τη μύηση στις αρχές του Χριστιανισμού, προϋπόθεση ήταν η εκμάθηση της γραφής και της ανάγνωσης, ώστε οι μαθητές να μπορούν να διαβάζουν από τα διδασκόμενα εγχειρίδια και να απομνημονεύουν τα τροπάρια, τις προσευχές, κ.ά. Το *curriculum* του 15ου αιώνα ήταν βασισμένο στο αρχαιοελληνικό πρότυπο σπουδών και είχε ως στόχο την κατάκτηση από τους μαθητές

[55] Διαλέτη, «Ο ιππότης, ο ιερέας και ο πατριάρχης», σ. 228-9.
[56] Grendler, *Schooling in Renaissance Italy*, σ. 87-9.

της δεξιότητας της ευγλωττίας. Πρόβλημα εμφανιζόταν όμως, λόγω των δυσκολιών ανάγνωσης των αρχαίων ελληνικών. Η απευθείας μελέτη των πρωτότυπων έργων της αρχαιοελληνικής γραμματείας δυσκόλευε δασκάλους και μαθητές. Εξαιτίας αυτού του ζητήματος, υιοθετήθηκαν από τους διδασκάλους λατινικά κείμενα όπως του Κικέρωνα και άλλων συγγραφέων με στόχο την πιο εύκολη εκμάθηση της ρητορικής από τους μαθητές[57].

Η γραμματική επίσης αποτελούσε ένα από τα βασικά μαθήματα και ήταν μέρος του *trivium,* καθώς συνδεόταν με τα άλλα βασικά μαθήματα όπως με την τέχνη της ρητορικής και της διαλεκτικής. Ο τρόπος διδασκαλίας της ήταν άμεσα συνδεδεμένος με τη μελέτη από το πρωτότυπο των αρχαιοελληνικών και των λατινικών κειμένων[58]. Η λατινική γλώσσα χρησιμοποιούταν ως γνωστόν από τους διανοουμένους και τους κληρικούς του 14ου και 15ου, ως επακόλουθο του ουμανισμού και της μεγάλης προσοχής που δόθηκε στη μελέτη των αρχαιοελληνικών και των λατινικών κειμένων. Η «εμμονική» ωστόσο προσήλωση στους κανόνες της γλώσσας, προκάλεσαν τη σταδιακή αντικατάστασή της από την καθομιλουμένη[59].

Η σχολική εκπαίδευση κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο και ειδικά ως τα μέσα του 18ου αιώνα ήταν συνυφασμένη με την Εκκλησία και τις κοινοτικές δομές των πόλεων και της υπαίθρου. Ήδη από τον 14ο αιώνα είχαν ιδρυθεί κοινοτικά σχολεία λατινικών στις πόλεις-κράτη της Ιταλίας. Αυτά είχαν ως στόχο να καλύπτεται η κοινωνική αναγκαιότητα της εκπαίδευσης, για τη βελτίωση της κοινωνίας και του συνόλου των πολιτών της πόλης[60]. Στις αρχές του 17ου αιώνα στην προτεσταντική Ευρώπη, όπως παρατηρεί ο Hugh Cunningham, υπήρξε μια προσπάθεια συστηματοποίησης της προσχολικής εκπαίδευσης με στόχο τη διάχυσή της και στα παιδιά που προέρχονταν από υπάλληλα κοινωνικά στρώματα, ώστε να εξοπλίζονται και αυτά με τις βασικές κοσμικές και θρησκευτικές γνώσεις. Η εκπαίδευση συνιστούσε το μέσο, ώστε τα παιδιά αυτά να αποβαίνουν στο μέλλον χρήσιμα στην κοινωνία. Παρόμοιες προσπάθειες κατέβαλε μάλιστα και η Καθολική Εκκλησία κατά την περίοδο της Καθολικής Μεταρρύθμισης, κατά την οποία ο αριθμός των

[57] Brian Cummings, *The Literary Culture of the Reformation. Grammar and Grace*, Oxford University Press, Norfolk 2007, σ. 55-6, 57-8.
[58] Cummings, *The Literary Culture*, σ. 19-20.
[59] Cummings, *The Literary Culture*, σ. 39-40.
[60] Grendler, *Schooling in Renaissance Italy*, σ. 13-5.

εκκλησιαστικών κυριακάτικων σχολείων αυξήθηκε σε μεγάλο βαθμό σε πολλές ιταλικές πόλεις[61].

Η εκκλησιαστική εκπαίδευση, που κατά κύριο λόγο προσφερόταν τις Κυριακές, είχε ως κύριο στόχο τη διαμόρφωση του χαρακτήρα και του ήθους των νεαρών παιδιών. Η εκκλησιαστική παιδεία παραδιδόταν μέσω κηρυγμάτων, αναγνώσεων εκκλησιαστικών και άλλων επιλεγμένων κειμένων όπως και με τη μετάδοση των απαραίτητων γνώσεων γραφής και ανάγνωσης. Σημαντικό όμως ρόλο για την εκπαιδευτική κατάρτιση του ατόμου έπαιζε και η προσωπική προσπάθεια του καθενός για τη μόρφωσή του. Γενικά, μέσα στο διανοητικό σύμπαν του ουμανισμού, η εκπαίδευση θεωρούνταν ύψιστης σημασίας απόκτημα για τον άνθρωπο και την κοινωνία, για την ευημερία και την κοινωνική ανάπτυξη της πόλης. Μέσω ενός αυξανόμενου αριθμού μορφωμένων ανθρώπων, η κοινωνία, ως σύνολο, μπορούσε να ωφεληθεί αναπτύσσοντας τις ικανότητες τους, ενισχύοντας με τον τρόπο αυτόν την κοινωνική ευημερία[62]. Τα οργανωμένα, ωστόσο, σχολεία απευθύνονταν κυρίως σε άρρενες μαθητές. Διαφοροποιήσεις εντοπίζονται στον τομέα της εκπαίδευσης από πόλη σε πόλη της Ιταλίας, τόσο σε επίπεδο προγράμματος σπουδών όσο και στον αριθμό συμμετοχής μαθητών και μαθητριών.

Με τις πρώτες γνώσεις ενός παιδιού να δίνονται κυρίως από τη μητέρα, η εκπαίδευσή του συνεχιζόταν με τη φροντίδα κάποιου κοινοτικού ή θρησκευτικού φορέα, που απευθυνόταν κυρίως σε άρρενες μαθητές. Τα σχολεία χωρίζονταν σε λατινικά και σε σχολεία του Άβακα, δηλαδή σε αυτά που παρείχαν τη λατινική παιδεία με έμφαση στη γραμματική και στα σχολεία που η έμφαση δινόταν στα μαθηματικά. Η διδασκαλία ωστόσο του χριστιανικού δόγματος παρατηρείται και στους δύο τύπους σχολείων, όπου δινόταν ίδια έμφαση στη χριστιανική παιδεία και στην ηθική. Όπως παρατηρεί ο Paul Grendler, περίπου το 26% των αγοριών, που βρισκόταν στη σχολική ηλικία, φοιτούσε σε αυτά τα κοινοτικά σχολεία στη Βενετία[63].

Ο Grendler, λαμβάνοντας υπόψη τα στοιχεία από την απογραφή της βενετικής διοίκησης του 1586, έφτασε στο συμπέρασμα πως το 2% των κοριτσιών σε σχολική ηλικία παρακολουθούσαν μαθήματα σε οργανωμένο σχολικό περιβάλλον[64]. Τις βάσεις της μόρφωσης και της εκπαίδευσης των κοριτσιών αυτών έθεταν οι μητέρες τους και

[61] Hugh Cunningham, *Παιδιά και παιδική ηλικία στη δυτική κοινωνία από τον 16ο αιώνα μέχρι σήμερα*, Μαρία Μαρκέτου (μτφρ.) και Μαρία Παπαθανασίου (επιστ. επιμ.), Σμίλη, Αθήνα 2016, σ. 202-205.
[62] Grendler, *Schooling in Renaissance Italy*, σ. 14-5.
[63] Grendler, *Schooling in Renaissance Italy*, σ. 42- 45.
[64] Grendler, *Schooling in Renaissance Italy*, σ. 44.

στη συνέχεια αρκετές νεαρές κοπέλες, συνήθως προερχόμενες από τις ελίτ της βενετικής κοινωνίας, που οι γονείς τους είχαν την οικονομική δυνατότητα, στέλνονταν σε μοναστήρι για να συνεχίσουν τη μόρφωσή τους. Οι γονείς τους, έναντι ετήσιου αντιτίμου που κατέβαλαν προς το μοναστήρι για τη διαβίωσή τους, τις εξοικείωναν με τη μοναστική ζωή, καθώς εκεί μπορούσαν να λαμβάνουν πρόσφορη και αρμόζουσα για το φύλο τους παιδεία και εκπαίδευση από τις μοναχές. Με αυτόν τον τρόπο ήταν δυνατόν να εξοπλίζονται με τις απαραίτητες γνώσεις για να αντεπεξέρχονται στον ενήλικο και στον έγγαμο βίο τους. Δινόταν ωστόσο, κατά περίπτωση, με τον τρόπο αυτόν και η δυνατότητα σ' αυτές να παραμένουν στο μοναστήρι και να χειροτονούνται μοναχές και σε περιπτώσεις που οι γυναίκες αυτές ήταν ευγενείς μπορούσε να τους δοθεί η δυνατότητα να γίνουν ηγούμενες του μοναστηριού[65].

Η εκπαίδευση γενικότερα εργαλειοποιήθηκε τόσο από τους Καθολικούς όσο και από τους Προτεστάντες, καθώς αναγνωρίστηκε ως το μέσον εκείνο που θα εξασφάλιζε ευρυθμία, σταθερότητα και ισορροπία στην κοινωνία συνολικά και μέσα στην οικογένεια ειδικότερα. Η ανάγκη σταθεροποίησης του καθολικού δόγματος, στο πλαίσιο της θρησκευτικής μεταρρύθμισης, ανέδειξε την εκπαίδευση ως έναν από τους κυριότερους παράγοντες επίτευξης των παραπάνω στόχων μέσω της δογματικής κατήχησης και της διδασκαλίας[66]. Οι συνέπειες ωστόσο της Καθολικής Μεταρρύθμισης έγιναν ορατές και στην εκδοτική παραγωγή της περιόδου με έργα σχετικά με τις γυναίκες να αναφέρονται στην ηθικό-χριστιανική τους εκπαίδευση, ενώ ο ρόλος τους ως μητέρων και συζύγων αναδεικνυόταν ολοένα και πιο σημαντικός[67].

Δεν είναι εύκολο να αποδοθεί η θέση της Καθολικής Εκκλησίας αναφορικά με την εκπαίδευση των γυναικών. Οι απόψεις που εκφράζονται πολλές φορές είναι αντικρουόμενες, καθώς, όπως υποστηρίζει η Cox, τόσο κατά την περίοδο της Αναγέννησης όσο και κατά την Καθολική Μεταρρύθμιση, τα ίδια πρόσωπα ήταν ενδεχόμενο να εξέφραζαν διαφορετική άποψη επί του θέματος ή έστω να είχαν διαφορετικές οπτικές για το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης, ένα ζήτημα δηλαδή που, όπως σημειώνεται, εξαρτιόταν από το εάν αναφέρονταν σε συγκεκριμένες, λίγες γυναίκες, που δραστηριοποιήθηκαν πνευματικά ή αναφέρονταν γενικά στο γυναικείο φύλο[68].

[65] Grendler, *Schooling in Renaissance Italy*, σ. 97-9, 102.
[66] Evangelisti, «Learning from Home», σ. 665.
[67] Dialeti, «The Publisher Gabriel Giolito», σ. 21.
[68] Cox, *The Prodigious Muse*, σ. 21-2.

Διαπιστώνεται δηλαδή πως η κειμενική συζήτηση εστίαζε στο ζήτημα της «*γυναικείας εξαίρεσης*», που αντιμετώπιζε τις ευρυμαθείς γυναίκες ως «τον άλλον», ζήτημα που κυριάρχησε στα κείμενα της περιόδου αυτής. Οι ευρυμαθείς γυναίκες και κυρίως οι γυναίκες συγγραφείς προβάλλονταν ως «εκθέματα» στο «θέατρο του κόσμου» και, εκτός από αποδοχή, δέχονταν και επιθέσεις *«από τις δηλητηριώδεις γλώσσες»* των ανδρών[69]. Ο έπαινος των λιγοστών εξαιρετικών περιπτώσεων, που είχαν λάβει εκπαίδευση, ισάξια με αυτήν που θα λάμβανε ένας άνδρας που ανήκε στην ελίτ, αποτελεί ένδειξη πως κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο η εξειδικευμένη εκπαίδευση περιοριζόταν σε αυτές τις λίγες περιπτώσεις των εξεχουσών γυναικών και δεν ήταν μια πρακτική ανοιχτή σε ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας. Η διάχυση μάλιστα της προηγμένης εκπαίδευσης θεωρούνταν πως συνιστούσε κίνδυνο για την κοινωνία, εάν αυτή επεκτεινόταν σε ένα μεγάλο αριθμό γυναικών. Με αυτόν τον τρόπο οι ευρυμαθείς γυναίκες, που επαινούνταν, αποτελούσαν μια εξαίρεση που όμως επιβεβαίωνε τον κανόνα της γυναικείας ανικανότητας να λαμβάνει εκπαίδευση σε τομείς που μόνο οι άνδρες θα μπορούσαν να ειδικευτούν. Αντίθετα, υπήρχε μια τάση γενίκευσης της εκπαίδευσης των γυναικών σε μεγαλύτερη κλίμακα, που όμως αφορούσε τη χριστιανική και την ηθική διαπαιδαγώγηση των νεανίδων όπως και την εκμάθηση των βασικών γνώσεων, της γραφής και της ανάγνωσης.

Ο Lauro Quirini (1420-80) αλλά και πολλοί σύγχρονοί του ουμανιστές καθώς και μεταγενέστεροι συγγραφείς όπως ο Angelo Poliziano εξύφαναν το πρότυπο των ευρυμαθών γυναικών κατά την περίοδο της Αναγέννησης, κατασκευάζοντας ουσιαστικά μια *«ηρωική θηλυκότητα»*[70]. Εφαρμόζοντας τα ρητορικά τους εργαλεία, συνέγραψαν καταρχάς εγκώμια γυναικών, χρησιμοποιώντας παραδείγματα εμβληματικών γυναικών, ως *«exempla»* από την αρχαιότητα και από τη βιβλική και την χριστιανική παράδοση, συνθέτοντας με τον τρόπο το γραμματειακό είδος των εγκωμιαστικών βιογραφιών επιφανών γυναικών, που στη συνέχεια μετεξελίχθηκε ουσιαστικά στο γραμματειακό είδος των «υπερασπίσεων των γυναικών». Η εγκωμιαστική αυτή γραμματεία για τις ευρυμαθείς γυναίκες, ενδεχομένως αποτελούσε αντίδραση του ουμανιστικού κινήματος ενάντια στο σχολαστικισμό του Μεσαίωνα,

[69] Ελένη Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα 2005, σ. 255-6. Angela Tarabotti, *Paradiso Monacale libri tre. Con un soliloquio a Dio,* Guglielmo Oddoni, Βενετία 1643, σ. 37.

[70] Virginia Cox, *Women's Writing in Italy 1400-1650*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2008, σ. 18.

που παρουσίαζε το γυναικείο φύλο ως διανοητικά, σωματικά και ψυχικά κατώτερο από το ανδρικό.

Το κίνημα του ουμανισμού έδρασε καταλυτικά στην αμφισβήτηση των κατεστημένων θεωριών για την κατωτερότητα των γυναικών και επέδρασε θετικά στη διαμόρφωση ενός νέου προτύπου διανοουμένων ανδρών και γυναικών, που μπορούσαν να έχουν πνευματικές αναζητήσεις και εκτός του κλειστού μοναστικού χώρου. Η εκπαίδευση ανοίχθηκε έτσι στο αυλικό περιβάλλον αλλά και στην οικιακή και στην οικογενειακή σφαίρα ορισμένων γυναικών. Χρησιμοποιώντας τα παραδείγματα των «εξαίρετων γυναικών», οι ουμανιστές ασκούσαν ταυτοχρόνως κριτική στη μεσαιωνική σχολαστική ερμηνεία των αρχαιοελληνικών και των ρωμαϊκών κειμένων στη βάση των οποίων στηρίχθηκε η μισογυνική θεωρία της *Querelle des Femmes,* ενώ αμφισβήτησαν και τη σωματική και την πνευματική τους κατωτερότητα[71].

Η αντιπαράθεση αυτή μεταξύ των δυο ρευμάτων είναι εμφανής και από την προτροπή του Quirini προς την Nogarola να μην αποπειραθεί να μελετήσει την αρχαιοελληνική φιλοσοφία, και συγκεκριμένα τον Αριστοτέλη, από τους σχολαστικούς μελετητές, με εξαίρεση μόνον τον Θωμά Ακινάτη και τους άραβες μελετητές και μεταφραστές, όπως τον Αβερρόη[72]. Γενικότερα, οι ευρυμαθείς γυναίκες χαρακτηρίζονταν ως *«virago»*, γυναίκες που είχαν υπερβεί τη φύση τους και είχαν υιοθετήσει ανδρικά χαρακτηριστικά, ήταν δηλαδή γυναίκες *«υβρίδια»* που ουσιαστικά ήταν δύσκολο να προσδιοριστούν από τους άλλους[73]. Πολλές φορές παραλληλίζονταν ως μαχήτριες, δηλαδή ως αμαζόνες. Η King παρατηρεί πως ο συσχετισμός της μόρφωσης με τον πόλεμο και τη μάχη οφείλεται στο γεγονός πως οι άνδρες συνειδητοποίησαν ότι η εγγράμματη γυναίκα εισέβαλε πλέον σε ένα καθαρά ανδρικό χώρο, αυτόν της μάθησης, όπως ανδρικός τομέας ήταν και το πεδίο της μάχης. Το πρότυπο της μορφωμένης γυναίκας συσχετίζεται εδώ άμεσα με τα ανδρικά πνευματικά και ηθικά χαρακτηριστικά[74].

Οφείλω να παρατηρήσω ωστόσο πως η υιοθέτηση ενός ανδροπρεπούς λόγου από τις γυναίκες συγγραφείς στηρίζεται στις λογοθετικές πρακτικές της περιόδου και αφορά στη στερεοτυπική αντιμετώπιση των εγγράμματων γυναικών. Ως απάντηση στις

[71] Cox, *Women's Writing in Italy 1400-1650,* σ. 17-21. Pomata, «Was there a *Querelle des Femmes* in early modern medicine?», σ. 315-6, 319.
[72] King και Rabil, 2000, Επιστολή 19, σ. 114-15.
[73] Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο,* σ. 255.
[74] Margaret L. King, *Women of the Renaissance*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1991, σ. 189-91.

αρνητικές θεάσεις των γυναικών συγγραφέων από άνδρες συγγραφείς πολλές από τις γυναίκες αυτές, αναγνωρίζοντας επίσης πως εξαιτίας του φύλου τους, λάμβαναν μια στερεοτυπική κοινωνική αντιμετώπιση απαρνούνταν στο γραπτό τους λόγο τη γυναικεία τους φύση. Η παραδοχή δηλαδή της φυσικής τους αδυναμίας οδηγούσε σε μια προσπάθεια να αναδείξουν τα πνευματικά και τα ηθικά τους χαρίσματα, με διάφορες κειμενικές τεχνικές και κυρίως μέσω του απο-συσχετισμού τους από το γυναικείο φύλο, νομιμοποιούσαν τελικά, με αυτόν τον τρόπο, την παρουσία τους στη δημόσια σφαίρα και στον ακαδημαϊκό και στο συγγραφικό χώρο[75].

Εξαιτίας των περιορισμών που έθετε το φύλο τους έπρεπε να αναζητήσουν αλλά και να έχουν εξαρχής την εύνοια των ανδρών αναγνωστών του έργου τους, ώστε να μπορέσουν να αναδειχθούν ως συγγραφείς[76]. Κατά τον 16ο αιώνα παρατηρείται οι άνθρωποι να έχουν συνειδητοποιήσει πως η ταυτότητα που ήθελαν να προβάλουν προς τα έξω αποτελούσε προϊόν μιας σύνθετης διαδικασίας, η οποία ήταν δυνατό να διαμορφώνεται από το ίδιο το άτομο[77]. Η Arcangela Tarabotti λ.χ. αποτελεί ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της πρακτικής. Το σημείωμα προς τον αναγνώστη στο έργο της *Μοναστικός Παράδεισος* (*Paradiso Monacale,* 1643) βρίθει τέτοιων παραδειγμάτων. Η συγγραφέας επιζητεί την κατανόηση και την επιείκεια των αναγνωστών προκαταβολικά για όλα τα λάθη που πρόκειται να ανακαλύψουν, διαβάζοντας το έργο της. Σημειώνει, *«*[…] *αγαπητέ αναγνώστη, μην περιμένεις από εμένα κομψό λεξιλόγιο, γλαφυρές παρομοιώσεις, ευχάριστες περιγραφές, υψηλόφρονες απόψεις και ευρυμάθεια. Αυτές οι αρετές ανήκουν σε μεγάλες διάνοιες, όχι σε έμενα»*[78].

Η δημόσια έκθεση των γυναικών συγγραφέων τις ωθούσε στο να απολογούνται για τη δημόσια αυτή παρέμβασή τους, σε μια προσπάθεια να αναγνωρίσουν πως έχουν υπερβεί τα όρια της γυναικείας φύσης τους λόγω της μόρφωσης που είχαν λάβει και συνεπώς λόγω των ικανοτήτων τους[79]. Παράλληλα, με τις «απολογίες» για τη

[75] Ross, *The Birth of Feminism*, σ. 74. Kate Aughterson (επιμ.), *Renaissance Woman a Sourcebook, Constructions of Femininity in England,* Routledge, Λονδίνο 1995, σ. 257.
[76] Χαρακτηριστικό παράδειγμα η «απολογία» της Tarabotti, πβ. Tarabotti, «Preface to the Reader», στο Arcangela Tarabotti, *Paternal Tyranny,* Letizia Panizza (μτφρ. και επιμ.), The University of Chicago Press, Σικάγο 2004, σ. 40-2.
[77] Stephen Greenblatt, *Renaissance Self-Fashioning. From More to Shakespeare*, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 1980, σ. 1-2. Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο*, σ. 259-60.
[78] Arcangela Tarabotti, *Paradiso Monacale libri tre. Con un soliloquio a Dio,* Guglielmo Oddoni, Βενετία 1643, σ. 37.
[79] Androniki Dialeti, «Gendering civic humanism. Political subjecthood and male hegemony in Renaissance Italy», στο Tatiana Tsakiropoulou-Summers και Katerina Kitsi-Mitakou (επιμ.), *Women and the Ideology of Political Exclusion. From Classical Antiquity to the Modern Era,* Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge 2019, σ. 212.

συγγραφή των έργων τους επιδίωκαν να προλάβουν *«τις δηλητηριώδεις δαγκωματιές»* ανδρών, που πρόθεση είχαν να καταδικάσουν ένα έργο που είχε γραφτεί από γυναίκα[80]. Η Tarabotti επεξηγεί το λόγο που αναφέρεται στην ελλιπή εκπαίδευσή της και στα συγγραφικά εργαλεία που είχε στη διάθεσή της για να συγγράψει. Δεν παριστάνει, όπως η ίδια δηλώνει, την ευρυμαθή, όπως συνηθίζουν να κάνουν οι άνδρες συγγραφείς, διότι, εάν δήλωνε πως ήταν ευρυμαθής, τότε θα γινόταν αντικείμενο θαυμασμού και έκπληξης και γι' αυτήν *«η έκπληξη είναι η κόρη της άγνοιας»,* όπως σημείωνε[81].

Η ανάπτυξη της τυπογραφίας και ευρύτερα της αγοράς και της διάδοσης των βιβλίων δε συνδέεται απαραίτητα με την αύξηση της εγγραμματοσύνης σε όλα τα κοινωνικά στρώματα των ιταλικών πόλεων. Η δυνατότητα ανάγνωσης χωρίσθηκε σε δύο τύπους αναγνωστών, εκείνους που είχαν τη δυνατότητα να διαβάζουν ένα κείμενο και να κατανοούν όσα διαβάζουν και εκείνους που γνώριζαν ανάγνωση, κατέχοντας όμως μόνο τις βασικές γνώσεις ανάγνωσης, π.χ., τη λατινική γλώσσα, δίχως όμως να έχουν τη δυνατότητα να κατανοούν αυτό που διάβαζαν. Εκτός από αναγνώστες που μπορούσαν μόνοι τους να διαβάζουν, η τυπογραφία και οι συγγραφείς απευθύνονταν και σε ένα ευρύτερο κοινό που μπορούσε να μη γνώριζε ανάγνωση αλλά έμμεσα θα γνώριζε το έργο αυτό, μέσω της ανάγνωσης ή ακρόασης των βιβλίων αυτών στο πλαίσιο μιας συλλογικής διαδικασίας. Πολλά έργα διαβάζονταν στα μέλη της οικογένειας, συνήθως από τον πατέρα, με στόχο όλα τα μέλη της οικογένειας, ανεξαρτήτως της αναγνωστικής τους δεξιότητας, να έχουν τη δυνατότητα να διδαχθούν ή να κατηχηθούν μέσω αυτής της διαδικασίας[82].

Η αύξηση όμως έργων γραμμένων στη δημώδη ιταλική κατά την τρίτη δεκαετία του 16ου αιώνα αποδεικνύει πως υπήρχε ζήτηση από το αγοραστικό κοινό έργων στη δημώδη ιταλική γλώσσα, όπως καταδεικνύουν η απευθείας έκδοσή τους στη μορφή αυτή αλλά και η μετάφραση πολλών έργων από τη λατινική γλώσσα στη δημώδη[83]. Με αυτόν τον τρόπο πολλοί συγγραφείς γίνονταν πλέον προσιτοί σε ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό και η χριστιανική διδασκαλία, μέσω των έργων των κληρικών, που αναφέρονταν στην ορθή και στην ενάρετη συμπεριφορά των Χριστιανών,

[80] Tarabotti, *Paradiso Monacale*, σ. 37.
[81] Tarabotti, *Paradiso Monacale*, σ. 37-8.
[82] Abigail Brundin, Deborah Howard και Mary Laven, *The Sacred Home in Renaissance Italy*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2018, σ. 158-9.
[83] Ottavia Niccoli, *Creanza e disciplina: buone maniere per i fanciulli nell' Italia della controriforma,* στο Paolo Prodi, Carla Penuti (επιμ.), *Disciplina dell' anima, disciplina del corpo e disciplina della società tra medioevo ed età moderna*, Annali dell' Istituto italo-germanico, 40, Società editrice il Mulino, Μπολόνια 1994, σ. 946.

συναντούσαν μεγαλύτερη διάδοση, μέσω της εισδοχής τους στον ιδιωτικό-οικιακό χώρο, αποτελώντας με τον τρόπο αυτόν αναγνώσματα για όλη την οικογένεια.

Οι θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις οδήγησαν στην περαιτέρω ανάπτυξη της τυπογραφίας μέσω της διάδοσης του χριστιανικού βιβλίου. Στην ανάπτυξη αυτή μεγάλη ώθηση έδωσε η Καθολική Εκκλησία, αφού μέσω των εκδόσεων που αποφάσιζε να δρομολογήσει, ενίσχυε την εκδοτική «βιομηχανία»[84]. Κατά τους 16ο και 17ο αιώνες παρατηρείται μεγάλη ανταπόκριση του αναγνωστικού κοινού αναφορικά με το γυναικείο ζήτημα. Η ζήτηση ώθησε πολλούς εκδότες, όπως για παράδειγμα τον Giolito κατά τον 17ο αιώνα, να εκδώσουν ποικίλα έργα, που αναφέρονταν σε διάφορους τομείς της γυναικείας ζωής. Τα έργα αυτά συνέδεαν διάφορες όψεις του γυναικείου ζητήματος και της αντιπαράθεσης για τις γυναίκες με το οικογενειακό τους βίο και την κοινωνική και την οικογενειακή θέση τους, ενώ πολλά έργα αναφέρονταν στα πνευματικά και στα ψυχικά χαρίσματα των γυναικών[85].

Στα έργα αυτά αναδεικνύονταν επίσης οι τρόποι με τους οποίους θα μπορούσαν να αποκτήσουν ή να επαυξήσουν τα χαρίσματά τους ή να απορρίψουν τα εκ φύσεως ελαττώματά τους, εφόσον ακολουθούσαν τις συμβουλές των συγγραφέων, που πρόβαλλαν το πρότυπο της ενάρετης και άμεμπτης γυναίκας (θυγατέρας, συζύγου, χήρας)[86]. Τα βιβλία των Ωρών, π.χ., ήταν πολύ διαδεδομένο να τα έχουν στην κατοχή τους γυναίκες. Τούς δίνονταν ως δώρο σε κάποιο σημαντικό μεταβατικό στάδιο της ζωής τους όπως ο γάμος, η εγκυμοσύνη, κ.ά.[87].

Α΄. 2. Οπτική κουλτούρα και οικιακή εκπαίδευση

Σημασία δινόταν επίσης στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών και μέσω της οπτικοποίησης υποδειγματικών συμπεριφορών όπως και απαιτήσεων του φύλου τους, σύμφωνα με τις οποίες όφειλαν, ήδη από την παιδική ηλικία, να συμμορφώνονται. Τα αντικείμενα μελέτης ή τα εγχειρίδια αγωγής, στα οποία ενσωματώνονταν επιλεγμένες εικόνες, είχαν ως στόχο τη συγκρότηση της ταυτότητας του φύλου από πολύ νεαρή ηλικία. Γενικότερα, κατά τη διάρκεια της Καθολικής Μεταρρύθμισης είχε δοθεί

[84] Cummings, *The Literary Culture,* σ. 18.
[85] Androniki Dialeti, «The Publisher Gabriel Giolito de' Ferrari, Female Readers and the Debate about Women in Sixteenth-Century Italy», *Renaissance and Reformation/Renaissance et Réforme*, XXVIII, 4 (2004), σ. 12-3.
[86] Dialeti, «The Publisher Gabriel Giolito de' Ferrari», σ. 12-3.
[87] Virginia Reinburg, «'For the Use of Women': Women and Books of Hours», *Early Modern Women: An Interdisciplinary Journal*, 4 (2009), σ. 235-6.

ιδιαίτερη σημασία στην οπτική κουλτούρα, που αντιμετωπιζόταν ως μέσο άσκησης της θρησκευτικότητας που θα μπορούσε να εξασφαλίσει την αρετή[88]. Από την άλλη πλευρά, εκφραζόταν και ο φόβος από τους εκπροσώπους της Εκκλησίας για έναν κίνδυνο που μπορούσε να προκύψει από την υπερβολική χρήση των εικαστικών θρησκευτικών αναπαραστάσεων, δηλαδή οι πιστοί να λατρεύουν τις εικόνες, λόγω του διακόσμου και της αισθητικής αξίας τους και όχι εξαιτίας της αγιοσύνης των προσώπων που απεικονίζονταν σε αυτές. Η ορθή χρήση των εικόνων και των πινάκων ζωγραφικής από τους πιστούς στόχευε στην ενίσχυση *«του πνεύματος της θεοσέβειας και στην επιθυμία της μίμησης»* του πιστού με τη χρήση ενός επιπροσθέτου εργαλείου κατήχησης των πιστών, που μπορούσε να βρίσκεται εύκολα προσβάσιμο εντός του οικιακού περιβάλλοντος των πιστών[89].

Ο Bernardo Tasso σε επιστολή του, σχετικά με την εκπαίδευση των παιδιών του, που την απευθύνει στη σύζυγό του, εκφράζει τον προβληματισμό και την αγωνία του αναφορικά με την απουσία του και τις επιπτώσεις που αυτή μπορεί να είχε στην ανατροφή των παιδιών του και στην μελλοντική τους εξέλιξη. Στο τέλος της επιστολής του χαρακτηριστικά αναφέρει πως αυτό που επιζητεί για τα παιδιά του, είναι να ζουν *«ευτυχισμένα»* με τη σύζυγό του, να φροντίζει εκείνη για την εκπαίδευσή τους και για τη διασφάλιση της *«ομορφιάς»* της κόρης τους, που δεν θα ήταν άλλη από την αρετή της ως παρθένας. Η παράκληση προς τη σύζυγό του είναι να δείχνει στα παιδιά του την εικόνα του, δηλαδή το πορτραίτο του, ώστε με τον τρόπο αυτόν η έλλειψή του να αμβλύνεται κατά τη διάρκεια της μακράς απουσίας του από την οικογενειακή εστία[90].

Ο Tasso, εκτός από τη φυσική του έλλειψη ως πατέρα από την οικογενειακή εστία με συνεπακόλουθη την απουσία του και από την φροντίδα της εκπαίδευσης των τέκνων του, θεωρούσε πως απουσιάζει και ως πρότυπο που θα μπορούσαν τα παιδιά του, Torquato και Cornelia, να μιμηθούν. Η συμπεριφορά των γονέων όπως και η πνευματική και η ηθική τους κατάρτιση θεωρούνταν πως αποτελούσαν κατά τα πρώτα χρόνια διαμόρφωσης του χαρακτήρα του κάθε παιδιού κρίσιμους παράγοντες για την περαιτέρω εξέλιξή του. Το παιδί, μέσω της μίμησης του πατέρα και της μητέρας του,

[88] Dell' Antonio, *Listening as Spiritual,* σ. 1-2.
[89] Antoniano, *Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli*, Libro II, Cap. XXXVIII, σ. 53v.
[90] Bernardo Tasso, «A la signora Portia Sua», στο Tasso, *Lettere di Bernardo Tasso, utili no solamente alle persone private, ma anco a Secretarij de Prencipi, per le materie che vi si trattano, & per la maniera dello scrivere, Le quali per giudicio de gli intedenti sono le piu belle & correnti dell' arti*, Giovanni de' Picchi & Fratelli, Βενετία 1578, σ. 199v. Το ίδιο συμβουλεύονται να κάνουν και οι χήρες, να δείχνουν δηλαδή στα παιδιά τους την εικόνα-πίνακα του εκλιπόντος πατέρα, έτσι ώστε τα παιδιά να αισθάνονται πως δεν τους έχει εγκαταλείψει για πάντα, πβ. Cesare Cabei, *Ornamenti della gentil donna vedova. Opera del signor Cesare Cabei*, Christoforo Zanetti, Βενετία 1574, σ. 6.

ήταν αναμενόμενο να υιοθετεί παρόμοιους τρόπους κοινωνικής συμπεριφοράς, που θα στηρίζονταν σε έναν κοινό κώδικα αξιών. Η καλή εκπαίδευση για τους θεωρητικούς της χριστιανικής εκπαίδευσης είχε σε κεντρική θέση την οικογένεια. Όφειλε αυτή να δίνει *«το καλό παράδειγμα, με τρόπο που τα πάντα να αποτυπώνουν την αρετή, την πίστη στην ψυχή του υιού»*[91].

Παρόμοια αντίληψη επικρατούσε και για τις εικόνες που βρίσκονταν στον οικιακό χώρο, καθώς αντιμετωπίζονταν ως λατρευτικά αντικείμενα που θα μπορούσε να λειτουργούν ως παράδειγμα προς μίμηση. Αυτά τα αγιογραφικά έργα, θα μπορούσαν, π.χ., να ασκούν ισχυρή επίδραση στην αρχική διαμόρφωση του παιδιού. Οι εικόνες αντιμετωπίζονταν ως εργαλείο μίμησης ορθών συμπεριφορών και προτύπων[92]. Ο φιλοσοφική σκέψη του Αριστοτέλη είχε επικρατήσει για πολλούς αιώνες, τόσο στον Μεσαίωνα όσο και στην Αναγέννηση με την επιρροή της αριστοτελικής σκέψης στη διαδικασία της μάθησης να είναι ιδιαίτερα διάχυτη και κατά την περίοδο της Μεταρρύθμισης. Η αίσθηση της όρασης και η σύνδεσή της με τη μνήμη αποτελούσαν από τις σημαντικότερες λειτουργίες για την επίτευξη του μαθησιακού στόχου αλλά και για την επίτευξη της ηθικής διαπαιδαγώγησης του εκπαιδευομένου[93].

Κατά τον 16ο αιώνα η παιδαγωγική χρήση της όρασης αντιμετωπίστηκε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον από τους διανοητές και αποτέλεσε πεδίο θρησκευτικής αντιπαράθεσης. Η δυνατότητα της σύλληψης της αλήθειας μέσω της όρασης αλλά και το ζήτημα των ιεροτελεστιών στην Εκκλησία, υπήρξαν σημεία διαφοροποίησης μεταξύ του Καθολικισμού και του Προτεσταντισμού. Οι Καθολικοί έδιναν μεγάλη σημασία σε αυτό που ο πιστός μπορούσε να δει με τα μάτια του, τα αγάλματα, τους πίνακες, ενώ οι Προτεστάντες «απομυθοποίησαν» τη σημασία της όρασης, προκρίνοντας τη σημασία του νου και της γνώσης για την πίστη που, μέσω των βιβλίων, αυτή μπορούσε να μετακενωθεί[94]. Το καθολικό δόγμα εστίασε στη σημασία της όρασης, στην *«οπτικοποίηση»* και στη *«φυσικοποίηση»* της πίστης, ενώ το προτεσταντικό αρνήθηκε τη σύνδεση της πίστης με οποιαδήποτε από τις πέντε αισθήσεις του ανθρώπου, επειδή αυτές ενδεχομένως να ήταν απατηλές[95].

---

[91] Antoniano, *Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli*, Libro I, Cap. XLVIII, σ. 28r-29r.
[92] Evangelisti, «Learning from Home», σ. 668-9.
[93] Stuart Clark, *Vanities of the Eye. Vision in Early Modern European Culture*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2007, σ. 13-5.
[94] Elizabeth L. Eisenstein, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2005, σ. 40.
[95] Clark, *Vanities of the Eye*, σ. 2-5, 161 κ.ε.

Η αντιμετώπιση της αναπαραστατικής λειτουργίας των εικόνων, ειδικά των λατρευτικών εικόνων, αποτέλεσε γενικά μια ιδιαίτερα σημαντική διαφορά μεταξύ του Προτεσταντισμού και του Καθολικισμού. Η εικόνα συνιστούσε για τον Καθολικισμό το μέσο διάδοσης των χριστιανικών προτύπων και αξιών και, εκτός από τους χώρους της θρησκευτικής λατρείας, αυτές έπρεπε να βρίσκονται στις οικίες των Χριστιανών, καθώς, όπως σημειωνόταν, *«η αίσθηση της όρασης είναι πολύ αποτελεσματική και αυτά που βλέπουν, αποτυπώνονται στην ψυχή και έρχονται πιο εύκολα στη μνήμη, και οι άγιες εικόνες μπορούν να χρησιμοποιούνται για τη χριστιανική εκπαίδευση των παιδιών»*[96]. Οι τάσεις της τέχνης, κοσμικής και θρησκευτικής. απετέλεσαν σύμβολα πολιτισμικής και θρησκευτικής διαφοροποίησης μεταξύ των δύο δογμάτων και επηρέασαν τους τρόπους έκφρασης και ζωής των πιστών[97].

Μέσω της κτήσης και της λατρευτικής χρήσης των εικόνων, η Εκκλησία θεωρούσε πως εξασφαλιζόταν η αδιάκοπη θρησκευτική λατρεία των πιστών εντός του οικιακού χώρου. Οι ελίτ τις αποκτούσαν μέσω ακριβών παραγγελιών από ζωγράφους, που αναδείκνυαν τον πλούτο της οικίας τους, εφόσον κοσμούνταν από ακριβά υλικά, ενώ παράλληλα είχαν μιμητική και παιδαγωγική επίδραση στη θρησκευτική αφοσίωση όλων των μελών της οικογένειας. Από την άλλη πλευρά, οι πιστοί από τα χαμηλότερα οικονομικά στρώματα μπορούσαν να προμηθεύονται φθηνότερες εικόνες, που αποτύπωναν θρησκευτικά θέματα και σε έντυπη μορφή[98]. Η Καθολική Εκκλησία αξιολογούσε τη θρησκευτική τέχνη ως ένα συμπληρωματικό μέσο της έντυπη κουλτούρας που θα οδηγούσε σε μια μεγαλύτερης έκτασης κατήχηση του ποιμνίου. Ο διδακτικός μάλιστα ρόλος της εικόνας αναγνωριζόταν ως ένα σημαντικό μέσο για το σύνολο του ποιμνίου, χωρίς αυτό να χρειάζεται να γνωρίζει ανάγνωση και μάλιστα ανεξαρτήτως της οικονομικής επιφάνειάς του, εφόσον υπήρχαν και φθηνότερες εικόνες, από τις οποίες οι πιστοί μπορούσαν να διδάσκονται και να μιμούνται ενάρετες

[96] Antoniano, *Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli*, Libro II, Cap. XXXIX, σ. 53v. Πβ. Για τη δύναμη της αίσθησης της όρασης έναντι της ακοής, Giovanni Battista Benedetti, «Comparatio visus, et auditus», στο Giovanni Battista Benedetti *Speculationum Mathematicarum et Physicarum Liber*, Τορίνο 1585. Clark, *Vanities of the Eye*, σ. 10.

[97] Bob Scribner, «The image and the Reformation», στο Jim Obelkevich, Lyndal Roper, Raphael Samuel (επιμ.), *Disciplines of Faith. Studies in Religion, Politics and Patriarchy*, History Workshop Series, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο 1987, σ. 539-550. Οι εικόνες με συνοδευτικά κείμενα χρησιμοποιούνταν και ως φυλαχτά κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο, κυρίως από ανθρώπους που δε γνώριζαν ανάγνωση. Για το θέμα αυτό ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η περίπτωση του Giovan Alvise Pergola και της ανάκρισής του από τα εκκλησιαστικά όργανα για την κατοχή ενός έντυπου μονοσέλιδου φύλλου που το χρησιμοποιούσε ως φυλακτό και την παραδοχή της αγραμματοσύνης ως κίνδυνο, πβ. Abigail Brundin, Deborah Howard και Mary Laven, *The Sacred Home in Renaissance Italy*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2018, σ. 163-4.

[98] Evangelisti, «Learning from Home», σ. 669.

και ευσεβείς πράξεις. Οι εικόνες απευθύνονταν *«σε όλους, όχι μόνον στους εγγράμματους, μα στους απλούς, που μπορούν να διαβάζουν και να διδάσκονται με ευκολία* […] *τα μεγάλα έργα του Κυρίου»*, καθιστώντας τες ως ένα εργαλείο κατήχησης για όλα τα στρώματα της κοινωνίας[99].

Η σημασία της οπτικής κουλτούρας στην ηθική διάπλαση των πιστών, ανέδειξε βαθμιαία και τους κινδύνους που μπορούσε να εγκυμονεί η έκθεση σε ανήθικες εικόνες και να προκαλέσει αυτή στους πιστούς με συνέπεια να τούς διαφθείρει. Η συνειδητοποίηση πως η εικόνα αποτελούσε ένα αναγκαίο συμπληρωματικό εργαλείο παιδαγωγικής διαμόρφωσης του χαρακτήρα αλλά και παράλληλα εργαλείο ενδεχόμενης διαφθοράς της ψυχής, έδωσε αφορμή στους ηθικολόγους της περιόδου της Μεταρρύθμισης να προτείνουν την πολύ προσεκτική επιλογή των εικόνων, με τις οποίες θα κοσμούνταν μια οικία ή ένα *«palazzo»*[100]. Οι εικόνες έπρεπε να είναι μόνον χριστιανικού περιεχομένου και όχι έργα τέχνης διακοσμημένα με ακριβά υλικά. Παράλληλα, δε θα έπρεπε, μέσω της τέχνης, να αναπαράγονται πρότυπα ματαιοδοξίας, δηλαδή αυτές να κοσμούνται από σπάνια και ακριβά υλικά όπως από χρυσό και πολύτιμους λίθους. Οι περίτεχνοι και ακριβοί πίνακες ζωγραφικής θεωρούνταν προϊόν επίδειξης και επομένως ένα μέσο επικείμενης διαφθοράς των παιδιών, που ένας *«καλός πατέρας»* θα όφειλε να τους ρίχνει στην *«πυρά»*[101].

Επικράτησε γενικότερα μια «*ποινικοποίηση*» της ματαιοδοξίας. Αυτό είναι ορατό σε έργα του κανονιστικού λόγου αλλά και σε πραγματείες που, είτε υπερασπίζονταν τις γυναίκες είτε τις κατηγορούσαν πως υπέπιπταν στην αμαρτία της ματαιοδοξίας. Παρατηρείται μια προσπάθεια συγκάλυψης του πλούτου μιας οικογένειας και της απαγόρευσης της επίδειξής του. Έργα όπως *Η ιερή τέχνη* (*La pittura sacra)* του καρδιναλίου Federico Borromeo, που εξέδωσε στη λατινική και στην ιταλική γλώσσα το έτος 1624, αναφέρονταν στις λατρευτικές εικόνες και στη σημασία, που αυτές μπορούσε να έχουν στην κατήχηση του καθολικού ποιμνίου. Κατά τον ίδιο τρόπο το έργο του καρδιναλίου και αρχιεπισκόπου της Μπολόνια Gabriele Paleotti, με τίτλο *Λόγος περί των ιερών και ανίερων εικόνων* (*Discorso intorno alle immagini sacre e profane,* 1582), πραγματευόταν την ορθή χρήση των αγίων εικόνων από τους πιστούς και την ανάδειξη της αξίας τους για τη θρησκευτική λατρεία[102].

---

[99] Antoniano, *Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli,* Libro II, Cap. XXXIX, σ. 54r.
[100] Clark, *Vanities of the Eye,* σ. 24-5.
[101] Antoniano, *Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli*, Libro II, Cap. XLII, σ. 55v-56r.
[102] Marta Brunelli, «Educating and disciplining readers. Books, publishing and libraries in Italy at the time of the Enquiry of the Congregation of the Index», *History of Education & Children's Literature,*

Α΄. 3. Πρόσληψη της γυναικείας εκπαίδευσης στις θεατρικές κωμωδίες

Οι απόψεις για τη γυναικεία εκπαίδευση αποτυπωνόταν σε πραγματείες ανδρών και γυναικών συγγραφέων, ωστόσο είναι εμφανείς και σε άλλα γραμματειακά είδη. Άνδρες και γυναίκες συγγραφείς κωμωδιών, που εξέδωσαν τα έργα τους ήδη από τις αρχές του 16ου έως και τις πρώτες δεκαετίες του 17ου αιώνα έθιγαν επίσης το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών. Σε πολλές κωμωδίες ήταν σύνηθες μοτίβο οι ηρωίδες να μεταμφιέζονται σε άνδρες. Μέσω της παρενδυσίας οι γυναίκες μπορούσαν να πράττουν όπως και οι άνδρες αλλά και να ακολουθούν δραστηριότητες, που προηγουμένως θα τούς ήταν αδύνατο. Ένα από τα ζητήματα που τίθεντο συχνά σε αυτό το γραμματειακό είδος ήταν ο αποκλεισμός των γυναικών από την εκπαίδευση. Σε άλλα έργα οι γυναίκες μεταμφιέζονταν σε άνδρες μετά την παραίνεση κάποιου τρίτου, όπως στην περίπτωση της κωμωδίας με τίτλο *Cesarea Gonzaga*[103] (1550) του Luca Contile. Ο πατέρας της πρωταγωνίστριας Cornelia είναι εκείνος που αποφασίζει, ήδη από τη γέννηση της θυγατέρας του, πως η νέα πρέπει να υποδυθεί τον άνδρα, για να μπορέσει να λάβει καλή εκπαίδευση.

Στο έργο τίθενται πολλά από τα ζητήματα που αφορούσαν στον κυρίαρχο μισογυνικό λόγο της περιόδου, ενώ δε γίνεται κάποια κοινωνική ή οικονομική διάκριση αναφορικά με τον αποκλεισμό των γυναικών από την εκπαίδευση, καθώς ο αποκλεισμός τους συνέβαινε λόγω του φύλου. Βασικό ζήτημα που αναδείχθηκε ήταν η ίση παροχή εκπαίδευσης και στα δύο φύλα. Στη θεατρική παράσταση προβλήθηκε το επιχείρημα πως οι γυναίκες έχουν τις ίδιες νοητικές ικανότητες με τους άνδρες, αρκεί όμως να τις εξασκούν λαμβάνοντας μόρφωση[104].

IV, (2009), σ. 46. Pamela M. Jones, Federico Borromeo e l'Ambrosiana. Arte e Riforma Cattolica nel XVII secolo a Milano, *Vita e Pensiero*, Μιλάνο 1997, σ. 77. Ιδιαίτερη σημασία δινόταν και στο που οι εικόνες θα τοποθετούνταν μέσα στο σπίτι, καθώς στόχος ήταν να αποτελούν μέρος της χριστιανικής διδασκαλίας και της καθημερινής προσευχής στο σπίτι, πβ. Antoniano, *Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli,* Libro II, Cap. XXXX, σ. 54r και Valeria Viola, «Spaces for Domestic Devotion in the Noble Residences of Palermo in the Age of Catholic Reform», στο Maya Corry, Marco Faini, Alessia Meneghin, (επιμ.), *Domestic Devotions in Early Modern Italy*, Brill, Λέιντεν και Βοστώνη 2019, σ. 63-88.

[103] Ο τίτλος του έργου ενδεχομένως να μην είναι τυχαίος, αφού το όνομα αυτό αποτελεί το θηλυκό του Cesare Conzaga, ενός από τους συνομιλητές στο έργο του Castiglione *Il Cortegiano* (1528), ο οποίος χαρακτηρίζει απαραίτητες τις γυναίκες σε κάθε αυλή καθώς αυτές αποτελούν «*κόσμημα*» για την αυλή. Πβ. Androniki Dialeti, «Defending Women, Negotiating Masculinity in Early Modern Italy», *The Historical Journal*, 54, 1 (2011), σ. 5-6.

[104] Coller, *Women, Rhetoric, and Drama,* σ. 33-5.

Η αναζήτηση πληροφοριών για τη θέση και τις δυνατότητες των γυναικών, μέσω του γραμματειακού είδους των κωμωδιών, μας προσφέρει ένα επινοημένο καθρέφτισμα της κοινωνίας, ενώ αποτελούν και μια χρήσιμη πηγή για την εκδίπλωση των έμφυλων ρόλων στην κοινωνία. Ακόμη, όπως παρατηρεί πολύ εύστοχα η Coller, οι κωμωδίες, παρόλο που από τη φύση τους είχαν ως στόχο να προκαλέσουν την τέρψη και το γέλιο στους θεατές μέσω της αναπαράστασης ρόλων, πολύ συχνά μέσω αλλόκοτων χαρακτήρων και καταστάσεων, όπως η παρενδυσία που διευκόλυνε τη λήψη εκπαίδευσης από μια νέα κοπέλα, έδιναν τη δυνατότητα στο συγγραφέα να προκαλέσει την κοινωνία, αμφισβητώντας τις συνήθειές της και τη στάση της απέναντι σε συγκεκριμένα πρότυπα και προκαταλήψεις, προτρέποντάς την να αλλάξει τις καθιερωμένες συνήθειες της[105].

Ο Contile στο αφιερωματικό του σημείωμα προς τον Gonzaga, Δούκα του Ariano, στο έργο του, *Κωμωδία του Contile, που ονομάζεται Cesarea Conzaga* (*Comedia del Contile, Chiamata la Cesarea Conzaga,* 1550), αναφέρεται στους σκοπούς συγγραφής του έργου του. Στόχος του δεν ήταν μόνο η τέρψη των ακροατών αλλά η διδασκαλία, κυρίως μέσω της μίμησης, όσων θα παρακολουθούσαν την παράσταση του έργου ή θα το διάβαζαν. Αυτό δηλαδή που ήθελε ο συγγραφέας ήταν μέσω της κωμωδίας του, η κοινωνία να οδηγηθεί σε πράξεις και συμπεριφορές, που θα εξυπηρετούσαν τη *«δημόσια ωφέλεια» (publica utilità).* Δηλώνει επίσης, χαρακτηριστικά πως σε καμία περίπτωση στόχος του δεν ήταν να περιγελάσει την κοινωνική ευπρέπεια *(civiltà)* ή τη θρησκεία *(religione)*[106]. Στο έργο αναδεικνύονται διάφορα ζητήματα σχετικά με το ρόλο των γυναικών στην ευτυχία των ανδρών και πως η επιλογή των συζύγων απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή, καθώς, εάν ένας καλός άνδρας λάβει για σύζυγο μια κακή και απαίδευτη γυναίκα, θα καταλήξει δυστυχής και αντιστοίχως, εάν μια καλή και ενάρετη νέα λάβει για σύζυγο έναν κακό άνδρα και πέσει θύμα *«της τυραννίας του άνδρα»,* η γυναίκα θα γίνει και αυτή κατ' επέκταση ένα *«απόλυτο θηρίο»,* αντιδρώντας έτσι στην αδικία που είχε από το σύζυγό της[107].

Η κωμωδία του Contile, *Cesarea Conzaga* συμπεριλάμβανε στην ουσία δύο είδη παρενδυσίας. Ο Petronio είχε δύο παιδιά τον Lucanio και την Cornelia, όμως ο πατέρας της αποφάσισε, ήδη από τη γέννηση της θυγατέρας του, να την ντύνει αγόρι

[105] Coller, *Women, Rhetoric, and Drama,* σ. 40-1.
[106] Luca Contile, «Al Illmo Sor Cesare Conzaga Duca d' Ariano», στο Luca Contile, *Comedia del Contile, Chiamata la Cesarea Conzaga*, Francesco Marchesino, Μιλάνο 1550, χ.α.
[107] Contile, *Cesarea Conzaga*, σ. 51v-52r.

ονομάζοντάς την Ottavio. Η χήρα Sembronia είχε επίσης δύο παιδιά την Camilla και τον Cesare. Έλαβε παρόμοια απόφαση με τον Petronio για τον υιό της Cesare, τον οποίο και ονόμασε Giulia. Ο λόγος της παρενδυσίας του Cesare ήταν για να τον προστατεύσει η χήρα από τους εχθρούς του δολοφονημένου πατέρα του. Μεγαλώνοντας τα δύο αυτά παιδιά ερωτεύτηκαν και λόγω του έρωτά τους θα οδηγούνταν στην αποκάλυψη τα μεγάλα μυστικά των δύο οικογενειών. Παράλληλα ερωτεύτηκαν και τα δυο αδέλφια τους, με την ιστορία των νέων να περιπλέκεται ακόμη περισσότερο[108].

Ο μονόλογος του πατέρα της νέας, του Petronio, είναι αυτός που παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το θέμα της εκπαίδευσης των γυναικών. Στο μονόλογό του αναδεικνύεται το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης και της σημασίας που αυτή είχε για τις ίδιες τις γυναίκες, τον μελλοντικό σύζυγο, την οικογένεια. Η μη αποδοχή των γυναικών στη μελέτη των επιστημών, εξαιτίας μιας *«τερατώδους και απαράδεκτης συνήθειας»*, ήταν αυτή που τον οδήγησε για δεκαοκτώ χρόνια να κρύβει την πραγματική ταυτότητα του φύλου της θυγατέρας του, καθότι ήθελε να τής προσφέρει ισότιμη εκπαίδευση με αυτήν που θα προσέφερε στον υιό του Lucanio μέσω της οικιακής εκπαίδευσης με οικοδιδασκάλους[109]. Εξαιτίας της εκπαίδευσής της, η θυγατέρα του *«αποτελεί ένα θαύμα της εποχής μας»*, σημειώνει ο πατέρας της, έπειτα από την αποκάλυψη της πραγματικής ταυτότητας της θυγατέρας του[110].

Στο έργο αναδεικνύονται επίσης πολλές από τις διαστάσεις της *Querelle des Femmes* σχετικά με τη γυναικεία φύση, συνδέοντας το μισογυνικό λόγο των *«ανόητων»* ανδρών με τον αποκλεισμό των γυναικών από την εκπαίδευση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το επιχείρημα του Petronio πως οι άνδρες και οι γυναίκες έχουν δημιουργηθεί από τον Θεό καθ' ομοίωσή Του και επομένως έχουν εξίσου την *«ευφυΐα»* (*intelletto)* να λαμβάνουν μόρφωση και να μελετούν τις επιστήμες, εφόσον και οι δύο αποτελούν δημιουργήματα του ίδιου Θεού[111]. Η *«αμάθεια»* αντιμετωπίζεται από τον Petronio, ως η χείριστη κατάσταση ενός ανθρώπου, είτε αυτός ήταν άνδρας είτε γυναίκα, καθώς αποτελούσε μια επικίνδυνη κατάσταση τόσο εντός του οικογενειακού περιβάλλοντος όσο και για την ίδια την κοινωνία, αφού η αμάθεια των γυναικών ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την ακολασία και την *«επίγεια ευχαρίστηση»*[112].

---

[108] Luca Contile, «Argomento», στο Luca Contile, *Comedia del Contile, Chiamata la Cesarea Conzaga*, Francesco Marchesino, Μιλάνο 1550, χ.α.
[109] Contile, *Cesarea Conzaga*, σ. 15v. Πβ. επίσης, Coller, *Women, Rhetoric, and Drama,* σ. 33-5.
[110] Contile, *Cesarea Conzaga*, σ. 16v.
[111] Contile, *Cesarea Conzaga*, σ. 15v.
[112] Contile, *Cesarea Conzaga*, σ. 16r.

Αντιστρέφεται δηλαδή εδώ το επιχείρημα πως η εκπαίδευση μπορούσε να έχει αρνητική επίδραση στις γυναίκες, πως θα τις έκανε να ήταν πιο επιρρεπείς στις σωματικές απολαύσεις και κατ' επέκταση στην ακολασία.

Παρόμοιο μοτίβο παρατηρείται και στο έργο του Girolamo Parabosco, *Η υπηρέτρια* (*La fantesca), που* εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1557 στη Βενετία[113]. Το έργο πραγματεύεται και πάλι μια υπόθεση παρενδυσίας και την περίπτωση του Pancratio Artelingo που έχει δύο θυγατέρες, την Chiara και την Buona. Ο Pancratio αποφασίζει να μεγαλώσει την Buona σαν να ήταν υιός, ονομάζοντάς την Paolo. Στην περίπτωση αυτή η παρενδυσία έχει δύο σκοπούς, πρώτον του να προσφέρει στη θυγατέρα του μια καλύτερη εκπαίδευση αλλά κυρίως να εξυπηρετήσει τα οικονομικά συμφέροντα του πατέρα, καθώς, εάν είχε άρρενα απόγονο, αυτός θα μπορούσε να κληρονομήσει την περιουσία κάποιων συγγενών του[114]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σκηνή στην οποία συνομιλούν η Buona ντυμένη ως Paulo με τον πατέρα της Pancratio. Η θυγατέρα δείχνει την ευγνωμοσύνη της στον πατέρα της, επειδή *«την κατέστησε πολυμαθή και άλκιμη στα γράμματα» (mi facia dottissima & valorosisssima nelle lettere).* Ο διάλογός τους δείχνει την παρότρυνση του πατέρα να συνεχίσει τις σπουδές της στο σχολείο, λέγοντάς της χαρακτηριστικά: «*Είσαι ευλογημένη από τον Θεό, και από εμένα αγαπημένη μου θυγατέρα, πήγαινε στο σχολείο και μελέτα σαν να είσαι τα μάτια μου και η καρδιά μου»*. Έπειτα από αυτήν την παρότρυνση η Buona τού υποσχέθηκε πως θα συνεχίσει τις σπουδές της και πως μόνο και μόνο η σκέψη του πατέρα της αποτελούσε μεγάλη παρηγοριά για εκείνην[115].

Σε παρόμοιο μοτίβο της έμφυλης υπέρβασης γράφει το έργο της *Urania* (περ. 1553) η Giulia Bigolina (περ. 1518-1569), με καταγωγή από την Πάδοβα. Το έργο ως τις τελευταίες δύο δεκαετίες σωζόταν μόνο σε χειρόγραφο, πιθανώς το πρωτότυπο της ίδιας της συγγραφέα στο Μιλάνο και ένα δεύτερο αντίγραφο του 18ου αιώνα στη Βιβλιοθήκη του Βατικανού στη Ρώμη. Το έργο έχει και αυτό ως μοτίβο την παρενδυσία μιας νέας κοπέλας. Η Bigolina γράφει στα μέσα του 16ου αιώνα μυθιστορήματα καθώς

[113] Girolamo Parabosco, *La Fantesca, Comedia nuova*, Gio. Battista και Gio. Bernardo, Βενετία 1597, (1η έκδοση 1556). Coller, *Women, Rhetoric, and Drama,* σ. 32-34. Σύνηθες μοτίβο στις κωμωδίες *commedia dell' arte*, ο χαρακτήρας της *«fantesca»*, η «ακόλουθος»/υπηρέτρια της νεαρής ηρωίδας να ερωτεύεται στον αντίστοιχο υπηρέτη του νέου που αγαπά η ηρωίδα, που η συνήθης ονομασία τους ήταν Zanni ή (Giovanni), πβ. Emily Wilbourne, *Seventeenth-Century Opera and the Sound of the Commedia dell' Arte*, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2016, σ. 32-3, 35.

[114] Girolamo Parabosco, «Argomento», στο Girolamo Parabosco, *La Fantesca, Comedia nuova*, Gio. Battista και Gio. Bernardo, Βενετία 1597, σ. A4. Coller, *Women, Rhetoric*, σ. 35.

[115] Terzo atto: Buona in habito di Maschio & Pancratio, στο Parabosco, *La Fantesca, Comedia nuova*, σ. 37-9.

και άλλα έργα όπως το έργο της *Μυθιστόρημα της Giulia Camposampiero και του Tesibaldo Vitaliani* (*Novella di Giulia Camposampiero e di Tesibaldo Vitaliani),* που ανήκει στο γραμματειακό είδος της ιστορικής νουβέλας και είχε ως θεματική τον έρωτα μεταξύ της πρωταγωνίστριας και του Tesibaldo Vitaliani. Στο έργο αυτό υπάρχει επίσης παρενδυσία, αφού η πρωταγωνίστρια αναγκάστηκε να υποδυθεί τον άνδρα και να ταξιδέψει εκτός της Ιταλίας, ώστε να βρει και να σώσει τη ζωή του άνδρα της, που ήταν πρεσβευτής στη Βιέννη και είχε καταδικασθεί, λόγω δολοπλοκίας, σε θάνατο[116].

Το έργο της συγγραφέα δεν εκδόθηκε, και συνεπώς δεν ήταν δυνατόν να έχει μεγάλη διάδοση στην εποχή της. Λόγω της έλλειψης στοιχείων για την αναγνωσιμότητα του έργου αυτού, πιθανώς να κυκλοφόρησε σε έναν περιορισμένο κύκλο διανοουμένων, για να διαβαστεί ή ενδεχομένως και να παιχτεί σε παράσταση σε κάποια ιδιωτική οικία. Η Bigolina δεν αναγνωρίστηκε ευρέως για το συγγραφικό της έργο, ενώ έχουμε μόνο σποραδικές αναφορές σε έργα συγχρόνων της ή και μεταγενέστερων συγγραφέων για το έργο της και την ιδιότητά της ως συγγραφέα. Οι αναφορές γι' αυτήν βρίσκονται κυρίως σε καταλόγους εξαίρετων γυναικών, χωρίς όμως να αποκλείεται το ενδεχόμενο το έργο της να κυκλοφόρησε ευρύτερα με πολλά αντίγραφα χειρόγραφου, που μέχρι σήμερα δεν έχουν εντοπισθεί[117].

Η Bigolina αφιέρωσε το έργο της *Urania* στον Bartolomeo Salvatico, επιφανή νομικό και καθηγητή της Νομικής Σχολής της Πάδοβας[118]. Το έργο της έχει δανειστεί πολλά στοιχεία από τον Βοκκάκιο και τον Ariosto και από άλλους μεταγενέστερους συγγραφείς του 16ου αιώνα, που γράφουν για ζητήματα σχετικά με την αγάπη, τον έρωτα[119] και γενικότερα για τις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων. Ακόμη, φαίνεται πως

---

[116] Giulia Bigolina, *Urania. A Romance*, Valeria Finucci (επιμ. και μτφρ.), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2005, σ. 12-4.

[117] Ο Francesco Agostino Della Chiesa στο έργο του *Theatro delle donne letterate*, (Giovanni Gislandi, Tornaso Rossi, Mondovi 1620) αναφέρεται στη Bigolina και το έργο της, πβ. Giulia Bigolina, *Urania. A Romance*, Valeria Finucci (επιμ. και μτφρ.), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2005, σ. 1-6. Christopher K. Nissen, «Subjects, Objects, Authors: The Portraiture of Women in Giulia Bigolina's Urania», *Italian Culture*, 18, 2 (2000) σ. 16.

[118] Bigolina, *Urania*, σ. 15-16.

[119] Σχετικά με το ζήτημα του έρωτα είχε συγγράψει και η Tullia d' Aragona η οποία στο έργο της *Διάλογος για την απεραντοσύνη του έρωτα* (*Dialogo della infinità d' amore*, 1547), επηρεασμένη από τις νεοπλατωνικές απόψεις για τον έρωτα, καταπιάνεται με το θέμα του έρωτα και της διάκρισής του σε επίγειο και επουράνιο. Η d' Aragona εκφράζει την άποψή της για τον έρωτα και δε διστάζει στο διάλογό της να συνομιλήσει με τους άλλους δύο άνδρες συνομιλητές της για τη διαφορά της ερωτικής πράξης και του συναισθήματος του έρωτα αυτού καθ' εαυτόν όπως και να συζητήσει για την αγάπη μεταξύ των δύο φύλων αλλά και για την ομοερωτική αγάπη. Την περίοδο αυτή, συναντώνται πολλές πραγματείες, σε μορφή διαλόγου, για το θέμα της αγάπης, γεγονός, που αποδεικνύει το ενδιαφέρον των συγγραφέων, των αναγνωστών και ακροατών για ζητήματα που αφορούσαν τα ανθρώπινα συναισθήματα και τον αντικατοπτρισμό τους μέσω του διαλόγου. Στο διάλογο του *Gli Asolani* (1505), ο Pietro Bembo τονίζει

είχε διαβάσει το έργο του Castiglione *Ο αυλικός (Il Cortegiano)*, καθώς στη διάρκεια της πλοκής του έργου όπου η Urania, ντυμένη ως άνδρας, συζητά για ζητήματα σχετικά με τις διαπροσωπικές σχέσεις των ανθρώπων όπως και για την επιλογή συζύγου και περιγράφει ακόμη και τα χαρακτηριστικά του ιδανικού άνδρα, που είναι παρόμοια με εκείνα που περιγράφονται από τον Castiglione[120]. Η αρετή και η καλοσύνη *(bontà)* τοποθετούνται πάνω από όλες τις αρετές που έπρεπε να διακρίνουν έναν ευγενή άνδρα, όπως για παράδειγμα να γνωρίζει την τέχνη του πολέμου, να ασχολείται με το κυνήγι, τη μουσική και παράλληλα να είναι και πεπαιδευμένος, δηλαδή να γνωρίζει αρχαία ελληνικά και λατινικά. Ο περιγραφόμενος ιδανικός άνδρας, κατά τη πρωταγωνίστρια Urania, έπρεπε να είναι καλός από επιλογή, να μένει μακριά από την κακία, να γνωρίζει πόσο και πότε να ομιλεί και να μην είναι ματαιόδοξος[121].

Το έργο της Bigolina *Urania* αποτελεί ένα από τα πρώτα έργα, γραμμένα από γυναίκα που μπορεί να συσχετιστεί με το συγγραφικό είδος των υπερασπίσεων της υπεροχής και της αξίας των γυναικών. Η Bigolina εξέφρασε επιχειρήματα υπέρ των γυναικών μέσα από το χαρακτήρα της Urania, που παρουσιάζεται ως νεαρός Fabio. Μέσω της υιοθέτησης ανδρικής ταυτότητας, καθίσταται δυνατή η ανάδειξη όψεων της

πως η αγάπη είναι η δύναμη που ενδυναμώνει τη φιλία και την κοσμιότητα, υπό την προϋπόθεση όμως ο άνθρωπος να έχει εξασκηθεί στο πώς να φέρεται χρησιμοποιώντας τη λογική του. Όπως και στον Castiglione, έτσι και στον διάλογο αυτόν στην αυλή του ηγεμόνα η πλατωνική αγάπη εξιδανικεύεται ως η μόνη κατάλληλη για τον άνδρα και τη γυναίκα. Πβ. Androniki Dialeti, «Defending Women, Negotiating Masculinity in Early Modern Italy», *The Historical Journal*, 54, 1 (Μάρτιος 2011), σ. 4, 12. Ανδρονίκη Διαλέτη, Γιώργος Πλακωτός, Άννα Πούπου, *Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας 11ος-18ος αιώνας*, Κάλλιπος, Αθήνα 2016, σ. 187. Tullia d' Aragona, *Dialogue on the Infinity of Love*, Rinaldina Russell και Bruce Merry (επιμ. και μτφρ.), The University of Chicago Press, Σικάγο 1997, σ. 27- 35.

[120] Bigolina, *Urania*, σ. 24-5. Ο ιδανικός άνδρας που προοριζόταν για το αυλικό περιβάλλον, κατά τον Castiglione, όφειλε καταρχήν να έχει καλή εξωτερική εμφάνιση, να μην είναι ούτε πολύ μεγαλόσωμος αλλά ούτε και μικροκαμωμένος, έπρεπε να είναι αρρενωπός και καθόλου θηλυπρεπής. Κυρίως όμως έπρεπε να έχει καλό χαρακτήρα, δηλαδή να έχει τις αρετές της μετριοφροσύνης, της σοφίας, του κουράγιου, της εγκράτειας, να έχει γενικότερα πίστη στον εαυτό του και να είναι αληθινός προς τους άλλους. Επίσης, απαγορευόταν να επιδεικνύεται (*affettatione)*, όφειλε δηλαδή να γνωρίζει πότε και πόσο να ομιλεί και, εάν χρειαζόταν, να σιωπά. Επίσης, όφειλε να είναι υπάκουος στους ανωτέρους τους. Παράλληλα έπρεπε να ασκεί το σώμα του και κυρίως να γνωρίζει την πολεμική τέχνη που θεωρούνταν απαραίτητη για έναν αυλικό. Εκτός όμως από το σώμα έπρεπε να έχει λάβει εκπαίδευση και μάλιστα να εξασκεί συνεχώς το μυαλό του, καθώς, όπως σημείωνε ο Castiglione, *«το μυαλό είναι πιο ευγενές από το σώμα και πρέπει να το επιμελούμαστε με το να το καλλιεργούμε και να το βελτιώνουμε».* Η γνώση της μουσικής, του χορού αλλά και των ιταλικών, ισπανικών και γαλλικών αποτελούσαν απαραίτητα εργαλεία επικοινωνίας για έναν αυλικό στον γραπτό και στον προφορικό λόγο. Πβ. Baldassar Castiglione, *Il Cortegiano or The Courtier: Written by Conte Baldassar Castiglione. And a new Version of the same into English*, W. Bowyer, Λονδίνο 1727, Book II, σ. 35-8. 77-8. Για τον *«αριστοκρατικό ανδρισμό»* και την έννοια της *«sprezzatura»* στο έργο του Castiglione, πβ. Ανδρονίκη Διαλέτη, «'*Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ονομάσουμε αληθινή τέχνη εκείνη που δεν φαίνεται ότι είναι τέχνη';* Επιτελέσεις του ανδρισμού στο *Βιβλίο του Αυλικού* του Μπαλτασάρε Καστιλιόνε (1528)», *Τα Ιστορικά/Historica*, 33, 64, (Οκτώβριος 2016), σ. 185-210.

[121] Bigolina, *Urania*, σ. 102-3.

κοινωνικής γυναικείας πραγματικότητας του 16ου αιώνα όπως και ο εντοπισμός των τιθέμενων ορίων προς τις γυναίκες από την κοινωνία και την οικογένεια. Ως νεαρός, ο Fabio, ο μεταμφιεσμένος χαρακτήρας της Urania, συναντά πέντε γυναίκες αρχικά και πέντε άνδρες μετέπειτα από τη Νάπολη και εκεί εκφράζει, μέσω του χαρακτήρα αυτού τις απόψεις «του» για τον έρωτα, την αξία των γυναικών και για την αναγκαιότητα οι γυναίκες να λαμβάνουν ισότιμη εκπαίδευση με τους άνδρες. Σκοπός της συγγραφέα ήταν να αναδειχθεί το αίτημά της για την παροχή ίσης εκπαίδευσης τόσο στις γυναίκες όσο και στους άνδρες αλλά γενικότερα να αναγνωρισθεί και η ισότητα της αξίας και των δύο φύλων[122]. Η πρωταγωνίστρια του μυθιστορήματος της Bigolina, η Urania, είναι μια ευρυμαθής νέα, που διατηρούσε στην πατρική της οικία στο Σαλέρνο ή στην Πάδοβα ένα είδος λογοτεχνικού σαλονιού, στο οποίο λάμβαναν χώρα συζητήσεις με άλλους ευρυμαθείς άνδρες. Ένας από αυτούς, ο Fabio, με τον οποίον ήταν ερωτευμένη, επιλέγει μια άλλη γυναίκα την Clorina αντί γι' αυτήν. Έπειτα από αυτήν την ερωτική απογοήτευση αποφασίζει να περιπλανηθεί στην Ιταλία ντυμένη ως άνδρας[123].

Όπως παραδέχεται η πρωταγωνίστρια, μιλώντας ως Fabio στην παρέα των πέντε γυναικών, που συνάντησε στη Νάπολη, *«το επάγγελμά μου ήταν η βαθιά μελέτη της δημώδους γραμματείας, ακόμη απολάμβανα ιδιαίτερα να συνθέτω στίχους και πρόζες, αλλά όλα τώρα έχουν αλλάξει σε θλίψη, σε δάκρυα και σε ερωτικούς αναστεναγμούς»*[124]. Η συζήτηση μεταξύ των γυναικών και του Fabio (δηλαδή της Urania) στράφηκε γρήγορα στο ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών και του περιορισμού των γυναικών στις οικιακές εργασίες και στην πρακτική των ανδρών να εμποδίζουν τις γυναίκες από οποιαδήποτε μελέτη και ενασχόληση με τα γράμματα και τις τέχνες, καθώς, όπως οι γυναίκες διαπίστωσαν: *«*[οι άνδρες] *θέλουν να κρατούν όλη τη δόξα για τους εαυτούς τους».* Η έλλειψη εκπαίδευσης και επαφής με τη γνώση αποτελούσε συνεπώς μια κατάσταση δυστυχίας για τις γυναίκες κάτι το οποίο εκφράστηκε στη συζήτηση μεταξύ του Fabio/Urania και των πέντε γυναικών[125].

Οι εκφάνσεις της *Querelle des Femmes* είναι ορατές στο έργο, ιδιαίτερα όταν ο Fabio (Urania) συνομιλεί για την αγάπη με τους νεαρούς από τη Νάπολη. Οι νεαροί υποστηρίζουν πως, όσον αφορά την επιλογή της κατάλληλης γυναίκας, ο άνδρας έχει

[122] Christopher Nissen, *Kissing the Wild Woman: Concepts of Art, Beauty, and the Italian Prose Romance in Giulia's Bigolina's Urania*, University of Toronto Press, Τορόντο 2011, σ. 57-9.
[123] Valeria Finucci, «Bigolina and Italian Prose Fiction in the Renaissance», στο Bigolina, *Urania. A Romance*, σ. 17, 95.
[124] Bigolina, *Urania. A Romance*, σ. 97-8.
[125] Bigolina, *Urania. A Romance*, σ. 98.

να επιλέξει *«τη λιγότερο ελαττωματική γυναίκα ανάμεσα στις πολλές ελαττωματικές και ατελείς γυναίκες»*[126]. Ο Fabio (Urania) αναφέρεται στο ζήτημα της ελαττωματικής φύσης των γυναικών, χαρακτηρίζοντας ως *«ηλιθιότητα»* την προκατάληψη αυτήν ενάντια στις γυναίκες. Αντιστρέφει μάλιστα το επιχείρημα σχετικά με τη γυναικεία κατωτερότητα, υποστηρίζοντας πως *«οι άνδρες είναι αυτοί που υπερβαίνουν στα ελαττώματα και στην κακία, ακόμη και την πιο αχρεία και ελαττωματική γυναίκα»*[127]. Η συγγραφέας ουσιαστικά, μέσω του χαρακτήρα του Fabio, υπερασπίζεται τη δυνατότητα των γυναικών να είναι και αυτές *«τέλειες»* ή να προσεγγίζουν την τελειότητα μέσω των πράξεων και των ικανοτήτων τους, όπως ακριβώς και οι άνδρες. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει πως οι γυναίκες μπορούν εξίσου να είναι άγιες, καθώς και αυτές έχουν μαρτυρήσει, όπως ακριβώς και οι άνδρες που αγιοποιήθηκαν εξαιτίας του μαρτυρίων τους. Ακόμη, πως μπορούν να διακρίνονται σε διάφορες επιστήμες και τέχνες, όπως π.χ., στην ποίηση, στη φιλοσοφία και στη ρητορική, καθώς υπήρχαν παραδείγματα γυναικών από την κλασική αρχαιότητα που επιβεβαίωναν κάτι τέτοιο. Ακόμη, αναφορικά με το ζήτημα της εκπαίδευσης, προτείνεται πως για τη διαμόρφωση μιας ενάρετης γυναίκας ήταν απαραίτητο να μελετά τα γράμματα στη δημώδη γλώσσα και ιδιαίτερα την ιστορία, καθώς η πνευματική εξάσκηση θα εξαφάνιζε την οκνηρία που αποτελεί και την πηγή όλων των κακών σκέψεων και πράξεων. Η εκπαίδευση προτείνεται ως ένα μέτρο προφύλαξης από την κακία των γυναικών. Η καλλιέργεια, οι καλοί τρόποι, η μετριοπάθεια έπρεπε να αποτελούν και τους καθοριστικούς λόγους για τους οποίους ένας άξιος άνδρας έπρεπε να επιλέγει σύζυγο[128].

Το θέατρο ήταν ένα σημαντικό παιδαγωγικό και ψυχαγωγικό μέσο και στα μοναστήρια ήδη από τα μέσα του 16ου αιώνα. Οι θεατρικές παραστάσεις που λάμβαναν χώρα στα μοναστήρια κατά την περίοδο των εκδηλώσεων του καρναβαλιού ήταν επίσης μία συνήθης ψυχαγωγική και παιδαγωγική δραστηριότητα για τις μοναχές. Το θέατρο εντός των μονών αποτελούσε μέσον εκπαίδευσής των νεανίδων, καθώς τα θεατρικά έργα γράφονταν από τις μοναχές και στην παρουσίασή τους συμμετείχαν και οι ίδιες. Τα θεατρικά αυτά έργα ήταν κυρίως θρησκευτικού περιεχομένου, ενώ αναφέρονταν λιγότερο και στο βίο των κοσμικών γυναικών. Σε αυτά ετίθεντο ζητήματα που απασχολούσαν τις νεαρές δόκιμες, όπως ζητήματα σχετικά με το μοναστικό βίο και την κατάσταση της παρθενίας, τον έγγαμο βίο και το ρόλο των γυναικών μέσα στην

[126] Bigolina, *Urania. A Romance*, σ. 109.
[127] Bigolina, *Urania. A Romance*, σ. 109-110.
[128] Bigolina, *Urania. A Romance*, σ. 111, 117-8.

κοινωνία[129]. Το έργο της βενεδικτίνης μοναχής στο Prato, Clemenza Ninci, με τίτλο *Ο γάμος της φιλοσόφου Iparchia (Lo Sposalizio d''Iparchia filosofa),* γράφτηκε στα μέσα του 17ου αιώνα. Το έργο πραγματεύεται, μέσω της πρωταγωνίστριας Iparchia, δύο κυρίως ζητήματα, το ζήτημα του γάμου μιας νέας γυναίκας και το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών. Αναδεικνύεται ένα ζήτημα αναφορικά με το πώς θα μπορούσε μια γυναίκα να συνδυάζει, παράλληλα με τον γάμο, τις σπουδές και τη μελέτη, προβάλλοντας έτσι μια πραγματικότητα για πολλές γυναίκες της περιόδου, που, ενώ ήταν ευρυμαθείς ή ακόμη και συγγραφείς, όταν αυτές παντρεύονταν, σταματούσαν κάθε ενασχόληση με τα γράμματα. Η κεντρική ιδέα δηλαδή του έργου είναι πως η νέα δεν επιθυμεί το γάμο με κάποιον άνδρα, ο οποίος δεν θα την κατανοεί και θα την αποθαρρύνει ή και θα τής απαγορεύει κάθε ενασχόληση με τα γράμματα[130].

Η πρωταγωνίστρια Iparchia ήταν ορφανή από νεαρή ηλικία και μεγάλωσε με τον αδελφό της, μέσω του οποίου και αφιερώθηκε στις σπουδές, ενώ ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τη φιλοσοφία. Εξαιτίας όμως της πίεσης του αδελφού της για να την παντρέψει, επιλέγει τον Crate, έναν ευρυμαθή νέο δάσκαλο που όμως ήταν φτωχός, αλλά επειδή κατανοεί την ανάγκη της για γνώση και μάθηση, λόγω του επαγγέλματός του και της ιδιοσυγκρασίας του, δεν θα τής απαγορεύσει, ως σύζυγό του πλέον να συνεχίσει τη μελέτη της[131]. Η Iparchia προερχόταν από το ανώτερο κοινωνικό στρώμα και γι' αυτό ο αδελφός της, Metrocle, δεν θα τής επέτρεπε ποτέ να παντρευτεί έναν *«plebeo»*, δηλαδή τον δάσκαλό της, που ήταν μάλιστα στωικός φιλόσοφος και ιδιαίτερα φτωχός. Η νέα ήθελε να τον λάβει ως σύζυγο, καθώς διέβλεπε πως εκείνος θα τής επέτρεπε να συνεχίσει να ασχολείται με τα γράμματα και με τη φιλοσοφία. Η αγωνία της ήταν πως, εάν παντρευόταν κάποιον άλλον άνδρα ανώτερης κοινωνικής καταγωγής, ισάξιας με την ίδια, θα αναγκαζόταν να εγκαταλείψει τα γράμματα για άλλες ασχολίες[132]. Στο έργο αυτό, αναδεικνύεται ο χαρακτήρας μιας γυναίκας που δεν

---

[129] Elissa B. Weaver, «Introduction», στο Elissa B. Weaver, (επιμ.) *Scenes from Italian Convent Life. An Anthology of Convent Theatrical Texts and Contexts*, Longo Editore Ravenna, Ραβέννα 2009, σ. 5-7. Christopher F. Black, *Church, Religion and Society in Early Modern Italy*, Palgrave McMillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire 2004, σ. 164-6.

[130] Suor Clemenza Ninci, «*Lo Sposalizio d''Iparchia filosofa* by Suor Clemenza Ninci», στο Cynthia Hillman, (επιμ.), στο Elissa Weaver, (επιμ.) *Scenes from Italian Convent Life. An Anthology of Convent Theatrical Texts and Contexts,* σ. 153-5. Για τον αντίκτυπο της σύναψης γάμου και τη συνέχιση της εκπαίδευσης, της μελέτης και συγγραφής κατά τους 16ο και 17ο αιώνες, πβ. Jane Stevenson, *Women Latin Poets, Language, Gender, Authority from Antiquity to the Eighteenth Century*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2005, σ. 164-5.

[131] Suor Clemenza Ninci, «*Lo Sposalizio d''Iparchia filosofa* by Suor Clemenza Ninci», Hillman, (επιμ.), στο Weaver, (επιμ.) *Scenes from Italian Convent Life,* σ. 153-5.

[132] Suor Clemenza Ninci, «*Lo Sposalizio d' Iparchia filosofa»,* σ. 162-3.

την απασχολούσε ο γάμος, καθώς, όπως σημείωνε, *«οι σπουδές εκπληρώνουν όλες μου τις επιθυμίες*. […] *και μόνο τα βιβλία δίνουν ικανοποίηση και χαρά στην καρδιά μου»*[133].

Για να κατορθώσει να λάβει ως σύζυγο τον Crate η νέα φεύγει από την πατρική της οικία, μακριά από τον αδελφό της, ντύνεται άνδρας για να είναι κοντά στον αγαπημένο της. Για μια ακόμη φορά, όπως στις παραπάνω περιπτώσεις, αναδεικνύεται το ζήτημα του αποκλεισμού των γυναικών από την εκπαίδευση. Η παρενδυσία χρησιμοποιείται και πάλι ως εργαλείο που στόχευε στην ανάδειξη των έμφυλων ανισοτήτων σε πολλές εκφάνσεις του ανθρώπινου βίου και κυρίως στις δυνατότητες των γυναικών για να λαμβάνουν εκπαίδευση. Ο γάμος με έναν δάσκαλο και η προβαλλόμενη κατανόησή του σχετικά με τις σπουδές μιας γυναίκας σε συνδυασμό με την παρενδυσία αποτελούν τη μόνη διέξοδο για να ακολουθηθεί ένας βίος αφιερωμένος στις σπουδές και στη φιλοσοφία. Όπως δηλώνει, απευθυνόμενη στον σύζυγό της, Crate, *«θέλω πάντοτε να σε ακολουθώ παντού˙ με αυτόν τον σκοπό, όπως βλέπεις, έκοψα τα μαλλιά μου, και επίσης φόρεσα ανδρικά ρούχα, αντί για γυναικεία, ώστε με γρήγορο διασκελισμό να ακολουθώ τα βήματά σου»*[134].

Ά΄. 4. Εκπαίδευση για το αυλικό περιβάλλον

Ήδη από τον Μεσαίωνα η γραμματεία με θέμα την καλή συμπεριφορά, παρουσίασε αύξηση και χρησιμοποιήθηκε ως μέσον εκμάθησης της ανάγνωσης και της κανονικοποίησης της συμπεριφοράς. Τη συγγραφή των έργων αυτών είχαν επιφορτιστεί εκκλησιαστικοί και κοινοτικοί φορείς της εκπαίδευσης, για να χρησιμοποιούνται ως εγχειρίδια από τα κατηχητικά και τα κοινοτικά σχολεία, ενώ συχνά τήν αναλάμβαναν και ιδιώτες, απευθυνόμενοι σε ένα πιο κλειστό αναγνωστικό κοινό όπως το αυλικό περιβάλλον και τις ελίτ[135]. Η μεσαιωνική αντίληψη για την κοινωνική συμπεριφορά οδήγησε σε μια πρώιμη έκφραση της «τελετουργικότητας» των ανθρώπινων χειρονομιών και προωθήθηκε μέσω χειρογράφων κειμένων όπως και μέσω της χριστιανικής διδασκαλίας και της κατήχησης. Η Schmitt παρατηρεί πως η γνώση της ανάγνωσης αποτέλεσε το σημαντικότερο μέσον για τη διάδοση των

[133] Suor Clemenza Ninci, «*Lo Sposalizio d' Iparchia filosofa»,* σ. 162-3.
[134] Suor Clemenza Ninci, «*Lo Sposalizio d''Iparchia filosofa»,* σ. 154, 166-7.
[135] Roberta L. Krueger, «Introduction: Teach Your Children Well: Medieval Conduct Guides for Youths», στο Mark D. Johnston (επιμ.), *Medieval Conduct Literature. An Anthology of Vernacular Guides to Behaviour for Youths, with English Translations*, The Medieval Academy of America, University of Toronto Press, Τορόντο 2009, σ. xiii-xiv.

μεσαιωνικών κανονιστικών χειρονομιών. Η υποταγή του σώματος σε κανόνες απέβλεπε στη χειραγώγηση των ηθικών και των πνευματικών εκφάνσεων του ανθρώπινου βίου[136].

Ο Agostino Niso εξέδωσε το έργο του *Περί της αυλής* (*De re aulica),* που μεταφράστηκε πιστά στη δημώδη ιταλική γλώσσα από τον πολυγράφο Lodovico Domenichi με τον τίτλο *Η γυναίκα της αυλής* (*La donna di corte)* και αντλούσε εκτεταμένα στοιχεία από το έργο του Castiglione *Il cortegiano*. Η μετάφραση του Domenichi παρουσιάζει ενδιαφέροντα επιχειρήματα αναφορικά με τη δυνατότητα των γυναικών και των ανδρών να έχουν όλες τις «*virtù»*. Ακόμη, σ' αυτή αποτυπώνει την άποψη πως οι γυναίκες μπορούν και αυτές ισότιμα να έχουν ευγένεια και εξυπνάδα όπως και οι άνδρες[137]. Βέβαια δεν παύει να αναπαράγει τα κυρίαρχα μισογυνικά επιχειρήματα, όπως π.χ. πως οι γυναίκες δε διαφέρουν από τα παιδιά, λαμβάνοντας το επιχείρημα αυτό από τον Ξενοκράτη, τον Αριστοτέλη και τον Γαληνό[138]. Ο Stefano Guazzo επίσης αφιέρωσε το τρίτο βιβλίο του διαλόγου του, *Η κόσμια συζήτηση (La Civile Conversazione)* στις γυναίκες της αυλής, από το έργο του οποίου ο Annibale Guasco αντλεί υλικό για το βιβλίο του, καθώς ήταν και στενός φίλος του συγγραφέα[139].

Ο *Αυλικός* (*Il Cortegiano)* του Baldassare Castiglione θίγει επίσης το ζήτημα της εκπαίδευσης και της διαπαιδαγώγησης των κοριτσιών στο αυλικό περιβάλλον. Εκδόθηκε το 1528 και αφιέρωσε το τρίτο βιβλίο του στις γυναίκες της αυλής με στόχο την κατάλληλη και ορθή συμπεριφορά τους. Παρόλο όμως που ο συγγραφέας «υπόσχεται» να αναφερθεί στην εκπαίδευση της αυλικής γυναίκας, το ζήτημα δεν προσεγγίζεται επαρκώς σε σχέση με την υπόσχεσή του αυτή στο προλογικό του σημείωμα και ο διάλογος αναφέρεται τελικά στην υπεράσπιση των γυναικών από άνδρες επικριτές τους[140]. Το ίδιο συμβαίνει και στο έργο του Lodovico Domenichi, ο οποίος παρόλο που χρησιμοποιεί τον όρο «*creanza»* ήδη στον τίτλο του έργου του, υποσχόμενος να γράψει ουσιαστικά για το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης και ανατροφής, δεν αναφέρεται στην εκπαίδευση των γυναικών αλλά στους τρόπους καλής

[136] Jean-Claude Schmitt, *La Raison des gestes dans l' Occident médiéval,* Gallimard, Παρίσι 1990, σ. 14-5, 18-9, 176-7.
[137] Lodovico Domenichi, *La donna di corte, Discorso di Lodovico Domenichi, Nel quale si ragiona dell' affalibità & honesta CREANZA. Da doversi usare per Gentildonna d' Honore*, Busdrago, Lucca 1564, σ. 3r.
[138] Domenichi, *La donna di corte,* σ. 3v-4r.
[139] Peggy Osborn, «The 'Discourse': Context and Historical Background», στο Guasco, *Discourse to Lady Lavinia His Daughter*, σ. 9-12. Coller, *Women, Rhetoric, and Drama in Early Modern Italy*, σ. 234.
[140] Alexandra Coller, «How to Succeed at Court: Annibal Guasco's Advice to his Daughter Lavinia and Renaissance Manuals of Conduct», *California Italian Studies*, 4, 2 (2013), σ. 1-2.

συμπεριφοράς που έπρεπε οι γυναίκες της αυλής να ακολουθούν. Το έργο του Castiglione είχε καθοριστική επίδραση στη διάδοση του γραμματειακού είδους της *Querelle des Femmes*, αναδεικνύοντας παράλληλα πως ένας από τους ρόλους του αυλικού ήταν να υπερασπίζεται τις γυναίκες απέναντι στους επικριτές τους[141].

Η εκπαίδευση των γυναικών, που προορίζονταν για το αυλικό περιβάλλον, διαφοροποιούνταν σε αρκετά μεγάλο βαθμό από την εκπαίδευση μιας γυναίκας, που ο πατέρας της την προόριζε αποκλειστικά για τον έγγαμο βίο και σίγουρα δεν αφορούσε εκείνες τις γυναίκες που επρόκειτο να ακολουθήσουν το μοναστικό βίο. Ο τρόπος συμπεριφοράς, η συναναστροφή με τους άνδρες και τις γυναίκες, η ικανότητα γραφής και ανάγνωσης, όπως και τα απαραίτητα αναγνώσματα μιας αυλικής διέφεραν σε μεγάλο βαθμό από τις άλλες δύο κατηγορίες γυναικών. Ένα τέτοιο παράδειγμα προειλημμένου κοινωνικού προορισμού για τον αυλικό βίο αποτελούσε το παράδειγμα της Lavinia Guasco. Η Lavinia, θυγατέρα του Annibale Guasco, ήδη από τα πρώτα χρόνια ζωής της, έλαβε μια ιδιαίτερα απαιτητική εκπαίδευση από τον πατέρα της και είχε πολλούς οικοδιδασκάλους, ώστε να λάβει όλα τα απαραίτητα εφόδια και να γίνει δεκτή στην αυλή. Ο Annibale Guasco συνέγραψε ένα βιβλίο οδηγιών, που απευθυνόταν προς την κόρη του και αφορούσε στην προετοιμασία που προηγήθηκε για τη ζωή στην αυλή του Τορίνο, μια πορεία που όμως τη μεθόδευσε, δίνοντάς της από νωρίς και σε σύντομο χρονικό διάστημα μια εκπαίδευση που θα την εξόπλιζε για αυτό το περιβάλλον[142].

Ο πατέρας της έλαβε την απόφαση μετοίκησης της οικογένειάς τους από την πόλη της Αλεσσάντρια στην Παβία με στόχο την παροχή καλύτερης εκπαίδευσης στη θυγατέρα του. Η Παβία προσφερόταν περισσότερο, καθώς το γεγονός πως ήταν μια πόλη με πανεπιστήμιο αύξαινε τις πιθανότητες εύρεσης των κατάλληλων οικοδιδασκάλων για την κατ' οίκον εκπαίδευση της κόρης του[143]. Ο πατέρας της, Guasco, ακολούθησε το πρότυπο που προτεινόταν από τους ουμανιστές κατά την περίοδο του 15ου αιώνα, που όριζε ως καθήκον του πατέρα την επιβολή κάθε δυνατής προσπάθειας για τη μελλοντική διάκριση του τέκνου του. Σημειώνει στο έργο του πως *«οι γονείς πρέπει να τοποθετούν τα παιδιά τους σε περίφημες πόλεις»*, καθώς

[141] Dialeti, «Defending Women», σ. 11-2.
[142] Stefano Guasco, *Ragionamento del Sig Annibal Guasco a D. Lavinia sua figliuola della maniera del governarsi ella in corte; andando per Dama. Alla Serenissima infante D. Caterina, Duchessa di Savoia, Bevilacua*, Τορίνο 1586.
[143] Peggy Osborn, «The 'Discourse': Context and Historical Background, στο Guasco, *Discourse to Lady Lavinia His Daughter*, σ. 16.

θεωρούνταν πως η πόλη που κάποιος μεγάλωνε και ανέπτυσσε τις δραστηριότητές του θα αποτελούσε και τον αποφασιστικό παράγοντα που θα έκανε το παιδί και τον μελλοντικό ενήλικα να ξεχωρίζει[144].

Το βιβλίο συμβουλών του Annibal Guasco για την κατάλληλη συμπεριφορά της θυγατέρας του Lavinia στην αυλή δεν περιείχε με σαφήνεια το πρόγραμμα σπουδών που ακολουθήθηκε από τη νεαρή θυγατέρα του, ώστε να μπορέσει να λάβει τη θέση ως κυρία των τιμών δίπλα στην πριγκίπισσα Κατερίνα της Σαβοΐας. Παρόλα αυτά, μπορούν να συναχθούν ορισμένα συμπεράσματα από το απαιτητικό πρόγραμμα που της είχε επιβάλει ο πατέρας της, ήδη από πολύ νεαρή παιδική ηλικία, έτσι ώστε σε σύντομο χρονικό διάστημα, δηλαδή στην ηλικία των δώδεκα ετών, να μπορεί να αναλάβει τη θέση αυτή στην αυλή. Η εκπαίδευση που τής δόθηκε εκλαμβανόταν ως η προίκα της, μια επένδυση που έκανε ο πατέρας της προς την κόρη του και οι γνώσεις που θα αποκτούσε, όπως ο ίδιος παρατηρεί, θα ήταν τελικά η *«πλούσια ενάρετη προίκα»* της θυγατέρας του, την οποία όφειλε, πάση θυσία, να συντηρεί[145].

Η εκπαίδευση και η καθοδήγηση της Lavinia συμπίπτει με την περίοδο κατά την οποία το Μιλάνο όπως και η Νάπολη, βρίσκονταν υπό την ισπανική κυριαρχία. Η ισπανική επιρροή άλλαξε ωστόσο τις ισορροπίες στην αυλική κουλτούρα. Η εκπαίδευση της νέας όφειλε να προσαρμοστεί με βάση το ισπανικό πρότυπο, εφόσον απώτερος σκοπός της οικογένειας ήταν η Lavinia να γίνει μέλος της αυλής της πριγκίπισσας Κατερίνας της Σαβοΐας[146]. Ο πατέρας της Lavinia εξηγεί πως δεν είχε μεγάλη περιουσία, και γενικά μεγάλη οικονομική επιφάνεια να της κληροδοτήσει για το μεταβατικό αυτό στάδιο της ζωής της. Ανέφερε επίσης πως το βιβλίο συμβουλών του προς την θυγατέρα του αποτελούσε ένα από τα πολυτιμότερα δώρα που μπορούσε να της προσφέρει: *«δεν είναι ούτε διαμάντι ούτε ρουμπίνι ούτε ζαφείρι αλλά κάτι πολύ περισσότερο πολύτιμο, ούτε προέρχεται από τα έγκατα της γης, όμως* [προέρχεται] *από τα βάθη της καρδιάς του πατέρα σου, και θα χρησιμεύσει σαν ένα βιβλίο κανόνων, με*

[144] Pier Paolo Vergerio, «Petri Pauli Vergerii ad ubertinum de Carraria de ingenuis moribus et liberalibus adulescentiae studiis liber-Pier Paolo Vergerio, The Character and Studies befitting a free-born youth dedicated to Ubertino da Carrara», στο Graig W. Kallendorf, (επιμ. και μτφρ.), *Humanist Educational Treatises*, The i Tatti Renaissance Library, Harvard University Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, Λονδίνο, 2002, σ. 3. Η συνήθεια των γονέων να τοποθετούν τα παιδιά τους, αγόρια και κορίτσια, σε άλλες οικογένειες ευνοούσε τη δημιουργία νέων κοινωνικών δικτύων μεταξύ των οικογενειών αλλά και την εξασφάλιση καλών γάμων για τα τέκνα τους, πβ. Sharon D. Michalove, «Equal Opportunity? The Education of Aristocratic Women 1450-1540», στο Barbara J. Whitehead (επιμ.), *Women's Education in Early Modern Europe: A history 1500-1800*, Garland Publishing, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1999, σ. 55-6.

[145] Guasco, *Ragionamento*, σ. 18r-18v.

[146] Virginia Cox, *Women's Writing in Italy, 1400-1650*, Βαλτιμόρη 2008, σ. 184.

βάση τους οποίους θα συμπεριφέρεσαι, όταν δεν είμαι εδώ». Ο πατέρας συγκεκριμένα παρέδιδε ένα βιβλίο συμπεριφοράς στην κόρη του, αποβλέποντας στη συνέχιση της καθοδήγησης της, ακόμη και όταν εκείνη δε θα βρισκόταν πλέον κάτω από την προστασία και καθοδήγησή του[147].

Γενικά, ο Guasco εντάσσεται σε εκείνους που υποστήριζαν πως η δυνατότητα της μάθησης και οι πνευματικές ικανότητες των ανθρώπων αφορούσαν και τα δύο φύλα. Η ανάπτυξη και η ανάδειξή τους απλά συνδέονταν με την προσπάθεια που ο καθένας ξεχωριστά θα κατέβαλε για να κατακτήσει τη γνώση. Όπως σημείωνε: *«όλοι έχουν μια φυσική ροπή προς αυτό το καλό, που πολλοί σπουδάζουν για να το κατακτήσουν, όμως, εξαιτίας της δυσκολίας να κατακτηθεί* [η γνώση], *οι περισσότεροι την εγκαταλείπουν»*[148]. Το θέμα της εκπαίδευσης, για τον Guasco, δε συνδεόταν με το φύλο και τις ικανότητες των ανδρών και των γυναικών, ούτε και με τις προσωπικές ικανότητες του ανθρώπου αλλά με την προσπάθεια που καταβάλλει κανείς για να επιτευχθεί η μόρφωσή του. Η εκπαίδευση δηλαδή που τής έδωσε, μέσω των οικοδιδασκάλων αλλά και της δικής του προσωπικής αγωνιώδους προσπάθειας, θα μπορούσε κάλλιστα να έχει δοθεί και σε ένα αγόρι, καθώς στόχος του ήταν η θυγατέρα του να αποκτήσει τις χάρες μιας γυναίκας που προορίζεται για το αυλικό περιβάλλον αλλά παράλληλα και τις γνώσεις, που θα είχε ένας γραμματέας, ένα επάγγελμα που το εξασκούσαν άνδρες κυρίως στις αυλές. Η Lavinia, όπως σημειώνει ο πατέρας της, «*με πόνο και μαρτύριο*» κατόρθωσε να αποκτήσει ικανότητες για να βρεθεί στην αυλή του Τορίνο[149]. Παρόλα αυτά όμως ο πατέρας προσδιορίζει με βάση τα έμφυλα στερεότυπα τη θυγατέρα του, αφού, όπως παρατηρεί, ο μόχθος που κατέβαλε για να αποκτήσει την ανατροφή και την εκπαίδευση αυτήν *«την έκανε να αποκτήσει το κουράγιο ενός άνδρα»*[150].

Ο πατέρας της Lavinia αναγνώριζε πως το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, που από μικρή ηλικία είχε επιβάλει την θυγατέρα του, ήταν πολύ σκληρό. Επίσης, αναγνώριζε

---

[147] *«Tu mi guardi alle mani, et cai pure attendendo la gioia, ch'io ti prometto. Ah, che non è ella Diamante, Rubino, ò Zafiro, ma più degno asai ne viene ella dalle viscere della terra, ma da quelle de cuor di tua padre et sarà ella una regola di governar se stessa, in questa partenza, che da me sarai et la qual regola ho io giudicata neccesaria, perche tene possi in mia absentia volere e posciache più non potremo tua madre, et io ricordarti in questa incausta tua fanciulezza a tutte l'hore il tuo neme, possi tu qui ricorrere imaginando d' haver tuo padre teco, che ti ragioni;»,* στο Annibal Guasco, *Ragionamento del Sig. Annibal Guasco a D. Lavinia sua figliuola, della maniera del governarsi ella in corte; andando per Dama*, Alla Serenissima infante D. Caterina, Duchessa di Savoia, Bevilacqua, Τορίνο 1586, σ. 9v-10r.

[148] Annibal Guasco, *Ragionamento*, σ. 7r.

[149] Guasco, *Ragionamento*, σ. 16v.

[150] Guasco, *Ragionamento*, σ. 17r.

πως και ο ίδιος ήταν σκληρός, αφού, όπως απολογείται στο βιβλίο του, *«ίσως ήμουν ο πιο τυραννικός πατέρας που είχε ποτέ μια κόρη, απαιτώντας να γνωρίζω διαρκώς τι ακριβώς κάνεις και θέλοντας να γνωρίζω πως το κάνεις, και ορισμένες φορές σε κτυπούσα έως ότου τελειοποιήσεις αυτό που έκανες»*. Απέδιδε ωστόσο τη σκληρότητά του αυτήν στην *«πατρική αγάπη»*. Η νέα εκτός των άλλων αντικειμένων διδάχθηκε και την καλλιγραφία και μέσω αυτής μπορούσε να *«επαινεί και να υπηρετεί τους άλλους»*, να χρησιμοποιεί δηλαδή στο μέλλον τις γνώσεις της που θα χρειάζονταν στην αυλή της Κατερίνας[151].

Παρά τον ελάχιστο χρόνο που είχε καθημερινά στη διάθεσή της, η νέα κατόρθωσε να μάθει να τραγουδά και να αισθάνεται αυτοπεποίθηση γι' αυτό, όπως και να παίζει βιολί, να τραγουδά συνοδεία του κλειδοκύμβαλου, *«που είναι καλύτερο όργανο από το βιολί»*[152]. Οι μουσικές γνώσεις ήταν απαραίτητες για έναν αυλικό και πόσω μάλλον για μια αυλική, καθώς ένας από τους ρόλους των γυναικών της αυλής ήταν να φέρνουν τέρψη με τα ταλέντα τους. Η σημασία της μουσικής αναδεικνύεται και στο έργο του Castiglione, στο οποίο αναφέρεται πως μετά από το δείπνο οι ευγενείς άνδρες της αυλής διασκέδαζαν με μουσική και χορό, ενώ παράλληλα όφειλαν να γνωρίζουν διάφορα μουσικά όργανα[153]. Η θελκτικότητα μιας γυναίκας κρινόταν κατ' αυτόν από την εξωτερική της ομορφιά, τη χάρη της, τη γλυκύτητα της φωνής της και την *«αρμονία της μουσικής της»*[154]. Πρέπει να παρατηρηθεί πως η εκπαίδευση των γυναικών που προορίζονταν για την αυλή προσαρμόζονταν στις απαιτήσεις του βίου αυτού και πως τα εκπαιδευτικά πρότυπα αποτελούσαν αντικείμενο ανασχηματισμών ανάλογα με τον κοινωνικό προορισμό των γυναικών[155].

Οι συμβουλές του Guasco προς τη θυγατέρα του, αφού θα είχε αποχωρήσει από την οικογενειακή εστία, βασίζονταν σε οχτώ πυλώνες: *«την ψυχή, την τιμή, τα καθήκοντά της απέναντι στην κυρία της, στη συντήρηση και βελτιστοποίηση των ικανοτήτων της, στον χαρακτήρα της, στην περιουσία της, στις κοινωνικές της σχέσεις και στον σεβασμό προς τους υπηρέτες της»*[156]. Συγκεκριμένα, αναφορικά με τη ψυχή της, ο πατέρας της την συμβουλεύει να προσεύχεται καθημερινά μπροστά από «*το πρώτο δώρο που της έδωσε»*, όταν ήταν ακόμη πολύ μικρή, έναν επιτοίχιο σταυρό που

[151] Guasco, *Ragionamento*, σ. 5v.
[152] Guasco, *Ragionamento*, σ. 6r, 19v.
[153] Castiglione, *Il Cortegiano or The Courtier*, σ. 9, 88-91, 126-7.
[154] Castiglione, *Il Cortegiano or The Courtier*, σ. 436-7.
[155] Whitehead, «Introduction», στο Whitehead, *Women's Education in Early Modern Europe*, σ. xii-xiii.
[156] Guasco, *Ragionamento*, σ. 10r.

είχε φέρει από το Μιλάνο, χρησιμοποιώντας και το ροζάριό της. Ακόμη, έπρεπε να συνεχίσει να διαβάζει βιβλία θρησκευτικής αφοσίωσης. Παράλληλα, η διατήρηση της τιμής και της αγνότητάς της ήταν απαραίτητη, αφού *«κανένα άλλο κόσμημα δεν προσφέρει μεγαλύτερη αξία σε μια γυναίκα»*, και πρέπει να λαμβάνει όλα τα μέσα προφύλαξής της αφού *«ακόμη και η μικρότερη ανάσα μπορεί να την καταστρέψει»*[157]. Ο πατέρας παράλληλα, ήθελε να δώσει στη νέα να καταλάβει πως η ζωή της θα διαφοροποιηθεί στην αυλή, καθώς οι γονείς της δεν θα είναι εκεί να της ικανοποιούν τις επιθυμίες της, αλλά αντίθετα εκείνη όφειλε να εξυπηρετεί τις επιθυμίες της πριγκίπισσας. Όφειλε να την ευχαριστεί και να της συμπεριφέρεται «*σαν χαμαιλέοντας»,* να γνωρίζει μάλιστα τις επιθυμίες της πριν εκείνη τις εκφράσει[158].

Αναφορικά με τις ικανότητές που είναι αποτέλεσμα της σκληρής και επιμελούς εκπαίδευσης, που έλαβε ήδη από την παιδική της ηλικία, ο πατέρας της την συμβουλεύει να μην επαναπαυθεί, καθώς η μάθηση και η βελτίωση των ικανοτήτων είναι μια συνεχής διαδικασία: *«Πάρα το γεγονός πως εμείς οι Χριστιανοί βρίσκουμε την ευτυχία στο Θεό και όχι σε αυτή την ζωή αλλά στην επόμενη, παρόλα αυτά δεν υπάρχει μεγαλύτερη ευτυχία στον κόσμο τούτον από τα πνευματικά επιτεύγματα»*. Με αυτόν τον τρόπο ο πατέρας της εφιστά την προσοχή στο να συνεχίσει τη μαθησιακή διαδικασία και στην αυλή, καθώς η μάθηση και η εκπαίδευση αποτελούσε γι' αυτόν το μέσο για την ευτυχία. Παράλληλα, την προέτρεπε να είναι επιμελής και να προσπαθεί να συνεχίσει την εκπαίδευση όχι μόνο έχοντας ως αυτοσκοπό την ευτυχία, αλλά κυρίως για να μην απογοητεύσει εκείνον, που με τόσο κόπο και έξοδα την κατέστησε αυτήν που είναι, «*αφού* [οι σπουδές] *επιβάρυναν πολύ την οικογένεια μας»*. Να συνεχίσει δηλαδή να εκπληρώνει τις προσδοκίες του αλλά και τις προσδοκίες του οικογενειακού περιβάλλοντός της, γιατί διαφορετικά θα ντροπιαζόταν[159].

Η αυτοπροστασία και η εξασφάλιση της καλής της υγείας αποτελούσαν τα πρωταρχικά μελήματα του πατέρα της. Συμβουλεύει την Lavinia να προσέχει τη διατροφή της και να μη γίνει λαίμαργη, καταναλώνοντας μεγάλη ποσότητα τροφής στα πολυτελή γεύματα, που ως είθισται, παρατίθενται στις αυλές, αλλά *«να σηκώνεται από το τραπέζι, ενώ πεινά ακόμη* […], *ειδικά εφόσον δεν θα έχει τη δυνατότητα να γυμνάζεται συχνά»*. Όποια τροφή απαγορευόταν στην πατρική της οικία εξακολουθούσε να είναι απαγορευμένη, γιατί ήταν επιβλαβής. Ακόμη, της εφιστά την προσοχή να μην κάνει

[157] Guasco, *Ragionamento*, σ. 10r-12v.
[158] Guasco, *Ragionamento*, σ. 13r-13v.
[159] Guasco, *Ragionamento*, σ. 14r-14v.

υπερκατανάλωση του κρασιού, *«λαμβάνοντας παράδειγμα από αυτές τις ισπανίδες αυλικές, που σύμφωνα με την ισπανική συνήθεια, δεν πίνουν νερό»*, αλλά σκέτο κρασί και τής ζητά να νερώνει το δικό της κρασί κατά τον ιταλικό τρόπο οινοποσίας[160]. Αναφορικά με την εξωτερική της εμφάνιση πρέπει να είναι πάντα καθαρή αλλά να φροντίζει κυρίως τρία μέλη του σώματός της: «*τα μαλλιά, τα χέρια και τα δόντια»* και να μην χρησιμοποιεί καλλυντικά παρά μόνον φρέσκο νερό. Να είναι ενδεδυμένη με όμορφα και καθαρά ρούχα κατάλληλα για μια αυλική, αλλά πάνω από όλα να *«μην αποφεύγει κάθε επιτηδευμένη πράξη, που αποτελεί την αντίθεση της χάριτος»*[161]. Ακόμη, η νέα όφειλε να φροντίζει για τη διατήρηση της κινητής της περιουσίας και των αντικειμένων, που είχε φέρει μαζί της από την οικία της στην αυλή[162].

Σχετικά με τις κοινωνικές της σχέσεις στην αυλή, η νέα έπρεπε να ζει με κοσμιότητα και να συμβουλεύεται μάλιστα τη νέα έκδοση του έργου του Castiglione *Il Cortegiano*, γιατί *«αποτελεί ένα χρήσιμο έργο για όποιον ζει στην αυλή»*. Ακόμη, τη συμβούλευε να διαβάζει το έργο του Della Casa *Il Galateo* όπως και του Stefano Guazzo *Il civile conversazione.* Μέσω των έργων αυτών θα διδασκόταν πώς να συμπεριφέρεται με κοσμιότητα, να ομιλεί κόσμια ώστε να αποφεύγει *«πολλά λάθη»* που θα διέπραττε χωρίς την καθοδήγηση των βιβλίων αυτών. Ιδιαίτερη σημασία έδινε ο πατέρας της στη *«γλώσσα»*, καθώς υπάρχει λόγος *«που η Φύση μυστηριωδώς την κρατάει ανάμεσα στα χείλη και στα δόντια»* και η αιτία είναι πως ο άνθρωπος «*πρέπει να ακούει περισσότερο και να ομιλεί λιγότερο»*. Ακόμη, πρέπει να είναι ιδιαίτερα προσεκτική, όταν ομιλεί με το άλλο φύλο, γιατί, παρόλο που ήταν επιτρεπτό, μπορούσε εύκολα να υπάρξει παρεξήγηση, καθώς οι άνδρες γνωρίζουν περισσότερα από τις γυναίκες. Επίσης, δεν έπρεπε να κουτσομπολεύει και να ομιλεί άσχημα για κανέναν, γιατί έτσι δεν θα την εμπιστευόταν κανείς και θα αποκτούσε κακή φήμη και θα προκαλούσε το μίσος των άλλων. Παράλληλα όμως δεν έπρεπε να ομιλεί ποτέ άσχημα και η ίδια για τον εαυτό της, *«διότι αυτό αποτελεί αμαρτία»*[163].

Το τελευταίο παράγγελμα του Guasco προς τη θυγατέρα του ήταν ο σεβασμός προς όλους αλλά κυρίως στους υφισταμένους της. Την συμβουλεύει δηλαδή να τούς συμπεριφέρεται με σεβασμό και *«αυτοί θα της το ξεπληρώσουν με αγάπη και φροντίδα»*, και την προτρέπει *«να κάνει στους άλλους αυτό που επιθυμεί και για την ίδια»*. Η

[160] Guasco, *Ragionamento*, σ. 16v-17r.
[161] Guasco, *Ragionamento*, σ. 22v-23r.
[162] Guasco, *Ragionamento*, σ. 23v-24v.
[163] Guasco, *Ragionamento*, σ. 25v-28r.

συμπεριφορά της δηλαδή έπρεπε να αποτελεί έναν καθρέπτη, του πώς έβλεπε η ίδια τον εαυτό της, πώς συμπεριφερόταν και πώς οι άλλοι αντιστοίχως θα την έβλεπαν και θα της συμπεριφέρονταν. Εάν είχε καλή συμπεριφορά θα τύγχανε και αυτή καλής συμπεριφοράς[164]. Ο πατέρας της στον «αποχαιρετισμό» του, της υπόσχεται την αιώνια αγάπη εκείνου και της μητέρας της, ενώ της συνιστά να διαβάσει τις συμβουλές του κατά την άφιξή της στην αυλή και να τις διαβάζει μια φορά τον μήνα, *«σκεπτόμενη πως έχεις τον πατέρα σου στο πλάι σου, που σου ενσταλάζει τις λέξεις στα αυτιά σου με σθεναρότητα, λόγω της αγάπης που σου τρέφει»*[165].

Στην περίπτωση του Guasco, βλέπουμε την αγωνιώδη προσπάθεια του πατέρα της Lavinia να κατορθώσει να τοποθετήσει τη θυγατέρα του στην αυλή. Όμως η συμπατριώτισσά της, Isabella Sori, περίπου την τρίτη δεκαετία του 17ου αι., αποτυπώνει τον αυλικό βίο εντελώς διαφορετικά. Στο έργο της *Διδασκαλίες και συμβουλές σχετικά με τις καλές συνήθειες* (*Ammaestramenti e ricordi, circa a' buoni costumi),* που αφορούσε την εκπαίδευση των γυναικών και στο οποίο δίνονται πολλές συμβουλές για την κόσμια συμπεριφορά αναφέρεται στις διάφορες επιλογές τρόπου ζωής μιας γυναίκας, ανάμεσα σε αυτές και τη ζωή στο αυλικό περιβάλλον. Μπορεί η ζωή στην αυλή να παρουσιάζεται ως μια ζωή που θα προσέφερε μεγαλύτερη εκπαίδευση, λόγω των αυξημένων αναγκών για περισσότερες κοινωνικές και πνευματικές δεξιότητες, παρόλα αυτά η Sori μάς μεταφέρει μια εντελώς διαφορετική αντίληψη του τρόπου ζωής στην αυλή.

Στις επιστολές της αναφέρει πως, εφόσον ένα νεαρό κορίτσι έχει τις κατάλληλες προϋποθέσεις για το αυλικό περιβάλλον, δηλαδή διαθέτει τα κοινωνικά χαρακτηριστικά, και εφόσον έχει λάβει ευρύτατη εκπαίδευση, θα μπορούσε να επιλέξει να διάγει τη ζωή της στην αυλή ως εναλλακτική επιλογή του έγγαμου βίου. Παρά όμως τις φαινομενικές ευκολίες, που η αυλή θα μπορούσε να προσφέρει σε μια νέα, η ζωή στην αυλή δεν ήταν ευχάριστη, ήταν μια δύσκολη ζωή, γεμάτη και αυτή περιορισμούς για τις γυναίκες. Χρησιμοποιώντας μάλιστα ένα λογοπαίγνιο, παρομοιάζει την αυλική ζωή με το θάνατο *«δηλαδή η αυλή, ονομάζεται και αλλιώς, ως θάνατος»* (*cioè corte , per altro nome, vuol dir morte)*[166].

---

[164] Guasco, *Ragionamento*, σ. 25r.
[165] Guasco, *Ragionamento*, σ. 39r-40r.
[166] Isabella Sori, *Ammaestramenti e ricordi, circa a' buoni costumi che deve insegnare una ben creata madre ad una figlia, da citella, d' accasata e da vedova, acciò che sia onesta. Corretti et accresciuti, e del vestire e dell' imprese più lecite negli stati studetti. Divisi in dodeci lettere, da Isabella Sori alessandrina. Con una particolare aggionta di dodeci Difese, fatte contro alcuni sinistri giudicî, fatti sopra degli medemi Ammaestramenti e del sesso donnesco. E nel fine un Panegerico delle cose più degne*

Α΄. 5. Χριστιανική εκπαίδευση και κατήχηση

Η Προτεσταντική Μεταρρύθμιση είχε ως επακόλουθο την εκλαΐκευση των θρησκευτικών κειμένων, μέσω της δυνατότητας ολοένα και περισσότερων πιστών να μπορούν να τα μελετήσουν ή να ακούσουν από άλλους την ανάγνωσή τους στην καθομιλούμενη διάλεκτο[167]. Το ίδιο συνέβαινε όμως, ίσως σε μικρότερο βαθμό, και την περίοδο πριν από την Προτεσταντική και την Καθολική Μεταρρύθμιση, στην Καθολική Ευρώπη, καθώς, όπως φαίνεται από πρόσφατη έρευνα, η κυκλοφορία θρησκευτικών έργων αλλά και της Βίβλου στις δημώδεις γλώσσες δεν απαγορεύονταν εξολοκλήρου από την Καθολική Εκκλησία, τουλάχιστον όχι σε όλη την Καθολική Ευρώπη[168]. Εντούτοις, ήδη πριν από τη Μεταρρύθμιση και την Αντιμεταρρύθμιση, παρατηρείται μια σταδιακή αύξηση της διάδοσης της *Βίβλου* και άλλων θρησκευτικών βιβλίων στη δημώδη γλώσσα. Παρά τις μεταφράσεις που κυκλοφορούσαν, ήδη από τη μεσαιωνική περίοδο, η μετάφραση της *Καινής Διαθήκης* από τον Λούθηρο το έτος 1522 και της *Βίβλου* το έτος 1534, που βασιζόταν στις θέσεις του Εράσμου, έδωσε μεγάλη ώθηση στη διάδοση των θρησκευτικών αυτών έργων που ήταν στην καθομιλουμένη[169].

Η εκπαίδευση των νέων τοποθετήθηκε στο κέντρο της Προτεσταντικής και της Καθολικής Μεταρρύθμισης. Για τον καθολικό κόσμο το έργο της εκπαίδευσης είχαν αναλάβει κυρίως δύο νέα μοναστικά τάγματα, το Τάγμα των ιησουιτών μοναχών και οι Ουρσουλίνες. Οι Ιησουίτες είχαν ως στόχο τη βελτίωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε αρκετές περιοχές της Ευρώπης, όπως στην Ιταλία, στη Γαλλία, στη Γερμανία και στην Πολωνία, στις οποίες ίδρυσαν πολλά σχολεία για άρρενες μαθητές. Παρόμοιες προσπάθειες για την παροχή, κυρίως χριστιανικής εκπαίδευσης, αφορούσαν και στις μαθήτριες, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της Καθολικής Μεταρρύθμισης[170].

---

dell' illustrissima città d' Alessandria. Et molti pelegrini ingegni usciti da essa, Giovanni Maria Magro, Παβία 1628, σ. 44 (113).

[167] Robert Bireley, S. J., «Redefining Catholicism: Trent and beyond», στο R. Po-Chia Hsia (επιμ.), *The Cambridge History of Christianity. Reform and Expansion (1500-1660),* Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2008, σ. 145-6. Cummings, *The Literary Culture*, σ. 42.

[168] Wim François, «Vernacular Bible Reading in Late Medieval and Early Modern Europe: The 'Catholic' Position Revisited», *The Catholic Historical Review,* 104, 1 (Χειμώνας 2018), σ. 26-7.

[169] François, «Vernacular Bible Reading», σ. 39-40, 43-44.

[170] Η συμμετοχή του Ignatio Loyola στη διαμόρφωση του συστήματος εκπαίδευσης όπως και του ιεραποστολικού έργου στα μέσα του 16ου αιώνα υπήρξε καθοριστική για τον τριδεντινό καθολικισμό και την εκπαίδευση των νέων, αγοριών και κοριτσιών, πβ. Zarri, «Disciplina tridentina», σ. 9.

Μέχρι το έτος 1600 είχαν ιδρυθεί περίπου 236 σχολεία από τους Ιησουίτες, ενώ πάνω από 40.000 σχολεία τριάντα χρόνια αργότερα. Τα μοναστικά τάγματα των Βαρναβιτών και των Πιαριστών είχαν αναλάβει εξίσου αρκετά δραστήριο εκπαιδευτικό έργο[171]. Το εκπαιδευτικό τους πρόγραμμα αποδείχθηκε καινοτόμο, καθώς οργανώθηκαν σχολεία που διοικούνταν από τις ιερατικές αρχές, τα οποία δέχονταν μαθητές ανεξαρτήτως της κοινωνικής τους καταγωγής και χωρίς δίδακτρα. Προϋπόθεση της ίδρυσής τους ήταν μόνον η ανεύρεση χρηματοδότησης εκ των προτέρων. Στα σχολεία αυτά τα αγόρια διδάσκονταν βασικές γνώσεις της λογοτεχνίας, της ιστορίας και του θεάτρου, ως την ηλικία των 18 ετών. Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους είχαν τη δυνατότητα, εάν το επιθυμούσαν, να λάβουν και πανεπιστημιακή εκπαίδευση, στα κολέγια, όπου οι νέοι θα λάμβαναν εκπαίδευση προσανατολισμένη σε κάποιο επάγγελμα. Οι διδασκόμενες επιστήμες στα Πανεπιστήμια αυτά ήταν η νομική, η ιατρική, η θεολογία και η φιλοσοφία[172].

Από την άλλη πλευρά όμως εντοπίζουμε μια αντίληψη που ήθελε την εκπαίδευση των νέων να βγαίνει από τα κλειστά όρια της οικογένειας, ώστε να είναι συντονισμένη από ένα ενιαίο και περισσότερο οργανωμένο σύστημα εκπαίδευσης. Η τάση αυτή στις αρχές του 16ου αιώνα όριζε πως η πόλη και οι διοικούντες αυτήν όφειλαν ως θεσμικοί φορείς να είναι αυτοί επιφορτισμένοι με την οργάνωση της εκπαίδευσης και λιγότερο οι αδελφότητες και η Εκκλησία[173]. Στόχος ήταν η γνώση να είναι προσβάσιμη σε ένα ευρύτερο μαθητικό κοινό, σε μια προσπάθεια της διοίκησης να καθίσταται η διδασκαλία πιο προσιτή σε ένα μεγαλύτερο μέρος των νέων των πόλεων. Όπως παρατηρεί ο Christopher Carlsmith, μέχρι τότε στα κοινοτικά σχολεία δε δίδασκαν τη λατινική γλώσσα, καθώς αυτή αφορούσε μόνο μια μικρή κατηγορία μαθητών που στόχευε στην απόκτηση μιας εξειδικευμένης τεχνικής γνώσης, με στόχο την μελλοντική επαγγελματική αποκατάστασή τους στη διοίκηση ή στην κατάρτιση του ανώτατου κλήρου[174].

---

[171] Robert Bireley, S. J., «Redefining Catholicism», σ. 154-5. John William Adamson, *Pioneers of Modern Education, 1600-1700,* Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1921, σ. 197-8.

[172] John W. O'Malley, *The Jesuits. A History from Ignatius to the Present,* Rownman and Littlefield, Λονδίνο 2014, σ. 13-5.

[173] Για τον ορισμό της κοινοτικής διακυβέρνησης της πόλης και του συμβουλίου της, πβ. Carlsmith, «Cooperation and Conflict in the Schools of Bergamo 1550-1650», στο Anne Goldgar και Robert I. Frost (επιμ.), *Institutional Culture in Early Modern Society*, Brill, Λέιντεν και Βοστώνη 2004, σ. 87, υποσημ. 4.

[174] Christopher Carlsmith, «Cooperation and Conflict in the Schools of Bergamo 1550-1650», στο Goldgar και Frost (επιμ.), *Institutional Culture in Early Modern Society*, σ. 96-7.

Η σημασία της οικογένειας συνεχιζόταν ωστόσο να μη θεωρείται αμελητέα, επειδή αναγνωριζόταν ως ιδιαίτερα σημαντική για την εκπαιδευτική και την ηθική συγκρότηση των νέων[175]. Ο ουμανιστής Giovita Ravizza (1476-1553) δίδασκε σε διάφορες ιταλικές πόλεις και κυρίως στην πόλη του Μπέργκαμο και στη Βενετία. Ο παιδαγωγός αυτός ασχολήθηκε με το ζήτημα της εκπαίδευσης και της μελέτης των ανθρωπιστικών επιστημών, ενώ απευθυνόταν στα *«ελεύθερα παιδιά»*, δηλαδή εκείνα που ήταν ελεύθερα από την ανάγκη άσκησης χειρωνακτικής εργασίας. Η σύνδεση της *«ελευθερίας»* με την εκπαίδευση είχε άμεση συνάρτηση με το φύλο και αφορούσε μόνον τους άνδρες, καθώς εξαιρούνταν οι γυναίκες όπως και όσοι δεν προέρχονταν από οικογένειες των ελίτ και επομένως δεν πληρούσαν τα συγκεκριμένα κριτήρια καταγωγής και φύλου[176]. Στο έργο του *Περί της δημόσιας εκπαίδευσης των ελεύθερων παιδιών στις ουμανιστικές σπουδές* (*De liberis publice ad humanitatem informandis)*, που εκδόθηκε στη Βενετία το έτος 1551, ασχολήθηκε με το ζήτημα των διδασκάλων και των μαθητών αλλά επίσης και με την οργάνωση και τη διοίκηση των κοινοτικών σχολείων[177]. Το 1523 είχε συγγράψει την πραγματεία *Περί του τρόπου οργάνωσης του σχολείου* (*De modo in scholis servando)*, που αφορούσε στη διοίκηση των σχολείων. Ο μισθός του, όπως και άλλων διδασκάλων, καταβαλλόταν από το Συμβούλιο των Πόλεων, στις οποίες δίδασκαν, γεγονός που αποδεικνύει την προσπάθεια των αρχών της πόλης, πριν από την περίοδο της Μεταρρύθμισης να παράσχει μια αναγκαία τυπική εκπαίδευση στα παιδιά της πόλης[178].

Ο Carlsmith παρατηρεί και αποτυπώνει τρεις εκπαιδευτικούς φορείς, εξετάζοντας την αλληλεπίδρασή τους στην εκπαίδευση των νέων στο Μπέργκαμο από το έτος 1500 έως το 1650. Λαμβάνοντας ως μελέτη περίπτωσης την πόλη αυτήν, εντοπίζουμε πολλές ομοιότητες με γειτονικές περιοχές, κυρίως των επαρχιών του Βένετο και της Λομβαρδίας αναφορικά με την οργάνωση και τη διοίκηση του

[175] Christopher Carlsmith, *A Renaissance Education: Schooling in Bergamo and the Venetian Republic, 1500-1650*, University of Toronto Press, Τορόντο 2010, σ. 45-6.
[176] Androniki Dialeti, «Gendering civic humanism. Political subjecthood and male hegemony in Renaissance Italy», στο Tatiana Tsakiropoulou-Summers και Katerina Kitsi-Mitakou (επιμ.), *Women and the Ideology of Political Exclusion. From Classical Antiquity to the Modern Era,* Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2019, σ. 210.
[177] Carlsmith, *A Renaissance Education,* σ. 42-4.
[178] Για τους μισθούς των διδασκάλων αλλά και ειδικά του Giovita Ravizza, πβ. Grendler, *Schooling in Renaissance Italy*, σ. 64 και για τους μισθούς και τη μέριμνα στέγασης από την πόλη του Μπέργκαμο για τους κοινοτικούς διδασκάλους της πόλης πβ. Carlsmith, *A Renaissance Education*, 36-44. Ο Ravizza στην πραγματεία του ανέδειξε τη σημασία της πατρικής συμμετοχής στην εκπαίδευση των παιδιών αλλά και στην οικονομική στήριξη που οι γονείς οφείλουν να παρέχουν στα δημόσια σχολεία για την εκπαίδευσή τους, πβ. Carlsmith, *A Renaissance Education*, σ. 48.

εκπαιδευτικού τους συστήματος. Οι τρείς αυτοί φορείς ήταν: οι Κοινότητες, όπου το μάθημα εστίαζε στις ανθρωπιστικές σπουδές, η Εκκλησία, όπου στα σχολεία του χριστιανικού δόγματος οι μαθητές διδάσκονταν από τους ιερείς τη βασική χριστιανική διδασκαλία, και οι αδελφότητες[179], που απευθύνονταν σε μαθητές των μικρότερων περιφερειών και ενοριών[180]. Κατά τη διάρκεια της Τριδεντινής Μεταρρύθμισης, η Εκκλησία ενίσχυσε την ίδρυση των αδελφοτήτων και τη σύνδεσή τους με τις ενοριακές εκκλησίες, διαμορφώνοντάς τες ως μια μορφή θρησκευτικών αδελφοτήτων. Στις αδελφότητες, συμμετείχαν, εκτός από άνδρες, και γυναίκες[181]. Η δράση των αδελφοτήτων ήταν ωστόσο πολυποίκιλη και συχνά παρέχονταν υποτροφίες σε μαθητές για τη φοίτησή τους στα σχολεία. Οι υποτροφίες αυτές απευθύνονταν σε άρρενες σπουδαστές[182].

Το 1536 ο μιλανέζος Castellino da Castello ίδρυσε το πρώτο σχολείο με εξειδίκευση στην εκμάθηση του χριστιανικού δόγματος σε αγόρια και κορίτσια, που διεξαγόταν κατά τις Κυριακές και τις άλλες θρησκευτικές αργίες. Τα σχολεία συγκεκριμένα λειτουργούσαν περίπου 85 ημέρες κατ' έτος. Ο Castello το 1536 ίδρυσε την αδελφότητα *Τάγμα της χριστιανικής μεταρρύθμισης στη φιλανθρωπία* (*Compagnia della Reformatione Christiana in Charità),* που όμως μετονομάστηκε δέκα χρόνια αργότερα σε *Τάγμα των νέων υπηρετών της φιλανθρωπίας* (*Compagnia dei Servi di Puttini in Charità)*. Στο παλαιότερο σωζόμενο καταστατικό της, του έτους 1555, οριζόταν πως τα θρησκευτικά αυτά σχολεία ήταν αναγκαίο να επεκταθούν στις πόλεις της Ιταλίας, με στόχο την εκπαίδευση των παιδιών και τη διάδοση των χριστιανικών αρχών σε όλον τον πληθυσμό[183].

Η επέκταση των σχολείων αυτών κατέστη πράγματι πολύ μεγάλη στις ιταλικές πόλεις, ενώ έγινε προσπάθεια ίδρυσής τους και στην ύπαιθρο χώρα. Παρότι κατά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων της Καθολικής Εκκλησίας και της Προτεσταντικής Μεταρρύθμισης ιδρύθηκαν πολλές αδελφότητες που είχαν ως επίκεντρο της δράσης

[179] Για το φιλανθρωπικό έργο των αδελφοτήτων καθώς και για την σκοπιμότητα ίδρυσής τους, πβ. Carlsmith, «Cooperation and Conflict in the Schools of Bergamo», σ. 88-9, υποσημ. 9. Βλ. επίσης, Christopher Black, «Confraternities: Inclusion and Exclusion», *Historein*, 2 (2000), σ. 65-86.
[180] Carlsmith, «Cooperation and Conflict in the Schools of Bergamo», σ. 84-5.
[181] Black, «Confraternities: Inclusion and Exclusion», σ. 67-8.
[182] Για το σύστημα υποτροφιών που συστάθηκαν από τον Lorenzo de Apibus στο Μπέργκαμο, πβ. Carlsmith, *A Renaissance Education,* σ. 79-84.
[183] Για την ίδρυση των σχολείων αυτών στις κατά τόπους ιταλικές πόλεις, πβ. Paul F. Grendler, «The Schools of Christian Doctrine in Sixteenth-Century Italy», *Church History*, 53 (Ιανουάριος 1984), σ. 321. Christopher F. Black, *Italian Confraternities in the Sixteenth Century*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1989, σ. 224 υποσημ. 31. Carlsmith, *A Renaissance Education,* σ. 147-8, 151-2.

τους την εκπαίδευση, αυτό δεν αποδεικνύει πως δεν υπήρξε και κατά την προηγούμενη περίοδο, πριν τις μεταρρυθμίσεις, διάθεση και πρόγραμμα οργάνωσης της χριστιανικής εκπαίδευσης. Αρκετές αδελφότητες προϋπήρχαν των μεταρρυθμίσεων, όμως τώρα παρατηρούνταν η συστηματικότερη οργάνωσή τους που στόχο είχε την καλύτερη συγκρότηση της χριστιανικής εκπαίδευσης των νέων και των νεανίδων[184].

Η ίδρυση επίσης των κυριακάτικων σχολείων είχε ήδη ξεκινήσει από τον 15ο αιώνα σε διάφορες ιταλικές πόλεις με πρωτοβουλία αδελφοτήτων που, στο πλαίσιο συνεργασίας τους με τις κοσμικές αρχές, συνέβαλαν στην οργάνωση και στη λειτουργία των σχολείων αυτών[185]. Η συστηματική ίδρυση των κυριακάτικων σχολείων χριστιανικής κατήχησης έγινε το 1560, έπειτα από εντολή του Carlo Borromeo (1538-1584), αρχιεπισκόπου της πόλης του Μιλάνου, ο οποίος όρισε και τους κατά τόπους επισκόπους της ιταλικής επικράτειας ως υπεύθυνους για την ίδρυση, την οργάνωση και τη λειτουργία τους[186]. Στις αρχές του 17ου αιώνα και στην πληθυσμιακά μικρή πόλη της Venosa είχαν ιδρυθεί είκοσι-πέντε χριστιανικά σχολεία, που δάσκαλοι και δασκάλες δίδασκαν ενήλικες και των δύο φύλων, όπως και αγόρια και κορίτσια[187]. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Grendler το 1591 στο Μιλάνο, φοιτούσαν συνολικά 12.750 μαθητές από τους οποίους περίπου το 40% ήταν κορίτσια[188].

Κατηχητικά σχολεία ιδρύθηκαν σε όλες τις ενορίες με απόφαση της Συνόδου του Τριδέντου και στόχο είχαν την εξάλειψη της άγνοιας αναφορικά με την ουσία της καθολικής πίστης από ένα μεγάλο μέρος του *«πιστού ποιμνίου»* (*popolo fidele)*. Ενώ στις περισσότερες πραγματείες, σχετικά με την εκπαίδευση των παιδιών, αναφέρεται πως η εκπαίδευσή τους ήταν πρωταρχικό καθήκον της οικογένειας και ειδικά του πατέρα, αυτό πρακτικά δεν εφαρμοζόταν, λόγω έλλειψης χρόνου, προσωπικής άγνοιας και αδιαφορίας των γονέων. Την υποχρέωση αυτήν ανέλαβε η Καθολική Εκκλησία, με στόχους της *«την επιμελή διδασκαλία των πρωταρχικών σημείων της καθολικής πίστης»*

---

[184] Luigi Cajani, *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 21, (1978), http://www.treccani.it/enciclopedia/castellino-da-castello_(Dizionario-Biografico)/, είσοδος: [22/07/2018]. Paul F. Grendler, «The Schools of Christian Doctrine in Sixteenth-Century Italy», *Church History*, (Ιανουάριος 1984), σ. 319-22.

[185] Christopher F. Black, *Italian Confraternities in the Sixteenth Century*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1989, σ. 223-4.

[186] Carlsmith, *A Renaissance Education,* σ. 150.

[187] Andrea Perbenedetti*, Regole per le scuole della dottrina christiana della città et diocese di Venosa da osservarsi da i curati d'anime e da gli operaij di dette scuole. Instituite & erette da Mons. Reverendiss. Andrea Perbenedetti della città di Camerino Vescono di Venosa, nell'anno 1611*, Lazzaro Scorriggio, Νάπολη 1615, Evangelista Deuchino, Βενετία 1620, σ. 3.

[188] Black, *Italian Confraternities in the Sixteenth Century*, σ. 224-5.

έτσι ώστε όχι μόνον τα παιδιά να γνωρίζουν το καλό, αλλά, και λόγω του φόβου προς τον Θεό, να πράττουν το ορθό[189].

Τα τμήματα δεν ήταν μικτά και οι μαθητές πάντοτε χωρίζονταν από τις μαθήτριες. Την εκπαίδευση των αγοριών και την εκπαίδευση των κοριτσιών την αναλάμβαναν διαφορετικά σχολεία. Δηλαδή άλλη ενοριακή εκκλησία αναλάμβανε την εκπαίδευση των αγοριών και κάποια άλλη εντός της πόλης των κοριτσιών ή και σε ορισμένες περιπτώσεις το έργο της εκπαίδευσης των κοριτσιών το επιφορτίζονταν μονές της πόλης. Η δημιουργία ξεχωριστών τμημάτων και όχι μεικτών, οφειλόταν στην αντίληψη που επιζητούσε τη διαμόρφωση, ήδη από τη νεαρή ηλικία των νέων, μιας νοοτροπίας που διέκρινε τα φύλα σε δύο αντιθετικούς πόλους, τον ανδρικό και το γυναικείο, οι οποίοι από νεαρή ηλικία έπρεπε να μην συνυπάρχουν στον ίδιο χώρο, καθώς όπως αναφερόταν, υπήρχε πάντοτε ο κίνδυνος της αλληλεπίδρασης στη συμπεριφορά και στη δημιουργία μη ηθικά ορθών δεσμών μεταξύ των νέων. Η απομάκρυνση του κινδύνου αυτού με τον καθορισμό των ορίων στις σχέσεις των παιδιών διαφορετικού φύλου, ήδη από τη νεανική τους ηλικία, κρινόταν την περίοδο αυτήν επιτακτική από όλους τους παιδαγωγούς και τους ιερατικούς φορείς εκπαίδευσης[190].

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα των κατηχητικών σχολείων συμπεριλάμβανε τις βασικές γνώσεις, που θα έπρεπε να γνωρίζει ένας πιστός, όπως το *Πιστεύω*, το *Πάτερ Ημών*, τις *Δέκα Εντολές,* αντικείμενα που διδάσκονταν στα βασικά εγχειρίδια που ονομάζονταν *Regole* σε ορισμένες πόλεις, ενώ σε άλλες το διδακτικό εγχειρίδιο ονομαζόταν *Sommario*[191]. Ακόμη, άλλος τρόπος διδασκαλίας ήταν το θρησκευτικό τραγούδι. Οι μαθητές διδάσκονταν ευκολομνημόνευτους ύμνους και στίχους και θεωρούνταν πως θα μπορούσαν να διαδώσουν τις θρησκευτικές αυτές διδασκαλίες στο οικογενειακό τους περιβάλλον, δηλαδή να προσφέρουν οι ίδιοι ένα είδος δια βίου κατήχησης με αποδέκτες τους γονείς τους ή και τα άλλα μέλη της οικογένειάς τους[192]. Ο Antoniano στο δεύτερο βιβλίο του για την εκπαίδευση, ασχολήθηκε με το ζήτημα αυτό, δηλαδή με το πώς οι μαθητές και οι γονείς τους θα μπορούσαν να

[189] Antoniano, *Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli*, Libro II, Cap. II, σ. 32r-33v.
[190] Lin Foxhall και Gabriele Neher, «Gender and the City before Modernity: Introduction», στο Lin Foxhall και Gabriele Neher (επιμ.), *Gender and the City before Modernity*, Wiley-Blackwell, Sussex 2013, σ. 496.
[191] Christopher F. Black, *Church, Religion and Society in Early Modern Italy*, Palgrave McMillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire 2004, σ. 120-2. Carlsmith, *A Renaissance Education*, σ. 151-2.
[192] Abigail Brundin, Deborah Howard και Mary Laven, *The Sacred Home in Renaissance Italy*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2018, σ. 234-5.

χρησιμοποιήσουν με κατάλληλο τρόπο τα *Σύμβολα της Πίστης* για τη διδασκαλία των ίδιων και των παιδιών τους. Εάν τα χρησιμοποιούν με βαθιά πίστη, θα μπορέσουν να *«σωθούν»*, ενώ όφειλαν να αποδεικνύουν και την πίστη τους, μέσω των πράξεων τους[193].

Άλλο διδακτικό εγχειρίδιο των κυριακάτικων σχολείων ήταν η *Ερωταπόκριση* (*Interrogatorio)*[194]. Το εγχειρίδιο αυτό ήταν χωρισμένο σε τρία μέρη. Το πρώτο ήταν αφιερωμένο στην εκμάθηση από τους μαθητές και τις μαθήτριες των πρωταρχικών συνηθειών, με βάση τις οποίες ένας Χριστιανός θα έπρεπε να συμπεριφέρεται. Στο δεύτερο μέρος η διδασκαλία επεκτεινόταν και σε άλλες αρχές, χρήσιμες για τη ζωή του Χριστιανού. Το τρίτο μέρος απευθυνόταν σε μεγαλύτερες ηλικίες μαθητών και μαθητριών ή και ενηλίκων αναφορικά με τη λατρευτική συμπεριφορά των πιστών. Το διδακτικό εγχειρίδιο του Giovan Poalo da Como με τίτλο, *Εύκολος, σύντομος, χρήσιμος και απαραίτητος τρόπος διδασκαλίας των παιδιών, αγοριών και κοριτσιών σε μορφή διαλόγου, και όσων δεν ακολουθούν την ευλάβεια και τα καλά ήθη της χριστιανικής ζωής* (*Modo breve et facile, utile et necessario in forma dialogo di ammaestrare le figlioli mascoli e femine, & quelli che non fanno, nelle devotioni, & buoni costumi del viver Christiano)* απευθυνόταν τόσο σε αγόρια όσο και σε κορίτσια. Η χρήση του και από τα δύο φύλα είναι κάτι που γνωστοποιείται ήδη από τον τίτλο, κάνοντας φανερό, με αυτόν τον τρόπο, στους πιθανούς αγοραστές του πως απευθυνόταν σε ένα ευρύτερο κοινό, από το οποίο οι γυναίκες δεν αποκλείονταν από την εκμάθηση των *«καλών συνηθειών, σύμφωνα με τις οποίες όφειλε να ζει ένας Χριστιανός»*[195].

Για τη μεταρρύθμιση της Καθολικής Εκκλησίας όπως και για την ίδρυση και τη λειτουργία των παραπάνω σχολείων σημαντική ήταν η συμβολή του Carlo Borromeo (1538-1584), αρχιεπισκόπου της πόλης του Μιλάνου και μετέπειτα καρδιναλίου. Το έργο του για την επέκταση των εκκλησιαστικών σχολείων είχε απήχηση σε όλες τις ιταλικές πόλεις, ενώ έμφαση δόθηκε στη Ρώμη, στη Λομβαρδία, στην Μπολόνια και στο Μιλάνο. Ο Borromeo, μαζί με άλλους μεταρρυθμιστές ιερείς, συνέταξαν εκκλησιαστικά εγχειρίδια, κατάλληλα για χρήση από τους διδασκάλους των σχολείων αυτών και το 1583, όπως σημειώνει ο Christopher Black, ο Borromeo

[193] Antoniano, *Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli*, Libro II, Cap. IIII, σ. 34v-35r.
[194] Angela Nuovo και Christian Coppens, *I Giolito e la stampa nell' Italia del XVI secolo*, Librairie Droz S.A., Γενεύη 2005, σ. 135-6.
[195] Giovan Paolo da Como Clerico Regolare, *Modo breve et facile, utile et necessario in forma dialogo di ammaestrare le figlioli mascoli e femine, & quelli che non fanno, nelle devotioni, & buoni costumi del viver Christiano. Raccolto dal Reverendo Sacerdote Don Giovan Paolo da Como Clerico Regolare,* Gabriel Giolito, Βενετία 1569, σ. 1-2.

συγκάλεσε το κονκλάβιο *Congregatione della Dottrina Christiana* με σκοπό τη βέλτιστη οργάνωση και τη λειτουργία των αδελφοτήτων και των τοπικών ενοριών[196]. Ο C. Borromeo, και στη Ρώμη, όπου υπηρέτησε κοντά στον θείο του, Πάπα Πίο Δ΄, αλλά και στο Μιλάνο, ίδρυσε τυπογραφείο σε συνεργασία με τυπογράφους όπως τον Paolo Manuzio και το τυπογραφείο της οικογένειας Da Ponte. Το τυπογραφείο του Borromeo αναλάμβανε τις εκδόσεις της Εκκλησίας. Οι εκκλησιαστικές αυτές εκδόσεις, που έδρευαν στο Μιλάνο, εκδίδονταν με τον τίτλο *Impressor Curiae Archiepiscopalis*, ήδη από το έτος 1570[197].

Το διδακτικό εγχειρίδιο *Ερωταπόκριση* (*Interrogatorio)* ήταν ένα ερωτηματολόγιο σε μορφή διαλόγου, όπου ετίθεντο βασικές ερωτήσεις για την πίστη, π.χ., *Ποιος συνέγραψε το Πιστεύω;*, με την απάντηση να αναγράφεται κάτω από την ερώτηση[198]. Το εγχειρίδιο ουσιαστικά αποτελούσε ένα βιβλίο, το οποίο καθοδηγούσε τον ιερέα-διδάσκαλο για το πρόγραμμα διδασκαλίας των πιο βασικών προσευχών. Παράλληλα έδινε τις κατευθυντήριες οδηγίες για την κατήχηση των νέων με βάση τα διάφορα επεισόδια της ζωής του Χριστού όπως και των Παθών του. Ακόμη, μια από τις βασικές διδαχές αποτελούσε ο *«φόβος του Κυρίου»,* καθώς ήταν πολύ σημαντικό για έναν Χριστιανό να διακατέχεται από αυτόν τον φόβο. Έδινε ακόμη επιγραμματικά επεξηγήσεις στους μαθητές για τις επιμέρους διδαχές όπως, π.χ., για το τί πρέπει να σημαίνει το *Πιστεύω* σε έναν Χριστιανό[199].

Η πραγματεία του Silvio Antoniano για την εκπαίδευση των παιδιών αποτέλεσε ένα πολύ χαρακτηριστικό δείγμα για τις τρέχουσες απόψεις, σχετικά με την πρόσκτηση από τους νέους των εκκλησιαστικών αρχών και από την κοινωνία γενικότερα και πάντοτε αναφορικά με την εκπαίδευση των αγοριών και των κοριτσιών. Η πραγματεία με τίτλο *Περί της χριστιανικής και της πολιτικής εκπαίδευσης των νέων (Dell' educazione christiana e politica de' figliuoli)*[200], εκδόθηκε κατά τη διάρκεια της

[196] Christopher F. Black, *Italian Confraternities in the Sixteenth Century*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1989, σ. 226. Grendler, «The Schools of Christian Doctrine», σ. 223-6.
[197] Iain Fenlon, *Music and Culture in Late Renaissance Italy*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2002, σ. 81-2. Brunelli, «Educating and discipling», σ. 46-7.
[198] Giovan Paolo da Como Clerico Regolare, *Modo breve et facile, utile et necessario in forma dialogo di ammaestrare le figlioli mascoli e femine, & quelli che non fanno, nelle devotioni, & buoni costumi del viver Christiano. Raccolto dal Reverendo Sacerdote Don Giovan Paolo da Como Clerico Regolare,* Gabriel Giolito, Βενετία 1569, σ. 7.
[199] Giovan Paolo da Como Clerico Regolare, *Modo breve et facile, utile et necessario in forma dialogo di ammaestrare le figlioli mascoli e femine,* σ. 7-15.
[200] Silvio Antoniano, *Dell' educazione christiana e politica de' figliuoli. Libre tre di Silvio Antoniano poi Cardinale di Santa Chiesa. Scritti ad istanza di S. Carlo Borromeo*, Casa di Correzione, Φλωρεντία 1852.

Καθολικής Μεταρρύθμισης και η συγγραφή του ανατέθηκε από τον Carlo Borromeo στον καρδινάλιο Silvio Antoniano[201]. *«Όλοι όσοι διαβάζουν αυτό το βιβλίο πρέπει να είναι ευγνώμονες στην Υμετέρα Παναγιότητα, που πίεσε τον συγγραφέα να το γράψει και έδωσε εντολή να γραφτεί με ιδιαίτερη κρίση, καθώς έβλεπε πως πρέπει να υπάρχει πάντοτε πρόοδος»,* αναφέρει χαρακτηριστικά στον πρόλογό του ο Antoniano[202]. Η παιδαγωγική πραγματεία του Antoniano είχε διαταχθεί να διαβάζεται σε όλες τις ενοριακές εκκλησίες του ιταλικού χώρου, ώστε με τον τρόπο αυτόν να έχουν τη δυνατότητα ακόμη και τα μέλη της ενορίας, που δε γνώριζαν ανάγνωση ή δεν μπορούσαν να προμηθευτούν το έργο αυτό, να ενημερώνονται για τον ορθό τρόπο εκπαίδευσης των παιδιών τους και για το πώς όφειλε κάθε μέλος του νοικοκυριού να πράττει μέσα στην οικογένεια[203].

Ο ρόλος του Borromeo κατά την περίοδο της Συνόδου του Τριδέντου ήταν ιδιαίτερα σημαντικός, καθώς διετέλεσε Αρχιεπίσκοπος του Μιλάνου όπως και γραμματέας του Παπικού κράτους, με διορισμό του από τον θείο του Πάπα Πίο Δ΄ (Giovanni de Medici) το έτος 1560[204]. Όπως σημειώνει η Paola Malpezzi Price, η πραγματεία του Antoniano εξέφραζε ιδιαίτερα συντηρητικές απόψεις αναφορικά με τη θέση των γυναικών στην κοινωνία αλλά και με τις συμβουλές για τις προφυλάξεις που οι γονείς τους όφειλαν να λαμβάνουν, για να εξασφαλίζουν τη διαφύλαξη της αγνότητας και της αρετής τους. Οι προφυλάξεις αυτές, εκτός από το φυσικό τους αποκλεισμό από τη δημόσια σφαίρα, επεκτείνονταν και στην εκπαίδευση, που όφειλαν να λαμβάνουν και στα αναγνώσματα που ήταν επιτρεπτό να διαβάζουν. Αυτοί οι εκπαιδευτικοί περιορισμοί εξέφραζαν τον κανονιστικό λόγο των πραγματειών για την εκπαίδευση των παιδιών, όπως το έργο του πολυγράφου Lodovico Dolce, *Περί της εκπαίδευσης των γυναικών (Della institution delle donne)*[205].

---

[201] Paola Malpezzi Price, *Moderata Fonte: Women and Life in Sixteenth-Century Venice,* Rosemont Publishing, Μασαχουσέτη 2003, σ. 41-2. Antoniano, *Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli,* σ. a9.

[202] Antoniano, *Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli*, σ. a9.

[203] Sandra Cavallo και Tessa Storey, *Healthy Living in Late Renaissance Italy*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2013, σ. 43.

[204] Anne H. Muraoka, *The Path of Humility. Caravaggio and Carlo Borromeo*, Renaissance and Baroque Studies and Texts, 34, Peter Lang, Νέα Υόρκη 2015, σ. 50-1.

[205] Malpezzi Price, *Moderata Fonte: Women and Life in Sixteenth-Century Venice*, Rosemont Publishing, Μασαχουσέτη 2003, σ. 42-3. M. Lodovico Dolce, *Della institution delle donne. Da lui stesso in questa quarta impresione riveduto, e di piu utili cose ampliato, & con la tavola delle cosse pi degne di memoria*, Gabriel Giolito de' Ferrati, Βενετία 1560. Οι πολυγράφοι (*poligrafi*) συνέθεταν μια ομάδα λόγιων που έγραφαν, έκαναν σχολιασμούς κειμένων ή μετάφραζαν στη δημώδη ιταλική γλώσσα συνεργαζόμενοι με τα τυπογραφεία της Βενετίας. Εκτός από το Lodovico Dolce, που ήταν Βενετός, σ' αυτή την κατηγορία λογίων εντάσσεται και ο Lodovico Domenichi και ο Girolamo Barabosco από την Πιατσέντσα, ο Ortensio Lando, που καταγόταν από το Μιλάνο. Οι περισσότεροι από τους πολυγράφους συνεργάζονταν

Ο Dolce συνεργάστηκε κυρίως εκδοτικά με τον βενετό εκδότη Gabriele Giolito de' Ferrari, με στόχο τη διάδοση των ουμανιστικών κυρίαρχων ιδεών της Αναγέννησης σε ένα ευρύτερο μη εξειδικευμένο κοινό. Παράλληλα, η χρήση της δημώδους ιταλικής συνέβαλε στη διάδοση του έργου του σε ένα ευρύτερο κοινό. Το έργο του Dolce, σε μορφή διαλόγου, άντλησε πολλά στοιχεία από τον Juan Luis Vives *Η εκπαίδευση μιας χριστιανής (De institutione fœminae Christianae)* και γνώρισε ιδιαίτερη αποδοχή από το κοινό και αποτέλεσε από τα πιο διαδεδομένα έργα για την κόσμια συμπεριφορά των γυναικών κατά τους 16ο και 17ο αιώνες[206].

Ο φόβος ωστόσο της διασποράς αιρετικών απόψεων στους νέους απασχολούσε ιδιαιτέρως τους ιερατικούς κύκλους για την εκπαίδευση των παιδιών. Ο κίνδυνος *«μολύνσεως από το δηλητήριο της αίρεσης»* καθιστούσε απαγορευτικά για τα παιδιά και τους ενήλικες τα ταξίδια σε άλλες περιοχές για εμπορικούς ή για λόγους σπουδών. Διατυπωνόταν η άποψη πως ο κίνδυνος ανταλλαγής δογματικών απόψεων ήταν ιδιαίτερα μεγάλος για την *«καθαρότητα της πίστης»*[207]. Οι προσπάθειες αυτές της Εκκλησίας για την ανάπτυξη της χριστιανικής εκπαίδευσης στόχευαν σε μεγάλο βαθμό στην εξάλειψη των αιρετικών απόψεων και της διασποράς τους στο ποίμνιο[208].

Η πραγματεία του Antoniano εστιάζει στη δύναμη της αληθούς χριστιανικής εκπαίδευσης για την πόλη και την κοινωνία συνιστώντας να παρέχεται συγκεκριμένα καλή εκπαίδευση στους νέους. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται σ' αυτήν, η πόλη θα αναδεικνυόταν οικονομικά αλλά θα ήταν και ηθικά κερδισμένη, ενώ θα αποφεύγονταν οι δυστυχίες και οι κακοτοπιές μέσα στην κοινωνία[209]. Το έργο του είναι χωρισμένο σε τρία βιβλία. Στο πρώτο βιβλίο αναδεικνύεται η σημασία της εμφύσησης του καθολικού δόγματος στους νέους από νεαρή ηλικία. Το δεύτερο αναδεικνύει τις πιο καίριες και σημαντικές διδαχές και τους κανόνες του καθολικού δόγματος, ώστε οι νέοι να τούς διδάσκονται από τη νεαρή τους ηλικία.

με τον τυπογράφο Gabriel Giolito, στη Βενετία, και ανήκαν σε διάφορες Ακαδημίες της πόλης, πβ. Androniki Dialeti, *The Debate about Women and its Socio-Cultural Background in Early Modern Venice*, Διδακτορική Διατριβή, University of Glasgow, Γλασκόβη 2004, σ. 18-24.

[206] Helena Sanson, «Introduction. Teaching and Learning Conduct in Lodovico Dolce's *Dialogo della instituzion delle donne* (1545): An 'Original' Plagiarism?» στο Lodovico Dolce, *Dialogo della instituzion delle donne, secondo li tree stati che cadono nella vita umana* (Gabriel Giolito di Ferrari, Βενετία 1545), Helena Sanson (επιμ.), Modern Humanities Research Association, Κέιμπριτζ 2015, σ. 1-4, 7.

[207] Antoniano, *Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli,* Libro II, Cap. XXXII, σ. 50v.

[208] Carlsmith, *A Renaissance Education,* σ. 145.

[209] Antoniano, *Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli,* σ. a2-a3.

Στο τρίτο βιβλίο ο συγγραφέας παρουσιάζει τους κινδύνους που εμφιλοχωρούν στην κοινωνία την περίοδο αυτήν. Ακόμη, αναφέρεται στις ποικίλες κοινωνικές καταστάσεις των νέων (παρθενία, έγγαμος βίος, χηρεία), αγοριών και κοριτσιών, όπως και στη σημασία που οφείλει να υποδεικνύει η οικογένεια των νέων για την εκπαίδευσή τους[210]. Στόχος του βιβλίου αυτού ήταν να χρησιμοποιηθεί ως βοήθημα για την παροχή της θρησκευτικής εκπαίδευσης σε όλους τους νέους όχι μόνο σε ορισμένες πόλεις της Ιταλίας αλλά *«σε όλη την Ιταλία, όπως και ακόμη εκτός της Ιταλίας, στα μέρη όπου η καθολική αλήθεια έχει αμφισβητηθεί, όπως συμβαίνει επί του παρόντος* […]*»*[211]. Η ανάδειξη του καθολικού δόγματος ως του πιο ορθού σε αντιπαραβολή με τον Προτεσταντισμό και η ανάγκη συσπείρωσης των καθολικών πιστών μέσω της κατηχητικής τους εκπαίδευσης, ήταν έκδηλοι στόχοι του συγγραφέα και του εντολέα του επισκόπου Borromeo.

Ο Antoniano αφιερώνει το μεγαλύτερο μέρος του παιδαγωγικού του βιβλίου στους τρόπους με τους οποίους ο πατέρας οφείλει να εκπαιδεύει τα παιδιά του με βάση το χριστιανικό πρότυπο και περισσότερο τα άρρενα τέκνα του. Το έργο είναι ανδροκεντρικό, όμως, παρόλα αυτά, γίνονται αρκετές αναφορές στο πώς κυρίως ο πατέρας αλλά και η μητέρα οφείλουν να διδάσκουν τις θυγατέρες τους τον ηθικό και τον χριστιανικό τρόπο ζωής. Τα ηθικοπλαστικά αυτά έργα προορίζονταν και για τα δύο φύλα, προσανατολισμένα όμως, βάσει των όρων που επέτασσε η κοινωνία για το κάθε φύλο. Όπως αναφέρει ο Antoniano, *«πρόθεσή μου είναι οι συμβουλές που δίνω στα άρρενα παιδιά να αφορούν κατ' αναλογία και τα θήλεα τέκνα»*[212]. Βέβαια η εκπαίδευση που αφορούσε τις γυναίκες είχε πολλούς περιορισμούς. Συγκεκριμένα, ο Antoniano θέτει ως βασική προϋπόθεση το επίπεδο εκπαίδευσης που μια γυναίκα μπορούσε να λάβει, και αυτό σχετιζόταν με την καταγωγή της.

Οι γυναίκες, κατ' αυτόν, με καταγωγή από τα υπάλληλα στρώματα, έπρεπε να γνωρίζουν ανάγνωση ώστε να μπορούν να αναγιγνώσκουν τις βασικές προσευχές και δεν χρειάζονταν απαραίτητα να γνωρίζουν και τη γραφή. Από την άλλη πλευρά για τις γυναίκες των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων η γνώση ανάγνωσης ήταν θεμιτή, ενώ η πολύ καλή γνώση γραφής και ανάγνωσης για τις γυναίκες των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων κρινόταν ως απαραίτητη. Η διδασκαλία των παιδιών, για τις γυναίκες που

[210] Antoniano, «Silvio Antoniano ai padri di famiglia salute nel signore», στο Antoniano, *Dell' educatione christiana dei figliuoli,* σ. 1-4.
[211] Antoniano, *Dell' educatione christiana dei figliuoli,* σ. a11. Patrizi, *Silvio Antoniano. Un umanista ed educatore,* σ. 237.
[212] Antoniano, *Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli,* Libro II, Cap. XCIIII, σ. 90r.

προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, ήταν πολύ καίριας σημασίας, καθώς προορίζονταν να διδάσκουν, μαζί με τους οικοδιδασκάλους, τα παιδιά τους γλώσσες, ποιήματα αλλά και να προσεύχονται με πλήρη συνείδηση της υποχρέωσης αυτής. Δεν ήταν όμως απαραίτητη η μεγαλύτερη εμβάθυνση σε οποιοδήποτε τομέα, επειδή αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει απειλή για το *«κοινό καλό»* (*ben pubblico),* λόγω των αδυναμιών και των εν γένει ελαττωμάτων του γυναικείου φύλου[213].

Παράλληλα, ο ιερέας απέρριπτε τη συνήθεια ορισμένων γονέων να διδάσκουν από κοινού με τους ίδιους δασκάλους, την ίδια ύλη και με τα ίδια αντικείμενα τις θυγατέρες με τους υιούς τους, καθώς αυτό θα ήταν επιβλαβές για τη διαμόρφωση των θυγατέρων αλλά και επικίνδυνο ταυτόχρονα[214]. Αυτή αποτελούσε πράγματι μια πρακτική ορισμένων οικογενειών, όπως για παράδειγμα της Modesta da Pozza (Moderata Fonte) και της Lucrezia Marinella που διδάσκονταν πλάι στους αδελφούς τους. Η S. G. Ross υποστηρίζει πως οι γυναίκες, που είχαν λάβει ικανοποιητική μόρφωση και ήταν καταρτισμένες ακόμη και στη λατινική γλώσσα, εντάσσονταν στο πλαίσιο της «*πνευματικής οικογένειας»,* δηλαδή μιας οικογένειας της οποίας τα μέλη ήταν μορφωμένα, με κεντρική μορφή τον πατέρα, ο οποίος και θεωρούσε απαραίτητη τη μόρφωση όλων των μελών της οικογένειάς του και έδιδε στις θυγατέρες του την ευκαιρία στη μάθηση[215].

Η αποδεκτή δηλαδή εκπαίδευση των γυναικών εξαρτιόταν από την κοινωνική τους καταγωγή και τους ρόλους που θα έπρεπε να επιτελέσουν μελλοντικά στη ζωή τους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Antoniano στο έργο του «[..] *όταν οι γυναίκες είναι ταπεινές και σε φτωχή κατάσταση δεν υπάρχει ανάγκη να γνωρίζουν ούτε να διαβάζουν. Αυτές που είναι της μεσαίας κατάστασης δεν αρνούμαι να γνωρίζουν να διαβάζουν. Όταν είναι όμως ευγενείς, και πρέπει να γίνουν αργότερα μητέρες μιας ξακουστής οικογένειας, που με κάθε τρόπο αυτή θα εξυμνείται, όπως είπα παραπάνω, πρέπει να μαθαίνουν να διαβάζουν και να γράφουν και να απαριθμούν μετρίως. Μαζί με τα τέκνα τους και κάτω από την καθοδήγηση των ίδιων των δασκάλων, να μαθαίνουν τις γλώσσες, να μαθαίνουν να προσεύχονται και να συγγράφουν ποιήματα, κατά τη γνώμη*

[213] Silvio Antoniano, *Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli, scritti da M. Silvio Antoniano, ad instanza di Monsig. Illustris, Cardinale di S. Prassede Arcivescono di Milano*, Βερόνα 1584, σ. 153v-154r.
[214] Patrizi, *Silvio Antoniano un educatore*, σ. 413.
[215] Sara Gwyneth Ross, «Her Father's Daughter: Cassandra Fedele, Woman Humanist of the Venetian Republic», στο Anu Korhonen και Kate Lowe (επιμ.), *The Trouble with Ribs: Women, Men and Gender in Early Modern Europe*, COLLeGIUM Studies Across Disciplines in the Humanities and Social Sciences, Ελσίνκι 2007, σ. 204-6.

μου χωρίς να εμβαθύνουν, γιατί γνωρίζω πως χρησιμότητα δεν υπάρχει […] *φοβάμαι για το γυναικείο φύλο, καθώς είναι ματαιόδοξο εκ φύσεως, μήπως γίνει περισσότερο υπεροπτικό και να θέλουν οι γυναίκες να κάνουν τον δάσκαλο, ενάντια στις παραινέσεις του Αποστόλου Παύλου»*[216].

Το έργο αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα για τους περιορισμούς που το φύλο και η καταγωγή έθετε κατά τη πρώιμη νεότερη περίοδο στους ανθρώπους και ιδιαίτερα στις γυναίκες. Οι νέες, όφειλαν να εκτελούν τα καθήκοντα που το φύλο τους όριζε*: «Ο καλός πατέρας της οικογένειας που έχει μια θυγατέρα και βρίσκεται σε κατάσταση παρθενίας πρέπει να διαβάζει τους Βίους των Αγίων και κάποιο βιβλίο πνευματικής διδασκαλίας και να προσέχει* [στον ελεύθερό της χρόνο] *να γνέθει και να ράβει και να εκτελεί τα καθήκοντα της γυναίκας, με τα οποία βλέπουμε πως η Αγία Γραφή υμνεί την γυναίκα που έχει ανδρεία και είναι δυνατή, της οποίας η επιμέλεια, η φροντίδα, και η καλή διοίκηση των οικιακών της θεμάτων, ξεκουράζει την καρδιά του συζύγου της και εκείνος λέει πως η Αγία Γραφή στο τελευταίο κεφάλαιο αναφέρει το ρητό: «με το μαλλί και το λινάρι να εργάζεται με τα πρόθυμα χέρια της». Στα λόγια αυτά εξυμνείται η Σοφή Γυναίκα που είναι επιμελής και που πρόθυμα καταπιάνεται με τις εργασίες που αρμόζουν στο φύλο της, όπως οι εργασίες με τη χρήση μαλλιού και υφάσματος και με αυτό το υλικό με την τέχνη των κατάλληλων χεριών που κουράζονται* […]*, περιγράφουν την τέλεια μητέρα της οικογένειας*. […]*». Οι γυναίκες πρέπει να είναι περιορισμένες στις εργασίες που είναι κατάλληλες για το φύλο των γυναικών και να αφήνουν στους άνδρες εκείνα που είναι* [κατάλληλα] *για το ανδρικό φύλο»*[217]. Ο Antoniano περιγράφει γλαφυρά τον κυρίαρχο κανονιστικό λόγο για τη γυναικεία εκπαίδευση που δεν έπρεπε να είναι άλλη από την καλή γνώση των οικιακών εργασιών αλλά και της απαραίτητης αφοσίωσης στη καθολική λατρευτική πρακτική, εντός του οικογενειακού-οικιακού πλαισίου.

Με βάση τη διδασκαλία του Αποστόλου Παύλου και του Αγίου Αυγουστίνου, στις γυναίκες απαγορευόταν να διδάσκουν, δηλαδή να αναλαμβάνουν το ρόλο της δασκάλας και της παιδαγωγού εκτός της οικίας τους. Αυτό θα ήταν επικίνδυνο για την ηθική ακεραιότητα των ίδιων, εξαιτίας της συναναστροφής τους με λόγιους άνδρες, ενώ παράλληλα υπήρχε και περίπτωση να διαφθείρουν και όσους δίδασκαν, εάν υπέπιπταν σε σφάλμα και εξέφραζαν αιρετικές απόψεις. Η δυνατότητα να διδάσκει μια

[216] Antoniano, *Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli*, σ. 153v-154r.
[217] Antoniano, *Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli*, σ. 153v-154r.

μορφωμένη γυναίκα συνιστούσε έναν ρόλο ενάντια στο φύλο της, καθώς καθίστατο επικίνδυνη για τους άνδρες. Όπως σημειωνόταν, *«εάν μια Γυναίκα διδάξει, γίνεται κοινό εργαλείο του Διαβόλου, Αρχιτέκτονας του δόλου, Σφυρήλατης της πλάνης, Δασκάλα της υποκρισίας και του λάθους»*[218]. Συγγραφείς της περιόδου όπως ο Ottonelli χρησιμοποιούν τις αποφάσεις της Συνόδου του Τριδέντου για να στηρίξουν την άποψη πως η διδασκαλία από γυναίκες δασκάλες απαγορεύεται από τους κανόνες της Εκκλησίας αλλά και από την ίδια τη Γραφή, καθώς *«δεν είναι νόμιμο για τη Γυναίκα να διδάσκει, δημοσίως στον ναό, όπου συγκεντρώνεται ένας μεγάλος αριθμός ακροατηρίου, γιατί αυτό είναι αποκλειστικό καθήκον των Αγίων ιερέων, των Πατέρων της Εκκλησίας και των ιεροκηρύκων»*[219].

Η απαγόρευση της διδασκαλίας από τις γυναίκες φαίνεται ωστόσο πως αποτελούσε περισσότερο την προσωπική άποψη του Antoniano και ενός περιορισμένου αριθμού κληρικών. Αυτό αποδεικνύεται από την πράξη, καθώς στα χριστιανικά σχολεία την εκπαίδευση κυρίως των νεαρών κοριτσιών την αναλάμβαναν γυναίκες δασκάλες, ενώ τη διεύθυνση των σχολείων για τα κορίτσια την είχαν αναλάβει επίσης γυναίκες, που ήταν ηγούμενες, οι *«priore»*[220]. Η γνώση, αντιμετωπιζόταν ως δείγμα δύναμης αλλά και ως επικίνδυνο εγχείρημα, επειδή η μόρφωση των γυναικών ενείχε και το στοιχείο της σεξουαλικής επικινδυνότητας. Ένας από τους κύριους κινδύνους αφορούσε στη σύναψη ερωτικής σχέσης με τούς λόγιους και διδασκάλους που θα συναναστρέφονταν οι νέες. Παράλληλα σημειωνόταν πως η σεξουαλική δίψα των γυναικών θα μπορούσε να ενδυναμωθεί μέσω της μόρφωσης και της επακόλουθης αύξησης της ματαιοδοξίας τους, λόγω της δύναμης που θα αποκτούσαν από τη γνώση και συνεπώς θα αναδεικνύονταν περισσότερο η κακή τους πλευρά και τα ελαττώματά τους[221].

Η εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών βρισκόταν συνεπώς υπό τη διαρκή επίβλεψη της Εκκλησίας όπως και από τους μηχανισμούς της κρατικής διοίκησης. Όπως αναφέρει η Price, οι διδάσκαλοι βρίσκονταν υπό παρακολούθηση. Πριν την ανάληψη των καθηκόντων τους όφειλαν να εξετάζονται σε μια σειρά ερωτήσεων, έτσι

---

[218] Domenico Ottonelli, *Della pericolosa conversatione con le Donne, ò poco modeste, ò Ritirate, ò Cantatrici, ò Accademiche*. Opera del P. Gio: Domenico Ottonelli da Fanano, Sacredote della Compagnia di Giesù, Luca Frenceschini & Alessandro Logi, Φλωρεντία 1646, σ. 400.
[219] Domenico Ottonelli, *Della pericolosa conversatione con le Donne,* σ. 401, 403-6.
[220] Perbenetti, *Regole per le scuole,* σ. 3-4, 11-2.
[221] Antoniano, *Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli,* σ. 153v-154r. Malpezzi Price, *Moderata Fonte: Women and Life in Sixteenth-Century Venice,* Rosemont Publishing, Μασαχουσέτη 2003, σ. 43-4.

ώστε να διασφαλίζεται πως πληρούσαν τις ηθικές προϋποθέσεις για να αναλάβουν αυτό το λειτούργημα[222]. Η διδασκαλία δεν παρεχόταν όμως μόνο από κληρικούς αλλά και από λαϊκούς διδασκάλους και των δύο φύλων, που ονομάζονταν *«operarii»*[223]. Μέσα στο πλαίσιο ανάδειξης της Εκκλησίας ως του κατεξοχήν φορέα εκπαίδευσης, πολλά από τα εγχειρίδια διδασκαλίας γραμμένα για το ποίμνιο ως σύνολο αλλά και εκείνα που προορίζονταν μόνον για τα παιδιά, είχαν ως στόχο κυρίως την εκπαίδευση νέων που θα χειροτονούνταν κληρικοί. Τα εγχειρίδια γράφονταν από ανώτατα στελέχη του καθολικού κλήρου όπως ο Agostino Valier και ο Antoniano και απευθύνονταν σε κατώτερους κληρικούς που, μέσω του κηρύγματος, της τέλεσης της θείας λειτουργίας και των κυριακάτικων σχολείων ήταν επιφορτισμένοι με τη διδασκαλία βασικών γνώσεων ανάγνωσης και γραφής στη βάση κειμένων που περιλάμβαναν χριστιανικές αρχές και παραδόσεις[224].

Βλέπουμε, γενικότερα, πως κατά τη διάρκεια της Συνόδου του Τριδέντου (1545-1563) καταβλήθηκε προσπάθεια μιας μεγαλύτερης εξοικείωσης του καθολικού κατώτερου κλήρου με τις αρχές του Καθολικισμού, ενώ δόθηκαν σαφείς οδηγίες σχετικά με την αντιμετώπιση του φαινομένου των αιρέσεων. Η προσπάθεια αυτή είχε ως στόχο την κατήχηση των κοσμικών στη χριστιανική παιδεία, κάτι που θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνον εφόσον ο ίδιος ο κλήρος είχε τις κατάλληλες γνώσεις και τα εφόδια, ώστε να διαμορφώνεται ως ο διαμεσολαβητής μεταξύ της Καθολικής Εκκλησίας και του ποιμνίου[225]. Τα έργα που αφορούσαν στην υιοθέτηση ενός τρόπου ζωής, συμμορφωμένης με το χριστιανικό καθολικό δόγμα, γράφονταν στην καθομιλουμένη γλώσσα έτσι ώστε να είναι πιο προσιτά σε ένα ευρύτερο τμήμα του πληθυσμού και στους ιερείς, που θα προέβαιναν στην κατήχηση του ποιμνίου, μέσω της προφορικής διδασκαλίας του δόγματος[226].

---

[222] Paola Malpezzi Price, *Moderata Fonte: Women and Life in Sixteenth-Century Venice,* Rosemont Publishing, Μασαχουσέτη 2003, σ. 46. Για τα αγόρια που προέρχονταν από τα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα είχε διαταχθεί από τη Σύνοδο του Τριδέντου η σύσταση *Σεμιναρίων* σε πολλές πόλεις όπως, στη Βενετία, στο Μιλάνο, στην Παβία κ.ά., με στόχο μέσω της χριστιανικής εκπαίδευσης αλλά και της εκμάθησης της λατινικής να γίνουν κληρικοί. Πβ. Black, *Church, Religion and Society,* σ. 113 κ.ε.

[223] Carlsmith, *A Renaissance Education,* σ. 153. Perbenetti, *Regole per le scuole,* σ. 13.

[224] Evangelisti, «Learning from Home», σ. 666. Adriano Prosperi, «Educare gli educatori: il prete come professione intellettuale nell'Italia tridentina», στο *Problèmes de l'histoire de l'éducation*. Πρακτικά σεμιναρίου που διοργανώθηκε από την École française de Rome και το Πανεπιστήμιο της Ρώμης, La Sapienza, Ιανουάριος 1985, École française de Rome, Ρώμη 1988.

[225] Agostino da Matrice, *Interrogatorio utile et necessario per li padri confessori semplici. Fatto et compilato dal R.P.F. Agostino da Matrice de Minori Oservanti, a modo di dialogo*, Nicolò Tebalam, Βενετία 1602.

[226] Adriano Prosperi, «Educare gli educatori: il prete come professione intellettuale nell'Italia tridentina», στο *Problèmes de l'histoire de de l'éducation,* Πρακτικά σεμιναρίου που διοργανώθηκε από την École

Κατά τους δύο αιώνες της Καθολικής Μεταρρύθμισης παρατηρείται μια ιδιαίτερα αισθητή αύξηση βιβλίων-εγχειριδίων, που απευθύνονταν κυρίως σε διδασκάλους για την καθοδήγησή τους στη διδασκαλία του καθολικού δόγματος σε νεαρούς μαθητές. Δέκα χρόνια μετά την ολοκλήρωση της Συνόδου του Τριδέντου, έγινε προσπάθεια εμφύσησης κατάλληλης παιδαγωγικής μεθόδου στους διακόνους και στους ιερείς της Καθολικής Ευρώπης, ενώ έργα, που απευθύνονταν στους δασκάλους, αποκτούσαν μεγάλη διάδοση, με στόχο τη συμμόρφωση των ιερέων-δασκάλων στη μέθοδο της διδασκαλίας του χριστιανικού καθολικού δόγματος. Η διδασκαλία αυτή αφορούσε και τα δύο φύλα, στα οποία όμως άρμοζε διαφορετική διδασκαλία βάσει του φύλου τους, όπως μας παραδίδει το έργο του Antoniano. Ακόμη, ο διαχωρισμός μεταξύ αγοριών και κοριτσιών αλλά και τα διαφορετικά αντικείμενα διδασκαλίας συνιστούσαν την έμφυλη διαφορά μέσω της χριστιανικής εκπαίδευσης. Παράλληλα, η Εκκλησία αλλά και οι θεωρητικοί της εκπαίδευσης ανέδειξαν πως η εκπαίδευση και ειδικά η θρησκευτική διδασκαλία ήταν αναγκαίο να για να γίνει γνωστή και σε παιδιά και ενήλικες που συγκαταλέγονταν στους *«αμαθείς»* (*ignoranti)*, κυρίως εκείνους που ανήκαν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα της πόλης και της υπαίθρου, και δε γνώριζαν στοιχειώδη γραφή και ανάγνωση, κυρίως στους αγρότες που κατοικούσαν σε χωριά της υπαίθρου[227].

Κλειδί της εκπαιδευτικής διαδικασίας τόσο για τα παιδιά όσο και για τους *«αμαθείς, χωρικούς, τους σκληρούς ανθρώπους και τις γυναίκες» (ignoranti, rustici, gente roza e donne),* όπως χαρακτήριζε ο D. Ledesma αυτές τις κατηγορίες του πληθυσμού, ήταν η διαρκής επανάληψη, οι συνεχόμενες ερωτήσεις, και το θρησκευτικό τραγούδι[228]. Η παλαιότερη διδασκαλία του χριστιανικού δόγματος, στα τέλη του 16ου αιώνα, δέχθηκε κριτική, ενώ η απλή κατήχηση και ανάγνωση των βασικών αρχών του δόγματος δε θεωρούνταν πλέον ως η ενδεδειγμένη παιδαγωγική διαδικασία. Παρατηρείται πως για τον ισπανό ιησουίτη De Ledesma βασική μέθοδος διδασκαλίας για όλα τα μέλη του κυριακάτικου σχολείου ήταν, όπως θα μπορούσαμε να την προσδιορίσουμε, μια διεργασία αλληλεπίδρασης μεταξύ ιερέα και ομάδων μαθητών, που μέσω της επανάληψης θα μπορούσαν να αφομοιώσουν τις βασικές αρχές της πίστης, με στόχο *«την ενδυνάμωση και την ανανέωση της Εκκλησίας του Θεού».*

---

française de Rome και το Πανεπιστήμιο της Ρώμης, la Sapienza, Ιανουάριος 1985, École française de Rome 1988, σ. 127-8.

[227] Diego Ledesma, *Modo per insegnar la dottrina christiana. Composto per il Dottore Ledesma della Compagnia di Giesu*, Camerali, Ρώμη 1573, σ. 2r-18v.

[228] Ledesma, *Modo per insegnar la dottrina christiana*, σ. 2r.

Παράλληλα, ως μη αποτελεσματικές σε καμία κατηγορία μαθητών, απέρριπτε όσες παιδαγωγικές προσεγγίσεις έδιναν βαρύτητα μόνον στην ανάγνωση αποσπασμάτων από τη *Βίβλο* και σε συγκεκριμένα θρησκευτικά κείμενα. Η συμμετοχή των μαθητών στη διδασκαλία κρινόταν ως απαραίτητη για την καλύτερη κατανόηση της χριστιανικής διδασκαλίας. Η Καθολική Εκκλησία γενικότερα δεν ενθάρρυνε την ανάγνωση της *Βίβλου* από τους πιστούς, σε αντίθεση με την Προτεσταντική Εκκλησία, κάτι που υποστήριζε και ο Valier στο έργο του προτείνοντας την ανάγνωση του *Βίου του Ιησού* και όχι των Ευαγγελίων[229].

Σε εγχειρίδιο του 1608, που εκδόθηκε στη Νάπολη για χρήση των διδασκάλων που ανήκαν στο Τάγμα των Ιησουιτών, έπειτα από εισήγηση του καρδιναλίου και αρχιεπισκόπου της Νάπολης, Gesvaldo, προσδιορίζονται με σαφήνεια οι βάσεις της νέας παιδαγωγικής μεθόδου[230]. Στόχος των διδασκάλων ήταν η εξοικείωση των μαθητών με τις βασικές έννοιες του Χριστιανισμού αλλά και η εμφύσηση του φόβου προς το Θεό. Φοβούμενοι το Θεό, παράλληλα με την κατάλληλη καθοδήγησή τους από τους διδασκάλους, οι μαθητές μάθαιναν πώς να συμπεριφέρονται με βάση τους κανόνες του Χριστιανισμού, δηλαδή ενάρετα, με αξιοπρέπεια και με ταπεινοφροσύνη, αποφεύγοντας οποιαδήποτε πράξη, που θα ήταν αντίθετη προς τις χριστιανικές αρχές. Στο κεφάλαιο, που περιλαμβάνει τις οδηγίες προς τους διδασκάλους, αναφέρονται επιγραμματικά τα καθήκοντά τους προς τους μαθητές. Κάθε Σάββατο οι μαθητές όφειλαν να παρακολουθούν τη λειτουργία και να εξομολογούνται. Ακόμη, οι δάσκαλοι περιλάμβαναν στα καθήκοντά τους την ανάγνωση στους μαθητές των κανόνων της χριστιανικής θρησκείας όπως και τους κανόνες του Αγίου Βερνάρδου. Επίσης, συμβουλεύει να υποδεικνύουν στους μαθητές ποια θρησκευτικά βιβλία είχαν υπαχθεί στον *Index* των απαγορευμένων βιβλίων, ώστε να αποφεύγεται να τα διαβάζουν. Συγκεκριμένα, δεν έπρεπε να διαβάζουν τα περισσότερα λατινικά έργα όπως του Κάτουλου, του Anguillara, του Ariosto[231].

Οι νέοι έπρεπε να διαβάζουν ή να τούς αναγιγνώσκονται πνευματικά βιβλία *«και να έχουν σε χώρο στο δωμάτιό τους τουλάχιστον μια εικόνα αφιερωμένη στον Κύριο*

---

[229] Ledesma, *Modo per insegnar la dottrina christiana*, σ. 2r-18v. Valier, *Instituzione d'ogni stato*, σ. 118.

[230] Francesco Pavone, Alfonso Gesualdo, *Manuale d'alcuni ricordi spirituali. Con diuerse meditationi, & instruttioni per introdurre essercitij della Pietà: Et per insegnar la Dottrina Christiana, cosi nelli Fundachi come nelle Chiese. Con modo tenuti in fruttisicar nell' anime l'Anno del 1601 nella città di Napoli. Stampato all' hora per ordine dell' Illustriss. Et Reverendissimo Cardinal Gesuvaldo Arcivescono di Napoli: Et di nuovo ristamparo per commodito di coloro che in simile essercitij s' impiegano*, Tarquinio Longo, Νάπολη 1608.

[231] Pavone, Gesualdo, *Manuale d'alcuni ricordi spirituali*, σ. 105-9, 112.

ή στην Παναγία, ένα μικρό βάζο με αγιασμό από την κοντινότερη εκκλησία, που χρησιμεύει για να συγχωρεθούν οι αμαρτίες […]»[232]. Άλλα κατάλληλα αναγνώσματα, κυρίως για τις μαθήτριες, και για όσες γνώριζαν καλή ανάγνωση, ήταν το μικρό και το μεγάλο βιβλίο του καρδιναλίου Roberto Bellarmino, *Σύντομη χριστιανική διδασκαλία* και *Πιο εκτενής διακήρυξη της χριστιανικής διδασκαλίας* (*Dottrina christiana breve*, 1597 και *Dichiarazione più copiosa della dottrina christiana,* 1598) ενώ για όσες δεν γνώριζαν ανάγνωση και γραφή και τις μάθαιναν στο σχολείο, πιο κατάλληλο ήταν το *Sommario* και το *Interrogatorio* του Borromeo. Οι μαθήτριες έπρεπε να διαβάζουν επίσης πνευματικά βιβλία συγγραφέων όπως του Jean Gerson, του del Granata, του Del Loarte, του Ignatio Loyola[233].

Α΄. 6. Ο μοναστικός εγκλεισμός, οι γυναικείες κοσμικές αδελφότητες και η εκπαίδευση των γυναικών

Τα κριτήρια της ευγένειας διέφεραν από πόλη σε πόλη της Ιταλίας, με κεντρικό ερώτημα να αποτελεί εάν η ευγένεια κληρονομούνταν μέσω του αίματος ή εάν καλλιεργούνταν. Στο Πιεδεμόντιο, στο Βασίλειο της Ναπόλης και στη Σικελία η ευγένεια στηριζόταν στον θεσμό της φεουδαρχίας όμως κατά τον 16ο αιώνα η επίδραση της αυλικής κουλτούρας υπήρξε καθοριστικός παράγοντας αναδιαμόρφωσής της. Σε πόλεις όπως τη Βενετία, τη Φλωρεντία, τη Γένοβα και το Μιλάνο η ευγένεια βασιζόταν στο κοινωνικό στρώμα των αστών πατρικίων και τέθηκαν αυστηρά κριτήρια ευγένειας[234]. Πολλοί παράγοντες, όπως η σημασία της συνέχειας στις οικογένειες των ευγενών, η αύξηση των ποσών της προίκας, η τακτική της ενδογαμίας όπως και ζητήματα μεταβίβασης της πατρικής περιουσίας και της προίκας συνέβαλαν στη μείωση των γάμων και στα δύο φύλα, ήδη από τον 15ο αιώνα. Αυτοί οι παράγοντες συνέβαλαν στην παρουσία πολλών ανύπανδρων γυναικών και στον εγκλεισμό ενός αυξανόμενου αριθμού τους, που ανήκαν στις ελίτ, σε μονές. Οι παράγοντες αυτοί

[232] Pavone, Gesualdo, *Manuale d'alcuni ricordi spirituali,* σ. 21-2.
[233] Perbenetti, *Regole per le scuole*, σ. 11, 30.
[234] R. Burr Litchfield, «The social world: cohesion, conflict and the city», στο John Marino (επιμ.), *Early Modern Italy, 1550-1796,* Oxford University Press, Οξφόρδη 2002, σ. 87-103. Η ευγένεια αποτελούσε πεδίο αντιπαράθεσης ήδη από το 15ο αιώνα κάτι το οποίο αναδεικνύεται στο έργο του Poggio Bracciolini με τίτλο *De vera nobilitate* το οποίο συνέγραψε το 1440, πβ. Poggio Bracciolini, *De vera nobilitate,* David Canfora (επιμ.), Edizioni di Storia e letteratura, Ρώμη 2001. Guido Castelnuovo, «Les humanistes et la question nobiliaire au milieu du XVe siècle. Autour du De vera nobilitate de Poggio Bracciolini», *Rives méditerranéennes*, 32-33, (2009), σ. 1-13. Claudio Finzi, «La polemica sulla nobiltà nell' Italia del Quattrocento», *Cuadernos de Filologia Clásica. Estudios Latinos*, 2, (2010), σ. 341-380.

οδήγησαν παράλληλα και σε αλλαγές στην οικογενειακή κατάσταση των ευγενών, καθώς, για περιουσιακούς λόγους, μόνον ο πρωτότοκος προοριζόταν για γάμο, ενώ τα επόμενα άρρενα τέκνα για στρατιωτική ή για εκκλησιαστική καριέρα[235]. Το «κλείσιμο» του *«Συμβουλίου των Ευγενών» (Serrata del Maggior Consiglio)* το έτος 1297-1323 στη Βενετία αλλά και η εγκαθίδρυση ολιγαρχίας των ευγενών σε άλλες ιταλικές πόλεις, έθεσαν αυστηρά κριτήρια ευγένειας και περιόρισαν τη διοίκηση των πόλεων σε λίγες μόνο οικογένειες. Έκτοτε, η ευγενική καταγωγή ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την κοινωνική προέλευση των έγγαμων και η σύναψη γάμου μεταξύ ευγενών αποτελούσε προϋπόθεση για τη διατήρηση της κοινωνικής θέσης των απογόνων τους[236].

Όπως έχει παρατηρήσει ο E. Muir, η προσπάθεια εξεύρεσης συντρόφου ίσης κοινωνικής καταγωγής παράλληλα με τη σύναψη γάμου συνήθως ενός μόνο παιδιού από τα παιδιά ενός ευγενή με στόχο την αποφυγή του κατακερματισμού της πατρικής περιουσίας, οδήγησε σε μια *«δημογραφική αυτοκτονία»* των ευγενών οικογενειών. Η μη σύναψη γάμων και ο εγκλεισμός πολλών γυναικών σε μοναστήρια, λόγω των μεγάλων απαιτούμενων ποσών της προίκας, είχαν ως συνέπεια την εξάλειψη πολλών οικογενειών, που προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα[237]. Σημειώνεται πως, ειδικά για τις γυναίκες, η μη σύναψη γάμου αποτελούσε μια επιλογή ιδιαίτερα επικίνδυνη, που συνδεόταν με τις αρνητικές ιδέες για τη γυναικεία φύση και τη σεξουαλικότητα, καθώς μια άγαμη γυναίκα θα ήταν αδύνατο να ελέγξει τις «ακόρεστες» σεξουαλικές της ορμές. Για το λόγο αυτόν, σε περίπτωση μη σύναψης γάμου, η γυναίκα παρέμενε στην πατρογονική οικία της έως το θάνατο των γονέων της και μετέβαινε έπειτα στην οικία του αδελφού της όπου παρέμενε υπό την προστασία του ή διαφορετικά επέλεγε το μοναστικό βίο[238].

---

[235] Gianna Pomata, «Family and Gender», στο John Marino (επιμ.), *Early Modern Italy, 1550-1796*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2002, σ. 74-6. Whitehead, «Introduction», στο Whitehead (επιμ.), *Women's Education in Early Modern Europe,* σ. xii. Grendler, *Schooling*, σ. 97-99, 102. Stanley Chojnacki, *Women and Men in Renaissance Venice. Twelve Essays on Patrician Society*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 2000, σ. 190-2.

[236] Chojnacki, *Women and Men in Renaissance Venice,* σ. 6. Daniela Hacke, *Women, Sex and Marriage in Early Modern Venice*, Routledge, Aldershot 2000, σ. 8-9, 51. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Κοινωνική συγκρότηση στις πόλεις», στο Μαλτέζου, Χρύσα (επιστημονική επιμ.), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τ. 1-2, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών & Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα-Βενετία 2010, σ. 105-6.

[237] Edward Muir, *The Culture Wars of the Late Renaissance, Skeptics, libertines, and opera*, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη και Λονδίνο 2007, σ. 107. Jutta Gisela Sperling, *Convents and the Body Politic in Late Renaissance Venice,* University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο, 1999. σ. 23-25. Weber, «Devout Laywomen», σ. 6.

[238] Chojnacki, *Women and Men in Renaissance Venice,* σ. 190. Patrizi, *Silvio Antoniano un educatore*, σ. 290-1.

Οι κοσμικές αδελφότητες αποτελούσαν εναλλακτική λύση έναντι του μοναστικού βίου, τόσο επειδή μπορούσαν να φιλοξενήσουν γυναίκες που είχαν ανάγκη όσο και γιατί παρείχαν σε αυτές εκπαίδευση. Η δυνατότητα συγκεκριμένα επιλογής μεταξύ των αδελφοτήτων και των μοναστηριών αναγνωριζόταν ως πολύ σημαντική για τη ζωή των γυναικών στην πρώιμη νεότερη Ιταλία. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια της μοναχής Arcangela Tarabotti για το μοναστικό βίο: *«Όποιοι εισέρχεστε, εγκαταλείψτε κάθε ελπίδα. Το ίδιο θα έπρεπε να είναι χαραγμένο και στις πύλες των Μονών».* Η Arcangela Tarabotti δανείζεται από την *Κόλαση* του Δάντη το συγκεκριμένο χωρίο, συνδέοντας τη μοναστική ζωή των γυναικών, που εγκλείονται παρά τη θέλησή τους στις μονές, με την κόλαση. Για τη συγγραφέα του πολεμικού έργου *Πατρική Τυραννία* (*Tirannia Paterna) «μόνο η κόλαση μπορεί να έχει ομοιότητες με τα βάσανα αυτών των εξαναγκασμένων σκλάβων του Χριστού»*[239]. Αποδίδει την πρακτική του αναγκαστικού μοναστικού εγκλεισμού σε δύο παράγοντες: στην απληστία και στη φιλοδοξία, καθώς αυτές οι δύο συνιστούσαν ουσιαστικά θανάσιμες αμαρτίες, *«θυσιάζουν αθώα βρέφη, ήδη από τη μήτρα, σε κόλαση – γιατί αυτό σημαίνει το μοναστήρι στις μοναχές, που έχουν εξαναγκαστεί να ζουν εκεί»*[240].

Η αιτία του ακούσιου εγκλεισμού στα μοναστήρια συνοψίζεται άριστα από μια φράση, που εμφανιζόταν ήδη από τον Μεσαίωνα αλλά χρησιμοποιούταν και κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο: *«μια θυγατέρα πρέπει να έχει σύζυγο, οι υπόλοιπες πρέπει να έχουν έναν τοίχο»*[241]. Ήδη από τον 15ο αιώνα παρατηρείται αύξηση του αριθμού των γυναικών που διαβιούσαν σε μοναστήρια, μια τάση που οφείλεται σε πολλούς παράγοντες, όπως την ανάγκη στέγασης ορφανών και απόρων κοριτσιών, γυναικών που δεν είχαν παντρευτεί, γυναικών που είχαν καταστεί θύματα ενδο-οικογενειακής βίας και χηρών που κατέληγαν στις μονές, λόγω της ανυπαρξίας άλλων ιδρυμάτων τα οποία μπορούσαν να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους. Ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας ήταν η αύξηση του ποσού της προίκας, που έπρεπε η οικογένεια της νύφης

[239] Η συγγραφέας εξυμνεί την ελευθερία γενικά και την ελευθερία της βούλησης ιδιαίτερα, καθιστώντας ύψιστη παραβίαση της θέλησης του Θεού το γεγονός πως οι οικογένειες έχουν συνενοχή στον ακούσιο εγκλεισμό των μοναχών. Απορεί πώς οι πατέρες που έχουν «*θάψει τις θυγατέρες τους ζωντανές»* μπορούν να ευχαριστηθούν τα πλούτη τους, πβ. Tarabotti, *Paternal Tyranny*, σ. 65.
[240] Tarabotti, «To the Reader», στο Tarabotti, *Paternal Tyranny*, σ. 41.
[241] Craig A. Monson, *Nuns Behaving Badly. Tales of Music, Magic, Art, and Arson in the Convents of Italy*, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2010, σ. 8.

να καταβάλει στο σύζυγο, με συνέπεια πολλές οικογένειες να αδυνατούν να πληρώνουν αυτό το ποσό στο γαμπρό[242].

Το ποσό πάντως που απαιτούνταν να αποδίδεται στη μονή για την παροχή των απαραίτητων αγαθών διαβίωσης στη νέα ήταν πολύ χαμηλότερο. Παράλληλα, η τακτική των ενδογαμιών, μια πρακτική συχνή στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, συνέβαλε στη μείωση των γάμων, με συνέπεια τον εγκλεισμό ενός συνεχώς αυξανόμενου αριθμού γυναικών σε μοναστήρια. Το φαινόμενο του εγκλεισμού ενός μεγάλου αριθμού γυναικών στις μονές διήρκεσε μέχρι και τα τέλη του 17ου αιώνα. Η μη σύναψη γάμου θεωρούνταν επικίνδυνη επιλογή, καθώς μια άγαμη γυναίκα δε θα μπορούσε να ελέγξει τη σεξουαλικότητά της και τις ορμές της με συνέπεια, η κοινωνική υπόσταση της ανύπανδρης να θεωρείται για τους σύγχρονους της μη ασφαλής για τη διατήρηση της κοινωνικής ισορροπίας[243].

Η Σύνοδος του Τριδέντου (1545-63) αναθεώρησε τους κανονισμούς, που είχαν θεσπιστεί από τον Πάπα Βονιφάτιο Η΄ το 1298, γνωστούς ως *Periculoso* και αφορούσαν στα μοναστήρια και στον τρόπο λειτουργίας τους. Το νέο διάταγμα της Εκκλησίας όριζε υπεύθυνους τους επισκόπους κάθε περιφέρειας για τη διασφάλιση του μόνιμου εγκλεισμού των γυναικών, που είχαν αναλάβει θρησκευτικούς όρκους εντός των μοναστηριών. Στον εγκλεισμό όμως δεν υποχρεώνονταν οι άνδρες μοναχοί παρά μόνον οι γυναίκες. Οι ανυπάκουοι στο διάταγμα αυτό θα τύχαιναν σκληρών τιμωριών και διέτρεχαν τον κίνδυνο αφορισμού τους. Παράλληλα, απαγορευόταν και η είσοδος σε οποιονδήποτε, χωρίς αυτός προηγουμένως να έχει λάβει γραπτή έγκριση, για να επισκεφθεί τη μονή[244].

Την περίοδο αυτήν πραγματοποιήθηκε μετατόπιση πολλών μοναστηριών από την ύπαιθρο εντός των πόλεων για λόγους μεγαλύτερης ασφάλειας και καλύτερου ελέγχου των μονών. Υπολογίζεται πως κατά το 16ο αιώνα στη Φλωρεντία οι μισές περίπου νέες, που προέρχονταν από τα ανώτερα και τα μεσαία κοινωνικά στρώματα της πόλης, εισάγονταν σε μοναστήρια, ενώ το ίδιο ίσχυε και για άλλες πόλεις, όπως η

[242] Stanley Chojnacki, *Women and Men in Renaissance Venice. Twelve Essays on Patrician Society*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 2000, σ. 190. Silvia Evangelisti, *Nuns. A History of Convent Life 1450-1700*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2007, σ. 4-5.
[243] Chojnacki, *Women and Men in Renaissance Venice*, σ. 190. Evangelisti, *Nuns. A History of Convent Life*, σ. 4-5.
[244] Weaver, *Convent Theatre*, σ. 20, υποσημ. 24. Για τα διατάγματα της Συνόδου του Τριδέντου, πβ. Norman P. Tanner S.J. (επιμ.), *Decrees of the Ecumenical Councils*, τ. 2, Sheed & Ward και Georgetown University Press, Ουάσιγκτον 1990, σ. 777-78. Evangelisti, *Nuns. A History of Convent Life*, σ. 45.

Μπολόνια και το Μιλάνο, όπου σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στη Βενετία, τα ποσοστά αυτά ήταν πιο αυξημένα[245].

Παράλληλα με την εφαρμογή του δια βίου εγκλεισμού, η συντηρητικοποίηση των μοναστηριών αποτυπώθηκε και στην αρχιτεκτονική τους. Τείχη υψώθηκαν, τα παράθυρα μίκρυναν, κάθε διέξοδος προς τον εξω-μοναστικό κόσμο απαγορεύθηκε πρακτικά και συμβολικά. Ο Carlo Borromeo εξέδωσε έργο που αναφερόταν στις κατάλληλες προϋποθέσεις με βάση τις οποίες όλα τα κτήρια της Εκκλησίας, συμπεριλαμβανομένων και των μονών, έπρεπε να συμμορφώνονται[246]. Ακόμη και τα *«παρλατόρια»* (*parlatori)*, οι χώροι με τους οποίους οι μοναχές μπορούσαν να συνομιλούν με τους συγγενείς τους, ενώ τούς χώριζε ένα μεταλλικό τοιχίο με γρίλιες, καλύφθηκαν έτσι ώστε οποιαδήποτε οπτική επαφή με τους εκτός μονής να αποφεύγεται[247]. Το περιβάλλον ωστόσο των μονών, παρόλο που χαρακτηριζόταν από την αυστηρότητα των κανόνων, των όρκων και ενός τρόπου ζωής απομονωμένου και περιορισμένου, σε μερικές γυναίκες έδινε τη δυνατότητα να ασκούν διοικητικά καθήκοντα σε αυτές, δηλαδή να ασκούν μορφές εξουσίας αλλά κυρίως να αποτελούν χώρους όπου οι γυναίκες μπορούσαν να ακολουθούν τις πνευματικές τους αναζητήσεις, να μορφώνονται, να διαβάζουν αλλά και να συγγράφουν[248].

Η εκπαίδευση νέων γυναικών, που δε θα μπορούσαν να λάβουν με κάποιο άλλο τρόπο μόρφωση, αποτελούσε μια από τις βασικές λειτουργίες με τις οποίες ήταν επιφορτισμένες οι μονές και οι μοναχές. Πολλοί γονείς ανέθεταν την εκπαίδευση των θυγατέρων τους σε κάποια συγκεκριμένη μοναχή στην οποία είχαν εμπιστοσύνη, έναντι κάποιας ετήσιας αποζημίωσης. Όπως αναδεικνύει η Sharon Strocchia, τα ελλιπή εισοδήματα που είχαν οι μονές στη Φλωρεντία, π.χ. εξαιτίας κακών εσοδειών και της έλλειψης πρώτων υλών και προϊόντων, απαραίτητων για τη διατροφή των μοναχών, εξώθησε, ήδη από τον 15ο αιώνα, πολλά μοναστήρια στην εξεύρεση συμπληρωματικού εισοδήματος, μέσω της εκπαίδευσης νέων κοριτσιών[249]. Οι νέες αυτές ονομάζονταν

[245] Elissa B. Weaver, *Convent Theatre in Early Modern Italy. Spiritual Fun and Learning for Women*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2002, σ. 10-3.
[246] Evangelisti, *Nuns. A History of Convent Life,* σ. 47. Carlo Borromeo, «Regole appartenenti alle monache, canate dai Concilii Provinciali di Milano, fatte volgari, e ridotte in un corpo, sotto i titoli del primo», στο *Acta Ecclesiae Mediolanensis,* Ex Officina Typofraphica Pacifici Pontijs, Μιλάνο 1599.
[247] Weaver, *Convent Theatre*, σ. 23.
[248] Katharina M. Wilson, «Introduction», στο Katharina M. Wilson (επιμ.), *Women Writers of the Renaissance and the Reformation*, The University of Georgia Press, Athens και Λονδίνο 1987, σ. xxvii.
[249] Sharon T. Strocchia, «Learning Virtues. Convent Schools and Female Culture in Renaissance Florence», στο Barbara J. Whitehead (επιμ.), *Women's Education in Early Modern Europe, A History, 1500-1800*, Garland Publishing, Νέα Υόρκη 1999, σ. 6-7. Βλ. επίσης, Gabriella Zarri, «Le istituzioni dell' educazione femminile», στο Luigi Balsamo (επιμ.), *I secoli moderni. Le istituzioni e il pensiero*, 5,

«*μαθητευόμενες»* (*educante)* και εισέρχονταν στις μονές περίπου στην ηλικία των επτά ετών, ενώ, μετά τα δεκαπέντε έτη, έπρεπε να αποφασιζόταν εάν τελικά θα αποχωρούσαν από τη μονή ή εάν θα λάμβαναν ολοκληρωμένους θρησκευτικούς όρκους, με την αποδοχή τους όμως να γίνεται κατόπιν ψηφοφορίας των μοναχών[250].

Η εκπαίδευση των νεανίδων στις μονές είχε ως στόχο την εμφύσηση σ' αυτές των στοιχειωδών και απαραίτητων γνώσεων, όπως της ανάγνωσης και της γραφής, ενώ κύριο μέλημα των μοναχών δασκάλων τους ήταν να τούς εμφυσούν την αρετή, μέσω της χριστιανικής διδασκαλίας. Ορισμένες από τις νέες εισέρχονταν στα μοναστήρια μόνο για εκπαιδευτικούς λόγους. Η οικογένειά τους και οι ίδιες συγκεκριμένα δεν είχαν την πρόθεση να λάβουν μοναστικούς όρκους αλλά να προετοιμαστούν κατάλληλα για τον έγγαμο βίο. Η εκπαίδευση όμως θα τις εξόπλιζε να ακολουθήσουν το χριστιανικό πρότυπο ζωής, από τη στιγμή που θα ολοκλήρωναν την εκπαίδευσή τους στη μονή και θα παντρεύονταν στη συνέχεια και θα γίνονταν μητέρες[251]. Οι μαθητευόμενες έπρεπε να πειθαρχούν σε όλους τους κανόνες, στους οποίους υπόκεινταν όλες οι υπόλοιπες μοναχές. Διδάσκονταν τις βασικές γνώσεις της γραφής, της ανάγνωσης, μουσική, τραγούδι αλλά και τις γυναικείες ενασχολήσεις όπως το ράψιμο και το κέντημα[252]. Παράλληλα, η εκπαίδευση εντός των μονών προετοίμαζε τις νέες για την ενήλικη ζωή τους, εφόσον τούς μάθαινε από τη νεαρή τους ηλικία τους κατάλληλους τρόπους κοινωνικής και κόσμιας συμπεριφοράς, που θα ήταν ιδιαίτερα απαραίτητοι, ειδικά για τις νέες και ιδιαίτερα για όσες προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα[253].

Ακόμη, διδάσκονταν και τις οικιακές εργασίες, ώστε να εξοπλίζονται με τις απαραίτητες γνώσεις για να επιτελούν μελλοντικά τους ρόλους και τα καθήκοντά τους ως σύζυγοι και μητέρες. Στα μοναστήρια, ιδιαίτερα αυτά που απευθύνονταν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, οι μοναχές μετείχαν σε διάφορες δραστηριότητες εντός

Federazione della Cassa di Risparmio e delle Banche del Monte dell' Emilia Romagna, Μπολόνια 1987. Weaver, *Convent Theatre,* σ. 27-8.

[250] Monson, *Nuns Behaving Badly*, σ. 11-2.

[251] Evangelisti, *Nuns. A History of Convent Life*, σ. 102-4. Alessia Lirosi, *I monesteri femminili a Roma nell' età della Controriforma: insediamenti urbani e reti di potere (secc. XVI-XVII),* (Dottorato di ricerca in Società, politica e cultura dal medioevo all' età contemporanea XXIII ciclo), Διδακτορική Διατριβή, Università di Roma-La Sapienza, Ρώμη 2010, σ. 174, 233-4.

[252] Lirosi, *I monesteri femminili a Roma nell' età della Controriforma,* σ. 240-1. Για τη μουσική εντός των μονών ως μέσου αντίδρασης των μοναχών στο μέτρο του Συμβουλίου του Τριδέντου για την «*clausura»* πβ. Craig Monson, «'Disembodied Voices'': Music in the Nunneries of Bologna in the Midst of the Counter Reformation», στο Craig Monson, Anna Arbor (επιμ.), *The Crannied Wall: Women, Religion and the Arts in Early Modern Europe*, The University of Michigan Press, Μίσιγκαν 1992, σ. 191-209. Simone Laqua-O'Donnell, *Women and the Counter-Reformation in Early Modern Münster*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2014, σ. 18-9.

[253] Strocchia, Learning Virtues, στο Whitehead (επιμ.), *Women's Education*, σ. 19-22.

των μονών, συγκεκριμένα διάβαζαν, συνέγραφαν, αντέγραφαν χειρόγραφα, ζωγράφιζαν και έγραφαν θεατρικά έργα, στα οποία συμμετείχαν. Το θέατρο θεωρούνταν σημαντικό για την εκπαίδευση των γυναικών, καθώς, μέσω αυτού, κατανοούσαν αμεσότερα τις θρησκευτικές διδασκαλίες αλλά και λάμβαναν ενεργό μέρος στη συγγραφή, στην παραγωγή και στην ερμηνεία του θεατρικού έργου[254]. Το θέατρο αποτελούσε ένα σημαντικό εκπαιδευτικό εργαλείο, που χρησιμοποιούταν τόσο στα γυναικεία μοναστήρια όσο και στα σχολεία όπου δίδασκαν Ιησουίτες στα αγόρια που ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Ήταν ένας άμεσος τρόπος να διοχετεύουν μηνύματα στους νέους και στις νέες αλλά κυρίως να λαμβάνουν από τους βίους γυναικών και ανδρών αγίων τα κατάλληλα πρότυπα[255].

Κοινωνική διαστρωμάτωση υπήρχε και εντός των μοναστηριών. Ο μεγαλύτερος αριθμός γυναικών μοναχών προερχόταν από τα ανώτερα και τα μεσαία κοινωνικά στρώματα και για την παραμονή τους σε αυτά οι οικογένειές τους προσέφεραν προίκα στις μονές, ώστε να καλύπτονται τα έξοδα διαβίωσής τους. Υπήρχε ιεραρχία μεταξύ των μοναχών στις οποίες ανατίθεντο διάφορες άλλες εργασίες κυρίως σε επίπεδο οργάνωσης και διοίκησης του μοναστηριού. Όπως παρατηρεί η Weaver, οι οικογένειες ορισμένων εύρωστων οικονομικά μοναχών, που προέρχονταν από τις ελίτ, κατέβαλαν κάποιο επιπρόσθετο ποσό για τις θυγατέρες τους, ώστε να αποκλείονται από οποιαδήποτε άλλη εργασία, επειδή θεωρούσαν πως αυτή δεν θα ταίριαζε με την κοινωνική θέση της μοναχής[256].

Οι μοναχές, που προέρχονταν από τα υπάλληλα στρώματα, συνήθως δε χρειαζόταν να καταβάλλουν κάποιο μερίδιο προίκας, ήταν όμως υποχρεωμένες να παρέχουν χειρωνακτική εργασία, όπως, π.χ., το μαγείρεμα και την καθαριότητα των χώρων. Οι μοναχές, που δεν προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα αλλά βρίσκονταν εκεί ως *«υπηρέτριες μοναχές»*, όπως παρατηρεί η Silvia Evangelisti, αποτελούσαν περίπου το 20-30% του συνόλου των γυναικών. Διέμεναν σε ξεχωριστά κελιά από τις άλλες έγκλειστες μοναχές και δεν έτρωγαν μαζί με τις γυναίκες, που προέρχονταν από τις ελίτ. Οι γυναίκες αυτές δε διδάσκονταν γραφή και ανάγνωση, ώστε να μην μπορούν μελλοντικά να αναλάβουν άλλες θέσεις εκτός από τα καθήκοντα που τούς είχαν ορισθεί και ανατεθεί από την αρχή[257].

[254] Evangelisti, *Nuns. A History of Convent Life*, σ. 7-8, 69.
[255] Evangelisti, *Nuns. A History of Convent Life*, σ. 102-4.
[256] Weaver, *Convent Theatre*, σ. 24-5.
[257] Evangelisti, *Nuns. A History of Convent Life*, σ. 32-3.

Παρατηρείται συνεπώς η υιοθέτηση διαφορετικών πρακτικών έναντι της σύναψης γάμου των γυναικών. Μια άλλη επιλογή, που όμως δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη, αποτελούσε η παραμονή στην αγαμία λόγω προσωπικής επιλογής ή λόγω οικογενειακών επιταγών. Η κατηγορία αυτών των γυναικών, των *«dimesse»*, αποτελούσε κατά την Zarri, τον τρίτο δρόμο για τις γυναίκες, που κατ' επιλογήν δεν ήθελαν να παντρευτούν[258]. Ήδη από το 15ο αιώνα, η κατηγορία των ανύπανδρων γυναικών, οι *«pizzochere»,* ζούσαν ως λαϊκές μοναχές, ενώ είχαν λάβει τους κατώτερους θρησκευτικούς όρκους. Αυτή η κατηγορία γυναικών κατατασσόταν στις τρίτου βαθμού μοναχές, ενώ ο βίος τους χαρακτηριζόταν από την πίστη τους στους όρκους αυτούς[259]. Οι κοινωνικά αποδεκτές επιλογές για μια *«dimessa»* ήταν η παραμονή στο πατρικό της σπίτι ή η συγκατοίκηση στην οικία του αδελφού της[260]. Παρόλα αυτά, ιδρύθηκαν διάφορες οικίες για αυτές τις γυναίκες. Ο Antonio Pagano, που ανήκε στο Τάγμα των *Minori Osservanti*, ίδρυσε στη Βιτσέντσα το 1579 την αδελφότητα *Dimesse della beata Vergine*, σε μέγαρο της πόλης για γυναίκες ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης. Οι οικογένειες των ανύπανδρων αυτών γυναικών όφειλαν να καταβάλλουν το ποσό των εξήντα δουκάτων ετησίως, ποσό που χρησίμευε για την κάλυψη των εξόδων διαβίωσής τους[261].

Η κατάσταση της αγαμίας νομιμοποιήθηκε, μέσω της Εκκλησίας και της ανάληψης των μοναστικών όρκων, ενώ αυτή η κοινωνική κατάσταση έγινε περισσότερο αποδεκτή κατά τον 18ο αιώνα. Για την ηθική και τη σωματική προστασία των άγαμων γυναικών, κυρίως των νέων, ιδρύονταν ιδρύματα υποστήριξης και παραμονής τους σε διάφορες ιταλικές πόλεις, όπως στη Βενετία, στη Λομβαρδία, στην Εμίλια-Ρομάνα και στη Βιτσέντσα. Στη Βενετία το έτος 1579, ιδρύθηκε από τον Φραγκισκανό μοναχό Antonio Pagani, ένα ίδρυμα που απευθυνόταν στις *«dimesse»*. Το ίδρυμα αυτό απευθυνόταν σε ανύπαντρες ή στις χήρες γυναίκες, που θα άφηναν την πατρική ή τη συζυγική τους κατοικία και θα έμεναν σε ομάδες των έξι ή το οχτώ ατόμων σε κατοικίες εκτός πόλης.

---

[258] Gabriella Zarri, *Recinti: donne, clausura e matrimonia nella prima età moderna,* Il Mulino, Μπολόνια, 2000, σ. 453-80. Gabriella Zarri, «Disciplina tridentina. L' istituzione dell' identità femminile nell' Italia moderna», ανακοίνωση στο «Maschio e femminia li creò». L' elaborazione religiosa delle differenze di genere. Ciclo di lezioni 2003/4, [4 Δεκεμβρίου 2004], σ. 2.

[259] Sperling, σ. 29, βλ. ειδικά υποσημ. 54, σ. 281.

[260] Anne Jacobson Schutte, «Society and the Sexes in the Venetian Republic», στο Eric R. Dursteler (επιμ.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797,* Brill, Λέιντεν 2013, σ. 373.

[261] Angelo Portenari, «Capitolo XXXXI, Di sei congregrationi di femine, le quali habitano a guise d Monache in clausura», στο Angelo Portenari*, Della felicità di Padova, di Angelo Portenari Padovano Agost*., Libri nove, Paolo Brenta, Πάδοβα 1623, σ. 485-6.

Ανάμεσα στα καθήκοντά τους ήταν και η παροχή κάποιας μορφής κοινωφελούς εργασίας, που δινόταν για το ευρύτερο «κοινό καλό» , στο πλαίσιο της γειτονιάς ή του ευρύτερου συγγενικού περιβάλλοντος. Το μεταιχμιακό αυτό «*status»*, τούς έδινε τη δυνατότητα να βρίσκονται ανάμεσα στη θρησκευτική και στην κοσμική ζωή αλλά και να μπορούν να διαχειρίζονται οι ίδιες τα περιουσιακά τους στοιχεία, δίχως την ανάγκη κάποιου από το οικογενειακό τους περιβάλλον ή κάποιου νοταρίου[262]. Εάν μια γυναίκα ήθελε να βρίσκεται στα εγκόσμια, έπρεπε να συνάψει γάμο και, αν δεν έπραττε αυτό, όφειλε να γίνει μοναχή. Όμως η κατάσταση των «κοσμικών μοναχών» ήταν σαν μια γυναίκα *«να φορά δύο διαφορετικά παπούτσια στο ίδιο πόδι»*, και αυτό δεν αντιμετωπιζόταν ως κάτι ηθικό και καλό[263].

Μια ακόμη διαδεδομένη εναλλακτική λύση, αντί του γάμου, ήταν ο μοναστικός βίος, είτε αυτός επιβαλλόταν από το οικογενειακό περιβάλλον είτε αποτελούσε μια εσωτερική θρησκευτική ανάγκη της γυναίκας. Στη Βενετία του 17ου αιώνα περίπου το 50% των γυναικών, που βρίσκονταν σε μονές ήταν εκεί χωρίς να το έχουν οι ίδιες επιλέξει,[264] ενώ περίπου το 60-70% γυναικών σε σύνολο σαράντα έξι μονών κατάγονταν από οικογένειες ευγενών[265]. Οι δύο πιο διαδεδομένες εναλλακτικές επιλογές στο βίο μιας νέας γυναίκας ήταν η σύναψη γάμου ή η ανάληψη μοναστικών όρκων (*maritar* ή *monacar*)[266].

Την περίοδο πριν από τη Καθολική Μεταρρύθμιση και τη Σύνοδο του Τριδέντου, υπήρχαν δυο τύποι μοναστηριών. Στην πρώτη κατηγορία οι μοναχές είχαν τη δυνατότητα να βγαίνουν εκτός του μοναστηριού και να έχουν επαφή με την οικογένειά τους. Στη δεύτερη κατηγορία μοναστηριών η έξοδος από το μοναστήρι απαγορευόταν εξολοκλήρου. Η Σύνοδος του Τριδέντου και τα διατάγματα του 1563, και συγκεκριμένα το διάταγμα *Circa pastoralis* του Πάπα Πίου Ε΄ το έτος 1566, θέσπισαν τον δια βίου εγκλεισμό των γυναικών μοναχών, που είχαν λάβει τους πλήρεις θρησκευτικούς όρκους, μια πρακτική που εφαρμόστηκε σταδιακά στην καθολική

[262] Gabriella Zarri, «The Third Status», στο Anne Jacobson Schutte, Thomas Kuehn και Silvana Seidel Menchi, (επιμ.), *Time and Space, Women's Lives in Early Modern Europe*, Truman State University Press, Μίσιγκαν 2001 σ. 181-2, 189-93.
[263] *Dialogo per instruire le vergine novitie*, σ. 5.
[264] Jutta Gisela Sperling, *Convents and the Body Politic in Late Renaissance Venice*, The University of Chicago, Σικάγο και Λονδίνο 1999, σ. 25
[265] Mary Laven, *The Virgins of Venice*, σ. 39-40. Sperling, *Convents and the Body Politic*, σ. 34.
[266] Sperling, *Convents and the Body Politic*, σ. 4-6. Maria-Konstantina Leontsini, «Women, Family and State in Early Modern Venice: Arcangela Tarabotti's Perceptions of Violence», στο Antonios Ampoutis, Marios Dimitriadis, Sakis Dimitriadis, Theodora Konstantellou, Maria Mamali, Vangelis Sarafis, (επιμ.), *Violence and Politics: Ideologies, Identities, Representations*, Cambridge Scholars Publishing, Κέιμπριτζ 2018, σ. 308-9.

Ευρώπη. Η έξοδος από το μοναστήρι επιτρεπόταν μόνον έπειτα από τη συγκατάθεση του άνδρα ηγουμένου και, όπως σημειώνει η Patrizi, μόνον υπό συνθήκες έκτακτης ανάγκης όπως, λ.χ., σε περίπτωση φωτιάς ή εάν είχε ξεσπάσει κάποια λοιμώδης ασθένεια με το ρίσκο μετάδοσης να είναι υψηλό[267]. Κατά τη διάρκεια της Καθολικής Μεταρρύθμισης έγινε προσπάθεια από τις ιερατικές αρχές να υφίσταται απόλυτος έλεγχος των γυναικείων μοναστικών ταγμάτων από τον ανδρικό κλήρο. Η ανάπτυξη μιας δυναμικής γυναικείας μοναστικής και εξω-μοναστικής δραστηριότητας, όπως για παράδειγμα αυτή των κοσμικών γυναικών μοναχών, φαίνεται πως αναγνωριζόταν ως κάτι το επικίνδυνο, καθώς αυτή η ανεξαρτησία των γυναικών αυτών μπορούσε να οδηγήσει σε απειλή της κατεστημένης ανδρικής εξουσίας και των έμφυλων δυναμικών της[268].

Η «*τέλεια μοναχή»*, η *«perfetta monaca»* πρέσβευε την ιδεώδη κατάσταση που θα μπορούσε να βρίσκονται οι γυναίκες. Οι γυναίκες που ζούσαν εκτός μοναστηριού δεν θα μπορούσαν ποτέ να φτάσουν την ηθική ακεραιότητα των μοναχών, καθώς η παραμονή τους στα εγκόσμια αυτομάτως τις διέφθειρε. Η *«τέλεια μοναχή»*, ήταν «*η νύφη του Χριστού»* και η κάτοχος όλων των ανώτερων αρετών που μια γυναίκα όφειλε να έχει. Είχε δηλαδή τις αρετές της ταπεινοφροσύνης, της υπομονής, της υπακοής, της σιωπής, της φτώχειας και συνεισέφερε στην κοινωνία δια της απουσίας της και της απόσυρσής της από τον κόσμο, μέσω της προσευχής. Η μοναχή ουσιαστικά περιγράφεται ως η τέλεια γυναίκα, ως η τέλεια νύφη, που «*περισσότερο ακούει παρά ομιλεί, δε γελάει ποτέ, συχνά αναστενάζει, είναι νεκρή για τον κόσμο και έχει σμίξει με τον Χριστό»*[269].

Όμως η ύπαρξη μόνο των δύο αυτών επιλογών για τις γυναίκες στην πρώιμη νεότερη Ιταλία αμφισβητείται από τη σύγχρονη ιστορική έρευνα. Υπήρχαν και άλλες επιλογές για τις γυναίκες, οι οποίες δεν συνήπταν γάμο ή δεν ακολουθούσαν τον μοναστικό βίο και, όπως παρατηρεί η Alison Weber, η δράση αυτών των γυναικών, εκτός της έγγαμης οικιακής σφαίρας και του έγκλειστου μοναστικού τους βίου, ήταν περίπλοκη και επινοήθηκαν και επικράτησαν οι νέοι όροι για να προσδιορίζουν την

[267] Andrej Sonsowski, *L' impedimento matrimoniale del voto perpetuo di castità* (CAN. 1088 C.I.C.), Editrice Pontifica Università Gregoriana, Ρώμη 2007, σ. 155-6. Elisabetta Patrizi, «Tridentine Renewal and spiritual education of women in the experience of female monasticism. The case of Verona in the sixteenth century», *Historia y Memoria de la Educación*, 4 (2016), σ. 21-2.
[268] Cox, *Women's Writing in Italy,* 2008, σ. 189. Weber, «Devout Laywomen», σ. 5.
[269] Agostino Valier*, «Ricordi di Monsignor Agostino Valier Vescovo di Verona lasciati alle Monache nella sua visitazione fatta l' anno del santissimo Giunileo 1575»*, στο Francesco Lucioli (επιμ.), MHRA Critican Texts, τ. 43, Modern Humanities Association, Κέιμπριτζ 2015, σ. B2v-B4r (132-3).

επιλογή τους αυτήν. Ο καθολικός κλήρος αναδείκνυε τον κίνδυνο που ενείχε η παραμονή των γυναικών σε καθεστώς εκτός γάμου. Η συγκριτικά μεγαλύτερη ελευθερία των γυναικών αυτών, λόγω της πιο συχνής παρουσίας τους εντός της κοινωνίας και σε σύγκριση με άλλες κατηγορίες γυναικών, κυρίως οι νεαρές παρθένες, που βρίσκονταν υπό γονική επιτήρηση όπως και εκείνες που είχαν συνάψει γάμο, ανέδειξε νέους ρόλους για την κατηγορία αυτήν των ανύπανδρων γυναικών, που δεν εισέρχονταν σε μοναστήρια. Ορισμένοι κληρικοί αντιλήφθηκαν πως οι «κοσμικές μοναχές» θα μπορούσαν να ενισχύσουν επιβοηθητικά το στόχο της Καθολικής Εκκλησίας, δηλαδή τη διάδοση του ορθού δόγματος του Καθολικισμού, μέσω της εκπαίδευσης του ποιμνίου και της κατήχησης[270].

Στην κατηγορία γυναικών, που ήταν ενταγμένες σε αδελφότητες, υπάγονταν γυναίκες με διαφορετική κοινωνική προέλευση που δεν ανήκαν ηλικιακά σε μια ομοιογενή ομάδα. Σε αυτές παρεχόταν θρησκευτική εκπαίδευση, που ήταν προσαρμοσμένη στις ανάγκες των γυναικών αυτών. Περί τα μέσα του 16ου αιώνα διαμορφώθηκαν διαδικασίες δημιουργίας ιδρυμάτων, για τις εκδιδόμενες γυναίκες, οι οποίες είχαν σταματήσει να εργάζονται ως ιερόδουλες και είχαν αποφασίσει να αλλάξουν τρόπο ζωής. Στις διάφορες πόλεις της Ιταλίας τα ιδρύματα αυτά είχαν ως στόχο την προστασία νεαρών κοριτσιών, που βρίσκονταν σε κίνδυνο να οδηγηθούν στην πορνεία. Το γυναικείο μοναστικό τάγμα των Ουρσουλίνων[271], ιδρύθηκε το έτος 1535 από την Angela Merici, κοσμική γυναίκα που δεν είχε λάβει μοναστικούς όρκους. Τη γυναικεία αυτήν κοινότητα συγκροτούσαν παρθένες και χήρες γυναίκες, που είχαν αναλάβει την υποστήριξη του έργου του νοσοκομείου των ανιάτων ασθενών της Μπρέσια και παράλληλα ανάπτυξε σημαντικό έργο αναφορικά με τη χριστιανική εκπαίδευση των κοριτσιών. Η δράση τους επικεντρώθηκε στην κατηχητική διδασκαλία στα ενοριακά σχολεία, τα οποία διοικούνταν από τους επισκόπους της πόλης. Ακόμη το Τάγμα αυτών των γυναικών είχε πολύ σημαντική δράση αναφορικά με την εκπαίδευση των γυναικών στη Γαλλία και οι γυναίκες που ανήκαν σε αυτό είχαν αναλάβει το ρόλο των διδασκαλισσών[272].

---

[270] Weber, «Devout Laywomen in Early Modern World», στο Weber, (επιμ.), *Devout Laywomen in Early Modern World,* σ. 1, 5-6.

[271] Για το βίο της Αγίας Ούρσουλας (St. Ursula) πβ. Silvia Evangelisti, *Nuns. A History of Convent Life 1450-1700,* Oxford University Press, Οξφόρδη 2007, σ. 204-5.

[272] Robert Bireley, S. J., «Redefining Catholicism: Trent and beyond», στο R. Po-Chia Hsia (επιμ.), *The Cambridge History of Christianity. Reform and Expansion (1500-1660),* Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2008, σ. 147, 155. Gabriella Zarri, «Disciplina regolare e pratica di consienza: le virtù e i comportamenti sociali in comunità femminili (secc. XVI-XVIII)», στο Paolo Prodi, Carla Penuti (επιμ.),

Αρκετά μοναστικά τάγματα ανέλαβαν «τη διόρθωση» των εκδιδόμενων γυναικών. Αυτά ήταν κυρίως τα τάγματα βαρναβιτών και ιησουιτών μοναχών, που ιδρύθηκαν κατά τη διάρκεια της Καθολικής Μεταρρύθμισης. Τα μοναστικά αυτά τάγματα, μέσω του κηρύγματός τους, καταδίκαζαν την πορνεία, γι' αυτό και στα ιδρύματα αυτά τα κορίτσια που φιλοξενούνταν παρείχαν εργασία, ώστε να μην υποπέσουν ξανά στην πορνεία. Ακόμη, στα ιδρύματα αυτά δινόταν και εκπαίδευση για τα παιδιά των γυναικών αυτών, με κύριο στόχο οι θυγατέρες τους να μην ακολουθήσουν το ίδιο επάγγελμα με τις μητέρες τους[273]. Για την κατηγορία αυτών των γυναικών και των ιδρυμάτων, στα οποία διαβιούσαν και υπηρετούσαν, παρατηρείται μια διχογνωμία απόψεων εντός του καθολικού κλήρου αλλά και των εκκλησιαστικών αρχών για το εάν θα έπρεπε και αυτού του είδους οι κοινότητες να ακολουθούν ή όχι τα διατάγματα της Συνόδου του Τριδέντου, που αφορούσαν στον εγκλεισμό διά βίου στις μονές (*clausura)* των γυναικών ή να παραμένουν ως έχουν, δηλαδή στο μεταίχμιο μεταξύ μοναστικού εγκλεισμού και κοσμικού βίου. Η διάσταση αυτή των απόψεων αφορούσε κυρίως στην ερμηνεία των κανονισμών της Συνόδου και στο εάν συνδεόταν αυτή με τη νέα μορφή γυναικείας ευσέβειας ή μόνο τις μοναχές, που είχαν εξολοκλήρου λάβει τους δεσμευτικούς δια βίου μοναστικούς όρκους[274].

Η Isabella Sori, στο έργο της *Διδασκαλίες και συμβουλές σχετικά με τις καλές συνήθειες* σημείωνε τους κανόνες συμπεριφοράς, που οι νέες ανύπανδρες γυναίκες όφειλαν να λαμβάνουν υπόψη τους, αναλόγως της κοινωνικής κατάστασής τους, ενώ ευθέως κατέκρινε την κατάσταση των ανύπανδρων γυναικών, που δεν είχαν πρόθεση γάμου, τις *«dimesse»*. Έκανε έκκληση στις χήρες να μην ακολουθούν το παράδειγμα των λαϊκών ανύπανδρων γυναικών, που, *«λόγω υποκρισίας ντύνονται με γκρίζο ένδυμα κατά το παράδειγμα των μοναχών»*[275]. Η κατηγορία αυτών των γυναικών χαρακτηριζόταν και ως «*becchine ή beghine*», ένα χαρακτηρισμό με πολλή αρνητική χροιά. Οι γυναίκες αυτές κατηγορούνταν συχνά ως αιρετικές ή ετερόδοξες, λόγω της έξω-μοναστικής τους δράσης και του γεγονότος πως ισορροπούσαν μεταξύ μεταιχμιακών καταστάσεων, της παρθενίας και ενός ιδιότυπου μοναχικού βίου. Παράλληλα επιτελούσαν τους κοινωνικούς ρόλους με τους οποίους ήταν

Disciplina dell' anima, disciplina del corpo e disciplina della società tra medioevo ed età moderna, *Annali dell' Istituto italo-germanico*, 40, Società editrice il Mulino, Μπολόνια 1994, σ. 262-4 (257-294).

[273] Mary Rogers και Paola Tinagli (επιμ., μτφρ. και εισαγ.), *Women in Italy, 1350-1650. Ideals and Realities. A Sourcebook*, Manchester University Press, Μάντσεστερ και Νέα Υόρκη 2005, σ. 292.

[274] Weaver, *Convent Theatre*, σ. 22.

[275] Sori, «Lettera decima: Dello stato vedovile e avisi che si convengono alla donna che si trova in esso», στο Sori, *Ammaestramenti e ricordi,* σ. 62 (127).

επιφορτισμένες, ενώ επίσης εκτίθεντο δημοσίως μέσω της παροχής βοήθειας και φροντίδας και μέσω της δράσης τους σε ποικίλες κοινωνικές ομάδες, που είχαν ανάγκη[276].

Οι γυναίκες που δεν παντρεύονταν αλλά παρέμεναν στην κοσμική κοινωνία του καθολικού κόσμου, προσδιορίζονταν από τον κοινωνικό ρόλο που ασκούσαν ευρισκόμενες στην κοινωνική αυτήν υπόσταση και προσδιορίζονταν ως *«pizzochere»*, ή *«pinzochere», «bizzoche», «beatas», «mantelle», «terziare»*[277]. Η ημι-θρησκευτική ενδυμασία των γυναικών που ζούσαν ως μοναχές αλλά μέσα στην κοινωνία, κατακρίνονταν ωστόσο από τον θρησκευτικό κλήρο και εκτός Ιταλίας, όπως για παράδειγμα στην Ισπανία. Οι κληρικοί συνειδητοποιούσαν πως η ελευθερία που τους προσέφερε η έλλειψη συζύγου ή άλλων οικογενειακών περιορισμών, τους έδινε και μεγαλύτερη δυνατότητα μετακίνησης εντός των πόλεων με τη «φαινομενική», παράλληλα, αγιοσύνη τους, εξαιτίας της θρησκευτικής τους ενδυμασίας. Αυτό θεωρήθηκε πως αποτελούσε κίνδυνο για τη διατήρηση των ηθικών και των χριστιανικών προτύπων συμπεριφοράς[278].

Την τρίτη δεκαετία του 17ου αιώνα θεσμοποιήθηκε από την Ιερά Εξέταση η διενέργεια έρευνας για αυτήν την κατηγορία των γυναικών και για το εάν φέρουν αιρετικές απόψεις ή συμπεριφέρονται με τέτοιο τρόπο. Συγκεκριμένα εξεταζόταν εάν αυτές προσποιούνταν πως είναι άγιες, λόγω του έργου που προσέφεραν ή με πράξεις τους που υποδήλωναν αγιοσύνη, π.χ. εμφάνιση στιγμάτων, τέλεση θαυμάτων, κ.ά.[279]. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την κατηγορία της αίρεσης και της καταδίκης της σε επταετή φυλάκιση από την Ιερά Εξέταση, λόγω ψευδούς επίκλησης αγιοσύνης, αποτελεί αυτό της κοσμικής μοναχής Cecilia Ferrazzi το 1665. Η Ferrazzi (1609-1684) γεννήθηκε στη Βενετία και προοριζόταν για το μοναστικό βίο. Ο θάνατος των γονέων της είχε ως αποτέλεσμα τον εγκλεισμό της, ώστε να διασφαλιστεί η αρετή της αγνότητάς της. Ήδη από το 1648 ανέλαβε το έργο προστασίας ανήλικων κοριτσιών που χρειάζονταν προστασία και καταφύγιο. Παρείχε δηλαδή διαδοχικά προστασία στις νεαρές σε περιοχές της Βενετίας, ενώ κατηγορήθηκε για απολυταρχισμό στη διοίκηση των καταφυγίων αυτών από τα ορισμένα κορίτσια που περιέθαλπε και από τους

[276] Sori, «Lettera decima », στο Sori, *Ammaestramenti e ricordi,* σ. 61-2 (127-8), 210-11.
[277] Alison Weber, «Devout Laywomen in Early Modern World. The Historiographic Challenge», στο Alison Weber, (επιμ.), *Devout Laywomen in Early Modern World*, Routledge, Νέα Υόρκη 2016, σ. 1, 5-6.
[278] Weber, «Devout Laywomen», σ. 4-5.
[279] Anne Jacobson Schutte, «Introduction», στο Cecilia Ferrazzi, *Autobiography of an Aspiring Saint*, Anne Jacobson Schutte (μεταγρ., μτφρ, και επιμ.), Chicago University Press, Σικάγο 1996, σ. 14-5.

ιεροεξεταστές[280]. Παρομοίως το 1631 η χήρα Faustina Mainardi ίδρυσε την *Οικία για τις ανύπανδρες νέες (Casa delle Zitelle)* στη Φλωρεντία. Το ίδρυμα είχε αναλάβει την εκπαίδευση των νεαρών γυναικών που προετοιμάζονταν να λάβουν μοναστικούς όρκους και να γίνουν μοναχές. Η Mainardi όμως κατηγορήθηκε δέκα χρόνια αργότερα από την Ιερά Εξέταση ως αιρετική και για συμμετοχή σε σκάνδαλο και καταδικάστηκε σε ισόβια φυλάκιση[281].

Μέσω διαφόρων φιλανθρωπικών ιδρυμάτων δινόταν ιδιαίτερη σημασία στα κορίτσια που βρίσκονταν σε κακή οικογενειακή και οικονομική κατάσταση, ώστε να εξευρίσκουν στέγη σε αυτά για να επιβιώνουν. Ακόμη, στα ιδρύματα αυτά τούς παρεχόταν εκπαίδευση, κυρίως θρησκευτική αλλά και οι στοιχειώδεις γνώσεις γραφής και ανάγνωσης, όπως και για να προετοιμάζονται για την ενήλική τους ζωή, δηλαδή για τον έγγαμο βίο ή για την ανάληψη μοναστικών όρκων. Στόχος των ιδρυμάτων αυτών ήταν να μειώνεται ο αριθμός των νεαρών αυτών κοριτσιών, που οδηγούνταν στην πορνεία, δηλαδή να μην συνάπτουν προγαμιαίες σχέσεις που θα είχαν ως άμεσο επακόλουθο την σπίλωση της τιμής τους και κατά συνέπεια αδυναμία σύναψης γάμου και, ως επακόλουθο αυτού, να βλέπουν τελικά την πορνεία ως μέσον επιβίωσης. Στα τέλη του 16ου αιώνα, εκείνες, που είχαν κυρίως ανάγκη από την ίδρυση και τη λειτουργία φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, ήταν κυρίως οι γυναίκες[282]. Γενικότερα, στα μέσα του 16ου αιώνα έγινε μια γενικευμένη προσπάθεια αντιμετώπισης και κυρίως ελέγχου της φτώχειας από τις ιταλικές πόλεις και κυρίως από τη Μπολόνια, όπου ίσχυε ένα από τα πιο οργανωμένα συστήματα ενάντια στη φτώχεια και είχε ιδρυθεί ένα από τα πρώτα πτωχοκομεία στον ιταλικό χώρο. Παρόμοιες προσπάθειες έγιναν και στη Βενετία, όπως και στη Φλωρεντία, όπου στις δύο αυτές πόλεις συνέστησαν ειδικές υπηρεσίες για την εξάλειψη του φαινομένου της φτώχειας, όπως την υπηρεσία των *Προβλεπτών επί της υγείας* (*Provveditori alla Sanità)* στη Βενετία και των *Προβλεπτών επί των εγκαταλελειμμένων και των επαιτών* (*Provvenditori sopra li derelitti e mendicanti)* στη Φλωρεντία[283].

Ο αστικός χώρος των ιταλικών πόλεων, όπως παρατηρεί ο Denis Romano, υπόκειτο σε επιμέρους πρακτικές και συμβολικές διαιρέσεις και σε γεωγραφικούς

[280] Schutte, «Introduction», στο Ferrazzi, *Autobiography of an Aspiring Saint*, σ. 9-11.
[281] Jennifer Haraguchi, *Educating Rich and Poor Girls in Seventeenth-Century Florence: Eleonora Ramirez di Moltalvo, her Lay Conservatories and Writings,* Διδακτορική Διατριβή, Department of Romance Languages and Literatures, Πανεπιστήμιο του Σικάγο, Σικάγο 2010, σ. 3-4.
[282] Nicholas Terpstra, *Cultures of Charity. Women, Politics and the Reform of the Poor Relief in Renaissance Italy,* Harvard University Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, Λονδίνο 2013, σ. 2.
[283] Terpstra, *Cultures of Charity*, σ. 3.

διαχωρισμούς. Υπήρχε δηλαδή διάκριση μεταξύ του ιδιωτικού και του δημόσιου χώρου, του τόπου λατρείας, της νομιμότητας-ανομίας και της τιμωρίας, της πόλης εντός των τειχών της και εκτός, ειδικών γενικότερα χώρων για άνδρες και γυναίκες. Ο περιορισμός των γυναικών εντός της οικίας, ώστε να διασφαλίζουν τη σωματική και την ηθική ακεραιότητά τους, όπως και ο φυσικός εγκλεισμός τους στις μονές με τους χωροταξικούς περιορισμούς, που επιβάλλονταν, καθόριζαν και το είδος των οικιών όπου διέμεναν οι νέες ανύπανδρες κοπέλες. Δεν ήταν τυχαία η επιλογή της βενετικής διοίκησης, που περιόρισε τους Εβραίους στο *Ghetto Nuovo*, τις μοναχές και τις νέες ανύπανδρες στα μοναστήρια και τα ιδρύματα αντιστοίχως και τις πόρνες σε συγκεκριμένες περιοχές, όπου ασκούσαν το επάγγελμά τους[284].

Η διασφάλιση της ηθικής ακεραιότητας των πιστών ανδρών αλλά κυρίως των γυναικών αποτελούσε το κυρίαρχο μέλημα τόσο των κοσμικών αρχών όσο και της Καθολικής Εκκλησίας. Ο Valier αναφέρθηκε στο έργο του στα ιδρύματα, που παρείχαν την παραπάνω διασφάλιση της ηθικής τάξης και συγκεκριμένα στην *Οικία για τις ανύπανδρες νέες* (*Casa delle Zitelle)* και στην *Οικία των νεοφώτιστων (Casa delle Convertite)*[285]. Σημειώνει πως αυτού του τύπου τα ιδρύματα αποτελούσαν *«τα τείχη»* της Βενετίας ενάντια στην «*αμαρτία»,* αναγνωρίζοντας τη συμβολή των χηρών γυναικών στην ίδρυση, στη λειτουργία και στην οικονομική υποστήριξη των ιδρυμάτων αυτών[286]. Σε αυτά τα ευαγή ιδρύματα παρείχαν επίσης εργασία ή οικονομική ενίσχυση γυναίκες από όλα τα κοινωνικά στρώματα, ενώ η ενασχόλησή τους με αυτά τα ιδρύματα τούς παρείχε μια διέξοδο και μια ουσιαστική επαφή και επικοινωνία με την κοινωνία, αποδεσμεύοντας πολλές από αυτές τις γυναίκες από τον περιορισμό τους μόνο στον οικιακό χώρο[287]. Η βοήθεια που προσέφεραν οι γυναίκες αυτές, κυρίως οι χήρες, αναγνωριζόταν ως ύψιστης σημασίας από πολλούς καθολικούς

[284] Denis Romano, «Gender and the Urban Geography of Renaissance Venice», *Journal of Social History*, 23, 2 (Χειμώνας 1989), σ. 339-40. Mary Laven, *The Virgins of Venice. Enclosed Lives and Broken Vows in the Renaissance Convent*, Penguin, Λονδίνο 2003, σ. xv-xviii.

[285] Για την προσπάθεια της Καθολικής Εκκλησίας για τον εκχριστιανισμό των Εβραίων γυναικών και τον ρόλο των γυναικών μοναχών αλλά και των κοσμικών γυναικείων αδελφοτήτων, πβ. Tamar Herzig, «'For the Salvation of This Girl's Soul': Nuns as Converters of Jews in Early Modern Italy», *Religions*, 8, 252, (2017), σ. 1-12. Για την προσπάθεια της Βενετίας για παροχή φιλανθρωπίας μέσω της εκπαίδευσης και της ηθικής αναμόρφωσης, πβ. Brian Pullan, *Rich and Poor in Renaissance Venice. The Social Institutions of a Catholic State, to 1620,* Basil Blackwell, Οξφόρδη 1971, σ. 372-422.

[286] Valier, *Instituzione d'ogni stato lodevole*, σ. 90-1 (F8r-F8v). Η Casa delle Zitelle ονομαζόταν και Santa Maria della Presentazione και βρισκόταν στην Giudecca της Βενετίας, αλλά έχει επικρατήσει η παραπάνω ονομασία, πβ. Pietro Zovatto (επιμ.), *Storia della spiritualità italiana*, Città Nuova, Ρώμη 2002, σ. 336-7.

[287] John W. O'Malley, «I primi Gesuiti», *Vita e pensiero*, Μιλάνο 1999, σ. 206. Monica Chojnacka, «Women, Charity and Community in Early Modern Venice: The Casa delle Zitelle», *Renaissance Quarterly*, 51, 1 (Άνοιξη 1998), σ. 71-3.

ιερείς όπως, π.χ, ο Gabriele Paleotti, που ενθάρρυνε την παροχή εκπαίδευσης σε νεαρά κορίτσια όπως και την προσφορά φιλανθρωπίας σε εκείνους που είχαν ανάγκη[288].

Στις αρχές του 17ου αιώνα γεννήθηκε στη Γένοβα η Eleonora Ramirez di Montalvo, η οποία έλαβε εκπαίδευση στο Μοναστήρι του S. Jacopo στην Φλωρεντία. Η Montalvo παρουσιαζόταν από μεταγενέστερους συγγραφείς ως *«μια γυναίκα με υποδειγματική ζωή, με μεγάλη* [θρησκευτική], *αφοσίωση και άγια συναισθήματα,* […], *που ίδρυσε σχολεία για να εκπαιδευτούν οι νέες ευγενείς στην οικιακή αρετή και σε όλα τα άλλα καθήκοντα και τις εργασίες των γυναικών που αρμόζουν σε μια καλή μητέρα της οικογένειας, χωρίς να μην τους μαθαίνει πως να είναι ταπεινές και να τις καλλιεργεί με εκπαίδευση αρμόζουσα στη θέση τους»*[289]. Τα ιδρύματα της Ramirez di Montalvo, όπως παρατηρεί η Jennifer Haraguchi, είχαν ως πρωταρχικό τους μέλημα την εκπαίδευση νεαρών κοριτσιών από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, και λόγω μειωμένων μέσων και της έλλειψης άλλων σχολικών ιδρυμάτων, λειτούργησαν ως ένας από τους κυρίους φορείς εκπαίδευσης[290].

Η Ramirez di Montalvo ίδρυσε δύο κοσμικά σχολικά ιδρύματα για νεαρές κοπέλες στη Φλωρεντία, το *Il Conventino,* που ιδρύθηκε το 1626, και το *La Quiete* που ιδρύθηκε το 1650. Τα ιδρύματα αυτά διαφοροποιούνται από τα μοναστήρια, καθώς τα κορίτσια που φοιτούσαν σ' αυτά δεν ήταν αναγκασμένα να διαμένουν εκεί ως εσώκλειστα χωρίς τη δυνατότητα να βγαίνουν εκτός των ιδρυμάτων, ενώ δεν ήταν αναγκαίο να λαμβάνουν οποιασδήποτε μορφής θρησκευτικούς όρκους, για να φοιτήσουν σε αυτά. Οι νέες όμως, που δεν είχαν πού να διαμείνουν ή βρίσκονταν σε κίνδυνο, διέμεναν στις κατοικίες των ιδρυμάτων που ονομάζονταν *«case»*. Οι κανόνες των ιδρυμάτων αυτών υπάγονταν στους κανόνες της Αγίας Κλάρας *(St. Chiara)*. Τα ιδρύματα αυτά εξακολούθησαν να λειτουργούν ως κοσμικές αδελφότητες και όχι ως μοναστήρια έως και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα[291].

Με την ανανέωση του κανονισμού λειτουργίας των μονών, που προέκυψε ως αποτέλεσμα της Καθολικής Μεταρρύθμισης, τέθηκαν αυστηροί κανονισμοί για το

---

[288] Silvia Evangelisti, *Nuns. A History of Convent Life 1450-1700*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2007, σ. 202-3.
[289] Emanuele Repetti, *Notizie e guida di Firenze e de' contorni*, Guglielmo Piatti, Φλωρεντία 1841, σ. 137.
[290] Haraguchi, *Educating rich and poor girls*, σ. 5-8.
[291] Maria Pia Paoli, «Ramirez di Montalvo, Eleonora», στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 86 (2016), http://www.treccani.it/enciclopedia/eleonora-ramirez-montalvo_(Dizionario-Biografico)/ [ημερομ. εισόδου: 30/9/2019]. Haraguchi, *Educating rich and poor girls*, σ. 5-8. Για την επιρροή του Τάγματος της Αγίας Κλάρας στην πρώιμη νεότερη Ιταλία, πβ. Nirit Ben-Aryeh Debby, *The Cult of St Clare of Assisi in Early Modern Italy*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2014.

ποιες γυναίκες ή νέες θα μπορούσαν να γίνονται αποδεκτές στα μοναστήρια, κάτι το οποίο οδήγησε πολλές γυναίκες σε κίνδυνο για την επιβίωσή τους ή στο να εκτεθούν στην πορνεία. Από τον 17ο αιώνα και μετέπειτα, περιθωριοποιημένες ανήλικες και ενήλικες γυναίκες, όπως νόθα τέκνα, ορφανά, χήρες, πόρνες και κακοποιημένες γυναίκες, δε γίνονταν πλέον δεκτές από τα μοναστήρια, που έως τότε αποτελούσαν το κατεξοχήν καταφύγιο για ένα μεγάλο τμήμα του γυναικείου πληθυσμού. Οι γυναίκες αυτές δυσκολεύονταν να εξεύρουν καταφύγιο και κοινωνική περίθαλψη από άλλους φορείς, που παρείχαν φιλανθρωπία, όπως, π.χ., τις κοινότητες, λόγω της αδυναμίας στέγασης, σίτισης και περίθαλψης του μεγάλου αυτού αριθμού εκτεθειμένων γυναικών. Το έλλειμμα ιδρυμάτων για αυτές τις γυναίκες και η επιτακτική ανάγκη φιλοξενίας τους κάλυπταν ιδρύματα όπως αυτά της Ramirez, στα οποία δεν γινόταν καμία διάκριση στην αποδοχή τους, δεν λάμβαναν δηλαδή υπόψη την ηλικία, τη σεξουαλική ζωή τους, την κοινωνική, την οικογενειακή και την οικονομική τους κατάσταση[292].

Το 1700 ανάλογο ίδρυμα ιδρύθηκε από την οικογένεια Da Verrazzano, που παρείχε σε νέες άπορες, ανεξαρτήτως καταγωγής, δωρεάν εκπαίδευση και στέγαση. Το εκπαιδευτικό αυτό ίδρυμα ονομαζόταν *Conservatorio di S. Francesco di Sales* ή αλλιώς *Il Conventino.* Αυτό το σχολείο διοικούνταν από κοσμικές γυναίκες, που είχαν λάβει τρίτης τάξης θρησκευτικούς όρκους (*terziale)*. Κάποιες νέες μπορούσε να διαμένουν σε αυτό, αφού το ίδρυμα μπορούσε να φιλοξενήσει έως και σαράντα τρόφιμες. Οι νέες, που δε διέμεναν εκεί αλλά στις πατρικές τους εστίες ανέρχονταν μέχρι και τις εκατό, δηλαδή το σχολείο είχε περιθώρια να εξυπηρετεί στο σύνολο 140 μαθήτριες. Η εκπαίδευση που δινόταν ήταν θρησκευτική και προσαρμοσμένη ανάλογα με την ηλικία των νεανίδων και την κοινωνική τους θέση. Εκτός από τη χριστιανική όμως εκπαίδευση διδάσκονταν ακόμη και μαθήματα ιταλικής και γαλλικής γλώσσας, ενώ εκπαιδεύονταν και σε διάφορα αντικείμενα, όπως στη γεωγραφία, στην ιστορία, στο σχέδιο και στη μουσική[293].

Το γεγονός πως οι τρόφιμες δε δεσμεύονταν να ακολουθούν τον μοναστικό βίο και να λαμβάνουν όρκους όπως οι μοναχές, τους έδινε τη δυνατότητα να εντάσσονται στην κοινωνία, εφόσον αργότερα θα επέλεγαν να παντρευτούν ή και να παραμείνουν εντός της αδελφότητας, προσφέροντας ως «κοσμικές μοναχές», αρωγή και φροντίδα

[292] Haraguchi, *Educating rich and poor girls*, σ. 5-8.
[293] Repetti, *Notizie e guida di Firenze e de' contorni,* σ. 138.

στους αδυνάτους. Αυτό όμως που διαφοροποιούσε την παρεχόμενη εκπαίδευση της Ramirez από άλλα αντίστοιχα ιδρύματα στον ιταλικό χώρο, όπως για παράδειγμα των απογευματινών σχολείων της Ρώμης, τα οποία και ιδρύθηκαν την ίδια περίοδο περίπου, ήταν η ποιότητα της εκπαίδευσης των κοριτσιών η οποία είναι δυνατόν να παραλληλιστεί με την εκπαίδευση που λάμβαναν κορίτσια των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων και των ελίτ[294].

Το *curriculum* και η πολιτική της μη διάκρισης στην πρόσβαση στην εκπαίδευση των γυναικών μαζί με τις οικιακές τους υποχρεώσεις, που είχε θέσει η Ramirez για τα νέα κορίτσια, όπως σημειώνει η Haraguchi, αποτελούσε *«ένα μοναδικό φαινόμενο στις γυναικείες θρησκευτικές κοινότητες της πρώιμης νεότερης περιόδου»*[295]. Οι κοινότητες ήταν μικτές, αναφορικά με τον μη διαχωρισμό τους σε εύπορα και φτωχά κορίτσια. Υπήρχαν ωστόσο υπηρέτριες, αλλά και αυτές έπρεπε ισάξια να *«εκπαιδευτούν με αρετή στην καλή συμπεριφορά, να μάθουν να προσεύχονται* […] *στο χριστιανικό δόγμα και άλλες ευλαβείς προσευχές. Όλες να γνωρίζουν τουλάχιστον να ράβουν, να κόβουν, να διαβάζουν και να γράφουν, σύμφωνα με τις ικανότητες της καθεμίας»*[296]. Αναγνωριζόταν επίσης ως προϋπόθεση για όλες τις γυναίκες, ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης, να γνωρίζουν τις οικιακές εργασίες, απαραίτητο προσόν προκειμένου να λάβουν σύζυγο και να παντρευτούν, γι' αυτό και στο πλαίσιο της διδασκαλίας στα ιδρύματα της Ramirez di Montalvo διδάσκονταν και οικοκυρικά. Παράλληλα, λαμβανόταν πρόληψη και για εκείνες τις γυναίκες που προέρχονταν από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, ώστε να καθίσταται δυνατόν και εκείνες να επωφελούνται, λαμβάνοντας μια σφαιρική εκπαίδευση, που περιλάμβανε μουσική, λατινικά και μαθηματικά[297].

Α΄. 7. Η κοσμική αδελφότητα της *«Beata Vergine»* και η *«vita mista»*

Το 1610 ιδρύθηκε από την χήρα Lucia Perotti το *Collegio della Beata Vergine* στην Κρεμόνα. Η Perotti (1568-1641) γεννήθηκε στην Κρεμόνα και δραστηριοποιήθηκε εκεί, αφιερώνοντας τη ζωή της στην εκπαίδευση των νέων κοριτσιών της περιοχής. Το Κολέγιο της *Beata Vergine*, ακολουθούσε τις αρχές του τάγματος των Βενεδικτίνων

[294] Haraguchi, *Educating rich and poor girls*, σ. 5-8.
[295] Haraguchi, *Educating rich and poor girls*, σ. 8-9.
[296] Eleonora Ramirez di Montalvo, «*Ricordi che appartengono alle Superiori.* AXI. Archivio della Quiete», Φλωρεντία, στο Haraguchi, *Educating rich and poor girls*, σ. 8, υποσημ. 28.
[297] Haraguchi, *Educating rich and poor girls*, σ. 27-8.

(*Benedetto Collegio)*, είχε ως στόχο την εκπαίδευση νεαρών κοριτσιών των ελίτ και λειτουργούσε ως κοσμική αδελφότητα (*congegazione secolare)*[298]. Οι τρόφιμες μπορούσαν να λαμβάνουν μοναστικούς όρκους, εάν το επιθυμούσαν, αλλά μπορούσαν, κατά το παράδειγμα της Ramirez di Montalvo, να αποφασίζουν εάν τελικά επιθυμούσαν να συνάψουν γάμο[299].

Πληροφορίες για τη λειτουργία αλλά και για τους σκοπούς του Κολεγίου μπορούμε να λάβουμε από τον *Διάλογο*, πιθανώς γραμμένο από την ηγουμένη του Κολεγίου ή και από την ιδρύτρια της αδελφότητας Lucia Perotti. Το 1618 εκδόθηκε το έργο με τίτλο: *Διάλογος για την εκπαίδευση* των *Παρθένων Δοκίμων του Κολεγίου της Αγιοτάτης Παναγίας στην πειθαρχία και στο πνεύμα* (*Dialogo per instruire le Vergini Novitie del Collegio della Madonna Santissima nella disciplina, e spirito)*. Ο διάλογος, απευθυνόταν στις *«novitie»*, δηλαδή στις νεαρές δόκιμες που ανήκαν στο Κολέγιο. Ο διάλογος αποτελείται από τρία μέρη, με το πρώτο και το δεύτερο να συνομιλούν η Μητέρα (*Madre),* δηλαδή η ηγουμένη, με τη δόκιμη (*Novitia)* για ζητήματα αναφορικά με τη ζωή στο Κολέγιο όπως και για τη χριστιανική πίστη[300].

Για το ποια ήταν η φύση του Κολεγίου μάς πληροφορεί η ηγουμένη σε μια από τις ερωτήσεις της δόκιμης μοναχής, που έθετε το ερώτημα ποιος ήταν ο ρόλος και ο σκοπός λειτουργίας του Κολεγίου. Η ηγούμενη όρισε τη φύση του Κολεγίου ως εξής: *«Το Κολέγιο σημαίνει μια κοινότητα ανθρώπων ενωμένων μαζί για καλό σκοπό, και έτσι το Κολέγιο των Παρθένων της Παναγίας, σημαίνει μια αδελφότητα νεαρών παρθένων ενωμένων μαζί για τη θεία κλήση που κάνουν ζωή κοινή στην υπηρεσία του Θεού, εμπνεόμενες από τη χριστιανική τελειότητα, κάτω από την προστασία της Παναγίας Παναγιότατης Μητέρας του Θεού, της παρθένας των παρθένων»*[301]. Διαχωρίζοντας τη θέση τους από τις μοναχές η ηγουμένη χαρακτηριστικά αναφέρει για την ταυτότητά τους πως *«εμείς όμως έχουμε το πλεονέκτημα να ζούμε σε κοινότητες, όπως οι μοναχές, χωρίς να έχουμε τίποτα κοινό, ζούμε κάτω από την υπακοή και μπορούμε μόνο να πηγαίνουμε στην Εκκλησία του S. Marcellino και S. Pietro για να ακούμε το κήρυγμα και τα Άγια Μυστήρια»*[302]. Οι «κοσμικές μοναχές» ενώ παρουσίαζαν κοινά χαρακτηριστικά

[298] Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie,* σ. 5.
[299] Thomas A. Brady Jr, Heiko A. Oberman, James D. Tracy, *Handbook of European History 1400-1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, τ. 2: Visions, Programs and Outcomes, Brill 1995, πβ. υποσημ. 28, σ. 309. Haraguchi, *Educating rich and poor girls*, σ. 3.
[300] Suore della Beata Vergine Cremona, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie del Collegio della Madonna Santissima nella disciplina, e spirito*, Κρεμόνα 1618.
[301] Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie,* σ. 7.
[302] Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie,* σ. 5.

με τις μοναχές, ο μη φυσικός τους εγκλεισμός στο μοναστήρι και η δυνατότητά τους να βγαίνουν εκτός του ιδρύματος, έστω και για τον εκκλησιασμό τους, τις διαφοροποιούσε αρκετά από τις μοναχές, δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο μίαν άλλη ταυτότητα.

Η ζωή των γυναικών αυτών, στόχευε στην «*τελειότητα»* (*perfettione)*. Εξαιτίας της μη δυνατότητας ένταξής τους σε κάποιον από τους δύο συνηθισμένους και έμφυλα προκαθορισμένους προορισμούς, που αναγνωρίζονταν ως πρότυπα ζωής κατά τη μεσαιωνική και την πρώιμη νεότερη περίοδο, τον *«ενεργό βίο» (vita attiva)*[303] και τον *«στοχαστικό βίο» (vita contemplativa),* η ηγουμένη υποστήριξε πως στο Κολέγιο οι γυναίκες ακολουθούσαν έναν συνδυασμό των δύο παραπάνω προτύπων ζωής που ονομαζόταν *«vita mista»*[304]. Οι όροι αυτοί, που συναντώνται συχνά σε διάφορα έργα της περιόδου και αποτελούσαν καθοριστικούς παράγοντες για τον τρόπο ζωής των ανθρώπων, αφού καθορίζονταν βάσει έμφυλων περιορισμών, κατασκευάζονταν στο διάλογο εντός της χριστιανικής ηθικής και του καθήκοντος μιας χριστιανής γυναίκας προς τους συνανθρώπους της.

Η *«vita attiva»* οριζόταν ως ο βίος σύμφωνα με τον οποίο το υποκείμενο εμπλεκόταν ενεργά, με φυσική και σωματική παρουσία σε πράξεις φιλανθρωπίας, βοηθώντας δηλαδή εμπράκτως. Αφορούσε τους ανθρώπους, άνδρες και γυναίκες, που δεν είχαν αναλάβει κάποιο μοναστικό όρκο αλλά παρέμεναν κοσμικοί και ήταν αποφασισμένοι όμως να επιτελούν τα καθήκοντα ενός ευσεβούς Χριστιανού, να προσφέρουν δηλαδή βοήθεια στον πλησίον τους. Χαρακτηριστικά όριζε τον τρόπο αυτό του βίου ακολούθως: *«η vita attiva είναι εκείνη που ταιριάζει με τις πράξεις της σωματικής ευσπλαχνίας, όπως αυτή των νοσοκόμων, οι οποίοι προσπαθούν να ελευθερώσουν τους σκλάβους, και είναι αυτά τα στρατιωτικά τάγματα (ordini militari)»*[305].

Η περιγραφή της *«vita contemplativa»* από την ηγουμένη αφορούσε στο μοναστικό βίο. Η ζωή στο μοναστήρι προϋπέθετε έναν βίο αποσυρμένο από τα εγκόσμια, αφιερωμένο στην περισυλλογή και κυρίως στην προσευχή. Οι μοναχές και οι μοναχοί, μέσω της περισυλλογής και των προσευχών τους, προσέφεραν στον κόσμο που βρισκόταν εκτός των Μονών την ευμένεια του Κυρίου. Ο Agostino Valier στο έργο του για τις μοναχές της Βερόνα, όταν τις επισκέφθηκε το 1575, χαρακτήρισε τα

[303] Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie*, σ. 10.
[304] Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie*, σ. 10-1.
[305] Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie*, σ. 10.

μοναστήρια «*τα οχυρά του κόσμου, προμαχώνες του χριστιανικού λαού*»[306]. Παράλληλα, ο Valier υποστήριξε πως οι μοναχές, μέσω της προσευχής, *«υπηρετούν»* πολλούς ανθρώπους γιατί «*μιλάνε με το Θεό και αποτελούν τον διαμεσολαβητή μεταξύ των δυστυχιών των λαών και του συζύγου τους* [του Χριστού]*»*[307].

Κατά τον ίδιο τρόπο αντιμετωπίζεται και στον *Διάλογο* ο μοναστικός βίος, ως μια υπηρεσία των εγκλείστων γυναικών προς τους ανθρώπους που ζουν στον κόσμο. Η *«vita contemplativa»* οριζόταν ως *«εκείνη που ακολουθεί τη στοχαστική σκέψη της άγιας μοναξιάς και της απόσυρσης όπως των ταγμάτων των Καρθουσιανών, των Καμαλδολίνων, των Βενεδικτίνων, και γενικώς όλες τις έγκλειστες μοναχές, τις οποίες εμείς τιμούμε ως ανώτερές μας»*. Ο ορισμός που δίδεται σε αυτόν τον τρόπο ζωής ή μάλλον ο αυτοκαθορισμός των γυναικών του Κολεγίου, δίδεται από τη *«Madre»,* ύστερα από ερώτηση της δόκιμης μοναχής: *«Η vita mista είναι εκείνη που αναμένεται από τον εαυτό του εκάστοτε ατόμου ως το μέσο της contemplatione, των θείων εργασιών και της παρακολούθησης των θείων λειτουργιών, η προσπάθεια να βοηθήσεις τον συνάνθρωπο μέσω της διαμεσολάβησης της vita attiva, αλλά και των πνευματικών πράξεων όπως έπραξαν πολλοί θεοσεβείς, όπως ο Άγιος Φραγκίσκος, ο Άγιος Δομίνικος και άλλοι. Τώρα το Κολέγιό μας, πέραν από την προσφορά βοηθείας στον διπλανό, φροντίζει να βοηθήσει εκείνες τις νεαρές, που διδάσκονται στο σχολείο ως οικότροφοι και πρέπει να δοθεί δύναμη σε αυτό τον τρίτο τρόπο ζωής, μέσω του οποίου οδηγείται κανείς στη χριστιανική τελειότητα»*[308].

Οι μοναχές δηλαδή ήταν ανώτερες, λόγω του εγκλεισμού και της θρησκευτικής τους αφοσίωσης, από τις γυναίκες του Κολεγίου, που ζούσαν μια ζωή στο μεταίχμιο μεταξύ των δύο κόσμων. Οι γυναίκες που ζούσαν στο Κολέγιο της Perotti διήγαγαν τον διαφορετικό αυτό πρότυπο βίο, που οριζόταν ως *«vita mista»*, ενός άλλου τρόπου ζωής που τις χαρακτήριζε αλλά και τις έτερο-προσδιόριζε[309]. Η *«vita mista»*, ως ένας εναλλακτικός τρόπος ζωής των γυναικών, φαίνεται πως είχε αρχίσει να απασχολεί την πρώιμη νεότερη σκέψη, ήδη από τα τέλη του 15ου αιώνα, καθώς αναδεικνύει το ρόλο μιας τρίτης επιλογής για τις γυναίκες σε σύγκριση με τις κυρίαρχες επιλογές του γάμου

[306] Agostino Valier, *Ricordi di Monsignor Agostino Valier Vescono di Verona lasciati alle monache nella sua visitazione fatta l' anno del santissimo Giubileo 1575,* στο Agostino Valier, *Instituzione d'ogni stato lodevole delle donne christiane and Ricordi di Monsignor Agostino Valier Vescono di Verona lasciati alle monache nella sua visitazione fatta l' anno del santissimo Giubileo 1575,* Francesco Lucioli (επιμ.), MHRA Critican Texts, τ. 43, Modern Humanities Association, Κέιμπριτζ 2015, σ. A9r (128).
[307] Valier, *Ricordi di Monsignor Agostino Valier Vescono di Verona lasciati alle monache*, σ. C12v-D1r (147).
[308] Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie*, σ. 10-11.
[309] Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie*, σ. 10-11.

ή του εγκλεισμού σε μοναστήρι. Αποτελεί μια μεταιχμιακή κατάσταση, κατά την οποία οι γυναίκες αυτές διατηρούσαν την παρθενία τους, χωρίς όμως να αναλαμβάνουν δεσμευτικούς δια βίου μοναστικούς όρκους, αλλά παρέμεναν εκτός, ως λαϊκές, προσηλωμένες στην προσφορά για το συνάνθρωπο. Δεν απαντάται σε πολλά έργα, γι' αυτό και είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η χρήση του όρου από τη συγγραφέα στον *Διάλογο*.

Η μικτή αυτή ζωή στο κοινωνικό γίγνεσθαι των γυναικών αποτελούσε μια μέση κατάσταση μεταξύ δύο αντιθετικών τρόπων ζωής, που συνδύαζαν την προσφορά στην κοινότητα, μέσω πράξεων φιλανθρωπίας. Το άτομο στην περίπτωση αυτήν είχε τη δυνατότητα να αποτραβιέται από την κοινωνία και να ασχολείται με τη σπουδή των γραμμάτων, τη συγγραφή και με την περισυλλογή αλλά και να προσφέρει φιλανθρωπικό έργο με τις πράξεις του. Η Jane Tylus στη βάση του παραδείγματος της Κατερίνας της Σιένα και των αδελφών Μαρίας και Μάρθας, χαρακτηρίζει αυτές τις γυναίκες ως βιβλικές μορφές. Τις προσδιορίζει κατεξοχήν ως εμβληματικές φιγούρες, που ακολούθησαν το παράδειγμα αυτού του βίου, δηλαδή της ύπαρξης και της διαβίωσής τους εντός των εγκοσμίων, μέσω της προσφοράς στους αδυνάτους με παράλληλη δυνατότητα απόσυρσης για περισυλλογή, προσευχή και συγγραφή[310].

Η χρήση του όρου *«vita mista»* για τις κοσμικές μοναχές αποτελεί έναν νεωτερισμό, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε, για την περίοδο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα του πρότυπου αυτού βίου χρησιμοποιούνται και για άλλες κατηγορίες γυναικών σε άλλα έργα, χωρίς όμως τη χρήση του όρου αυτού. Στα έργα του Dolce και του Valier, όταν περιγράφεται η ιδανική, *«τέλεια χήρα»*, αντλώντας από τη βιβλική υποδειγματική φιγούρα της Ιουδήθ, που έσωσε τη πόλη της από τον Ολοφέρνη, χρησιμοποιείται αυτή η κατάταξη, δηλαδή της γυναίκας που βρίσκεται μεταξύ των δύο υποδειγματικών τρόπων ζωής, της *«vita attiva»* και της «*vita contemplativa»*[311]. Ο Dolce αναφέρεται στο παράδειγμα της Ιουδήθ, που αποτελούσε, κατ' αυτόν αλλά σύμφωνα και με άλλους συγχρόνους του υποδειγματική μορφή γυναίκας, καθότι, όπως χαρακτηριστικά την περιγράφει, *«δεν υπάρχει γυναίκα πιο ενάρετη και πιο ειλικρινής, από την οποίο βλέπεις το πιο καθάριο φως να λάμπει, αυτό της «vita attiva» και της «vita contemplativa»*[312].

[310] Jane Tylus, «Geographies of Charity: Women and the *Vita mista* in Renaissance Italy», *Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 44, 2 (Άνοιξη 2014), σ. 346, 359-362.
[311] Dolce, *Dialogo della instituzion delle donne*, σ. 79v.
[312] Dolce, *Dialogo della instituzion delle donne*, σ. 78r-79v.

Με τον ίδιο τρόπο κατασκευάζεται και η ιδεατή μορφή της *«τέλειας χήρας»* στο έργο του Valier. Πολλοί συγγραφείς της περιόδου όριζαν πως μόνον οι άνδρες ήταν χρήσιμοι για την κοινωνία, καθώς η χρησιμότητα κάποιου είχε άμεση σχέση με την προσφορά του ανθρώπου στην κοινωνία, ως ενεργού μέλους της, δηλαδή μέσω της προσφοράς του στην οικονομία, στην πολιτική ή σε άλλες υπηρεσίες. Την άμεση αυτή προσφορά οι γυναίκες δεν μπορούσαν σε καμία περίπτωση να πραγματώσουν, καθώς αυτό δε θα μπορούσε να συμβαδίζει με τους όρους που είχαν τεθεί την περίοδο αυτήν, όπου ο χώρος προσφοράς τους, χωρίς να υπάρχει πιθανότητα να θιγεί η ηθική ή η σωματική τους ακεραιότητα, ήταν ο οίκος τους και η οικογένειά τους[313].

Οι άνδρες όμως, από την άλλη, μπορούσαν να διάγουν τη *«vita attiva»*, λόγω της δυναμικότητας του φύλου τους, ενώ οι γυναίκες και όσοι άλλοι διήγαν την «*vita contemplativa»*, χωρίς να είναι μοναχοί ή μοναχές, ουσιαστικά ήταν άφρονες και επιρρεπείς στο σφάλμα και στην αμαρτία, κατά τον Valier. Ο *Διάλογος* μεταξύ της ηγουμένης και της δόκιμης, στον οποίο αναφέρθηκα, θα μπορούσε ουσιαστικά να θεωρηθεί ατύπως ως μια έμμεση υπεράσπιση των γυναικών και των επιλογών σχετικά με τη ζωή που ορισμένες γυναίκες συνειδητά θα μπορούσαν να ακολουθήσουν. Δείχνει πως υπήρχε δυνατότητα επιλογής και ενός νέου τύπου ζωής με τον οποίο ο άνθρωπος να καθίσταται ενάρετος και να ακολουθεί τα πρότυπα χριστιανικής συμπεριφοράς. Ιδιαίτερα, η συγκεκριμένη κατηγορία θα μπορούσε να καταστήσει τις γυναίκες αυτές ως πρότυπα, λόγω της διπλής προσφοράς τους. Οι γυναίκες αυτές δηλαδή προσεύχονταν για τους άλλους και προσέφεραν σε όσους είχαν ανάγκη, ενώ παράλληλα, επειδή είχαν τη δυνατότητα να αποκτήσουν εκπαίδευση, θα μπορούσαν να αναγνωρισθούν ως *«άγια πρόσωπα»* και να αλλάξει η θεώρησή τους από την κοινωνία που θεωρούσε πως αποτελούσαν «*άχρηστα»* μέλη της κοινωνίας[314]. Τα επιχειρήματα της *«Madre»* αλλά και γενικά όσων υποστήριζαν τη *«vita mista»*, στηρίζονταν στο γεγονός πως οι γυναίκες που επέλεγαν τις κοσμικές θρησκευτικές αδελφότητες δεν ήταν εξαναγκασμένες, λόγω της μη ανάληψης μοναστικών όρκων, να παραμένουν έγκλειστες και να συνεισφέρουν με τον τρόπο αυτόν στους άλλους μόνο με την προσευχή. Μπορούσαν να παρακολουθούν τις λειτουργίες της Εκκλησίας και παράλληλα να βοηθούν τον συνάνθρωπό τους.

[313] Valier, «Della vera e perfetta viduità», στο *Instituzione d'ogni stato*, σ. F6r-F10r, (90-1)
[314] Valier, «Della vera e perfetta viduità», στο *Instituzione d'ogni stato*, σ. F6r-F10r, (90-1)

Ο ηγούμενος Don Silvano Razzi ανήκε στο απομονωτικό τάγμα των Καμαλδολίνων (Camaldolese) που είχε έδρα στην Φλωρεντία˙ πραγματεύτηκε στο έργο του *Περί της χριστιανικής φειδούς* (*Della Economica christiana)*, το ζήτημα της *«vita attiva»* και της *«vita contemplativa»*[315], ενώ σε έργο του για τις αξιομνημόνευτες για την αγιότητά τους γυναίκες με τίτλο *Περί των ένδοξων λόγω αγιότητας γυναικών (Delle vite delle donne illustri per santità),* σημειώνει την αξία της *«vita mista»* όπως και τη σημασία που έδωσε ο Χριστός σε αυτήν. Ο Razzi αναφέρεται στον *Βίο της Αγίας Στεφανίας* (*Vita della beata Stefana)* και στο φιλανθρωπικό της έργο προς τους φτωχούς, τους ασθενείς και τους αδύναμους και στο γεγονός πως μια μέρα ο Χριστός εμφανίστηκε στην Αγία Στεφανία λέγοντάς της: «*πως ήθελε να ασκεί όχι μόνο τη «vita contemplativa» αλλά ακόμη και την «attiva», καθώς μεγαλύτερη είναι η αξία της «vita mista» που ακολούθησε και ο ίδιος».* Ο μεικτός τρόπος ζωής ήταν μια επιλογή, που συνδύαζε την προσφορά με την προσευχή, εισάγοντας μια νέα διάσταση στις επιλογές της γυναικείας πραγματικότητας, επιβεβαιώνοντας με τον τρόπο αυτόν, μέσω υποδειγματικών γυναικών και στο πλαίσιο της θρησκευτικής παράδοσης, την αξία του φιλανθρωπικού έργου στην κοινωνία[316]. Εφόσον οι «κοσμικές μοναχές» ακολουθούσαν το πρότυπο της ζωής του Χριστού, έρχονταν πιο κοντά του, ο βίος τους συμβάδιζε με εκείνου, παρόλο που δεν θεωρούνταν «νύφες» του Χριστού, εφόσον δεν είχαν λαμβάνει μοναστικούς όρκους.

Η προσφορά εκπαίδευσης από γυναίκες, με διαφορετικό κοινωνικό υπόβαθρο, σε νεαρές κοπέλες, είχε ως απώτερο στόχο το «κοινό καλό» και την παράλληλη σωματική προστασία τους από μια ενδεχόμενη διαφθορά τους. Μέχρι και τα μέσα του 16ου αιώνα το βάρος των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων στρεφόταν στην αντιμετώπιση των άμεσων αναγκών των φτωχών και κυρίως της επιβίωσής τους. Αυτή η «*σωματική φιλανθρωπία*», ή με άλλη διατύπωση, η «*πρακτική φιλανθρωπία»*, μετεξελίχθηκε σε μια νέα μορφή φιλανθρωπίας, την «*πνευματική φιλανθρωπία»,* που στόχευε στην παροχή εκπαίδευσης στους άπορους νέους και νέες των ιταλικών πόλεων με στόχο μελλοντικά και κατά τον ενήλικο βίο τους να εξοπλίζονται με τις απαραίτητες

[315] Laura Battifera degli Ammannati, *Laura Batiifera and her Literary Circle: An Anthology*, Victoria Kirkbam (επιμ. και μτφρ.), The University of Chicago Press, Σικάγο 2006, υποσημ. 14, σ. 367. Girolamo Razzi, *Della Economica christiana, e civile di don Silvano Razzi. I due primi libri. Ne quali da un nobile brigata di Donne, et Huomini si ragiona della cura, e governo familgliare: secondo la legge Christiana, e vita Civile*, Bartolomeo Sermartelli, Φλωρεντία 1568.

[316] Girolamo Razzi, *Delle vite delle donne illustri per santità, raccolte dal P. Abate Don Silvano Razzi Camaldolense*, τ. 1, Cosimo Giunti, Φλωρεντία 1606, σ. 18.

ικανότητες για να διαφεύγουν τον κίνδυνο της ενήλικης φτώχειας[317]. Οι κοσμικές αυτές αδελφότητες και τα κολέγια προωθούσαν τη *«vita mista»* ως πρότυπο ζωής, που θα μπορούσαμε να την προσδιορίσουμε ως ένα συνδυασμό έμπρακτης φιλανθρωπικής προσφοράς ή μιας *«ενεργής πνευματικότητας»*, μέσω της στέγασης και της διατροφής των άπορων κοριτσιών όπως και άλλων ανθρώπων εντός της πόλης, που είχαν ανάγκη οικονομικής βοήθειας και παράλληλα παροχής πνευματικής φιλανθρωπίας στις ίδιες τις νέες, καθώς πρωταρχικός στόχος του Κολεγίου ήταν να τούς παρέχεται εκπαίδευση. Συγκεκριμένα, οι κοσμικές αυτές αδελφότητες, μέσω της *«ενεργής πνευματικότητας»*, προσεύχονταν για τους άλλους αλλά και στήριζαν τους έχοντες ανάγκη με άμεσες ενέργειες και πράξεις[318].

Αυτός ο *«τρίτος τρόπος ζωής»* (*terza sorte di vita)*, δηλαδή η *«vita mista»* οδηγούσε στη «*χριστιανική τελειότητα»* (*perfettione Christiana)*, που ήταν και ο απώτερος στόχος του Κολεγίου των Παρθένων της Παναγίας. Τί σήμαινε όμως αυτή η έννοια; Βάσει των λεγομένων της *«Madre»*, η έννοια αυτή συμπυκνωνόταν σε δύο συστατικά στοιχεία, τη *«φιλανθρωπία»* (*carita)* και την αγάπη για το Θεό. Η φιλανθρωπία ήταν τριών ειδών: η πρώτη ήταν η αδιάκοπη και αληθινή αγάπη για το Θεό, η δεύτερη η αγάπη για τους άλλους ισότιμα με το Θεό και η τρίτη ο συνδυασμός μεταξύ των δύο παραπάνω. Η τελευταία, όπως σημειωνόταν, *«είναι κατάλληλη για τους υπηρέτες και τις υπηρέτριες του Θεού, εκείνες εμμένουν σε όλα τα εμπόδια που υπάρχουν σε αυτή τη ζωή, που είναι τρία, τα αγαθά της τύχης, τα αγαθά του σώματος, τα αγαθά της ψυχής, και βρίσκονται στο μέσο τριών αρετών, της φτώχειας, της αγνότητας και της υπακοής, που χωρίς αμφιβολία είναι οι πιο τέλειες* [αρετές] *και αγαπητές στο Θεό*»[319].

Τα Κολέγια αυτά στα οποία αναφέρθηκα, όπως της Montalvo, της Perotti στην Ιταλία, ή της Mary Ward στην Αγγλία, λειτουργούσαν περισσότερο ως σχολικά ιδρύματα κοσμικών αδελφοτήτων (*congregazione secolare)* και ως τόποι συλλογικής λατρευτικής πρακτικής για τις νεαρές γυναίκες[320]. Η μορφή αυτή θρησκευτικής

[317] Terpstra, *Cultures of Charity*, σ. 8, 30.
[318] Silvia Evangelisti, *Nuns. A History of Convent Life 1450-1700,* Oxford University Press, Οξφόρδη 2007, σ. 201.
[319] Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie*, σ. 12.
[320] Haraguchi, *Educating rich and poor girls*, σ. 3. Η Mary Ward (1585-1645) προερχόταν από οικογένεια Καθολικών της Αγγλίας. Λόγω της απόσχισης της Αγγλικανικής Εκκλησίας από την Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και τη διάλυση των μοναστηριών κατά τη βασιλεία του Ερρίκου Η΄, πολλοί καθολικοί, όπως και η Ward, κατέφυγαν σε άλλες ευρωπαϊκές καθολικές περιοχές, ώστε να λάβουν καθολική εκπαίδευση και να ασκούν ελεύθερα την πίστη τους. Το 1609 ίδρυσε κοσμική αδελφότητα, στην οποία παρεχόταν και εκπαίδευση για τις άπορες νέες και τις Αγγλίδες που ήταν καθολικές, στην περιοχή Gravelines της Ισπανικής Ολλανδίας, σημερινή βόρεια Γαλλία. Ίδρυσε πολλές παρόμοιες ανοιχτές κοσμικές αδελφότητες, που είχαν κεντρικό στόχο την εκπαίδευση των κοριτσιών στο καθολικό

αφοσίωσης απασχολούσε τον κλήρο της περιόδου και πολλά από αυτά τα κολέγια δεν είχαν λάβει τη νομιμοποίηση από τις τοπικές ιερατικές και τις παπικές αρχές. Η λειτουργία όμως και το όφελος, που ενδεχομένως θα προσέφεραν στην κοινωνία, απασχολούσε και τους γονείς που θα αποφάσιζαν την παραμονή των θυγατέρων τους σε αυτά. Ο επεξηγηματικός αυτός *Διάλογος για την εκπαίδευση των δοκίμων* στόχευε πιθανώς στην πληροφόρηση των γονέων και των δυνάμει δοκίμων θυγατέρων τους για τη φύση του Κολεγίου της *Beata Vergine* και για τους στόχους του. Το γεγονός πως δεν ήταν έγκλειστες, όπως οι μοναχές, έθετε το πρόβλημα του χώρου, δημόσιου και ιδιωτικού, στον οποίο οι γυναίκες έπρεπε να βρίσκονται και να δραστηριοποιούνται. Ο περιορισμός των γυναικών κατείχε κεντρική θέση στη σκέψη των κοσμικών και των εκκλησιαστικών αρχών, καθώς ο περιορισμός των γυναικών στον ιδιωτικό χώρο διασφάλιζε τον διαρκή έλεγχο εκ μέρους των ανδρών επί της σεξουαλικότητας των γυναικών και την διασφάλιση της τιμής τους[321].

Ωστόσο, όπως αποτυπώνεται στο *Διάλογο,* ο μη εγκλεισμός τους, όπως στην περίπτωση των Μοναστηριών, ενέπνεε ανησυχίες καθώς ήταν διάχυτος ο προβληματισμός αναφορικά με το κατά πόσον ήταν δυνατός ο έλεγχος των νεανίδων και κυρίως η διατήρηση της παρθενίας τους. Με έμφαση ωστόσο δίνονταν οι κανόνες του Κολεγίου, που δεν ήταν άλλοι από *«τη διατήρηση της τελείας των αρετών, δηλαδή της αγνότητας, της φτώχειας και της υπακοής»*, τους οποίους και λάμβαναν δημοσίως. Η αγνότητα και η καθαρότητα *(purità)* οριζόταν πως έπρεπε *«να είναι η πρωταρχική αρετή για τις Παρθένες της Παναγίας, των οποίων η αρετή είναι όπως το επίθετό τους, αφού ονομάζονται Maria Vergine, τίτλος που τους αρμόζει* […] *η καθαρότητα σε εμάς είναι η μεγαλύτερη υποχρέωση που έχουμε για την τήρηση αυτού του όρκου»*[322]. Οι δόκιμες μπορούσαν να βγαίνουν εκτός του Κολεγίου, κυρίως για να συναντούν τους συγγενείς τους όπως και για να παρακολουθούν τη Θεία Λειτουργία στην εκκλησία και η αποχώρησή τους από τα κλειστά όρια του Κολεγίου συνιστούσε για τη σκέψη της περιόδου κίνδυνο για τη διατήρηση της παρθενίας τους. Η *«Madre»* εντούτοις φρόντισε να καθησυχάσει τους αναγνώστες του *Διαλόγου*, καθώς για τις νέες του Κολεγίου *«η παρθενία διατηρείται με τον σκοπό του γάμου στον κατάλληλο καιρό»*[323].

δόγμα, μέχρι και το τέλος της ζωής της, που απευθύνονταν στις παραπάνω ομάδες κοριτσιών σε όλη την Ευρώπη. Το 1631 τα ιδρύματά της και η δράση της καταδικάστηκαν από τον Πάπα Ουρβανό Η΄ και διατάχθηκε η διάλυσή τους, πβ. Evangelisti, *Nuns. A History of Convent Life,* σ. 211-16.

[321] Romano, «Gender and the Urban», σ. 348.

[322] Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie,* σ. 15-6.

[323] Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie,* σ. 17.

Η αιτία συγγραφής του *Διαλόγου για την εκπαίδευση των δοκίμων,* όπως αναφέρει η δόκιμη, είναι *«όχι για να ικανοποιήσω τη δική μου θέληση να μάθω για τη φύση όλων των πραγμάτων αλλά για να απαντήσω στους γονείς μου και σε όποιον άλλον ψάχνει για την κλίση και την κατάστασή μου»*[324]. Στο πρώτο βιβλίο γίνεται διάκριση μεταξύ αυτού του νέου τύπου κοσμικής μονής και του καθιερωμένου κλασικού τύπου μοναστηριού, ενώ παράλληλα τίθενται τα ερωτήματα αμφισβήτησης της «νομιμότητάς» του σε σύγκριση με τα μοναστήρια. Πρόκειται για μια απολογία ύπαρξης και διατήρησης αυτού του τύπου κολεγίου με τη φιλοξενία των γυναικών σε ένα διαφορετικής μορφής τρόπο ζωής, όπου μια συλλογικότητα γυναικών συνεισέφερε στο κοινωνικό σύνολο, ενώ παράλληλα παρεχόταν διδασκαλία και όλα τα απαραίτητα για τη ζωή εφόδια, εντός αυτής της ιδιότυπης για τα πρότυπα της μετα-τριδεντινής περιόδου κοινότητας.

Το ζήτημα ήταν εάν αυτού του είδους τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, που βρίσκονταν υπό την αιγίδα θρησκευτικών αδελφοτήτων, θα μπορούσαν να αποτελέσουν μια εναλλακτική λύση έναντι των μοναστηριών. Επίσης, τα μοναστήρια απευθύνονταν κυρίως σε νέες που οι οικογένειές τους είχαν μεγάλη οικονομική επιφάνεια, ενώ οι νέες από μη προνομιούχα οικονομικά οικογενειακά περιβάλλοντα ή και οι ορφανές νέες δεν μπορούσαν να εισέλθουν με ευκολία σε αυτά, ώστε να τούς παρέχεται εκπαίδευση[325].

Το διακύβευμα που ανέκυπτε ήταν μεταξύ του εγκλεισμού των γυναικών και της περιορισμένης ελευθερίας. Στις μονές οι νέες μοναχές, εξαιτίας της *«clausura»,* όφειλαν να παραμένουν έγκλειστες σ' αυτά δια βίου. Επομένως, τα μοναστήρια θα έπρεπε να απευθύνονται μόνο σε όσες νεαρές είχαν πραγματική κλίση προς το Θεό, αλλά και σ' όσες δεν θα είχαν κάποια άλλη επιλογή μόρφωσης και η οικογένειά τους και οι ίδιες εκδήλωναν τη διάθεση να εκπαιδευτούν και να μορφωθούν στα ιδρύματα αυτά χωρίς όμως να οφείλουν να λαμβάνουν τους μοναστικούς όρκους και να χειροτονούνται μοναχές. Το Κολέγιο όμως αυτό δεν είχε αναγνωριστεί από τις θρησκευτικές αρχές και το ζήτημα νομιμοποίησής του ετίθετο στον *Διάλογο* της ηγουμένης. Σε αντίθεση με το Τάγμα των Ουρσουλίνων, που γνώρισε την αποδοχή από τον Πάπα και τον Carlo Borromeo, που το είχε λάβει υπό την αιγίδα του και του είχε

[324] Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie,* σ. 3.
[325] Evangelisti, *Nuns. A History of Convent Life,* σ. 206-7.

αναθέσει να αναλάβει μέρος της κατήχησης με βάση τις αρχές της καθολικής πίστης, το Κολέγιο της *Beata Vergine* δεν είχε λάβει επίσημη αναγνώριση[326].

Στον *Διάλογο* γίνεται λόγος για τον ιερέα Jean Gerson και την εναντίωσή του προς τον μη εγκλεισμό αυτών των γυναικών, ο οποίος σημείωνε: *«πως όποιος μάταια περιπλανάται, σπανίως γίνεται Άγιος»*. Οι γυναίκες αυτές, λόγω της δυνατότητάς τους να βγαίνουν εκτός του Κολεγίου , ψέγονταν: «*Λένε μερικοί πως δεν τους αρέσει ο συγκεκριμένος τρόπος ζωής, γιατί, εάν ήθελαν να γίνουν Μοναχές, έπρεπε να πάνε στο Μοναστήρι να κλειστούν χωρίς ποτέ να μπορούν να βγουν έξω, εάν ήθελα να είμαι του κόσμου, έπρεπε να παντρευτώ, είναι σαν να φοράς στα πόδια δύο διαφορετικά παπούτσια, κάτι το οποίο δεν μπορεί να είναι καλό, χρειάζεται να είσαι, όπως λέει το ρητό: ή κρέας ή ψάρι ή θρησκευόμενη ή κοσμική»*[327]. Το χωρίο αυτό αναδεικνύει το πόσο «περίεργη» και ασύμβατη με τις καθιερωμένες καταστάσεις ήταν μια γυναίκα να βρίσκεται στην κατάσταση των *«terziale»* γυναικών. Το ζήτημα των γυναικών αυτών είχε εγείρει αντιπαράθεση στους ιερατικούς κύκλους με κάποιους ιερείς να υποστηρίζουν πως οι διατάξεις του Τριδέντου του 1563 και το Διάταγμα του Πάπα Πίου Δ΄, *Circa Pastoralis*, έπρεπε να αφορούν μόνο τις μοναχές που είχαν λάβει όρκους δεύτερης τάξης και άλλους να υποστηρίζουν πως και εκείνες που είχαν λάβει όρκους τρίτης τάξης όφειλαν να συμμορφώνονται με την «*clausura*»[328].

Ο *Διάλογος* είναι μια κειμενική υπεράσπιση των κοσμικών αυτών θρησκευτικών αδελφοτήτων και συνιστά μια έκκληση προς τη νομιμοποίησή τους από τις ιερατικές αρχές. Τα επιχειρήματα στηρίζονταν στην αντίθεση ανάμεσα στο νέο και στο κατεστημένο, στην αλλαγή των συνθηκών ζωής, της κοινωνικής και της πολιτικής κατάστασης, όπως ίσχυε στη μακρά διάρκεια του χρόνου, και βέβαια στην ανάγκη προσαρμογής και συμμόρφωσης της κοινωνίας στις αυξανόμενες ανάγκες για φιλανθρωπία και εκπαίδευση, λόγω της οικονομικής κρίσης του 17ου αιώνα και της ραγδαίας αύξησης του φαινομένου της αστικής φτώχειας[329]. Το Κολέγιο παρουσιαζόταν στο *Διάλογο* ως κάτι το νέο και οι παραδοσιακές μονές ως μια κατεστημένη και αναχρονιστική πλέον επιλογή. Προτεινόταν συγκεκριμένα μια νέα

[326] Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie,* σ. 1-4. Evangelisti, *Nuns. A History of Convent Life*, σ. 208-9.
[327] Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie,* σ. 5.
[328] Weaver, *Convent Theatre in Early Modern Italy*, σ. 20-1. Katherine Gill, «Open Monasteries for Women in Late Medieval and Early Modern Italy: Two Roman Examples», στο Craig Monson και Ann Arbor (επιμ.), *The Crannied Wall: Women, Religion and the Arts in Early Modern Europe*, The University of Michigan Press, Μίσιγκαν 1992, σ. 16-7.
[329] Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie,* σ. 5. Evangelisti, *Nuns. A History of Convent Life*, σ. 203.

μορφή καθολικής λατρευτικής πρακτικής, μια μεταιχμιακή κατάσταση μεταξύ του κοσμικού και του θρησκευτικού, ανατρέχοντας σε παραδείγματα από τον πρώιμο Χριστιανισμό όπως στους ερημίτες και σε άγιες γυναίκες της πρώιμης Εκκλησίας, οι οποίες, παρά το γεγονός πως βρίσκονταν εντός της κοσμικής κοινωνίας, αγιοποιήθηκαν[330].

Ο εγκλεισμός δεν αποτελούσε ένα φαινόμενο που συνέβη κατά την περίοδο της Καθολικής Μεταρρύθμισης, καθώς αυτός προϋπήρχε για λόγους ασφάλειας των μοναστηριών από επιδρομές, ήδη από τον 12ο αιώνα, και θεσμοθετήθηκε από τον Πάπα Βονιφάτιο Η΄ το 1298 με το Διάταγμα *Periculoso*. Παρόλο που γυναίκες με όρκους *«τρίτης τάξης»* (*terziale)* συναντώνται ήδη από τον Μεσαίωνα, κατά τη διάρκεια της Καθολικής Μεταρρύθμισης η ενδιάμεση αυτή κατάσταση δεν γινόταν πλέον αποδεκτή και η επιλογή που δινόταν ήταν μόνο αυτή του έγκλειστου μοναστικού βίου. Η Σύνοδος του Τριδέντου (1563) επανέφερε σε ισχύ το *Periculoso*, το οποίο και εφάρμοσε στις κοσμικές θρησκευτικές αδελφότητες. Ήταν σύνηθες πολλές από τις ιδρύτριες τέτοιου είδους αδελφοτήτων να αντιστέκονται σθεναρά στον εγκλεισμό και πολλές φορές η μη συμμόρφωσή τους με τους κανόνες της Εκκλησίας για την επιβολή εγκλεισμού γινόταν με την ανοχή των ιερατικών αρχών.

Παράλληλα, ανοχή έδειχναν και οι κοσμικές αρχές, που δεν συμφωνούσαν πως οι κοσμικές αδελφότητες ανήκαν στη δικαιοδοσία της Ρώμης αλλά στις διοικήσεις των πόλεων τους, καθώς στις αδελφότητες αυτές διέμεναν και κατοικούσαν νέες, που ανήκαν στην κάθε πόλη[331]. Από την άλλη πλευρά, τα *«ανοιχτά μοναστήρια»* (*monasteri aperti)* που επέτρεπαν στις μοναχές να βγαίνουν σε ορισμένες περιπτώσεις έκτος μονής, υπήρχαν στις αρχές του 16ου αιώνα σε πολλές ιταλικές πόλεις. Αυτά τα μοναστήρια είτε δεν συμμορφώνονταν στην *«clausura»* είτε είχαν λάβει, έπειτα από αίτημά τους, κάποια άδεια από τον Πάπα, η οποία επέτρεπε να μπορούν οι μοναχές να βγαίνουν και εκτός μοναστηριού[332].

Στόχος του Κολεγίου ήταν *«να βοηθάμε πολλές ψυχές στην τρυφερή ηλικία τους με την ευκαιρία της εκπαίδευσης»,* όπως αναφέρει η ηγουμένη. Ο προσανατολισμός του Κολεγίου ήταν αφενός η ικανοποίηση της θρησκευτικής κλίσης του ατόμου, πιθανώς και η εξασφάλιση της προστασίας των νεαρών κοριτσιών από εξωτερικούς παράγοντες

[330] Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie,* σ. 6-7. Weaver, *Convent Theatre in Early Modern Italy*, σ. 20-25.
[331] Haraguchi, *Educating rich and poor girls*, 2010, σ. 53.
[332] Weaver, *Convent Theatre in Early Modern Italy*, σ. 16-7.

κινδύνων[333]. Το Κολέγιο παρείχε στέγη στις νεαρές ευγενείς οικότροφες αλλά κυρίως τη δυνατότητα να τους παρέχεται εκπαίδευση, χωρίς αναγκαστικά να λαμβάνουν τους τρείς μοναστικούς όρκους αλλά να τούς ακολουθούν ατύπως[334]. Η δημιουργία αυτών των γυναικείων κοσμικών θρησκευτικών αδελφοτήτων ήλθε ως αποτέλεσμα της αυξανόμενης φτώχειας και της αύξησης του πληθυσμού σχεδόν σε όλες τις ιταλικές πόλεις, που καθιστούσαν αναγκαστική τη λήψη μέτρων για την προστασία των γυναικών από διάφορους εκκλησιαστικούς και κρατικούς φορείς. Επίσης, διαμορφώθηκε μια ισχυρή τάση «*παροχής βοήθειας σε γυναίκες από γυναίκες»* σύμφωνα με τον Nicholas Terpstra[335].

Παρότι δεν μας παραδίδονται πολλά στοιχεία για την εκπαίδευση που παρεχόταν στα κολέγια αυτά, επειδή δεν γίνονται αναφορές στα προγράμματα σπουδών των κοριτσιών ή στα αναγνωσματάριά τους στο Κολέγιο, η εκπαίδευση των θυγατέρων των ευγενών στηριζόταν στο τετράπτυχο: *«στο έλεος, στην χριστιανική αρετή μέσω των ασκήσεων του διαβάσματος, του ραψίματος, του γραψίματος και του κεντήματος»*[336]. Οι νέες δηλαδή μάθαιναν τις γυναικείες «αρετές», που θα τις εξόπλιζαν με ισχυρά εφόδια για όλη τους τη ζωή και, παράλληλα, με γραφή και ανάγνωση. Η εκπαίδευση, που δινόταν συγκεκριμένα στο Κολέγιο, αναγνωριζόταν ως καθοριστική για τους γονείς, καθώς αυτοί θα ήταν σίγουροι πως οι θυγατέρες τους θα είχαν λάβει τις βασικές ικανότητες και τις γνώσεις, ώστε μελλοντικά να μπορούν να παντρεύονται.

Μέσω των λεγομένων της δόκιμης κοσμικής μοναχής για τη ζωή της πριν εισέλθει στο Κολέγιο των Παρθένων της Παναγίας, διατυπώνονταν ως τότε οι απόψεις της περιόδου για τη θέση των γυναικών, που ανήκαν στις ελίτ, όπως και ο τρόπος ζωής τους, εφόσον έμεναν δίχως καθοδήγηση και πειθαρχία. Η ίδια αναδεικνύει πόσο η ζωή και ο τρόπος σκέψης της άλλαξαν έπειτα από την αποδοχή της σε αυτό το Κολέγιο. Ο διάλογος μεταξύ της ηγουμένης και της δόκιμης συνιστά ουσιαστικά ένα επιχείρημα που προέτρεπε περισσότερους γονείς να στέλνουν τις θυγατέρες τους σε αυτήν την αδελφότητα, ώστε να απαρνιούνται τη ματαιοδοξία και τα άλλα αρνητικά χαρακτηριστικά της γυναικείας φύσης, όπως αυτά εκφράζονταν από το ανδρικό μισογυνικό λόγο της περιόδου. Η δόκιμη, που, από ότι φαίνεται, προερχόταν από τα

[333] Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie,* σ. 7-8, 21.
[334] Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie,* σ. 14.
[335] Terpstra, *Cultures of Charity*, σ. 14-6.
[336] *«… al fine che si sono proposte, d' insegnare & instruire le figliuole massime nobili, nella pietà, e virtù Christiane col mezzo delli essercitij del leggere, cucire, scrivere, ricamare»*, πβ. Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie,* σ. 21.

ανώτερα κοινωνικά στρώματα της Κρεμόνα, αναφέρει χαρακτηριστικά: *«πριν αποκτήσω την κλίση μου, κάθε πρωί κοιταζόμουν στον καθρέπτη και δεν έβλεπα την ώρα να βγω από το σπίτι καλά περιποιημένη για να κοιτάξω και να με κοιτάξουν* […] *ανήσυχη, περίεργη, ζηλιάρα και κουτσομπόλα, όταν έβλεπα τις κόρες του Κολεγίου να έχουν συμπόνια, τις χαρακτήριζα δυστυχισμένες βλέποντάς τες με τα μάτια χαμηλά, χωρίς να μπορούν να πάνε σε γιορτές και, όταν σκεφτόμουν την ζωή τους, μού φαίνονταν δυστυχείς, όπως των άλλων μοναχών, νομίζοντας πως είναι μέσα σαν σε φυλακή»*[337].

Η «εμπειρία» της δόκιμης λειτούργησε ως μηχανισμός προβολής της τρίτης αυτής επιλογής βίου για τις νεαρές γυναίκες. Προσέφερε επιχειρήματα για την αλλαγή της ζωής τους και την απαλλαγή τους από το γυναικείο ελάττωμα της ματαιοδοξίας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται από τη δόκιμη, ήδη από την αρχή του *Διαλόγου: «Η ευσπλαχνία του Κυρίου με κάλεσε σ' αυτό το Κολέγιο των Βενεδικτίνων, όπου βρίσκομαι πολύ ευχαρίστως, και βρήκα καλό να κάνω ένα ερωτηματολόγιο, όχι για να ικανοποιήσω τη δική μου θέληση και για να μάθω για τη φύση όλων, αλλά για να μπορέσω να απαντήσω στους γονείς μου και σε όποιον άλλον ψάχνει να μάθει για την κλίση μου και την κατάστασή μου»*[338]. Οι γονείς προτρέπονταν να στέλνουν τις θυγατέρες τους στο Κολέγιο, καθώς θα διασφαλιζόταν η ηθική διάπλαση τους, η μόρφωσή τους και παράλληλα δε θα αποκλειόταν η μελλοντική σύναψη γάμου τους, διότι δε θα αναλάμβαναν δεσμευτικούς θρησκευτικούς όρκους[339].

Διαφορετική σε βασικά σημεία ήταν η εκπαίδευση των γυναικών, που προσφερόταν στις κατά τόπους μονές. Την εκπαίδευση στα μοναστήρια πρότεινε και η Isabella Sori, ειδικά εφόσον η ίδια η θυγατέρα είχε κλίση προς το μοναστικό βίο. Η Sori κρίνει πως στα μοναστήρια δινόταν η δυνατότητα τα κορίτσια να διδάσκονται μια από τις βασικότερες αρετές, εκείνην της υπακοής, η οποία έπρεπε να είναι προς τον Θεό και να είναι άκριτη και δίχως καμία διαμαρτυρία. Μέσω της θρησκευτικής εκπαίδευσης, της επιβαλλόμενης υπακοής και πειθαρχίας, η νέα που θα εισαγόταν σε μοναστήρι θα είχε σταθερότητα και τάξη σε όλη τη διάρκεια του βίου της. Ο μοναστικός βίος ήταν για τις γυναίκες μια επιλογή ζωής που θα της προσέφερε εκπαίδευση και χώρο για τις πνευματικές της αναζητήσεις. Παράλληλα, οριζόταν ως

[337] Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie*, σ. 26-7.
[338] Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie*, σ. 3.
[339] Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie*, σ. 26-7.

καθήκον της μητέρας η επιβολή αυτού του τύπου εκπαίδευσης για τις νεαρές κοπέλες[340].

Το εγχειρίδιο του Francesco Pavone, διδασκόταν στο Ιησουιτικό Κολέγιο της Νάπολης καθώς και του Alfonso Gesualdo, που ήταν αρχιεπίσκοπος της Νάπολης, το έργο με τίτλο *Εγχειρίδιο με ορισμένες πνευματικές παραινέσεις (Manuale d'alcuni ricordi spirituali).* Το εγχειρίδιο παρέχει πληροφορίες για τους κανόνες στους οποίους οι νεαρές μαθήτριες έπρεπε να υπακούσουν κατά τη φοίτησή τους σε αυτά[341]. Τα περιεχόμενα του κεφαλαίου με τίτλο *Κανόνες για τις νέες και τις γυναίκες του S.N.N. Μπορούν να χρησιμοποιηθούν και από άλλες που ανατρέφονται σε ευσεβή μέρη και ακόμη να φανεί χρήσιμο σε κάποιες οικογένειες και σε ευσεβείς ανθρώπους* (*Regole delle figliuole et Donne di S.N.N. Et possono esser communi ad altre, Che s' allevano in luoghi Pij. Potrebbono anco servire per famiglie particolari di persone divote)* αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα της ιδιαίτερα προδιαγεγραμμένης και αυστηρώς ελεγχόμενης ζωής των κοριτσιών, που αποστέλλονταν από τους γονείς τους σε αυτά τα ιδρύματα για να μορφωθούν. Οι κανόνες αυτοί, όπως αναφέρεται στον υπότιτλο, θα μπορούσαν να ισχύουν όχι μόνον στο χώρο των μονών αλλά και να ακολουθούνται από *«ευσεβείς»* οικογένειες. Αυτοί οι κανόνες όριζαν τους κανόνες συμπεριφοράς που όφειλαν να τηρούν οι μαθήτριες και τις προσευχές που έπρεπε να κάνουν πριν από την έναρξη των μαθημάτων ή άλλων εργασιών[342].

Όπως παρατηρεί ο Christopher Black, ο Carlo Borromeo, αλλά και οι σύγχρονοί του μεταρρυθμιστές της Καθολικής Εκκλησίας, υποστήριζαν πως η έμφαση στην κατηχητική εκπαίδευση των νέων μπορούσε να ωφελήσει όλη την οικογένεια πνευματικά, ηθικά και θρησκευτικά και κατά συνέπεια να συσπειρώνει το καθολικό ποίμνιο, καθώς οι μαθητές και οι μαθήτριες θα μπορούσαν να μεταφέρουν τις διδασκαλίες, τις προσευχές αλλά και τις χριστιανικές διδαχές στο ευρύτερο συγγενικό περιβάλλον της οικογένειάς τους[343]. Ορίζονταν κανόνες που προσδιόριζαν κάθε

---

[340] Sori, «Lettera settima: Del metter la figlia monaca e del mandarla a corte», στο Sori, *Ammaestramenti*, σ. 42-44 (112-3).

[341] Francesco Pavone, Alfonso Gesualdo, *Manuale d'alcuni ricordi spirituali. Con diuerse meditationi, & instruttioni*, Tarquinio Longo, Νάπολη 1608. Elizabeth S. Cohen, «Evolving the History of Women in Early Modern Italy: Subordination and Agency», στο Thomas James Dandelet, John A. Marino (επιμ.), *Spain in Italy: Politics, Society, and Religion 1500-1700*, Brill, Λέιντεν και Βοστόνη 2007, σ. 350. Sabina Pavone, «Pavone, Francesco», στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 81 (2014), http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-pavone_(Dizionario-Biografico)/ [ημερ. εισόδου: 2/10/2019].

[342] Pavone, Gesualdo, *Manuale d'alcuni ricordi spirituali*, σ. 87-90.

[343] Christopher F. Black, *Church, Religion and Society in Early Modern Italy*, Palgrave McMillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire 2004, σ. 124.

λεπτομέρεια της καθημερινότητάς τους, την αρμόζουσα συμπεριφορά τους σε κάθε στιγμή της ημέρας, κάτι που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως μια προσπάθεια διαρκούς «τελετουργικοποίησης» του ανθρώπινου βίου. Κάθε φορά λ.χ. που οι μαθήτριες έμπαιναν ή έβγαιναν από τις κάμαρές τους έπρεπε γονατιστές να ψέλνουν το *Άβε Μαρία*. Κάθε Παρασκευή σε ανάμνηση των Παθών του Χριστού όφειλαν να νηστεύουν, ενώ άλλες οδηγίες αφορούσαν στον τρόπο συμπεριφοράς τους στα δωμάτιά τους αλλά και κατά τη διάρκεια του φαγητού. Εκείνο που τους συνιστούνταν ήταν η πλήρης σιωπή και το να μη ξεχωρίζουν, μέσω φιλικών δεσμών, συγκεκριμένες τρόφιμες από άλλες αλλά αντιθέτως να βλέπουν όλες τις κοπέλες ως «*αδελφές*» τους, ως ισότιμες. Η συναναστροφή τους με τον έξω κόσμο οριζόταν πως έπρεπε να είναι και αυτή υπό διαρκή επίβλεψη, όπως και η αλληλογραφία τους έπρεπε να *«λογοκρίνεται»* από την ηγουμένη ως προς το περιεχόμενό της. Γενικά, στα κύρια καθήκοντα των ηγουμένων γυναικών, εντασσόταν η θρησκευτική και η ηθική διδασκαλία των νεαρών κοριτσιών[344].

Συμπεράσματα

Το κίνημα του ουμανισμού οδήγησε στη διάδοση των γραμμάτων και των τεχνών σε ευρύτερα τμήματα του πληθυσμού των πόλεων, ενώ, μέσω της επανεξέτασης της κλασικής γραμματείας, ορισμένες από τις μισογυνικές ιδέες και στερεοτυπικές αντιλήψεις αναθεωρήθηκαν. Ακόμη, μέσω της διάδοσης πραγματειών, λόγω της άνθησης της τυπογραφίας και της παράλληλης ανόδου των έργων που εκδίδονταν στη δημώδη ιταλική γλώσσα, οι δυνατότητες απόκτησης γνώσης αυξήθηκαν κατά τον 16ο και τον 17ο αιώνα. Η Προτεσταντική και η Καθολική Μεταρρύθμιση που ακολούθησε οδήγησαν σε μια προσπάθεια διαμόρφωσης και αναμόρφωσης προτύπων της κόσμιας κοινωνικής συμπεριφοράς με βάση τις χριστιανικές αρχές και τα πρότυπα συμπεριφοράς, που έπρεπε να είναι προσαρμοσμένα σ' έναν ηθικό και χριστιανικό βίο. Η Εκκλησία ανέλαβε το ρόλο του διαμεσολαβητή πρακτικών των ελίτ προς τα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα, μεσαία και υπάλληλα, ενώ οι αποφάσεις που λήφθηκαν κατά τη Σύνοδο του Τριδέντου υπήρξαν αποφασιστικές για τις ζωές των ανδρών και των γυναικών κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο. Ένα από τα επακόλουθα της Μεταρρύθμισης ήταν η συντονισμένη προσπάθεια διάχυσης των ηθικό-

[344] Pavone, Gesualdo, *Manuale d'alcuni ricordi spirituali. Con diuerse meditationi*, σ. 90-6.

θρησκευτικών αρχών και κανόνων σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, μέσω της κατήχησης, των κυριακάτικων σχολείων και των πραγματειών, που είχαν ως στόχο την επιβολή πειθαρχίας τόσο στη δημόσια όσο και στην ιδιωτική ζωή των πιστών.

Την περίοδο αυτήν παρατηρείται αύξηση του φαινομένου του αναγκαστικού εγκλεισμού σε μοναστήρια γυναικών, που προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Τα μοναστήρια όμως, εκτός από χώρος φυσικού περιορισμού των γυναικών, έδωσαν δυνατότητες εκπαίδευσης στις μοναχές, έστω και των στοιχειωδών γνώσεων της γραφής και της ανάγνωσης, ενώ παρατηρείται σε ορισμένες περιπτώσεις μοναχών η απόκτηση μιας υψηλού επιπέδου μόρφωσης, εξαιτίας της προσωπικής προσπάθειάς τους και της διάθεσής τους για μάθηση. Ως εναλλακτική κατάσταση στις ζωές των γυναικών που δεν επέλεγαν τον εγκλεισμό τους σε μοναστήρια υπήρχε μια τρίτη επιλογή, αυτή της εισόδου σε κολέγια και σε κοσμικές θρησκευτικές αδελφότητες. Σ' αυτά μπορούσαν να καταστούν φορείς σωματικής και πνευματικής φιλανθρωπίας, αφού είχαν γίνει, σε πολλές περιπτώσεις, οι ίδιες αποδέκτριες φιλανθρωπίας, εφόσον ορισμένες νέες έβρισκαν καταφύγιο σ' αυτά τα ιδρύματα και λάμβαναν εκπαίδευση, που ήταν βασισμένη στις χριστιανικές αρχές και αρετές. Ο πρότυπος τρόπος ζωής αυτών των γυναικών οριζόταν ως *«vita mista»*, ένας βίος με τον οποίο συνδυάζονταν ο στοχαστικός και ο πρακτικός τρόπος ζωής, δημιουργώντας ουσιαστικά ένα τρίτο πρότυπο ζωής που δεν περιόριζε τις επιλογές τους, καθώς μπορούσαν να παραμείνουν στα ιδρύματα αυτά ως κοσμικές μοναχές ή, εάν το επιθυμούσαν, να συνάπτουν και γάμο.

Παρατηρούμε πως το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης απασχολούσε τους γονείς, καθώς προσπαθούσαν να αναζητήσουν τρόπους με τους οποίους θα ανέτρεφαν επαρκώς τα παιδιά τους και θα τα εξόπλιζαν με τις κατάλληλες γνώσεις για τον προορισμό τους στη ζωή. Η αγωνία αυτών καθρεπτίζεται στις πραγματείες που εκδόθηκαν κατά την περίοδο αυτήν και αφορούσαν την εκπαίδευση νέων ανδρών και γυναικών. Οι πραγματείες, που απευθύνονταν προς τους γονείς, όριζαν τους στόχους που θα έπρεπε να έχει η εκπαίδευση των παιδιών τους, σύμφωνα με τον προορισμό τους στην ενήλικη ζωή. Η εκπαίδευση συνδεόταν με την κοινωνική καταγωγή, αφού οι περισσότερες από τις πραγματείες αυτές στόχευαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα αλλά και στα μεσαία εύπορα στρώματα των πόλεων. Οι γυναίκες, που είχαν τη δυνατότητα να λαμβάνουν εκπαίδευση, κατά κύριο λόγο διδάσκονταν στον οικιακό χώρο, και ήταν προσαρμοσμένη στους όρους, στους κανόνες και στις απαραίτητες γνώσεις που θα τις εξόπλιζαν, ώστε να ανταποκρίνονται στα συζυγικά και στα οικιακά

τους καθήκοντα. Μέσω επίσης των κυριακάτικων σχολείων, η Καθολική Εκκλησία στόχευε στη διάδοση της χριστιανικής διδασκαλίας στα αγόρια και στα κορίτσια, που προέρχονταν από τα όλα τα κοινωνικά στρώματα, χρησιμοποιώντας την κατήχηση ως εργαλείο διάδοσής της.

Η «αγωνία» της εκπαίδευσης και οι έμφυλοι περιορισμοί της αποτυπώνονται όχι μόνο σε πραγματείες αλλά και σε πολλές κωμωδίες της περιόδου. Οι ιδέες που εκφράζονταν σ' αυτές αλλά και οι πρακτικές που χρησιμοποιούσαν ορισμένοι πατέρες για να αποκτήσουν μια ευρύτατη μόρφωση οι θυγατέρες τους, ενδεδυμένες ως άνδρες, μέσω της πρακτικής της παρενδυσίας, αποτυπώνουν την έλλειψη πρόσβασης των γυναικών σε οργανωμένες μορφές εκπαίδευσης, γεγονός που οδηγούσε στον αποκλεισμό τους, λόγω του φύλου τους από την εκπαίδευση. Αυτό που πρέπει να σημειωθεί εδώ ως μια γενική παρατήρηση είναι πως η κυρίαρχη ιδεολογία για την ανατροφή και την εκπαίδευση των κοριτσιών κατά τον 16^{ο} και τον 17^{ο} αιώνα συνίστατο στην επιβολή της υιοθέτησης αρχών, που βασίζονταν στη χριστιανική ηθική και είχαν ως στόχο την κατάκτηση της αρετής και την ανάπτυξη από τις γυναίκες δημιουργικών δεξιοτήτων ώστε να υπερβαίνουν τα έμφυτα ελαττώματα της φύσης τους και θα καθίσταντο *«τέλειες»* παρθένες, σύζυγοι, μητέρες, χήρες ή μοναχές.

Β΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο κανονιστικός λόγος για την ανατροφή των γυναικών και ο ρόλος τους στην εκπαίδευση της οικογένειας

Β΄. 1. Η μάθηση ως μέσον διαμόρφωσης χριστιανικού ήθους και της αρετής

«ΕΞΕΣΤΙ ΤΗ ΑΡΕΤΗ ΚΑΙ ΝΑΥΑΓΗΣΑΜΕΝΩΝ ΥΠΕΡΒΑΛΛΕΙΝ»[345]

Στα τέλη του 16ου αιώνα το ζήτημα των γυναικών είχε προσανατολιστεί κυρίως στη διασφάλιση της αρετής τους εντός του οικιακού τους χώρου, μια τάση που τεκμηριώνεται από τη ραγδαία αύξηση συγγραφικών έργων, που απευθύνονταν σε γυναίκες αναγνώστριες. Τα έργα αυτά ήταν κυρίως θρησκευτικά, μέσω της ανάγνωσης των οποίων οι γυναίκες θα μπορούσαν να λαμβάνουν τις βασικές θρησκευτικές γνώσεις, με στόχο την άσκηση ενάρετου βίου. Ένα άλλο γραμματειακό είδος, που γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση αυτήν την περίοδο, αφορούσε πραγματείες-εγχειρίδια κόσμιας συμπεριφοράς, με τα οποία δίνονταν συμβουλές για ορθή και ενάρετη συμπεριφορά εντός του οικογενειακού και του οικιακού πλαισίου. Η τάση αυτή γίνεται γενικότερα αισθητή από την εκδοτική αύξηση έργων με θρησκευτικό περιεχόμενο όπως οι Βίοι Αγίων ή Κατηχητικά Βιβλία. Αυτό αποδεικνύεται από την αύξηση των εκδόσεων σ' αυτό το γραμματειακό είδος σε διάφορες ιταλικές πόλεις όπως για παράδειγμα από τον εκδοτικό οίκο του Gabriel Giolito στην Βενετία[346].

Η τυπογραφία χρησιμοποιήθηκε ως εργαλείο επιβολής και διαμεσολάβησης των κανόνων, που όριζε η Εκκλησία στους Χριστιανούς. Συγκεκριμένα δόθηκε ιδιαίτερη σημασία από την Εκκλησία, κατά την περίοδο της Καθολικής Μεταρρύθμισης, στη διαφοροποίηση μεταξύ «ηθικών» και «ανήθικων» βιβλίων. Το βιβλίο εργαλειοποιήθηκε από την τριδεντινή Εκκλησία για τη διάδοση και τη διάχυση της χριστιανικής εκπαίδευσης σε ένα αυξανόμενο τμήμα της κοινωνίας που γνώριζε

[345] Giovanni Michele Bruto, *La institutione di una fanciulla nata nobilmente. L' institution d'une fille de noble maison*, Traduite de langue Tuscane en François, Faucon, Αμβέρσα 1555, σ. 50v.
[346] Androniki Dialeti, «The Publisher Gabriel Giolito de' Ferrati, Female Readers and the Debate about Women in Sixteenth-Century Italy», *Renaissance and Reformation/Renaisssance et Réforme*, XXVIII, 4 (2004), σ. 21.

ανάγνωση[347]. Βάσει των εκτιμήσεων του Grendler για την εγγραμματοσύνη στη Βενετία το 1587 περίπου το 33% των αγοριών γνώριζαν ανάγνωση και το 12-13.2% των κοριτσιών, ενώ συνολικά και για τα δύο φύλα το ποσοστό έφθανε στο 22-23%. Στη Φλωρεντία του 1480 το ποσοστό ανερχόταν στο 28-33% των αγοριών. Εάν συγκριθούν αυτά τα ποσοστά με την Υόρκη της Αγγλίας, που το 1530 η εγγραμματοσύνη των αγοριών έφτανε στο 20-25% και συνολικά και των δύο φύλων στο 15%, μπορούμε να εξάγουμε το συμπέρασμα πως η αστικοποίηση και ο πλούτος των δύο αναφερόμενων ιταλικών πόλεων συνέβαλαν ουσιαστικά στην αύξηση της εγγραμματοσύνης και των δύο φύλων[348].

Τα κατάλληλα βιβλία για τις γυναίκες έπρεπε να είναι απλά και λίγα, ώστε να κατανοούνται βαθιά και να αποτυπώνονται στη μνήμη και στην ψυχή των γυναικών, κατά τον Orazio Lombardelli, λόγιο με καταγωγή από την Σιένα, που συνέγραψε κυρίως έργα που αφορούσαν την εκπαίδευση των νέων, ανδρών και γυναικών[349]. Οι γυναίκες, κατά τον Lombardelli αλλά και κατ' άλλους συγγραφείς, διέθεταν τις πνευματικές ικανότητες να μελετούν και ήταν απαραίτητο να διαβάζουν. Όμως η μελέτη τους χρειαζόταν να είναι προσανατολισμένη μόνο σε συγκεκριμένα βιβλία αλλά περιορισμένη, με στόχο την αποφυγή πνευματικού και ηθικού ολισθήματος, *«γιατί τα βιβλία πρέπει να είναι λίγα, όμως να διαβάζονται καλά και να έχουν καλό περιεχόμενο»*[350].

Ποια βιβλία όμως απαγορευόταν να διαβάζουν οι γυναίκες; Ο Vives στο έργο του *Η εκπαίδευση μιας Χριστιανής* αφιέρωσε κεφάλαιο για το ποια βιβλία επιτρέπονταν και ποια απαγορεύονταν. Απαγορεύονταν καταρχάς όσα αναφέρονταν στον έρωτα και στον πόλεμο, δηλαδή τα γραμματειακά είδη των ρομαντικών και των ιπποτικών μυθιστορημάτων, καθώς η θεματική του πολέμου δεν μπορούσε να συνάδει με τη φύση των γυναικών. Για τη λογοτεχνία, που αφορούσε τον έρωτα, ο Vives θεωρεί πως αποτελούσε ένα ανάγνωσμα πολύ βλαπτικό για τις νέες, γι' αυτό *«θα ήταν προτιμότερο*

[347] Brunelli, «Educating and disciplining readers», σ. 17-8.
[348] Grendler, *Schooling in Renaissance Italy*, σ. 46.
[349] Μεταξύ των έργων του Lombardelli για την εκπαίδευση είναι τα έργα *Η εκπαίδευση του νέου μαθητή* (*Il giovane studente)*, Marescoti, Φλωρεντία 1579, αλλά και έργο με αποφθέγματα *Σχολαστικοί αφορισμοί* (*Gli aforismi scolastici)*, Marescotti, Σιένα 1579. Παράλληλα συνέγραψε έργα στα λατινικά που αφορούσαν την εκπαίδευση, την επιστήμη και την ευγλωττία, πβ. Mario De Gregorio, «Lombardelli Orazio», *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 65 (2005), http://www.treccani.it/enciclopedia/orazio-lombardelli_(Dizionario-Biografico)/ [ημερ. εισόδου: 11/12/2018].
[350] *«Perche i libri vogliono esser pochi, ma ben letti, e ben intensi»,* πβ. Orazio Lombardelli, *Dell' uffizio della donna maritata*. Capi cento ottanta. D' Orazio Lombardelli Senese, Giorgio Marescotti, Φλωρεντία 1584, capo 146, σ. 52.

όχι μόνο να μην είχαν μάθει ποτέ ανάγνωση αλλά να είχαν χάσει τα μάτια τους έτσι ώστε να μην μπορούν να διαβάζουν, και τα αυτιά τους, ώστε να μην μπορούν να ακούν»[351].

Τα βιβλία που απαγορεύονταν να διαβάζουν οι νέες είχαν τους τίτλους: *Amadís de Gaula* (Zaragoza, 1508) και το έργο *Τα κατορθώματα του Esplandián* (*Las sergas de Esplandián,* Σεβίλλη, 1510), που είχε συγγράψει ο Ισπανός Garci Rodríguez de Moltalvo, το έργο *Florisando* του Páez di Ribera (1510), το *Τιραντής (Tirant)* των Joanot Martorell και του Martí Joan de Galba και το *Τριστάνος ντε Λεονουά* (*Tristán de Leonís,* 1501), που μεταφράστηκε από την κελτική γλώσσα στην ισπανική. Παράλληλα, απαγορεύονταν και άλλα με αμφιλεγόμενο περιεχόμενο για τον Vives όπως η *Σελεστίνα* (*Celestina,* 1499*)* του Fernando de Rojas[352]. Το *Δεκαήμερο* του Βοκκάκιου όπως και έργα που πραγματεύονταν τον έρωτα όπως το *Euryalus και Lucretia. Η ιστορία δύο εραστών (Euryalus et Lucretia Historia de duobus amantibus)* του Enea Silvio Piccolomini, που είχε γραφτεί σύμφωνα με το συγγραφικό πρότυπο του Βοκκάκιου[353]. Ακόμη απέρριπτε την ανάγνωση των έργων των λατίνων και των αρχαίων Ελλήνων ποιητών όπως του Καλλίμαχου, του Φιλέτα, της Σαπφούς, του Τίβουλλου, του Προπέρτιου, του Κορνήλιου Gallus, του Ομήρου και του Ησιόδου[354]. Όποια γυναίκα διάβαζε αυτά τα βιβλία*: «οι γονείς της ή οι φίλοι της πρέπει να φροντίσουν ή να μην διαβάζει κανένα βιβλίο ή να ξεμάθει εντελώς από τη συνήθεια της λογοτεχνίας. Γιατί είναι καλύτερο να αποχωρίζεσαι κάτι καλό παρά να κάνεις κακή χρήση του»*[355].

Από την άλλη πλευρά, ο ισπανός συγγραφέας πρότεινε ως ασφαλή «*χριστιανικά και ηθικά βιβλία*» όπως αυτά της *Παλαιάς Γραφής*, των Αγίων Κυπριανού, Ιερωνύμου, Αυγουστίνου, Αμβροσίου, Χρυσοστόμου, Γρηγορίου, Τερτυλλιανού και από φιλοσόφους και ρήτορες του Πλάτωνα, του Κικέρωνα και του Σενέκα. Από χριστιανούς ποιητές η νέα θα μπορούσε να διαβάζει τον Προσπέριο, τον Γιουβένκους, τον Παυλίνο και να λαμβάνει τέρψη από την ανάγνωση των έργων τους[356]. Τα έργα δηλαδή που μπορούσαν να διαβάσουν οι νέες ήταν απαραίτητο να είναι

[351] Juan Luis Vives, *The Education of a Christian Woman. A Sixteenth-Century Manual*, Charles Fantazzi (επιμ. και μτφρ.), The University of Chicago Press, Chicago και London 2000, σ. 73-4.
[352] Vives, *The Education*, σ. 74-5 και υποσημ. 87 σ. 74-5.
[353] Vives, *The Education*, υποσημ. 91 σ. 75.
[354] Vives, *The Education*, σ. 76-7.
[355] Vives, *The Education*, σ. 78.
[356] Vives, *The Education*, σ. 78-9. Για του λατίνους ποιητές, πβ. Carolinne White, *Early Christian Latin Poets*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2000.

προσανατολισμένα στο χριστιανικό δόγμα, να είναι διδακτικά και επιμορφωτικά για τις νέες κοπέλες.

Ο παιδαγωγός Michele Giovanni Bruto στράφηκε ενάντια στην εντατική σπουδή των επιστημών και στην εμβάθυνση των γυναικών στα γράμματα. Το έργο του τιτλοφορείται *Η εκπαίδευση μιας ευγενούς νεαρής* (*La institutione di una fanciulla nata nobilmente. L'institution d'une fille de noble maison)* και εκδόθηκε στην Αμβέρσα το έτος 1555. Το έργο κυκλοφόρησε σε δίγλωσση έκδοση στην ιταλική και στη γαλλική γλώσσα, ενώ το 1598 εκδόθηκε σε τρίγλωσση μορφή, που περιλάμβανε και την αγγλική[357]. Το έργο συμμορφώνεται με τις τρέχουσες απόψεις της περιόδου σχετικά με τη θέση των γυναικών και τη γυναικεία εκπαίδευση, εντούτοις δεν θα μπορούσε να ενταχθεί στα έργα που εξέφραζαν τον κανονιστικό λόγο της περιόδου της Καθολικής Μεταρρύθμισης, αφού οι αναφορές στην χριστιανική λατρευτική πρακτική είναι λίγες. Μάλιστα, εάν το συγκρίνουμε με άλλα αντίστοιχα έργα για την εκπαίδευση των κοριτσιών που εξέφραζαν τον επίσημο εκκλησιαστικό λόγο, όπως για παράδειγμα του Valier και του Antoniano, το έργο του Bruto παρουσιάζει σημαντικές διαφορές.

Οι «γυναίκες-εξαιρέσεις», που προτείνονται ως «*exempla»* από τον συγγραφέα, δεν προέρχονταν από την αρχαία Αθήνα, καθώς, όπως σημειώνεται, η μίμησή τους θα μπορούσε να ήταν επιβλαβής για την νεαρή ευγενή, για την οποία προοριζόταν το παιδαγωγικό του έργο. Τα πρότυπα που προτείνονταν αφορούσαν κυρίως γυναίκες από τη Σπάρτη και την αρχαία Ρώμη. Οι Σπαρτιάτισσες θαυμάζονταν και αποτελούσαν το πρότυπο της ενάρετης γυναίκας, γι' αυτό και οι νεαρές κοπέλες παρωθούνταν να τις μιμηθούν καθώς, όπως σημειώνεται: «*βλέπεις πολλές γυναίκες και παρθένες Σπαρτιάτισσες και πολλές Ρωμαίες παρομοίως, να είναι γνωστές στον κόσμο και να είναι επιφανείς και ξακουστές, χωρίς τις σπουδές στα γράμματα»*[358]. Παρατηρούμε δηλαδή πως, για να αποκτήσει μια γυναίκα φήμη, η εκπαίδευση ήταν ελάχιστης σημασίας,

[357] Όπως αναγράφεται στην επίτιτλο σελίδα, η έκδοση στις τρείς γλώσσες είχε ως στόχο τη χρήση του βιβλίου ως εγχειριδίου διδασκαλίας των τριών αυτών γλωσσών εκτός από τη χρήση του έργου μόνο ως ένα καθαρά παιδαγωγικό εγχειρίδιο για την κόσμια συμπεριφορά των ελίτ γυναικών. Πβ. Giovanni Michele Bruto, *The necessarie fit, and convenient education of a young Gentlewoman. Written both in French and Italian and translated into English by W.P., and now printed with the three languages together in one Volume, for the better instruction of such as are desiderous to studie those Tongues*, Adam Islip, Λονδίνο 1598, δ. σ. Janis Butler Holm, «The Myth of a Feminist Humanism: Thomas Salter's 'The Mirrhor of Modestie'», *Soundings: An Interdisciplinary Journal*, 67, 4 (Χειμώνας, 1984), σ. 449. Irene Finotti, «Femme et bilinguisme: La Institutione di una fanciulla *nata nobilmente. L' institution d'une fille de noble maison*, (Anvers, 1555)», *Voix Féminines. Ève et les langues dans l' Europe moderne*, 47-48 (2012), σ. 284.

[358] Bruto, *La institutione di una fanciulla*, σ. 26r-26v.

καθώς η αρετή και η καταγωγή ήταν αυτές που θα μπορούσαν να καταστήσουν μια γυναίκα ξακουστή και όχι τελικά η ευρυμάθειά της.

Κεντρική ήταν η ιδέα της διαφύλαξης της αρετής και της επαύξησής της με κάθε τρόπο, μια προσπάθεια που μπορούσε να οδηγήσει στο αποτέλεσμα της ανατροφής, που θα λάμβανε *«η ευγενής θυγατέρα»* από τον *«σοφό πατέρα»* και τη *«σοφή μητέρα»* της[359]. Η μάθηση και ιδιαίτερα η σπουδή των επιστημών θεωρούνταν επικίνδυνες για τη γυναίκα, και όπως σημείωνε ο Bruto, καλό ήταν να αποφεύγονται, καθώς *«μια ευπρεπής νεαρή ευγενούς καταγωγής δεν πρέπει να τις ακολουθεί* [τις σπουδές], *καθώς προκύπτουν περισσότερα κακά, παρά καλά»*. Οι επιστήμες, λόγω της πληθώρας των γνώσεων που μπορούσαν να προσφέρουν, *«διεγείρουν τα κακά της ανθρώπινης ύπαρξης»,* όπως σημείωνε ο Bruto, και συστήνονταν μόνο στους άνδρες, που, λόγω του δυνατού τους νου, είχαν τις ικανότητες να αντιμετωπίζουν τους κινδύνους που προέρχονταν από τη γνώση[360].

Το πρότυπο της Αθήνας, ως της κατεξοχήν πόλης στην οποία εξασκήθηκε η ρητορική τέχνη στην καθημερινή λήψη αποφάσεων, ψέγεται. Η Αθήνα λόγω του δημοκρατικού συστήματος διακυβέρνησής της, ήταν διεφθαρμένη και η αρρενωπότητα των ανδρών της στο πεδίο μάχης ελλιπής, αντιθέτως η Σπάρτη θεωρούνταν πως ανέθρεψε πολίτες που διακατέχονταν από ανδρεία και θάρρος. Το πρότυπο της πόλης της Σπάρτης ήταν αυτό που προτεινόταν από τον συγγραφέα να ακολουθηθεί και από τα δύο φύλα[361]. Είναι δυνατόν να παρατηρηθεί ωστόσο πως το πρότυπο της Σπάρτης, στην περίπτωση αυτή χρησιμοποιείται ως παράδειγμα για τη στήριξη του επιχειρήματος πως η μάθηση και οι επιστήμες δεν ήταν απαραίτητες για τις γυναίκες και ειδικά για εκείνες που είχαν γεννηθεί σε ένα προνομιούχο περιβάλλον. Στον 18ο αιώνα υπήρχε γενικότερα μεγάλη φιλοσοφική διαμάχη για τις δυο αυτές πόλεις, τα πολιτικά τους συστήματα και τον τρόπο ζωής των υπηκόων τους. Από την άλλη πλευρά, στο τέλος του 18ου αιώνα και στο πλαίσιο των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης, στον ιταλικό χώρο η Σπάρτη αντιμετωπίζεται ως πρότυπο ισότητας μεταξύ των δύο φύλων, και, όπως θα δούμε παρακάτω, ως πρότυπο για την επέκταση της εκπαίδευσης και στις γυναίκες.

---

[359] Giovanni Michele Bruto, *La institutione di una fanciulla nata nobilmente. L' institution d'une fille de noble maison*, Traduite de langue Tuscane en François, Faucon, Αμβέρσα 1555, σ. 30v, 32r, 34v.
[360] Bruto, *La institutione di una fanciulla*, σ. 22r-22v.
[361] Για τους ανδρισμούς στην αρχαία Αθήνα και τη Σπάρτη, πβ. Scott Rubarth, «Competing Constructions of Masculinity in Ancient Greece», *Athens Journal of Humanities and Arts*, 1, 1 (Ιανουάριος 2014) σ. 21-5.

Τα βιβλία που ήταν επιτρεπτό να διαβάζουν οι γυναίκες είχαν σχέση με τον κοινωνικό προορισμό τους. Οι συγγραφείς, που προτείνονταν για γυναίκες αναγνώστριες, είναι δύσκολο να υπαχθούν σε κατηγοριοποίηση, καθώς διαφέρουν από συγγραφέα σε συγγραφέα. Παρατηρείται πως άλλοι προσανατολίζονται σε περισσότερο θρησκευτικά έργα και άλλοι σε έργα κυρίως από την κλασική παράδοση που θα μπορούσε να παρέχουν υποδείγματα συμπεριφοράς για τις γυναίκες. Πάντως, ήδη από τα τέλη του 16ου αιώνα, φαίνεται από τον κανονιστικό λόγο της Εκκλησίας και των παιδαγωγών της περιόδου να υπάρχει μια θετική στάση απέναντι στην ανάγνωση βιβλίων από γυναίκες[362]. Η επιλογή προτεινόμενων βιβλίων εξαρτιόταν και από το εκπαιδευτικό, το θρησκευτικό και το κοινωνικό υπόβαθρο του συγγραφέα. Εάν δηλαδή ανήκε στο ουμανιστικό ρεύμα, οι επιλογές που θα πρότεινε όπως και η χρήση ενδεδειγμένων *«exempla»* που θα πρόκρινε, θα προέρχονταν από την κλασική παράδοση. Η περίπτωση όμως που εξετάζεται σε αυτό το κεφάλαιο αφορά σε κανονιστικούς συγγραφείς που γράφουν για τη χριστιανική παιδεία των γυναικών. Λόγω του μεταρρυθμιστικού κλίματος τα έργα αντλούν από τη *Βίβλο,* την *Παλαιά* και την *Καινή Διαθήκη,* όπως και από έργα με θρησκευτικό και διδακτικό περιεχόμενο σύγχρονων κληρικών[363].

Ο Lodovico Dolce στο έργο του *Διάλογος για την εκπαίδευση των γυναικών* (*Dialogo della Institution delle donne)* πρότεινε τη μελέτη έργων που θα ανέπτυσσαν την ηθική της γυναίκας μέσω της μίμησης των *«αγίων και χρηστών ηθών» (santi et honesti costumi)* και θα αποτελούσαν πρότυπο ως καλά παραδείγματα συμπεριφοράς. Από τα βιβλία που πρότεινε ο Dolce τα περισσότερα είχαν γραφεί στη δημώδη ιταλική και όχι στη λατινική γλώσσα, καθώς πολλά από τα έργα στα λατινικά δεν ταίριαζαν στις *«honeste Donne»,* ενώ η αρχαία ελληνική αποτελούσε μια γλώσσα πολύ δύσκολη για να τη μάθουν οι γυναίκες. Εξαιρεί όμως ορισμένους λατίνους ποιητές, κυρίως εκείνους του 4ου και του 5ου αιώνα μ.Χ. Από τους συγγραφείς στη δημώδη γλώσσα

[362] Η Isabella Sori αναφέρεται σε ιδιωτική επιστολή (14 Ιουλίου 1583) του Stefano Guazzo προς τον υιό του, Giovanni Antonio, που τον προτρέπει να διαβάζει βιβλία καθώς *«από το διάβασμα γεννιέται το καλό»,* ενώ το ίδιο σημείωνε ο Guazzo και για την συγγραφή, που προτρέπει στην εκμάθηση της γραφής, καθώς πρέπει *«να μάθετε να γράφετε γιατί είναι μια αρετή από την οποία γεννιέται πολύ καλό»*, πβ. Sori, «Lettera prima: Del modo che deve tener la madre ne l' allevar la fanciulla fino al decimo anno. E le virtù che gli devono far imparare», στο Sori, *Ammaestramenti e ricordi,* σ. 10 (85) και υποσημ. 11, σ. 85, σ. 11 (86).

[363] Lance Gabriel Lazar, «Teaching Women's Devotion in Medieval and Early Modern Italy», στο Margaret L. King και Albert Rabil Jr., *Teaching the Other Voices. Women and Religion in Early Modern Europe*, The University of Chicago Press, Σικάγο 2007, σ. 35.

προτείνει τον Πετράρχη, τον Δάντη, τον Pietro Bembo[364], ενώ έκρινε πολύ σημαντικό για τη διαμόρφωση του ήθους των γυναικών το έργο του Castiglione *Il cortegiano.* Στον Dolce κύριο μέλημα ήταν η διασφάλιση της *«castità»* των γυναικών, καθώς η αγνότητα αναγνωριζόταν ως η σημαντικότερη αρετή για τις γυναίκες[365].

Τα έργα που προτείνει ο Dolce σε σχέση με τον Vives είναι κοινά, καθώς αυτός είχε κατηγορηθεί μάλιστα για αντιγραφή του έργου του Vives. Εντούτοις τα έργα αυτά ήταν προσαρμοσμένα στο ιταλικό αναγνωστικό κοινό και ο Dolce κυρίως απαγόρευε έργα που είχαν συγγραφεί στη δημώδη ιταλική γλώσσα και επομένως ήταν και πιο εύκολο να αναγνωστούν από γυναίκες. Όπως είδαμε παραπάνω, τα απαγορευμένα έργα για τον Vives ήταν γραμμένα στην ισπανική γλώσσα ή είχαν μεταφραστεί στα ισπανικά. Από την άλλη ο Dolce απαγορεύει μερικώς ορισμένα έργα όπως αυτό του Βιργιλίου, προτείνοντας στις νέες, «*να μην διαβάσετε τα άπαντα του Βιργιλίου»*. Αντιστοίχως και με το έργο του Οράτιου, συμβουλεύει τις χριστιανές να διαβάζουν μόνα τα μέρη του έργου του που «*είναι πιο αγνά και ηθικά»*. Προτρέπει ακόμη να διαβαστούν έργα ιστορικά όπως του Λιβίου του Σαλλούστιου, το Κουίντου Κούρτιου του Σουητωνίου όπως και του Κικέρωνα, επειδή μέσω των διδαγμάτων των παραπάνω συγγραφέων, θα μπορούσαν να αντλήσουν μαθήματα αρετής και να λάβουν καλές συμβουλές[366].

Παρατηρούμε πως ακόμη και σε έργα, που τάσσονταν υπέρ της γυναικείας εκπαίδευσης, η γυναικεία φύση έφερε ένα πολύ αρνητικό πρόσημο. Οι βίοι των

---

[364] Για τον Πετράρχη και την αποδοχή του κατά τη διάρκεια της Αναγέννησης, πβ. Ullrich Langer, *Lyric in the Renaissance. From Petrarch to Montaigne,* Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2015. Enciclopedia online, «Petrarcha, Franceso», στο *Dizionario Biografico degli Italiani,* http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-petrarca/, [ημερομ. εισόδου: 4/10/2019]. Για τον Δάντη (1265-1321), πβ. *Enciclopedia online*, «Dante, Alighièri», στο *Dizionario Biografico degli Italiani, http://www.treccani.it/enciclopedia/dante-alighieri/*, [ημερομ. εισόδου: 4/10/2019]. Για τον Pietro Bembo (1470-1547) και το έργο του, την αποδοχή από τους σύγχρονούς του και μετέπειτα, κατά τους 17ο και 18ο αιώνες, πβ. Carlo Dionisotti, «Bembo, Pietro», στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 8 (1966), http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-bembo_(Dizionario-Biografico)/ [ημερομ. εισόδου: 4/10/2019]. Ο Pietro Bembo ήταν ουσιαστικά εκείνος που καθιέρωσε το πετραρχικό μοντέλο ποίησης στην Ιταλία και τη χρήση της τοσκανικής διαλέκτου στην ποίηση και τη λογοτεχνία, με το έργο του *Prose di M. Pietro Bembo nelle quali si ragiona della volgar lingua divise in tre libri,* Tacuino, Βενετία 1525. Το έργο του ήταν καθοριστικό επίσης και για τη μετάφραση έργων στα μέσα του 16ου αιώνα, όταν *«η αντιπαράθεση για τη γλώσσα»* (*questione della lingua)* βρισκόταν στο απόγειό της. Ο νέο-πετραρχισμός, που εισήγαγε στην ιταλική λογοτεχνία, επικράτησε ως συγγραφικό στυλ στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα στην Ιταλία, πβ. Cox, *Women's Writing in Italy*, σ. 39. Κατερίνα Καρακάση, Μαρία Σπυριδοπούλου, Γιώργος Κοτελίδης, *Ιστορία και θεωρία των λογοτεχνικών γενών και ειδών*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Κάλιππος, Αθήνα 2015, σ. 134. Gareth D. Williams, *Pietro Bembo on Etna. The Ascent of a Venetian Humanist.* Oxford University Press, Οξφόρδη 2017. Sanson, «Introduction», στο Dolce, *Dialogo della instituzion*, σ. 15-7.

[365] Dolce, *Dialogo della instituzion*, σ. 18v-19v, 23r.

[366] Dolce, *Dialogo della instituzion*, σ. 19r.

υποδειγματικών γυναικών είχαν ως στόχο να υποδείξουν στις νέες να υιοθετούν συμπεριφορές και συνήθειες οι οποίες θα τις ωθούσαν να υπερβαίνουν το φύλο τους, αποκτώντας έτσι σχεδόν ανδρικά πνευματικά χαρίσματα και αρετές. Χαρακτηριστικά ο Bruto προτρέπει τους γονείς της νεαρής Marietta Catanea, στην οποία και αφιερώνει το έργο του *Η εκπαίδευση μιας νέας ευγενούς*: *«Πρέπει να απαγορεύεται στη νεαρή μας, η διδασκαλία που θα κάνει το νου της πιο αδύναμο και θηλυπρεπή* (*effeminato) και όλα όσα μπορούν να την κάνουν να ξεχάσει την υπόληψή της»*[367].

Ο Bruto, πρότεινε στο έργο του, όπως ήταν πολύ σύνηθες και σε άλλους συγγραφείς, το έργο του Vives *Η εκπαίδευση μιας Χριστιανής*. Επίσης, ως κατάλληλο ανάγνωσμα συστηνόταν το έργο του Lorenzo Giustianiano, πρώτου Πατριάρχη της Βενετίας[368], με τίτλο *Η περιφρόνηση του κόσμου και της ματαιοδοξίας του (Del dispregio del mondo et sue vanità,* 1579), ένα έργο θρησκευτικής και πνευματικής κατήχησης, στο οποίο η *«prefettione christiana»* αλλά και η γνώση του Θεού, ως μέσο γνώσης του εαυτού, λάμβαναν κυρίαρχη θέση[369]. Παρόμοιο με αυτό ήταν το έργο του Lombardelli *Το καθήκον της παντρεμένης χριστιανής (Dell' uffizio della donna maritata)* που μεταφράστηκε και εκδόθηκε το 1584 στη δημώδη γλώσσα από το πρωτότυπο λατινικό κείμενο και προτεινόταν και αυτό επίσης ως μια σχετικά εύκολη, γλωσσικά, έκδοση που ήταν κατάλληλη για τη διαμόρφωση της *«άριστης παντρεμένης χριστιανής»* κατά τον 16ο αιώνα. Γενικά, το σημείο σύγκλισης μεταξύ των έργων των συγγραφέων είναι καταρχήν πως τα βιβλία που προτείνονταν στόχευαν στη θρησκευτική εκπαίδευση και συμπεριφορά των γυναικών και στην τιθάσευση του χαρακτήρα τους.

Τα προτεινόμενα βιβλία υποδείκνυαν τρόπους συμπεριφοράς και διαβίωσης, απαλλαγμένους από το αμάρτημα της ματαιοδοξίας και πρότειναν ένα τρόπο ζωής

---

[367] Giovanni Michele Bruto, *La institutione di una fanciulla nata nobilmente. L' institution d'une fille de noble maison*, Traduite de langue Tuscane en François, Faucon, Αμβέρσα 1555. Giovanni Michele Bruto, *The necessarie fit, and convenient education of a young Gentlewoman. Written both in French and Italian and translated into English by W.P., and now printed with the three languages together in one Volume, for the better instruction of such as are desiderous to studie those Tongues*, Adam Islip, Λονδίνο 1598, χ.α. Giovanni Michele Bruto, *La institutione di una fanciulla nata nobilmente. L' institution d'une fille de noble maison*, Traduite de langue Tuscane en François, Faucon, Αμβέρσα 1555, σ. 14v, 38r.

[368] Gio Pietro Maffei, *Vita di S. Lorenzo Giustiniano, Primo Patriarca di Venetia*, Tratta da quella che scrisse Bernardo Giustiniano dal padre Gio. Pietro Maffei, della compagnia di Gesù. Con alcune aggiunte, ed una relazione degli Atti della sua Canoniazzazione, Gio. Parolari, Βενετία 1819.

[369] Lorenzo Giustianiano, *Del dispregio del mondo et sue vanità*. *Trattato del B. Lorenzo Giustiniano, Primo Patriarca di Venetia. Nel quale divinamente ci insegna, quante, & quali sieno le insidie, & i lacci, dal nostro perpetuo nimico a noi tesi, mentre siamo in questa vita mortale; & come posciamo quelli facilmente schifare; &, di tutte le mondane cose trionfando, all' immortal vita gloriosamente trapassare.* Tradotto dalla Latina nella volgar lingua, per il R. D. Dominico Gabrieli, Canonico Secolare della Congregatione di S. Giorgio d' Alga, Βενετία 1579.

απόλυτα συμμορφωμένο με το χριστιανικό ιδεώδες της προσήλωσης, της προσευχής και γενικότερα της αφοσίωσης στις καθολικές λατρευτικές πρακτικές. Ένα άλλο έργο που θα μπορούσε να έχει θετική επίδραση στις γυναίκες, κατά τον Lombardelli, στην πραγματεία του με τίτλο *Το καθήκον της παντρεμένης χριστιανής (Dell' uffizio della donna maritata)*, ήταν το έργο *Η περιφρόνηση της ματαιοδοξίας του κόσμου* (*Dispregio della vanità del mondo)* του Ισπανού Diego Stella, που ανήκε στο Τάγμα των Φραγκισκανών και εκδόθηκε το 1575 στην Βενετία. Τέλος, από τα *«λίγα βιβλία»* που προτείνονταν για τις γυναίκες ήταν του Αγίου Γρηγορίου με τίτλο *Ηθικός Διάλογος του Πατέρα της Ρωμαϊκής Εκκλησίας Αγίου Γρηγορίου (Dialogo del Moralissimo Dottore del la Chiesa Romana Messer San Gregorio Papa)*[370], ένα έργο με θρησκευτικές διδαχές και βίους Αγίων[371].

Στα κατάλληλα αναγνώσματα που προτείνονταν από τον Lombardelli ήταν επίσης το έργο του γάλλου θεολόγου και Πρύτανη του Πανεπιστημίου των Παρισίων Jean Gerson (1363-1429), του οποίου τα έργα και οι θεολογικές ιδέες γνώρισαν μεγάλη διάδοση στον ευρωπαϊκό χώρο κατά την περίοδο των Συνόδων της Κωνσταντίας και της Συνόδου της Βασιλείας[372]. Το έργο με τίτλο *Τα τέσσερα βιβλία του Giovanni Gerson (I quattro libri di Giovanni Gerson)*[373], που προτεινόταν από τον Lombardelli για τις γυναίκες αναγνώστριες, μεταφράστηκε στην ιταλική γλώσσα και εκδόθηκε το έτος 1557 από τον Giolito κατά την περίοδο αιχμής της Καθολικής Μεταρρύθμισης. Γνώρισε διάδοση και στον ιταλικό χώρο κατά τη διάρκεια της τριδεντινής περιόδου και αναγνωριζόταν ως το πλέον ενδεδειγμένο για την εκπαίδευση του ευσεβούς Καθολικού. Πρέπει να σημειωθεί πως ο Gerson είχε λάβει θέση υπέρ της Christine de Pizan σε κήρυγμά του το έτος 1402, και κατά συνέπεια διατήρησε φιλογυνική στάση, κατά την πρώιμη έκφραση της διαμάχης για τις γυναίκες[374], τη λεγόμενη *Querelle de*

---

[370] San Gregorio Papa, *Dialogo del Moralissimo Dottore del la Chiesa Romana Messer San Gregorio Papa. Doppo ogni altra impressione in qualum que luocho fatta, nuovamente stampato, & da infiniti errori emendato,* Βενετία 1598.

[371] Orazio Lombardelli, *Dell' uffizio della donna maritata*. Capi cento ottanta. D' Orazio Lombardelli Senese, Giorgio Marescotti, Φλωρεντία 1584, capo 143-145, σ. 50-2.

[372] Danile Hobbins, «The Council of Basel and Distribution Patterns of the Works of Jean Gerson», στο *Religious Controversy in Europe, 1378-1536, Textual Transmission and Networks of Readership*, Michael Van Dussen και Pavel Soukup (επιμ.), Brepols, Turnhout 2013, σ. 137-9.

[373] Giovanni Gerson, *I quattro libri di Giovanni Gerson, Cancelliere Parigino, e dottore moralissimo della imitatione di Christo, del dispregio del mondo, e delle sue vanità. Ne quali tutto l'ordine della vita hvmana chiaramente si comprende. Con un trattato d'esso Auttore della Meditatione del cuore. Nuovamente rivisti, e da ogni errore emendati,* Gabriele Giolito, Βενετία 1557.

[374] Christine McWebb, «Heresy and Debate: Reading the 'Roman de la Rose'», *Aevum*, 77, 3, (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 2003), σ. 547-8, 552-5. Margaret L. King και Albert Rabil Jr., «The Other Voice in Early Modern Europe: Introduction to the Series», στο de Pizan, *The Book of the City of Ladies*, σ. xx.

la Rose[375]. Η θέση του αυτή στη διαμάχη, ενδεχομένως μπορεί να συνδεθεί με την καταλληλόλητα των έργων του αναφορικά με την ηθική και τη θρησκευτική εκπαίδευση των γυναικών κατά τον 16ο αιώνα. Ακόμη, η συμμετοχή του στην έριδα για τις γυναίκες θα μπορούσε να αποτελεί μια έμμεση αναβίωση της παλαιάς έριδας, γνωστής και ως *Querelle de la Rose*, στο πλαίσιο της σύγχρονης έκφρασης της *Querelle des Femmes.*

Σε πολλές περιπτώσεις το έργο του γάλλου θεολόγου Jean Gerson προτεινόταν ως το κατάλληλο ανάγνωσμα για τις γυναίκες[376]. Η έκδοση των έργων του Jean Gerson από τον Giolito καθώς και το εισαγωγικό σημείωμα του μεταφραστή και επιμελητή, δομινικανού πατέρα Remigio Fiorentino (1521-1581)[377], ήταν αφιερωμένο στην αδελφή του εκδότη Giolito, την *«εντιμότατη κα Lucretia Giolita De' Ferrari την αδελφή μου»* (*molto honoranda Madonna Lucretia Giolita De' Ferrari mia da sorella osser)* ανέδειξαν τη σημασία των «καταλλήλων» αναγνωσμάτων από τις γυναίκες. Ο Fiorentino είχε ως στόχο «*να μεταφράζει στη δημώδη ιταλική και να επιμελείται έργα παρόμοιας ηθικής και θεολογικής αξίας όπως του Gerson»*, που στόχευαν στο «*να μάθουν οι νέες να διαβάζουν και να ασκούν τις λατρευτικές πρακτικές τους μέσω της τυπογραφίας»*[378]. Το ζήτημα της μετάφρασης του έργου από τη λατινική στη δημώδη τοσκανική διάλεκτο εντάσσεται *«στην αντιπαράθεση για τη γλώσσα»* (*questione della lingua)*, που είχε λάβει μεγάλες διαστάσεις τη δεκαετία του 1530-40 στην Ιταλία και αφορούσε το ζήτημα, εάν η διάλεκτος που πρέπει να καθιερωθεί ήταν η τοσκανική, λόγω της καθαρότητάς της ή κάποια άλλη διάλεκτος. Το έργο του Pietro Bembo, *Δοκίμιο του κ. Pietro Bembo για τη δημώδη γλώσσα, χωρισμένο σε τρία βιβλία* (*Prose di M. Pietro Bembo nelle quali si ragiona della volgar lingua divise in tre libri*, 1525) ουσιαστικά καθιέρωσε τη χρήση της τοσκανικής στην Ιταλία.

---

[375] Πβ. David F. Hult (εκδ. και μτφρ), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, The University of Chicago Press, Σικάγο 2010, σ. 11-3. Αναφορικά με την κειμενική διαμάχη μέσω επιστολών μεταξύ της De Pizan, του Jean Gerson και του Jean de Montreuil και του Pierre Col βλ. επιστολές ν. 5, ν. 21, ν., 20, ν. 20, ν. 23, ν. 28, στο Christine de Pizan, *Debate of the Romance of the Rose*, στο Hult (εκδ. και μτφρ), The University of Chicago Press, Σικάγο 2010. Christine de Pizan, *The Book of the City of Ladies*, Rosalind Brown-Grant (επιμ.), Λονδίνο 1999, σ. xvii-xxiii. Allen Prudence and Filippo Salvatore, «Lucrezia Marinelli and Woman's Identity in Late Renaissance Italy», *Renaissance and Reformation*, 16, 4 (1992), σ. 14-16.

[376] Andrea Perbenedetti, *Regole per le scuole della dottrina christiana della città et diocese di Venosa da osservarsi da i curati d'anime e da gli operaij di dette scuole. Instituite & erette da Mons. Reverendiss. Andrea Perbenedetti della città di Camerino Vescono di Venosa, nell'anno 1611,* Lazzaro Scorriggio, Νάπολη 1615, Evangelista Deuchino, Βενετία 1620, σ. 11. Suore, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie*, σ. 5.

[377]«Remìgio Fiorentino», στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, http://www.treccani.it/enciclopedia/remigio-fiorentino/ [ημερομ. εισόδου: 13/12/2018].

[378] Fiorentino, «Alla molto honoranda», στο Gerson, *I quattro libri*, χ.α.

Παράλληλα, το 1556 εκδόθηκε από τον Sebastiano Fausto da Longiano, *Διάλογος για τον τρόπο της μετάφρασης* (*Dialogo del modo de lo tradurre)*[379]. Ο εκδοτικός οίκος του Giolito συνέβαλε, μέσω της έκδοσης έργων στη δημώδη τοσκανική γλώσσα που είχαν αρχικά γραφεί στα λατινικά, στην ευρύτερη διάδοσή τους. Η δημώδης γλώσσα έκανε για πρώτη φορά περισσότερο προσβάσιμα έργα σε ένα ευρύτερο κοινό και στις γυναίκες, που σε διαφορετική περίπτωση δεν θα μπορούσαν να διαβάσουν λόγω της μη γνώσης της λατινικής γλώσσας. Η μετάφραση έδωσε σε πολλούς συγγραφείς και πολυγράφους, όπως για παράδειγμα στον Dolce, ο οποίος εξέδωσε πολλά έργα του με τον εκδοτικό αυτό οίκο, μια ελευθερία να ξεφύγουν από την πιστή μετάφραση του έργου και μέσω της *«μίμησης»*, όπως παρατηρεί η Helena Sanson, να φέρουν το αρχικό λατινικό κείμενο πιο κοντά στον αναγνώστη και στις απαιτήσεις της γλώσσας, που ομιλούσε και διάβαζε[380].

Μέσω του εισαγωγικού σημείωματος του μεταφραστή και επιμελητή Fiorentino, κατέστη δυνατή η αποτύπωση των στόχων της έκδοσης του έργου του Gerson. Ο Giolito είχε την πρόθεση να αναδείξει τις γυναικείες ικανότητες συνεισφέροντας με τις εκδόσεις του στο γυναικείο ζήτημα, ενώ παράλληλα αποτύπωνε τις κυρίαρχες τάσεις ως προς τα κατάλληλα γυναικεία αναγνώσματα. Αναδεικνύεται καθαρά η στροφή του εκδοτικού οίκου στην έκδοση βιβλίων για την χριστιανική ηθική και ευλάβεια που εναρμονιζόταν με το *«καθολικό και καλό ήθος»* (*spirito cattolico e buono)*. Παρατηρείται ακόμη πως στόχος ήταν *«η εκμάθηση»* και η εμφύσηση, μέσω της ανάγνωσης του έργου αυτού, *«του φόβου του Θεού»* αλλά και της *«χριστιανικής φιλανθρωπίας»*[381]. Παράλληλα, κατέκρινε πως *«πολλές μητέρες λιγότερο έμπειρες, που θεωρούν ως πολύτιμο αγαθό η θυγατέρα τους να γνωρίζει να απαγγέλλει ένα σονέτο για την αγάπη, παρά μια πνευματική δέηση, εκτιμώντας πως, εάν κάνουν έτσι, θα είναι περισσότερο προσφιλείς στους άνδρες και θα θεωρηθούν πιο ενάρετες, με καλή εκπαίδευση και καλές, χωρίς να κατανοούν πως οι γυναικείες ψυχές, ειδικά στα τρυφερά τους χρόνια, είναι όπως τα καινούρια αγγεία (για να χρησιμοποιήσουμε αυτήν τη σύγκριση), τα οποία για μακρό χρόνο διατηρούν τη μυρωδιά του υγρού που τοποθετήθηκε για πρώτη φορά μέσα σε αυτά»*[382].

[379] Το πρώτο έργο που ουσιαστικά έθεσε τις αρχές της θεωρίας της μετάφρασης από τη λατινική στη δημώδη (τοσκανική) γλώσσα, ήταν το έργο του Sebastiano Fausto da Longiano, *Dialogo del modo de lo tradurre*, Giovanni Griffio και Ludovico Avanzi, Βενετία 1556.
[380] Sanson, «Introduction», στο Dolce, *Dialogo della instituzion*, σ. 13-8.
[381] Fiorentino, «Alla molto honoranda», χ.α.
[382] Fiorentino, «Alla molto honoranda», χ.α.

Εάν ήδη από την νεαρή ηλικία μιας γυναίκας η ζωή της ήταν προσανατολισμένη μόνο στη γνώση της αγάπης και του έρωτα, αυτό θα αποτελούσε μια συνήθεια που θα έβλαπτε την τιμή της, κάτι το οποίο θα αναγνωριζόταν ακόμη και από τον τρόπο ομιλίας της νέας, διότι στόχος της θα ήταν μόνον οι σαρκικές και επίγειες απολαύσεις. Ο επιμελητής ήθελε να αναδείξει τη σημασία της χριστιανικής εκπαίδευσης και της ηθικής, ήδη από την αρκετά νεαρή ηλικία των κοριτσιών, όπως και πολλοί άλλοι συγγραφείς που σημείωναν την κρισιμότητα της παιδικής ηλικίας για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα των κοριτσιών. Παρατηρείται πως κατακρίνονταν κατά την περίοδο της Καθολικής Μεταρρύθμισης οι διάφοροι έπαινοι γυναικών, που διακρίνονταν για τις ικανότητές τους στην ποίηση, και η τάση πολλών ανδρών να επιδεικνύουν τον θαυμασμό τους για τις ποιητικές συνθέσεις των γυναικών αυτών, που πολύ συχνά είχαν ως θεματική την αγάπη και τον έρωτα[383]. Πρέπει να ληφθεί υπόψη πως η αυξημένη παραγωγή των φιλογυνικών έργων που παρατηρείται κατά τον 16ο αιώνα όπως και η αντίστοιχη μείωσή τους κατά τον 17ο αιώνα και η αύξηση της μισογυνικής γραμματείας εντάσσονται, όπως παρατηρεί η Cox, στο πλαίσιο της «*επιδεικτικής ρητορικής ικανότητας»,* σύμφωνα με την παράδοση του ουμανισμού[384].

Ο Fiorentino κατακρίνει τις προτιμήσεις του αναγνωστικού κοινού, που επέλεγε βιβλία για την ευχαρίστησή του και όχι για την πνευματική και την ηθική καλλιέργειά του. Ο επιμελητής τονίζει δηλαδή πως τα πιο ευπώλητα βιβλία την περίοδο εκείνη στόχευαν στην ευχαρίστηση ή στην απόκτηση γνώσεων, που αφορούσαν στην καθημερινότητα των ανθρώπων. Αυτό που τονίζεται για τη συγκεκριμένη έκδοση του Gerson στην καθομιλουμένη, είναι πως στόχος ήταν η μάθηση, το *«sapere»* και όχι η τέρψη του αναγνώστη, καθώς, όπως παρατηρούσε ο επιμελητής, *«στις ημέρες μας οι άνθρωποι διαβάζουν βιβλία για τέρψη παρά για να μάθουν και να γνωρίζουν»*[385]. Βέβαια, η ανάγνωση με σκοπό την ευχαρίστηση δεν αντιμετωπίζεται από όλους τους συγγραφείς με τον ίδιο τρόπο. Ο Bruto, για παράδειγμα, παρατηρεί πως για δύο λόγους μπορεί κάποιος να μελετά: *«για την τέρψη» (delettare)* και *«για την ωφέλεια» (giovare).* Τοποθετεί την εξάσκηση μιας γυναίκας στα οικιακά της καθήκοντα ως την πιο ύψιστης

[383] Padre Remigio Fiorentino, «Alla molto honoranda madonna lucretia giolita de' ferrari mia da sorella osser», Βενετία 8 Dicembre 1556, στο Giovanni Gerson, *I quattro libri di Giovanni Gerson, Cancelliere Parigino,* Giolito, Βενετία 1557, χ.α.

[384] Cox, *Women's Writing in Italy*, 2008, σ. 193.

[385] Fiorentino, «Alla molto honoranda», χ.α. Η μάθηση με στόχο την ευχαρίστηση είχε αναδειχθεί ως ευεργετικός για τις γυναίκες ήδη από τον 15ο αι. Ο ουμανιστής Bruni πρότεινε ως ωφέλιμες για τις γυναίκες την ποίηση, τη φιλοσοφία, τη χριστιανική διδασκαλία και την ιστορία με στόχο να μορφωθούν ώστε να επιτελούν καλύτερα τους ρόλους τους εντός του οικιακού πλαισίου, πβ. Dialeti, «Gendering civic humanism», σ. 215.

σημασίας ασχολία, για να διοικεί σωστά την οικογένεια και τον οίκο της και να καθίσταται *«donna attiva & economica»*. Υποστήριζε επίσης πως ο στοχαστικός βίος και η μελέτη της φιλοσοφίας ενείχε πολλούς κινδύνους για τη γυναίκα, εκτός και εάν η μελέτη γινόταν με σκοπό την τέρψη. Αυτή μόνον η μορφή μελέτης καθίστατο λιγότερο επικίνδυνη για τη διασφάλιση της *«ομορφιάς και της καθαρότητας του νου»* μιας γυναίκας[386].

Ακόμη, με την αφιέρωση του έργου του σε μια γυναίκα, ο Fiorentino καθιστούσε εμφανές στους πιθανούς αναγνώστες πως αυτό απευθύνεται στις γυναίκες, μια πρακτική, που, όπως παρατηρεί η Ανδρονίκη Διαλέτη, εφαρμοζόταν συχνά από τον εκδοτικό οίκο του Giolito. Κατά τη διάρκεια της Καθολικής Μεταρρύθμισης, ο συγκεκριμένος εκδοτικός οίκος επικεντρώθηκε στις εκδόσεις κατηχητικών και εκπαιδευτικών βιβλίων θεολογίας και αγιογραφιών, τα οποία, κατά κύριο λόγο, απευθύνονταν στο γυναικείο αναγνωστικό κοινό, που δεν είχε εξειδικευμένες θεολογικές γνώσεις και σε μεγάλο βαθμό αποκλειόταν, λόγω φύλου, από τη συστηματική μελέτη της θεολογίας σε ανώτερο επίπεδο[387]. Ήδη από τον 15ο αιώνα η πατρωνία γυναικών βρισκόταν στο απόγειό της, εξαιτίας πολλών παραγόντων όπως για παράδειγμα λόγω της ισχυρής θέσης που κατείχαν οι αυλικές γυναίκες αλλά και εξαιτίας του ανταγωνισμού μεταξύ των αυλών της Ιταλίας με στόχο την αναγνώριση της πολιτισμικής τους υπεροχής[388].

Οι αφιερώσεις έργων προς γυναίκες, ως τάση, βρίσκεται σε υποχώρηση κατά τον 16ο αιώνα, λόγω της έλλειψης της συμβολικής αξίας που είχε μια τέτοια κίνηση

---

[386] Bruto, *La institutione di una fanciulla*, σ. 26v-28r.

[387] Dialeti, «The Publisher Gabriel Giolito», σ. 5-9, 21-2. Κατά την περίοδο της Καθολικής Μεταρρύθμισης λίγες γυναίκες συγγραφείς ασχολήθηκαν με θεολογικά ζητήματα, διότι αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα να κατηγορηθούν για βλασφημία ή ως αιρετικές. Πράγματι από την Αναγέννηση έως και την περίοδο του Διαφωτισμού, οι γυναίκες συγγραφείς ήταν πολύ προσεκτικές με τα δοκιμιακά έργα που εξέδιδαν, τα οποία πολύ συχνά μάλιστα εξέφραζαν ένα γυναικείο θρησκευτικό κανονιστικό λόγο. Οι ποιητικές συλλογές που εξέδιδαν ασχολούνταν κυρίως με θέματα όπως ο έρωτας και η αγάπη ενώ άλλα έργα τους είχαν ποιμαντικό περιεχόμενο. Παρόλα αυτά ορισμένες συγγραφείς εξέδωσαν έργα με χριστιανικό περιεχόμενο που είχαν όμως ως θέμα τους την Παναγία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα έργα της Vittoria Colonna (1492-1547), *Pianto della Marchesa di Pescara sopra la passione di Christo. Oratione della medesima, sopra l'Ave Maria; Oratione fatta il Venerdi santo, sopra la passione di Christo*, Antonio Manutio, Μπολόνια 1557. Επίσης το έργο της Chiara Matraini (1515-1604), *Rime et prose di Madonna Chiara Matraini gentildonna lucchese*, Busdrago, Lucca 1555 και το έργο της *Breve discorso sopra la Vita e Laude della Beatiss. Verg. e Madre Dee Figliuol di Dio*, Busdrago, Lucca 1590 καθώς και της Lucrezia Marinella (1571-1653) όπως το *La vita di Maria Vergine imperatrice dell' universo. Descritta in Prosa et in Ottava Rima*, Barezzo Barezzi, Βενετία 1602 (2η έκδοση 1610) αναφέρονται στην Παρθένο Μαρία. Για μια πρόσφατη έκδοση των παραπάνω έργων, πβ. Susan Haskins, (επιμ. και μφτρ.), Vittoria Colonna, Chiara Matraini, and Lucrezia Marinella, *Who is Mary? Three Early Modern Women on the Idea of the Virgin Mary*, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2008.

[388] Cox, *Women's Writing in Italy*, σ. 42-3.

την περίοδο αυτήν. Αυτό προέκυψε από την αναδιοργάνωση της αυλικής κουλτούρας στην Ιταλία, εξαιτίας της παρείσφρησης νέων εξωγενών επιρροών λόγω της ισπανικής και της αυστριακής κυριαρχίας. Παράλληλα, η έλλειψη έργων αφιερωμένων προς γυναίκες, μπορεί να εξηγηθεί και ως αποτέλεσμα της μείωσης παραγωγής έργων υπερασπιστικών γενικά του γυναικείου φύλου, ήδη από την τρίτη δεκαετία του 17ου αιώνα. Κατά τον 17ο αιώνα παρατηρείται μια αύξηση στην τάση γυναικών, που είχαν τη δύναμη και την οικονομική επιφάνεια, να γίνουν πάτρωνες και να στηρίξουν τη φιλογυνική γραμματεία. Με τον τρόπο αυτόν εντοπίζεται και μια επανεμφάνιση των αφιερωματικών σημειωμάτων προς γυναίκες με συχνότητα συγκρίσιμη με αυτήν του 15ου αιώνα[389]. Το θρησκευτικό έργο του Gerson, που πρότεινε ο Lombardelli, χρησιμοποιούνταν ως διδακτικό εγχειρίδιο ανάγνωσης για τις γυναίκες, καθώς, μέσω αυτού, αφενός εξασκούνταν στην αναγνωστική ικανότητα και αφετέρου λάμβαναν τις κατάλληλες διδαχές και τα ερεθίσματα, που θα ενίσχυαν την *«ευλάβεια»* τους[390].

Μια άλλη όμως αντιμετώπιση, αναφορικά με τα πιο πρόσφορα αναγνώσματα για τις γυναίκες, παρατηρείται στο έργο του καρδιναλίου και επισκόπου της Βερόνα, Agostino Valier. Ο Valier υπήρξε στενός συνεργάτης του Carlo Borromeo και έδρασε κατά τη διάρκεια της Καθολικής Μεταρρύθμισης με στόχο την αναμόρφωση του ποιμνίου και ιδιαίτερα των γυναικών κάθε ηλικίας και οικογενειακής κατάστασης, μέσω της χριστιανικής εκπαίδευσης και της διαμόρφωσης αρχών και κανόνων τήρησης ενός ενάρετου και χριστιανικού βίου με βάση τις τριδεντινές αρχές και τα διατάγματα[391]. Τα έργα αυτών των υψηλά ιστάμενων ιερέων είχαν ως στόχο την επιβολή ενός συγκεκριμένου χριστιανικού τρόπου ζωής και την *«κοινωνική πειθάρχηση»*, σύμφωνα με τον Reinhard Wolfgang[392]. Ο χρόνος των παντρεμένων γυναικών δεν έπρεπε να σπαταλιέται σε ανούσιες κοινωνικές και ψυχαγωγικές εκδηλώσεις αλλά να διαβάζουν βιβλία του χριστιανικού δόγματος κατά τον ελεύθερό τους χρόνο[393].

---

[389] Cox, *Women's Writing in Italy*, 2008, σ. 190-3.
[390] Fiorentino, «Alla molto honoranda», χ.α.
[391] Lucioli, «Introduction. Teaching and Learning Conduct in Lodovico Dolce's *Dialogo della instituzion delle donne* (1545): An 'Original' Plagiarism?», στο Valier, *Instituzione d'ogni stato*, σ. 7-9.
[392] Reinhard Wolfgang, «Disciplinamento sociale, confessionalizzazione, modernizzazione. Un discorso storiografico», στο Paolo Prodi και Carla Penuti (επιμ.), *Disciplina dell' anima, disciplina del corpo e disciplina della società tra medioevo ed età moderna*, Mulino, Μπολόνια 1994, σ. 103.
[393] Για την ανάγνωση βιβλίων στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη κατά τη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου, τους χώρους μελέτης αλλά και για τη σταδιακή θέαση της ανάγνωσης ως μιας προσωπικής διαδικασίας και όχι συλλογικής εμπειρίας, πβ. Alessandro Arcangeli, «Reading Time the Act of Reading and Early Modern Time Perceptions», *Journal of Early Modern Studies*, 6 (2017), σ. 17-97.

Τα «διαβάσματα», κατά τον κληρικό Valier, έπρεπε να είναι προσανατολισμένα μόνο στη χριστιανική διδασκαλία, καθώς αυτή θα ήταν χρήσιμη για τη διδασκαλία των παιδιών των παντρεμένων γυναικών και βάση διδασκαλίας για το πώς να συμπεριφέρονται οι γυναίκες και τα παιδιά τους. Τα αναγνώσματα που επιτρέπονταν ήταν ο *Βίος του Ιησού* (*Vita di Gesù Cristo)*, και οι *Βίοι Αγίων* (*Le Vite delle Sante)*, ώστε να λαμβάνουν τα κατάλληλα ερείσματα και να μιμούνται τη συμπεριφορά τους με βάση το έργο του Felice Piaci *Η απαραίτητη χριστιανική εκπαίδευση για όλους τους πιστούς Καθολικούς* (*Institutione Christiana necessaria a tutti I fideli catholici)* που εκδόθηκε το 1570[394]. Ο κανονιστικός ιερατικός λόγος πρόσταζε την ανάγνωση μόνον ηθικοπλαστικών, χριστιανικών και διδακτικών έργων, που έπρεπε να διαβάζονται από τις γυναίκες στον ελεύθερο χρόνο τους. Τα έργα αυτά θα τούς έδιναν τη δυνατότητα να ακολουθούν γυναίκες-πρότυπα από την Αγία Γραφή, οι οποίες είχαν την «*ανδρική αρετή»* (*virtù virile)* αλλά ήταν παράλληλα άξιες στα οικιακά καθήκοντά τους, δηλαδή είχαν και την «*γυναικεία αρετή»* (*virtù feminile)*, όπως για παράδειγμα τη σεμνότητα, τη λιτότητα την οικονομία και την υπομονή[395].

Όμως τα κατάλληλα βιβλία συνδέονταν και με τους μελλοντικούς ρόλους, που η νέα γυναίκα θα αναλάμβανε κατά τη διάρκεια του βίου της. Μια διαφορετική προσέγγιση στο ποιά ήταν τα κατάλληλα αναγνώσματα παρατηρούμε για τις θυγατέρες, που προέρχονταν ή εντάσσονταν στα περιβάλλοντα των αυλών. Ο Guasco προτείνει στην κόρη του Lavinia, το έργο του Castiglione *Ο αυλικός*, για να το συμβουλεύεται σε όλη της τη ζωή στην αυλή αλλά και μετέπειτα για τον γάμο της με κάποιο άνδρα, που επίσης θα προερχόταν από παρόμοιο περιβάλλον. Το βιβλίο δηλαδή θα λειτουργούσε ως το πιο κατάλληλο εργαλείο μιας συνεχιζόμενης εκπαιδευτικής πορείας για τη διασφάλιση της ορθής συμπεριφοράς στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων στην αυλή. Προτείνει επίσης άλλα δυο έργα με θέμα την αυλική συμπεριφορά, το έργο του Giovanni della Casa *Ο αυλικός ή για τις συνήθειες* (*Galateo ovvero de' costume)* και το έργο του Annibale Guazzo για την κόσμια συμπεριφορά και για τις συζητήσεις στο έργο του *Κόσμια συζήτηση (Civile Conversazione)*[396]. Η επιρροή των παραπάνω έργων αποτυπώνεται στο βιβλίο συμβουλών του Guazzo προς τη θυγατέρα του. Πρέπει να παρατηρηθεί ωστόσο πως τα βιβλία, που προτείνονταν από τον

[394] Valier, *Instituzione d'ogni stato,* σ. 118. Felice Piaci, *Institutione Christiana necessaria a tutti I fideli catholici,* Girolamo Meda, Μιλάνο 1570.
[395] Silvio Antoniano, *Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli*, Βερόνα 1584, σ. 154r. Torquato Tasso, *Discorso della virtú feminile e donnesca*, Bernardo Giunti e fratelli, Βενετία 1582, σ. 3v.
[396] Guasco, *Ragionamento,* σ. 25v-26r.

εκάστοτε συγγραφέα, αφορούσαν στη διαμόρφωση ενός προτύπου για διαφορετικούς τρόπους ζωής και στοχεύσεις και γι' αυτό διαφοροποιούνταν ανάλογα με το κοινό στο οποίο απευθύνονταν.

Ο Dolce στον *Dialogo della Institution delle donne* προτείνει παρόμοια έργα στις νεαρές κοπέλες, που όμως ανήκαν στις ελίτ και ήταν παρθένες με στόχο τη διαμόρφωση ενός τρόπου ζωής με ήθος, που στόχευε στην κόσμια συμπεριφορά γενικά αλλά και στην προετοιμασία των γυναικών για τον έγγαμο βίο. Ακόμη, πραγματευόταν τη συμμόρφωση των γυναικών με μια ζωή σύμφωνη με τις επιταγές της χριστιανικής θρησκείας. Ο Guasco ωστόσο πρότεινε αυτά τα έργα ως μέσα επίτευξης ευπρεπούς και κόσμιας συμπεριφοράς σε μια νέα, που δεν επρόκειτο να παντρευτεί αμέσως αλλά προοριζόταν να συντροφεύει ως πιστή ακόλουθος την νεαρή πριγκίπισσα Caterina. Με τον τρόπο αυτόν έτρεφαν την ελπίδα πως θα χρησιμοποιούσε τις γνώσεις της, που τόσο εντατικά έλαβε από τον πατέρα και τους οικοδιδασκάλους της, ώστε να κατόρθωνε να γίνει η προσωπική γραμματέας της πριγκίπισσας, ένα, ωστόσο, κατεξοχήν ανδρικό επάγγελμα στο αυλικό περιβάλλον.

Πολύ σημαντικό για τον πατέρα της Lavinia ήταν επίσης η γνώση άλλων γλωσσών πέραν της ιταλικής, κυρίως της ισπανικής, καθώς η πριγκίπισσα που θα υπηρετούσε η θυγατέρα του ήταν Ισπανίδα. Για άλλη μια φορά παρατηρούνται οι βλέψεις που είχε γι' αυτήν, καθώς η άριστη γνώση της ισπανικής σε συνδυασμό με τη γνώση καλλιγραφίας της Lavinia, θα μπορούσε να έχει, όπως σημειώνεται, ως αποτέλεσμα *«η κυρία σου να σε προσλάβει ως γραμματικό της»*[397]. Ο Guasco εξόπλισε τη θυγατέρα του με ένα πρόγραμμα σπουδών που σε διαφορετική περίπτωση θα παρεχόταν μόνον στα άρρενα μέλη μιας οικογένειας ευγενών. Η εκπαίδευσή της, δηλαδή, δεν περιορίστηκε μόνο σε σπουδές αρμόζουσες σε μια νεαρή κοπέλα για την αυλή αλλά εκτεινόταν στο ουμανιστικό πρόγραμμα σπουδών, στο *«trivium»* και στο *«quadrivium»*, εξασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο μια σφαιρική γνώση σε διάφορους τομείς του επιστητού[398].

Για τις γυναίκες με ευγενή καταγωγή βασικός στόχος του Bruto ήταν η διασφάλιση της αγνότητας και επομένως έργα που αναφέρονταν στον έρωτα και στην

[397] Guasco, *Ragionamento*, σ. 36r-37v.

[398] Coller, «How to Succeed», σ. 11-2. Το *«trivium»* αφορούσε τα αντικείμενα της λογικής, της γραμματικής και της ρητορικής ενώ το «*quadrivium»* τα αντικείμενα της αστρονομίας, της μουσικής, της γεωμετρίας και της αριθμητικής, πβ. Basil Bernstein, *Pedagogy, Symbolic Control, and Identity: Theory, Research, Critique*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, Boulder, Νέα Υόρκη, Οξφόρδη 2000, σ. 8.

αγάπη θα έπρεπε, κατά τον συγγραφέα, να απαγορεύονται στις νεαρές γυναίκες. Τα μόνα βιβλία που επιτρέπονταν ήταν τα χριστιανικά αναγνώσματα, όπως η Αγία Γραφή αλλά και ηθικοπλαστικά έργα, όπως του Πλουτάρχου. Ακόμη, το έργο του Βοκκάκιου για τις ξακουστές γυναίκες κρινόταν επίσης απαραίτητο, καθώς η νεαρή γυναίκα θα λάμβανε παραδείγματα από τις γυναίκες αυτές με στόχο να τις μιμηθεί. Γίνεται εκτενής αναφορά στα απαγορευμένα από τον συγγραφέα έργα, με κύριους συγγραφείς που δεν έπρεπε να διαβάζονταν από μια νεαρή κοπέλα όπως τα έργα του Οβιδίου, του Κάτουλου, του Προπέρτιου και του Βιργιλίου, καθώς τα έργα τους κρίνονταν επικίνδυνα, λόγω των αναφορών τους στον έρωτα. Ακόμη, μια νέα ευγενής απαγορευόταν να μελετά συγγραφείς όπως ο Όμηρος, λόγω των κολάσιμων πράξεων που αναφέρονταν στο έργο του όπως για παράδειγμα των συζυγικών απιστιών[399].

Επίσης, τα έργα του Πλάτωνα ανήκαν στα απαγορευμένα αναγνώσματα, καθώς γίνονται σ' αυτά αναφορές σε διάφορες ερωτικές περιπτύξεις και ασεβείς πράξεις του Αλκιβιάδη. Ο αποκλεισμός ή η αποδοχή γραμματειακών ειδών και συγγραφέων οφειλόταν στην ανάγκη προστασίας των κοριτσιών και στην απόρριψη του περιεχομένου ορισμένων συγγραφέων από τους παιδαγωγούς ως ακατάλληλου για τις γυναίκες. Η ανάγνωση του καλύτερου έργου του Εράσμου, που το χαρακτήριζε ως χρυσάφι (*libro d'oro)* δηλαδή το *Lingua per des* κρινόταν απαραίτητη για τη νεαρή ευγενή, ώστε να μαθαίνει τον κατάλληλο τρόπο να ομιλεί όταν βρίσκεται ιδιαίτερα με συντροφιά αλλά και παράλληλα, μέσω του έργου αυτού, να αναπαράγει τους ορθούς κώδικες συμπεριφοράς, που εναρμονίζονταν με την καταγωγή της[400]. Ο Bruto, ο οποίος είχε και ο ίδιος κατηγορηθεί για αιρετικές απόψεις, προτείνει το *Δεκαήμερο* του Βοκκάκιου και το παραπάνω έργο του Εράσμου, τα οποία στην πρώτη έκδοση της *Institutione* δεν είχαν ακόμη απαγορευτεί από το *Index Librorum Prohibitorum*, όμως κατά την περίοδο της τρίγλωσσης έκδοσης του έργου αυτού το 1598 και τα δύο έργα είχαν ενταχθεί στον *Index*[401].

Τί ήταν όμως καλύτερο για την περίοδο αυτή, να διαβάζουν οι γυναίκες και οι άνδρες βιβλία μόνοι τους ή να συμμετέχουν μαζί με άλλους στη διενέργεια

---

[399] Bruto, *La institutione di una fanciulla*, σ. 30r-30v, 44r.

[400] Bruto, *La institutione di una fanciulla*, σ. 30r-30v, 44r. Desiderious Erasmus, *Lingua per des. Erasmum Roterodamum, diligenter ab autore recognita. Libellus elegans, nec minus utilis Plutarchi Chaeronei de immodica uerecundia, recens opus, nec antehac usquā excusum. Quoniam autem argumētum cum lingua conuenit, adiunximus*, Caesareo, Βασιλεία 1525.

[401] Hilmar M. Pabel, «Praise and Blame: Peter Canisius's Ambivalent Assessment of Erasmus», στο Karl A.E. Enenkel, (επιμ.), *The Reception of Erasmus in the Early Modern Period*, Brill, Λέιντεν 2013, σ. 145-7. Holm, «The Myth of a Feminist Humanism», σ. 447.

συζητήσεων, ώστε να έρχονται πιο κοντά στη γνώση; Η Smarr υποστηρίζει, πως σε μια περίοδο που οι γυναίκες ήταν κατά πλειονότητα αποκλεισμένες από την εκπαίδευση, η διενέργεια συζητήσεων με μορφωμένους άνδρες και ενδεχομένως μορφωμένες γυναίκες, αποτελούσε ένα είδος «*πανεπιστημίου»,* που τούς έδινε την δυνατότητα να διδάσκονται σε διάφορους τομείς του επιστητού, ενώ σε διαφορετική περίπτωση δεν θα είχαν αυτήν τη δυνατότητα[402]. Παράλληλα όμως διαφαίνεται και ένας ακόμη προβληματισμός. Όπως προκύπτει από τα κανονιστικά κείμενα συμπεριφοράς οι γυναίκες θα ήταν καλύτερο να προβαίνουν στην ανάγνωση βιβλίων εντός της οικιακής σφαίρας ή του μοναστηριού, να αποτελεί δηλαδή μια προσωπική διαδικασία διαρκούς επιμόρφωσης.

Όπως γνωρίζουμε από τους διαλόγους που αποτυπώνουν κατεστημένες συμπεριφορές σε διάφορα κοινωνικά περιβάλλοντα αλλά και από άλλες πραγματείες, όταν διεξαγόταν συζήτηση μεταξύ ανδρών και γυναικών, οι γυναίκες παρουσιάζονταν σιωπηλές, αμέτοχες ακροάτριες των ανδρών, με τη συμμετοχή τους να περιορίζεται σε διευκρινιστικές ερωτήσεις επί των εξεταζόμενων ζητημάτων αλλά και με το να συμφωνούν κατά κανόνα με όσα ο άνδρας ομιλητής ανέφερε. Η ανάγνωση βιβλίων, λόγω της απομόνωσης και της περισυλλογής, συχνά αντιπροσώπευε το ιδεώδες της *«vita contemplativa»,* ενώ αντιθέτως η συζήτηση λόγω της δημόσιας έκθεσης των συνομιλούντων, το ιδεώδες της *«vita attiva»* με το πρώτο να εκτιμάται ως πρότυπο ζωής καταλληλότερο για τις γυναίκες και το δεύτερο για τους άνδρες. Βέβαια, βλέπουμε και επιχειρήματα που θεωρούν κάθε επαφή με τη γνώση ως επικίνδυνη. Αυτό οφείλεται στη δύναμη που η εκπαίδευση μπορούσε να προσδώσει στις γυναίκες όπως και σε φόβους για τη φυσική και την πνευματική κόπωση που το διάβασμα μπορούσε να επιφέρει γενικά στον άνθρωπο και περισσότερο στις «αδύναμες» γυναίκες[403]. Εντούτοις, η μικτή συζήτηση μεταξύ ανδρών και γυναικών αποδεικνυόταν επικίνδυνη και για τους άνδρες, καθώς η παραπλανητική φύση των γυναικών, που επιδρά στον

[402] Janet Levarie Smarr, *Joining the Conversation. Dialogues by Renaissance Women*, University of Michigan, Μίσιγκαν 2005, σ. 15-6.

[403] Volpi, *Che non debbono ammetersi le Donne allo studio delle Scienze, e delle Arti. Discorso Accademico del Signor Gio: Antonio Volpi, Pubblico Professore di Filosofia nello Studio di Padova, Sa lui recitato nell' Accademia de' Ricovrati il dì 16 Giugno 1723.* Dedicato in segno di profondo rispetto a S.E. il Signor Piero Gradenigo di S.E. il Sig. Vincenzo Procurator di San Marco. E in questa seconda Edizione accresciuto colle Annotazioni dell' Illustriss. Signora Aretafila Savini De' Rossi, Gentildonna Sanese, σ. 28-9.

ψυχισμό και στις ορμές των ανδρών μπορούσε να φέρει τους άνδρες αντιμέτωπους με θανάσιμα αμαρτήματα[404].

Β΄. 2. Οι γυναίκες, να διαβάζουν ή να ράβουν;

Τα παραινετικά κείμενα που απευθύνονταν στις γυναίκες, αναφέρονταν στις θεωρούμενες ως κατάλληλες γυναικείες ενασχολήσεις, οι οποίες ήταν πάντοτε προσαρμοσμένες στις ικανότητες που θεωρούνταν πως έχουν. Στα στερεοτυπικά κείμενα ανδρών, που έβλεπαν τη γυναικεία φύση γεμάτη ελαττώματα, οι γυναίκες παροτρύνονταν να διορθώσουν τη συμπεριφορά τους και να αποφεύγουν οποιαδήποτε πράξη ή σκέψη θα μπορούσε να τις οδηγήσει στην κακία. Γι' αυτό και όφειλαν να καταπιάνονται με την τέχνη της υφαντικής και της ραπτικής, που θεωρούνταν ως οι πλέον κατάλληλες ενασχολήσεις γι' αυτές. Η Stacey Shimizu παρατηρεί πως κατά τη πρώιμη νεότερη περίοδο *«η πένα ανήκε στους άνδρες και η βελόνα στις γυναίκες»*[405]. Το παραπάνω στερεότυπο αποτυπώνεται στα περισσότερα έργα της περιόδου. Ο καταμερισμός μεταξύ των κατάλληλων ανδρικών και γυναικείων δραστηριοτήτων ήταν καθοριστικός για τον τρόπο σκέψης της περιόδου και η ανατροφή των κοριτσιών αλλά και η εκπαίδευση, που τυχόν θα λάμβαναν, βρισκόταν πάντοτε σε άμεση συνάρτηση με τις οικιακές εργασίες και την διατήρηση της αρετής τους.

Στο έργο του για την ορθή διαπαιδαγώγηση των γυναικών ο Lodovico Dolce χαρακτηριστικά αναφέρει πως *«μια κόρη πρέπει να είναι ικανή να ράβει επαρκώς, καθώς, το ράψιμο είναι κατάλληλη ενασχόληση για τις γυναίκες όπως το γράψιμο για τους άνδρες»*[406]. Από την άλλη πλευρά συγγραφείς όπως ο Giusseppe Betussi, που

---

[404] Domenico Ottonelli, *Della pericolosa conversatione con le Donne, ò poco modeste, ò Ritirate, ò Cantatrici, ò Accademiche*. Opera del P. Gio: Domenico Ottonelli da Fanano, Sacredote della Compagnia di Giesù, Luca Frenceschini & Alessandro Logi, Φλωρεντία 1646, σ. 80-90.

[405] Stacey Shimizu, «The Pattern of Perfect Womanhood», στο Barbara J. Whitehead (επιμ.), *Women's Education in early modern Europe: a history 1500-1800*, σ. 76.

[406] Mary Rogers και Paola Tinagli (επιμ., μτφρ. και εισαγ.), *Women in Italy, 1350-1650. Ideals and Realities. A Sourcebook*, Manchester University Press, Μάντσεστερ και Νέα Υόρκη 2005, σ. 98-9. *«Ma poi, che questo buon costume insieme con molti altri è corrotto, tornando alla mia famciula, sappia almeno ella cucire bastevolmente. Invero, tutto che il raccamare sia lavoro ingenioso bello; non essendo quando il cucire, necessario; non recarei a vergogna il non saperlo: ma dirò bene, che il saper cucire a noi Donne tanto appartiene, quanto a voi huomini il sapere scrivere»* στο Lodovico Dolce, *Dialogo di M. Lodovico Dolce Della Institution delle donne,. Da lui stesso in questa quarta impressione riveduto, e di piu utili cose ampliato, con la tavola delle cose piu degne di memoria*, Giolito de' Ferrari, Βενετία 1560, σ. 12-3. Για το ζήτημα της «βελόνης και της κλωστής», του καθήκοντος των γυναικών να ράβουν και όχι να γράφουν στην πρώιμη νεότερη Αγγλία πβ. Margaret W. Ferguson, «Renaissance concepts of the 'woman writer'», στο: Helen Wilcox (επιμ.), *Women and Literature in Britain, 1500-1700*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1998, σ. 153-4.

μετέφρασε το έργο του Βοκκάκιου για τις ξακουστές γυναίκες και παράλληλα προσέθεσε και γυναίκες από τον 14ο αιώνα έως τις μέρες συγγραφής του έργου, επαινεί την ποιήτρια Cassandra Fedele, αντλώντας από τον Angelo Poliziano (1494-94), που είχε συγγράψει εγκώμιό της, πως ήταν άξια επαίνου και ενθύμησης, επειδή *«καταπιάστηκε με τα βιβλία αντί του αδραχτιού και με την πένα αντί της βελόνης, την γραφίδα αντί της ρόκας και έγραψε με τόση λεπτότητα επιστολές στα λατινικά»*[407].

Ο Dolce στο σημείο αυτό τοποθετεί τη γυναίκα στο στερεοτυπικό πλαίσιο, που την θέλει να δρα και να κινείται στην οικιακή σφαίρα, καθώς, εάν αυτή ήταν επιφορτισμένη με τις οικιακές εργασίες, όπως με το μαγείρεμα και την οργάνωση του σπιτιού, *«έτσι όλο το σπίτι θα είναι γεμάτο ευτυχία»*[408]. Ο Giovanni Bruto στην πραγματεία του για την εκπαίδευση των ευγενών κοριτσιών συμβουλεύει τους πατέρες να υποδεικνύουν στις θυγατέρες τους να κεντάνε πίνακες από διάσημους ζωγράφους όπως ο Albrecht Dürer, ο Raphaello, ο Michelangelo, ο Giulio Romano. Ο Bruto θεωρούσε πως κατ' αυτόν τον τρόπο μιμούμενες τα έργα τους και τις σκηνές που απεικόνιζαν, θα ήταν εφικτό να διαμορφωθεί ο ηθικός κόσμος τους, εξασφαλίζοντας την αρετή για το υπόλοιπο της ζωής τους[409].

Το πρότυπο της καλής θυγατέρας και μετέπειτα μητέρας και συζύγου ερχόταν ως συνέχεια του προτύπου γενικότερα της ώριμης με αυτά τα χαρακτηριστικά γυναίκας, που *«με τα πρόθυμα χέρια της εργάζεται με το μαλλί και το λινάρι»*, καθώς *«οι γυναίκες πρέπει να είναι ευτυχισμένες με τις αρμόζουσες εργασίες του γυναικείου φύλου, και να αφήνουν στους άνδρες* [τις εργασίες] *που είναι κατάλληλες για το ανδρικό φύλο»*[410]. Αυτό το στερεοτυπικό πρότυπο της αρετής της υπομονής, που μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με την παραμονή των γυναικών στην οικιακή σφαίρα, αποτελεί ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο σε πολλούς συγγραφείς, που αποτυπώνουν όψεις της γυναικείας πραγματικότητας αλλά κυρίως της ιδεατής διαμόρφωσης του γυναικείου

[407] Ross, *The Birth of Feminism*, σ. 100 και υποσημ. 12-14, σ. 342. Βλ. επίσης, Cassandra Fedele, *Clarissimae Feminae Cassandrae Fidelis Venetae Epistolae & Oratione Postuma, Nuquam antehac editae. Iac. Philippus Tomasinus è M. SS. Recenfuit, Premissa eius VITA, Argumentis Notisque illustrauit,* Jacopo Filippo Tomasini (επιμ.), Franciscus Bolzetta, Πάδοβα 1636. Όπως υποστηρίζει η Sharon Strocchia αναλύοντας τα κεντήματα ιταλίδων μοναχών κατά την περίοδο της Αναγέννησης, συμπέρανε πως, τα αντικείμενα που κατασκευάζονταν από ύφασμα, θεωρούνταν κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο πως ήταν αντιπροσωπευτικά για το χαρακτήρα και το ήθος των κατασκευαστών τους, πβ. Sharon Strocchia, «Knowing Hands: Nuns and the Needle Arts in Renaissance Italy», Sheila Barker, Luciano Cinelli (επιμ.), *Artiste nel chiostro. Produzione artistica nei monasteri femminili in età moderna, Memorie Domenicane*, 46, Nerbini, Φλωρεντία 2015, σ. 31-52.

[408] Bruto, *La institutione della Fanciulla*, Λονδίνο 1598, χ.α.

[409] Bruto, *La institutione della Fanciulla*, Λονδίνο 1598, χ.α.

[410] Antoniano, *Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli*, σ. 154r.

βίου μέσω του ελέγχου της καθημερινότητας της ζωής των γυναικών, ήδη από τη νεαρή τους ηλικία[411].

Η εξύψωση της τέχνης της υφαντικής σε μορφή αρετής αποτυπώνεται όμως και σε έργα γυναικών. Η συλλογή επιστολών γραμμένες από γυναίκες του Ortensio Lando με τίτλο *Επιστολές πολλών ανδρείων γυναικών, στις οποίες φαίνεται καθαρά πως και στην ρητορική και στη πολυμάθεια δεν είναι κατώτερες των ανδρών* (*Lettere di molte valorose donne, nelle quali chiarament appare non esser ne di eloquentia ne di dottrina alli uomini inferiori,* 1548*)* περιλαμβάνει απόψεις γυναικών με αντικρουόμενες απόψεις για τη θέση τους στην κοινωνία. Σε μια επιστολή που αναφέρεται στο ζήτημα της τέχνης της υφαντικής, ως μια κατεξοχήν γυναικεία απασχόληση η Camilla Stanga απευθυνόμενη προς τη Leonella Muscola αναφέρει χαρακτηριστικά, για τις γυναίκες που ασκούν την τέχνη αυτή, πως: *«όλος ο κόσμος επαινεί και θαυμάζει την αρετή μας στο ράψιμο και στο κέντημα (virtù nostra nel cucire, et nel ricamare), σκεπτόμενος πως είναι αδύνατο να μπορείς να υπερέχεις σε αυτήν την τέχνη όπως είναι αδύνατο να μπορείς να πάρεις από τα χέρια του Έρωτα τον κεραυνό και το ρόπαλο από τα χέρια του Ηρακλή* […]*»*[412]. Γενικά, αναγνωρίζεται πως το να υφαίνει μια γυναίκα ήταν μία διαδικασία που απαιτούσε σιωπή και υπομονή, επομένως ήταν εργασία εναρμονιζόμενη με τον τρόπο συμπεριφοράς που θα φανέρωνε, αν μία γυναίκα ήταν ενάρετη ή θα της δίδασκε πως να γίνει ενάρετη.

Κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο παρατηρείται μεγάλη παραγωγή βιβλίων, που γράφονταν από άνδρες συγγραφείς και περιείχαν οδηγίες και σχέδια για την τέχνη της ύφανσης με στόχο την εκπαίδευση των γυναικών σε αυτού του τύπου τις οικιακές ενασχολήσεις. Θεωρούταν άλλωστε πως, επειδή η υφαντική γινόταν στον οικιακό χώρο, η γυναίκα έμενε μακριά από τη δημόσια σφαίρα και ήταν προστατευμένη, και συνεπώς αμόλυντη από τους κινδύνους του ευρύτερου χώρου της κοινωνικής ζωής. Η παραγωγή δηλαδή υφαντών, όπως παρατηρεί η Stacey Shimizu, ήταν και επιβεβαίωση

---

[411] *«Η νεαρή μας όχι μόνο πρέπει να γνωρίζει όλους τους τρόπους του ραψίματος που ταιριάζουν σε μια ευγενή γυναίκα αλλά και να γνωρίζει να γνέθει και να υφαίνει»*, πβ. Bruto, *La institutione di una fanciulla nata nobilmente,* Αμβέρσα 1555, σ. 40r. Εκτός από την τέχνη της υφαντικής και της κλωστικής η νεαρή ευγενής έπρεπε να γνωρίζει όλες τις οικιακές εργασίες όπως το μαγείρεμα, να κρατά το σπίτι καθαρό αλλά και να επιθεωρεί τους οικιακούς υπηρέτες στις εργασίες τους, πβ. Bruto, *La institutione di una fanciulla,* σ. 40v.

[412] «Camilla Cap. Stanga A.M. Leonella Muscola, 10 Αυγούστου», στο Ortensio Lando, *Lettere di molte valorose donne, nelle quali chiarament appare non esser ne di eloquentia ne di dottrina alli uomini inferiori*, Gabriel Giolito di Ferrari, Βενετία 1548, σ. 121-2.

της αγνότητας και της συζυγικής αρετής[413]. Εκτός όμως από τις γυναίκες συγγραφείς, όπως τη Lucrezia Marinella, την Arcangela Tarabotti κ.ά., που αναγνώριζαν τους περιορισμούς που η κοινωνία επέβαλλε σε αυτές, λόγω του φύλου τους, άνδρες συγγραφείς όπως για παράδειγμα ο Henricus Cornelius Agrippa, αντιλήφθηκαν πως η αξία των γυναικών δεν αναγνωριζόταν από την κοινωνία μόνον λόγω *«εθίμων και έξεων»*, που τις περιόριζε στην οικία τους *«χωρίς καμία άλλη προοπτική πέραν της βελόνης και της κλωστής»*[414]. Ωστόσο, *«το αδράχτι και η βελόνη»* θεωρούνταν ως τα *«όπλα»* των γυναικών, ενώ των ανδρών *«το ξίφος, η ασπίδα και το κράνος»*[415].

Οι γυναίκες συγγραφείς, αναγνωρίζοντας πως η τέχνη της ύφανσης και του κεντήματος εκφραζόταν ως η ενδεδειγμένη γυναικεία ενασχόληση από τον ανδρικό κανονιστικό λόγο με στόχο να αποφεύγεται η ενασχόλησή τους με ανδρικές ασχολίες όπως και με τις σπουδές στις επιστήμες, εκφράζονταν αρνητικά γι' αυτήν την προτροπή και εν γένει στην κοινωνική αυτήν πρακτική. Η μάθηση και το γνέψιμο θεωρούνταν ως δυο αντιπαρατασσόμενοι και διαφορετικοί κόσμοι, όπου συγκρούονταν μέχρι ο ένας να επιβληθεί στον άλλον, δύο αντιτιθέμενοι πόλοι όπου από την μία πλευρά ήταν ο ανδρικός κόσμος και από την άλλη ο γυναικείος[416].

Η ουμανιστική εκπαίδευση, με το εκπαιδευτικό μοντέλο του *«trivium»*, απέκλειε έμμεσα τις γυναίκες από την εκπαίδευση. Διαφοροποιούσε σε πολλές περιπτώσεις το εκπαιδευτικό πρόγραμμα ως κατάλληλο, κατά περίπτωση, για άνδρες και ακατάλληλο για γυναίκες. Σύμφωνα με το μοντέλο αυτό, η ρητορική δε χρειαζόταν σε μια γυναίκα, καθώς εκείνη έπρεπε να σιωπά. Γενικά, η γυναικεία σιωπή αναγνωριζόταν ως μια από τις κύριες αρετές των γυναικών. Το εκπαιδευτικό μοντέλο του «*trivium*», που έδινε βάρος στην εκμάθηση της ρητορικής τέχνης, της γραμματικής και της λογικής, είχε αποκλειστική χρησιμότητα στους άνδρες. Λόγω της μη χρησιμότητας αυτού για τις γυναίκες, εξαιτίας του αποκλεισμού τους από το δημόσιο χώρο, αυτό περιόριζε και τις δυνατότητες των γυναικείων σπουδών. Η εκπαίδευσή τους δηλαδή ήταν περισσότερο προσανατολισμένη στην ηθικό-διδακτική και τη χριστιανική

[413] Shimizu, «The Pattern of Perfect Womanhood», στο Whitehead (επιμ.), *Women's Education in early modern Europe*, σ. 75-8.
[414] Henricus Cornelius Agrippa, *Declamation on the Nobility and the Preeminence of the Female Sex*, Albert Rabil, Jr., (επιμ. και μτφρ., εισαγ.), The University of Chicago Press, Σικάγο 1996, σ. 94-5.
[415] Domenichi, *La donna di corte*, σ. 5r.
[416] «Olympia Morata, Επιστολή 2: Olympia Morata προς τον Chilian Sinapius, [Ferrara, 1540]», στο Olympia Fluvia Morata, *The Complete Writings of an Italian Heretic*, Holt N. Parker (επιμ. και μτφρ.), The University of Chicago Press, Σικάγο 2003, σ. 90-1.

κατάρτιση, με την οποία και μόνον θα διαμορφωνόταν ο ενάρετος χαρακτήρας και η συμπεριφορά[417].

Για αυτό το λόγο «το όργανο» της *«γυναικείας γλώσσας»* έπρεπε να ελέγχεται. Αυτό μπορούσε να καλλιεργείται από την παιδική ηλικία με στόχο να διδάσκεται πώς να ελέγχει τη συμπεριφορά της και, όταν βρισκόταν με άλλους, αντί να μιλάει, να παρατηρεί μόνον, γιατί *«η σοφή φύση* […] *την έχει τοποθετήσει* [τη γλώσσα] *να βρίσκεται έγκλειστη μεταξύ των δοντιών, ενώ τα αυτιά είναι φτιαγμένα, ώστε να είναι πάντοτε έτοιμα να ακούνε»*[418]. Παρόμοιο επιχείρημα χρησιμοποιούσε η Marinella στο έργο της *Παραινέσεις στις γυναίκες και σε άλλους, εάν τις επιζητούν* (*Essortazioni alle donne et a gl' altri se a loro saranno a grado,* 1645). Η συγγραφέας, αναφερόμενη στην ομιλία και στη γλώσσα, χαρακτήρισε πως: *«απεριόριστη ζημιά μπορεί να προκληθεί από γλώσσα αφού η γλώσσα έχει τόση δύναμη που μπορεί να σπάσει κόκκαλα»* (*ossa durissima frangit)*. Η αρετή έγκειται στην ικανότητα των ανθρώπων, τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών, κατά τη συγγραφέα, να μπορούν να ομιλούν μόνο όταν αυτό κρίνεται απαραίτητο και αναγκαίο, αφού, «*όπως λέγεται η φύση μάς έδωσε δύο αυτιά και μια γλώσσα, ώστε να μπορούμε να ακούμε πολύ αλλά να μιλάμε λίγο»*[419]. Η Sori, συνηγορεί με τις παραπάνω απόψεις για τη γυναικεία ομιλία και τους περιορισμούς που πρέπει να έχει. Χρησιμοποιώντας απόσπασμα από τον ποιητή Jacopo Sannazaro και το βουκολικό ποίημα του ίδιου *Arcadia*[420] (1504), αναφέρεται στην εκμάθηση του ορθού τρόπου διεξαγωγής της συζήτησης. Οι γυναίκες, κατ' αυτήν, όφειλαν να σκέφτονται πολύ καλά πριν να διενεργήσουν οποιαδήποτε συζήτηση με τον συνομιλητή τους και όφειλαν, επίσης να *«μασούν τις λέξεις τους, πριν μιλήσουν»*[421].

Ο ουμανιστής Leonardo Bruni, γράφοντας για τη γυναικεία εκπαίδευση, θεωρούσε πρόσφορη για τις γυναίκες την εκμάθηση της ιστορίας, της θεολογίας, της φιλοσοφίας και της ποίησης, ενώ η αστρολογία, η αριθμητική, η γεωμετρία και η ρητορική αναγνωρίζονταν απ' αυτόν ως κατάλληλες επιστήμες μόνο για άνδρες, καθώς

---

[417] Joan Gibson, «Educating for Silence: Renaissance Women and the Language Arts», *Hypatia*, The History of Women in Philosophy, 4, 1 (Άνοιξη 1989), σ. 10-11, 18.

[418] Bruto, *La institutione di una fanciulla*, σ. 44r. Η γλώσσα θεωρούνταν ταυτόχρονα ως θεραπεία και ως δηλητήριο, κάτι που εξαρτιόνταν από τη χρήση της, πβ. Shane Gasbarra, «'Lingua quo vadis?' Language and Community in Erasmus's Lingua», *Proquest*, (Ιανουάριος 1991), σ. 346-7.

[419] Marinella, *Exhortations to Women and to Others if they Please*, Laura Benedetti (επιμ. και μτφρ.), The Other Voice in Early Modern Europe: The Toronto Series, 15, Iter, Centre for Reformation Studies, Τορόντο 2012, σ. 99-101, 106-7.

[420] Jacopo Sannazaro, *Iacobi Sannazarij opera omnia*, Seb. Gryphium, Lugduni 1536.

[421] *«Pria che parli, le parole mastica»*, στο Isabella Sori, *Ammaestramenti e ricordi, circa a' buoni costumi che deve insegnare una ben creata madre ad una figlia*, σ. 14 (89).

αυτές οι σπουδές, εξαιτίας του αυξημένου επιπέδου δυσκολίας τους, θα μπορούσε να καταστούν εμπόδιο στη μετέπειτα ζωή. Οι συγγραφείς, όπως ο Bruto, αναδείκνυαν τις αρνητικές επιπτώσεις που θα μπορούσε να επιφέρει η απόκτηση μιας πολυσχιδούς μόρφωσης σε μια γυναίκα, καθώς εάν γνώριζε πολλά, αυτή δεν θα μπορούσε ποτέ να ενταχθεί στην κοινωνία και να επιτελέσει τους ρόλους της συζύγου και της μητέρας επιτυχώς, διότι, καθώς θα γνώριζε πολλά, δεν θα ήταν και υπάκουη στο σύζυγό της. Κατ' αυτόν, εάν μια γυναίκα ασκούσε τη ρητορική τέχνη και επιχειρηματολογούσε όπως ένας άνδρας, τότε θα έχανε τα θηλυκά της χαρακτηριστικά και θα καθίστατο ένας *«ατελής άνδρας»*[422].

Όπως αποτυπώνεται και σε άλλες μεταγενέστερες πραγματείες, η αγωνία και ο φόβος εκθήλυνσης των ανδρών, λόγω συμπεριφοράς και αυτό-διαμόρφωσης τους, εντοπιζόταν και για το γυναικείο φύλο και συνδεόταν με την εκπαίδευση, αφού μια γυναίκα μπορούσε να αποκτήσει περισσότερα ανδρικά χαρακτηριστικά από όσα θα έπρεπε εάν λάμβανε υψηλού επιπέδου μόρφωση. Εντοπίζεται δηλαδή ως ρητορική της περιόδου ο κίνδυνος της αρρενοποιήσης των γυναικών. Διατυπώνεται δηλαδή ο φόβος πως, λαμβάνοντας εκπαίδευση μια γυναίκα, θα καθίστατο *«virago»*, θα έπαυε να φέρει τα ουσιαστικά χαρακτηριστικά της γυναικείας φύσης και θα μετουσιωνόταν τελικά σε άνδρα, θα απέβαινε δηλαδή ένα τέρας της φύσης[423]. Η κεντρική ιδέα του *«αστικού ουμανισμού»* περιθωριοποιούσε τις γυναίκες στην ιδιωτική σφαίρα, ενώ τα κριτήρια αρρενωπότητας για τους άνδρες υπήρξαν στενά καθορισμένα και αποτελούσαν τα βασικά χαρακτηριστικά σταθερότητας των πολιτικών μορφωμάτων μέσα στα οποία αναδύθηκαν. Οι διακρίσεις μεταξύ ευγενών και μη ευγενών και η τακτική της ενδογαμίας για τη διατήρηση της ευγένειας, του ιδιωτικού και του δημόσιου χώρου, της δυνατότητας πολιτικής συμμετοχής για τους άνδρες και του αποκλεισμού από αυτήν για τις γυναίκες, χαρακτήρισαν την πολιτική σκέψη της περιόδου αλλά και το οικογενειακό ιδεώδες που έπρεπε να τηρηθεί[424].

[422] Virginia Cox, «Leonardo Bruni on Women and Rhetoric», *Rhetorica*: *A Journal of the History of the Rhetoric*, 27, 1 (Χειμώνας 2009) σ. 52-4. Dialeti, «Gendering civic humanism», σ. 205-6.
[423] Virginia Cox, «Leonardo Bruni on Women and Rhetoric», σ. 51-2. Androniki Dialeti, «Gendering civic humanism. Political subjecthood and male hegemony in Renaissance Italy», στο Tatiana Tsakiropoulou-Summers και Katerina Kitsi-Mitakou, *Women and the Ideology of Political Exclusion. From Classical Antiquity to the Modern Era,* Routledge, Νέα Υόρκη 2019, σ. 205.
[424] Dialeti, «Gendering civic humanism», σ. 205-8.

Β΄. 3. Η γυναικεία ανατροφή και εκπαίδευση *«ad statum»*

Ποιοι όμως ήταν οι στόχοι της εκπαίδευσης των γυναικών από τη στιγμή που λίγες τελικά, κατά τους 16ο και 17ο αιώνες, μπορούσαν να συμμετέχουν στη δημόσια σφαίρα; Διαφοροποιούνται αυτοί σε διάφορα στάδια της ζωής των γυναικών; Υπάρχει διαχωρισμός μεταξύ βρεφικής-παιδικής ηλικίας, παρθενίας, έγγαμης ζωής, ή χηρείας; Το έργο του ισπανού Vives *Η εκπαίδευση μιας χριστιανής* αποτελεί μια πολύ καλή εκκίνηση για την απάντηση μιας σειράς ερωτημάτων σχετικά με του τί σήμαινε η γυναικεία εκπαίδευση, καταρχήν για τους άνδρες διανοητές της περιόδου. Το έργο του αποτέλεσε βάση για μεταγενέστερα έργα, που είχαν ως κεντρική θεματική τους την εκπαίδευση των γυναικών. Η συγγραφή του έργου ανατέθηκε στον συγγραφέα από τη βασίλισσα της Αγγλίας, Αικατερίνη της Αραγονίας, το 1522, και ολοκληρώθηκε στη διάρκεια ενός έτους. Το έργο αρχικά είχε γραφτεί στα λατινικά για την κόρη της βασίλισσας Αικατερίνης και του Ερρίκου Η΄, πριγκίπισσα Μαίρη, με την πρόθεση να απευθύνεται και σε ένα ευρύτερο κοινό αναγνωστών και αναγνωστριών, που ανήκαν στο αυλικό περιβάλλον[425].

Η έννοια της *«creanza»* συναντάται αρκετά συχνά στα έργα διαπαιδαγώγησης και εκπαίδευσης των παιδιών και των γυναικών. Το περιεχόμενο της έννοιας αυτής συνδέθηκε με *«τη διδασκαλία των συνηθειών»* και με τους λατινικούς όρους *«educatione»* και *«institutione»*[426]. Ο όρος *«educatione»* εμφανίστηκε στα τέλη του 17ου αιώνα, και με αυτόν οριζόταν η εκπαίδευση, που δινόταν στα παιδιά από τους γονείς τους και η επίδραση που αυτή μπορούσε να έχει στην ηθική διαμόρφωση τους. Από το πρώτο μισό του 18ου αιώνα ο όρος καθιερώθηκε να αναφέρεται στην αγωγή των παιδιών και να συνδέεται όχι πλέον με τους γονείς αλλά με τους διδασκάλους, που παρείχαν την εκπαίδευση σ' αυτά. Η *«educazione»* συνδέθηκε ωστόσο και με την εκπαίδευση των κοριτσιών στις μονές, αναδεικνύοντας τη δυνατότητα της μόρφωσής τους από τα μοναστήρια[427]. Όλες οι έννοιες αυτές συναντώνται στους τίτλους των

---

[425] Charles Fantazzi, «Introduction: Prelude to the Other Voice in Vives», στο Juan Luis Vives, *The Education of a Christian Woman. A Sixteenth Century Manual*, Charles Fantazzi (επιμ. και μτφρ.), The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2000, σ. 12-3.

[426] Jacopo Sarzina, *Vocabolario degli accademici della Crusca*, 2, Βενετία 1623, σ. 432.

[427] *Accademia della Crusca, Lessicografia della Grusca in Rete*, αναζήτηση με λέξη-κλειδί: «*educazione*», με αποτελέσματα από την 3η εκδ. (1691) και 4η έκδ. (1729-1738) του λεξικού, http://www.lessicografia.it/Controller?E=5316;-1381607964;&c1=350;-7;3;-21159276;212722725;&c2=129;-39;3;40;69;1;130;32;5;40;66;1;129;-

έργων και μερικοί από αυτούς, όπως, για παράδειγμα, η *«institutione»*, ως όρος αφορούσε τις γυναίκες και όχι τους άνδρες και χρησιμοποιήθηκε στο έργο του Lodovico Dolce για πρώτη φορά στον ιταλικό χώρο. Μέχρι τότε ο όρος χρησιμοποιούταν για την εκπαίδευση μόνον των ανδρών. Ενώ σε άλλα έργα, όπως για παράδειγμα του Valier, οι όροι που χρησιμοποιούνταν για την ανατροφή και την εκπαίδευση των γυναικών ήταν αυτοί της *«ανατροφής και συμπεριφοράς» (creanza)* και των *«συμβουλών» (ricordi)*[428].

Η χρήση του όρου *«instituzione»* από τον Dolce έχει επίσης άμεση σύνδεση με τη χρήση του στον τίτλο του έργου του Vives, *De instituzione fœminae Christianae* και την άμεση σύνδεση του τίτλου με το αντίστοιχο του πρωτότυπου ισπανικού έργου στη λατινική γλώσσα. Ο Dolce διαφοροποιεί ουσιαστικά τη δομή του καθώς το αποδίδει σε μορφή διαλόγου. Ο πρωταγωνιστής του Dolce, ο Flaminio, συνομιλεί με τη χήρα και μητέρα μιας νέας παρθένας, την Dorotea, και υποδεικνύει ένα έργο που είχε διαβάσει πρόσφατα για την εκπαίδευση των κοριτσιών[429]. Σε άγγλο-ιταλικό λεξικό του 18ου αιώνα οι όροι *«creanza»* ανατροφή *και «civiltà»* αντιστοιχούν στον όρο *«manners» (good manners),* και αναφέρονται συγκεκριμένα στους καλούς τρόπους συμπεριφοράς, στα κοινωνικά χαρίσματα προσώπων, που είχαν κόσμια συμπεριφορά[430]. Το να έχεις λάβει *«buona creanza»*, καλή ανατροφή, ήταν η προϋπόθεση του να ζει κανείς με κόσμιο τρόπο, δηλαδή *«αστικά και με κοσμιότητα»* (*cittadinamente* και *civilmente).* Ο όρος *«creanza»* όμως ήταν συνδεδεμένος και με τις συνήθειες των ανθρώπων, «*costume»*. Ο όρος προέρχεται από την ισπανική λέξη *«crianza»,* που σήμαινε συμπεριφορά και κατ' επέκταση συνήθειες[431]. Η εκπαίδευση ή και η έλλειψη αυτής δηλαδή συνδεόταν με τη συνήθεια να συμπεριφέρεται κανείς κόσμια ή να έχει κακή συμπεριφορά, να έχει *«buona creanza»* ή *«mala creanza»*[432]. Ακόμη, το νόημά του όρου ήταν συνδεδεμένο με τη χριστιανική έννοια της κοινωνικής κοσμιότητας και των δύο φύλων από την παιδική ηλικία έως και το θάνατο αλλά κυρίως με τους τρόπους συμπεριφοράς και διαγωγής των γυναικών διαχρονικά, δηλαδή σε όλες τις καταστάσεις, που δυνάμει θα αντιμετώπιζαν κατά τη διάρκεια του βίου τους.

39;65;40;69;4;130;1025;5;40;75;13;130;27;3;652660136;1238720506;&qi=&qr=null&num=20&o=105;-44382125;-308820822;&q1=educazione [ημερομ. εισόδου: 26/03/2019].

[428] Lucioli, «Introduction», στο Valier, *Instituzione d'ogni stato*, σ. 1-3.

[429] Sanson, «Introduction», στο Dolce, Dialogo della instituzion, σ. 36- 8.

[430] Ferdinando Altieri, *Dizionario inglese ed italiano. A dictionary English and Italian, containing all the Words of the Vocabulary della Crusca, and several hundred more taken from the most approved authors; proverbs and familiar phrases*, William και John Innys, Λονδίνο 1727, χ.α.

[431] Sori, *Ammaestramenti e ricordi*, υποσημ. 163, σ. 117.

[432] *Vocabolario degli accademici della Crusca*, 2, χωρίς χρονολογία και τόπο έκδοσης, σ. 343, 429, 432.

Ο Bernardo Tasso στην επιστολή του προς τη σύζυγό του, αναφέρεται στη διδασκαλία των τέκνων τους, δίνοντας αναλυτικές οδηγίες προς τη σύζυγό του, χρησιμοποιώντας εναλλακτικά και την έννοια της *«educatione»* και της *«creanza»*. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: *«Η εκπαίδευση ή η ανατροφή (για να μιλήσουμε με το μητρικό μας λεξιλόγιο) χωρίζεται σε δύο μέρη, δηλαδή, στις συνήθειες και στα γράμματα, με το ένα αποτελεί φροντίδα του πατέρα και το άλλο της μητέρας* […]*»*[433]. Αναφέρεται δηλαδή στην *«creanza»* ως όρο που χρησιμοποιούταν από τις μητέρες και αναφερόταν ειδικότερα στις γυναίκες. Ο όρος αυτός ύστερα και από την έκδοση του έργου του Alessandro Piccolomini *Διάλογος για την καλή ανατροφή των γυναικών* (*Dialogo della bella creanza delle donne*, 1539), συνδέθηκε με τη γυναικεία συμπεριφορά και ανατροφή και όχι με την ανδρική[434]. Η *«creanza»*, επίσης, προέρχεται από την ισπανική λέξη *«criar»* με τη σημασία της συμπεριφοράς και της εκπαίδευσης, που ένα άτομο είχε λάβει[435]. Η διδασκαλία (*dottrina)* συσχετιζόταν με τη θρησκευτική διδασκαλία και εμπεριείχε πολλούς συμβολισμούς όπως μπορούμε να δούμε από το έργο του Cesare Ripa *Εικονολογία (Iconologia*, 1593)[436]. Η θρησκευτική διδασκαλία απεικονιζόταν ως μια γυναίκα ώριμη, η οποία, κρατώντας το φως δηλαδή τον ήλιο, πρόκειται να διδάξει στα παιδιά τον *«ίσιο δρόμο»*, μέσω της διδασκαλίας της αλήθειας. Η γυναικεία μορφή ήταν ντυμένη με χρυσό, καθώς το χρυσό είναι το χρώμα της αλήθειας, η οποία αντίκειται στην άγνοια των πολλών και συντηρεί το *«φως της γνώσης»*[437].

Η εκπαίδευση των γυναικών οριοθετούνταν από την τήρηση των καθολικών χριστιανικών διδαχών εντός του κλειστού οικογενειακού χώρου. Το καθεστώς δηλαδή στο οποίο υπαγόταν κάθε γυναίκα, εάν συγκεκριμένα ήταν παρθένα, παντρεμένη, ανύπανδρη ή χήρα (*dimessa* ή *vedova)*, είχε καθοριστικό ρόλο στην εκφορά του λόγου σχετικά με την *«instituzione»*, που θα έπρεπε να λάμβανε ή που με τη σειρά της όφειλε

---

[433] *«la ragione de la educatione, o de la creanza (per parlare co'l nostro materno vocabolo) si divide in due parte, cio e, ne i costumi, et ne le lettere, l'una de le quali e cura communion del padre, et dela madre, l' altra piu propria del padre*, […]», πβ. Bernardo Tasso, «A la signora Portia Sua», στο Tasso, *Lettere di Bernardo Tasso*, σ. 169v.

[434] Lucioli, «Introduction», στο Valier, *Instituzione d'ogni stato*, σ. 2.

[435]Sanson, «Introduction. Teaching and Learning Conduct in Lodovico Dolce's Dialogo della instituzion delle donne (1545): An 'Original' Plagiarism?» στο Dolce, *Dialogo della instituzion*, σ. 36-7. Στο πρώτο αγγλικό λεξικό η λέξη *«creanza»* εμφανίζεται ως όρος με προέλευση από την ιταλική γλώσσα, πβ. John Florio, *A World of Words*, Edward Blount, Λονδίνο 1598, λέξη-κλειδί: «creanza», https://leme.library.utoronto.ca/search/advanced [ημερ. εισόδου: 31/10/2018].

[436] Το έργο του Ripa εκδόθηκε σε πολλές εκδόσεις στην Ιταλία με πρώτη έκδοση στη Ρώμη το 1593, ενώ από τα μέσα περίπου του 17ου αιώνα γνώρισε διάδοση με διάφορες εκδόσεις στην Γαλλία, στην Ολλανδία, στην Αγγλία, ενώ συνέχισε να εκδίδεται μέχρι και τα μέσα του 19ου αιώνα στην Ευρώπη αλλά και στο Μεξικό, πβ. http://dinamico2.unibg.it/ripa-iconologia/edizioni.html [ημερ. εισόδου: 23/01/2019].

[437] Ripa, *Iconologia di Cesare Ripa Perugino*, σ. 162-3.

να παρέχει και εκείνη σε άλλους με βάση το ρόλο της στην οικογένεια. Η Campbell στο έργο της για τα πορτραίτα ηλικιωμένων γυναικών και το ρόλο τους στον οικιακό χώρο παρατηρεί πως κατά τη πρώιμη νεότερη περίοδο επικρατούσε η αντίληψη ότι, εάν στη νεαρή τους ηλικία οι γυναίκες είχαν ακολουθήσει τις προτάσεις για τον τρόπο συμπεριφοράς και τις υποδείξεις του Vives για την ορθή διαπαιδαγώγησή τους, αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα, όταν έφταναν το στάδιο της προχωρημένης ηλικίας, να κατορθώσουν να έχουν κύρος που μόνο άνδρες θα μπορούσαν να έχουν, να μπορούσαν δηλαδή να καταστούν ισάξιες με τους άνδρες μέχρι το τέλος του βίου τους[438].

Σε αυτό το σημείο πρέπει να παρατηρηθεί πως η εκπαίδευση στη νεαρή ηλικία θα ήταν κάτι που ακολουθούσε τους ανθρώπους εν γένει και ειδικά τις γυναίκες σε όλες τις φάσεις της ζωής τους. Όταν εκείνες θα έφταναν σε μεγαλύτερη ηλικία, έρχονταν πιο κοντά στο Θεό, καθώς θα είχαν απαλλαγεί από τις ερωτικές ορμές και τους κινδύνους που απέρρεαν από τη φύση τους. Ο Juan Luis Vives, υποστήριζε πως *«όταν η γυναίκα είναι ελεύθερη από σαρκικές επιθυμίες και έχει ολοκληρώσει όλα τα καθήκοντά της, την κυοφορία και την ανατροφή των παιδιών της, τότε αναδύει ένα άρωμα που είναι περισσότερο επουράνιο παρά επίγειο»*[439]. Υπό τις συνθήκες αυτές η ανατροφή, που θα λάμβαναν σε νεαρή ηλικία θα τούς επέτρεπε να υπερβαίνουν, μελλοντικά, σε μεγαλύτερη ηλικία, το φύλο τους[440].

Η ανατροφή και η εκπαίδευση των γυναικών πολύ συχνά διαχωριζόταν ανάλογα με τον κύκλο ζωής που διένυαν. Τα βιβλία, που αφορούσαν τη γυναικεία εκπαίδευση, αποτελούνταν από τρία ή τέσσερα μέρη, ανάλογα με τις φάσεις του γυναικείου βίου. Η κατάταξη ξεκινούσε πρώτα από τις παρθένες, με τη φροντίδα και τα διδάγματα που έπρεπε να λαμβάνουν από τις μητέρες τους κατά τη βρεφική και έπειτα, ως νεαρά κορίτσια, κατά την παιδική τους ηλικία. Μετέπειτα οι συγγραφείς καταπιάνονταν με τη περίοδο της ενηλικίωσης των γυναικών, που χαρακτηριζόταν από την πορεία προς τον έγγαμο βίο τους και στον τρόπο που οι νέες όφειλαν να συμπεριφέρονται πλέον ως μητέρες και σύζυγοι. Συγκεκριμένα, οριζόταν πως η εκπαίδευση που οι γονείς έπρεπε να παρέχουν στις νέες, αποτελούσε τη βάση σύμφωνα με την οποία και οι ίδιες έπρεπε να μεταδίδουν στην ενήλικη ζωή τους, ως σύζυγοι και ως μητέρες πλέον ή ως χήρες, είτε ήταν μητέρες είτε όχι, καθώς όφειλαν να

[438] Campbell, *Old Women and Art,* σ. 57.
[439] Vives, *The Education of a Christian Woman. A Sixteenth-Century Manual*, σ. 294.
[440] Campbell, *Old Women and Art,* σ. 57.

συμμετέχουν στην εκπαίδευση των δικών τους παιδιών ή των παιδιών του ευρύτερου οικογενειακού τους κύκλου.

Η επόμενη κατάσταση στην οποία οι συγγραφείς αναφέρονταν, ήταν η μεταιχμιακή κατάσταση της χηρείας. Σύμφωνα με το έργο του Valier, που αφιέρωσε ένα από τα βιβλία του στις χήρες γυναίκες με τίτλο *Περί της αληθούς και τέλειας χηρείας* (*Della vera e perfetta viduità)*, ο συγγραφέας ουσιαστικά νομιμοποιεί αυτό το στάδιο της γυναικείας ζωής, ορίζοντας τη χρησιμότητά τους στην κοινωνία[441]. Ορισμένοι συγγραφείς επέλεγαν όμως, εκτός από τις παραπάνω υποστάσεις γυναικών, να συγκαταλέγουν και άλλες δύο δυνάμει καταστάσεις κατά τη διάρκεια του βίου των γυναικών. Η μία αφορούσε στην κατάσταση της γυναίκας, που ήταν μεν σε ηλικία γάμου, όμως δεν είχε παντρευτεί, τις *«dimesse»,* χωρίς όμως να έχει επιλέξει τον δρόμο του μοναστικού βίου, την οποία, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως *«κοσμική μοναχή»*. Η άλλη αφορούσε στις μοναχές που αποτελούσαν, ήδη από τα μέσα του 16ου αιώνα, ένα μεγάλο μέρος του γυναικείου πληθυσμού των ιταλικών πόλεων.

Οι διαδοχικές φάσεις του ανθρώπινου βίου είχαν ιδιαίτερη σημασία για την πρώιμη νεότερη περίοδο και διαφοροποιούνταν στην ρωμαιοκαθολική θεώρηση συγκριτικά με την προτεσταντική. Ο καθορισμός των φάσεων της ζωής του ανθρώπου διαμόρφωνε διαφορετικές κατηγορίες. Άλλοι διανοητές διαχώριζαν τη ζωή του ανθρώπου σε τέσσερις φάσεις όσες και οι εποχές ή σε δώδεκα όσοι και οι μήνες του έτους. Η επικρατούσα όμως άποψη για τις ηλικιακές κατηγορίες ήταν οι έξι ή επτά φάσεις του ανθρώπινου βίου[442]. Για τους Καθολικούς ο κύκλος της ζωής στηρίχθηκε στις θεωρίες για τον κύκλο της ζωής όπως αυτές του Κικέρωνα και του Αγίου Αυγουστίνου. Ο κύκλος χωριζόταν σε έξι στάδια, με το πρώτο, αυτό της νηπιακής ηλικίας που ολοκληρωνόταν στην ηλικία των επτά χρόνων, έπειτα της παιδικής ηλικίας που περαιωνόταν στην ηλικία των δεκατεσσάρων ετών, της εφηβείας που ολοκληρωνόταν στην ηλικία των εικοσιοκτώ ετών, της νεότητας, περιόδου της ζωής με τη μεγαλύτερη διάρκεια που ολοκληρωνόταν στο πεντηκοστό έτος της ηλικίας του ανθρώπου. Οι δύο επόμενες φάσεις αφορούσαν την περίοδο της ωριμότητας δηλαδή την εικοσαετία από τα πενήντα έως τα εβδομήντα έτη και τέλος της προχωρημένης ηλικίας από τα εβδομήντα έως το τέλος της ζωής του ανθρώπου. Τα θρησκευτικά

[441] Valier, «Della vera e perfetta viduità», στο Valier, *Instituzione d'ogni stato*, σ. E6r-I8r, (83-109).
[442] Monica Chojnacka, Merry E. Wiesner-Hanks, *Ages of Woman, Ages of Man. Sources in European Social History, 1400-1750,* Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2013, σ. 1-2.

μυστήρια αλλά και οι λατρευτικές πρακτικές ήταν εκείνα που σηματοδοτούσαν και νοηματοδοτούσαν τον κύκλο της ζωής των Καθολικών[443].

Ο Cesare Ripa, στο έργο του *Iconologia* αναπτύσσει τα ηλικιακά στάδια της ζωής του ανθρώπου, διαφοροποιώντας τα ανάλογα με το φύλο. Η περίοδος της νεότητας διαρκούσε από την ηλικία των δέκα ετών έως την ηλικία των είκοσι χρόνων και αποτελούσε την έναρξη της περιόδου κατά την οποία ένας νέος ή μια νέα είναι ικανοί να επιδέχονται διδασκαλία και εκπαίδευση. Για τη φάση αυτή της νεότητας οι συμβολισμοί ήταν όμοιοι και για τα δύο φύλα, όπως για παράδειγμα οι νέοι απεικονίζονταν με γιρλάντες λουλουδιών, σηματοδοτώντας έτσι τη φρεσκάδα της εφηβείας. Το αγόρι, παρουσιαζόταν να κρατά μια άρπα από το ένα χέρι και από το άλλο έναν καθρέπτη, συμβολίζοντας το μεταβατικό στάδιο από την παιδική ηλικία (*pueritia),* στην εφηβική (*adolescenza)*. Μια κλεψύδρα συμβολίζει το χρόνο που πέρασε. Από την άλλη πλευρά, ο συμβολισμός της γυναικείας εφηβικής ηλικίας, συμβολιζόταν ως μια περίοδος χαράς και πολλών χρωμάτων. Η κοπέλα ήταν ντυμένη με πολλά χρώματα, καθώς αυτή η περίοδος της ζωής της συνιστούσε μια περίοδο χαράς και διαφοροποίησης από τις επόμενες φάσεις της ζωής, που μοιραία επρόκειτο να ακολουθήσουν[444].

Επικρατούσε ωστόσο και η άποψη πως οι γυναίκες παρέμεναν στάσιμες από τη φάση της παιδικής τους ηλικίας, σε όλη δηλαδή τη διάρκεια του βίου τους, και αντίθετα με τους άνδρες, δεν ενηλικιώνονταν ποτέ αλλά παρέμεναν για πάντα παιδιά, με τις *«συνήθειες των γυναικών να ομοιάζουν με εκείνες των παιδιών»* και γι' αυτό ο σύζυγος ήταν επιφορτισμένος με τη διοίκηση του οίκου και των εξωτερικών υποθέσεων. Όπως αναφέρει ο Domenichi μεταφέροντας την άποψη ουσιαστικά του Αριστοτέλη για τη φύση των γυναικών και τα στάδια της ζωής τους: *«Η γυναίκα είναι διαφορετική από το παιδί, όπως αποδεικνύει στο βιβλίο του ο Ξενοκράτης, που έχει γράψει για τα παιδιά και τις γυναίκες: όπως αυτός αναφέρει, μεταξύ της γυναίκας και του παιδιού δεν υπάρχει*

[443] Alexandra Bamji, «The Catholic Life Cycle», στο Alexandra Bamji, Geert H. Janseen, Mary Laven (επιμ.), *The Ashgate Research Companion to the Counter Reformation*, Ashgate, Surrey 2013, σ. 184-6.
[444] Cesare Ripa, *Iconologia*, σ. 10-11. Η επιλογή των κατάλληλων χρωμάτων ρούχων για τις γυναίκες αποτελούσε μια επιλογή που έπρεπε να «διδαχθεί» από τις μητέρες τους για τη διασφάλιση του πρέποντος *«decorum»* αλλά και του τρόπου που οι ίδιες τοποθετούσαν τον εαυτό τους μέσα στην κοινωνία και κατ' επέκταση του τρόπου που η κοινωνία τις αντιμετώπιζε. Κάθε χρώμα που θα επέλεγαν για την ενδυμασία τους, αντιπροσώπευε μια διαφορετική κοινωνική υπόσταση, δηλαδή άλλα χρώματα μπορούσε να φορέσει μια γυναίκα σε νεαρή ηλικία που ήταν ανύπανδρη, άλλα μια παντρεμένη, και φυσικά άλλα μια χήρα. Παρατηρείται επίσης, διαφοροποίηση στα χρώματα ανάλογα με την κοινωνική προέλευση των γυναικών, π.χ. το μαύρο χρώμα, παρόλο που υποδήλωνε θλίψη, αποτελούσε και το χρώμα των ευγενών, πβ. Sori, «Lettera Undecima: Delle pompe e abusi del vestire e de' colori più leciti secondo i stati delle donne», στο Sori, *Ammaestramenti e ricordi,* σ. 66-74 (129-36).

άλλη διαφορά, παρά αυτή: όποιος είναι παιδί, δεν μένει για πάντα παιδί, αλλά όπως περνάνε τα χρόνια γίνεται άνδρας: αλλά για τη γυναίκα για όλη τη διάρκεια της ζωής της είναι πάντοτε παιδί»[445]. Επίσης, τα στάδια του βίου των ανθρώπων, και ειδικά των γυναικών, σηματοδοτούνταν από τη γέννηση, τον γάμο και το θάνατο και χωρίζονταν σε άλλες επιμέρους φάσεις. Η νεότητα συνδεόταν με την αγνότητα της παρθενίας και την πορεία προς τον έγγαμο βίο ή τη μοναστική ζωή, και η ωριμότητα με το ρόλο των γυναικών ως συζύγων-μητέρων αλλά και με το βίο τους ως χήρες[446]. Ο Dolce, από την άλλη πλευρά, επιμέριζε τα στάδια της ζωής του ανθρώπου, και ειδικά των γυναικών, σε τρία στο πρώτο, την παιδική ηλικία, η στιγμή δηλαδή που *«ανθίζεις»*, στο δεύτερο στάδιο που είναι *«la virile»*, δηλαδή της ευρωστίας, και το τρίτο *«la sinile»*, του γήρατος[447].

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι συμβολισμοί των φάσεων της ηλικίας των ανθρώπων. Οι φάσεις της ζωής λάμβαναν τα χαρακτηριστικά των μετάλλων, με τη νεότητα να συμβολίζεται με το χρυσό, η περίοδος μεταξύ της νεότητας και της μέσης ηλικίας με το ασήμι, η μέση ηλικία με το χαλκό και η προχωρημένη ηλικία με το σίδερο. Τα χαρακτηριστικά των μετάλλων φυσικοποιούνταν, με βάση την αξία τους αλλά και με το πώς αυτά φαίνονται. Η νεαρή, π.χ., ηλικία έχει *«ξανθά μαλλιά όπως το χρυσάφι»* και απεικονιζόταν ως μια πολύ όμορφη νεαρή γυναίκα, ενώ στις επόμενες φάσεις της ζωής της, η ομορφιά, αρχίζει σταδιακά να φθίνει. Οι δύο τελευταίες φάσεις, απεικονίζονται και πάλι με γυναικείες μορφές, που όμως δε φέρουν λουλούδια στα μαλλιά τους, όπως στις προηγούμενες φάσεις, αλλά οπλισμό[448]. Από την άλλη πλευρά

---

[445] Lodovico Domenichi, *La donna di corte*, σ. 3v. Coller, «How to Succeed», σ. 24. Tommasi, *Reggimento del padre di famiglia*, σ. 47-8. Πβ. Τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη από όπου πιθανώς να αντλήθηκε η θεωρία πως οι γυναίκες μένουν για πάντα παιδιά, παραθέτω: *«δῆλον τοίνυν ὅτι τὸν αὐτὸν τρόπον ἔχει καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων, ὥστε φύσει πλείω τὰ ἄρχοντα καὶ ἀρχόμενα. ἄλλον γὰρ τρόπον τὸ ἐλεύθερον τοῦ δούλου* [10] *ἄρχει καὶ τὸ ἄρρεν τοῦ θήλεος καὶ ἀνὴρ παιδός, καὶ πᾶσιν ἐνυπάρχει μὲν τὰ μόρια τῆς ψυχῆς, ἀλλ' ἐνυπάρχει διαφερόντως. ὁ μὲν γὰρ δοῦλος ὅλως οὐκ ἔχει τὸ βουλευτικόν, τὸ δὲ θῆλυ ἔχει μέν, ἀλλ' ἄκυρον, ὁ δὲ παῖς ἔχει μέν, ἀλλ' ἀτελές.* [15] *διὸ τὸν μὲν ἄρχοντα τελέαν ἔχειν δεῖ τὴν διανοητικὴν ἀρετήν (τὸ γὰρ ἔργον ἐστὶν ἁπλῶς τοῦ ἀρχιτέκτονος, ὁ δὲ λόγος ἀρχιτέκτων, τῶν δ' ἄλλων ἕκαστον ὅσον ἐπιβάλλει αὐτοῖς. ὁμοίως τοίνυν ἀναγκαίως ἔχειν καὶ περὶ τὰς ἠθικὰς ἀρετὰς ὑποληπτέον, δεῖν μὲν μετέχειν πάντας, ἀλλ' οὐ τὸν αὐτὸν* [20] *τρόπον, ἀλλ' ὅσον ἑκάστῳ πρὸς τὸ αὐτοῦ ἔργον. ὥστε φανερὸν ὅτι ἔστιν ἠθικὴ ἀρετὴ τῶν εἰρημένων πάντων, καὶ οὐχ ἡ αὐτὴ σωφροσύνη γυναικὸς καὶ ἀνδρός, οὐδ' ἀνδρεία καὶ δικαιοσύνη, καθάπερ ᾤετο Σωκράτης, ἀλλ' ἡ μὲν ἀρχικὴ ἀνδρεία ἡ δ' ὑπηρετική, ὁμοίως δ' ἔχει καὶ περὶ τὰς ἄλλας»*, πβ. Aristotle, *Aristotle's Politica*, W. D. Ross (επιμ.), Clarendon Press, Οξφόρδη 1957. Aristotle, *Politics* 1.13 [1260a 20], *Perseus Digital Library*, Gregory R. Crane (επιμ.) http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0057%3Abook%3D1%3Asection%3D1260a [ημερ. εισόδου: 12/10/2019].

[446] Bamji, «The Catholic Life Cycle», σ. 187.

[447] Dolce, *Dialogo della instituzion delle donne*, σ. 65v.

[448] Ripa, *Iconologia*, σ. 216-8. Η γυναίκα-μαχητής αποτέλεσε μια θεματική, που αποτυπώθηκε στην αναγεννησιακή τέχνη και λογοτεχνία, μια γυναίκα με σύμβολα από τη βιβλική παράδοση, τη χριστιανική παράδοση αλλά και από τις μαχήτριες αμαζόνες, που υπερέβησαν την αδύναμη γυναικεία φύση τους και

ο οπλισμός στις μεγαλύτερες ηλικιακά γυναίκες, συμβόλιζε πως οι γυναίκες προχωρημένης ηλικίας, όντας εξοπλισμένες με εμπειρία, ήταν συγχρόνως εξοπλισμένες με ηθικές ικανότητες, ώστε να μην υποπίπτουν σε ηθικά και σωματικά ολισθήματα.

Τα άνθη συμβόλιζαν την αγνότητα των νεαρών κοριτσιών, ήδη από την αρχαιότητα και τα πρώτα χριστιανικά χρόνια, και συνδέονταν με τη νεότητα, συγκροτώντας έτσι την ταυτότητα της ιδεώδους νέας. Παρόμοιοι συμβολισμοί επικρατούσαν και κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο, όπου τα άνθη συμβόλιζαν την *«επίγεια αγάπη»* αλλά και την *«θεϊκή αγάπη»*, καθώς τα λουλούδια, σε αντίθεση με τα ζώα και τους ανθρώπους, θεωρούνταν μέχρι το τέλος του 17ου αιώνα όντα μη σεξουαλικά, και επομένως, σύμβολα της αγνότητας[449]. Η Marinella στο τελευταίο έργο της *Essortazioni*, γραμμένο σε προχωρημένη ηλικία, αναφέρεται, ίσως και λόγω της προσωπικής της εμπειρίας, στην φθαρτότητα της εξωτερικής ομορφιάς, που επέρχεται με το πέρας του χρόνου. Συμβόλιζε και εκείνη την ομορφιά με τα τριαντάφυλλα, που όσο ο χρόνος περνούσε, η ζωντάνια τους και η ομορφιά τους έφθινε. Όπως σημειώνει, *«μόλις η ομορφιά της έχει εκλείψει, η γυναίκα απομένει ο ιδιοκτήτης ενός ροδώνα, που έχουν φύγει όλα τα ρόδα και τα οποία άλλοτε όλοι θαύμαζαν και τώρα είναι γεμάτος αγκάθια. Όλοι τον αποφεύγουν, ιδίως εκείνοι που άλλοτε λάτρευαν τα ρόδα του»*[450]. Αντιθέτως, το στοιχείο που *«επιβιώνει»* του χρόνου είναι η αρετή. Η Marinella χρησιμοποιεί τις κλασικές γυναικείες αρετές, που διατρέχουν όλο το έργο της, αναγνωρίζοντας, ως απαραίτητη τη γυναικεία απομόνωση, τη συγκράτηση, την αγνότητα αλλά και τη *«γυναικεία»* αρετή της διοίκησης του οίκου[451].

Εκφράζοντας πλατωνικές αντιλήψεις η Marinella τονίζει πως η φθαρτότητα του κάλλους, λόγω του χρόνου, αναδεικνύει τα ελαττώματα των γυναικών, γι' αυτό και δεν θα έπρεπε να δίδεται σημασία στην εξωτερική ομορφιά αλλά στην καλλιέργεια της ψυχής των γυναικών. Όπως σημειώνει: *«η επίγεια ομορφιά φεύγει και εξαφανίζεται»*, ενώ *«η ψυχή μας, που μετέχει του θεϊκού, δε βασανίζεται όσο περνάει ο καιρός»*. Τα παραπάνω αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα της «μπαρόκ» λογοτεχνίας των μέσων

έγιναν μέτοχοι ανδρικών, φυσικών και πνευματικών, χαρακτηριστικών, πβ. Sandra Plastina, «Mythological Epic and Chivalric Fiction in Moderata Fonte's and Lucrezia Marinella's Poems», *Análisis. Revista de investigación filosófica*, 4, 2 (2017), σ. 278.

[449] Lincoln Taiz και Lee Taiz, *Flora unveiled. The Discovery and Denial of Sex in Plants*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2017, σ. 2, 189-90, 305.

[450] Lucrezia Marinella, *Exhortations to Women and to Others if they Please*, Laura Benedetti (επιμ. και μτφρ.), The Other Voice in Early Modern Europe: The Toronto Series, 15, Iter, Centre for Reformation Studies, Τορόντο 2012, σ. 198-9.

[451] Marinella, *Exhortations to Women*, σ. 200-201.

του 17ου αιώνα, καθώς η ανάδειξη των ελαττωμάτων της γυναικείας φύσης κυριαρχεί κατά τον 17ο αιώνα σε αντίθεση με την περίοδο της Αναγέννησης, όπου αναδεικνύονταν η υπεροχή των γυναικών[452]. Η Marinella έγραψε κατά τον 17ο αιώνα εποχή που χαρακτηρίζεται από το κίνημα του «μπαρόκ», που είχε ως κεντρική ιδέα τον φόβο για τον επικείμενο θάνατο του ανθρώπου. Ίσως αυτό να αποτελεί και μια εξήγηση για τη φθορά του ανθρώπου, την οποία αποτυπώνει στο έργο της, που όμως συνδέεται κυρίως με την παραίνεση για την εκπαίδευση που οφείλουν οι γονείς να προσφέρουν στα τέκνα τους με στόχο να φροντίζουν για την ψυχή των νέων και για την πνευματική και ηθική καλλιέργειά τους. Η παρουσία του *«memento mori»*, ως κοσμοαντίληψη, που προετοίμαζε τον άνθρωπο από πολύ νωρίς στο βίο του για το θάνατο, αποτέλεσε, ιδιαίτερα κατά την περίοδο που ακολούθησε τη Σύνοδο του Τριδέντου έως και τον 17ο αιώνα κεντρική ιδέα, που επηρέασε την τέχνη και τον κανονιστικό λόγο για την εκπαίδευση και την ανατροφή τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών[453].

Ωστόσο και κατά τον 16ο αιώνα οι συγγραφείς ασχολούνται με τα θέματα αυτά όπως στο έργο της Laura Cereta που ασκεί κριτική στις γυναίκες, που δεν έβρισκαν ενδιαφέρον στη μάθηση και αντίθετα εστίαζαν μόνο στην εξωτερική τους εμφάνιση, αναλίσκοντας τον χρόνο τους μόνο σε ματαιόδοξες περιποιήσεις που αλλοίωναν τον χαρακτήρα και την ηθική τους. Στον 17ο αι. η Lucrezia Marinella στο έργο της *Η υπεροχή των γυναικών (La nobiltà delle donne)* από-ενοχοποιεί ωστόσο την περιποίηση του εαυτού μιας γυναίκας, επιχειρηματολογώντας πως κάθε είδους ομορφιά είναι καλή και συνεπώς ενάρετη, συνδέοντας την ομορφιά του γυναικείου σώματος με την αρετή της γυναικείας ψυχής. Απαντώντας τόσο στις κατηγορίες ανδρών για την υπερβολική περιποίηση των γυναικών με τη χρήση καλλυντικών, η Marinella αφιερώνει ένα κεφάλαιο του έργου της στην ανδρική ματαιοδοξία και στον υπέρμετρο καλλωπισμό των ίδιων των ανδρών. Στο έργο της *Essortazione* βέβαια, αναφέρεται στη φθαρτότητα του ανθρώπινου σώματος και στο γεγονός πως η ομορφιά εξανεμίζεται με το πέρας του

[452] Marinella, *Exhortations to Women,* σ. 197. Για το *«μπαρόκ»* λογοτεχνικό ρεύμα στην Ιταλία των μέσω του 17ου αιώνα, πβ. Cox, *Women's Writing*, σ. 178-9. Επίσης, ο «*μπαρόκ Καθολικισμός»* εστίασε ιδιαίτερα στη λατρευτική αξία της Παρθένου Μαρίας, πβ. Mario Rosa, The Catholic Aufklärung in Italy, στο Ulrich L. Lehner και Michael Printy (επιμ.), *The Catholic Enlightenment in Europe*, στη σειρά: Brill's Companions to the Christian Tradition. A series of handbooks and reference works on the intellectual and religious life of Europe, 500-1700, τ. 20, Brill, Λέιντεν και Βοστώνη 2010, σ. 216.

[453] José Vicente Salido López, «La literatura doctirnal y devocional en las escuelas del barroco español. El *memento mori* como materia escolar», *Hist. educ*, 34 (2015), σ. 225-6, 228-9, 243-4. Patricia Rocco, *The Devout Hand. Women, Virtue, and Visual Culture in Early Modern Italy*, McGill-Queen's University Press, Québec 2017, σ. 127-8.

χρόνου, γι' αυτό η ηθική και πνευματική καλλιέργεια είναι η πιο σημαντική για τη ζωή του ανθρώπου.

Η Arcangela Tarabotti συμμετείχε στη συζήτηση για τα ελαττώματα των γυναικών και ειδικότερα για τη γυναικεία ματαιοδοξία και ομορφιά, με το έργο της *Αντισάτιρα* (*Antisatira,* 1644) με το οποίο «απάντησε» στο έργο του Francesco Buonisegni *Ενάντια στη γυναικεία ματαιοδοξία, σάτιρα μενιππαία* (*Contro il lusso donesco, satira menippea*, 1638)[454]. Το έργο του Buonisegni σατίριζε το γυναικείο φύλο για τη συνήθειά του να καλλωπίζεται υπερβολικά και να ντύνεται εκκεντρικά για να ικανοποιήσει τη γυναικεία ματαιοδοξία. Η Tarabotti, στο έργο της, αν και ήταν μοναχή, υπερασπίστηκε τις γυναίκες και την επιλογή τους να καλλωπίζονται, καταδεικνύοντας επίσης πως και οι άνδρες επιμελούνταν υπερβολικά την εξωτερική τους εμφάνιση και πως ήταν και οι ίδιοι ιδιαίτερα ματαιόδοξοι, και τόνισε πως η κριτική ενάντια στις γυναίκες πήγαζε από το μίσος που έτρεφαν οι άνδρες προς το γυναικείο φύλο[455].

Οπωσδήποτε οι παραδοσιακοί κοινωνικοί ρόλοι, που όφειλαν να αναλαμβάνουν οι γυναίκες ανάλογα με την ηλικία τους, την κοινωνική τους θέση και τις συγκυρίες που θα προέκυπταν στη ζωή τους, ήταν διαφορετικοί στο χριστιανικό αξιακό σύστημα κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο. Η παραμονή στην κατάσταση της παρθενίας όπως και σ' αυτήν του μοναχικού βίου, θεωρούνταν οι δύο από τις πιο ενάρετες καταστάσεις. Ο έγγαμος βίος στην αξιακή ιεραρχία των κοινωνικών καταστάσεων κατελάμβανε ωστόσο την τελευταία θέση και η χηρεία ιεραρχικά αποτελούσε τη μέση κατάσταση, λόγω της έλλειψης σεξουαλικών ορέξεων και ανάπτυξης σχέσεων από τη χήρα γυναίκα[456]. Ο γάμος, ως δεύτερη φάση της ζωής του ανθρώπου, αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα μεταβατικά στάδια στη ζωή και των

---

[454] Francesco Buonisegni, *Contro' l lusso donesco, satira menippea del Sig. Fran. Buoninsegni con l' Antisatira D.A.T. in risposta dedicate all' Altezza Sereniss. di Vittoria Medici della Rovere Gran Duchessa di Toscana,* Franc. Valvasensis, Βενετία 1638.

[455] Margaret L. King και Albert Rabil, *Her Immaculate Hand, Selected Works by and about the Women Humanists of Quatrocento Italy*, Pegasus Press, Asheville 2000, Επιστολή 15, σ. 81-4, 85-6. Laura Cereta, *Lauræ Ceretæ Brixiensis Feminæ Epistolæ jam primum è M S in lucem product à Iacobo Philippo Tomasino Qui eius Vitam, & Notas addidit*, Jacopo Filippo Tomasini (επιμ.), Sebasriani Sardi, Πάδοβα 1640, σ. 122-25. Laura Cereta, *Collected Letters of a Renaissance Feminist*, Diana Robin (μεταγρ., μτφρ., επιμ.), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, Chicago University Press, Σικάγο 1997, σ. 80-2. Lucrezia Marinella, *The Nobility and Excellence of Women and the Defects and Vices of Men,* Anne Dunbill (επιμ. και μτφρ.), Letizia Panizza (εισαγ.), Σικάγο και Λονδίνο, 1999, σ. 55-8, 166-175. Marinella, *Exhortations to Women,* σ. 200-201.

[456] Gabriella Zarri, «Disciplina tridentina. L' istituzione dell' identità femminile nell' Italia moderna», ανακοίνωση στο «*Maschio e femminia li creò». L' elaborazione religiosa delle differenze di genere.* Ciclo di lezioni 2003/4, [4 Δεκεμβρίου 2004], σ. 2-3.

δύο φύλων, με την οικογένεια να συμβάλλει αποφασιστικά στην επιλογή συζύγων και για τα δύο φύλα, ειδικά στις ελίτ.

Στο κοινωνικό στρώμα του *«popolo»* η κατάσταση ήταν διαφορετική, ακόμη και σε θέματα που αφορούσαν στην ακύρωση ενός γάμου και στην τέλεση ενός νέου. Παρατηρούνται εκεί και για τα δύο φύλα συχνά περιπτώσεις ακύρωσής τους, δίχως καν τη διαμεσολάβηση της δικαστικής οδού, ειδικά την περίοδο πριν από την επιβολή των διαταγμάτων της Συνόδου του Τριδέντου που οδήγησαν σε μια αυστηροποίηση του θεσμού του γάμου και στην αδιαλυτότητά του[457]. Η κατάσταση της χηρείας των γυναικών, ειδικά για τα ανώτερα στρώματα, αποτελούσε σχεδόν μια κατάσταση επιβεβλημένη ως μόνιμη, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις η τέλεση ενός νέου γάμου θα σήμαινε τον οικονομικό αποκλεισμό των γυναικών τόσο από τη συζυγική όσο και από την πατρογονική μερίδα και συνεπώς και από το δικαίωμα της προίκας που είχε δοθεί και ανήκε προηγουμένως στις γυναίκες αυτές[458]. Η κατάσταση της χηρείας και οι μετέπειτα ενδεχόμενες επιλογές μιας χήρας για τη συνέχιση του βίου της, αποτέλεσε ένα ζήτημα που εξετάσθηκε κυρίως από κληρικούς αλλά και από παιδαγωγούς της Καθολικής Μεταρρύθμισης, ενώ το ζήτημα, όπως θα δούμε παρακάτω, της χρησιμότητας δηλαδή αυτής της κατηγορίας των γυναικών, απασχόλησε ιδιαίτερα τους παιδαγωγούς και τους καθολικούς ιερείς.

Β΄. 4. Η αξία της μητρότητας: Η ανατροφή των παιδιών ως μητρικό καθήκον και το ζήτημα της χηρείας

Οι μητέρες στην πρώιμη νεότερη Ιταλία δεν είχαν εξουσία λόγω του νομικού πλαισίου, που όριζε την εξάρτησή τους από τον πατέρα τους ή τον σύζυγό τους. Είχαν όμως ισχυρούς ρόλους εντός του οικογενειακού πλαισίου, καθώς η ανατροφή των παιδιών της οικογένειας, κατά τα πρώτα έστω χρόνια της ζωής τους, αποτελούσε ένα από τα πρωταρχικά καθήκοντά των γυναικών[459]. Ενώ η ανατροφή των παιδιών οριζόταν ως πρωταρχικό μέλημα και καθήκον του πατέρα, καθώς εκείνος είχε λάβει καλύτερη

[457] Anne Jacobson Schutte, «Society and the Sexes in the Venetian Republic», σ. 369-70. Για το ζήτημα του γάμου κατά την περίοδο της Συνόδου του Τριδέντου, πβ. E. Christian Brugger, *The Indissolubility of Marriage and the Council of Trent,* The Catholic University of America Press, Ουάσιγκτον 2017. Jutta Sperling, «Marriage at the Time of the Council of Trent (1560-70): Cladestine Marriages, Kinship Prohibitions, and Dowry Exchange in European Comparison», *Journal of Early Modern History*, 8, 1-2 (2004), σ. 67-108.
[458] Anne Jacobson Schutte, «Society and the Sexes in the Venetian Republic», σ. 372-3.
[459] Megan Moran, «Motherhood and the Politics of Family Decisions in Early Modern Italy», *Journal of Family History,* 40, 3 (2015), σ. 351-2.

εκπαίδευση συγκριτικά με τη μητέρα, ο ρόλος της ως δασκάλας της οικογένειας ήταν σημαντικός κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο. Η σύνδεση της μητρότητας με την εκπαίδευση και την ανατροφή των παιδιών αποτελούσε ένα σημαντικό επιχείρημα για την μόρφωση των γυναικών, καθώς, εάν λάμβαναν μόρφωση, θα καθίσταντο πιο αποτελεσματικές και χρήσιμες ως μητέρες[460].

Η σύναψη γάμου με την κατάλληλη σύζυγο ή με τον κατάλληλο σύζυγο αποτελούσε ένα ζήτημα που συναντάται συχνά σε έργα που αφορούσαν τον γάμο. Τα έργα αυτά αφορούσαν κυρίως τις ελίτ, διότι η επιλογή συζύγου αποτελούσε μια ιδιαίτερα καίρια απόφαση, που επηρέαζε όχι μόνον τους νιόπαντρους αλλά και τις πατρικές τους οικογένειες. Παράλληλα, αναδεικνυόταν ο αντίκτυπος που θα είχε αυτή η επιλογή στα παιδιά του ζευγαριού και στη σωματική και στην πνευματική τους εξέλιξη. Αυτό που παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς παρατηρείται διάσταση απόψεων αναφορικά με ένα ζήτημα, που ήταν σχετικό, με το πώς τελικά κληρονομούνταν τα πνευματικά, τα διανοητικά και τα ηθικά χαρακτηριστικά και χαρίσματα από τους γονείς στα παιδιά.

Γενικά, όπως αποτυπώνεται από τους συγγραφείς της περιόδου, η ιταλική κοινωνία απασχολούνταν με το ζήτημα της κληρονομικότητας των σωματικών και των πνευματικών χαρακτηριστικών από τους γονείς προς τα παιδιά. Το ερώτημα στο οποίο προσπαθούσαν να δώσουν απάντηση ήταν το ποιος από τους δύο γονείς συνεισέφερε περισσότερο σε αυτήν τη διαδικασία και ποιος ήταν περισσότερος υπεύθυνος, ο πατέρας ή η μητέρα; Η κληροδότηση καλών ή κακών χαρακτηριστικών γνωρισμάτων ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με το φύλο και τα αρνητικά ή τα θετικά χαρακτηριστικά των γονέων. Το φύλο των παιδιών είχε και αυτό σημασία. Σχετιζόταν με ποιον από τους δύο γονείς θα ομοιάσει το παιδί, όμως συχνά η επιχειρηματολογία διαμορφωνόταν, κατάλληλα, από τον εκάστοτε συγγραφέα, άνδρα ή γυναίκα, με στόχο να υποστηριχθεί ο συλλογισμός του και αναφορικά με το εάν είχε φιλογυνικά ή μισογυνικά επιχειρήματα[461].

[460] Kenneth Clarton, *Women, Religion and Education in Early Modern England*, Routledge, Λονδίνο 1999, σ. 190-1.

[461] Η σημασία της μητέρας στην ανατροφή και ορθή διαπαιδαγώγησή των παιδιών αποτυπώνεται και στο έργο του Jans Amos Comenius (1592-1670) *Το Μητρικό Σχολείο* (*Informatorium der Mutterschule)* που εκδόθηκε για πρώτη φορά στα γερμανικά το 1633, πβ. Margaret L. King, «The School of Infancy: The Emergence of Mother as Teacher in Early Modern Times», στο Konrad Eisenbichler και Nicolas Terpstra (επιμ.), *The Renaissance in the Streets, Schools, and Studies. Essays in Honour of Paul F. Grendler*, Centre for Reformation and Renaissance Studies, Τορόντο 2008, σ. 66-76.

Η ιταλική κοινωνία και ιδιαίτερα οι ελίτ, διακατέχονταν από μια αγωνία σχετικά με την εξέλιξη των παιδιών τους στο μέλλον. Πολλοί γονείς προσέτρεχαν ακόμη και σε βιβλία αστρονομίας για να προβλέψουν ποια θα ήταν η κατάλληλη περίοδος σύλληψης και γέννησης των παιδιών τους, αν και ο κανονιστικός λόγος της περιόδου απέτρεπε τους μελλοντικούς γονείς από το να μελετούν βιβλία αστρολογίας, καθώς αυτή δεν προσιδίαζε με τους κανόνες της χριστιανικής θρησκείας και κουλτούρας[462]. Άλλοι βέβαια συγγραφείς προέτρεπαν τους μελλοντικούς γονείς να τα συμβουλεύονται. Ο Luigi Dardano, π.χ., στο υπερασπιστικό έργο του για τις γυναίκες αναφέρεται στους επτά αστερισμούς και στα σωματικά και στα ψυχικά χαρίσματα που μεταδίδουν στα παιδιά, συμβουλεύοντας τις γυναίκες να χρησιμοποιούν αστρολογικό ημερολόγιο πριν συλλάβουν το παιδί έτσι ώστε να γνωρίζουν τους αστρικούς σχεδιασμούς[463].

Η σημασία της μητέρας είχε αρχίσει να θεωρείται καθοριστική για τη μελλοντική εξέλιξη του παιδιού. Η μητέρα δεν αντιμετωπιζόταν μόνο ως παιδαγωγός αλλά κυρίως ως εκείνη που θα καθόριζε τον χαρακτήρα των παιδιών λόγω της ανατροφής που θα τους έδινε ήδη από την βρεφική τους ηλικία. Ο Dolce, τοποθετούσε τον πατέρα ως υπεύθυνο για τη διδασκαλία της θυγατέρας του. Η θυγατέρα παρομοιαζόταν με μια εύπλαστη ξύλινη βέργα που χρειάζονταν διδασκαλία *«ώστε να μεγαλώσει εξίσου καλά και εξίσου ίσια»*. Για να αποκτήσουν καλή ανατροφή τα παιδιά ήταν απαραίτητος ο ρόλος της μητέρας που θα έπρεπε να είναι μια *«γυναίκα ben creata»*. Το μητρικό γάλα θεωρούνταν πως συνέβαλε καθοριστικά στην ψυχική και στην ηθική διαμόρφωση του παιδιού και ειδικά όταν ήταν της μητέρας και όχι από κάποια τροφό. Ο Dolce σημειώνει πως η φυσική προδιάθεση του ανθρώπου εξαρτιόταν από το γάλα, γιατί *«οι συνήθειες πίνονται με το γάλα»*, καθώς είναι *«σπάνιο τα παιδιά μιας έντιμης μητέρας να καταλήξουν να καταστούν ανέντιμα και διαφορετικά από τον*

[462] Meduna, *Lo scholare*, σ. 5r-5v.

[463] Luigi Dardano, *La bella dotta Difesa delle donne in verso, e prosa, di Meser Luigi Dardano gran Cancelliero dell' Illustrisimo Senato Cinitiano, contra gli accusatori del seso loro, Con un breve trattato di ammaestrare li figliuoli*, Βενετία 1554, σ. 129v-133v, 136r. Για την προκατάληψη και την αστρολογία στον Μεσαίωνα και την πρώιμη νεότερη περίοδο, πβ. Jacob Burckhardt, *The Civilisation of the Renaissance in Italy*, Samuel George Chetwynd Middlemore (μτφρ.), Project Gutenberg 2014 (1η εκδ. 1860), σ. 508-41. Για τη χρήση της αστρολογίας για ιατρικούς λόγους, πβ. Anthony Grafton και Nancy Siraisi, «Between the Election and My Hopes: Girolamo Cardano and Medical Astrology», στο William R. Newman, Anthony Grafton (επιμ.), *Secrets of Nature. Astrology and Alchemy in Early Modern Europe*, The MIT Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, Λονδίνο 2001, σ. 69-132.

πατέρα τους»[464]. Γενικότερα, φαίνεται πως ο μητρικός θηλασμός βρισκόταν στο επίκεντρο των ιατρικών θεωριών και των παιδαγωγών κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο, με τις διαμορφούμενες ιδέες να εδράζονται στην αρχαία ελληνική ιατρική θεωρία και στο Μεσαίωνα, καθώς το γάλα θεωρούνταν πως ήταν καθοριστικό για τη μετάδοση της ζωής και της ίδιας της ψυχής από τη μητέρα στο βρέφος καθώς και, μέσω αυτού, θα διαμορφωνόταν ο χαρακτήρας του παιδιού μελλοντικά[465].

Ο μητρικός θηλασμός συνδεόταν με τη διασφάλιση μιας ενάρετης ζωής σε όλα τα επόμενα στάδια της ενήλικής ζωής των γυναικών έως και το στάδιο της χηρείας. Ακόμη, ο θηλασμός συνδεόταν με τη μητρική φροντίδα, την αγάπη της μητέρας προς το παιδί της, ενώ από ορισμένους συγγραφείς τονιζόταν πως οι θυγατέρες σε σύγκριση με τα άρρενα βρέφη δεν είχαν ήδη από τις πρώτες ημέρες της γέννησής τους ίση μεταχείριση ούτε και από τις μητέρες τους, καθώς αυτές έδιναν περισσότερο γάλα στα αγόρια και λιγότερο στα κορίτσια. Σε αυτό το επιχείρημα καταφεύγει ο Fusco, που, αναφερόμενος στις διαφορές μεταξύ καλής και κακής χήρας, εξέφρασε την παραδοχή πως όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται καλοί, ανεξαρτήτως φύλου, αλλά διαμορφώνονται μέσω των συνθηκών οι οποίες προκύπτουν κατά τη διάρκεια του βίου τους. Εάν μια γυναίκα δεν έχει λάβει από τις πρώτες ημέρες της ζωής της ισάξια ποσότητα μητρικού γάλακτος όπως θα λάμβανε ένα αγόρι, αυτό συνιστούσε μια από τις πρώτες αδικίες προς τις γυναίκες από τους γονείς τους και ιδιαίτερα από τη μητέρα τους. Ο Fusco παρατηρεί πως οι γυναίκες, ήδη από βρέφη, υφίστανται ένα μαρτύριο, ένα *«torto»*, καθώς τα κορίτσια, ήδη από νεογνά, δε λάμβαναν την αληθινή αγάπη από τη μητέρα τους όπως θα λάμβανε ένα αγόρι στη θέση τους[466].

---

[464] Dolce, *Dialogo della instituzione*, σ. 6r-6v. Οι γυναίκες που δεν θήλαζαν οι ίδιες τα παιδιά τους κατηγορούνταν πως ήταν «*πιο σκληρές απέναντι στα παιδιά τους, από τις ίδιες τις τίγρεις και τα άλλα ζώα»,* πβ. Leonardi, *Institutione di una famiglia*, σ. 25.

[465] Margaret L. King, «The School of Infancy: The Emergence of Mother as Teacher in Early Modern Times», στο Konrad Eisenbichler και Nicolas Terpstra (επιμ.), *The Renaissance in the Streets, Schools, and Studies. Essays in Honour of Paul F. Grendler*, Centre for Reformation and Renaissance Studies, Τορόντο 2008, σ. 50-4, 59. (41-85).

[466] Helena Sanson, «Windowhood and Conduct in Late Sixteenth-Century Italy: The 'Unusual' Case of *La Vedova del Fusco* (1570)», *The Italianist*, 35, 1 (2015), σ. 10. Τα αποσπάσματα του κειμένου προέρχονται από το παραπάνω άρθρο όπου παρατίθεται απόσπασμα από το Orazio Fusco, *La vedova del Fusco*, Dorici, Ρώμη 1570. Sanson, «Introduction», στο Dolce, *Dialogo della instituzion*, σ. 3v-4r. Δεν έχει εξακριβωθεί η ακριβής ταυτότητα του συγγραφέα του έργου *La Vedova del Fusco*. Πιθανώς να ήταν ο Horatio Fusco Monfloreo D' Arimini ή όπως υποστηρίζει ο Rudolph Bell θα μπορούσε να ήταν μια ευρυμαθής γυναίκα συγγραφέας, μια υπόθεση την οποία στηρίζει στο γεγονός πως το έργο αντιμετωπίζει τις γυναίκες υπό το καθεστώς της χηρείας με μεγαλύτερη εύνοια από άλλα αντίστοιχα έργα, πβ. Rudolph M. Bell, *How to do it. Guides to Good Living for Renaissance Italians*, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 1999, σ. 270-1.

Ο μητρικός θηλασμός αναγνωρίζεται ύψιστης σημασίας ζητούμενο για τη μελλοντική υγεία, την ψυχική και την πνευματική διαμόρφωση των τέκνων από τους συγγραφείς της περιόδου αυτής. Συγγραφείς, όπως ο πολυγράφος Lodovico Dolce, ο κληρικός Agostino Valier, άντλησαν ιδέες από τις ιατρικές θεωρίες της περιόδου, τονίζοντας την αναγκαιότητα του μητρικού θηλασμού τόσο για την υγεία του παιδιού όσο και για την υγεία της λεχώνας[467]. Η Sori, επίσης μεταξύ άλλων αναφέρει πως ο μητρικός θηλασμός πρέπει να σταματά μεταξύ των είκοσι και είκοσι-τεσσάρων μηνών. Η συγγραφέας αντλεί τη θεωρία για το θηλασμό κυρίως από το έργο του Dolce, τον οποίο και παραπέμπει πολύ συχνά στο έργο της αλλά και από ιατρούς της περιόδου όπως τον Giovani Marinelli, πατέρα της συγγραφέα Lucrezia Marinella[468]. Πρέπει να σημειωθεί πως ο 16ος αιώνας αποτελεί ένα κομβικό σημείο για την ιστορία της γυναικείας υγείας. Ιατροί συγγράφουν έργα στη δημώδη ιταλική γλώσσα σχετικά με το ζήτημα αυτό και κυρίως με την πρόληψη και τη θεραπεία γυναικείων ασθενειών. Τα ζητήματα που τούς απασχολούσαν αφορούσαν στην αναπαραγωγή, στη μαιευτική, ενώ αντλούσαν γνώσεις και από ιατρικές πραγματείες από την αρχαιότητα και από τον Μεσαίωνα. Παράλληλα, η γυναικεία υγεία τίθεται στο επίκεντρο της έρευνας που λάμβανε χώρα την περίοδο του 16ου αιώνα και πρέπει να παρατηρηθεί πως κατά την περίοδο αυτήν η έρευνα οδηγήθηκε σε καινοτόμα ευρήματα. Τα έργα αυτά συνδέονται επίσης με τη *Querelle des Femmes* και πολλά από αυτά συντέλεσαν στην αναθεώρηση μισογυνικών θεωριών, που «δαιμονοποιούσαν» το γυναικείο σώμα[469].

Η μητρότητα συνδέθηκε με την ανατροφή χρηστών τέκνων των οικογενειών των ελίτ, αφού τα έργα αυτά απευθύνονταν στις νέες των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων και συνεπώς η μητρότητα, ως ιδεώδες, ενείχε και μια ταξική διάσταση. Οι μητέρες όφειλαν να έχουν μια ηθική και χριστιανική συμπεριφορά, η οποία θα μεταδιδόταν στα τέκνα τους, επομένως ήταν απαραίτητο να διαβάζουν μόνον τα κατάλληλα χριστιανικά αναγνώσματα. Οι γνώσεις που θα αποκτούσαν, μέσω των χριστιανικών έργων, θα τις εξόπλιζαν με τις ικανότητες να αντιλαμβάνονται καλύτερα

[467] Dolce, *Della Institution delle donne*, σ. 7r-7v.

[468] Isabella Sori, *Ammaestramenti e ricordi, circa a' buoni costumi che deve insegnare una ben creata madre ad una figlia, da citella, d' accasata e da vedova, acciò che sia onesta. Corretti et accresciuti, e del vestire e dell' imprese più lecite negli stati studetti. Divisi in dodeci lettere, da Isabella Sori alessandrina. Con una particolare aggionta di dodeci Difese, fatte contro alcuni sinistri giudicî, fatti sopra degli medemi Ammaestramenti e del sesso donnesco. E nel fine un Panegerico delle cose più degne dell' illustrissima città d' Alessandria. Et molti pelegrini ingegni usciti da essa*, Giovanni Maria Magro, Παβία 1628, σ. 9 (84-5).

[469] Giana Pomata, «Was there a *Querelle des Femmes* in early modern medicine?», *Arenal*, 20, 2 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 2013), σ. 323-6, 332.

την πίστη όπως και παράλληλα να κάνουν καλύτερη πρακτική εφαρμογή της στην οικογενειακή τους καθημερινότητα, με συνέπεια τα παιδιά τους να καθίστανται ικανά να κατανοούν καλύτερα τα καθήκοντά τους ως Χριστιανοί[470]. Μέσω της ανάγνωσης ή και της αφήγησης, που συνιστούσαν οι παιδαγωγοί της περιόδου στόχευαν στον παραδειγματισμό των κοριτσιών και στη μίμηση υποδειγματικών γυναικών. Στόχος ήταν, μέσω της διάδοσης της εκπαίδευσης, να ακολουθηθεί ένας τρόπος ζωής που θα οδηγούσε στη σωτηρία της ψυχής[471].

Ο Valier δεν υποβάθμιζε τις γυναίκες που ήταν παντρεμένες ως κατώτερες από τις παρθένες ή τις μοναχές αλλά εξήρε τη σημασία που είχαν αυτές για την κοινωνία. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στο κεφάλαιο, που είναι αφιερωμένο για τις έγγαμες: *«οι παντρεμένες γυναίκες πρέπει να ευχαριστούν το Θεό για την κατάσταση* [γάμου] *στην οποία βρίσκονται και πρέπει να βοηθούν δίνοντας το καλό παράδειγμα και τις προσευχές τους στους συζύγους τους, να διδάσκουν τα παιδιά τους, να κάνουν καλό στην πόλη, στη δημοκρατία, στα βασίλεια, να εκπαιδεύουν καλώς τους πατέρες της οικογένειας, τους καλούς πολίτες, τους καλούς πατρικίους, τους καλούς πρίγκιπες, ώστε (όπως είπε ο Άγιος Αυγουστίνος) να γίνουν μητέρες του λαού του Θεού»*[472].

Β΄. 5. Η ωφελιμότητα των γυναικών και η πρόκληση της χηρείας

Ο Vives και ο Dolce στα έργα τους υποστήριξαν πως η παρουσία των γυναικών-συζύγων στις ζωές των ανδρών ήταν απαραίτητη. Σκοπός της ύπαρξης των γυναικών είναι να συντροφεύουν τους συζύγους τους. Αντλώντας και οι δύο συγγραφείς από τη βιβλική παράδοση, ισχυρίζονται πως ο άνδρας και η γυναίκα είναι μια σάρκα και γι' αυτό πρέπει να ζουν βάσει όμοιων αρχών και αξιών. Ο άνδρας-πατέρας είναι εκείνος όμως που είναι ο αρχηγός του οίκου και η σύζυγός του συνοδοιπόρος και πλήρως υπάκουη στις επιταγές του συζύγου της[473]. Η επιλογή της κατάλληλης συζύγου από τον άνδρα αποτελούσε ένα ζήτημα που εξεταζόταν στις περισσότερες πραγματείες για

[470] Brunelli, «Educating and discipling readers», σ. 30-2.
[471] Lucioli, «Introduction. Teaching and Learning Conduct in Lodovico Dolce's *Dialogo della instituzion delle donne* (1545): An 'Original' Plagiarism?», στο Valier, *Instituzione d'ogni stato*, σ. 27.
[472] Valier, *Instituzione d'ogni stato,* σ. I12v (111). Francesco Lucioli, «*Institutiones* for Christiana Women in the Fifteenth and Sixteenth Centuries», στο Valier, *Instituzione d'ogni stato*, σ. 28.
[473] Helena Sanson, «Introduction. Teaching and Learning Conduct in Lodovico Dolce's *Dialogo della instituzion delle donne* (1545): An 'Original' Plagiarism?» στο Lodovico Dolce, *Dialogo della instituzion delle donne, secondo li tree stati che cadono nella vita umana* (Gabriel Giolito di Ferrari, Βενετία 1545), Helena Sanson (επιμ.), σ. 51-2.

τη χριστιανική οικογένεια, καθώς *«είναι καλύτερο να συζείς με ένα λιοντάρι ή με έναν δράκο, παρά με μια κακιά γυναίκα»*[474].

Ενώ υπάρχουν συγκλίσεις στις γυναικείες μορφές, που συναντώνται ως υποδειγματικές, ως προς την αξία τους, κατά τον 16ο αιώνα κυρίως οι άνδρες συγγραφείς επαινούσαν ορισμένα χαρακτηριστικά γυναικών με στόχο αυτά να γίνουν παράδειγμα προς μίμηση. Συγκεκριμένα επαινούνταν όσες γυναίκες είχαν θυσιαστεί για την πατρίδα τους και οι χριστιανές-μάρτυρες, οι οποίες είχαν αφιερώσει τη ζωή τους στο Θεό. Ακόμη, όσες γυναίκες ήταν υποδειγματικές σύζυγοι και αγαπούσαν πολύ τους συζύγους τους, όπως και οι περιπτώσεις γυναικών που βρίσκονταν υπό το καθεστώς χηρείας και είχαν μείνει πιστές στο σύζυγό τους ως το θάνατό τους. Επαινούνταν δηλαδή για το γεγονός πως είχαν παραμείνει, όπως πριν ενάρετες, παρά την ενδεχόμενη ελευθερία που απολάμβαναν ως χήρες[475]. Το τρίπτυχο της γυναικείας αξίας συμπυκνωνόταν γενικά στη φροντίδα και στην αυτοθυσία των γυναικών για την πατρίδα, για την οικογένεια και για τη διασφάλιση της αρετής τους, στο πλαίσιο της οικιακής σφαίρας[476].

Η σημασία της χήρας-μητέρας στην ανατροφή του υιού της από τον Cesare Cabei αποτιμάται στο έργο του *Περί της ευγενούς χήρας γυναίκας* (*Ornamenti della gentil donna vedova)*, έργο που εκδόθηκε το 1574. Στο έργο, που είναι αφιερωμένο στην *«ενάρετη χήρα»* (*prudenta vedova)*, Ginerva Salviati Baglioni, σημειώνεται πόσο σημαντική ήταν η συμβολή της στην εκπαίδευση και στην ανατροφή του υιού της, Guido, που, *«όχι μόνο τη Δημοκρατία της Βενετίας: αλλά το σύνολο της χριστιανοσύνης πρέπει να τής είναι ευγνώμον, που με τόση φροντίδα από εκείνην καλλιεργήθηκε αυτό το ευγενές δέντρο, που παράγει πολλά επωφελή φρούτα»*. Το δέντρο εδώ αντιπροσώπευε τον υιό της, που κατέστη *«επωφελής»* για την κοινωνία, λόγω της εκπαίδευσης και της ανατροφής που έλαβε, εξαιτίας της μητέρας του, *«στις πιο αξιέπαινες συνήθειες»*, που διαμόρφωσαν έναν ευγενή άνδρα παρά την έλλειψη του πατέρα, λόγω της απώλειάς του[477].

---

[474] Leonardi, *Institutione di una famiglia*, σ. 92.

[475] Giovanni Michele Bruto, *La institutione di una fanciulla nata nobilmente. L' institution d'une fille de noble maison*, Traduite de langue Tuscane en François, Faucon, Αμβέρσα 1555, σ. 28r-28v, 30v, 32r.

[476] Το ίδιο ίσχυε βέβαια και για τα δύο φύλα με την οικιακή φροντίδα να τοποθετείται στο κέντρο βάρους των καθηκόντων των ανθρώπων, πβ. Girolamo Razzi, *Della Economica christiana, e civile di don Silvano Razzi. I due primi libri. Ne quali da un nobile brigata di Donne, et Huomini si ragiona della cura, e governo familgliare: secondo la legge Christiana, e vita Civile*, Bartolomeo Sermartelli, Φλωρεντία 1568.

[477] Cesare Cabei, «All' illustt.ma sig. Ginerva Salviati de Baglioni», στο Cesare Cabei, *Ornamenti della gentil donna vedova. Opera del signor Cesare Cabei*, Christoforo Zanetti, Βενετία 1574, χ.α. Η

Αυτές οι *«αξιέπαινες συνήθειες»* ήταν οι ανδρικές αρετές, δηλαδή ικανότητα στη μάχη και στα γράμματα. Η υπεροχή του ήταν συνέπεια της ευγενούς καταγωγής του νέου (*di nobilissimo sangue)* από τη μητέρα του και τον πατέρα του. Η μητέρα εξυψώνεται για το ρόλο της ως μητέρας, εξαιτίας της εκπαίδευσης που παρείχε στον υιό της αλλά και λόγω της θέσης της ως χήρας και της διατήρησης της αξιοπρέπειάς της, τόσο που η Baglioni κατείχε πλέον *«επίγεια»* και *«θεία»* χαρακτηριστικά[478]. Η χηρεία της είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των ηθικών και των πρακτικών της καθηκόντων, εντός και εκτός της οικίας, και λόγω της ανάληψης τόσων ευθυνών η χήρα είχε πλέον αποκτήσει και ανδρικά χαρακτηριστικά, κατακτώντας δηλαδή τη *«γυναικεία ανδρεία»*[479].

Το ζήτημα, που στην περίπτωση αυτήν ετίθετο, ήταν πώς θα αντιμετωπιζόταν η παντελής απουσία του πατέρα, λόγω θανάτου, καθώς, *«ζώντας ο πατέρας παίρνει ένα μέρος αυτού του βάρους, και ανάλογο μέρος της αγάπης* […] *γιατί ο ένας έχει την φροντίδα να ανατρέφει και ο άλλος να τρέφει τα παιδιά»*[480]. Το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα πολλές πραγματείες τόνιζαν τη *«χρησιμότητα» (utilità)* των κοσμικών μοναχών και των χηρών μέσα στην κοινωνία και πιθανώς να αποτελούσαν μια προσπάθεια κανονικοποιήσής τους. Στην πραγματεία αυτήν αναφέρονται όλα τα ηθικά χαρακτηριστικά που άρμοζαν σε μια γυναίκα σε κατάσταση χηρείας αλλά και τα καθήκοντά της στην κοινωνία και στην οικογένεια. Τα σημαντικότερα καθήκοντά της, εκτός της διασφάλισης της ενάρετης ζωής, ήταν και η καλή διοίκηση του οίκου της, εφόσον πλέον εκείνη θα έπρεπε να είναι επιφορτισμένη με την φροντίδα του αλλά και με την εκπαίδευση των παιδιών της[481].

Η μητέρα ως αποκλειστικά υπεύθυνη πλέον για την ανατροφή των παιδιών της όφειλε να επιμερίζει την εκπαίδευση των παιδιών της ανάλογα με το φύλο τους. Η έμφυλη διαφορά στην εκπαίδευση, που διατυπώθηκε από τον Cabei, ήταν σύμφωνη με τις τρέχουσες απαιτήσεις της κοινωνίας από τους κηδεμόνες τους όπως και από τα παιδιά. Κεντρική του ιδέα ήταν, όπως και σε άλλα παρόμοια έργα, πως, *«εάν έχεις παιδιά, να τα διδάξεις συνετά»*. Η εκπαίδευση της κόρης διαφοροποιούνταν από την

Ginerva Salviati Baglioni είχε συνάψει γάμο με τον Astorre Baglione, ο οποίος είχε πολεμήσει στο πλευρό της Βενετίας κατά τον τέταρτο βενετό-οθωμανικό πόλεμο στη διάρκεια του οποίου η Κύπρος καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς το 1571, πβ. Jane A. Bernstein, *Music Printing in Renaissance Venice: The Scotto Press (1539–1572)*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1998, σ. 758.

[478] Cabei, «All' illustt.ma sig. Ginerva Salviati de Baglioni», χ.α.

[479] Barbara J. Todd, «The virtuous widow in Protestant England», στο Sandra Cavallo και Lyndan Warner, *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, Pearson, Έσεξ 1999, σ. 68.

[480] Cabei, *Ornamenti della gentil donna*, σ. 116.

[481] Cabei, *La gentil donna*, σ. 116.

εκπαίδευση του αδελφού της. Για τις θυγατέρες αρκούσε να εξασκούνται στην καλή προφορά των λέξεων, κάτι που θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της ανάγνωσης χριστιανικών βιβλίων, μέσω πνευματικών ασκήσεων και της προφοράς ονομάτων, όπως ονόματα, π.χ., Παρθενών, και ονόματα αγίων, έτσι ώστε να λαμβάνονται τα κατάλληλα πρότυπα βίου προς μίμηση. Εντούτοις ο συγγραφέας δεν έκανε καμία αναφορά στην εκμάθηση της ανάγνωσης ή της γραφής από το κορίτσι και η διδασκαλία αυτών των στοιχειωδών γνώσεων συμπεριλαμβάνονταν στα καθήκοντα της εκπαίδευσης από τη μητέρα.

Παρέχονται επίσης πολλές οδηγίες για την κατάλληλη συμπεριφορά της χήρας αλλά και για το χρέος της ως μητέρας να συνοδεύει παντού τη θυγατέρα της, όπως για παράδειγμα, κατά τον εκκλησιασμό, όπως ακόμη και εντός της οικίας και να μην την αφήνει ποτέ μόνη της, ώστε να διασφαλίζεται η παρθενία της και να αποφεύγεται οτιδήποτε μπορούσε να την κάνει ματαιόδοξη. Η μητέρα όφειλε να διασφαλίζει πως η θυγατέρα της θα πίνει κρασί μετριοπαθώς, θα καταναλώνει περιορισμένες ποσότητες κρέατος ώστε να μην αποκτήσει κάποια στομαχική διαταραχή. Ακόμη, η θυγατέρα έπρεπε να βρίσκεται υπό την προστασία κάποιας άλλης παρθένου, μεγαλύτερης σε ηλικία από την νέα, ώστε να της διδάσκει την αρετή. Γενικά στη μητέρα, ιδιαίτερα σε εκείνην που ήταν χήρα, παρεχόταν η σύσταση να έχει *«χίλια μάτια»,* ώστε αυτά να είναι *«η φρουρά της ώριμης σε ηλικία παρθένας κόρης της»*[482].

Αντίθετα, η μόρφωση των ευγενών αγοριών έπρεπε να παρέχεται από καλούς και φημισμένους δασκάλους, που να είχαν ακολουθήσει έναν ενάρετο και άμεμπτο βίο[483]. Η φιλοσοφία τοποθετούνταν ως η βασική γνώση που θα έπρεπε να διδάσκονται τα αγόρια, καθώς, μέσω αυτής, θα μπορούσαν να επιλέγουν μεταξύ *«του ενάρετου, του κακού, του δίκαιου και του άδικου, και γενικά να γνωρίζουν τί πρέπει να αποφεύγουν»*[484]. Η μελέτη των επιστημών ήταν μεγάλης σημασίας για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα των νέων αγοριών, ενώ δε γίνεται αναφορά στις επιδράσεις, που είχε η χριστιανική διδασκαλία στον χαρακτήρα τους. Για τα κορίτσια από την άλλη πλευρά αυτό που είχε τη μεγαλύτερη σημασία για τη διάπλαση του χαρακτήρα τους ήταν μόνον η χριστιανική διδασκαλία. Ακόμη, ο δάσκαλος έπρεπε να διδάσκει ξένες γλώσσες, τα γράμματα και

[482] Cabei, *La Gentil Donna Vedova*, σ. 116-120.
[483] Κατακρίνεται η συνήθης τακτική των πατέρων της οικογένειας, λόγω άγνοιας, να μην επιλέγουν ορθολογικά τους δασκάλους των παιδιών τους, κάτι το οποίο μπορούσε να έχει πολύ αρνητικές συνέπειες κατά τον Cabei, στην ηθική και συμπεριφοριστική εξέλιξη των παιδιών τους, καθώς με τη σειρά τους τα παιδιά θα υιοθετούσαν *«βάρβαρες συνήθειες»*, πβ. Cabei, *Ornamenti della gentil donna*, σ. 123.
[484] Cabei, *Ornamenti della gentil donna*, σ. 131.

τις επιστήμες, ενώ για τους νέους αναγνωριζόταν ως αναγκαίο να διδάσκονται και την πολεμική τέχνη. Η συναναστροφή με άλλα αγόρια, που ανήκαν στην κοινωνική ομάδα των *«πληβείων»,* έπρεπε να αποφεύγεται σε κάθε περίπτωση, καθώς αυτό θα είχε αρνητικές συνέπειες στη διαμόρφωση του χαρακτήρα ενός ευγενούς. Οι έμφυλες διαφορές είναι ουσιαστικές ως προς την ανατροφή των παιδιών και η τήρηση των κανονιστικών αυτών επιταγών, κρινόταν ως αναγκαίες για την ανάδειξη της ηθικής ποιότητας της χήρας[485].

«*Είναι γλυκιά η κατάσταση της χηρείας»,* καθώς *«η χηρεία είναι πιο ευλογημένη ζωή»*. Με αυτόν τον τρόπο περιγράφει η χήρα Hippolita την κατάστασή της στο διάλογο του Bernardo Trotto, που φέρει τον τίτλο *Διάλογοι για τον γάμο και τη χηρεία (Dialoghi del Matrimonio e vita vedovile),* αναφερόμενη στον έγγαμο βίο της και στην αλλαγή της κοινωνικής υπόστασής της, λόγω της απώλειας του συζύγου της[486]. Στο διάλογο, όπου λαμβάνουν μέρος τρία πρόσωπα, η Barbara, η Hippolita και ο Astemio, γίνεται αναφορά στον έγγαμο βίο και στη ζωή μιας γυναίκας έπειτα από την απώλεια του συζύγου. Η Hippolita προτιμά τον νέο της βίο ως χήρα, καθώς αισθάνεται πιο ελεύθερη από ποτέ και ήταν ενάντια στην ανεύρεση νέου συζύγου, καθώς θα έχανε την ελευθερία που μόλις είχε αποκτήσει. Η εξύμνηση της διατήρησης της χηρείας των γυναικών μπορεί να συσχετιστεί και με την προσπάθεια των εκκλησιαστικών αρχών να ελέγξουν τη σεξουαλικότητα των γυναικών, καθώς ο εκκλησιαστικός λόγος απαγόρευε ουσιαστικά στις χήρες γυναίκες να συνάπτουν εκ νέου γάμο[487].

Στα τέλη του 16ου αιώνα η θέση των γυναικών αυτών αξιολογούνταν αρνητικά, λόγω της υπέρμετρης ελευθερίας, που ενδεχομένως να είχαν, και της έλλειψης κυριαρχικών ανδρικών μορφών μέσω των οποίων θα ελεγχόταν και θα καθοριζόταν η περιουσία τους αλλά και ο βίος τους συνολικά εντός και εκτός της οικίας. Υποστηριζόταν πως μια χήρα χαρακτηριζόταν ως μια *«ελεύθερη γυναίκα» (donna libera),* καθώς δεν είχε *«ούτε σύζυγο, ούτε πατέρα»*[488] αλλά και, ως *«donna et madonna»,* εφόσον, με το «status» αυτό, παρέμενε κυρίαρχη στην οικία του συζύγου[489]. Πολλές χήρες όμως αναγκάζονταν να επιλέγουν μεταξύ της πατρικής και

[485] Cabei, *Ornamenti della gentil donna,* σ. 122-32.
[486] Bernardo Trotto, *Dialoghi del Matrimonio e vita vedovile*, Τορίνο 1578, σ. 2, 4.
[487] Rudolph M. Bell, *How to do it. Guides to Good Living for Renaissance Italians,* The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 1999, σ. 266-7.
[488] Giovan Giorgio Trissino, *Epistola del Trissino de la vita, che dee tenere una Donna vedova, A l' illustre signora Madonna Margarita Pia Sanseverina,* Lodovico Vicentino, Ρώμη 1524, χ.α.
[489] Anna Bellavitis, «'Et vedoando si donna et madonna': Guardianship and Remarriage in Sixteenth-Century Venice», *Less Favored-More Flavored/ Benachteilgt-begunstigt,* 15 (2005), σ. 3

της συζυγικής περιουσίας, ιδιαίτερα εάν είχαν παιδιά και ήταν πολύ νεαρές σε ηλικία. Παρατηρούνται επίσης πολλές διαφορές στο οικογενειακό δίκαιο, αναφορικά με την περιουσία, από πόλη σε πόλη της Ιταλίας, με το φλωρεντινό όμως δίκαιο να τις αποκλείει σε μεγάλο βαθμό από την οικογενειακή περιουσία[490].

Η φαινομενική ελευθερία οδήγησε σε μια αυξανόμενη άνοδο του γραμματειακού αυτού είδους για τις χήρες και σε μια προσπάθεια να ελεγχθούν με στόχο να ακολουθήσουν τους ρόλους-καθήκοντα, που άρμοζαν σ' αυτή την κατηγορία γυναικών. Συγκεκριμένα, τα καθήκοντά τους αφορούσαν στην ανατροφή των παιδιών τους αλλά και στην εξάσκηση της αρετής τους μέσω της συμμόρφωσης με τις χριστιανικές επιταγές συμπεριφοράς[491]. Αντίστοιχα όμως έργα για την αντιμετώπιση της ανδρικής χηρείας δεν κυκλοφορούνται σε μεγάλη κλίμακα, οπωσδήποτε γιατί ήταν περισσότερο αποδεκτό από την κοινωνία και τον Καθολικισμό για τους άνδρες η εκ νέου σύναψη γάμου, είτε είχαν παιδιά είτε ήταν άτεκνοι. Το καθεστώς άλλωστε της χηρείας αναγνωριζόταν και ως ελευθερία των ανδρών, όχι τόσο λόγω της δυνατότητας μεγαλύτερου ελέγχου της περιουσίας και του οίκου τους, όπως συνέβαινε με την περίπτωση των γυναικών, αλλά στο πλαίσιο του μισογυνικού λόγου, καθώς έβλεπαν την απελευθέρωση του συζύγου από τη δέσμευση ενδεχομένως, μιας κακιάς και δύστροπης συζύγου[492].

Η Isabella Andreini σε μια από τις επιστολές της κατέδειξε και την άλλη πλευρά, δηλαδή την θλίψη ενός χήρου για την απώλεια της συζύγου του. Στην επιστολή με τίτλο *«Για τον θάνατο της συζύγου»* αναδεικνύει τον πόνο ενός άνδρα για την απώλεια του. Ο άνδρας αντιμετωπίζει με πολλή θλίψη το χαμό της συζύγου του, που

---

[490] Jutta Gisela Sperling, «The Economics and Politics of Marriage», στο Allyson M. Poska, Jane Couchman, Katherine A. McIver (επιμ.), *The Ashgate Research Companion to Women and Gender in Early Modern Europe,* Routledge, Νέα Υόρκη 2016, σ. 219. Lyndan Warner, «Before the Law», στο *The Ashgate Research Companion to Women,* σ. 237. Bellavitis, «'Et vedoando si donna et Madonna», σ. 1-4.

[491] Barbara J. Todd, «The virtuous widow in Protestant England», στο Sandra Cavallo, Lyndan Warner, *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, Pearson, Έσεξ 1999, σ. 73-5. Πρέπει να παρατηρηθεί πως η «υπέρμετρη ελευθερία» κάποιων πόλεων ή χωρών έναντι άλλων αποτελούσε ταυτόχρονα ένα ρητορικό σχήμα της κανονιστικής γραμματείας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Βενετία και η ανάθεση στον Paolo Sarpi από τη Γαληνοτάτη Δημοκρατία της εξύμνησης της ελευθερίας της Βενετικής Δημοκρατίας από την Παπική Ρώμη και της εξύφανσης του μύθου της πόλης αυτής για την ελευθερία των υπηκόων της και την ανοχή της στην ετεροδοξία, πβ. William Bouwsma, «Venice, Spain, and the Papacy: Paolo Sarpi and the Renaissance Tradition», στο Eric Cochrane (επιμ.), *The Late Italian Renaissance, 1525-1630,* Macmillan, Έσεξ 1970, σ. 353-376. Mary Laven, *The Virgins of Venice,* σ. xxvii.

[492] Lyndan Warner, «Widows, widowers and the problem of 'second marriages' in sixteenth-century France», στο Sandra Cavallo, Lyndan Warner, *Widowhood in Medieval and Early Modern England*, σ. 89-90. Για την αντιμετώπιση της ανδρικής χηρείας ως *«κόλαση»,* πβ. Isabella Andreini, "Della morte della moglie", στο *Lettere*, σ. 156v-158r.

διακρινόταν για την αρετή της, και αποτελούσε τον μόνο άνθρωπο που τον καταλάβαινε και τον συντρόφευε κατά τη διάρκεια του κοινού τους βίου, που θεωρεί την απώλειά της ως μαρτύριο, καθώς *«ο θάνατος* [της] *δεν είναι θάνατος: αλλά κόλαση»,* όπως σημείωνε στην επιστολή[493]. Η ζωή του δεν είχε νόημα πλέον, καθώς ήταν γι' αυτόν ανιαρή και η μόνη συντροφιά που πλέον είχε ήταν οι κοινές τους αναμνήσεις. Ο θλιμμένος αυτός σύζυγος στρέφεται στο Θεό και τον παρακαλεί να του δίνει κουράγιο, ώστε να μπορέσει να συνεχίσει το υπόλοιπο της ζωής του[494].

Ειδικότερα, ενώ υπάρχουν συγκλίσεις στις γυναικείες μορφές, που συναντώνται ως υποδειγματικές για την αξία τους, κατά τον 16ο αιώνα, οι άνδρες κυρίως συγγραφείς ασχολούνται με εκείνες που αποτέλεσαν υποδείγματα σε τρείς τομείς: όσες θυσιάστηκαν για την πατρίδα τους, τις γυναίκες δηλαδή μάρτυρες οι οποίες και αφιέρωσαν τη ζωή τους στο Θεό, εκείνες που ήταν υποδειγματικές ως σύζυγοι και αγαπούσαν τους συζύγους τους, και τις γυναίκες που, ενώ βρέθηκαν στο καθεστώς της χηρείας, είχαν παραμείνει ενάρετες και πιστές στο σύζυγό τους, ύστερα από την απώλειά του έως και το θάνατό τους, παρά την ενδεχόμενη ελευθερία που απολάμβαναν, ευρισκόμενες πλέον σ' αυτήν την νέα κοινωνική κατάσταση[495]. Το τρίπτυχο αυτό της γυναικείας αξίας στον κανονιστικό εκκλησιαστικό λόγο αφορούσε στον έλεγχο της γυναικείας σεξουαλικότητας και συμπυκνωνόταν στη διασφάλιση της συνοχής των μελών της πατρίδας μέσω της φροντίδας της οικογένειας και της διατήρησης της αρετής όλων των μελών της, στο πλαίσιο της οικιακής σφαίρας[496]. Την κατάσταση της γυναικείας χηρείας οι συγγραφείς τη διέκριναν σε δυο κατηγορίες, κάνοντας λόγο για την *«ενάρετη»* και την *«εύθυμη χήρα»*. Για την πρώτη κατηγορία υποδειγματική μορφή ήταν η Ιουδήθ, η οποία σκότωσε τον τύραννο Ολοφέρνη και λόγω του θάρρους και της αυτοθυσίας της έσωσε την πόλη της. Οι χήρες όμως που δεν έδειχναν τη λύπη τους για την απώλεια του συζύγου τους και ανέπτυσσαν σεξουαλικές

[493] Andreini, «Della morte della moglie», στο Andreini, *Lettere,* σ. 157r.
[494] Andreini, «Della morte della moglie», στο Andreini, *Lettere,* σ. 156v-158r.
[495] Ο Michele Bruto συμβουλεύει τη νεαρή Marieta Catanea να έχει πρότυπα εξαιρετικών γυναικών από τη βιβλική και τη χριστιανική παράδοση, ενώ αντιθέτως την προτρέπει να μη μιμείται γυναίκες όπως την Ασπασία, την Σαπφώ και την Κορίννα καθώς κάτι τέτοιο μάλλον περισσότερο κακό θα τής έκανε παρά καλό, πβ. Giovanni Michele Bruto, *La institutione di una fanciulla nata nobilmente. L' institution d'une fille de noble maison*, Traduite de langue Tuscane en François, Faucon, Anvers 1555, σ. 28r-28v, 30v, 32r.
[496] Bell, *How to do it. Guides to Good Living for Renaissance Italians,* σ. 266-7. Το ίδιο ίσχυε βέβαια και για τα δύο φύλα με την οικιακή φροντίδα να τοποθετείται στο κέντρο βάρους των καθηκόντων των ανθρώπων, πβ. Girolamo Razzi, *Della Economica christiana, e civile di don Silvano Razzi. I due primi libri. Ne quali da un nobile brigata di Donne, et Huomini si ragiona della cura, e governo familgliare: secondo la legge Christiana, e vita Civile*, Bartolomeo Sermartelli, Φλωρεντία 1568.

σχέσεις θεωρούνταν απειλή για την κοινωνική σταθερότητα καθώς, θεωρούνταν πως μπορούσε να αποτελέσουν κακή επιρροή σε άλλες γυναίκες. Ο χαρακτήρας της *«εύθυμης χήρας»* που ήταν επιρρεπής στην αμαρτία διακωμωδήθηκε. Το χαρακτήρα αυτό τον συναντάμε σε έργα όπως του Βοκκάκιου στο *Δεκαήμερο* όπως και στην κωμωδία του Angelo Beolco *Η βροχερή. Κωμωδία ή νουβέλα του Tosco Ruzante* (*La Piovana. Commedia ovvero Novella del Tosco da Ruzante)*[497].

Ο Valier αναφέρθηκε εκτενώς στο ζήτημα της χηρείας στο δεύτερο βιβλίο του με τίτλο *Περί της αληθούς και αρίστης χηρείας* (*Della vera e perfetta viduità)*. Ο επίσκοπος διαχώρισε τις γυναίκες *«ad statum»,* με βάση την οικογενειακή τους κατάσταση, ενώ αφιέρωσε μεγάλο μέρος της πραγματείας του στο ζήτημα αυτό. Ο Valier έδωσε μια νέα διάσταση στο ζήτημα της γυναικείας χηρείας καθώς τόνισε τη χρησιμότητα που αυτές μπορούσε να έχουν στην κοινωνία. Ο Valier στο έργο του ουσιαστικά προέβη σε μια περιγραφή της *«τέλειας χήρας» (perfetta vedova),* που ήταν θεμιτό να ακολουθείται ως παράδειγμα από όλες τις γυναίκες, που βρίσκονταν στην κατάσταση της χηρείας[498].

Ένας άλλος συγγραφέας, ο Pompeo Felici, στο έργο του με τίτλο *Η πρώτη από τις πενήντα τέσσερις εποχές της Ρώμης* (*La prima delle cinquanta quattro stationi di Roma)*, που εκδόθηκε το 1586, αναφέρθηκε επίσης στο ζήτημα της χηρείας. Ως συμπλήρωμα του έργου αυτού εξέδωσε το *Καθρέπτης μιας χριστιανής χήρας* (*Ritratto d'una Vedova Christiana)*, στο οποίο εξύψωσε την κατάσταση της χηρείας, αναδεικνύοντας πως οι χήρες μπορούσαν να έχουν χρήσιμο ρόλο στην κοινωνία, εφόσον αυτές τηρούσαν τα πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς. Για τη στήριξη της επιχειρηματολογίας του υπέρ της χηρείας χρησιμοποίησε τις διδασκαλίες του Αποστόλου Παύλου, που πρόσταζε πως οι χήρες έπρεπε να τιμώνται από τους ανθρώπους και όχι να αντιμετωπίζονται αρνητικά. Αποτυπώνοντας την ορθή συμπεριφορά των γυναικών στην κατάσταση της χηρείας, που δεν ήταν άλλη από τη διδασκαλία *«του λόγου του Θεού»* στους νέους όπως και από την παροχή ελεημοσύνης και φιλανθρωπίας στους αδυνάτους, σημείωνε επίσης πως οι χήρες βρίσκονταν σε μια

[497] Monica Miscali, «Zitelle e zitellacce. Prejudices and scorn in the perception of widows and single women in Italy in the 19th century», *Revista de historiografia*, 26 (2017), σ. 159-60. Angelo Beolco, *La Piovana. Commedia ovvero Novella del Tosco da Ruzante,* Gabriel Giolito de' Ferrari, Βενετία 1548.
[498] Francesco Lucioli, «*Institutiones* for Christiana Women in the Fifteenth and Sixteenth Centuries», στο Valier, *Instituzione d'ogni stato lodevole,* σ. 21-3. Valier, «Della vera e perfetta viduitá», στο *Instituzione d'ogni stato lodevole,* σ. 83-109.

ιδιαίτερα επισφαλή θέση, καθώς ο *«Διάβολος»* μπορούσε να τις απομακρύνει από τον ηθικό δρόμο, μέσω πολλών τεχνασμάτων[499].

Η θεώρηση της κατάστασης των γυναικών σε χηρεία από τον Valier παρουσιάζει ενδιαφέρον. Τα έργα, που αντιμετώπιζαν τη χηρεία όχι ως μια αρνητική κατάσταση αλλά και τις χήρες ως παρίες, εντάσσονται σε μια προσπάθεια αλλαγής της θέασης των χηρών τόσο από την κοινωνία αλλά και από το πώς οι ίδιες αντιμετώπιζαν τον εαυτό τους μέσα στην κοινωνία και στην οικογένεια. Η κάθε περίπτωση χηρείας αντιμετωπιζόταν σύμφωνα με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, που καθόριζαν τη γυναίκα σε αυτήν τη θέση. Συγκεκριμένα, η αντιμετώπιση μιας χήρας από την κοινωνία και κατ' επέκταση οι επιλογές που θα είχε για τον υπόλοιπο βίο της ήταν συνάρτηση παραγόντων όπως της ηλικίας στην οποία ευρισκόταν, της οικονομικής και της οικογενειακής κατάστασης, αν είχε παιδιά ή ήταν άτεκνη. Γενικότερα, οι χήρες μπορούσαν είτε να είναι ενάρετες και να τηρούν τους κανόνες που όριζε η χριστιανική πίστη για αυτές είτε να είναι ακόλαστες κατά τον Valier. Επιλογή του στο έργο του είναι όμως να αναφερθεί μόνο στις ενάρετες χήρες, ώστε αυτές να αποτελέσουν παράδειγμα για όσες γυναίκες ενδεχομένως έρχονταν σ' αυτήν την κατάσταση[500].

Ο πόνος της απώλειάς των συζύγων τους και το καθεστώς ελευθερίας που θα βρίσκονταν μπορούσε δυνητικά να τις στρέψει στην ακολασία και στη σεξουαλική ελευθεριότητα, και όταν αυτές θα έφευγαν από τη ζωή θα τιμωρούνταν, λόγω των σφαλμάτων τους. Ο Valier συγκεκριμένα επιλέγει να ασχοληθεί στο έργο του μόνο με τις χήρες που, πλέον *«θα είναι νύφες του Χριστού»*, ο οποίες θα θυσίαζαν ακόμη και τον πλούτο τους για να προσφέρουν στους άλλους[501]. Η αυτοθυσία ως υπόδειγμα που πρέπει να ακολουθούν οι γυναίκες αποτελούσε για όλη την πρώιμη νεότερη περίοδο μια βασική αρχή του κανονιστικού λόγου. Διακρίνεται όμως πρέπει να παρατηρηθεί απόκλιση μεταξύ της ιδεατής χήρας της κανονιστικής γραμματείας και της χηρείας της κοινωνικής πραγματικότητας. Οι χήρες γενικότερα θεωρούνταν πως ήταν τα μέλη της κοινωνίας, που κυρίως χρειάζονταν να λαμβάνουν φιλανθρωπία και όχι να προσφέρουν σε άλλες κοινωνικές ομάδες. Αυτή όμως η άποψη αλλάζει μετά τη Σύνοδο του Τριδέντου και, όπως φαίνεται από τα έργα της περιόδου, οι χήρες πλέον θεωρούνταν

[499] Pompeo Felici, *La prima delle cinquanta quattro stationi di Roma, Da Pompeo Felici raccolte da i Ragionamenti di M. Antonio Lazari, hora Vescovo d' Amelia, & di M. Claudio Felici*, Giovanni Simbeni, Rimino 1586, σ. 132-5.
[500] Valier, «Della vera e perfetta viduità», στο *Instituzione d' ogni stato*, σ. E7r-F2r (83-5).
[501] Valier, «Della vera e perfetta viduità», στο *Instituzione d' ogni stato*, σ. E7r-F2r (83-5).

πως πρέπει να συνεχίζουν τον βίο τους, προσφέροντας στην κοινωνία με αυτοθυσία και αποβαίνοντας με αυτόν τον τρόπο χρήσιμες στην κοινωνία[502].

Τα έργα στα οποία αναφέρθηκα ωστόσο αυτά απευθύνονταν σε γυναίκες, που ανήκαν στις ελίτ και επομένως συχνά είχαν μεγάλη οικονομική επιφάνεια. Τις παρότρυναν να προσφέρουν μέρος από την περιουσία τους *«και να μην κουράζονται να κάνουν πλούσια τα παιδιά τους»*. Η δύναμη που είχαν, ως διαχειρίστριες της περιουσίας ελλείψει συζύγου, τούς επέτρεπε να έχουν ορισμένες αυτονομίες και να συμβάλλουν στο γενικό καλό και όχι μόνο στο προσωπικό-οικογενειακό τους συμφέρον[503]. Η συμπεριφορά τους και οι πράξεις τους είχαν δηλαδή αντίκτυπο στην κοινωνία και η επιλογή τους για την παροχή φιλανθρωπίας, είτε μέσω της οικονομικής υποστήριξης σε οργανωμένες δομές είτε σε εξατομικευμένο επίπεδο, τούς προσέδιδαν τη δυνατότητα να περνούν από την ιδιωτική σφαίρα στη δημόσια, μέσω του κοινωνικού αντίκτυπου της φιλανθρωπίας τους. Η υποστήριξη των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων αποτελούσε και έναν από τους λίγους δημόσιους ρόλους, που μπορούσε να έχει μια γυναίκα των μεσαίων και των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων κατά τη πρώιμη νεότερη περίοδο. Σε αυτό συνέβαλε και ο *«ουμανιστικός Καθολικισμός»*, που χαρακτήρισε τη σκέψη της περιόδου και είχε έρθει ως αντίδραση στην αύξηση της φτώχειας στις πόλεις. Η προσπάθεια αντιμετώπισης της φτώχειας ενδυνάμωσε περισσότερο την έννοια της φιλανθρωπίας ως χριστιανικό καθήκον, που οδήγησε σε έναν *«κοινωνικό ακτιβισμό»* γυναικών, που υποστήριζαν οικονομικά όπως και με την παροχή προσωπικής εργασίας, σε νοσοκομεία, σε πτωχοκομεία, σε ορφανοτροφεία και σε σχολεία κατά τον 16ο και 17ο αιώνα[504].

Κύριο μέλημα μιας χήρας ήταν καταρχήν η φροντίδα για την ανατροφή και την εκπαίδευση των παιδιών της αλλά και να τους μαθαίνει να ζουν με ταπεινότητα, πράττοντας το καλό, φοβούμενα την οργή του Θεού, εάν διέπρατταν σφάλματα. Εκτός όμως από τη χριστιανική διδασκαλία, της οποίας οι αρχές έπρεπε να διδάσκονται από την ίδια, η ανεύρεση των κατάλληλων δασκάλων, που θα τα δίδασκαν και θα τα προσανατόλιζαν στα γράμματα και στις επιστήμες κρινόταν απαραίτητη. Στον Valier δεν γίνεται διαχωρισμός μεταξύ του φύλου των παιδιών, όπως είδαμε στον Cabei, αλλά

[502] Stephanie Fink De Backer, *Widowhood in Early Modern Spain. Protectors, Proprietors and Patrons*, Brill, Λέιντεν και Βοστώνη 2010, σ. 7.
[503] Valier, «Della vera e perfetta viduità», στο *Instituzione d' ogni stato*, σ. E9r (85).
[504] Julie Hardwick, «Did Gender Have a Renaissance? Exclusions and Traditions in Early Modern Western Europe», στο Teresa A. Meade και Merry E. Wiesner-Hanks, *A Companion to Gender History, Blackwell Publishing,* Malden 2004, σ. 351.

οι οδηγίες προς τις χήρες αναφέρονταν γενικά στην κατηγορία των παιδιών και στο χρέος της μητέρας. Εάν η χήρα ήταν νέα και χωρίς παιδιά, δεν ήταν απαγορευτικό να συνάψει εκ νέου γάμο, όμως, εάν ήταν προχωρημένης ηλικίας και άτεκνη, τότε δεν ήταν διαφορετικό το χρέος της αναφορικά με την υποχρέωσή της να διδάσκει παιδιά[505]. Χρέος είχαν οι χήρες να θεωρούν *«τα παιδιά των γειτονισσών τους και όλης της πόλης παιδιά τους*» και να φροντίζουν, μαζί με τις μητέρες τους, για την εκπαίδευσή τους. Η εκπαίδευση τοποθετείται στα χέρια τους διότι, λόγω της απώλειας του συζύγου και στις περιπτώσεις που δεν είχαν τεκνοποιήσει, είχαν πολύ χρόνο στη διάθεσή τους για να εντρυφούν στις χριστιανικές διδασκαλίες και να συζητούν με πνευματικούς άνδρες και κατ' επέκταση να μεταλαμπαδεύουν τις γνώσεις τους αυτές στα παιδιά των άλλων γυναικών[506].

Ποια επομένως είναι η ωφέλεια των χηρών στην κοινωνία; Υπάρχει ως έννοια με ουσιαστικό αντίκρισμα η προσφορά τους στην κοινωνία; Η τελειότερη κατάσταση στον καθολικό κόσμο ήταν αυτή της μοναστικής και της ασκητικής ζωής. Εντούτοις, η μητρότητα αναγνωριζόταν ως ιδιότητα υψίστης σημασίας, καθώς οι παντρεμένες τιμώνταν από την κοινωνία, εξαιτίας του γεγονότος πως ήταν μητέρες. Ο Vives δεν αναφερόταν στη χρησιμότητα των χηρών για το κοινωνικό σύνολο, αλλά στην αναγκαιότητα να διδάσκουν τις χριστιανικές διδασκαλίες και να επιβάλλουν την πειθαρχία στα τέκνα και στα εγγόνια τους, καθώς αυτό ήταν το χρέος τους προς την οικογένειά τους. Η διδασκαλία τους, εντούτοις, για τον Vives περιοριζόταν μόνον εντός της οικογενειακής και της οικιακής σφαίρας σε αντίθεση με τις συμβουλές στο έργο του Dolce και του Valier[507]. Η κατάσταση όμως της χηρείας μπορούσε να σταματήσει να αντιμετωπίζεται αρνητικά και να εξυψωθεί, επειδή αναγνωριζόταν ο ρόλος της *«ως δασκάλας»,* που, μέσω της διδασκαλίας της, μπορούσε να συνεισφέρει

[505] Ο Valier αφιερώνει υποκέφαλαιο στο ζήτημα της νεανικής χηρείας, προτείνοντας πως η επανασύναψη γάμου αποτελεί μια καλή επιλογή της γυναίκας ιδιαίτερα, εάν δεν υπήρχαν παιδιά, καθώς ο γάμος αντιμετωπιζόταν ως ένας προορισμός του ανθρώπου, όμως σε περίπτωση ύπαρξης απογόνων από το γάμο με τον εκλιπόντα σύζυγο, θα ήταν καλύτερο να ακολουθηθούν οι υποδειγματικές περιπτώσεις των χηρών Ιουδήθ και Άννας. Η βιβλική μορφή της Ιουδήθ, ως πρότυπο υποδειγματικής χήρας αποτελούσε ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο σε πολλές πραγματείες που αναφέρονταν στη γυναικεία φύση και στην κατάλληλη συμπεριφορά της γυναίκας χήρας-νικήτριας, η οποία αποκεφάλισε τον Ολοφέρνη και έτσι έσωσε την πόλη της Βαιτυλούα, πβ. Valier, «Della vera e perfetta viduità», στο *Instituzione d' ogni stato*, σ. F3v-F5v (88-9). Dolce, *Dialogo della instituzion delle donne*, σ. 69v, 77v-79v. Ο Vives στο τρίτο του βιβλίο, αφιερωμένο στη γυναικεία χηρεία, καταδίκαζε τη σύναψη δεύτερου γάμου, εκτός από εξαιρετικές περιπτώσεις, όπως λόγω του νεαρού της ηλικίας της χήρας να μην μπορούσε να ελέγξει τις ορμές της και επομένως τη σεξουαλικότητά της και κατ' επέκταση η σύναψη ενός νέου γάμου να αποτελούσε την καλύτερη επιλογή για εκείνην και τη διασφάλιση της τιμής της, πβ. Vives, *The education of a Christian woman*, σ. 322-26.

[506] Valier, «Della vera e perfetta viduità», στο Valier, *Instituzione d' ogni stato*, σ. E10v-E12v (85-6).

[507] Vives, *The education of a Christian woman,* σ. 315-7.

και αυτή στη διατήρηση της ισορροπίας της κοινωνίας και μιας ορθής και κόσμιας ζωής[508]. Αυτό το κοινό συμπέρασμα υποστηρίζουν ο Dolce και ο Valier, συνηγορώντας για τη σημασία που είχαν οι χήρες στα πρώτα στάδια εκπαίδευσης των παιδιών, καθώς: *«η κατάστασή τους* [των χηρών] *είναι προσφιλής στο Θεό και πολύ χρήσιμη στον κόσμο»*[509]. Σύμφωνα με αυτούς τους δύο συγγραφείς, οι γονείς είχαν καταρχήν το καθήκον να διδάσκουν τα παιδιά, όμως οι χήρες (από το οικογενειακό περιβάλλον ή από την γειτονιά) όφειλαν συμπληρωματικά να συνεισφέρουν στη διαπαιδαγώγηση και στην εκπαίδευση των παιδιών άλλων γυναικών. Οι παραπάνω συγγραφείς υποστήριζαν συγκεκριμένα το πόσο *«πολύ ωφέλιμες είναι στις πόλεις και στις δημοκρατίες, καθώς είναι χρήσιμοι εκείνοι που έχουν καλή εκπαίδευση σε αυτούς που διοικούν τις οικίες τους και τις οικογένειές τους και ακόμη και των άλλων* [οικογενειών]*»*[510].

Απώτερος στόχος της Εκκλησίας και των πόλεων ήταν η κατάκτηση μιας γενικής ευτυχίας. Παράλληλα, πολλοί συγγραφείς της περιόδου στόχευαν στη βελτίωση της ανθρώπινης ζωής σε διάφορες φάσεις της ζωής των ανθρώπων, παρέχοντας, μέσω των έργων τους, συμβουλές για το πώς θα ήταν δυνατό να αντιμετωπίζουν δύσκολες καταστάσεις που μπορούσε να επέλθουν στη διάρκεια του βίου των ανθρώπων[511]. Η ευτυχία ως έννοια συναντάται πολύ συχνά στα έργα της περιόδου. Ως λέξη-κλειδί, η ευτυχία, συναντάται ως *«ανθρώπινη ευτυχία» (felicità humana)*, ως *«δημόσια ευτυχία» ή «δημοσία ευημερία» (publica felicità)* αλλά και ως *«κοινωνική ευτυχία» (felicità civile).* Είχε κυρίως δύο σημασίες: τη γνώση του ατόμου να ζει καλά, με την αρχαιοελληνική σημασία του «εὖ ζῆν» αλλά και την τήρηση μιας υποδειγματικής και ενάρετης ζωής με τη χριστιανική σημασία του όρου. Παράλληλα, υποδήλωνε τις διάφορες αξίες με τις οποίες ο κάθε άνθρωπος όφειλε να έχει κατά τη διάρκεια του βίου του, εκτός της αρετής, όπως το αγαθό της φιλίας[512].

Ο Valier στο έργο *Instituzione d'ogni stato* αναφέρεται στις συστάσεις για την πειθάρχηση της συμπεριφοράς, π.χ., όλων των γυναικών και των ανδρών, που αφορούσαν στην επίτευξη της *felicità.* Η ευτυχία των ανδρών και των γυναικών βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με τη θεώρηση της κατάλληλης κοινωνικής,

[508] Dolce, *Dialogo della instituzion delle donne,* σ. 65v.
[509] Dolce, *Dialogo della instituzion delle donne,* σ. 80v.
[510] Valier, «Della vera e perfetta viduità», στο Valier, *Instituzione d' ogni stato,* σ. F8r-F10r (90-1).
[511] Wolfgang, Disciplinamento, σ. 107. Valier, «Della vera e perfetta viduità», στο *Instituzione d' ogni stato,* σ. G1r (93).
[512] Coller, *Women, Rhetoric and Drama,* σ. 75. Smarr, *Joining the Conversation*, σ. 22-3. Επίσης, πολύ σημαντική υπήρξε και η ευτυχία της πόλης. Για μια εκτενή περιγραφή των αιτιών και των λόγων που η πόλη της Πάδοβας ήταν μια πόλη «ευτυχισμένη», πβ. Angelo Portenari*, Della felicità di Padova, di Angelo Portenari Padovano Agost*., Libri nove, Paolo Brenta, Πάδοβα 1623.

πνευματικής και θρησκευτικής εκπαίδευσης. Ωστόσο, ήταν και σχετική με τη συμπεριφορά του ατόμου και την αλληλεπίδρασή του με το περιβάλλον γύρω του. Πιο συγκεκριμένα, εξεταζόταν ο κομβικός ρόλος των συζύγων για την επίτευξη της ευτυχίας, καθώς ένας καλός και ειρηνικός γάμος ήταν καθοριστικός για την ευτυχία ή τη δυστυχία των ανθρώπων. Ο Orazio Lombardelli, σε έργο του που αφορούσε τη θέση και τα καθήκοντα της παντρεμένης γυναίκας, έργο που ενδεχομένως να δινόταν και ως δώρο στις μέλλουσες συζύγους από το οικογενειακό τους περιβάλλον, αναφέρθηκε στην έννοια της οικογενειακής ευτυχίας, στηριζόμενος στη θεωρία του Πλάτωνα, και κατ' επέκταση στην ευτυχία της *Republica.* Κατ' αυτόν, οι λέξεις *«δικό μου και δικό σου»* (*mio e, tuo)* δεν ήταν θεμιτό να χρησιμοποιούνται από το ζευγάρι και το οικογενειακό τους περιβάλλον, καθώς όλα έπρεπε να ήταν κοινά μέσα στην οικογένεια[513].

Τονίζει, επίσης, με αυτόν τον τρόπο τη σημασία της ένωσης των ψυχικών και των υλικών αγαθών και τη συμπόρευσή τους στη ζωή των μελών της οικογένειας. Ο Lombardelli ουσιαστικά πρότεινε την κοινή συμβίωση του ζευγαριού με τους γονείς του συζύγου και προτρέπει τη νύφη *«να αγαπά τον πεθερό σαν πατέρα, την πεθερά σαν μητέρα, τους κουνιάδους σαν αδελφούς»*. Αυτό που τον απασχολούσε ήταν να διδαχθεί η νέα σύζυγος από την πεθερά, υιοθετώντας τις συνήθειές της και γενικότερα να μάθει πως να ζει αρμονικά στο πλαίσιο μιας διευρυμένης οικογένειας[514]. Ακόμη, η νέα νύφη όφειλε να διαβάζει *«καλά βιβλία που επαινούνται ή από τον σύζυγο ή από την μητέρα του, π.χ., βίους αγίων και χριστιανικές διδασκαλίες»*, ώστε να μαθαίνει να συμπεριφέρεται βάσει αυτών των προτύπων. Απαγορευόταν η ποίηση, εκτός εάν ήταν θρησκευτική, και όσα έργα αναφέρονταν στον έρωτα και στις μάχες[515]. Παράλληλα, το ιδεώδες του άγαμου βίου, ιδιαίτερα κατά τη μετα-τριδεντινή περίοδο, σταδιακά άρχιζε να φθίνει και ο γάμος να κανονικοποιείται ως μια ασφαλής επιλογή για το καθολικό ποίμνιο. Η σύναψη γάμου και η επακόλουθη διαιώνιση του γένους, αποτελούσε ένα από τα καθήκοντα του καλού Χριστιανού, έναντι του Θεού και της πόλης[516].

---

[513] Orazio Lombardelli, *Dell' uffizio della donna maritata*. *Capi cento ottanta. D' Orazio Lombardelli Senese*, Giorgio Marescotti, Φλωρεντία 1584, capo 137, σ. 49.

[514] Lombardelli, *Dell' uffizio della donna maritata*, σ. 47-9. Για τις εκτεταμένες ή σύνθετες οικογένειες και τις πυρηνικές ή νεοτοπικές στην πρώιμη νεότερη Ευρώπη, βλ. Wirsner-Hanks, *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη*, σ. 69-74.

[515] Lombardelli, *Dell' uffizio della donna maritata*, σ. 50-1.

[516] Roberto Sani, «Per una storia dell' educazione familiare nell' età moderna e contemporanea. Itinerari e prospettive di ricerca», στο L. Pati, (επιμ.) *Ricerca pedagogica ed educazione familiare*, Vita & Pensiero, Μιλάνο 2004, σ. 13. Patrizi, Silvio Antoniano. Un umanista ed educatore, σ. 286-7.

Η Isabella Sori, από την άλλη πλευρά, εκφράζει μια διαφορετική άποψη για την επιλογή συζύγου. Πιθανώς η Sori, ως μια νέα ανύπανδρη γυναίκα, απευθύνεται κατά κύριο λόγο σε νέες γυναίκες, παρόμοιας κοινωνικής κατάστασης και θέσης με την ίδια, όπως και στις μητέρες τους. Σημειώνει πως η ανάγνωση του έργου για την εκπαίδευση των κοριτσιών τους, θα μπορούσε να φανεί χρήσιμη για την μελλοντική εξέλιξη των θυγατέρων τους. Η καλή φύση, η υγεία, η ευρωστία ή η ασθενής φύση δε μεταφέρονται ως φυσικά χαρακτηριστικά και ελαττώματα από τη μητέρα αλλά από τον πατέρα προς τα παιδιά. Παρατηρείται, δηλαδή, μια διαφορετική ερμηνεία της διαμεσολάβησης χαρακτηριστικών των τέκνων σε σχέση με άλλους άνδρες συγγραφείς, οι οποίοι έκρουαν τον κώδωνα του κινδύνου προς το ανδρικό αναγνωστικό κοινό, αναφορικά με τη μεγάλη προσοχή που ήταν απαραίτητο να δίδεται για την επιλογή μιας χρηστής ηθικά και πνευματικά συζύγου[517].

Η επιλογή συζύγου ήταν πολύ σημαντική όχι μόνο για την ευτυχία ή τη δυστυχία της γυναίκας αλλά και για τα ίδια τους τα τέκνα. Η Sori αντλεί από μια σειρά λογοτεχνικών πηγών, για να υποστηρίξει τα επιχειρήματά της, όπως από την Isabella Andreini[518] και από το έργο του Alessandro Piccolomini με τίτλο *Διάλογος για την καλή ανατροφή των γυναικών* (*Dialogo della bella creanza delle donne*), που εκδόθηκε πρώτη φορά το 1539. Ένα άλλο έργο του Piccolomini, το οποίο πιθανώς να είχε συμβουλευθεί η Sori, ήταν το έργο του με τίτλο *Οι αξιέπαινες συνήθειες που αρμόζουν στις ευγενείς γυναίκες* (*Gli costumi lodevoli che a nobili gentildonne si convengono),* το οποίο εκδόθηκε σε συλλογικό τόμο το 1622 μαζί με έργα του Angolo Firenzuola και του Lodovico Dolce[519]. Επίσης είχε συμβουλευθεί συγγραφείς τραγωδιών και λυρικών

[517] Ενδεικτικά έργα για τον γάμο: Francisci Barbari, *De re Uxoria. Libri duo*, Caroli, 1612. Για μια σύγχρονη έκδοση του έργου, πβ. Francesco Barbaro: *The Wealth of Wives: A Fifteenth-Century Marriage Manual,* Toronto University Press, Τορόντο 2015. Leon Battista Alberti, *Della Famiglia*, Ρώμη 1434. Leon Battista Alberti, *The Family in Renaissance Florence*, Renée Neu Watkins (επιμ. και μτφρ.), Waveland Press, Illinois 1994. Leon Battista Alberti, *De famiglia*, Emilio Piccolo (επιμ.), Vico Acitillo-Poetry Wave, Νάπολη 2009. Pietro Belmonti*, L' institutione di una sposa*, Giovanni Osmarino Gigliotto, Ρώμη 1587. Battista de Luca, *Il caualiere e la dama ouero Discorsi familiari*, Dragondelli, Ρώμη 1675. Ενδεικτικά έργα προτροπής ανδρών ενάντια στη σύναψη γάμου, πβ. Giovani Tomagni, *Dell' eccellentia del' huomo sopra quella de la donna libri tre ridotta in tre dialoghi*, Giovanni Carisco, Βενετία 1565. Giacopo Boero Gorretta, *I diavoli delle donne,* Christofforo Bellone, Γένοβα 1573. Giuseppe Passi, *I donneschi diffetti*, Iacobo Antonio Somascho, Βενετία 1599, βλ. και β΄ έκδοση, Passi, *I donneschi diffetti: nuovamente riformati, e posti in luce,* Iacobo Antonio Somascho, Βενετία 1601.

[518] Η Sori αντλεί από το έργο της Isabella Andreini (1562-1604) *Lettere d' Isabella Andreini Padovana. Comica Gelosa, et Academica intenta nominate l' Accesa*, Sebastiano Combi, Venetia 1612.

[519] Alessandro Piccolomini, *Dialogo della bella creanza delle donne*, Curgio Navò, Βενετία 1539. Alessandro Piccolomini, Angolo Firenzuola, Lodovico Dolce, *Le bellezze le lodi, gli amori, & i costumi delle donne; con lo discacciamneto delle lettere, di Agnolo Firenzuola fiorentino, et di Alessandro Picolomini Sanese. Giuntoci appresso I saggi ammaestramenti, che appartengono alla honorevole, e*

ποιημάτων, που γνώρισαν διάδοση κατά τους 16ο και 17ο αιώνες και αναφέρονται και οι ίδιοι στη λεγόμενη αντιπαράθεση για τις γυναίκες και συγκεκριμένα στο ζήτημα επιλογής κατάλληλου συζύγου. Ακόμη, τα θεατρικά και τα λυρικά έργα δεν παρέλειπαν να αναφέρονται σε τραγικές γυναικείες φιγούρες, που πιέστηκαν για την επιλογή λάθος συζύγου. Η Sori σημειώνει επίσης, *«η μεγαλύτερη δυστυχία που μπορεί να ζήσει μια φτωχή νεαρή σε όλη τη διάρκεια της ζωής της είναι να γίνει σκλάβα ενός ηλικιωμένου ή ενός φρενοβλαβή ή ενός κακού* [συζύγου]*»,* καθώς εγκυμονούσε ο κίνδυνος ο γάμος της να αποβεί σε τυραννία μιας ολόκληρης ζωής αλλά και τα παιδιά της να ήταν γεμάτα ελαττώματα, αφού θα κληρονομούσαν όλα τα αρνητικά χαρακτηριστικά του πατέρα, τους[520].

Το οικογενειακό περιβάλλον κατά την ανατροφή αλλά και κατά τη διάρκεια του γάμου είχε καθοριστική σημασία για τη διατήρηση της καλής ή της κακής φύσης της γυναίκας, κάτι που καθίστατο δυνατόν να αποδειχθεί μόνο κατά τη χηρεία της, όπου, μένοντας μόνη της, αναδεικνυόταν η πραγματική της φύση. Λαμβάνοντας ως δεδομένο πως οι γυναίκες είναι εκ φύσεως καλές και όχι κακές, ο Orazio Fusco στο έργο του για την χηρεία των γυναικών, *Η χήρα (La vedova),* συνέδεε την καλή ή την κακή συμπεριφορά των οικείων τους προς αυτές σε όλες τις φάσεις της ζωής τους, δηλαδή την περίοδο πριν από το γάμο τους αλλά και κατά τον έγγαμο βίο τους ως το κριτήριο της εξέλιξής τους και της διατήρησης ή μη της καλής τους φύσης[521].

Η αντίληψη πως η σύζυγος αποτελούσε το σημαντικότερο συστατικό στοιχείο εξασφάλισης μιας εύρυθμης οικογενειακής ζωής, καθώς ήταν καθοριστικός ο ρόλος της για την ευτυχία του συζύγου και για την ανατροφή των παιδιών του ζευγαριού, εκφράστηκε, και νωρίτερα, κατά τον 15ο αιώνα από το Francesco Barbaro στην πραγματεία του *Περί του γάμου (De re uxoria)*[522]. Ο ρόλος της μητέρας-συζύγου ήταν εκείνος που απέβαινε καθοριστικός στη διαμόρφωση των πνευματικών και των σωματικών χαρακτηριστικών των παιδιών. Η μητρική φροντίδα ήταν ιδιαίτερα σημαντική καταρχάς για την επιβίωση των παιδιών στην πρώιμη παιδική τους ηλικία,

virtuosa vita virginale, maritale, e vedovile, di Lodovico Dolce […]. *Con copiosissime tavole delle cose più memorabile*, Barezzo Barezzi, Βενετία 1622.

[520] Sori, *Ammaestramenti*, σ. 48-50 (116-8).

[521] Orazio Fusco, *La vedova del Fusco*, Dorici, Ρώμη 1570. Sanson, «Introduction», στο Dolce, *Dialogo della instituzion*, σ. 59. Helena Sanson, « Widowhood and Conduct in Late Sixteenth-Century Italy: The 'Unusual' Case of *La Vedova del Fusco* (1570)», *The Italianist*, 35, 1 (2015), σ. 9.

[522] Francisci Barbari, *De re uxoria*, Libelli duo, Vęnundant in ædibus Ascensianis, Παρίσι 1513. Για την πρόσφατη έκδοση του έργου του Barbaro στην αγγλική, πβ. Francesco Barbaro, *The Wealth of Wives: A Fifteenth-Century Marriage Manual*, Margaret L. King (μτφρ. και επιμ.), Iter Academic Press, Τορόντο, Ontario 2015.

ενώ κυρίαρχης σημασίας ήταν ο μητρικός θηλασμός. Άλλωστε, ο παραινετικός ανδρικός λόγος προς τους νεαρούς άνδρες για την επιλογή συζύγου εστίαζε στην εξεύρεση μιας συζύγου που θα υπερείχε πνευματικά και ηθικά, ώστε να κληρονομηθούν τα χαρακτηριστικά της και στα παιδιά τους. Το κριτήριο δηλαδή θα έπρεπε να είναι οι πνευματικές αρετές μιας γυναίκας και όχι ο οικονομικός της πλούτος ή η εξωτερική ομορφιά της[523].

Σε κάθε περίπτωση το χρέος της ορθής διαπαιδαγώγησης των παιδιών προκαλούσε άγχος στην οικογένεια, για τον λόγο αυτό η απόκτηση μιας καλής παιδείας από τις γυναίκες θεωρούνταν πολύ σημαντική, εξαιτίας του αντίκτυπου που θα μπορούσε να είχε όταν πλέον μια γυναίκα γινόταν μητέρα. Η σύνδεση της μόρφωσης των γυναικών με τη μελλοντική εξέλιξη των τέκνων τους αποτελούσε ένα σημαντικό φιλογυνικό επιχείρημα υπέρ της γυναικείας εκπαίδευσης. Το παραπάνω επιχείρημα αποτυπώνεται σε κάποιες κωμωδίες όπως αυτή με τίτλο *Cesarea Gonzaga* του Luca Contile, όπου σημειώνεται πως *«τα παιδιά έχουν περισσότερη μητρική φύση παρά πατρική»*[524]. Παρόμοια αντίληψη εκφράζει και ο Luigi Dardano, σύμφωνα με τον οποίο πως τα παιδιά για να γεννηθούν με καλή φύση και για να γίνουν χαρισματικά, και να έχουν πνευματικά και ηθικά χαρίσματα, αλλά και για να είναι υγιή σωματικά πρέπει ο πατέρας τους να είναι εξίσου καλός, ενάρετος και ηθικός χαρακτήρας με τη μητέρα τους[525].

Δεν αρκούσε δηλαδή μόνον μια καλή μητέρα αλλά έπρεπε και οι δύο οι γονείς να μοιράζονται ίδια χαρακτηριστικά. Εάν η μητέρα είχε ηθικά και πνευματικά χαρίσματα και ο πατέρας ήταν γεμάτος κακίες, τα παιδιά μοιραία θα λάμβαναν τις άσχημες πλευρές του πατέρα, καθώς εκείνος εναποθέτει το σπέρμα στη γυναίκα[526]. Η σύναψη γάμου μεταξύ ίσων συμβαλλόμενων μερών σε κοινωνικό, ηθικό και οικονομικό επίπεδο, θεωρούνταν πολύ σημαντική κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο,

[523] Barbaro, *The Wealth of Wives,* σ. 1-2 και Alberti, *The Family,* σ. 83. King, School of Infancy, σ. 59-60.
[524] Contile, *Comedia del Contile, Chiamata la Cesarea Conzaga*, σ. 16r.
[525] Dardano, *La bella dotta difesa,* σ. 136v.
[526] Dardano, *La bella dotta difesa,* σ. 136v. Εδώ ο Dardano χρησιμοποιεί τη θεωρία του Αριστοτέλη για τη σημασία που έχει το ανδρικό σπέρμα στην αναπαραγωγική διαδικασία και στο έμβρυο, που ουσιαστικά μηδένιζε τη γυναικεία συμμετοχή σε αυτήν, υποβαθμίζοντάς τον ρόλο της μητέρας στην αναπαραγωγή. Ο Agrippa στην υπεράσπισή του για τις γυναίκες υποβάθμισε από την άλλη πλευρά την αξία του ανδρικού σπέρματος, εξυψώνοντας το «*γυναικείο σπέρμα»* (ωάριο) καθορίζοντας πως αυτό επιδρά καθοριστικά στην τεκνοποίηση και στη διασφάλιση ενός υγιούς βρέφους, πβ. Pomata, «Was there a *Querelle des Femmes* in early modern medicine?», σ. 333-4. Henricus Cornelius Agrippa, *Declamation on the Nobility and Preeminence of the Female Sex,* Albert Rabil, Jr, (μτφρ. και επιμ.), The University of Chicago Press, Σικάγο 1996, σ. 56-7.

ιδιαίτερα για τους άνδρες και τις γυναίκες των ελίτ, καθώς η επιλογή του κατάλληλου συντρόφου δε θα επηρέαζε μόνο εκείνους και τις οικογένειές τους αλλά και την μελλοντική εξέλιξη της οικογένειάς τους, μέσω των απογόνων τους[527].

Ο Bartolomeo Meduna υποστήριξε στην πραγματεία του σε μορφή διαλόγου με τίτλο *Ο λόγιος* (*Lo Scholare)*, που εκδόθηκε το 1588, πως η φύση αποτελεί τη γενεσιουργό αιτία όλων των πραγμάτων . Υποστήριζε πως η φύση είναι εκείνη, που εκ προοιμίου όριζε τη δυνατότητα κάποιου να ασχοληθεί με τις σπουδές, καθώς υπονοεί πως οι άνθρωποι όπως έχουν σωματικές διαφορές εκ φύσεως, έχουν διαφορές και στις πνευματικές ικανότητές τους. Η γέννηση ενός παιδιού υγιούς και ικανού στηριζόταν όμως και στην επιλογή εκ μέρους του πατέρα για κατάλληλη σύζυγο, καθώς, όπως συμβουλεύονταν οι νέοι άνδρες *«όπως θέλεις* [να γίνουν] *τα παιδιά σου, τέτοια γυναίκα να πάρεις»* (*quale tu vuoi i figliuili tal, prenditi la moglie)*[528]. Ο Agrippa το 1529 στην πραγματεία του για την υπεροχή των γυναικών παρατηρούσε πως τα εξωτερικά και τα πνευματικά χαρακτηριστικά των παιδιών κληρονομούνται από τη μητέρα, εάν δηλαδή *«οι μητέρες είναι ηλίθιες, τότε οι γιοί είναι ηλίθιοι, εάν οι μητέρες είναι σοφές, τότε οι γιοί αποπνέουν σοφία»*. Τα παιδιά επισημαίνει, ομοιάζουν περισσότερο στις μητέρες παρά στους πατέρες τους και, λόγω της αμοιβαίας ομοιότητας αυτής, υπάρχει μεγαλύτερη αγάπη μεταξύ μητέρας και παιδιών[529].

Ο ρόλος βέβαια της μητέρας, κυρίως στις οικογένειες των ελίτ, ήταν καθοριστικός, ήδη από τον 15ο αιώνα. Η καταγωγή της, ειδικά στις ιταλικές πόλεις, είχε καθοριστικό ρόλο για τον χαρακτηρισμό των τέκνων του ζευγαριού ως ευγενών, έπειτα από την καθιέρωση του *Libro d' oro*[530]. Η επιλογή από τον άνδρα συζύγου από χαμηλότερο κοινωνικό στρώμα είχε όμως περισσότερες επιπτώσεις σε σχέση με το να παντρευτεί μια γυναίκα άνδρα από χαμηλότερο κοινωνικό και οικονομικό στρώμα. Εάν

[527] Συγκεκριμένα ο συγγραφέας αναφέρεται στον Αριστοτέλη και στην άποψη πως οι άνθρωποι πρέπει να συνευρίσκονται με ανθρώπους όμοιους σε αυτούς, *«ο όμοιος επιθυμεί τον όμοιό του»* (*ogni simile desidera il suo simile)*, πβ. Dardano, *La bella dotta difesa*, σ. 127v.

[528] R.P.M. Bartolomeo Meduna, «Prefatio dell' autore», στο R.P.M. Bartolomeo Meduna, *Lo Scholare, nel del R.P.M. Bartolomeo Meduna Conventuale di S. Francesco, nel quale si forma a pieno un perfetto Scolare opera divisi in tre libri*, Pietro Fachimetti, Βενετία 1588, σ. 4r.

[529] Henricus Cornelius Agrippa, *Declamation on the Nobility and the Preemincence of the Female Sex*, Albert Rabil, Jr., (επιμ. και μτφρ., εισαγ.), The University of Chicago Press, Σικάγο 1996, σ. 57.

[530] Barbaro, *The Wealth of Wives*, σ. 14. Giovanni Battista de Luca, *Il cavaliere e la dama overo discorsi familiari nell' ozio Tusvulano atunnale dell'anno 1674, sopra alcune cose appartenenti a Cavalieri, et alle Dame, così nella legge scritta, come in quella della convenienza, contenute negli argomenti registrati nell' annesso indice*, Dragondelli, Ρώμη 1675, σ. 428-9. Για περισσότερα βιογραφικά στοιχεία για τον καρδινάλιο Giovanni Battista de Luca, πβ. H. Lee Cowan, *Cardinal Giovanni Battista de Luca: Nepotism in the Seventeenth-Century Catholic Church and de Luca's Efforts to Prohibit the Practice*, Διδακτορική Διατριβή, University of North Texas, Τέξας 2012, σ. 51-68.

μια γυναίκα ευγενούς καταγωγής παντρευόταν κάποιον μη ευγενή, αυτό θα διευκόλυνε την οικογένειά της αναφορικά με το ποσό της προίκας, που έπρεπε να καταβληθεί από τον πατέρα στον γαμπρό[531]. Κατά τον 17ο αιώνα ο πληθωρισμός της προίκας, ειδικά στη Βενετία αλλά και σε άλλες ιταλικές πόλεις, ώθησε τις οικογένειες των ελίτ στη διαφοροποίηση των οικογενειακών τους στρατηγικών, λόγω της αδυναμίας τους να αποδίδουν μεγάλα ποσά προίκας[532].

Κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο η αντίληψη της σύναψης γάμου με μια γυναίκα *«ίση»* (*uguale)* αποτελούσε από τα σημαντικότερα κριτήρια επιλογής συζύγου και παρατηρείται σε πολλές πραγματείες, που αναφέρονται στην οικογένεια. Ένας καλός γάμος εξασφάλιζε τη διαιώνιση της πατρογονικής συνέχειας και της οικογένειας και επηρέαζε και την ενδο-οικογενειακή πολιτική αλλά και τις εκπαιδευτικές πρακτικές των οικογενειών των ελίτ, οι οποίες προσανατόλιζαν τα άρρενα και θήλεα μέλη τους προς μια συμπεριφορά και παιδεία, που θα αποτελούσαν το κλειδί για τη μελλοντική ανάληψη των έμφυλων ρόλων τους στην κοινωνία[533].

Β΄. 6. Πατρότητα και εκπαίδευση των παιδιών

Η υποχρέωση του πατέρα για την εκπαίδευση και την ανατροφή των παιδιών και τη δημιουργία ενός *«στρατού του Χριστού»,* τονίζεται σε πολλές πραγματείες της περιόδου[534]. Γενικότερα, ο πατέρας, ως εκείνος που ήταν επιφορτισμένος με τη διοίκηση του οίκου, παραλληλιζόταν με τον *«ηγεμόνα»*, που είχε την εποπτεία της διακυβέρνησης της *«republica»*. Η πόλη και ο οίκος για να διοικηθούν με ορθό τρόπο χρειάζονταν *«ευλάβεια και αγάπη»*, με τον πλούτο του νοικοκυριού να αντικατοπτρίζει

---

[531] Battista de Luca, *Il cavaliere e la dama*, σ. 429-31.

[532] Anna Bellavitis, «Family and Society», στο Eric R. Dursteler (επιμ.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, Brill, Λέιντεν 2013, σ. 319-352. Anne Jacobson Schutte, «Society and the Sexes in the Venetian Republic», στο Eric R. Dursteler (επιμ.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, Brill, Λέιντεν 2013, σ. 370-373. Stanley Chojnacki, *Women and Society in Renaissance Venice, Twelve Essays on Patrician Society*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη2000, σ .1-2, 8. Barbaro, *The Wealth of Wives*, σ. 12-14.

[533] R.P.M. Bartolomeo Meduna, «Prefatio dell' autore», στο Meduna, *Lo Scholare, nel del R.P.M. Bartolomeo Meduna Conventuale di S. Francesco, nel quale si forma a pieno un perfetto Scolare opera divisi in tre libri*, Pietro Fachimetti, 1588, σ. 1r-1v, 4r-5v. Sandra Cavallo, Silvia Evangelisti, «Introduction», στο *A Cultural History of Childhood and Family in the Early Modern Age*, Sandra Cavallo, Silvia Evangelisti (επιμ.), τ. 3, Bloomsbury, Λονδίνο 2014, σ. 6. Για τις αντιλήψεις του 15ου αιώνα για την ορθή συμπεριφορά των γυναικών ως προς τα του οίκου τους και τον σύζυγό τους, πβ. Leon Battista Alberti, *The Family in Renaissance Florence*, Book Three, Renée Neu Watkins (μτφρ. και επιμ.), Waveland Press, Illinois 1994, σ. 77-88.

[534] «*il buon padre, che sà per esperienza a quali battaglie entri in questo misero mondo il novello soldato di Christo, di fare che il figliuolo dia in ogni modo confirmato, ò come vulgarmente si dice, cresimato*; [...]», πβ. Antoniano, *Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli*, Libro II, Cap XX, σ. 43v.

τον πλούτο της πόλης. Παράλληλα, η υπακοή στον πατέρα, ήδη από την παιδική ηλικία, σήμαινε υπακοή στους νόμους της πολιτείας αλλά και στον ηγεμόνα[535]. Η σημασία της πειθαρχίας στους θείους νόμους και της πολιτείας (*leggi divine et humane)* ανέκυψαν από τον κίνδυνο της παρείσφρησης αιρετικών ιδεών στο καθολικό ποίμνιο του ιταλικού χώρου, αλλά και από το φόβο που έτρεφαν η Εκκλησία και οι αστικές ολιγαρχίες για το ενδεχόμενο εξέγερσης των υπαλλήλων στρωμάτων. Όπως σημειωνόταν, η υπακοή στον πατέρα εξασφάλιζε τη μείωση του κινδύνου *«στη δύστυχη εποχή μας, των πολλών στάσεων των κρατών, των εξεγέρσεων των λαών, που προκύπτουν από εκείνους που περιφρονούν τους θείους και ανθρώπινους νόμους»*[536].

Κατά τους 15ο και 16ο αιώνες για τα πρώιμα στάδια της εκπαίδευσης των παιδιών επιφορτισμένη ήταν κυρίως η μητέρα και δευτερευόντως ο πατέρας. Όμως αυτό δεν ήταν πάντοτε κοινά αποδεκτό από όλους και άλλοι συγγραφείς επιμέριζαν την ανατροφή και την εκπαίδευση των παιδιών και στους δύο γονείς εξίσου. Η συμμετοχή του πατέρα στην εκπαίδευση όμως αυξάνεται παράλληλα και αυτό τεκμηριώνεται και από τα έργα που αναφέρονται στην εκπαίδευση των παιδιών, που, ως επί το πλείστον, απευθύνονταν στον πατέρα-αρχηγό της οικογένειας[537]. Ήδη σε πραγματείες, όπως αυτή του B. Castiglione, διαμορφώνεται η σκέψη αναφορικά με τις αρμοδιότητες της μητέρας και του πατέρα για την ανατροφή των παιδιών, καθώς *«οι μητέρες τρέφουν τα παιδιά: οι πατέρες τα διδάσκουν και από τη δύναμή τους προμηθεύουν το σπίτι* [με αγαθά] *από έξω, τα οποία οι γυναίκες τα διατηρούν με επιμέλεια στο σπίτι»,* γεγονός που εκτιμάται ως μια προσπάθεια υπεράσπισης των ικανοτήτων και της αρετής των γυναικών[538]. Στις πραγματείες για την εκπαίδευση των παιδιών, όπως αυτή του Bartolomeo Meduna, αναφέρεται πως *«ο πατέρας πρέπει να διδάξει ο ίδιος τα παιδιά του»,* καθώς μόνον αυτός ήταν ο κατάλληλος για τη διδασκαλία τους και *«εκείνος που προσέφερε τη ζωή αλλά οφείλει να προσφέρει και την καλή ζωή» (ben essere)*[539].

---

[535] Antoniano*, Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli,* Cap. XXX , σ. 49v.
[536] «*Il che quanto necessaria, et salutisera cosa sia, le calamità de' nostri tempim le molte rivolutioni di stati, le ribellioni de' popoli, disprezzatori delle leggi divine, et humane, pur troppo apertamente ce lo dimostrano»,* Antoniano, *I tre libri*, Cap. XXX, σ. 50r. *Vocabolario degli accademici della Crusca*, αναζήτηση με λέξη-κλειδί *«revoluzione»,* 4η έκδ. (1729-1738), σ. 121, http://www.lessicografia.it/Controller?lemma=REVOLUZIONE&rewrite=1 [ημερ. εισόδου: 08/02/2019].
[537] Evangelisti, «Learning at Home», σ. 666. Francesco Tommasi, *Reggimento del padre di famiglia*, Giorgio Marescotti, Φλωρεντία 1580. Yeal Manes, *Motherhood and Patriarchal Masculinities in Sixteenth-Century Italian Comedy*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2016, σ. 50-1.
[538] Castiglione, *Il Cortegiano or The Courtier*, Book III, σ. 263.
[539] R.P.M. Bartolomeo Meduna, *Lo Scholare,* σ. 14.

Η καλή ανατροφή των παιδιών καθίσταται ως μια χριστιανική υποχρέωση του πατέρα, ενώ η παροχή μιας καλής εκπαίδευσης αποτελούσε το εχέγγυο για το παρόν και το μέλλον του παιδιού. Η μνήμη του πατέρα, που ανέθρεψε σωστά τα παιδιά του, θα έμενε ανεξίτηλη στις επόμενες γενεές[540]. Ο πατέρας που δε φρόντιζε για την εκπαίδευση των παιδιών, ήταν απόλυτα κατακριτέος από την κοινωνία και η στάση του αυτή δεν ήταν σύμφωνη με το χριστιανικό δόγμα. Ο Antoniano καταδικάζει τους πατέρες, οι οποίοι, αντί να φροντίζουν με επιμέλεια την εκπαίδευση των παιδιών τους, ασχολούνται με την εκπαίδευση ζώων, όπως για παράδειγμα σκύλων και πουλιών. Η παραμέληση της ανατροφής των παιδιών, όπως παρατηρεί, αποτελεί το λόγο που στο μέλλον ως ενήλικες θα αποκτούσαν ελαττώματα και θα υπέπιπταν σε σφάλματα και συνεπώς στη διατάραξη της τάξης, τόσο των *«ανθρωπίνων»* όσο και των *«επουράνιων πραγμάτων»*[541].

Το καθήκον του πατέρα σε ότι αφορούσε, κυρίως στην εκπαίδευση των αγοριών, ήταν να εκπαιδεύονται σε τρείς τομείς ήδη από την παιδική ηλικία: στην τέχνη της συζήτησης, με το να μπορούν να συνομιλούν με επιδεξιότητα, στην άρτια εκπαίδευσή τους στα γράμματα, με στόχο να μπορούν να λάβουν κάποιο αξίωμα, και τέλος στη γενικότερη ανατροφή τους, που έπρεπε να είναι αστική, να έχουν δηλαδή *«creanza cittadinesca»*, τη συμπεριφορά ενός κόσμιου ανθρώπου[542]. Παρατηρείται επίσης, πως ένας από τους στόχους των ιερέων, που καταπιάνονταν με παιδαγωγικά ζητήματα όπως του Antoniano, ήταν η εξασφάλιση τρόπων στα παιδιά και στους γονείς τους για μια καλύτερη και περισσότερο συστηματική θρησκευτική και λαϊκή μόρφωση. Αναγνωριζόταν διάφανα πως απώτερος στόχος ήταν η μίμηση της ευγενούς συμπεριφοράς και της ευρυμαθούς εκπαίδευσης των ελίτ.

Το ζήτημα του ποιος από τους δύο γονείς είχε το μεγαλύτερο βάρος για την εκπαίδευση των παιδιών, ειδικά κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής τους, διέφερε μεταξύ των θεωρητικών της εκπαίδευσης. Ο Antoniano, εκφράζοντας προφανώς απόψεις της μετα-τριδεντινής Καθολικής Εκκλησίας, ασχολήθηκε σε ειδικό κεφάλαιο του έργου του με την εκπαίδευση των παιδιών. Η εκπαίδευση έπρεπε να αφορά εξίσου και τους δύο γονείς όπως ακριβώς και καθετί άλλο, που αφορούσε στην ιδιωτική-οικιακή σφαίρα. Αναφερόμενος στο γάμο και στη σύζευξη δύο ανθρώπων *«εις σάρκα μίαν»*,

[540] Antoniano, *I tre libri*, Libro I, Cap. V, σ. 3v. Πβ. Leonardi, *Institutione di una famiglia*, σ. 36.
[541] Antoniano, *I tre libri*, Libro I, Cap. VII, σ. 4r-5r.
[542] Antoniano, *I tre libri*, Libro I, Cap. VI, σ. 4r.

εξηγεί πως η παροχή *«χριστιανικής και άγιας»* εκπαίδευσης ήταν καθήκον και των δύο γονέων[543].

Στηριζόμενος στις διδασκαλίες του Αποστόλου Παύλου, ανέφερε πως η μόρφωση ήταν πρωταρχικό καθήκον της μητέρας, ανεξαρτήτως της κοινωνικής και της οικογενειακής της θέσης, εάν δηλαδή ήταν παντρεμένη ή χήρα, καθώς ήταν καθήκον των γυναικών να διδάσκουν τα παιδιά, *«si filios educavit»,* βάσει της διδασκαλίας του Αποστόλου Παύλου. Τα καθήκοντα ωστόσο των δύο φύλων ήταν ιδιαιτέρως διακριτά. Ως τη στιγμή που οι υιοί θα έφθαναν στην κατάλληλη ηλικία για να βγουν από το σπίτι, η εκπαίδευσή τους έπρεπε να βαραίνει τη μητέρα τους. Ο πατέρας, εξαιτίας του καθήκοντός του να προσφέρει στην οικογένειά του τα απαραίτητα μέσα διαβίωσης, μέσω π.χ. του εμπορίου και της εμπορικής συναλλαγής του «*με άλλους πολίτες»*, ήταν υποχρεωμένος να λείπει αρκετά από την οικία του και επομένως η απουσία του θα καθιστούσε δύσκολη την απρόσκοπτη φροντίδα της εκπαίδευσης των παιδιών του[544].

Η γυναίκα, από την άλλη, δεν ήταν σωστό να λείπει από το σπίτι, καθώς καθήκον της ήταν η φροντίδα για την ευδαιμονία όλων των μελών οικογενείας της. Θα μπορούσε να απουσιάζει μόνον σε εξαιρετικές περιπτώσεις και, αφού εκπλήρωνε τις υποχρεώσεις της, όφειλε να επιστρέφει αμέσως στην οικία της. Ειδικά κατά τα πρώτα χρόνια ζωής των παιδιών ήταν αναγκαίο σ' αυτήν να ασχολείται με την εκπαίδευσή τους. Αυτή έπρεπε να αποσκοπεί μόνο στην *«άγια»* χριστιανική εκπαίδευση και να διδάσκεται με *«πίστη και επιμέλεια»*. Μόνον αργότερα θα μπορούσε και ο πατέρας να συμμετέχει περισσότερο στην εκπαίδευση των παιδιών[545]. Η οικιακή διδασκαλία αναγνωριζόταν ως απαραίτητη προϋπόθεση για την εξασφάλιση στη συνέχεια και της εκπαίδευσης εκτός οικίας, καθώς η ανατροφή και η διδασκαλία του πατέρα δε θα μπορούσε να συγκρίνεται με καμία άλλη διδασκαλία όπως, π.χ., με αυτήν του ενοριακού δασκάλου ή ενός ιεροκήρυκα. Η διδασκαλία από τον πατέρα στα βασικά σημεία της πίστης έπρεπε να είναι καθημερινή, για να ασκείται η μνήμη και η κατανόηση των Συμβόλων της Πίστης. Ο πατέρας, οπωσδήποτε όφειλε να διδάσκει τις βασικές αρχές στα παιδιά του αλλά κυρίως να τρέφει σε αυτά *«αγάπη προς τον Κύριο»* [546].

[543] Antoniano, *I tre libri*, Libro I, Cap. XLV, σ. 27r-27v.
[544] Antoniano, *I tre libri*, Libro I, Cap. XLV, σ. 27v-27r.
[545] Antoniano, *I tre libri*, Libro I, Cap. XLV, σ. 27v-27r.
[546] Antoniano, *I tre libri*, Libro II, Cap. III, σ. 33r-34v και Cap. VI, σ. 35r-36v.

Η αντίληψη πως η μητέρα ήταν εκείνη που παρείχε την αρχική και αναγκαία εκπαίδευση στα παιδιά ενισχύθηκε από τους θεωρητικούς κατά τον 17ο αλλά και αργότερα κατά τον 18ο αιώνα. Η μητέρα ήταν εκείνη που ήταν επιφορτισμένη με την εκπαίδευση των παιδιών όπως και υπεύθυνη για τη μετεξέλιξη των παιδιών της ως μελλοντικών χρήσιμων πολιτών και με χρηστά ήθη. Στον 16ο αιώνα το καθήκον της μητέρας, ως παιδαγωγού δεν ήταν πάντοτε απόλυτα καθορισμένο[547]. Η μητέρα όπως και ο πατέρας ήταν υπεύθυνοι καταρχήν για τη γέννηση ενός υγιούς στο σώμα και στο πνεύμα παιδιού. Η μητέρα όμως ήταν η αποκλειστικά υπεύθυνη για την παροχή υγιεινών γευμάτων, βάσει των οδηγιών του Γαληνού για τη σωματική και την πνευματική ανάπτυξη και υγεία του παιδιού, ενώ ο πατέρας για την *«ηθική διαμόρφωση»* του παιδιού και μακροπρόθεσμα για τη διατήρηση και εμπέδωση στη συνείδησή τους παραδεκτών αξιών κατά την ενήλικη ζωή του[548].

Αναφορικά με την ανατροφή των αρρένων τέκνων, η μητέρα ήταν εκείνη που θα αντιμετώπιζε τους υιούς με μεγαλύτερη μετριοπάθεια, προσέχοντας να μην τούς αντιμετωπίζει με υπέρμετρη αγάπη, καθότι αυτό θα ήταν επικίνδυνο για την ανατροφή τους, ενώ ο πατέρας με μεγαλύτερη αυστηρότητα, έτσι ώστε να συντηρούνται οι ιεραρχικές δομές στην οικογένεια[549]. Η μητέρα ήταν επιφορτισμένη με το ρόλο της διαφύλαξης της ηθικής υπόστασης της θυγατέρας της, λόγω του κινδύνου να παρασυρθεί, ήδη από τη νεαρή ηλικία, λόγω της γυναικείας της φύσης, προφυλάσσοντάς την από εξωτερικούς κινδύνους και πάντοτε συνοδεύοντάς την εκτός οικίας, όπως όταν για παράδειγμα θα πήγαινε στην Εκκλησία για να παρακολουθήσει τη Θεία Λειτουργία και να προσευχηθεί[550]. Στα τέλη όμως του 16ου αιώνα εκφράστηκαν και πιο συντηρητικές απόψεις σχετικά με την επαφή των νεαρών κοριτσιών με τον κόσμο εκτός οικίας. Οι κοπέλες έπρεπε να αποφεύγουν ακόμη και την εκπλήρωση των θρησκευτικών τους καθηκόντων, ενώ τούς παρεχόταν η συμβουλή να προσεύχονται μόνο εντός του πατρικού οίκου[551].

Ο τρόπος μιας αναγκαίας και κατάλληλης διδασκαλίας των παιδιών από τους γονείς τους και ιδιαίτερα από τη μητέρα τους θεωρούνταν πως μπορούσε να είναι κάτι

[547] Evangelisti, «Learning from Home», σ. 668.
[548] Meduna, «Prefatio dell' autore», στο Meduna, *Lo Scholare,* σ. 5r-5v.
[549] Antoniano, *I tre libri,* Libro I, Cap XLVI, σ. 27r-28v.
[550] Patrizi, *Silvio Antoniano*, σ. 318-9. Βλέπουμε, επίσης, παρόμοιες συμβουλές και σε έργα που απευθύνονταν σε νέους που κατοικούσαν στην ύπαιθρο. Οι διδαχές θα είχαν ως στόχο την εναρμόνιση των γυναικών που βρίσκονταν στο συγγενικό περιβάλλον σχετικά με τη συμπεριφορά και τη διαγωγή που μια χριστιανή έπρεπε να έχει, αλλά και τις προφυλάξεις που ένας νέος όφειλε να λαμβάνει απέναντι στις γυναίκες, πβ. Carroli, *Il giovane ben creato*, σ. 173-5.
[551] Leonardi, *Institutione di una familglia*, σ. 155.

που διδασκόταν στους γονείς, από τα εγχειρίδια για την εκπαίδευση και την ανατροφή των παιδιών όπως και από τις προσωπικές τους εμπειρίες με τους δικούς τους γονείς, όταν αυτοί ήταν παιδιά. Αυτό που απαιτούνταν από μια μητέρα ήταν ωριμότητα έτσι ώστε να φέρει σε πέρας το καθήκον της. Ο Bernardo Tasso και η σύζυγός του, Portia ή Porzia de' Rossi, ήταν οι γονείς του ποιητή Torquato Tasso και της αδελφής του Cornelia. Ο Bernardo Tasso, που έλειπε μεγάλο διάστημα από την οικία του και από την οικογένειά του σε ένα μακροσκελές γράμμα προς τη σύζυγό του, Portia, τής παρείχε λεπτομερείς συμβουλές σχετικά με την ανατροφή και την εκπαίδευση των παιδιών τους Torquato και Cornelia, καθώς, όπως σημειώνει στην επιστολή του, *«εξαιτίας της νεαρής ηλικίας σου δεν έχεις διδαχθεί πώς να μορφώνεις* [τα παιδιά]*»*. Τα παιδιά πρέπει να λαμβάνουν καλή εκπαίδευση και ανατροφή, επειδή *«αποτελούν τεκμήριο προς τον κόσμο της αγάπης μας και της επιμέλειάς μας, της αρετής μας»*, τα παιδιά δηλαδή ήταν ο «καθρέπτης» των γονέων τους. Αντλούσε διδάγματα αναφορικά με το ζήτημα της εκπαίδευσης των παιδιών, όπως ο ίδιος δηλώνει, από αρχαίους και σύγχρονους φιλοσόφους, με στόχο να συμβουλεύσει κατάλληλα τη σύζυγό του[552].

Ο Bernardo Tasso διαχώριζε την ανατροφή των παιδιών του σε δύο μορφές εκπαίδευσης, εκείνην που παρεχόταν εξίσου και από τους δύο γονείς και εκείνην που μόνο ο πατέρας μπορούσε να προσφέρει στα παιδιά του. Ο καταμερισμός των αρμοδιοτήτων του πατέρα και της μητέρας, μάς πληροφορεί για τη θέση των γυναικών στην οικογένεια, ως μητέρων και φορέων αγωγής και εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα, πληροφορούμαστε για τον ιδιαίτερο ρόλο που οι γυναίκες έπρεπε να έχουν και τα περισσότερα βάρη που όφειλαν να επιφορτίζονται σε περίπτωση μακράς απουσίας των συζύγων τους από την οικία τους, όπως στην περίπτωση του Bernardo. Η εκπαίδευση των παιδιών διαχωριζόταν στους καλούς τρόπους συμπεριφοράς (*costume)* και στα γράμματα και στις σπουδές (*ne le lettere)*. Όπως σημειώνεται, *«για το πρώτο είναι επιφορτισμένος ο πατέρας και η μητέρα, ενώ για το άλλο, μιλώ για εσένα μόνο, για την συμπεριφορά, για εμένα (εάν θέλει ο ΘΕΟΣ να μου δώσει ζωή) για την φροντίδα των σπουδών του Torquato μας»*[553]. Ο Bernardo αναφέρει πως ελπίζει σε σύντομη επιστροφή του στην οικία για να είναι κοντά στα δύο του παιδιά και ειδικά όσο ακόμη είναι αυτά μικρά. Η νεαρή ηλικία των παιδιών του, επέτρεπε στη μητέρα να

[552] Bernardo Tasso, *Lettere di Bernardo Tasso, Utili non solamente alle persone private, ma anco a Secretarij de Prencipi, per la materie che vi si trattano, & per la maniera dello scrivere. Le quali per giudicio de gli intendenti sono le piu belle & correnti dell' arto. Di nuovo ristampate, rivedute et corrette con molta diligenza,* Giovanni de Picchi & Fratelli, Βενετία 1578, σ. 196v.
[553] Bernardo Tasso, «A la signora Portia Sua», στο *Lettere di Bernardo Tasso,* σ. 196v-197r.

διαμορφώσει κατάλληλα τον χαρακτήρα των παιδιών και να τα μυήσει από μικρή ηλικία στην αρετή. Η κατάλληλη ανατροφή, ήδη από την πολύ νεαρή ηλικία, αναγνωριζόταν ως το κλειδί για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα τους[554].

Παραλληλίζοντας το νεαρό νου των παιδιών του με την καλλιέργεια της γης αποδεικνύει, μέσω παραδειγμάτων από τη γεωργία, το πόσο κρίσιμης σημασίας ήταν η εκπαίδευση των παιδιών, ήδη από την νηπιακή τους ηλικία. Η έννοια της καλλιέργειας (*coltura)* της γης συνδέθηκε με την καλλιέργεια του νου[555]. Για τον υιό του χαρακτηριστικά αναφέρει: *«Ο Θεός τού έχει δώσει όλες τις χάρες, (εάν η πατρική μου αγάπη δεν με απατά* […]*), είναι όμορφος στο σώμα και στην ψυχή αλλά για να μην χάσει αυτήν την τελειότητα, που επιθυμούμε, υπάρχει ανάγκη καλλιέργειας έτσι ώστε να μην είναι γη άγρια, σκληρή και άκαρπη, όπου κανένα δέντρο δεν μπορεί να φυτευτεί και να καλλιεργηθεί, καθώς δεν γίνεται αμέσως* [η γη] *μαλακή, εύφορη και καλή και κανένα καλό δέντρο δεν μπορεί να φυτευτεί* […], *έτσι και ο νους εκ φύσεως είναι ακατέργαστος και τραχύς που ούτε μια μακριά και καλή εκπαίδευση και διδασκαλία δεν θα τον κάνει ευγενή, πειθήνιο, καλό και ευτυχή, εάν δεν δοθεί καλή και επιμελής εκπαίδευση* [στα πρώτα χρόνια της ζωής του]»[556]. Η εκπαίδευση των παιδιών παραλληλιζόταν την περίοδο αυτήν με την καλλιέργεια της γης και των φυτών λόγω της επίπονης και καθημερινής προσπάθειες που έπρεπε να καταβληθεί από τους γονείς. Η εκπαίδευση, συνιστούσε μια διαδικασία που απαιτούσε διαρκή επιμέλεια και φροντίδα από τους γονείς, ενώ παράλληλα εξαρτιόταν και από τις εκ φύσεως ικανότητες που είχε ένα παιδί για την πρόσληψη των γραμμάτων, ανεξαρτήτως των προσπαθειών που θα κατέβαλε[557].

---

[554] Enciclopedia online, «Torquato Tasso», στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, http://www.treccani.it/enciclopedia/torquato-tasso/, [ημερομ. εισόδου: 25/09/2018]. Bamji, «The Catholic Life Cycle», σ. 187.

[555] Η έννοια της καλλιέργειας (*«coltura», «cultura», «culture»)* ως λέξη-κλειδί και η μεταφορική χρήση της απαντάτε σε πολλά λεξικά της πρώιμης νεότερης περιόδου. όπου σταδιακά από το τέλος του 17ου αιώνα η καλλιέργεια δεν αφορά μόνο την καλλιέργεια της γης αλλά και του μυαλού του ανθρώπου, ως μια διαδικασία επίπονη, δύσκολη που απαιτεί ιδιαίτερη προσπάθεια ώστε να φέρει καρπούς, πβ. *Lexicon of Early Modern English*, αναζήτηση με λέξη-κλειδί: *«culture»,* http://leme.library.utoronto.ca/search/results.cfm, [ημερομ. εισόδου: 9 Μαρτίου 2014]. Ο Thomas Hobbes στο έργο του *Leviathan* χρησιμοποιεί την έννοια της καλλιέργειας με διαφορετικές σημασιοδοτήσεις όπως τη λατρεία, την καλλιέργεια της γης και του μυαλού. Στο κεφάλαιο του «Of the Kingdome of God by Nature» και στο κεφάλαιο «Of Commonwealth» (Μέρος Β΄) δίνει δυο ορισμούς στην λέξη καλλιέργεια, την εργασία που πρέπει να κάνει ο άνθρωπος για να μπορέσει να καλλιεργήσει την γη αλλά και την εκπαίδευση των παιδιών, την καλλιέργεια του νου, Thomas Hobbes, *Leviathan*, C. B. Macpherson (επιμ.), Λονδίνο 1985, σ. 395-408.

[556] Bernardo Tasso, «A la signora Portia Sua», στο *Lettere di Bernardo Tasso*, σ. 196v-197r.

[557] Bruto, *La institutione della Fanciulla noble, di M. Giovanni Michele Bruto, Al* signor Silvestre Cataneo, στο Giovanni Michele Bruto, *The necessarie fit, and convenient education of a young Gentlewoman. Written both in French and Italian and translated into English by W.P., and now printed*

Ο Bernardo Tasso αντιμετωπίζει εξίσου ως πολύ σημαντική και την εκπαίδευση της θυγατέρας του Cornelia. Ο πατέρας θεωρεί τώρα την πιο κατάλληλη στιγμή να φροντίσει η μητέρα της για την εκπαίδευσή της. Χρησιμοποιώντας πάλι μια μεταφορά για τον νου του κοριτσιού, στην επιστολή του αναφέρει πως *«μέρα με την μέρα μεγαλώνει στο σώμα και το πνεύμα της οξύνεται και γίνεται πιο ζωηρό, μπορείτε πια να ξεκινήσετε να σπέρνετε σπόρο σε έδαφος εύφορο, γιατί από τον ευγενή σπόρο γεννιούνται οι πιο πολύτιμοι καρποί, οι πιο χρήσιμοι και απαραίτητοι για την αποπομπή της πείνας και της δίψας των κοσμικών απολαύσεων και η αγάπη για τον Θεό»*[558]. Η σύνδεση της εκπαίδευσης, ήδη από τη νεαρή ηλικία, με την εκμάθηση της καλής συμπεριφοράς αλλά και με τη δημιουργία ενός ενάρετου χαρακτήρα, είχε τα ερείσματά της στις διδασκαλίες του Θωμά Ακινάτη και στο έργο του Εράσμου *Λόγος για τις ελευθέριες σπουδές για παιδιά* (*Declamatio de pueris statim ac liberaliter instituendis,* 1536). Τα παιδιά θεωρούνταν «*άδεια δοχεία»*, τα οποία παρομοιάζοντάς τα, όπως σημειώνεται στο παραπάνω απόσπασμα, ως μικρά δέντρα, μπορούσε να είναι εύπλαστα, και επομένως σε άμεση εξάρτηση από την καθοδήγηση των γονέων και των διδασκάλων τους[559].

Η κανονικοποίηση της σημασίας της διαπαιδαγώγησης των παιδιών από τους γονείς, αποτέλεσε, κατά την Dekker, ένα *«διεθνικό πανευρωπαϊκό ρεύμα»*, που είχε επιρροές τόσο από την Προτεσταντική Μεταρρύθμιση όσο και από την Καθολική, που είχε όμως βαθιά επηρεαστεί και από τον ουμανισμό. Ο σωματικός και ο συμπεριφοριστικός έλεγχος των παιδιών αποτελούσε, κατά τους θεωρητικούς της εκπαίδευσης του 16ου αιώνα, αποκλειστικά έργο και καθήκον των γονέων τους. Εάν το παιδί δεν συμπεριφερόταν βάσει καθορισμένων συμπεριφορών, τότε υπόλογοι θα ήταν οι γονείς, καθώς, αφενός δεν είχαν τις ικανότητες να του επιβληθούν αλλά κυρίως να τού διδάξουν τους τρόπους ορθής συμπεριφοράς, διότι και οι ίδιοι ή δεν τούς γνώριζαν ή δεν τούς ακολουθούσαν. Η διαπαιδαγώγηση των παιδιών από τους γονείς τους καθιστούσε αυτούς υπεύθυνους να διδαχθούν πρώτα οι ίδιοι τις χριστιανικές αρετές και τους κοινά αποδεκτούς κώδικες κοινωνικής συμπεριφοράς, καθώς, εάν δεν

with the three languages together in one Volume, for the better instruction of such as are desiderous to studie those Tongues, Adam Islip, Λονδίνο 1598, χ.α.

[558] Tasso, «A la signora Portia Sua», στο *Lettere di Bernardo Tasso*, σ. 197v.

[559] Jeroen J. H. Dekker και Inge J. M. Wichgers, «The embodiment of teaching the regulation of emotions in early modern Europe», *Pedagogica Historica*, 54, 1-2 (2017), σ. 51-2, 60.

αποτελούσαν πρώτα οι ίδιοι χρηστό παράδειγμα, τα παιδιά τους δε θα τηρούσαν ούτε και αυτά τους κανόνες ορθής συμπεριφοράς[560].

Ο Bernardo Tasso όπως και ο Lodovico Dolce συμφωνούσαν πως ήταν αναγκαίο να επιβάλλονται οι γονείς στα παιδιά τους, χωρίς όμως να υπερβάλλουν στην τιμωρία τους, καθώς μια υπερβολική τιμωρία θα μπορούσε να αποβεί επιβλαβής για την περαιτέρω ανάπτυξή τους[561]. Κατά την περίοδο της Μεταρρύθμισης υποστηρίζεται ιδιαίτερα η σημασία του να φοβάται ο πιστός το Θεό. Σε πολλές πραγματείες για την χριστιανική εκπαίδευση, όπως π.χ. του Silvio Antoniano, τονιζόταν πως ο πιστός όφειλε να *«φοβάται»* το Θεό, έτσι ώστε αυτός ο φόβος να τον κάνει υπάκουο. Ο φόβος ήταν συνδεδεμένος με την υπακοή του ανθρώπου στις επιταγές της κοινωνίας, της Εκκλησίας και της οικογένειας, καθώς η υπακοή ήταν κάτι που μπορούσε να διδάσκεται. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Prosperi, το γραμματειακό είδος, που αφορούσε σε εγχειρίδια για την εκπαίδευση των νέων, αποτελούσε ουσιαστικά *«μια παιδαγωγική της υπακοής»* προς την Εκκλησία και έναν διαρκή φόβο για την κρίση που θα επέλθει μετά το θάνατο του ανθρώπου[562]. Η παιδαγωγική θεώρηση της μετα-τριδεντινής Εκκλησίας επιτακτικά συνιστούσε τη διαρκή ενθύμηση του θανάτου, ήδη από την παιδική ηλικία, με τον πατέρα-παιδαγωγό να είναι επιφορτισμένος να διδάσκει στα παιδιά του πως ο θάνατός τους μπορούσε ανά πάσα στιγμή να επέλθει και, ως συνέχεια αυτού, η Κρίση για τις πράξεις τους[563].

Σε αυτό το πλαίσιο ο Tasso μάς δίνει μια διαφορετική ερμηνεία της έννοιας της υπακοής των παιδιών προς την οικογένεια και στις επιταγές του ορθού χριστιανικού βίου με το να διακρίνει τον *«ευγενή και αγαθό φόβο»* προς το Θεό με τον *«ευτελή φόβο»*. Η αρετή της μετριοπάθειας αλλά και η αγάπη προς το Θεό και την οικογένεια τοποθετούνταν ως τα ύψιστα αγαθά για μια ευτυχή ζωή. Ο Tasso δεν ακολουθεί την παιδαγωγική συμβουλή που τοποθετούσε το φόβο στο πλαίσιο της διδασκαλίας, αλλά ήταν αντίθετος σ' αυτήν την πρακτική. Εφιστά την προσοχή στη σύζυγό του να εμφυσήσει στα παιδιά τους όχι τον φόβο αλλά τη σημασία του να υιοθετούν μια συμπεριφορά που θα απέπνεε τον σεβασμό προς τους γονείς τους. Τίθεται ενάντια στη

[560] Jeroen J. H. Dekker, «The restrained child: imaging the regulation of children's behaviour and emotions in Early Modern Europe», The Dutch Golden Age, *History of Education & Children's Literature*, XIII, 1 (2018), σ. 17-9. Dekker και Wichgers, «The embodiment of teaching», σ. 62.
[561] Stephanie R. Miller, «Parenting in the Palazzo: Images and Artifacts of Children in the Italian Renaissance Home», στο Erin J. Campell, Stephanie R. Miller και Elizabeth Callor Consavari (επιμ.), *The Early Modern Italian Interion, 1400-1700. Objects, Spaces, Domesticities*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2016, σ. 77.
[562] Prosperi, «Educare gli educatori», σ. 137-8.
[563] Antoniano, *I tre libri*, Libro II, Cap. XV, σ. 40v-41r.

σωματική τιμωρία, καθώς υποστήριζε πως *«αυτοί που χτυπούν τα παιδιά τους είναι σαν να χτυπούν τον ίδιο το Θεό»* και παράλληλα προέκρινε τη μετριοπαθή αντιμετώπισή τους από τη μητέρα τους αναφορικά με την πειθαρχία τους[564].

Συμπεράσματα

Κατά τον 16ο αιώνα παρατηρείται πως η εκπαίδευση των παιδιών αποτελεί ένα ζήτημα που απασχολούσε ιδιαίτερα του γονείς, γεγονός που αποδεικνύεται από την ιδιαίτερα μεγάλη γραμματειακή παραγωγή της περιόδου αυτής. Οι έννοιες της ανατροφής και της εκπαίδευσης αποτελούσαν έναν σύνθετο όρο που είχε σχέση με τα ήθη, στις συνήθειες και γενικότερα με τον ορθό τρόπο κοινωνικής συμπεριφοράς. Γενικά αποτελούσε «καθρέπτη» της κοινωνικής θέσης του ατόμου και ήταν απόλυτα συνδεδεμένη και με το φύλο. Η οικογένεια θεωρούνταν ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες για τη μελλοντική εξέλιξη των παιδιών. Το ζήτημα σύναψης γάμου με την κατάλληλη γυναίκα ή με τον κατάλληλο άνδρα τονίζεται ιδιαίτερα στις σχετικές πραγματείες, με την επιλογή του κατάλληλου συζύγου να αποτελεί σημαντικό παράγοντα για τη μελλοντική εξέλιξη των παιδιών και την ευτυχία της οικογένειας. Το βάρος της ανατροφής και της εκπαίδευσης των παιδιών άλλοτε θεωρούνταν επιβεβλημένο να το επιφορτίζεται ο πατέρας και άλλοτε η μητέρα, ενώ στις πραγματείες της περιόδου παρατηρείται πως το ζήτημα της γυναικείας χηρείας απασχολούσε ιδιαίτερα τους διανοουμένους. Στις πραγματείες δίδονταν οδηγίες για τις εν χηρεία γυναίκες αναφορικά με τη διατήρηση της αρετής τους και της συζυγικής τους πίστης αλλά και οδηγίες για το πώς να ανατρέφουν και να προσφέρουν την κατάλληλη, ανάλογα με το φύλο, εκπαίδευση στα παιδιά τους, ενώ τονιζόταν και η ωφελιμότητα των γυναικών αυτών στην κοινωνία εκτός της χρησιμότητάς τους μέσα στην οικογένεια. Ο ρόλος του πατέρα για την εκπαίδευση των παιδιών του θεωρούνταν ιδιαίτερα σημαντικός και στηριζόταν συχνά στην εμφύσηση του *«φόβου του Θεού»* προς τα παιδιά, ώστε αυτά να συμμορφώνονται με τις επιταγές των γονέων τους.

Γενικά, η εκπαίδευση των γυναικών αποτελούσε κατά τους 16ο και 17ο αιώνες ένα πολυσύνθετο ζήτημα που βρισκόταν σε άμεση εξάρτηση με την κοινωνική καταγωγή των γυναικών, ενώ οι συμβουλές για την ανατροφή των θυγατέρων

[564] Bernardo Tasso, «A la signora Portia Sua», στο *Lettere di Bernardo Tasso,* σ. 197v-199r.

προσαρμόζονταν ανάλογα με το βίο, που ήταν προκαθορισμένο αυτές να ακολουθήσουν στην ενήλικη ζωή τους. Η συμμόρφωση με το χριστιανικό πρότυπο βίο και τις αρχές των τριδεντινών διαταγμάτων αφορούσε τις ζωές όλων των γυναικών, ανεξαρτήτως της κοινωνικής και της οικογενειακής τους κατάστασης. Η γνώση και η πειθάρχησή τους σ' αυτές τις αρχές θεωρούνταν υψίστης σημασίας για την οικογενειακή ευρυθμία και την ανατροφή των παιδιών τους, ενώ αναγνωριζόταν πως και ο πατέρας μπορούσε να συμβάλλει στη δημιουργία *«ενός στρατού του Χριστού»*, που θα διασφάλιζε την Καθολική Εκκλησία από τον κίνδυνο του Προτεσταντισμού και της μόλυνσης των πιστών της από τις «αιρετικές» ιδέες. Οι γυναίκες που προέρχονταν από τις ελίτ παροτρύνονταν να διαβάζουν, αλλά μόνο όσα βιβλία θεωρούνταν πως είναι κατάλληλα γι' αυτές, καθώς τα βιβλία έπρεπε *«να είναι λίγα, όμως να διαβάζονται καλά και να έχουν καλό περιεχόμενο»*[565]. Οι γυναίκες έπρεπε να διαβάζουν, ώστε να γνωρίζουν πως πρέπει να συμπεριφέρονται και να μαθαίνουν πως να ακολουθούν έναν χριστιανικό ενάρετο βίο, όμως δεν έπρεπε να γράφουν, καθώς η συγγραφή αποτελούσε ένα κατεξοχήν ανδρικό πεδίο, αντιθέτως έπρεπε να ράβουν και να ασχολούνται με τις οικιακές τους εργασίες.

[565] *«Perche i libri vogliono esser pochi, ma ben letti, e ben intensi»,* πβ. Orazio Lombardelli, *Dell' uffizio della donna maritata*. Capi cento ottanta. D' Orazio Lombardelli Senese, Giorgio Marescotti, Φλωρεντία 1584, capo 146, σ. 52.

Γ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Το γυναικείο ζήτημα και η εκπαίδευση των γυναικών στη Βενετία κατά τον 16ο και 17ο αιώνα

Γ΄. 1. Όψεις *«τυραννίας»*: Η Arcangela Tarabotti, η ελευθερία της βούλησης και το αίτημα για την εκπαίδευση των γυναικών

Η συζήτηση για τις γυναίκες και ιδιαίτερα για την εκπαίδευσή τους υπήρξε έντονη στη Βενετία, διεξήχθη μεταξύ ανδρών και γυναικών διανοουμένων και συγγραφέων και αποτυπώθηκε μέσω πραγματειών που εξέδωσαν για το ζήτημα της φύσης των γυναικών και των ρόλων τους στην κοινωνία και την οικογένεια. Η συζήτηση αυτή αναδεικνύει το ενδιαφέρον του κοινού για τις κοινωνικές, οικογενειακές και θρησκευτικές ταυτότητες των γυναικών αλλά και την αύξηση του γυναικείου αναγνωστικού κοινού. Στις γυναικείες φωνές που εξέφρασαν τις απόψεις του για το γυναικείο ζήτημα περιλαμβάνονται η Moderata Fonte, η Lucrezia Marinella και η Arcangela Tarabotti.

Η Arcangela Tarabotti ήταν μοναχή στη Μονή της Αγίας Άννας στο Καστέλο της Βενετίας. Διακρινόταν για τη μόρφωσή της, παρότι ήταν αυτοδίδακτη. Είχε πλούσιο συγγραφικό έργο και συνέβαλε στη *Querelle des Femmes* κατά τον 17ο αιώνα. Το έργο της *Πατρική Τυραννία (Tirrania Paterna)* κυκλοφόρησε σε χειρόγραφο, τού ασκήθηκε κριτική και δημοσιεύθηκε τελικά με τον παραλλαγμένο τίτλο *Προδομένη Αθωότητα* (*La semplicità ingannata)* το 1654, δύο χρόνια μετά το θάνατό της με το ψευδώνυμο Galerana Barcitotti[1]. Στην πραγματεία της *Πατρική Τυραννία* καταδικάζει τις οικογενειακές επιλογές και στρατηγικές, που αφορούσαν στο μέλλον των θυγατέρων των οικογενειών που ανήκαν στο ανώτερο κοινωνικό στρώμα της Βενετίας, ενώ παράλληλα καταδικάζει και ορίζει συνυπεύθυνη τη Δημοκρατία της Βενετίας για τις αδικίες ενάντια στις γυναίκες υπηκόους της[2]. Το έργο της αποτελεί μια απολογία

[1] Letizia Panizza, «Volume editor's introduction», στο Tarabotti, *Paternal Tyranny*, σ. 1.
[2] Panizza, «Volume editor's introduction», στο Tarabotti, *Paternal Tyranny*, σ. 11. Marguerite Deslauriers, «Patriarchal Power as unjust: Tyranny in Seventeenth-Century Venice», *British Journal for the History of Philosophy*, 27, 4 (2019), σ. 721.

για τη γυναικεία φύση, στο οποίο παράλληλα θίγονται ζητήματα όπως η ελευθερία, η ισότητα και η εκπαίδευση των γυναικών στην πρώιμη νεότερη Βενετία[3].

Το βιβλίο στη χειρόγραφη μορφή του περιλάμβανε ένα εισαγωγικό αφιερωματικό κείμενο, που απευθυνόταν στην Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας, όμως, λόγω της ειρωνικής αναφοράς της συγγραφέα στη Δημοκρατία, στις έντυπες εκδόσεις αυτό το κείμενο διαφοροποιήθηκε και αφιερώθηκε σε κάποιες εκδόσεις στο Θεό και σε κάποιες άλλες στους αναγνώστες[4]. Οι αποφάσεις και οι κανόνες της Συνόδου του Τριδέντου (1563) επέβαλαν τον φυσικό εγκλεισμό των μοναχών γυναικών, όπως και είχαν ορίσει πως οι μοναχές μπορούσαν να έχουν περιορισμένες μόνο επαφές με τον κόσμο εκτός του μοναστηριού. Η μοναχή Tarabotti, λόγω του φυσικού εγκλεισμού της στη Μονή της Αγίας Άννας δεν μπορούσε να έχει πολλές επαφές με συγγενείς και φίλους εκτός της μονής. Παρόλα αυτά, μέσω του αδερφού της απέκτησε επαφές με διανοούμενους της Βενετίας και κυρίως με τον λιμπερτίνο Giovanni Francesco Loredan, που ήταν ιδρυτικό μέλος της *Academia dell' Icogniti* της Βενετίας, με τον οποίο συνδεόταν με φιλία. Ο Loredan εκτιμώντας τις συγγραφικές ικανότητες της Tarabotti στήριξε στις συγγραφικές της προσπάθειες και ανέλαβε την έκδοση των βιβλίων της. Ο Loredan, είχε κατηγορηθεί για τις ελευθεριάζουσες και αντι-Καθολικές του ιδέες, όμως λόγω της ευγενούς του καταγωγής είχε αναλάβει υψηλά αξιώματα στη βενετική διοίκηση[5].

Στο βιβλίο της η Tarabotti καταδικάζει τις πρακτικές των οικογενειών των πατρικίων στη Βενετία, που εξανάγκαζαν τις θυγατέρες τους στον διά βίου εγκλεισμό τους στο μοναστήρι (*clausura)* και σε μια ζωή, που δεν ήταν διατεθειμένες οι ίδιες να ζήσουν ή να επιλέξουν[6]. Κατά την Tarabotti, η πατρική τυραννία ασκούνταν μέσω του καταναγκαστικού μοναχισμού και αποτελούσε μια μορφή καταπίεσης, που αφορούσε κυρίως τις νέες που προέρχονταν από τα ανώτερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα και συνδεόταν με την οργάνωση της Βενετικής Δημοκρατίας, δηλαδή του Κλειστού Συμβουλίου των Ευγενών. Ως εκ τούτου, στο έργο της καταγγέλλει τις βενετικές αρχές, επειδή δεν έλαβαν κάποιο νομοθετικό μέτρο για την καταπολέμηση του ευρέως διαδεδομένου φαινομένου μοναστικού εγκλεισμού των γυναικών στη Βενετία. Επιπλέον, η συγγραφέας θεωρούσε πως οι πατέρες ήταν οι μεγαλύτεροι «*τύραννοι»*,

[3] Hacke, *Women, Sex and Marriage in Early Modern Venice* σ. 10.
[4] Muir, *The Culture Wars of the Late Renaissance,* σ. 105.
[5] Tarabotti, *Paternal Tyranny,* σ. 8. Muir, *The Culture Wars*, σ. 69.
[6] Tarabotti, *Paternal Tyranny* σ. 1.

καθώς παραβίαζαν κάθε έννοια της ελευθερίας και της ελεύθερης βούλησης, που είχε εναποθέσει ο Θεός στους ανθρώπους[7].

Η ανάληψη δηλαδή των μοναστικών όρκων και η δια βίου παραμονή των γυναικών στο μοναστήρι, ακόμη και μετά θάνατον, στερώντας κάθε είδους ελευθερία, συνιστούσε παραβίαση του δώρου του Θεού, που προσέφερε σε όλους ανεξαρτήτως τους ανθρώπους, την ισότητα και την ελευθερία της βούλησης. Η συγγραφέας θεωρούσε την ελευθερία αναγκαία συνθήκη ύπαρξης κάθε ατόμου. Καταδίκαζε τη Βενετία για την ανεκτικότητά της προς τις πράξεις πατρικίων και συγκεκριμένα με την πρακτική του εγκλεισμού των θυγατέρων τους σε μοναστήρια παρά τη θέλησή τους. Οι οικογενειακές αυτές αποφάσεις των πατρικίων δεν ήταν σύμφωνες με το δίκαιο και το νόμο[8]. Η «καταγγελία» της Tarabotti κατέρριπτε το μύθο για την ανεκτικότητα της Βενετικής Δημοκρατίας προς τους υπηκόους της και για την ελευθερία που τούς προσέφερε[9]. Η παραβίαση του δικαίου στηριζόταν κατά τη Tarabotti στο γεγονός, πως παρότι οι άνδρες και οι γυναίκες ήταν ίσοι στα μάτια του Θεού, οι γονείς αντιμετώπιζαν διαφορετικά και άνισα τις θυγατέρες τους σε σύγκριση με τους υιούς τους. Η διαφορετική αυτή αντιμετώπιση εντός των οικογενειών συνιστούσε κατ' επέκταση και καταπάτηση κάθε έννοιας της ελεύθερης βούλησης που είχε προσφέρει ο Θεός εξίσου και στα δύο φύλα[10].

Η δυναμική του πολεμικού της λόγου γίνεται φανερή ήδη στο κείμενο της αφιέρωσής της προς τη Γαληνοτάτη Δημοκρατία, όπου με σαρκαστική διάθεση διαλύει το μύθο για την ελευθερία, την οποία η Βενετία παρείχε στην επικράτειά της στους υπηκόους της, αναφέροντας εμφατικά: *«Και στα πιο απομακρυσμένα μέρη του γνωστού κόσμου, η Φήμη σου, Γαληνοτάτη, ότι παρέχεις δίχως αντάλλαγμα ελευθερία στους κατοίκους της όμορφης πόλης σου, ανεξαρτήτως εθνικότητας, ακόμη και σε αυτούς που σταύρωσαν τον Υιό της πιο Θείας Προστάτιδάς σου, της Παρθένας Μαρίας»* […]. *Αυτό το βιβλίο είναι ένα δώρο που ταιριάζει πολύ στη Δημοκρατία, που ασκεί την πρακτική να αναγκάζει ολοένα και περισσότερα νεαρά κορίτσια να γίνουν μοναχές παρά σε οποιοδήποτε άλλο μέρος του κόσμου* […]. *Αφιερώνω το βιβλίο μου στη Γερουσία και*

[7] King, *Women of the Renaissance*, σ. 89-90.
[8] Όσοι υποστήριζαν το ιδιάζον νομικό σύστημα της Βενετίας σημείωναν πως αυτό στηριζόταν στην ισότητα παρά στο νόμο. Ωστόσο, οι επικριτές του *«αριστοκρατικού ρεπουμπλικανισμού»* επέκριναν κυρίως το γεγονός πως η δικαιοσύνη εξαρτιόταν από τη σοφία των πατρικίων και των ολίγων, πβ. James E. Shaw, *The Justice of Venice. Authorities and Liberties in the Urban Economy 1550-1700*, British Academy-Oxford University Press, 2006, σ. 15-20.
[9] Muir, *The Culture Wars of the Late Renaissance*, σ. 104-5.
[10] Deslauriers, «Patriarchal Power as unjust», σ. 732.

στους γερουσιαστές, οι οποίοι, φυλακίζοντας τις νεαρές θυγατέρες τους, ώστε εκείνες να προσεύχονται και να κάνουν μετάνοιες, ελπίζουν πως με αυτό τον τρόπο θα σε κάνουν αιώνια, ωραιότατη παρθένα Δημοκρατία, Βασίλισσα της Αδριατικής»[11]. Καταδίκαζε και σε άλλα σημεία τη Βενετία ως τόπο περιορισμού των γυναικών στην ιδιωτική σφαίρα, συγκρίνοντάς την με την ελευθερία την οποία απολάμβαναν οι γυναίκες σε άλλες περιοχές και χώρες. Συγκεκριμένα αναφέρει πως στη Γερμανία και στη Γαλλία οι γυναίκες είχαν περισσότερο ενεργό ρόλο στους τομείς της οικονομίας, παρέχοντας εργασία ασχολούμενες με το εμπόριο, αφού τους δινόταν εκεί η ελευθερία αλλά και τα εφόδια να συμμετέχουν σε τέτοιου είδους δραστηριότητες[12].

Στο έργο της αυτό αναφέρεται ωστόσο και στον αποκλεισμό των γυναικών από τη γνώση και την εκπαίδευση. Επέρριπτε την ευθύνη στους άνδρες και στην πρακτική τους να στερούν από τις γυναίκες κάθε δυνατότητα μάθησης, πέρα των στοιχειωδών γνώσεων. Καταδίκαζε τους άνδρες που απαγόρευαν κάθε είδους συμμετοχή των γυναικών στη δημόσια σφαίρα, δηλαδή τη συμμετοχή τους στην πολιτική, στο να μπορούν να λαμβάνουν κάποιο δημόσιο αξίωμα. Δηλώνει στην πραγματεία της ότι γνώριζε πως θα επικριθεί για τις θέσεις της και το «θράσος» της να τις εκφράσει δημόσια, λόγω του φύλου της, που της απαγόρευε να μπορεί να συναγωνιστεί στο δημόσιο λόγο με άνδρες, καθώς, ως γυναίκα, θεωρούνταν *«a priori»* αδαής. Η αμάθεια όμως δε συνδεόταν με την έλλειψη ευφυΐας ή την έλλειψη ικανοτήτων, αλλά με το γεγονός ότι οι άνδρες εσκεμμένα δεν επέτρεπαν στις γυναίκες να μορφώνονται. Υποστήριζε επίσης πως τόσο και οι άνδρες, όσο και οι γυναίκες, ακόμη και οι πιο γνωστοί φιλόσοφοι, γεννιούνται χωρίς να γνωρίζουν τίποτα και μπορούσαν να ξεφύγουν από το καθεστώς αυτό της αμάθειας μόνο μέσω μιας αδιάκοπης διαδικασίας μάθησης[13].

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο τρόπος που αναφέρεται για την εκπαίδευση που είχε λάβει η ίδια, απολογούμενη για τη «*θρασύτητά»* της να παραδώσει *«στα μάτια του κόσμου»* το έργο της *Μοναστικός Παράδεισος (Paradiso Monacale).* Αναρωτιέται πώς μπορούσε ένα έργο, που είχε γραφεί από μια γυναίκα, να ήταν καλό, αφού *«δεν έλαβε ποτέ, ούτε κατά διάνοια, καμία κατάρτιση στη λατινική γλώσσα και γραμματεία ή σε οποιαδήποτε άλλη επιστήμη που να τη βοηθούσε στην τέχνη της συγγραφής, και που αυτή για τους κανόνες της ορθογραφίας και της γραμματικής, δε*

[11] Tarabotti, *Paternal Tyranny*, σ. 37-38.
[12] Tarabotti, *Paternal Tyranny*, σ. 100.
[13] Tarabotti, *Paternal Tyranny*, σ. 97-8.

χρησιμοποιεί τίποτε άλλο παρά μόνο ένα λεξικό;»[14]. Παρατηρεί δηλαδή την ανισότητα μεταξύ των ανδρών και των γυναικών καταρχάς στην εκπαίδευση που είχαν λάβει και στα μέσα που είχαν στη διάθεσή τους για να τις βοηθούν στη συγγραφική διαδικασία. Παράλληλα, δείχνει πως ακόμη και εντός των μοναστηριών που αποτελούσαν ένα χώρο όπου οι γυναίκες μπορούσαν να διδάσκονται τις βασικές γνώσεις, η συγγραφέας δε διδάχθηκε από κάποια μοναχή αλλά όλες οι γνώσεις της αποτελούν μέρος των δικών της κόπων και προσπαθειών. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, *«ένας άνθρωπος που δεν έχει διδαχθεί ποτέ πως να γράφει και ούτε που μπορεί να ανακαλέσει στη μνήμη του πώς έμαθε να διαβάζει – παρά το γεγονός πως λαμβάνει ευχαρίστηση από αυτό – απλά δεν έχει λάβει την απαραίτητη προετοιμασία να συνθέσει* [ένα έργο] *χωρίς να κάνει κάθε είδους λάθη*»[15].

Η εκπαίδευση που προσφερόταν στις γυναίκες, κατά την Tarabotti, στη Βενετία του 17ου αιώνα δε μετέδιδε ούτε τις στοιχειώδεις γνώσεις, παρά μόνο τη γνώση της αλφαβήτου. Την εκπαίδευση των νεαρών κοριτσιών, αναλάμβαναν κυρίως γυναίκες, με ελλιπή εκπαίδευση, ανακυκλώνοντας έτσι ένα φαύλο κύκλο άγνοιας και ελλιπούς μάθησης από τη μια γενιά στην επόμενη. Καθώς το έργο της αυτό ήταν και αυτοβιογραφικό, αναφέρεται και στη δική της εμπειρία σε σχέση με την εκπαίδευση, που η ίδια έλαβε ως νέα κατά την οποία διδάχθηκε μόνο την αλφάβητο. Η παροχή ανεπαρκούς εκπαίδευσης θεωρεί πως οφείλεται στην προκατάληψη πως οι γυναίκες αφενός στερούνταν ευφυΐας, δηλαδή της ικανότητας της μάθησης, και αφετέρου στο γεγονός πως, εάν μελετούσαν τις επιστήμες που ήταν κατάλληλες μόνο για τους άνδρες, θα έχαναν την αγνότητα και την ευσέβειά τους[16]. Ακόμη, αναφέρθηκε και στην ελλιπή εκπαίδευση που προσφερόταν στις νεαρές κοπέλες στα μοναστήρια: *«Προσφέρετε μια γυναίκα ως παιδαγωγό, η οποία είναι εξίσου αμαθής, που δεν γνωρίζει πώς να τους διδάξει ούτε τις βασικές γνώσεις ανάγνωσης, για να μην αναφερθώ στη φιλοσοφία, στο δίκαιο και στη θεολογία. Με λίγα λόγια, το μόνο που διδάσκονται είναι το ΑΒΓ, που, ακόμη και αυτό διδάσκεται ελλιπώς, (γνωρίζω από προσωπική εμπειρία και είμαι μάρτυρας αυτής της κατάστασης)»*[17].

Μέσω των προσωπικών της εμπειριών και της προσπάθειάς της να διαδώσει τις απόψεις και τις θέσεις της για τη θέση των γυναικών στη Βενετία του 17ου αιώνα,

[14] Tarabotti, *Paradiso Monacale*, σ. 37.
[15] Tarabotti, *Paradiso Monacale*, σ. 37.
[16] Tarabotti, *Paternal Tyranny*, σ. 98-99.
[17] Tarabotti, *Paternal Tyranny*, σ. 99.

παραδίδει μια πραγματικότητα που αφορούσε στις επιλογές και στους περιορισμούς της γυναικείας εκπαίδευσης. Επίσης, διατυπώνει και την έκκλησή της ή μάλλον μια κραυγή προς τους αναγνώστες, τους γονείς και την ίδια τη Δημοκρατία της Βενετίας *«να διασφαλίσετε πως οι κόρες σας ή οποιαδήποτε άλλο κορίτσι που είναι συγγενής σας, που δεν θέλουν να γίνουν μοναχές, να τύχουν μιας αληθινής χριστιανικής εκπαίδευσης στο σπίτι, σύμφωνη με μια μετριοπαθή απόσυρση από τα εγκόσμια. Μη καταδικάζετε τα σώματά τους σε μια ειδεχθή φυλακή, ώστε οι μίζερες ψυχές τους να ριχθούν κατά συνέπεια μέσα στον καταχθόνιο τάφο»*[18].

Γ΄. 2. Από τη διακήρυξη της υπεροχής των γυναικών στις αρνητικές επιπτώσεις της γυναικείας εκπαίδευσης: Το τελευταίο έργο της Lucrezia Marinella

Σε ηλικία 74 ετών η Lucrezia Marinella συγγράφει το έργο *Παραινέσεις στις γυναίκες και σε άλλους, εάν τις επιζητούν* (*Essortazioni alle donne et a gl' altri se a loro saranno a grado,* 1645), όπου ουσιαστικά αντιμετωπίζει ζητήματα σχετικά με τη γυναικεία θέση στην κοινωνία και στην οικογένεια. Το θέμα των μορφωμένων γυναικών αλλά και γενικά της γυναικείας εκπαίδευσης προσεγγίζεται με διαμετρικά αντίθετα επιχειρήματα σε σύγκριση με το φιλογυνικό της έργο που εκδόθηκε το 1600 στη Βενετία. Το τελευταίο της βιβλίο εντάσσεται στο γραμματειακό είδος της παραινετικής και ηθικό-διδακτικής λογοτεχνίας και αποτελεί ένα έργο, που, απευθυνόταν σε νεαρές γυναίκες, προσπαθώντας, κατά παράδοξο τρόπο, να τις πείσει γενικά να ακολουθήσουν μια εντελώς διαφορετική πορεία από αυτήν που η ίδια είχε ακολουθήσει. Το έργο, ενδεχομένως, δεν έλαβε ιδιαίτερη ανταπόκριση από το αναγνωστικό κοινό, καθώς δεν έγινε επανέκδοσή του και τα σωζόμενα αντίγραφά σήμερα βρίσκονται μόνο σε τρείς βιβλιοθήκες: στη *Biblioteca Civica Ambrosiana* στην Ventimiglia, στη *Bibliothèque Mazarine* στο Παρίσι και στη *Biblioteca Antoniana* στην Πάδοβα[19].

Το τελευταίο αυτό έργο της Marinella έχει χαρακτηριστεί ως μια παρέκκλιση από τον μέχρι την περίοδο εκείνην κειμενικό εαυτό της ή ως ένα παράδοξο έργο και μια μεγάλη έκπληξη εάν συγκριθεί με το δριμύ, γεμάτο σιγουριά υπερασπιστικό έργο

[18] Tarabotti, «Σημείωμα προς τον αναγνώστη», στο *Paternal Tyranny*, σ. 39-40.
[19] Laura Benedetti, «The Other Voice: A Rediscovery and a Revision», στο Lucrezia Marinella, *Exhortations to Women and to Others if they Please*, Laura Benedetti (επιμ. και μτφρ.), The Other Voice in Early Modern Europe: The Toronto Series, 15, Iter, Centre for Reformation Studies, Τορόντο 2012, σ. 35-7.

της νεότητάς της[20]. Θα πρέπει να λάβουμε υπόψη όμως, πως και τα άλλα της έργα, είχαν ως θεματική κυρίως θρησκευτικά θέματα, ενώ το έργο της *Η ευγένεια και η αρετή των γυναικών και τα ελαττώματα και οι κακίες των αντρών (La nobilità et eccellenza delle donne, et i difetti, e mancamenti de gli huomini, discorso di Lucretia Marinella),* που εξέδωσε το 1600, και η δριμύτητα των επιχειρημάτων του δεν είχε συνέχεια στη μετέπειτα συγγραφική πορεία της συγγραφέα. Κυρίαρχο συγγραφικό είδος ενασχόλησής της ήταν η ποιμενική ποίηση και βιογραφίες επιφανών γυναικών, κυρίως Αγίων[21].

Η Price και η Ristaino υποστηρίζουν πως το έργο *Essortazioni* της Marinella δεν πρέπει να αντιμετωπιστεί ως μια παρέκκλιση από τη σκέψη της αλλά πως, μέσω της χρήσης υποφαινόμενων ιδεών και της χρήσης μίας περισσότερο *«χαλαρής»* γλώσσας με αντικρουόμενα επιχειρήματα, αποπειράται να αποδώσει τα αντίθετα από εκείνα που η ίδια πιστεύει, αποτυπώνοντας συνειδητά *«τον κόσμο ανάποδα»*. Ακόμη, οι ίδιες ερευνήτριες επισημαίνουν την αναγκαιότητα της συγκεκριμένης συγγραφής, λόγω της συντηρητικοποίησης της κοινωνίας και κατά συνέπεια του εκδοτικού χώρου, που προέκυψαν ως αποτέλεσμα της Συνόδου του Τριδέντου και της λειτουργίας της Ιεράς Εξέτασης[22]. Το ίδιο υποστηρίζει και η Benedetti συνηγορώντας πως ο σύγχρονος αναγνώστης οφείλει να εξετάσει το τελευταίο αυτό έργο της με προσοχή, λαμβάνοντας υπόψη την περίοδο κατά την οποία αυτό γράφεται και εκδίδεται[23].

Το έργο *Essortazioni* της Marinella θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί πράγματι ως μια παρέκκλιση από το πρώτο της έργο για την υπεροχή των γυναικών σε μια πρώτη ανάγνωση. Όμως μια προσεκτική εξέταση του έργου και συνυπολογίζοντας τις λίγες αλλά πολύ συγκεκριμένες μνείες, που κάνει η ίδια η συγγραφέας στο έργο της *La nobiltà,* όπως και οι διάφορες αναφορές που κάνει στη φύση των ανδρών που επηρεάζουν αρνητικά τις γυναίκες, καθίσταται δυνατό να συναχθεί, όσο και αν αυτό μπορεί να φαίνεται περίεργο, πως και αυτό της το έργο αποτελεί επίσης μια φιλογυνική συμβολή στη συζήτηση για τις γυναίκες. Η Benedetti υποστηρίζει ότι η Marinella,

[20] Cox, *Women's Writing in Italy 1400-1650*, σ. 224.
[21] Marinella, *The Nobility and Excellence of Women and the Defects and Vices of Men*, σ. 8-9. Μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα του έργου της είναι το *Ιερό Περιστέρι* (*La colomba sacra*), που αναφέρεται στον ηρωικό θάνατο μιας μάρτυρος, της Κολόμπα[21]. Ένα άλλο πολύ δημοφιλές έργο της είναι το *Η ζωή της Παρθένου Μαρίας. Η Αυτοκράτειρα του* Σύμπαντος (*La vita di Maria Vergine imperatrice dell' universo*) που ήταν αφιερωμένο στο Δόγη και τη Σύγκλητο της Βενετίας.
[22] Paola Malpezzi Price και Christina Ristaino, «Lucrezia Marinella and the '*Querelle des Femmes'* in Seventeenth-Century Italy», Associated University Presses, Cranbury 2010, σ. 125-8.
[23] Benedetti, «The Other Voice: A Rediscovery and a Revision», στο Marinella, *Exhortations to Women*, σ. 34.

μέσω του τελευταίου της έργου, αρνείται ουσιαστικά όσα έχει διατυπώσει στην *La nobiltà,* και πως το έργο της αυτό, ουσιαστικά αποτελεί μια δήλωση της συγγραφέα πως αρνείται να την θυμούνται με αυτό το έργο, αμφισβητώντας πολλές από τις απόψεις που πριν από σαράντα-πέντε χρόνια, σε νεαρή ηλικία, διατύπωσε[24].

Η πραγματεία της Marinella *Η ευγένεια και η αρετή των γυναικών και τα ελαττώματα και οι κακίες των αντρών* ήταν από τα λίγα έργα της με κοσμική θεματική. Το έργο συνιστά μια πολεμική πραγματεία στο πλαίσιο της *Querelle des Femmes* και ασχολείται με το ζήτημα υπεράσπισης της γυναικείας φύσης. Ήλθε ως απάντηση στη μισογυνική διατριβή του Giuseppe Passi, που δημοσιεύτηκε το 1599, με τον τίτλο *Περί των ελαττωμάτων των γυναικών (Dei donneschi diffetti)*[25]. Το έργο φαίνεται πως αποτέλεσε εκδοτική επιτυχία, καθώς κυκλοφόρησε σε τρείς διαδοχικές εκδόσεις (1600, 1601 και 1621). Στη δεύτερη έκδοση ο Passi προσπάθησε να μην είναι τόσο δεικτικός, αναιρώντας ορισμένες από τις απόψεις του. Η έκδοση σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα και μάλιστα η παράλληλη έκδοση των έργων δείχνει μια απόπειρα «κειμενικής συζήτησης» μεταξύ των δύο αντιπάλων, προσκαλώντας τους αναγνώστες να διαβάσουν και τις δύο αντιπαρατιθέμενες απόψεις που αναπτύσσονταν στα δύο αυτά έργα[26].

Το 1600 εκδόθηκε επίσης το έργο της Moderata Fonte *Η αξία των γυναικών, (Il merito delle donne)* από το γιο της Pietro De Zorzi, οχτώ χρόνια μετά το θάνατό της, το 1600, αποδεικνύοντας πως το ζήτημα των γυναικών κέντριζε το ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού. Ο διάλογος της Fonte διεξάγεται σε έναν κήπο μεταξύ επτά γυναικών. Στον κήπο αυτόν υπάρχουν πολλοί συμβολισμοί, που αφορούν τα πιο βασικά στοιχεία στα οποία βασίζεται η αντιπαράθεση για τις γυναίκες. Στη συζήτηση λαμβάνουν μέρος γυναίκες με διαφορετικές απόψεις για το ζήτημα και με διαφορετική οικογενειακή κατάσταση. Η συζήτηση αποκτά μεγάλο ενδιαφέρον, καθώς μπορεί να εκληφθεί ως ένα γραπτό πορτραίτο προφορικού λόγου για ζητήματα που απασχολούσαν τη βενετική κοινωνία, το γυναικείο φύλο και, μέσω αυτών, να αντληθούν πολλές πληροφορίες για τη θέση των γυναικών τη δεδομένη περίοδο του 17ου αιώνα στη Βενετία. Το έργο της Marinella Lucrezia έχει άμεση σχέση με το έργο της Moderata Fonte, καθώς η πραγματεία της πρώτης χαρακτηρίζεται ως μια

[24] Laura Benedetti, «Le Essortazioni di Lucrezia Marinella: l'ultimo Messagio di una Misteriosa Veneciana», *Italica*, 85, 4 (Χειμώνας 2008), σ. 383-4.
[25] Giuseppe Passi, *I donneschi diffetti, Jacobo Antonio Somascho,* Βενετία 1599. Giuseppe Passi, *I donneschi diffetti: nuovamente riformati, e posti in luce,* Iacobo Antonio Somascho, Βενετία 1601.
[26] Cox, *Women's Writing in Italy,* σ. 159, 173-175.

«επίσημη» υπεράσπιση των γυναικών και της Fonte μπορεί να χαρακτηρισθεί ως μια «ανεπίσημη», εξαιτίας του γεγονότος ότι ο διάλογός της ανήκει σε διαφορετικό γραμματειακό είδος από τις πραγματείες[27].

Ο διάλογος της Fonte έχει και αυτός πολεμικά χαρακτηριστικά, που αναδεικνύονται με όχημα τις ομιλούσες γυναίκες και κυρίως με μια εξαιρέτως προοδευτικού χαρακτήρα γυναίκα, την Corinna, που, όπως περιγράφει η Fonte, ήταν μια νέα ανύπαντρη γυναίκα σε ηλικία γάμου, δηλαδή ήταν *«dimmessa»*. Η Corinna ήταν μια νεαρή ευρυμαθής ποιήτρια, που ενώ ήταν σε ηλικία κατάλληλη για γάμο, δεν είχε την πρόθεση να παντρευτεί, και κατά τη διάρκεια της συζήτησης εξέφρασε τους λόγους για τους οποίους δεν επιζητούσε τη δέσμευση. Η Corinna όπως και μια νέα γυναίκα που είχε χηρέψει πρόσφατα η Leonora ανέδειξαν τις κακίες των ανδρών και την άδικη συμπεριφορά που επεδείκνυαν στις γυναίκες είτε ήταν πατέρες, σύζυγοι είτε υιοί τους[28].

Αναδεικνύεται επίσης ηχηρά το θέμα της εκπαίδευσης των γυναικών και της μη πρόσβασης σε αυτήν, εξαιτίας των ανδρικών προκαταλήψεων. Η δύναμη που μπορούσαν να έχουν οι γυναίκες εξαιτίας της μόρφωσής τους, ήταν ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας, που απασχόλησε τις συνομιλήτριες σχετικά με τη γυναικεία φύση. Στον διάλογό της η Fonte, αναφέρεται και αυτή στις δυνατότητες των γυναικών στις οποίες, εάν δινόταν η δυνατότητα να λαμβάνουν την κατάλληλη εκπαίδευση, θα υπερτερούσαν σε σύγκριση με τους άνδρες σε ό,τι και εάν καταπιάνονταν. Η αιτία που δεν εξασκούν την πολεμική τέχνη ή δεν υπερτερούν στα γράμματα ήταν αποτέλεσμα της ανατροφής τους και της έλλειψης διδασκαλίας σε τομείς, που θεωρούνταν αποκλειστικά πεδίο μελέτης και έρευνας των ανδρών. Επίσης, μια από τις συνομιλήτριες, η Cornelia, δήλωνε πως ο μόνος τρόπος να αποκτήσουν το αυτεξούσιο οι γυναίκες ήταν να κατορθώσουν να γίνουν οικονομικά ανεξάρτητες[29].

---

[27] Moderata Fonte, *Il merito delle donne,* ove *chiaramente si scuopre quanto siano elle degne e più perfette de gli uomini,* Domenico Imberti, Βενετία 1600.

[28] Suzanne Magnanini, «Una selva luminosa: The Second Day of Moderata Fonte's Il Merito delle donne», *Modern Philology: A Journal Devoted to Research in Medieval and Modern Literature*, 101, 2 (2003), σ. 281.

[29] Virginia Cox, «Moderata Fonte and the *The Worth of Women*», στο Moderata Fonte (Modesta Pozzo), *The Worth of Women. Wherein Is Clearly Revealed Their Nobility and Their Nobility and Their Superiority to Men*, Virginia Cox (επιμ. και μτφρ.), The University of Chicago Press, Σικάγο 1997, σ. 15, 27-9. Moderata Fonte, *The Worth of Women*, σ. 45, 237. Virginia Cox, «The Single Self: Feminist Thought and the Marriage Market in Early Modern Venice», *Renaissance Quarterly*, 48, 3 (Φθινόπωρο, 1995), σ. 525.

Μετά την έκδοση του έργου του Giusseppe Passi *I doneschi difetti* και την επακόλουθη έκδοση του έργου της Marinella το 1600, όπως και της Moderata Fonte *Η αξία των γυναικών (Il merito delle donne)* η Ακαδημία των *Informi,* της οποίας ο Passi ήταν μέλος, ο τελευταίος κατηγορήθηκε για μισογυνική στάση απέναντι στις γυναίκες. Ορισμένες γυναίκες στη Ραβέννα κατηγόρησαν τον Passi αλλά και στο σύνολό της την Ακαδημία των *Informi* για τον μισογυνισμό τους. Η πληροφορία αυτή δίδεται από τον Cristoforo Bronzini στο έργο του *Περί της αξίας και της ευγένειας των γυναικών (Della dignità e nobiltà delle donne*), ο οποίος μάλιστα αναφέρει πως, λόγω του περιεχομένου του συκοφαντικού αυτού έργου για τα ελαττώματα και τις κακίες των γυναικών, ο Passi *«θα ήταν καλό να ζει στο κόσμο χωρίς όνομα»*[30].

Η Ακαδημία αυτή προέβη σε μια σειρά ενεργειών για να ξεκαθαρίσει πως η στάση της απέναντι στις γυναίκες δεν ήταν σε καμία περίπτωση μισογυνική και πως η διατριβή του Passi αποτελούσε ένα μεμονωμένο γεγονός, που σε καμία περίπτωση δεν αντιπροσώπευε συνολικά τη θέση της Ακαδημίας απέναντι στις γυναίκες. Συγκεκριμένα, για να αντισταθμιστεί η κατακραυγή που ξέσπασε από το έργο του Passi ανατέθηκε στον Giacomo Sasso, μέλος της Ακαδημίας των *Informi*, να δημοσιεύσει το σχολιασμό του για ένα σονέτο του Bernardo Tasso, που εξήρε το κάλλος των γυναικών όπως και τα πνευματικά τους χαρίσματα και τις αρετές τους, όπως και να εκδώσει μια συλλογή εκατό περίπου σονέτων υπέρ των γυναικών. Παράλληλα, η Ακαδημία δικαιολόγησε τον Passi, εξηγώντας πως αυτή η μισογυνική του στάση δεν απευθυνόταν στο σύνολο των γυναικών αλλά μόνον σε εκείνες που χαρακτηρίζονταν από κακία και είχαν ελαττώματα[31].

Στη *La nobiltà* η Marinella κατέρριψε και άλλα «κακεντρεχή» συγγράμματα πολλών ανδρών συγγραφέων από την αρχαιότητα έως τον Passi. Αναφερόμενη με παραδείγματα, αντέκρουσε ένα προς ένα τα επιχειρήματα των αντιπάλων τους, παρέχοντας επιχειρήματα από αυθεντίες της αρχαιότητας, ξεκινώντας από την αρχαιότητα και τον Χριστιανισμό και συνεχίζοντας έως και τους συγχρόνους της. Η πραγματεία της επιμερίζεται σε δυο ισομερή κεφάλαια και το καθένα από αυτά χωρίζεται σε επτά υποκεφάλαια. Στο πρώτο μέρος πραγματεύεται την υπεροχή των γυναικών και στο δεύτερο κατακρίνει και αναδεικνύει τα ελαττώματα της αντρικής

[30] Cristoforo Bronzino, *Della dignità e nobiltà delle donne. Dialogo di Cristofano Bronzini d' Ancona. Diviso in Quattro Settimane; E ciascheduna di esse in sei Giornate,* Zanobi Pignoni, Φλωρεντία 1624, σ. 31.
[31] Cox, *Women's Writing in Italy (1400-1650)*, σ. 173-175, σ. 346, υποσημ. 36. Ruth Kelso, *Doctrine for the Lady of the Renaissance,* University of Illinois Press, Urbana και Σικάγο 1956, σ. 9.

φύσης[32]. Κατ' αυτόν τον τρόπο η πολεμική είναι χωρισμένη σε δύο μέρη: το πρώτο το *«pars construens»*, όπου επιχειρηματολογεί υπέρ της γυναικείας φύσης και το δεύτερο το *«pars destruens»*, όπου αναφέρεται και επιχειρηματολογεί για τις κακίες των ανδρών[33].

Το πρώτο μέρος, αποτελείται από επτά κεφάλαια, όπου, χρησιμοποιώντας τα επιχειρήματα διαφόρων αυθεντιών από την αρχαιοελληνική γραμματεία όπως ο Αριστοτέλης και από θεολογικές, φιλοσοφικές και λογοτεχνικές πηγές όπως ο Πετράρχης, ο Δάντης, ο Βοκκάκιος, ο Αριόστο, ο Τάσσο και άλλους, υπερασπίζεται τη γυναικεία φύση. Ανατρέχει στο *Περί τα ζώα ιστορίαι* του Αριστοτέλη, ο οποίος χαρακτήριζε τις γυναίκες ως ένα λάθος της φύσης και απέρριψε τα επιχειρήματά του, αναφερόμενη στο ίδιο το έργο του όπου ο Αριστοτέλης εκφράστηκε και υπέρ των γυναικών. Σε άλλα μέρη χρησιμοποιεί και πάλι τον Αριστοτέλη, αναφερόμενη στην τελεολογική του θεωρία, υποστηρίζοντας πως ο Θεός έπρεπε να είχε ένα σκοπό για να δημιουργήσει τη γυναίκα καθώς *«ό,τι έχει δημιουργήσει είναι ίσης σπουδαιότητας»*[34]. Επίσης, χρησιμοποιεί παραδείγματα από τη χριστιανική παράδοση και τη θεωρία της δημιουργίας, εκθέτοντας ως παράδειγμα τη δημιουργία του Αδάμ και της Εύας. Συγκεκριμένα σημειώνει πως, *«εφόσον η γυναίκα δημιουργήθηκε από το πλευρό του Αδάμ, και ο άνδρας από τη λάσπη, η υπεροχή της είναι σίγουρα μεγαλύτερη συγκριτικά με του άντρα, καθώς αναμφισβήτητα ένα πλευρό είναι ευγενέστερο από τη λάσπη»*[35].

Στο έργο της *La nobiltà* η Marinella αναφέρεται στο ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών. Συγκεκριμένα παραπέμπει στο έργο της σύγχρονης με αυτήν Moderata Fonte και στο επικό μυθιστόρημά της, *Il Floridoro*, στο οποίο υποστηρίζεται η άποψη πως οι γυναίκες έχουν τις ίδιες δυνατότητες με τους άνδρες, αρκεί να λαμβάνουν εκπαίδευση[36]. Η συγγραφέας υποστήριξε πως μόνον λίγες είναι οι γυναίκες που έχουν

---

[32] Adriana Chemello, «The Rhetoric of Eulogy in Lucrezia Marinella's La nobilità et l'eccelenza delle donne», στο Letizia Panizza (επιμ.) *Women in Italian Renaissance Culture and Society*, Legenda, Λονδίνο, 2000, σ. 462-477.

[33] Letizia Panizza, «Introduction to the translation», στο Marinella, *The Nobility and Excellence of Women*, σ. 19.-20.

[34] Marinella, *The Nobility and Excellence of Women*, σ. 52-54.

[35] Marinella, *The Nobility and Excellence of Women*, σ. 54.

[36] «*Sempre s' è visto, e vede pur ch' alcuna*
Donna v' habbia volute il pensier porre
Ne la militia riuscir più d'una,
E' l pregio, e' l grido à molti huomini torre:
E cosi ne le lettere, e inciascuna
Impresa, che l' huom prattica, e discorre
Le donne sì buon frutto han fatto, e sanno,
Che gli huomini à muidiar punto non hanno», στο Lucrezia Marinella, *La nobilità et eccellenza delle donne, et i difetti, e mancamenti de gli huomini, discorso di Lucretia Marinella, in due parti diviso.*

εντρυφήσει στα γράμματα ή έχουν μάθει την πολεμική τέχνη, όχι διότι δεν μπορούν, αλλά εξαιτίας του *«φόβου των ανδρών πως θα τους πάρουν τη δόξα»*. Ο φόβος αυτός οδηγούσε τους άνδρες στο να μην επιτρέπουν στις γυναίκες να μαθαίνουν ούτε ανάγνωση ούτε γραφή. Για την ενδυνάμωση του επιχειρήματός της ως προς το γεγονός ότι οι γυναίκες μπορούν να διδάσκονται τα γράμματα και την πολεμική τέχνη επικαλείται τον Πλάτωνα, που υποστήριζε την αναγκαιότητα να διδάσκονται οι γυναίκες εξίσου με τους άνδρες, ακόμη και την πολεμική τέχνη πέραν των γραμμάτων[37].

Το επιχείρημα αυτό βλέπουμε πως το χρησιμοποιεί και στο τελευταίο της έργο *Essortazioni,* παραπέμποντας συγκεκριμένα στο έργο του Πλάτωνα, *Πολιτεία*[38]. Σ' αυτό το έργο της επικαλείται και το Θεό, σημειώνοντας πως: *«Ο Θεός θέλει στις ημέρες μας να είναι νόμιμο οι γυναίκες να ασκούνται στην πολεμική τέχνη και στα γράμματα»*, σημειώνοντας πως η γνώση των παραπάνω από τις γυναίκες μπορεί να αποβαίνει σημαντική για τη ευρωστία και την ασφάλεια των Δεσποτειών[39]. Η συγγραφέας αυτό που επιθυμούσε να αποδείξει ήταν πως οι γυναίκες έχουν τις ίδιες ικανότητες με τους άνδρες και επομένως έπρεπε να τούς δίδεται η δυνατότητα να εκπαιδεύονται και να μορφώνονται. Αυτό αναδεικνύει σε κεφάλαιο της *Nobiltà,* στο οποίο αναφέρεται με διάφορα παραδείγματα σε γυναίκες που είχαν επιδείξει ιδιαίτερο ταλέντο στις επιστήμες και στις τέχνες[40].

Η Marinella στις *Essortazioni* αναφέρεται συνολικά τέσσερις φορές στο έργο της, *La nobiltà,* αντικρούοντας τα επιχειρήματα που είχε υποστηρίξει στο παρελθόν, ενώ σε άλλα σημεία θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε πως παροτρύνει, ενδεχομένως, τους αναγνώστες να προστρέξουν να το διαβάσουν, με στόχο να γνωρίσουν, μέσω αυτού και την άλλη πλευρά της επιχειρηματολογίας σχετικά με τη θέση των γυναικών στην οικογένεια και την κοινωνία. Αν λάβουμε υπόψη μας πως η τρίτη έκδοση της *La nobiltà* έγινε το 1621 σε μια περίοδο που θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε πως η αντιπαράθεση για τις γυναίκες αναβίωνε σε εκδοτικό επίπεδο, με την επανέκδοση της πραγματείας *Dei doneschi diffetti* του Passi, τρία χρόνια νωρίτερα το 1618, μπορούμε

Ricorretto, et accresciuto, Gio. Battista Combi, Βενετία 1621, σ. 45-6. Moderata Fonte, Canto Quatro, στο *Tredici canti del floridoro, di Mad. Moderata Fonte*, Βενετία 1581, σ. 17r-20r.

[37] Lucrezia Marinella, *La nobilità et eccellenza delle donne, et i difetti, e mancamenti de gli huomini, discorso di Lucretia Marinella, in due parti diviso. Ricorretto, et accresciuto,* Gio. Battista Combi, Βενετία 1621, σ. 46.

[38] Marinella, *Exhortations to Women and to Others if they Please*, σ. 155-9.

[39] Marinella, *La nobilità et eccellenza delle donne*, 1621, σ. 47.

[40] Marinella, *La nobilità et eccellenza delle donne*, 1621, σ. 51-60.

να παρατηρήσουμε πως ακόμη και το 1645 που εκδίδονται οι *Essortazioni*, το ζήτημα των γυναικών αποτελούσε μια θελκτική και προσοδοφόρα προοπτική για τους εκδοτικούς οίκους και τους συγγραφείς.

Συγκεκριμένα, οι *Essortazioni* αποτελούνται από εννέα παραινέσεις στις οποίες γίνεται αναφορά σε ζητήματα, που ουσιαστικά συντηρούν τον ανδρικό κανονιστικό λόγο περί του γυναικείου οικιακού αποκλεισμού. Καταρχάς στην πρώτη της παραίνεση εξυμνεί τη γυναικεία οικιακότητα που, κατ' αυτήν, αποτελούσε τη τέλεια κατάσταση και τη φυσική θέση των γυναικών στην κοινωνία (*prudentia rei famigliaris)*. Στη δεύτερη παραίνεση, αρνείται κάθε είδους ενασχόληση των γυναικών με τα γράμματα και τη λογοτεχνία, καθώς οι γυναίκες οφείλουν να ασκούν μόνο τις οικιακές τους δραστηριότητες και να είναι συνετές. Στην τρίτη επαινεί τις γυναικείες οικιακές εργασίες, προτρέποντας τις γυναίκες να αναγνωρίσουν την αξία των δραστηριοτήτων αυτών. Στην τέταρτη αναφέρεται σε μια βασική και συχνή προτροπή προς τις γυναίκες στα περισσότερα έργα της περιόδου, στην αρετή της σιωπής. Στην πέμπτη παραίνεση, εναντιώνεται στη ματαιοδοξία των γυναικών και τις παροτρύνει να ασχολούνται με την εξωτερική τους εμφάνιση με μετριοπάθεια. Την έκτη την αφιερώνει στη γυναικεία σύνεση και αρετή. Στις τρείς τελευταίες παραινέσεις, ασχολείται με τον οικογενειακό βίο και τα παιδιά. Στην έβδομη παραίνεση αναφέρεται στους τρόπους επικράτησης συζυγικής αρμονίας και οικογενειακής ευτυχίας. Στην όγδοη παραίνεση, απευθύνεται τόσο στις μητέρες όσο και στους πατέρες, δίνοντάς τους συμβουλές για τον τρόπο καλής ανατροφής των παιδιών τους. Τέλος η ένατη παραίνεση, αφορά στο εφήμερο της γυναικείας ομορφιάς και την θνητότητα των ανθρώπων[41].

Γενικά, είναι φανερό από το έργο αυτό πως η συγγραφέας υποστήριζε τον γυναικείο αποκλεισμό από τη δημόσια σφαίρα και κυρίως τον αποκλεισμό των γυναικών από την εκπαίδευση και τα γράμματα, εναρμονιζόμενη μ' αυτόν τον τρόπο με τον κανονιστικό λόγο της περιόδου. Όμως αυτό το συμπέρασμα ενώ μπορεί να εξαχθεί εύκολα, δεν είναι αντιπροσωπευτικό για την πραγματεία της, καθώς τα επιχειρήματά της συχνά εκφράζονται κρυπτογραφικά και συγκεκαλυμμένα. Οι άνδρες που υποστήριζαν πως οι γυναίκες όφειλαν να παραμένουν αποκλεισμένες στην οικιακή σφαίρα δεν έδιναν καμία άλλη επιλογή στις γυναίκες. Δεν έδιναν άλλες εναλλακτικές διεξόδους στις γυναίκες. Αντιθέτως, η Marinella συγκεκαλυμμένα αποδείκνυε πώς ναι μεν έπρεπε να προκρίνεται *«η κλωστή έναντι της πέννας»* ως η καταλληλότερη ασχολία

[41] Marinella, *Exhortations to Women and to Others if they Please*, σ. 196-204.

για τις γυναίκες αλλά παράλληλα έδειξε, μέσω των επιχειρημάτων της, πως ήταν δυνατό να υπάρχει η εναλλακτική περίπτωση μια γυναίκα να λάβει εκπαίδευση και να ασχοληθεί με τα γράμματα. Εάν όμως μια γυναίκα επέλεγε τη μελέτη και όχι τις οικιακές δραστηριότητες αυτό θα είχε σημαντικές επιπτώσεις στο βίο της και στο πως την έβλεπαν οι άλλοι. Η συγγραφέας εκφράζει δηλαδή μια πικρία που προκύπτει από την προσωπική της εμπειρία. Δείχνει δηλαδή στις αναγνώστριες πως τελικά υπήρχε μια άλλη οδός, που όμως ήταν πολύ δύσκολη εντούτοις, αυτή της ενασχόλησης με τα γράμματα και τη συγγραφή βιβλίων, με τις όποιες επακόλουθες επιπτώσεις στο βίο της γυναίκας που ήταν συγγραφέας και είχε αφιερώσει τη ζωή της στη μελέτη[42].

Οι επιπτώσεις του να προβληθεί μια γυναίκα στη δημόσια σφαίρα, μέσω της ενασχόλησής της με τα γράμματα, ήταν πολλές και κυρίως οι περισσότερες άφηναν σ' αυτήν, κατά τη συγγραφέα, πολύ αρνητικά συναισθήματα. Συγκεκριμένα, η Marinella παρομοιάζει μια γυναίκα που ασχολείται με τα γράμματα ως το *«στόχο τοξοβόλων* […], *που τρυπιέται και σχίζεται από όλους και από όλες τις πλευρές*»[43]. Παράλληλα, τα γράμματα και κυρίως η δημόσια έκθεση μιας γυναίκας μέσω της έκδοσης του έργου της, μπορούσε να επιφέρει την αμαύρωση της τιμής της και του κύρους της, κούραση, απογοήτευση, θλίψη και να προκαλούσε το μίσος και την περιφρόνηση των οικείων της, λόγω του φθόνου που θα προκαλούσε στους άλλους και κυρίως στις γυναίκες του οικείου περιβάλλοντός της. Ακόμη, θα προσπαθούσαν να παραγνωρίσουν κάθε αξία του έργου της, αφού οι γυναικείες πνευματικές ικανότητες πάντοτε υποτιμούνταν. Η Marinella παρατηρεί, λόγω της προσωπικής της εμπειρίας, πως η έκδοση ενός έργου από μια γυναίκα, ενώ θα της προκαλούσε χαρά, αυτή θα ήταν μόνο πρόσκαιρη. Η χαρά αυτή γρήγορα θα αντικαθίστατο από τον πόνο και την αγωνία που θα επερχόταν από τον τρόπο πρόσληψης του έργου της. Η έκδοση του έργου θα προκαλούσε τη ζήλεια των γυναικών και το αίσθημα του ανταγωνισμού από πλευράς των ανδρών[44].

Οι αναφορές της στο προγενέστερο έργο της αποτελούν μια πρόκληση προς τους αναγνώστες να αγοράσουν και να διαβάσουν το πρότερο έργο της, εκείνο του 1600, ώστε να γνωρίσουν και την αντίθετη άποψη, που η ίδια συγγραφέας είχε αναλύσει σ' αυτό. Όπως έχει υποστηριχθεί, η συγγραφική παραγωγή της περιόδου θα μπορούσε να αποτελεί ένα ρητορικό παιχνίδι μεταξύ των ευρυμαθών συγγραφέων, μια

[42] «Παραίνεση 1η και 2η», στο Marinella, *Exhortations to Women and to Others if they Please*, σ. 43-79.
[43] Marinella, *Exhortations to Women and to Others if they Please*, σ. 43.
[44] Marinella, *Exhortations to Women and to Others if they Please*, σ. 45-6, 49, 54-6, 66.

άσκηση ρητορικής δεινότητας[45]. Η Marinella, συμπλέκοντας τα δύο της έργα με αυτόν τον τρόπο, συμμετέχει σ' αυτό το ρητορικό παιχνίδι με αντίπαλο όμως την ίδια. Δημιουργεί έναν διάλογο μεταξύ του γερασμένου εαυτού της με τον νεότερο, με την ίδια να είναι μαχητική στη *La nobiltà,* ενώ στις *Essortazioni* να δείχνει πως έχει πλήρως αποδεχθεί τον κυρίαρχο κανονιστικό λόγο για τις γυναίκες.

Οι εννέα παραινέσεις, που συγκροτούν το ύστερο έργο της, τις *Essortazioni*, δομούνται με βάση την παραδοσιακή αντίληψη για την οικιακή οικονομία, δίνοντας συμβουλές για την καλή διατήρηση του οίκου, όπως και για την εξασφάλιση της ευτυχίας τόσο των γυναικών στην οικογένεια όσο και της ίδιας της πόλης, στο πλαίσιο μιας συλλογικής ευδαιμονίας. Η Cox υποστηρίζει, πως απευθύνεται σε ανδρικό αναγνωστικό κοινό, καθώς τόσο το περιεχόμενο όσο και η χρήση από τη συγγραφέα σε πολλά σημεία της λατινικής γλώσσας, καθιστά το έργο της, μια περίπου, δίγλωσση έκδοση, γεγονός που θα δυσχέραινε την ανάγνωσή του από ένα ευρύ γυναικείο αναγνωστικό κοινό[46]. Πιθανή εξήγηση των προθέσεών της είναι πως το έργο γράφτηκε και για άνδρες και για γυναίκες αναγνώστες, αφού, λόγω της διαίρεσής του σε άλλοτε σύντομες και άλλοτε σε πιο εκτεταμένες παραινέσεις απευθύνεται δηλαδή πότε σε άνδρες αναγνώστες, όπως στην περίπτωση της έβδομης και της όγδοης παραίνεσης και πότε σε γυναίκες αναγνώστριες στις υπόλοιπες επτά παραινέσεις.

Πράγματι, στις *Essortazioni*, όπως φαίνεται από τον τρόπο που εντάσσει τον εαυτό της και από τις λογοθετικές της πρακτικές, δεν απευθύνεται σε ένα γυναικείο αναγνωστικό κοινό, όπως στη *La nobiltà* αλλά απευθύνεται και στους άνδρες αναγνώστες του έργου. Στην τέταρτη παραίνεσή της επιχειρηματολογεί για την ορθή χρήση του λόγου και της γνώσης του πότε πρέπει να ομιλεί ή να σιωπάει κανείς είτε αυτός είναι άνδρας είτε γυναίκα. Η Marinella συνδέει την ομιλία με τη γνώση, τη σοφία και την εμπειρία. Ο τρόπος και το πόσο ομιλεί κανείς αναδεικνύει τα ελαττώματα και τις κακίες των ανθρώπων, αλλά και την υπεροχή τους. Τα επιχειρήματά της όμως διαφοροποιούνται από το λόγο άλλων συγγραφέων αναφορικά με την εξιδανίκευση της γυναικείας σιωπής[47]. Η Marinella δεν συνιστούσε τη σιωπή, λόγω της ελαττωματικής

[45] Cox, *Women's Writing in Italy 1400-1650*, σ. 192-4.
[46] Cox, *Women's Writing in Italy 1400-1650*, σ. 224.
[47] Πολλοί ουμανιστές της περιόδου, όπως και ο Aeneas Silvius Piccolomini, υποστήριζαν πως η σιωπή ήταν μια αρετή τιμητική για τις γυναίκες αλλά αντιθέτως δείγμα κατωτερότητας για τους άνδρες, πβ. Dialeti, «Gendering civic humanism», σ. 211-2. Η σιωπή ως αρετή για τις γυναίκες αλλά ως αρνητικό χαρακτηριστικό γνώρισμα για έναν άνδρα εκφράστηκε στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη, πβ. Aristotle, *Aristotle's Politica*, W. D. Ross (επιμ.), *Politics* 1.13 [1260a 20], *Perseus Digital Library*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1957,

φύσης των γυναικών αλλά εξαιτίας και του κινδύνου να χάσουν την τιμή τους, εάν εξέθεταν τη γνώμη τους δημοσίως. Θα έχαναν την τιμή τους όχι γιατί δεν είχαν τις πνευματικές ικανότητες να λαμβάνουν μέρος σε κόσμιες συζητήσεις αλλά επειδή στερούνταν εμπειριών και εξωτερικών ερεθισμάτων και αλληλεπίδρασης με άλλους ανθρώπους, λόγω της απομόνωσής τους. Από την άλλη πλευρά και οι άνδρες όφειλαν επίσης να είναι προσεκτικοί στη χρήση του λόγου τους, καθώς *«ένας άνδρας που ακούει πολύ και ομιλεί μόνο λίγο πρέπει να θεωρείται θησαυροφυλάκιο σοφίας, γιατί για έναν σοφό άνδρα το να ακούει είναι ο δρόμος και η πόρτα στη γνώση»*[48].

Η έβδομη παραίνεσή της ήταν αφιερωμένη στην επιλογή κατάλληλης συζύγου από τον άνδρα, με στόχο την επίτευξη της ευτυχίας. Σ' αυτή την παραίνεση ρίχνει ιδιαίτερο βάρος στους άνδρες και στον τρόπο συμπεριφοράς τους, που είναι καθοριστικός για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα και της συμπεριφοράς των γυναικών. Παράλληλα, στο έργο κάνει πολλές αναφορές χρησιμοποιώντας λατινικά και γι' αυτό μεταφράζει τα χωρία αυτά, ώστε να γίνεται αντιληπτή και από τις γυναίκες[49]. Σε αυτήν επίσης, αναπτύσσει την επιχειρηματολογία της υπέρ του γάμου και κυρίως για την επίτευξη ενός ευτυχούς γάμου και για τα δύο συμβαλλόμενα μέρη. Παρόμοια με το δεύτερο βιβλίο της *La nobiltà* αναδεικνύει αρκετά από τα ανδρικά πάθη, επικαλούμενη παραδείγματα κακών ανδρών γεμάτων με ελαττώματα, που συμπεριφέρονται τυραννικά στις συζύγους τους. Ο λόγος της όμως είναι συγκεκαλυμμένος σε σύγκριση με τη δριμεία κριτική, που άσκησε στους άνδρες στο προηγούμενο έργο της. Η νεαρή σύζυγος αντιμετωπίζεται ως *«λευκό πανί»*, που λαμβάνει τις συνήθειες, τις αρετές αλλά και τα ελαττώματά της από το σύζυγό της, καθώς οι γυναίκες όφειλαν να προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους με αυτήν του άνδρα τους. Στη μιμητική συμπεριφορά των γυναικών εδράζεται και η ρητορική της ενάντια στους άνδρες. Εάν οι άνδρες συμπεριφέρονταν άδικα στις συζύγους τους, αυτές θα ανέπτυσσαν παρόμοια συμπεριφορά με εκείνους. Δεν είναι δηλαδή η κακή φύση των γυναικών η αιτία των κακιών τους αλλά η ανάρμοστη συμπεριφορά των ανδρών[50].

---

http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0057%3Abook%3D1%3Asection%3D1260a [ημερ. εισόδου: 12/10/2019].

[48] Marinella, *Exhortations to Women and to Others if they Please*, σ. 106.

[49] «*Μεταφράζω αυτό* [το χωρίο], *ώστε εσείς, οι γυναίκες φίλες μου, να μπορείτε να καταλάβετε το νόημα».* Η συγγραφέας σ' αυτό το σημείο μεταφράζει από τα λατινικά στη δημώδη ιταλική ένα χωρίο του Σωκράτη, παραφράζοντάς τον για να το κάνει πιο κατανοητό στις γυναίκες αναγνώστριες του έργου της. Το χωρίο αυτό κάνει λόγο για την υπερβολική αυτοπεποίθηση που έχουν ορισμένες φορές οι άνθρωποι στις ικανότητές τους, καθιστώντας πολύ δύσκολο για τους ίδιους να αναγνωρίζουν τα ελαττώματά τους, πβ. Marinella, *Exhortations to Women and to Others if they Please*, σ. 133 και υποσημ. 234.

[50] Marinella, *Exhortations to Women and to Others if they Please*, σ. 134-147.

Ακόμη, απευθύνεται στους άνδρες αναγνώστες στην όγδοη παραίνεση, όπου αναφέρεται εκτενώς στους τρόπους με τους οποίους οι γονείς έπρεπε να αναθρέψουν και να εκπαιδεύσουν τα παιδιά τους, ώστε αυτά να γίνουν αντάξια της φήμης του πατέρα τους αλλά και της *«πατρίδας»* τους. Η Marinella αντλεί κυρίως από την αριστοτελική θεωρία το αξίωμα πως η αρετή είναι μεσότητα και πως οι αρετές τα αγαθά που αποκτώνται κατά τη διάρκεια του βίου των ανθρώπων με προσπάθεια, καθώς οι άνθρωποι δε γεννιούνται μ' αυτά. Οι άνδρες σημείωνε πως έπρεπε να συμπεριφέρονται ενάρετα και να αποτελούν χρηστά παραδείγματα για τις συζύγους τους, καθώς εκείνες όφειλαν να είναι επιφορτισμένες με την ανατροφή και την εκπαίδευση των τέκνων τους. Η συγγραφέας ουσιαστικά υπερασπίζεται τις γυναίκες, χρησιμοποιώντας τη φιλοσοφική θεώρηση του Ησιόδου και του Αριστοτέλη περί της μη ύπαρξης κακών εν γένει γυναικών, αλλά της ύπαρξης κακών ανδρών που μεταδίδουν την κακία τους σε αυτές. Σημειώνει επίσης πως, κυρίως λόγω της οικονομικής τους αμέλειας προς τον οίκο τους, τις αναγκάζουν να προβαίνουν σε αποτρόπαιες πράξεις, όπως η πορνεία, για να συντηρούν την οικογένειά τους, καθώς οι άνδρες δεν προσέφεραν ως όφειλαν τα αναγκαία στις οικογένειες τους[51].

Στην όγδοη παραίνεση, που εξετάζει την εκπαίδευση των παιδιών η συγγραφέας δεν ακολουθεί σε καμία περίπτωση τον ηθικό-θρησκευτικό κανονιστικό λόγο, που κυριαρχούσε κατά τη μετα-τριδεντινή περίοδο και χαρακτήριζε την κανονιστική γραμματεία για τη συγκρότηση της ταυτότητας του πιστού άνδρα και της πιστής γυναίκας κατά τον 17ο αιώνα. Εάν μάλιστα συγκρίνουμε το έργο της Sori με εκείνο της Marinella αναφορικά με το *curriculum* που τα παιδιά έπρεπε να ακολουθούν, η Marinella δεν κάνει καμία αναφορά στη θρησκευτική εκπαίδευση που έπρεπε να λαμβάνουν οι γυναίκες. Η Marinella, σε αντίθεση με άλλους προγενέστερους συγγραφείς, δεν αναφέρεται στη σημασία της χριστιανικής εκπαίδευσης των παιδιών, ενώ η Sori τοποθετούσε τη χριστιανική διδασκαλία ως τη σημαντικότερη για τη διαμόρφωση των νέων γυναικών. Επίσης, δεν αναφέρεται σε θρησκευτικά και ηθοπλαστικά έργα που θα όφειλαν να διαβάζουν τα παιδιά για να εξελίσσονται σε χρηστούς χριστιανούς. Η αναφορά της στην εκμάθηση της χριστιανικής πίστης αρκείται σε μια απλή μνεία αναφορικά με τους γονείς και το καθήκον τους για την ηθική διαμόρφωση των παιδιών τους. Πρότεινε κυρίως τους κλασικούς συγγραφείς ως απαραίτητους για την εισαγωγή των παιδιών στην επιστήμη και στην εμφύσηση της

[51] Marinella, *Exhortations to Women and to Others if they Please*, σ. 134-147.

αρετής στα παιδιά, όταν θα έφταναν σε κατάλληλη ηλικία για να κατανοούν τα νοήματά τους[52]. Πρέπει να σημειωθεί επίσης, πως η Marinella δε διαχώριζε με ρητό τρόπο τα εκπαιδευτικά αντικείμενα σύμφωνα με το φύλο των παιδιών αλλά αντίθετα αναφέρεται στην εκπαίδευση των παιδιών γενικά χωρίς να κάνει κάποια ιδιαίτερη αναφορά στο φύλο.

Τί όμως συνιστούσε «εκπαίδευση των παιδιών» σε ένα, κατά τα άλλα συντηρητικό έργο, όπως οι *Essortazioni* της Marinella, στα μέσα του 17ου αιώνα; Η παραίνεση για την ανατροφή και για την εκπαίδευση των παιδιών αποτελεί τη μεγαλύτερη σε έκταση από όλες τις άλλες παραινέσεις του έργου. Απώτερος στόχος ήταν η επίτευξη της ευτυχίας, που, σε πρώτο στάδιο θα μπορούσε να επιτυγχάνεται στον ενδο-οικογενειακό χώρο και θα διοχετευόταν στην κοινωνία και στη συνέχεια και στο κράτος, αναγνωρίζοντας ότι η ανατροφή των παιδιών είναι ένα *«δύσκολο μοναχικό εγχείρημα, που απαιτεί κόπο».* Η Marinella δεν ακολουθεί την κλασική δομή συμβουλών για τη διασφάλιση της ηθικής και της ψυχικής ισορροπίας των παιδιών με βάση το χριστιανικό πρότυπο ανατροφής. Η επιχειρηματολογία της αντλείται περισσότερο από τη φιλοσοφία της κλασικής αρχαιότητας και περισσότερο από τα έργα του Αριστοτέλη, κατά κανόνα από τα *Πολιτικά*, τα *Οικονομικά*, τα *Ηθικά Νικομάχεια,* τα *Φυσικά*, τη *Ρητορική* και τα *Ηθικά Μεγάλα*. Από τον Πλάτωνα αντλεί από τους *Νόμους*, τον *Πρωταγόρα* και τον *Θεάγη*. Ακόμη, χρησιμοποίησε παραδείγματα από την Ομήρου *Οδύσσεια,* για να στηρίξει τα επιχειρήματά της. Οι πηγές της δηλαδή παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με εκείνες που χρησιμοποίησε στη *La nobiltà,* εδώ τις χρησιμοποιεί εκθέτοντάς τες όμως με διαφορετικό τρόπο και για να συνθέσει επιχειρήματα που θα αντέκρουαν τις πρότερες της απόψεις.

Από τη λατινική γραμματεία λαμβάνει υπόψη της κυρίως τα έργα του Οβίδιου και το έργο του *Μεταμόρφωση*, από του Κικέρωνα τη *De re publica*, του Πλουτάρχου τον *Βίο του Περικλή*, τον *Βίο του Κικέρωνα,* και το έργο του *Περί παίδων αγωγής*. Αντλεί πολλά επιχειρήματα από την αρετολογική ηθική του Θωμά Ακινάτη, ενώ στηρίζεται και στην ιταλική γραμματεία, παραθέτοντας χαρακτηριστικά αποσπάσματα από το έργο του Αριόστο *Μαινόμενος Ορλάνδος (Orlando Furioso)* και από το έργο του Tasso *Ελευθερωμένη Ιερουσαλήμ (Gerusalemme Liberata)*[53]. Αυτές τις πηγές η συγγραφέας τις είχε χρησιμοποιήσει και το 1600 για την επιχειρηματολογία της υπέρ

[52] Marinella, *Exhortations to Women and to Others if they Please*, σ. 153-4.
[53] Marinella, «8η Παραίνεση», στο Marinella, *Exhortations to Women and to Others if they Please*, σ. 149-195

της γυναικείας υπεροχής. Στο τελευταίο όμως έργο της λαμβάνει επιχειρήματα εκ νέου από τις ίδιες πηγές, χρησιμοποιώντας τες όχι όπως άλλοτε κριτικά αλλά για να συντάξει ένα έργο, το οποίο στηρίχθηκε στη χρήση αυθεντιών, που επιβεβαιώνουν την κατεστημένη θεώρηση των γυναικών και τη θέση τους στην κοινωνία.

Κυρίαρχη σε όλο το έργο της είναι η αριστοτελική φιλοσοφία. Στο έργο της, *La nobiltà*, είχε αναπτύξει σφοδρή επιχειρηματολογία εναντίον του Αριστοτέλη. Μάλιστα αυτό που ορίζει το πρωθύστερο έργο της είναι η θέση που λαμβάνει έναντι των πλατωνικών και των αριστοτελικών κατά τη διάρκεια της Ύστερης Αναγέννησης, προκρίνοντας ασφαλώς τη θέση της υπέρ των πλατωνικών θέσεων σχετικά με τη θεώρηση της γυναικείας φύσης[54]. Αυτό που πρέπει να σημειωθεί είναι πως στις *Essortazioni* χρησιμοποιεί εξίσου το έργο των δύο φιλοσόφων, χρησιμοποιώντας τους ισότιμα ως αυθεντίες, παλινορθώνοντας, μέσω αυτού, την αριστοτελική θεωρία που σφοδρή κριτική γι' αυτήν είχε αναπτύξει στην *Nobiltà*. Η Marinella, παρότι είχε συγγράψει πολλά έργα θρησκευτικού περιεχομένου, στα δύο αυτά έργα της για τη γυναικεία φύση και την εκπαίδευση, δεν χρησιμοποίησε πολλά επιχειρήματα από τη χριστιανική διδασκαλία, εκτός από ορισμένες αναφορές της στη *Γένεση*. Η αποφυγή στήριξης του έργου της *La Nobiltà* με επιχειρήματα βασιζόμενα και στη θεολογία, ενδεχομένως να οφείλεται στο γεγονός πως το έργο από τη φύση του ήταν ενδεχόμενο να υπαγόταν σε λογοκρισία, λόγω της δριμύτητας του λόγου και των επιχειρημάτων που χρησιμοποίησε, ενώ παράλληλα δείχνει και μια συνέπεια αναφορικά με τις πηγές που χρησιμοποιεί και στα δύο έργα. Την αποφυγή επιχειρημάτων, αντλημένων από τη θεολογία, ακολούθησε επίσης και στις *Essortazioni* [55].

Η Marinella, αναφορικά με την εκπαίδευση των παιδιών δεν κάνει διακρίσεις σύμφωνα με το φύλο. Χρησιμοποιεί το *curriculum* του Αριστοτέλη και κυρίως του Πλάτωνα για την εκπαίδευση των παιδιών, υποστηρίζοντας μια εξισωτική θεωρία για την εκπαίδευσή τους, χωρίς να γίνονται διακρίσεις ανά φύλο σχετικά με τα κατάλληλα πεδία εκπαίδευσής τους[56]. Η Benedetti ερμηνεύει την αντιμετώπιση της συγγραφέα σχετικά με τη μη ανάδειξη ενός διαφορετικού *curriculum*, που να υπόκειται σε

[54] Marinella, *La nobilità et eccellenza delle donne,* 1601, σ. 68. Umberto Pirotti, «Aristotelian Philosophy and the Popularization of Learning: Benedetto Varchi and Renaissance Aristotelianism», στο E. Cochrane (επιμ.), *The Late Italian Renaissance, 1525-1630*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 1970, σ. 172 κ.ε.

[55] Androniki Dialeti, «A Woman Defending Women: Breaking with Tradition in Lucrezia», στο Antonella Cagnolati (επιμ.), *A Portrait of a Renaissance Feminist, Lucrezia Marinella's Life and Works*, Arachne, (Δεκέμβριος 2012), σ. 77-8.

[56] Allen, *The Concept of Woman*, σ. 9-12. Prudence Allen & Filippo Salvatore, «Lucrezia Marinelli and Woman's Identity», σ. 11-2.

περιορισμούς προς το ένα φύλο έναντι του άλλου ως μια αδιαφορία για την εκπαίδευση των γυναικών ή ως μια προσπάθεια αντιμετώπισης της εκπαίδευσης χωρίς τη χρήση των έμφυλων κανόνων και περιορισμών, και με τον τρόπο αυτό εξισώνοντάς την[57].

Ιδιαίτερο βάρος αντίθετα έδινε στην πολεμική αρετή και στην τέχνη, μια έμφαση που απουσιάζει από τα κείμενα για την εκπαίδευση του 16ου αιώνα και των αρχών του 17ου αιώνα. Η Marinella έκανε ενδελεχή αναφορά στο αριστοτελικό ιδεατό πρόγραμμα εκπαίδευσης, το *«quatrivium»*, που συνίστατο στην εκμάθηση της γραφής και της ανάγνωσης, στη γυμναστική, στη ζωγραφική και στη μουσική, αντικείμενα τα οποία έπρεπε να διδάσκονται από την ηλικία των πέντε ετών και έπειτα. Εκεί όμως που εστίαζε η Marinella, χωρίς να κάνει έμφυλο διαχωρισμό, ήταν η γυμναστική και κυρίως η τέχνη του πολέμου. Η αναφορά της στον Πλάτωνα και στη θέση του πως και οι γυναίκες όφειλαν να γυμνάζονται και να διδάσκονται και την πολεμική τέχνη, ώστε να μπορούν να προστατεύουν το κράτος τους, κυριαρχεί στην επιχειρηματολογία της. Η ρητορική της μάς θυμίζει το φιλογυνικό επιχείρημα της Moderata Fonte στο επικό μυθιστόρημα *Il Floridoro*, στο οποίο με άμεσο τρόπο υποστηρίζει την ισάξια δυνατότητα των αγοριών και των κοριτσιών να εξασκούν την τέχνη του πολέμου, καθώς, το γυναικείο φύλο δεν υστερούσε σε ικανότητες, αξία ή σωματική ρώμη αλλά μόνον στη δυνατότητα πρόσβασής του στην εκπαίδευση[58].

Οι πολεμικές τέχνες όπως το ακόντιο, η τοξοβολία, η πάλη, το τρέξιμο και οτιδήποτε διδάσκει τη δύναμη, την ταχύτητα, την αντοχή και την ευκινησία ήταν απαραίτητα για όλα τα παιδιά, με στόχο την προστασία της πατρίδας και της δημοκρατίας, κατά την Marinella. Ακόμη, υποστήριζε πως και τα αγόρια έπρεπε να διδάσκονται τη μουσική, ακόμη και εάν αυτή η τέχνη θεωρούνταν πως μπορούσε να τα εκθηλύνει, υποδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο πως ορισμένα αντικείμενα μελέτης και σπουδών ήταν περισσότερο ή λιγότερο επιτρεπτά στο ένα φύλο έναντι του άλλου,

[57] Benedetti, «The Other Voice», στο Marinella, *Exhortations to Women,* σ. 29.
[58] Moderata Fonte, «Canto Quatro», στο *Tredici canti del floridoro, di Mad. Moderata Fonte*, Βενετία 1581, σ. 17r-20r. Η Margarita Sarrochi συνέγραψε αντίστοιχο επικό μυθιστόρημα με θέμα τη μαχόμενη πριγκίπισσα με τίτλο *Scanderbeide* (1606, ημιτελές έργο και το 1623 ολοκληρωμένο), πβ. Gerry Milligan, *Women, Gender and War in Italian Renaissance Literature,* University of Toronto Press, Τορόντο 2018, σ. 72-4. Cox, 2011, σ. 196-7. Για την ανάδειξη των έμφυλων σχέσεων μεταξύ αδελφών και δίδυμων αδελφών στην αναγεννησιακή γραμματεία βλ. Sandra Plastina, «Mythological Epic and Chivalric Fiction in Moderata Fonte's and Lucrezia Marinella's Poems», *Análisis. Revista de investigación filosófica*, 4, 2 (2017), σ. 280-1. Για μια γενική επισκόπηση της γυμναστικής και της πολεμικής τέχνης ως αντικείμενο μάθησης από την αρχαιότητα έως τον Διαφωτισμό, πβ. Duygu Harmandar Demirel και Ibrahim Yildiran, «The Philosophy of Physical Education and Sport from Ancients Times to the Enlightenment», *European Journal of Educational Research*, 2, 4 (2013), σ. 191-202.

χρησιμοποιώντας και σε αυτό το έργο, παρά το συντηρητισμό του, τη θεωρία της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Το πράττει, ωστόσο, συγκαλυμμένα, συγκριτικά με το φιλογυνικό της μανιφέστο του 1600[59].

Αντίθετα από άλλες παιδαγωγικές προσεγγίσεις, κυρίως από άνδρες ιερείς, σχετικά με τα συναισθήματα που πρέπει να κυριαρχούν στα παιδιά, ώστε η παιδαγωγική διαδικασία να είναι αποτελεσματική, είναι αυτή του φόβου. Η πλειονότητα των συγγραφέων χρησιμοποιεί το συναίσθημα του φόβου και ιδιαίτερα του φόβου προς τον Κύριο, ως ύψιστης σημασίας στάση για τη διασφάλιση μιας ενάρετης ζωής, προσαρμοσμένης στα χριστιανικά πρότυπα και στις επιταγές της κοινωνικής συμπεριφοράς. Η Marinella έρχεται σε αντίθεση με αυτήν την καθιερωμένη άποψη και θεωρεί το φόβο ήσσονος σημασίας γεγονός για την εξέλιξη των παιδιών, τοποθετώντας τον στο άκρο της αριστοτελικής κακίας. Η υπακοή στους νόμους πρέπει, κατά την Marinella, να γίνεται επειδή τα παιδιά θα έπαιρναν ικανοποίηση εάν έπρατταν το καλό και όχι εξαιτίας του φόβου της τιμωρίας εάν δεν συμμορφώνονταν με την ενδεδειγμένη κοινωνική συμπεριφορά[60].

Γι' αυτούς τους λόγους καταδίκαζε τους γονείς που εμφυσούσαν το φόβο στα παιδιά τους, καθώς με αυτόν τον τρόπο δε μάθαιναν να αγαπούν το καλό. Τοποθέτησε ως βασικό καθήκον των γονέων την ανεύρεση των κατάλληλων διδασκάλων για τα παιδιά τους, με κάθε κόστος και προσωπικό κόπο εκ μέρους τους, καθώς η εκπαίδευση που θα λάμβαναν ήταν και αυτή που θα έκρινε την αξία της οικογένειας στην κοινωνία. Οι γονείς, που από αδιαφορία δε θα ασχολούνταν με την εκπαίδευση των παιδιών τους, «*να περιμένουν τιμωρία από τον ουρανό και απαξίωση από τον κόσμο, καθότι είναι ανάρμοστοι και χυδαίοι και η ψυχή τους κατώτερη και αχρεία*». Η συγγραφέας, δεν επιχειρηματολογεί, χρησιμοποιώντας επιχειρήματα από τους μεσαιωνικούς και τους σύγχρονους μ' αυτήν ιερείς, αλλά αντιθέτως, εξέφρασε μια παγιωμένη μεταρρυθμιστική αντίληψη περί της ανατροφής των παιδιών, ανατρέχοντας στα ιδεώδη της αρχαίας Αθήνας και στον νόμο που αφορούσε στις υποχρεώσεις τον γονέων προς στα τέκνα αλλά και το αντίστροφο, στις υποχρεώσεις προς τους γονείς όταν θα ήταν πλέον σε προχωρημένο γήρας[61]. Παρατηρείται η υποχρέωση που προέκυψε από την Καθολική Μεταρρύθμιση ενεργοποίησης του αισθήματος προς τους γονείς, πως

[59] Marinella, *Exhortations to Women and to Others if they Please*. Allen & Salvatore, «Lucrezia Marinelli and Woman's Identity in Late Italian Renaissance», σ. 11-2.
[60] Marinella, *Exhortations to Women and to Others if they Please*, σ. 172-3.
[61] Marinella, *Exhortations to Women and to Others if they Please*, σ. 184-5, 190.

εκείνοι είναι που οφείλουν στο Θεό, στην κοινωνία και στον εαυτό τους να φροντίζουν για την εκπαίδευση των παιδιών τους με επιμέλεια και σύνεση. Ακόμη, πως η ανατροφή καλών παιδιών θα αποτελούσε το κλειδί για μια ευνομούμενη και εύρωστη κοινωνία, που θα εναρμονιζόταν με τα χριστιανικά ιδεώδη του Καθολικισμού.

Η Marinella, εκφράζοντας πικρία, απευθύνεται καταρχήν σε γυναίκες αναγνώστριες με στόχο να τις αποτρέψει να υφίστανται τον πόνο που η ίδια βίωσε μέσα από τη μακρά συγγραφική της πορεία και σε δεύτερη φάση θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως αυτό αποτελεί μια συνομιλία με τον ίδιο της τον εαυτό. Η κοπιώδης μελέτη όπως και η συγγραφική διαδικασία συνδέεται με σωματικές και με ψυχικές επιπτώσεις, που υφίστανται όσοι ασχολούνται με τα γράμματα. Χαρακτηριστικά αναφέρει: *«Η επικέντρωση στη γνώση προκαλεί πολλές διαφορετικές ασθένειες στο νου, στο στομάχι και στα μάτια. Η όψη γίνεται θλιμμένη και μελαγχολική ως αποτέλεσμα των σκέψεων, γίνεται χλωμή, αδύναμη και αδύνατη»*[62]. Όμως αυτό που κρινόταν ως το πιο δυσάρεστο για τη συγγραφέα δεν ήταν άλλο από την έλλειψη αποδοχής από τους άλλους και ιδιαίτερα από τις γυναίκες. Προς αυτές σημειώνει: *«θα απογοητευτείς για το γεγονός πως οι γυναίκες, που θα έπρεπε να σε δοξολογούν και επευφημούν, δείχνουν αντίθετα πολλή λίγη αγάπη, πού δεν ξέρω που να το αποδώσω, στην άγνοια ή στη ζήλεια»*[63].

Θα μπορούσε αυτό να αποτελεί μια αποτίμηση όσων δημιούργησε μέσα από τη συγγραφική της συμβολή και όσων η ίδια επιδίωκε να καρπωθεί μέσα από αυτήν την μακρά πορεία της ως συγγραφέας. Η Marinella, δηλαδή, διαλέγεται με την ίδια σε νεαρότερη ηλικία, όταν συνέγραφε την *La nobiltà*, όπως και στην ώριμη ηλικία της, έχοντας όμως ήδη ζήσει ως συγγραφέας για περίπου πενήντα έτη και έχοντας πλέον προσωπική εμπειρία για τη θέση των γυναικών συγγραφέων και την αντιμετώπισή τους από άνδρες και γυναίκες του οικείου και του ίδιου διανοητικού περιβάλλοντος.

Μια άλλη υπόθεση, που θα εξηγούσε τη μεταστροφή της αναφορικά με το ζήτημα της θέσης των γυναικών μέσα στη κοινωνία αλλά και με τη σχέση τους με τα γράμματα και την εκπαίδευση είναι πως γράφει όπως θα έγραφε ένας άνδρας συγγραφέας. Στο σημείωμα προς τον αναγνώστη των *Essortazioni*, γραμμένο σε τρίτο

[62] Οι δυσάρεστες επιπτώσεις που η μελέτη προκαλεί στην υγεία αποτελεί ένα επιχείρημα κατά της γυναικείας εκπαίδευσης, όπως θα δούμε στο λόγο του Antonio Volpi ενάντια στη γυναικεία εκπαίδευση στις αρχές του 18ου αιώνα, πβ. Volpi, *Che non debbono ammetersi*, σ. 39-42. Οι αρνητικές επιπτώσεις της μοναξιάς, που καθιστά τον άλλο μελαγχολικό (*malinconici)* ως αποτέλεσμα της κοπιώδους μελέτης, αναπτύσσεται στο έργο του Guazzo, στο πρώτο βιβλίο, που είναι αφιερωμένο στη μοναξιά και στα οφέλη της διενέργειας συζήτησης, πβ. Guazzo, *La Civile Conversatione*, σ. 3v-9r.
[63] Marinella, *Exhortations to Women and to Others if they Please*, σ. 73.

πρόσωπο, η συγγραφέας παρουσιάζεται πιθανώς από κάποιον τρίτο, ενδεχομένως από τον εκδότη της Valvasense, ή ίσως και η ίδια να έγραψε το σημείωμα αυτό, καθώς γράφει σε τρίτο πρόσωπο. Σκοπός της ήταν πάντως σε κάθε περίπτωση να αναδείξει και να εδραιώσει μίαν άλλη ταυτότητα για εκείνην. Ο συντάκτης του σημειώματος, όποιος και εάν είναι αυτός, αναφέρεται στην αξία του παρόντος βιβλίου, καθώς η συγγραφέας βασίζεται σε πηγές και αυθεντίες, όπως ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης, χωρίς να χρειάζεται να χρησιμοποιεί ευφάνταστες έννοιες και όρους, όπως έπρατταν άλλοι συγγραφείς.

Στο σημείωμα προς τον αναγνώστη σχολιαζόταν η ικανότητα της συγγραφέα να μεταφέρει, μέσω του γραπτού της λόγου, γλαφυρά και ρεαλιστικά την πολεμική πραγματικότητα *«σαν να ήταν η ίδια ο Θεός του πολέμου»*, που ακόμη και ειδικοί στην πολεμική τέχνη θα θαύμαζαν τη δεξιοτεχνία της όπως και τις γνώσεις της για τον πόλεμο. Τα παραπάνω έργα δεν είχαν άμεση σχέση με τις *Essortazioni*, αναφορικά με τη θεματική τους, γίνεται όμως αναφορά σ' αυτά πιθανώς γιατί η συγγραφέας να προσπαθούσε να συγκαταλεχθεί, στην κατηγορία των ανδρών συγγραφέων βάσει των γραμματειακών ειδών που εξέδιδε. Γράφοντας συγκεκριμένα για πολεμικά κατορθώματα και περιγράφοντας μάχες, παρά τους περιορισμούς λόγω του φύλου της, επιδίωξε να γράψει ένα έργο όχι ενάντια στις γυναίκες ή ως πολεμική ενάντια στη γυναικεία φύση, όπως ήταν συνηθισμένο σε πολλές πραγματείες της περιόδου, αλλά ένα παραινετικό έργο περιορισμού των γυναικών στον οικιακό χώρο, που θα μπορούσε να υπαχθεί ισάξια με άλλα έργα ανδρών, που εκπροσωπούσαν και εξέφραζαν τον κυρίαρχο κανονιστικό λόγο της περιόδου για τις γυναίκες[64].

Παρουσιάζοντας επιχειρήματα, που προέτρεπαν τις γυναίκες να μη λαμβάνουν εκπαίδευση και εκφράζοντας συνάμα την προσωπική της απογοήτευση, η Marinella έγραφε για τις γυναίκες όπως ακριβώς θα έγραφε ένας άνδρας, συμβιβασμένη πλήρως με τον έμφυλο κανονιστικό λόγο του 17ου αιώνα, συγκαλύπτοντας μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις έναν φιλογυνικό λόγο. Το έργο της θα μπορούσε είτε να δείχνει έναν συμβιβασμό με την επικρατούσα θέση για τις γυναίκες είτε μια πρόθεση για τη διασφάλιση της υστεροφημίας της ως συγγραφέα, εφόσον με το έργο της συντασσόταν, παρά το φύλο της ή το προγενέστερο έργο της, πλήρως με την επικρατούσα συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας.

[64] Marinella, «To the Readers», στο Marinella, *Exhortations to Women and to Others if they Please*, σ. 41-2.

Συγγραφείς, προγενέστερες από την Marinella, όπως η Laura Terracina και η Chiara Matraini σε ποιητικά τους έργα ασχολήθηκαν με την τέχνη του πολέμου, αμφισβητώντας τους έμφυλους περιορισμούς σχετικά με την ενασχόλησή τους με το συγκεκριμένο λογοτεχνικό θέμα. Ο πόλεμος αποτελούσε μια θεματική με την οποία μόνον άνδρες συγγραφείς καταπιάνονταν. Οι γυναίκες δεν επιτρεπόταν καν να διαβάζουν έργα, που αναφέρονταν στον πόλεμο πόσω μάλλον να γράφουν για τον πόλεμο. Η Marinella όπως και η Terracina και η Matraini τοποθετούσαν τον εαυτό τους στο ανδρικό κειμενικό περιβάλλον του πολέμου και της μάχης. Άλλωστε η διαρκής μάθηση, η εκπαίδευση, η εκδοτική και η συγγραφική παρουσία τους αποτελούσαν ένα μεταφορικό πεδίο μάχης γι' αυτές, ειδικά εάν δούμε την αυτοβιογραφική δεύτερη παραίνεση στο τελευταίο έργο της Marinella. Ο απολογητικός λόγος της προγενέστερης συγγραφέα, Terracina, στο έργο της *Λόγος για τη γέννηση όλων των ποιημάτων του Μαινόμενου Ορλάνδου* (*Discorso sopra il Principio di tutti i canti di Orlando Furioso*, 1554) αναφερόταν πως συνέγραφε χρησιμοποιώντας την *«ανδρική της πένα»* (*virile pena)*[65]. Αποτύπωνε τη δυσκολία μιας γυναίκας να επιβιώσει στον ανδρικό συγγραφικό κόσμο, καθώς μια γυναίκα συγγραφέας έπρεπε να βρίσκεται σε μια συνεχή θέση άμυνας. Ως συγγραφέας έπρεπε να προστατευθεί από *«τα δηλητηριώδη δόντια κακών ανδρών»* και από τα κακεντρεχή σχόλια αναγνωστών, συγγενών και φίλων[66].

Η Benedetti και η Cox συμφωνούν πως η έκδοση του ύστερου έργου της Marinella θα μπορούσε να αποτελεί και μια προσπάθεια απομάκρυνσης και διαχωρισμού της θέσης της από την Tarabotti, έπειτα και από την πρόσφατη έκδοση του έργου της δεύτερης *Αντισάτιρα (Antisatira),* που είχε εκδοθεί ένα χρόνο πριν από την έκδοση των *Essortazioni*, το 1644. Η *Antisatira* ερχόταν ως απάντηση στο έργο του Francenco Buoninsegni *Ενάντια στη γυναικεία ματαιοδοξία, σάτιρα μενιππαία* (*Contro l' lusso donnesco satira menippea,* 1638)[67]. Η Tarabotti, όπως αυτό αποτυπώνεται στις *Φιλοφρονητικές επιστολές προς οικείους* (*Lettere famigliari e di complimento,* 1650), επιθυμούσε να αναγνωρισθεί ως συγγραφέας και γι' αυτό ανέδειξε, μέσω των επιστολών αυτών, τα δίκτυα επικοινωνίας της με κύκλους

[65] Laura Terracina, *Discorso sopra il Principio di tutti i canti di Orlando Furioso*, Gabriel Giolito, Βενετία 1554, σ. 25r. Sandra Plastina, «Mythological Epic and Chivalric Fiction», σ. 280-7.
[66] Laura Terracina, «Al Illustrissimo S. Giovan Bernardino Bonifacio Marchese D' Oria, Laura Terracina», στο *Discorso sopra il Principio di tutti i canti di Orlando Furioso,* χ.α.
[67] Benedetti, «Introduction», στο *Marinella, Exhortations to Women,* σ. 23-4.

διανοουμένων εντός και εκτός Βενετίας αλλά και τη σχέση της με διάφορους εκδοτικούς οίκους[68].

Η Marinella επικεντρώθηκε σ' ένα θέμα ακριβώς αντίθετο από αυτό που υποστήριξε στο νεανικό της έργο. Αντιτίθεται σε οποιαδήποτε πράξη ή συμπεριφορά, η οποία θα υπερέβαινε τους περιορισμούς, που είχαν τεθεί στο γυναικείο φύλο. Η θέση των γυναικών ανήκει στην οικιακή σφαίρα και σε καμία περίπτωση δεν έπρεπε να επιδιώκουν τη μόρφωση ή τη συμμετοχή τους στη δημόσια σφαίρα[69]. Εντούτοις, πρέπει να εντοπιστεί μια παραδοξότητα σε όλο της το εγχείρημα, καθώς η ίδια η συγγραφέας υπονόμευε συχνά τα επιχειρήματά της στο έργο της. Η πρώτη παραίνεση απευθυνόταν ξεκάθαρα στις γυναίκες και συμβούλευε την αποτροπή τους από την ενασχόληση με οτιδήποτε άλλο πέραν των οικιακών τους καθηκόντων, που, θα ήταν δυνατό να τις «εκθέσει» στη δημόσια σφαίρα. Οι γυναίκες έπρεπε να περιορίζονται όχι εξαιτίας των ελαττωμάτων τους, τα οποία μπορούσαν να τις ντροπιάσουν, αλλά γιατί, όπως υποστήριζε η Marinella, λόγω της υπεροχής τους, ήταν πιο αρμοστό να ζουν στην ηρεμία της οικιακής σφαίρας και να αποφεύγουν οτιδήποτε θα μπορούσε να τις πικράνει[70].

Υποστηρίζει, εντούτοις, την υπεροχή των γυναικών, εξισώνοντάς τες με τους βασιλείς, τους αυτοκράτορες και τους Θεούς, που λόγω της σπουδαιότητας και της αξίας τους, δεν ήταν συνετό να εκτίθενται δημοσίως παρά μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις. Έφερε επίσης ως παράδειγμα και τον νεοεκλεγέντα Δόγη της Βενετίας, ο οποίος *«σπανίως ικανοποιεί την περιέργεια των ανθρώπων με το να επιδεικνύει τον εαυτό του* [δημοσίως]. *Αφού η απομόνωση φέρνει μόνο μεγαλείο και τιμή».* Η μοναξιά αποτελούσε συνεπώς κατ' αυτήν την καλύτερη κατάσταση και έπρεπε να επιδιώκεται, καθώς μόνον έτσι το μυαλό μπορούσε να ησυχάσει και να αφεθεί στις σκέψεις του. Προστρέχοντας στο παράδειγμα των Παρθένων, υποστήριξε πως *«αγαπούσαν τη μοναξιά, γιατί αυτή τρέφει την αρετή, τη σκέψη και τη σοφία»*, αναπαράγει δηλαδή το ιδεώδες της *«vita contemplativa»*[71].

Η Marinella έκανε αναφορά και ανασκόπηση στο έργο της *La nobiltà,* στο οποίο είχε υποστηρίξει πως οι άνδρες είναι εκείνοι που αναγκάζουν τις γυναίκες να

[68] Cox, *Women's Writing in Italy 1400-1650*, υποσημ. 252, σ. 372-3. Arcangela Tarabotti, *Contro il lusso donnesco. Satira Menippea del Sig. Fran. Buoninsegni. Con l' Antisatira D.A.T., Valvasense,* Βενετία 1644.
[69] Cox, *Women's Writing in Italy 1400-1650*, σ. 223.
[70] Marinella, *Exhortations to Women*, σ. 43-53.
[71] Marinella, *Exhortations to Women*, σ. 45-6, 48.

περιορίζονται στον οικιακό χώρο. Σημειώνει συγκεκριμένα πως αυτό που είχε υποστηρίξει ήταν λάθος και οι άνδρες δεν είναι τελικά εκείνοι που είναι υπεύθυνοι για τον περιορισμό των γυναικών στην οικιακή σφαίρα. Η συγγραφέας υποστήριξε πως η γυναικεία θέση ήταν μια φυσική κατάσταση που εδραζόταν στη Θεία Πρόνοια, καθώς ο καταμερισμός των καθηκόντων μεταξύ των φύλων, με τη γυναίκα να φροντίζει τις οικιακές εργασίες, και τον άνδρα τις δημόσιες υποθέσεις ήταν ο μόνος τρόπος, κατά τη συγγραφέα να επιτευχθεί η οικογενειακή ευτυχία και η κοινή ευδαιμονία στο πλαίσιο της πόλης. Συνδέοντας τη σημασία της διοίκησης του οίκου με την πόλη αναφέρει χαρακτηριστικά πως *«οι οικίες αποτελούν μέρη της πόλης. Εάν είναι πλούσια, διοικούνται ορθά, και είναι γεμάτα αρετή, τότε, το ίδιο θα είναι και οι πόλεις. Είναι απαραίτητο τα μέρη να βρίσκονται σε αντιστοιχία. Γι' αυτό για να είναι μια πόλη εύρωστη, πρέπει αντιστοίχως να είναι και οι οικίες ισχυρές»*[72]. Αντλώντας από την κανονιστική γραμματεία, υποστήριξε τα επιχειρήματά της, θέλοντας να αποδείξει πως ο γυναικείος αποκλεισμός συνιστούσε εχέγγυο του κοινού καλού, τόσο στο εσωτερικό μιας οικογένειας όσο και στην πόλη αλλά και για την ίδια τη γυναίκα, η οποία δε θα υπόκειτο σε κινδύνους και στον χλευασμό της από άλλες γυναίκες[73].

Γ΄. 3. Αμφισβήτηση και απόρριψη των γυναικών συγγραφέων

Θα πρέπει να σημειωθεί πως κατά τον 15ο αιώνα οι γυναίκες συγγραφείς δεν απολογούνταν για την ευρυμάθειά τους και τις ικανότητές που επιδείκνυαν μέσω της ποίησης ή των επιστολών τους. Κατά τον 15ο και έως τα μέσα του 16ου αιώνα το ουμανιστικό κίνημα έδωσε ώθηση στην ανάδειξη των γυναικών αυτών και χαιρέτισε τη συμβολή τους στη γραμματειακή παραγωγή της περιόδου, μέσω πολλών εγκωμιαστικών έργων που τιμούσαν τις ευρυμαθείς γυναίκες όπως και τις πόλεις τους[74]. Τον 17ο αιώνα όμως οι γυναίκες συγγραφείς αισθάνονταν υποχρεωμένες να απολογούνται για το «θράσος» τους να βρίσκονται στον ανδρικό χώρο της διανόησης και της συγγραφής. Η αντίθεση αυτή είναι πολύ ορατή, εάν συγκρίνουμε τον απολογητικό λόγο της Marinella για την ταυτότητά της ως μιας γυναίκας που είχε αφιερώσει τη ζωή της στην μελέτη και στην υπεράσπιση της ευρυμάθειας και της ικανότητάς της στα γράμματα της Laura Cereta που έζησε τον 15ο αιώνα.

[72] Marinella, *Exhortations to Women*, σ. 53.
[73] Marinella, *Exhortations to Women*, σ. 48-50, 53.
[74] Cox, *Women's Writing*, σ. 28-30.

Στην καταδίκη των ευρυμαθών γυναικών από άλλες γυναίκες, που επιτελούσαν μόνο τους οικιακούς ρόλους τους αναφέρεται στα τέλη του 15ου αι. η Laura Cereta. Η Cereta είναι από τις πρώτες γυναίκες που στο έργο της αναγνωρίζει ότι ο αποκλεισμός των γυναικών από τη μόρφωση και την εκπαίδευση αποτελούσε καταστρατήγηση του δικαίου, συνεπώς αυτές δε θα έπρεπε να αποκλείονται από τις σπουδές. Σε δύο γράμματά της αναφέρεται στην εκπαίδευση των γυναικών: με την πρώτη επιστολή της, που έχει ως τίτλο *Περί της υπεράσπισης των ελευθέριων σπουδών των γυναικών (De liberali Mulierum institutione Defensio,* Epist. LXV, 1488), απευθύνεται σε έναν άνδρα, τον Bibulus Sempronius, που τής έχει εμμέσως επιτεθεί για τη μόρφωσή της. Η Cereta, στο έργο της υπερασπίζεται τη γυναικεία φύση και εκπαίδευση από τις κατηγορίες που εκτοξεύονται για τα ελαττώματα και την έλλειψη επαρκούς εκπαίδευσης των γυναικών, αναλαμβάνοντας με μια καυστική επίθεση της προς τον Sempronius, να υπερασπιστεί όχι μόνο τον εαυτό της αλλά, όπως τονίζει, το γυναικείο φύλο. Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, στην επιστολή της με τίτλο *Ενάντια στον καλλωπισμό των γυναικών (Aemilium contra muliebrum cultum Imprecatio,* Epist. XXXI, 1498) η ίδια άσκησε κριτική στις γυναίκες που περιποιούνταν υπέρμετρα την εξωτερική τους εμφάνιση με κοσμήματα, ρουχισμό αλλά και χρησιμοποιώντας διάφορα καλλυντικά στο πρόσωπό τους. Η Cereta, καταδικάζοντας τις γυναίκες για την υπέρμετρη ενασχόλησή τους με τα ρούχα και την εμφάνισή τους, καταφέρνει να διαφοροποιήσει τον εαυτό της από τις υπόλοιπες γυναίκες καθώς, όπως δηλώνει, εκείνη είχε αφιερώσει όλη της τη ζωή μόνο στη μελέτη των γραμμάτων και στην αρετή[75].

Σε άλλη επιστολή της με τίτλο *Κατά των γυναικών, που κατηγορούν τις ευρυμαθείς γυναίκες* (*Laura Cereta ad Luciliam Vernaculam, contra Mulieres, Mulieribus doctis detrabentos,* Epist. LIV, 1488), άσκησε κριτική γενικώς στις γυναίκες, που την κατηγορούσαν για το γεγονός ότι είχε αφιερώσει τη ζωή της στη σπουδή των γραμμάτων. Η Cereta ήταν αρκετά επιθετική και καθόλου απολογητική για τη μόρφωσή της. Απευθυνόμενη στις γυναίκες-εχθρούς της, που κατακρίνουν τις μορφωμένες γυναίκες, ουσιαστικά τονίζει όσα έχει αναφέρει στην προηγούμενη επιστολή της με περισσότερο ηχηρό τρόπο αυτή τη φορά. Η γυναίκα, στην οποία απευθύνεται, αποτελεί μάλλον ένα φανταστικό πρόσωπο, το οποίο όμως εξυπηρετεί το

[75] Cereta, «Επιστολή 14», στο King, Rabil, *Her Immaculate Hand,* σ. 81-4. Cereta, *Lauræ Ceretæ Brixiensis Feminæ Epistolæ*, Jacopo Filippo Tomasini (επιμ.), σ. 187-95. Cereta, *Collected Letters of a Renaissance Feminist*, Diana Robin (μεταγρ., μτφρ., επιμ.) Chicago University Press, Σικάγο 1997, σ. 11-2, 72-80. Cassandra Fedele, «Επιστολή 13» στο King και Rabil, *Her Immaculate Hand*, σ. 77-80. Laura Cereta, *Lauræ Ceretæ Brixiensis Feminæ Epistolæ*, Jacopo Filippo Tomasini (επιμ.), σ. 66-70.

συγγραφικό της στόχο, να εκφραστεί κατά των επικριτών της αλλά και να εκφράσει τις απόψεις της σχετικά με τις μορφωμένες γυναίκες. Θεωρούσε πως η κριτική πήγαζε από ένα συναίσθημα ζήλειας για εκείνες τις γυναίκες που επέλεγαν ένα διαφορετικό πρότυπο συμπεριφοράς και που η ζωή τους διέφερε πολύ από τη ζωή των γυναικών, που ζούσαν φιλάρεσκα και αναλώνονταν σε συνεστιάσεις και στο «*κουτσομπολιό».* Όπως η ίδια παρατηρούσε, οι γυναίκες αυτές είχαν πολύ χρόνο να διαθέτουν σε ανόητες ασχολίες, μην έχοντας άλλα ενδιαφέροντα. Η Cereta, αναφερόμενη και τονίζοντας τον κόπο της μάθησης αλλά και το γεγονός πως η αρετή που πηγάζει και αποκτάται με κόπο με την αφιέρωση ενός ανθρώπου στις σπουδές, ουσιαστικά προσδιορίζεται, μέσω του διαχωρισμού της από τις μη πεπαιδευμένες γυναίκες, αυτό-εντασσόμενη ως μέλος στην «*Πολιτεία των Γραμμάτων»*[76].

Θα εστιάσω εδώ στη δεύτερη παραίνεση της Marinella γιατί αποτυπώνει τους λόγους για τους οποίους παρατηρείται μείωση του αριθμού των γυναικών συγγραφέων στον ιταλικό χώρο κατά τον 17ο αιώνα. Η Marinella πραγματεύεται τη θέση των μορφωμένων γυναικών και συγγραφέων, η οποία και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια απολογία για τη δική της μόρφωση και τη συμμετοχή στην πνευματική ζωή στο πλαίσιο μιας πορείας πενήντα ετών. Παράλληλα, μέσα από αυτό το μέρος του έργου της, αποτρέπει τις νεαρές γυναίκες από την ενασχόλησή τους με οποιονδήποτε τομέα της γνώσης, θέλοντας, όπως δηλώνει, να τις προστατεύσει από τον πόνο, την πικρία, την απογοήτευση, τη φθορά του φυσικού τους κάλλους όπως και από ασθένειες που η μάθηση μπορούσε να επιφέρει σε μια γυναίκα. Στο έργο της, κάνοντας έναν απολογισμό της συγγραφικής της πορείας, αναγνωρίζει το πρόσκαιρο της φήμης και το πόσο γρήγορα μπορεί ένας συγγραφέας να περάσει στη λήθη[77].

Η Marinella ερμηνεύει την επιθυμία των γυναικών για μάθηση και εκπαίδευση ως μια προσπάθεια να κερδίσουν το σεβασμό αλλά και παράλληλα να διαφύγουν από τον περιορισμό τους στον οικιακό χώρο. Οι γυναίκες συγγραφείς, όπως παρατηρούσε, επιδίωκαν δύο πράγματα: *«τη φήμη και τον έπαινο»*, καθώς με σιγουριά δήλωνε πως δε γράφουν για να αποκομίσουν πλούτο. Γράφοντας, σαν να αντιπροσωπεύει όλες τις μορφωμένες γυναίκες συγγραφείς, δηλώνει πως στόχος μίας ευρυμαθούς γυναίκας είναι η φήμη, μέσω της αναγνώρισης της αρετής της (*virtù)*. Η συγγραφέας παροτρύνει

[76] Cereta, «Επιστολή 15», στο King and Rabili, *Her Immaculate Hand*, σ. 81-4, 85-6. Cereta, *Lauræ Ceretæ Brixiensis Feminæ Epistolæ,* Jacopo Filippo Tomasini (επιμ.), σ. 122-25 και Cereta, *Collected Letters of a Renaissance Feminist*, σ. 80-2.
[77] Marinella, *Exhortations to Women*, σ. 66-7.

τις γυναίκες αναγνώστριες να ενασχολούνται με τις παραδοσιακές ασχολίες των γυναικών, που μόνο την ευτυχία μπορούσε να φέρουν, αντίθετα με τη μελέτη[78].

Με μια απολογητική διάθεση η συγγραφέας εξηγεί την αποδοχή μιας μορφωμένης γυναίκας από το οικογενειακό της περιβάλλον, ενώ, ήδη στη δεύτερη παραίνεσή της, αναλύει την αποδοχή ή μάλλον κυρίως την απόρριψη του συγγραφικού έργου μιας γυναίκας, που έχει αφιερωθεί στις σπουδές. Αρχικά, όπως εξηγούσε, όσο μεγαλύτερης αξίας ήταν το έργο μιας γυναίκας, έπειτα από χρόνια και κοπιώδη μελέτη, τόσο πιο περιφρονητική και προσβλητική αποβαίνει τελικά η συμπεριφορά του οικείου περιβάλλοντος, όπως της μητέρας, των αδελφών και των φίλων της. Οι γυναίκες προσλάμβαναν τις πεπαιδευμένες γυναίκες συχνά με πιο σκληρό τρόπο από ό,τι οι άνδρες. Η συμπεριφορά των γυναικών προς τις ευρυμαθείς γυναίκες ήταν πολλές φορές χειρότερη από εκείνην ενός άνδρα, λόγω της ζήλειας αλλά και του φόβου πως η μορφωμένη θα λάβει τον ανδρικό έπαινο, ενώ μια οποιαδήποτε άλλη γυναίκα, που συμμορφωνόταν με τις οικογενειακές και τις κοινωνικές επιταγές, θα απορριπτόταν ως κατώτερη, συγκρινόμενη με την πρώτη, δηλαδή με την γυναίκα-εξαίρεση[79].

Στη συνέχεια «κατηγοριοποίησε» το ανδρικό αναγνωστικό κοινό και τον τρόπο που οι άνδρες αντιμετωπίζουν τις γυναίκες συγγραφείς. Κατέδειξε τον πόνο που μπορούσε να προκαλέσει η κριτική στο έργο μιας γυναίκας, λόγω της έμφυλης προκατάληψης, καθώς είχε γνωρίσει και η ίδια προσωπικά την επίκριση. Οι άνδρες, επομένως, χωρίζονταν στις εξής κατηγορίες: σε εκείνους που θα διάβαζαν ένα έργο πρόχειρα αλλά θα έσπευδαν να το αποδοκιμάσουν «*a priori*» μόνο και μόνο επειδή ο συγγραφέας ήταν γυναίκα, σε εκείνους που θα το αντιμετώπιζαν με αδιαφορία, λέγοντας πως *«για γυναίκα δεν είναι και τόσο κακό»* και σε άλλους, συνεχίζει, που χωρίς καν να το έχουν διαβάσει, θα το απέρριπταν παντελώς μόνο και μόνο επειδή ήταν γραμμένο από γυναίκα. Συνεχίζει, πως συναντώνται ακόμη και εκείνοι οι άνδρες που σπεύδουν αμέσως να πουν πως το έργο δεν ήταν δυνατόν να γράφτηκε από γυναίκα, αφού ήταν υπερβολικά καλό και ενδιαφέρον και επομένως θα πρέπει να το είχε γράψει κάποιος άνδρας από το οικείο περιβάλλον της[80]. Το ζήτημα της αμφισβήτησης των έργων, γραμμένων από γυναίκες, απασχολούσε τόσο τις γυναίκες συγγραφείς όσο και τους πολέμιούς τους. Η Marinella, η Tarabotti, αλλά και η Margherita Costa είχαν

[78] Marinella, *Exhortations to Women*, σ. 54-5, 58, 80 κ.ε.
[79] Marinella, *Exhortations to Women*, σ. 55-6, 62.
[80] Marinella, *Exhortations to Women*, σ. 56-7.

κατηγορηθεί πως δεν ήταν οι ίδιες συγγραφείς ορισμένων έργων τους και επομένως δεν άξιζαν κανέναν έπαινο αλλά την περιφρόνηση[81].

Η κατοχή της γνώσης εκλαμβανόταν ως μια αρνητική ιδιότητα για τις γυναίκες, καθώς προκαλούσε τη *«ζήλεια»* των άλλων. Επικαλούμενη την αυθεντία του Πλάτωνα, για να αποτρέψει τη μελέτη της ποίησης και της φιλοσοφίας, χαρακτηριστικά ανέφερε πως «*κανείς δε θέλει τους φίλους του να γίνουν φιλόσοφοι, γιατί φοβούνται πως θα είναι πιο μορφωμένοι από τους ίδιους»*. Οι μορφωμένες γυναίκες δεν εκτιμώνται από τους άνδρες, επειδή εκείνοι φοβούνται πως θα πρέπει να ανταγωνισθούν τις γυναίκες αυτές, οι οποίες ενδεχομένως να είχαν περισσότερες γνώσεις και ταλέντο. Στο σημείο αυτό η συγγραφέας δήλωνε καθαρά πως οι γυναίκες έχουν ίσες διανοητικές ικανότητες με τους άνδρες, αν όχι και περισσότερες. Δεν αποκλίνει σε αυτό το σημείο δηλαδή από το πρότερό της έργο. Συμβουλεύει όμως τις γυναίκες, εάν θέλουν να ζήσουν ευτυχισμένες, υγιείς και να διατηρήσουν την ομορφιά τους, να απέχουν από τις σπουδές, καθώς φθείρουν τη σωματική και την ψυχολογική υγεία ανδρών και γυναικών, καθιστώντας τους *«λεπτούς, χλωμούς, γεμάτους μελαγχολία»*, με τον κίνδυνο να αποκτούν ασθένειες, ενώ, εάν καταπιάνονταν με τις γυναικείες ενασχολήσεις, αντί της πένας, θα απέβαιναν ευτυχέστερες[82].

[81] Cox, 2008, σ. 219-20 και 368 υποσημ. 222, 223, 226.

[82] Marinella, *Exhortations to Women*, σ. 62-3, 72-3. Στο σημείο αυτό μπορεί να υπάρχει σύνδεση με το έργο του Stefano Guazzo, *La Civile Conversazione*, όπου τίθεται το ζήτημα του νέου που είναι αφιερωμένος στις σπουδές του χωρίς να έχει επαφή με την κοινωνία. Στην πραγματεία *Civile Conversazione*, ο διάλογος ξεκινά με τον Guglielmo Guazzo να περνά πολύ χρόνο απομονωμένος στο δωμάτιό του, καθώς δε συμφωνεί με τον αυλικό τρόπο ζωής, τον οποίο βρίσκει ανιαρό και ανέντιμο. Ο συνομιλητής του Annibale Magnocavallo, προσπαθεί με τα επιχειρήματά του να τον πείσει πως η φυσική κατάσταση του άνδρα είναι να συνομιλεί αλλά και να ζει μαζί με άλλους ανθρώπους και να είναι ενεργό μέλος της κοινωνίας. Σε αυτή την περίπτωση παρατηρούμε ότι η απομόνωση, και συνεπώς η σιωπή και η μοναξιά ήταν σημάδι της μελαγχολίας του. Κατά τον Annibale αλλά και σύμφωνα με την πρώιμη νεότερη ιατρική σκέψη, η μελαγχολία συνιστούσε, μια ασθένεια που μπορούσε να θεραπευτεί μέσω της συζήτησης (*conversazione)*, της κοινωνικής επαφής και της συνύπαρξης με τους άλλους ανθρώπους. Οργανωνόταν συγκεκριμένα, μέσω της συζήτησης, ανταλλαγή ιατρικών αλλά και ηθικών συμβουλών με σκοπό την αποτίναξη της ασθένειας της μελαγχολίας από την οποία υπέφερε ο Guazzo αλλά και με στόχο να τον προτρέψουν να ζει και να συμπεριφέρεται με βάση την αρχή της μεσότητος, δίχως δηλαδή να στερείται τα πάντα αλλά και δίχως να υπερβάλλει με τις απολαύσεις της ζωής, πβ. Elizabeth Horodowich, *Language and Statecraft in Early Modern Venice*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2008, σ. 48. Gaetana Marrone (γεν. επιμ.), Paolo Puppa και Luca Somigli (επιμ.), *Encyclopedia of Italian Literary Studies 1*, A-J, Routledge, Νέα Υόρκη and Λονδίνο, 2007, σ. 904-905. Jennifer Richards, «Health and Intoxication, and Civil Conversation in Renaissance England», *Past and Present, Supplement*, 9 (2014), σ. 181-3. Noel L. Brann, *The Debate over the Origin of Genius During the Italian Renaissance. Theories of Supernatural Frenzy and Natural Melancholy in Accord and in Conflict on the Threshold of the Scientific Revolution*, Brill, Λέιντεν, Βοστώνη και Köln 2002, σ. 223.

Συμπεράσματα

Είναι φανερό πως η συζήτηση για τη θέση και την εκπαίδευση των γυναικών στην πρώιμη νεότερη Ιταλία υπήρξε ένα ενδιαφέρον θέμα που απασχόλησε άνδρες και γυναίκες συγγραφείς, οι οποίοι το εξέτασαν από διάφορες οπτικές γωνίες στο πλαίσιο των διανοητικών και των κοινωνικών παραμέτρων της περιόδου. Οπωσδήποτε, η μόρφωση που λάμβαναν οι γυναίκες των ελίτ και των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων θεωρούνταν σημαντικός παράγοντας για τη διαμόρφωση της γυναικείας ταυτότητας και τη βελτίωση της οικογενειακής ζωής και της κοινωνίας. Το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών διαμορφώνεται από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα με πραγματείες που ασχολούνται με θέματα όπως ο έγγαμος βίος και ζητήματα οικιακής οικονομίας. Μέσω διαφόρων πραγματειών αναδεικνύεται επίσης και το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών, όπως, λ.χ., του ισπανού ουμανιστή, Juan Luis Vives, που θεωρούσε την εκπαίδευση των γυναικών προϋπόθεση για τη διοίκηση της οικίας και την ευημερία του κράτους. Πραγματείες για τις λατρευτικές πρακτικές εντός της οικογενειακής ζωής πραγματεύονταν θέματα, που αφορούσαν στο ρόλο των ανδρών και των γυναικών στην ιδιωτική και στη δημόσια σφαίρα.

Η αξιολόγηση των ευρυμαθών γυναικών κατά την περίοδο που ακολούθησε τη Σύνοδο του Τριδέντου και η συντηρητικοποίηση της κοινωνίας που ακολούθησε είναι εμφανής στο τελευταίο έργο της Lucrezia Marinella. Αυτό όμως που αξίζει να τονισθεί είναι πως ο ανδρικός κανονιστικός λόγος επέβαλε την οικιακότητα, τη θρησκευτική αφοσίωση και την αυτοθυσία των γυναικών ως απαραίτητο στοιχείο της ύπαρξής τους. Ο κανονιστικός λόγος για τις γυναίκες δεν άφηνε σ' αυτές περιθώρια να έχουν άλλες ταυτότητες, πέραν της θυγατέρας, που έπρεπε να υπακούει στον πατέρα της, της πιστής συζύγου, που όφειλε να θυσιάζει και τον ίδιο της τον εαυτό για το σύζυγό της, της μητέρας που έπρεπε να τρέφει, ανατρέφει και διδάσκει τα παιδιά της, με τους τρόπους που κάθε φορά ορίζονταν. Η χήρα που έπρεπε να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων, αφού ήταν πλέον μόνη, επιβαλλόταν να προσφέρει στα παιδιά της αλλά και να καθίσταται χρήσιμη στην κοινωνία, διδάσκοντας άλλους και προσφέροντας οικονομικά και ηθικά. Ακόμη, οριζόταν πως αυτές όφειλαν να συμμορφώνονται με τις επιταγές των γονέων τους, ακόμη και εάν αυτό σήμαινε τον ακούσιο εγκλεισμό τους σε μοναστήρι ή και έναν μη αποδεκτό από τις ίδιες γάμο. Οι γυναικείες κοσμικές αδελφότητες και ο εναλλακτικός τρόπος βίου, όπως αυτός της *«vita mista»*, καταδεικνύει βέβαια πως υπήρχαν ορισμένες εναλλακτικές επιλογές για τις γυναίκες,

καθώς αυτός ο τρόπος ζωής προωθούσε την εκπαίδευση των γυναικών στο πλαίσιο μιας συλλογικής εμπειρίας, που έδινε και τη δυνατότητα στις γυναίκες να μην προσφέρουν μόνο στον οίκο τους αλλά και στο κοινωνικό σύνολο.

Η εκπαίδευση, που ήταν δυνατό να λαμβάνουν οι γυναίκες στα μοναστήρια, αναγνωρίζονταν ως σημαντική και συχνά αυτός ο εναλλακτικός τρόπος ζωής προτεινόταν σε μια γυναίκα, που είχε την πρόθεση να λάβει εκπαίδευση. Εντούτοις, εκτός ορισμένων εξαιρέσεων, όπως η χαρακτηριστική περίπτωση της Arcangela Tarabotti, που μπόρεσε να κοινοποιήσει μέσω του έργου της τις απόψεις της και να χρησιμοποιήσει τις γνώσεις, που με προσωπικό κόπο και προσπάθεια είχε κατακτήσει, η πλειονότητα των μοναχών προσέλαβαν και αξιοποιούσαν τις γνώσεις, που ενδεχομένως να είχαν αποκτήσει εντός του μοναστικού περιβάλλοντος. Η κατήχηση και τα κυριακάτικα σχολεία αποτέλεσαν και αυτά μια σημαντική τομή για την εκπαίδευση και των δύο φύλων. Προσφέρονταν εξίσου στα αγόρια και στα κορίτσια, χωρίς να γίνονται διακρίσεις. Η Καθολική Εκκλησία είχε ως στόχο να διαφυλάξει το ποίμνιό της από τον κίνδυνο του Προτεσταντισμού μέσω της χριστιανικής διδασκαλίας, εντούτοις οι νέες σ' αυτά διδάσκονταν τις στοιχειώδεις γνώσεις γραφής και ανάγνωσης, κάτι που βαθμιαία διαφοροποιούσε τη θέση τους συγκριτικά με την περίοδο του Μεσαίωνα.

Αυτό που πρέπει να παρατηρηθεί για τις γυναικείες φωνές της υπό εξέταση περιόδου είναι πως αρκετές γυναίκες συγγραφείς εξέφραζαν έναν διαφορετικό, αντικομφορμιστικό λόγο στα έργα τους. Η έννοια της ελεύθερης βούλησης, αναφορικά με τη δυνατότητα της επιλογής στη ζωή και της αυτοδιάθεσης των γυναικών, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα ορισμένων γυναικών συγγραφέων των μέσων του 17^{ου} αιώνα. Η μοναχή Arcangela Tarabotti θεωρεί την ελεύθερη βούληση ως το μεγαλύτερο δώρο από το Θεό στη ζωή ενός ανθρώπου, το οποίο δεν πρέπει να καταπατείται ποτέ. Η παιδαγωγός και ιδρύτρια των κοσμικών μοναχικών γυναικείων κοινοτήτων Eleonora Ramirez di Montalvo στο έργο της *Istruzione alle maestre* αναδεικνύει το θέμα της ελεύθερης βούλησης και τη σημασία που είχε μια γυναίκα να μπορεί να επιλέγει η ίδια των μέλλον της. Συγκεκριμένα, στο αναφερόμενο έργο της επισημαίνει πως αποτελεί ζήτημα προσωπικής επιλογής των περιθαλπόμενων κοριτσιών στις κοινότητες που είχε ιδρύσει για τις αποφάσεις που θα λάμβαναν κατά τη διάρκεια του μετέπειτα βίου τους. Η Eleonora Ramirez di Montalvo επέτρεπε στα κορίτσια να επιλέγουν μεταξύ τριών πιθανών εκβάσεων του βίου τους, το γάμο, τη συνέχιση του μοναχικού βίου σε κάποια μονή ή την παραμονή τους στις αδελφότητες *La Quiete* και *Il Conventino,* τις οποίες η

ίδια είχε ιδρύσει. Η Marinella, φέροντας το παράδειγμα επιλογής του καλού και ηθικού όχι από φόβο αλλά από ως αποτέλεσμα προσωπικής επιλογής του κάθε ανθρώπου να πράττει το ορθό, συντάσσεται με τις παραπάνω γυναίκες, που αφιέρωσαν τη ζωή τους για να προσφέρουν εναλλακτικούς τρόπους ζωής σε νέες γυναίκες από τους δύο παραδοσιακά κατεστημένους τρόπους ζωής, τον έγγαμο βίο ή τον μοναστικό εγκλεισμό[83]. Η πικρία, που εξέφρασε στο τελευταίο της έργο *Essortazioni*, αποτελεί προϊόν όχι μόνο της ίδιας αλλά όλης της περιόδου που συνέγραψε, καθώς είχε επέλθει συντηρητικοποίηση της κοινωνίας λόγω της τριδεντινής Μεταρρύθμισης, ενώ το έργο της Marinella που εκδίδεται στα μέσα του 17ου αιώνα είναι φανερά επηρεασμένο από την αισθητική του «μπαρόκ», καθώς σ' αυτό εκφράζονται παράδοξα και αντιθέσεις.

Η αδυναμία πρόσβασης των γυναικών στην εκπαίδευση, λόγω της προκατάληψης, συνεχίζεται και κατά τον 18ο αιώνα, με την Aretafilia Savini de' Rossi στο έργο της με τίτλο *Απολογία υπέρ των σπουδών των γυναικών*, που εκδόθηκε ογδόντα-τέσσερα χρόνια μετά το έργο της Lucrezia Marinella *Essortazioni*, να αναδεικνύει πολύ στοχευμένα το ζήτημα των γυναικών. Η Rossi, χρησιμοποιώντας τους μαρτελλιανούς στίχους (στίχοι σε δεκαπεντασύλλαβο) του Pier Iacopo Martello (1666-1727), καταδικάζει τον αποκλεισμό των γυναικών από τις σπουδές όπως και το γεγονός πως μόνη *«χρησιμότητα»* των γυναικών ήταν να υπηρετούν τους άλλους, εξαιτίας δύο παραδοσιακά κατεστημένων παραγόντων, των *«ηθών»* (*costume*) και *των ισχυρών νόμων των πόλεων» (dure leggi de' nostri Paesi)* και επισημαίνει πως: *«Η κόρη υπηρετεί τον πατέρα, η σύζυγος τον σύζυγο, η χήρα την ευπρέπεια, και πεθαίνουν, έχοντας μόνον υπηρετήσει»*[84]

[83] Για την «ελεύθερη βούληση» στην Tarabotti πβ. Maria-Konstantina Leontsini, «Women, Family and State in Early Modern Venice: Arcangela Tarabotti's Perceptions of Violence», στο Antonios Ampoutis, Marios Dimitriadis, Sakis Dimitriadis, Theodora Konstantellou, Maria Mamali, Vangelis Sarafis, (επιμ.), *Violence and Politics: Ideologies, Identities, Representations*, Cambridge Scholars Publishing, Κέιμπριτζ 2018, σ. 313-4. Για την Ramirez και τους κανόνες λειτουργίας των αδελφοτήτων της αλλά και τη δυνατότητα των επιλογών των τρόφιμών τους, πβ. Haraguchi, *Educating Rich and Poor Girls in Seventeenth-Century Florence*, σ. 49-51.

[84] «*Fanciulla serve al Padre; Moglie serve al Marito; Vedova al suo decoro;e muor, che ha sol servitor*», πβ. Aretafila Savini de' Rossi, Apologia in favore degli Studi delle Donne, contra il precente Discorso Del Signor Gio. Antonio Volpi, Scritta dallaSignora Aretafila Savini de' Rossi, Dama Sanese ad un Cavaliere, στο Discorsi Accademici, σ. 56.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ

ΚΑΤΑ ΤΟΝ 18^{Ο} ΑΙΩΝΑ: ΚΑΝΟΝΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΥΠΕΡΒΑΣΕΙΣ

Α΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η πρόσληψη της γυναικείας εκπαίδευσης κατά τον 18ο αιώνα

Α΄. 1. Η «αντιπαράθεση» για την εκπαίδευση των γυναικών στην Ακαδημία των *Ricovrati* της Πάδοβας το έτος 1723

Οι Ακαδημίες συγκροτούσαν κοινότητες διανοουμένων ανδρών που είχαν συγκεκριμένους στόχους και δραστηριότητες και άρχισαν να λειτουργούν σε οργανωμένη μορφή στις αρχές του 16ου αιώνα. Μέσω των καταστατικών τους ορίζονταν οι όροι για να γίνει κάποιος μέλος τους, οι κανόνες που έπρεπε να ακολουθούν τα μέλη τους, ενώ παράλληλα πολλές από τις ρητορικές αντιπαραθέσεις μεταξύ των μελών τους είχαν ως αποτέλεσμα την έκδοση συλλογικών έργων ή και πρακτικών. Οι Ακαδημίες εξαρτιόνταν από το άμεσο πολιτικό-πολιτισμικό τους αστικό περιβάλλον, κάτι που επηρέαζε την εξέλιξη και την συνέχεια τους μέσα στο χρόνο. Οι ακαδημαϊκές εκδηλώσεις και συνεδριάσεις λάμβαναν χώρα σε ιδιωτικές οικίες των μελών ή φιλοξενούνταν σε άλλους χώρους, όπως σε πανεπιστήμια ή άλλα δημόσια κτήρια[85].

Οι Ακαδημίες διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη λογοτεχνική ζωή της αστικής κοινωνίας κατά τον 18ο αιώνα. Άνθισαν κατά την Αναγέννηση και η δράση τους συνεχίστηκε για μεγάλο διάστημα και σε μερικές περιπτώσεις ως και σήμερα. Η Φλωρεντινή Ακαδημία (*Accademia Fiorentina)*, που ίδρυσε ο Κόζιμο Α΄ των Μεδίκων το 1541, ήταν ενεργή μέχρι τον 18ο αιώνα. Η Ακαδημία των *Arcadi* (*Accademia degli Arcadi)* της Ρώμης υπήρξε σημαντική λογοτεχνική ακαδημία, ιδρύθηκε το 1690 στη Ρώμη και αριθμούσε 2.619 μέλη το 1728 πολλά από τα οποία προέρχονταν από τα παπικά κράτη, το Βασίλειο της Νάπολης και το Δουκάτο της Τοσκάνης. Η Ακαδημία των Pugni (*Accademia dei Pugni)* που ιδρύθηκε στο Μιλάνο, αν και βραχύβια, ενέπνευσε τον Pietro Verri και τον Alessandro Verri να εκδώσουν το περιοδικό *Il Caffè* (1764-66) και να εκφράσουν μέσω αυτού τις εκσυγχρονιστικές τους ιδέες. Η

[85] Jane E. Everson, Lisa Sampson, «Introduction», στο Jane E. Everson, Denis V. Reidy και Lisa Sampson (επιμ.), *The Italian Academies 1525-1700, Networks of Culture, Innovation and Dissent*, Legenda, Modern Humanities Research Association και Routledge, Κέιμπριτζ 2016, σ. 4-5.

συνειδητοποίηση πως έπρεπε να επέλθει πρόοδος σε πολλά επίπεδα, όπως, π.χ. στην οικονομία, οδήγησε στην ίδρυση το 1753 στην Φλωρεντία της πρώτης αγροτικής Ακαδημίας της Ευρώπης, την *Ακαδημία των φίλων της γεωργίας* (*Accademia dei Georgofili),* στην οποία μετείχαν πατρίκιοι αλλά και επαγγελματίες, όπως δικηγόροι και ιατροί. Σημαντικό ρόλο στην προώθηση επιστημονικών ιδεών διαδραμάτισε η Ακαδημία των Επιστημών (*Accademia delle Scienze),* που ιδρύθηκε από τον ιερέα Ferninando Galiani στη Νάπολη το 1732, όπως και η Ακαδημία των Επιστημών (*Accademia delle Scienze)* που ιδρύθηκε στο Τορίνο το 1783[86].

Ακόμη, οι Ακαδημίες εξέδωσαν μεγάλο αριθμό έργων γραμμένων από γυναίκες, αποτυπώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την αύξηση της συμμετοχής γυναικών στο χώρο των γραμμάτων. Η συμμετοχή των γυναικών σ' αυτές συνδεόταν με την άνθηση των Ακαδημιών και η σταδιακή αποδοχή των ευρυμαθών γυναικών στις Ακαδημίες, υποδηλώνει μια τάση αποδοχής των γυναικών από μια μερίδα των λόγιων ανδρών. Ο αριθμός των γυναικών ως επισήμων μελών μέχρι τα τέλη του 17ου αιώνα μπορεί να μην ήταν ιδιαίτερα μεγάλος, όμως οι γυναίκες διανοούμενες, συνήθως προερχόμενες από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, συμμετείχαν και ανεπίσημα, ως προσκεκλημένες ομιλήτριες ή συνομιλήτριες επί ζητημάτων που θεωρούνταν πως «έπρεπε να ακουστεί» και η άποψη των γυναικών, ως ποιήτριες, ως πάτρωνες αλλά και ως κοινό. Όπως παρατηρεί η Virginia Cox, οι Ακαδημίες καθόριζαν εάν θα ήθελαν να συσχετίζονται μόνο με τον σκληρό πυρήνα της ανδρικής πνευματικής και επιστημονικής κουλτούρας, δηλαδή με τα Πανεπιστήμια ή εάν θα ήθελαν να αυτό-καθορίζονται και να ετερο-καθορίζονται ως Ακαδημίες, που αποδέχονταν τις γυναίκες στο πλαίσιο μιας *«μικτής κοινωνικότητας»* σύμφωνα με τους κανόνες της *«αστικής αβρότητας»*[87].

Όπως παρατηρούν οι Jane Everson και η Lisa Sampson, *«ορόσημο»* για την ιστορία των ιταλικών ακαδημιών αποτέλεσε η ίδρυση της Ακαδημίας των *Arcadi* στο τέλος του 17ου αιώνα, καθώς οι καινοτόμες μορφές λειτουργίας της με την ίδρυση διαφόρων «αποικιών», παραρτημάτων δηλαδή, σε πολλές πόλεις της Ιταλίας διαφοροποίησαν σε μεγάλο βαθμό την παραδοσιακή διάρθρωση των Ακαδημιών.

[86] R. Burrlitchfield, «Italy», στο Alan Charles Kors (επιμ.), *Encyclopedia of the Enlightenment,* τ. 2, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003, σ. 270-6.
[87] Everson, Sampson, «Introduction», στο Everson, Reidy, Sampson (επιμ.), *The Italian Academies 1525-1700, Networks of Culture,* σ. 10-11. Virginia Cox, «Members, Muses, Mascots: Women and Italian Academies», στο Everson, Reidy, Sampson (επιμ.), *The Italian Academies 1525-1700, Networks of Culture,* σ. 132-169.

Παράλληλα, οι συνεδριάσεις λάμβαναν χώρα σε ανοιχτούς, εξωτερικούς χώρους και συγκεκριμένα σε διαφόρους κήπους, σε μια προσπάθεια οι ακαδημαϊκοί, γυναίκες και άνδρες μέλη της, να έλθουν κοντά στο *«αρκαδικό-ποιμενικό ιδεώδες»,* μετέχοντας ως *«βοσκοί και βοσκοπούλες»*[88]. Εξέφραζαν μια επιτελεστική λογική, στην κατεύθυνση της διασύνδεσης των πρακτικών τους με το κίνημα του κλασικισμού. Η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών ως μελών δείχνει μια αλλαγή στην αντίληψη για τη θέση των γυναικών στον χώρο της διανόησης αλλά και της χρησιμότητάς τους στην κοινωνία[89].

Οι Ακαδημίες αποτέλεσαν τόπους όπου έγιναν καινοτόμες προτάσεις που είχαν ως στόχο την πρόοδο της κοινωνίας ενώ σ' αυτές αναπτύχθηκαν ιδέες που υποστήριζαν την αναγκαιότητα που υπήρχε στην Ιταλία για μια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο Paolo Beni (1552-1625), καθηγητής της ρητορικής στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, πρώην Ιησουΐτης, και μέλος της Ακαδημίας των *Ricovrati* της ίδιας πόλης. Ο Beni πρότεινε εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Πανεπιστημίου όπου υπηρετούσε αλλά και γενικότερα του εκπαιδευτικού συστήματος της Πάδοβας, με τη καθιέρωση της διδασκαλίας και της χρήσης της δημώδους ιταλικής γλώσσας αλλά και μια γενικότερη αναθεώρηση του λογοτεχνικού κανόνα. Μπορεί το όραμά του να μην έγινε πραγματικότητα κατά τον 17ο αιώνα, όμως κατά τον 18ο αιώνα πολλές από τις προτάσεις τού τέθηκαν σε εφαρμογή στο πλαίσιο της γενικότερης μεταρρύθμισης των σπουδών και της εκπαίδευσης. Όπως παρατηρεί η Jane Everson και η Lisa Sampson, η δυναμική που είχαν οι Ακαδημίες στο να υποδεικνύουν νέες καινοτόμες ιδέες και την ανάγκη για μια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση δείχνουν πως πολλές από τις ιδέες που εκφράστηκαν εντός των Ακαδημιών *«προανήγγειλαν τις μεταρρυθμίσεις που έλαβαν χώρα κατά την περίοδο του Διαφωτισμού»*[90]. Η προσπάθεια του ελέγχου της παιδείας από τις κρατικές αρχές της Βενετίας και την αρμόδια υπηρεσία των *Αναμορφωτών των σπουδών της Πάδοβας* (*Riformatori dello Studio di Padova)* κατά τον 17ο αιώνα,

[88] Giovanni Mario Crescimbeni, *Storia della Accademia degli Arcadi Istituita in Roma l' anno 1690 per la colivazione delle scienze delle lettere umane e della poesia scritta da Gio. Mário Crescimbeni Primo Custode Generale,* Pubbllicata l' anno 1712 d'ordine dela medesima adunanza, Bulmer, Londra 1804, σ. 14. Susan M. Dixon, *Between Real and the Ideal, The Accademia degli Arcadi and Its Garden in Eighteenth-Century Rome,* University of Delaware Press, Newark 2006, σ. 20-1.

[89] Elisabetta Graziosi, «Revisiting Arcadia. Women and Academies in Eighteenth-Century Italy», στο *Italy's Eighteenth Century. Gender and Culture in the Age of the Grand Tour,* Rebecca Messbarger, Christopher M.S. Johns και Philip Gavitt (επιμ.), *Italy's Eighteenth Century. Gender and Culture in the Age of the Grand Tour,* σ. 107-8.

[90] Everson, Sampson, «Introduction», στο Everson, Reidy, Sampson (επιμ.), *The Italian Academies 1525-1700, Networks of Culture,* σ. 9-10.

παρόλο που δεν τελεσφόρησαν, εφαρμόστηκαν στο πλαίσιο της μεταρρύθμισης της εκπαίδευσης της περίοδο του Διαφωτισμού και της κυριαρχίας των αυτοκρατορικών Γάλλων στην Ιταλία[91].

Η εκπαίδευση των γυναικών αποτέλεσε θέμα αντιπαράθεσης στους κόλπους της *Accademia dei Ricovrati* κατά τον 18ο αιώνα και εκδηλώθηκε με ομιλίες, που δόθηκαν σ' αυτήν κατά το έτος 1723 και εκδόθηκαν σε εμπλουτισμένη μορφή το 1729. Η Ακαδημία ιδρύθηκε το έτος 1599 στην Πάδοβα και διοικούταν από τον επικεφαλής *(Principe)*, που έργο του ήταν τόσο η διοίκηση όσο και ο συντονισμός των συζητήσεων και των αντιπαραθέσεων που λάμβαναν χώρα στην Ακαδημία. Μία από τις βασικές λειτουργίες της Ακαδημίας ήταν η διενέργεια κλειστών συζητήσεων σε μορφή αντιπαράθεσης. Οι ρητορικές αντιπαραθέσεις μεταξύ των ακαδημαϊκών αφορούσαν σε θεματικές που σχετίζονταν με την πολιτική, την ηθική, ενώ σχετίζονταν και με ζητήματα που σε ορισμένες περιπτώσεις πρότειναν οι ακαδημαϊκοί προς συζήτηση. Τα μέλη της Ακαδημίας, που θα τοποθετούνταν υπέρ ή κατά του προτεινόμενου ζητήματος επιλέγονταν από τον επικεφαλής και υπήρχε πρόνοια να φωτιστούν όλες οι πλευρές του ζητήματος που τίθετο προς συζήτηση. Κρατούνταν αρχείο από τις συνεδριάσεις της Ακαδημίας, ενώ σε μερικές περιπτώσεις ορισμένες ρητορικές διενέξεις εκδίδονταν σε μορφή πρακτικών από καθορισμένο τυπογράφο που συνεργαζόταν με την Ακαδημία[92].

Τα μέλη της Ακαδημίας των *Ricovrati* προέρχονταν κυρίως από τη Βενετία και την Πάδοβα, ενώ, μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις, άνδρες, που δεν κατάγονταν από την Ιταλία ή την περιοχή του Βένετο, γίνονταν αποδεκτοί ως μέλη της Ακαδημίας. Η Ακαδημία αυτή είχε διαμορφωθεί ως μια κλειστή διανοητική και κοινωνική ελίτ[93]. Αναφορικά ωστόσο με την τιμητική αποδοχή γυναικών, ως μελών, υπήρξε διαφορετική τακτική. Η πρώτη γυναίκα που έγινε αποδεκτή στην Ακαδημία των Ricovrati το έτος 1669, ήταν η Elena Cornaro Piscopia, η οποία τιμήθηκε από την Ακαδημία, εξαιτίας της επιτυχούς ολοκλήρωσης των σπουδών της στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα και της αναγόρευσής της ως διδάκτορος φιλοσοφίας. Η Ακαδημία των *Ricovrati* ήταν από τις πρώτες Ακαδημίες στην Ιταλία, που ανοίχθηκε προς το γυναικείο φύλο. Οι γυναίκες

[91] Maurizio Sangalli, «Church, University and Academies: Paolo Beni in Padua, 1599-1623», στο Everson, Reidy, Sampson (επιμ.), *The Italian Academies 1525-1700, Networks of Culture,* σ. 127.
[92] Warren Boutcher, «The Private and Public Sessions of the Accademia dei Ricovrati: Orality, Writing, and Print in Seventeenth-Century Padova», στο *Interactions Between Orality and Writing in Early Modern Italian Culture*, Luca Degl' Innocenti, Brian F. Richardson και Chiara Sbordoni (επιμ.), Routledge, Νεα Υόρκη 2016, σ. 213-218.
[93] Warren Boutcher, *The School of Montaigne,* σ. 152.

μέλη της Ακαδημίας αυτής δεν προέρχονταν από τις περιοχές του Βένετο ή από διάφορες ιταλικές πόλεις αλλά κυρίως από την Ευρώπη. Κατά τους 17ο και 18ο αιώνες, από τις είκοσι-πέντε γυναίκες, που ήταν μέλη τις Ακαδημίας, μόνον οι τέσσερις κατάγονταν από την Ιταλία, με τις υπόλοιπες είκοσι μία γυναίκες να προέρχονται από την Γαλλία[94].

Όπως παρατηρεί ο Simone Testa, ο χώρος της Ακαδημίας, ήδη από τον 16ο αιώνα, είχε αρχίσει να θεωρείται ως ο ιδανικός για τη διενέργεια μιας «*κόσμιας συζήτησης»*, κάτι το οποίο εκφράζεται και σε κείμενα που αποτυπώνουν όψεις της κοινωνικής και της πνευματικής ζωής, όπως το έργο του Stefano Guazzo, *La Civile Conversazione*[95]. Η Ακαδημία των Ricovrati, ήδη από τον 17ο αιώνα, είχε διεξαγάγει δημόσιες αντιπαραθέσεις για ζητήματα που αφορούσαν το γυναικείο ζήτημα και τις διάφορες εκφάνσεις του, όπως τον έρωτα, τη φύση των γυναικών κ.ά. Η Ακαδημία συμμετείχε στη συζήτηση και στην αντιπαράθεση για τις γυναίκες, μέσω της διεξαγωγής ρητορικών αντιπαραθέσεων για τη γυναικεία φύση και διάνοια αλλά και για την ανάγκη ή μη συμμετοχής των γυναικών στη δημόσια σφαίρα[96]. Στις 16 Ιουνίου του έτους 1723, η Ακαδημία διενήργησε την αντιπαράθεση με τίτλο *Εάν οι γυναίκες πρέπει να γίνονται αποδεκτές στις σπουδές των επιστημών και των ευγενών τεχνών* (*Se le Donne si debbano ammettere allo Studio delle Scienze, e delle Arti nobili),* δείχνοντας πως στις αρχές του 18ου αιώνα το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης απασχολούσε τους διανοητικούς κύκλους των Ακαδημιών. Παράλληλα, μέσω των επιχειρημάτων τους οι ακαδημαϊκοί, εξέφρασαν απόψεις και προκαταλήψεις ως προς αυτό το ζήτημα, που εδράζονταν στον 16ο και τον 17ο αιώνα.

Στην αντιπαράθεση ωστόσο του έτους 1723 έλαβαν μέρος μόνον άνδρες ακαδημαϊκοί. Συγκεκριμένα, κεντρικοί ομιλητές ήταν δύο, ο Antonio Vallisneri, ιατρός, που εισηγήθηκε το πρόβλημα της εκπαίδευσης των γυναικών, και ο Guglielmo Camposampiero, κλασικιστής και βιβλιοθηκονόμος της Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Πάδοβας, που τοποθετήθηκε ωστόσο θετικά για την εκπαίδευση των γυναικών. Στην αντιπαράθεση έλαβε μέρος εκ των υστέρων και ο Giuseppe Salìo, ποιητής, μέλος

[94] Maria Gaetana Agnesi, Medaglia Faini Diamante, Aretafila Savini de' Rossi, *The Contest for Knowledge, Debates over Women's Learning in Eighteenth-Century Italy*, Rebecca Messbarger, Paula Findlen (επιμ.), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, University of Chicago Press, Σικάγο 2005, σ. 75-6.

[95] Simone Testa, *Italian Academies and their Networks, 1525-1700. From Local to Global,* Palgrave MacMillan US, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, Νέα Υόρκη 2015, σ. 28-30. Stefano Guazzo, *The Art of Conversation*, J. Brett (επιμ.), Λονδίνο 1738, σ. ii., 1η έκδοση: *La civile conversazione*, Βενετία 1574.

[96] Messbarger, *The Contest*, σ. 69.

επίσης της Ακαδημίας, ο οποίος τοποθετήθηκε θετικά για την εκπαίδευση των γυναικών στις επιστήμες και στις τέχνες, εμμένοντας ωστόσο στην άποψη πως μόνον οι γυναίκες, που προέρχονταν από τις ελίτ έπρεπε να λαμβάνουν μια ολοκληρωμένη παιδεία και εκπαίδευση. Στην έντυπη μορφή της αντιπαράθεσης που εκδόθηκε το 1729 από την Ακαδημία, συμμετείχαν και δύο γυναίκες, η ποιήτρια και μέλος της Ακαδημίας των *Arcadi*, η Aretafila Savini de Rossi, και η εννιάχρονη τότε Maria Gaetana Agnesi που θεωρούταν παιδί-θαύμα και αργότερα έγινε μαθηματικός και αναγνωρίστηκε για τη συμβολή της στη μαθηματική επιστήμη.

Το κεφάλαιο αυτό έχει ως στόχο να συμβάλει στην εξέταση της αντιπαράθεσης που έλαβε χώρα στην Ακαδημία των *Ricovrati* στην Πάδοβα, όψεις της οποίας έχουν αναδειχθεί από την ιστορικό Rebecca Messbarger[97]. Η σημαντική συμβολή της Messbarger εστιάζει το ενδιαφέρον της στο αίτημα των γυναικών που συμμετείχαν στην αντιπαράθεση για την εκπαίδευση των γυναικών για *«ισότητα» (egalitarianism).* Στόχος μου ήταν να επικεντρωθώ ενδελεχώς σε έννοιες και λέξεις κλειδιά που εντοπίζονται στη συγκεκριμένη αντιπαράθεση και χαρακτήρισαν την περίοδο του Διαφωτισμού. Συγκεκριμένα, επικεντρώνομαι στο επιχείρημα του αποκλεισμού των γυναικών από την εκπαίδευση λόγω της *«παράδοσης» (costume)* και στη μεγάλη έμφαση που δόθηκε στην έννοια αυτή, όπως και σ' αυτήν του εθίμου, από τους άνδρες διανοουμένους της περιόδου ως παράγοντες «νομιμοποίησης» αυτού του αποκλεισμού. Οι γυναίκες που συμμετείχαν στην αντιπαράθεση, από την άλλη πλευρά, πρόβαλαν την ανάγκη αναθεώρησης της έννοιας της παράδοσης κρίνοντας τον αποκλεισμό των γυναικών από την εκπαίδευση, λόγω εθίμου, ως παράγοντα αναχρονισμού. Εντάσσω τη συζήτηση αυτή στο πλαίσιο της *«αντιπαράθεσης μεταξύ των αρχαίων και των μοντέρνων»*, με τους άνδρες να εκπροσωπούν τους αρχαίους και τις γυναίκες τους μοντέρνους. Ακόμη, επικεντρώνομαι στο ζήτημα της κοινωνικής καταγωγής ως κριτηρίου αποδοχής ή αποκλεισμού των γυναικών στην εκπαίδευση. Έκρινα σκόπιμο να αναδείξω τη σύνδεση εκπαίδευσης και κοινωνικής καταγωγής στις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα, όπως αυτές αναδεικνύονται στην αντιπαράθεση, καθώς το ζήτημα αυτό έρχεται δυναμικά στο προσκήνιο της συζήτησης για την εκπαίδευση ανδρών και

[97] Rebecca Messbarger, *The Century of Women. Representations of Women in Eighteenth-Century Italian Public Discourse*, University of Toronto Press, Τορόντο 2002. Maria Gaetana Agnesi, Medaglia Faini Diamante, Aretafila Savini de' Rossi, *The Contest for Knowledge, Debates over Women's Learning in Eighteenth-Century Italy*, Rebecca Messbarger και Paula Findlen (επιμ.), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, University of Chicago Press, Σικάγο 2005.

γυναικών κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα όπου και προβλήθηκε η αναγκαιότητα της διάχυσης της εκπαίδευσης σε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού που θα οδηγούσε στην «μεταρρύθμιση» και στον «εκσυγχρονισμό» της Ιταλίας.

Εξετάζω τη συμμετοχή του ακαδημαϊκού Giuseppe Salìo στη συζήτηση για την εκπαίδευση των γυναικών και το επιχείρημα που πρόβαλε σχετικά με την πρόσβαση μόνο ορισμένων λίγων γυναικών-εξαιρέσεων σ' αυτή, εξετάζοντας το επιχείρημα αυτό σε αντιπαραβολή με το επιχείρημα των δύο γυναικών, της εννιάχρονης Maria Gaetana Agnesi και της Aretafila Savini de' Rossi. Η ομιλία του ακαδημαϊκού Salìo παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς η άποψή του πως έπρεπε να λαμβάνει εκπαίδευση ένας μικρός μόνο αριθμός γυναικών και σε καμία περίπτωση όλες οι γυναίκες, η πρόσβαση των οποίων έπρεπε να έχει άμεση σχέση με την κοινωνική τους καταγωγή, συνοψίζει ένα βασικό επιχείρημα για τη γυναικεία εκπαίδευση έως και το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, όταν, πιο συστηματικά, αποτυπώνεται η θέση πως ήταν αναγκαία η καθολική πρόσβαση όλων των γυναικών στην εκπαίδευση και όχι μόνο ορισμένων λιγοστών εξαιρέσεων, επιχείρημα που πρόβαλαν ήδη από το 1729 οι δύο γυναίκες που συμμετείχαν στα πρακτικά της αντιπαράθεσης που εξέδωσε η Ακαδημία των *Ricovrati*.

Στο κεφάλαιο αυτό αναδεικνύω, επίσης, τη συμβολή στην αντιπαράθεση του ακαδημαϊκού Guglielmo Camposiampero. Ο ακαδημαϊκός αυτός τέθηκε υπέρ της εκπαίδευσης των γυναικών, θέτοντας επίσης το ζήτημα της κοινωνικής καταγωγής και προέλευσης ως προαπαιτούμενο για την πρόσβασή τους σ' αυτήν. Δε θεωρούσε θεμιτό να σπουδάζουν όλες οι γυναίκες παρά μόνον ένας περιορισμένος αριθμός, που προερχόταν από τις ελίτ όπως και γυναίκες που είχαν πραγματική κλίση στα γράμματα. Το ίδιο όμως υποστήριζε και για την εκπαίδευση των ανδρών, δηλαδή πως δεν ήταν εφικτό να υπάρχει πρόσβαση όλων των ανδρών ανεξαρτήτως καταγωγής και κλίσης στα γράμματα. Στο κεφάλαιο αυτό υιοθετώντας την άποψη της Jane Everson και της Lisa Sampson πως πολλές από τις ιδέες που διατυπώθηκαν στις Ακαδημίες αποτέλεσαν προπομπό των ιδεολογικών μετασχηματισμών του ύστερου 18ου αιώνα, επιχειρώ να αναδείξω το ζήτημα της σύνδεσης της κοινωνικής προέλευσης και καταγωγής με την εκπαίδευση, όπως αποτυπώνεται στην αντιπαράθεση αυτήν, εκφάνσεις της οποίας είναι έκδηλες σ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα αναφορικά με το ζήτημα της γυναίκειας εκπαίδευσης και ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1760 και έπειτα.

Η *Accademia dei Ricovrati* ιδρύθηκε στην Πάδοβα στις 25 Νοεμβρίου 1599[98]. Ιδρυτικό μέλος της ήταν ο Federico Cornaro, που υπήρξε πάτρωνας της Ακαδημίας, έχοντας αυτήν υπό την προστασία και την εποπτεία του. Ο Cornaro (1579-1653), την περίοδο ίδρυσης της Ακαδημίας ήταν μόλις 20 ετών και είχε ανακηρυχθεί ηγούμενος στην επισκοπή της Πάδοβας, ενώ αργότερα διετέλεσε Πατριάρχης της Βενετίας[99]. Η Ακαδημία οργανώθηκε σε δύο φάσεις από το έτος ίδρυσής της, το 1599 έως και το 1620 που έπαψε η λειτουργία της. Επανιδρύθηκε όμως από το 1633 και υφίσταται ως σήμερα ως *Accademia Galileiana di Scienze Lettere ed Arti*[100]. Το επίθετο *Ricovrati* σημασιοδοτεί πως ήταν το μέρος εκείνων που βρίσκουν καταφύγιο, που φιλοξενούνται εκεί. Το *motto* της Ακαδημίας ήταν η φράση: *«Bipatens animis asylum»*, φράση που εξηγεί και τη σημασία του επιθέτου *«ricovrati»,* από το ρήμα *«ricoverare»*, φιλοξενώ-φιλοξενούμαι, προσφεύγω, αλλά και το ουσιαστικό *«ricovero»*, βρίσκω δηλαδή καταφύγιο ή άσυλο[101].

Στην αντιπαράθεση του 1723 έλαβε μέρος ο Antonio Volpi, ο Guglielmo Camporsapiero και ο Giuseppe Salìo που συμμετείχε εκ των υστέρων στα πρακτικά της αντιπαράθεσης, που εκδόθηκαν το 1729. Ο Volpi υπήρξε καθηγητής φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας και μέλος της Ακαδημίας των Ricovrati. Η ομιλία του στην Ακαδημία ήταν αφιερωμένη στον Piero Gradenigo Vincenzo, που ήταν Επίτροπος του Αγίου Μάρκου. Η ομιλία του Volpi εκδόθηκε, ήδη από το 1723, από τον εκδοτικό οίκο της οικογένειάς του, αυτοτελώς[102]. Όπως ο ίδιος μάς πληροφορεί στο σύντομο

---

[98] Σήμερα η Ακαδημία ονομάζεται *Accademia Galileiana di Scienze, Lettere ed Arti in Padova*, πβ. *Regione del Veneto. Il portale della Regione del Veneto*, https://www.regione.veneto.it/web/cultura/archivi-accademia-galileiana-di-padova, [ημερ. εισόδου: 13/11/2017].

[99] Warren Boutcher, *The School of Montaigne in Early Modern Europe, The Reader Writer*, τ. Β΄, Oxford University Press, Οξφόρδη 2017, σ. 165. Alvise Antonio Camposanpiero, *Leggi de gli Academici Ricovrati Riformate sotto il principato del signor Alvise Antonio Camposanpiero*, Πάδοβα 1648, σ. 3.

[100] British Library: *Database of Italian Academies*: http://www.bl.uk/catalogues/ItalianAcademies/AcademyFullDisplay.aspx?RecordId=021-000001570&searchAssocType= [ημερ. εισόδου: 4 Νοεμβρίου 2017].

[101] John L. Heilbron, *Galileo*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2012, σ. 96.
British Library: *Database of Italian Academies*: http://www.bl.uk/catalogues/ItalianAcademies/AcademyFullDisplay.aspx?RecordId=021-000001570&searchAssocType= [ημερ. εισόδου: 4 Νοεμβρίου 2017].

[102] Για τον εκδοτικό οίκο, Cominiana, της οικογένειας Volpi, πβ. Gaetano Volpi, *La libreria de' Volpi e la stamperia Cominiana, illustrate con utili e curiose annotazioni*, Giuseppe Comino, Πάδοβα 1756. Ο εκδοτικός οίκος του Volpi, επανέκδωσε έργα σχετικά με την εκπαίδευση και την ανατροφή των γυναικών *ad statum*, όπως για παράδειγμα του καρδιναλίου Agostino Valier, έργο του 1575, για την ανατροφή των γυναικών ανάλογα με τη φάση της ζωής της, το οποίο και επανεκδόθηκε από τη Stamperia Cominiana το 1744. Πβ. Agostino Valier, *Instituzione d'ogni stato lodevole delle donne cristiane and Ricordi di Monsignor Agostino Valier Vescono di Verona. Novella impressionne, corretta, accresciuta,*

εισαγωγικό του σημείωμα, οι απόψεις που εξέφερε δεν εξέφραζαν προσωπικές του θέσεις επί του ζητήματος αλλά, αντιθέτως, υποστηρίζοντας τη θέση που αντιτίθετο στη διάδοση της εκπαίδευσης στις γυναίκες, υπάκουσε ουσιαστικά στις οδηγίες της Ακαδημίας και του προέδρου της, Antonio Vallisneri[103]. Στην αναθεωρημένη και εμπλουτισμένη έκδοση του 1729 εκτός από τις συμβολές των παραπάνω ανδρών προστέθηκαν και οι παρεμβάσεις δύο γυναικών. Οι γυναίκες αυτές είχαν καλή μόρφωση και επομένως ήταν οι κατεξοχήν αρμόδιες για να επιχειρηματολογήσουν υπέρ της γυναικείας εκπαίδευσης. Η συμμετοχή τους, εκ των υστέρων, ενδεχομένως να αποδεικνύει το αίτημα να τοποθετηθούν επί του θέματος και γυναίκες. Η συμμετοχή τους αποτελεί μια σημαντική συμβολή στο εξεταζόμενο ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης, καθώς αποτυπώνονται διαφορετικά επιχειρήματα, σχετικά με τη αποδοχή των γυναικών για σπουδές στις επιστήμες.

Ο Volpi χαρακτήρισε την έκδοση των *Πρακτικών,* ως μια *«παράδοξη συλλογή πραγματειών»* σχετικά με τις σπουδές των γυναικών[104]. Στο προλογικό του σημείωμα αναλύει με περισσότερη λεπτομέρεια τις αιτίες, που ώθησαν την Ακαδημία των *Ricovrati* στην έντυπη έκδοση των συγκεκριμένων πρακτικών της Ακαδημίας. Ο Volpi και οι αδελφοί του δραστηριοποιήθηκαν στο χώρο των εκδόσεων με τον εκδοτικό τους οίκο, την *Stamperia Cominiana*. Ο εκδοτικός τους οίκος εξέδωσε ήδη από το 1723 το φυλλάδιο του Volpi που περιέχει μεμονωμένα την ομιλία του, με τίτλο *Ακαδημαϊκός λόγος για τη μη αποδοχή των γυναικών στη σπουδή των γραμμάτων* (*Discorso accademico, che le donne non debbano ammettersi allo studio delle lettere)*[105].

Ο οίκος εξέδιδε επίσης και το περιοδικό *Giornale de' letterati d'Italia,* όπου και ανακοινώθηκε η επικείμενη έκδοση του παραπάνω φυλλαδίου. Στη διαφήμιση της έκδοσης της μεμονωμένης ομιλίας του Volpi στον τριακοστό-πέμπτο τόμο του

---

e in varie guise illustrate da D. Gaetano Volpi, e da esso dedicate alla santiss. Vergine Maria Madre di Dio, Giuseppe Comino, Πάδοβα 1744.

[103] Volpi, *Che non debbono ammetersi le Donne allo studio delle Scienze, e delle Arti. Discorso Accademico del Signor Gio: Antonio Volpi, Pubblico Professore di Filosofia nello Studio di Padova, Sa lui recitato nell' Accademia de' Ricovrati il dì 16 Giugno 1723.* Dedicato in segno di profondo rispetto a S.E. il Signor Piero Gradenigo di S.E. il Sig. Vincenzo Procurator di San Marco. E in questa seconda Edizione accresciuto colle Annotazioni dell' Illustriss. Signora Aretafila Savini De' Rossi, Gentildonna Sanese, σ. 23.

[104] *«*[…], *una curiosa Raccolta di Componimenti sopra gli Studi delle donne;»,* πβ. Antonio Volpi, Dedicatoria, στο *Discorsi Accademici di Varj Autori viventi intorno agli studi delle donne; La maggior parte recitati nell' Accademia de' Ricovrati di Padova. Dedicati AS. E. La Sig. Procuratessa Elisabetta Cornaro Foscarini*, Giovanni Manfrè, Πάδοβα 1729, σ. a3-a4.

[105] Antonio Volpi, *Discorso accademico, che le donne non debbano ammettersi allo studio delle lettere,* Giuseppe Comino, Πάδοβα 1723. Για περισσότερα βιογραφικά στοιχεία σχετικά με τον Volpi, πβ. Giuseppe Vedova, *Biografia degli Scrittori Padovani*, τ. II, Minerva, Πάδοβα 1836.

περιοδικού *Giornale de' Letterati d' Italia* που εκδόθηκε το αμέσως επόμενο έτος, το 1724, σημειώνεται πως η ομιλία του στην Ακαδημία παρακολουθήθηκε από ένα μεγάλο ακροατήριο εξαίρετων γυναικών και δεν αποτιμήθηκε ως προσβλητική από τις παρούσες γυναίκες-ακροάτριες στην Ακαδημία αλλά αντιθέτως έτυχε καθολικής εκτίμησης. Όπως σημείωσε ο Volpi η Ακαδημία αναγκάστηκε να εκδώσει το σύνολο των *Πρακτικών* της διαμάχης του 1723, λόγω των αντιδράσεων που εκδηλώθηκαν έπειτα από την κυκλοφορία της έντυπης έκδοσης της δικής του ομιλίας το 1724, όπου καταφερόταν κατά της εκπαίδευσής των γυναικών. Ως συνέπεια αυτού υπήρξε και η ανανεωμένη έκδοση του 1729 στην οποία περιλήφθηκαν ομιλίες των δύο γυναικών που δεν ήταν παρούσες και δεν συμμετείχαν το 1723 στη συζήτηση[106].

Η πρόταση για τη διενέργεια της αντιπαράθεσης έγινε από τον Vallisneri, που διετέλεσε καθηγητής της θεωρητικής ιατρικής του Πανεπιστημίου της Πάδοβας και ο πρώτος πρόεδρος της Ακαδημίας. Ο ακαδημαϊκός στην εισαγωγική ομιλία του, αναφέρεται στο ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών που αποτελούσε, κατ' αυτόν, ένα *«παράδοξο»* θέμα προς συζήτηση στην Ακαδημία. Όμως λόγω των πιέσεων που δέχθηκε από μερίδα ευγενών γυναικών που ήθελε να αναδειχθεί από τους ακαδημαϊκούς το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών, αποφάσισε να προτείνει και να εγκρίνει το αίτημά τους και να γίνει η αντιπαράθεση. Οι γυναίκες αυτές εξέφραζαν την άποψη πως οι άνδρες αποκλείουν τις γυναίκες από τις σπουδές, εξαιτίας της κακίας τους. Ο Vallisneri χαρακτηριστικά σημείωσε: *«Ζούμε σε ένα τόσο αξιοθαύμαστο αιώνα που κάθε γνώμη, κρίση, ιστορία, πράξη βρίσκεται υπό αυστηρή αμφισβήτηση, δίχως να υπάρχει συμφέρον ή πάθος, έναν αιώνα που αμφισβητούνται ακόμη και οι συγγραφείς μεγάλου βεληνεκούς, αφού τίποτα δεν θεωρείται ως αλήθεια, εάν δεν συνοδεύεται από ενδελεχή έρευνα που συνυπάρχει με τη λογική και την εμπειρία»*[107]. Ο 18ος αιώνας αποτέλεσε μια περίοδο κατά τη διάρκεια του οποίου το ζήτημα της εκπαίδευσης των

[106] Antonio Vallisneri, Scipione Maffei, Apostolo Zeno (επιμ.), *Giornale de' Letterati d' Italia*, Tomo Trentesimoquinto, 1724, sotto la protezione del serenissimo Gio. Gastone, Gran. Duca di Toscana, Gio. Gabbriello Hertz, Βενετία 1724, σ. 472-3. Maria Gaetana Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge, Debates over Women's Learning in Eighteenth-Century Italy*, Rebecca Messbarger και Paula Findlen (επιμ.), The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2005, σ. 75.

[107] Antonio Vallisneri, «Introduzione del signor Antonio Vallisneri, Pubblico Primario Professore di medicina Teorica nello Studio di Padova, Medica di Camera di Sua Maestà Cesarea, e Cattolica, Al Problema da lui proposto, il dì 16 Giugno 1723, mentr' egli era Principe dell' Accademia de' Ricovrati: Se le Donne si Debbano ammettere allo Studio delle Scienze, e dello Arti nobili», στο *Discorsi Accademici di Varj Autori Viventi, Intorno agli Studi delle Donne*, σ. 1-2. Antonio Vallisneri, «Introduction by Signor Antonio Vallisneri, Public Professor of theoretical medicine at the University of Padova, physician to his imperial and catholic majesty, on the Problem proposed by him on the 16th of June, 1723 while he was prince of the academy of the Ricovrati: Should Women be Admited to the Study of the Science and the Liberal Arts?», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 79.

γυναικών απέκτησε μια πιο επίσημη μορφή μέσω της «θεσμοθέτησης» της αντιπαράθεσης για τις γυναίκες εντός των Ακαδημιών, επεκτείνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη συζήτηση πέραν του εκδοτικού κόσμου και των κειμενικών αντιπαραθέσεων[108].

Στην αντιπαράθεση αυτή ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε από τους άνδρες και τις γυναίκες συγγραφείς στην έννοια της παράδοσης, *«costume»*, αφορούσε τα έθιμα ενός τόπου ή ενός λαού, σύμφωνα με τις οποίες όφειλαν όλοι να ακολουθούν από κοινού. Αναφέρονταν δηλαδή σε συγκεκριμένους άγραφους, κυρίως κανόνες βάσει των οποίων ορισμένες κατηγορίες ανθρώπων έπρεπε να λειτουργούν σύμφωνα με το *«έθιμο»* (*usanza)*[109]. Ο Volpi αναφερόμενος στην εθιμική παράδοση υποστήριζε πως όφειλαν να την τηρούν και μην την διαρρηγνύουν σε καμία περίπτωση, καθώς έπρεπε να υπακούουν και να αποδέχονται όσα γνώριζαν από την αρχαιότητα[110]. Η έννοια της συνήθειας και της παράδοσης αποτελούσε έναν όρο που χρησιμοποιούνταν πολύ συχνά καθ' όλη τη διάρκεια της πρώιμη νεότερης περιόδου αλλά και του Διαφωτισμού. Ειδικές αναφορές σε αυτήν γίνονταν όταν οι συγγραφείς προσπαθούσαν να εξηγήσουν ή να ερμηνεύσουν για ποιόν λόγο η θέση των γυναικών δε μπορούσε να διαφοροποιηθεί. Παράλληλα, η έννοια αυτή χρησιμοποιούνταν και ως ερμηνεία της ελλειμματικής πρόσβασης των γυναικών στην εκπαίδευση. Ένας από τους εισηγητές στην αντιπαράθεση, ο Antonio Volpi, παρότι συμφωνεί πως δεν υπάρχει *«κανένας νόμος που ρητώς να απαγορεύει την εκπαίδευση των γυναικών* […]», υποστηρίζει πως, «*υπάρχει η παράδοση που υπερβαίνει ακόμη και τους πιο αυστηρούς νόμους»*[111].

Ο πολυγράφος Lodovico Domenichi, ήδη από τα μέσα του 16ου αιώνα, στο έργο του *La nobiltá delle donne* αποτίμησε πως ο περιορισμός των γυναικών στην οικία από τη στιγμή της γέννησής τους οφειλόταν *«στο έθιμο»* αλλά και «*στους νομοθέτες»*. Παράλληλα, αναφερόμενος στον αποκλεισμό των γυναικών από την εκπαίδευση, παρατήρησε πως αυτή αποτελούσε προνόμιο μόνο *«λίγων τυχερών που τους έχει επιτραπεί το να μπορούν να απασχοληθούν με τις σπουδές και τα γράμματα».* Ο αποκλεισμός δηλαδή από τα γράμματα και ο φυσικός εγκλεισμός τους στην οικία

[108] Catherine M. Sama, «Volume Editor's Introduction», στο Elisabetta Caminer Turra, *Selected Writings of an Eighteenth-Century Venetian Woman of Letters,* στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, Σικάγο, 2003, σ. 41.
[109] *Tesoro della lingua Italiana delle Origini*, Pietro G. Beltrami (επιμ.), αναζήτηση με λέξη-κλειδί: «*costume»*, http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/ [ημερομ. εισόδου: 10/10/2019].
[110] Rab Houston, «Custom in Context: Medieval and Early Modern Scotland and England», *Past & Present*, 211 (Μάιος 2011), σ. 38-9.
[111] Volpi, «Women should not be admitted to the study of the science and the liberal arts. An academic discourse by Signor Giovanni Antonio Volpi», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 83.

αντιμετωπίστηκε από τον συγγραφέα ως συνήθεια που αποτελούσε *«τυραννική βία»* και η οποία ασκούνταν κατά των γυναικών[112].

Ακόμη, μέσω της εξέτασης των πρακτικών της αντιπαράθεσης, είναι δυνατό να αναζητηθούν όψεις που αφορούν στη θεώρηση της γυναικείας φύσης όπως και στη διαφοροποίηση μεταξύ του γυναικείου και του ανδρικού λόγου σε ζητήματα σχετικά με την κοινωνική καταγωγή και πόσο αυτή επηρέαζε την πρόσβαση ή τον αποκλεισμό ιδιαίτερα των γυναικών από την εκπαίδευση. Η κοινωνική προέλευση των γυναικών αποτελούσε βασικό λόγο διάκρισης και μια από τις βασικές αιτίες, που θα απέτρεπαν μια γυναίκα από το να λαμβάνει εκπαίδευση. Το ζήτημα γενικά της κοινωνικής καταγωγής της αντιμετωπίζεται διαφορετικά από τους άνδρες ομιλητές και από τις ομιλήτριες, με τους άνδρες να αναδεικνύουν συνεχώς το ζήτημα της διαφορετικότητας και τις γυναίκες να απορρίπτουν τον αποκλεισμό τους από τη δυνατότητα να λαμβάνουν εκπαίδευση και από τη δημόσια σφαίρα. Σταδιακά από τα τέλη του 16ου αιώνα αλλά κυρίως κατά τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα η καταγωγή και η αρετή των γυναικών συνδέθηκαν αναπόσπαστα. Η πεποίθηση πως η αρετή των γυναικών καθίστατο δυνατόν να βελτιωθεί μέσω της εκπαίδευσης αποτέλεσε ένα επιχείρημα που υποστηρίχθηκε και από τα δύο φύλα, όμως αυτό αφορούσε κυρίως τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Εκείνοι που προέρχονταν από τα υπάλληλα στρώματα θεωρούνταν πως εκτόνωναν τον ανδρισμό και τη θηλυκότητά τους διαφορετικά και εντονότερα από εκείνους που ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Η σεξουαλική ακολασία, η απουσία συμμόρφωσης στους κανόνες ορθής κοινωνικής συμπεριφοράς των υπάλληλων στρωμάτων θεωρούνταν αποτελέσματα της ελλιπούς μόρφωσης, που τους οδηγούσε σε μια αναπόδραστη κατωτερότητα σε σύγκριση με τις ελίτ[113].

Τα πρακτικά της ακαδημαϊκής αντιπαράθεσης του 1729, που αφορούσαν στην εκπαίδευση των γυναικών, είναι αφιερωμένα στην Elisabetta Cornaro Foscarini, σύζυγο του Επιτρόπου του Αγίου Μάρκου της Βενετίας, Pietro Foscarini, και εκδόθηκαν από τον εκδοτικό οίκο του Giovanni Manfrè, ο οποίος ήταν και ο εγκεκριμένος από το καταστατικό της Ακαδημίας εκδότης των εργασιών της. Πρόεδρος της Ακαδημίας ήταν ο νεοεκλεγείς Antonio Vallisneri (1661-1730),

[112] Lodovico Domenichi, *La nobiltá delle donne.* Coretta, &di nuovo ristampata, Gabriel Giolito di Ferrari, Βενετία 1552, σ. 17r-18r. Dialeti, «Gendering Civic Humanism», σ. 216.
[113] Faramerz Dabhoiwala, *The Origins of Sex. A History of the First Sexual Revolution*, Penguin, Λονδίνο 2013, σ. 190-2, 198-200.

καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, ο οποίος και είχε την πρωτοβουλία για τη διεξαγωγή της αντιπαράθεσης και συμμετείχε σε αυτήν με την εισαγωγή του στο ζήτημα για τις γυναικείες σπουδές. Στην Εισαγωγή του εξήγησε πως η διεξαγωγή της συγκεκριμένης αντιπαράθεσης αποτελούσε ένα *«αίτημα»* από πολλές γυναίκες ευγενείς και μορφωμένες κυρίες, που κατηγορούσαν την Ακαδημία των Ricovrati και τους ακαδημαϊκούς, πως, με τη στάση και τις θέσεις τους, συνεισέφεραν στον αποκλεισμό των γυναικών από τις σπουδές τους στις επιστήμες, στα γράμματα και στις καλές τέχνες[114].

Στην έκδοση όμως των *Πρακτικών* προστέθηκε και μια δεύτερη τοποθέτηση του Antonio Vallisneri. Στη γραπτή δευτερολογία του, χρησιμοποιώντας έμφυλο στερεοτυπικό λόγο, εξέθεσε την άποψή του για το γυναικείο φύλο και τα πνευματικά του χαρίσματα. Ο λόγος του, παρότι στερεοτυπικός, ήταν παράλληλα και απολογητικός προς τις γυναίκες, καθώς, όπως ομολόγησε, σε καμία περίπτωση δεν ήταν πρόθεσή του να τις προσβάλει. Μέσω της έντυπης μορφής της συνεδρίας οι ακαδημαϊκοί έδιναν ουσιαστικά τη δυνατότητα σε μια γυναίκα, την Aretafila Savini de' Rossi και σε ένα παιδί-θαύμα, τη Maria de Agnesis (Maria Gaetana Agnesi), να εκθέσουν τη γυναικεία άποψη σχετικά με το εάν έπρεπε οι γυναίκες να λαμβάνουν εκπαίδευση ή όχι[115].

Προσφέρουν ουσιαστικά μια έμφυλη «φωνή» εντύπως στην αντιπαράθεση που απουσίαζε από την πραγματική προφορική αντιπαράθεση. Η Rossi και η νεαρή Agnesi απορρίπτουν ουσιαστικά τον λόγο του Antonio Volpi και τη θέση του κατά της εκπαίδευσης των γυναικών [116]. Η έκδοση του 1729 εμπεριέχει και τις σημειώσεις σε μορφή κριτικών υποσημειώσεων της Aretafila Savini de' Rossi, στις οποίες, αποδομώντας πολλά από τα επιχειρήματα του Volpi, αποδεικνύει τη μη εγκυρότητα των επιχειρημάτων του ενάντια στην εκπαίδευση των γυναικών.

---

[114] Messbarger, «Translator's Introduction», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge,* σ. 69-70. Messbarger, *The Century of Women*, σ. 29.

[115] Η Agnesi ή ο συγγραφέας της ομιλίας της, πιθανότητά ο δάσκαλός της, φαίνεται πως προέβη και σε ένα λογοπαίγνιο που αφορούσε την ηλικία της ομιλούσας, καθώς η Agnesi υποστήριξε πως η μικρότερη σωματική ρώμη και γενικά το μικρότερο σώμα των γυναικών σε σύγκριση με αυτό των ανδρών βοηθούσε στη μαθησιακή διαδικασία, καθιστώντας συνεπώς τις γυναίκες ικανότερες στη μάθηση, λόγω της μικρότερης σωματικής τους διάπλασης. Υποστηρίζει δηλαδή πως η σωματική ρώμη και το μέγεθος του σώματος δεν ήταν πάντοτε επακόλουθα υψηλών νοητικών ικανοτήτων, κάτι που θα μπορούσε να αποτελεί και ένα σαφές υπονοούμενο και για την ίδια που είχε παιδικό σώμα και παρόλα αυτά έδινε μια διάλεξη στα λατινικά, πβ. Agnesi, «An Oration», Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge,* σ. 134, ειδ. υποσημ. 41 και 42.

[116] *Discorsi Accademici di Varj Autori viventi intorno agli studi delle donne; La maggior parte recitati nell' Accademia de' Ricovrati di Padova. Dedicati AS. E. La Sig. Procuratessa Elisabetta Cornaro Foscarini*, Giovanni Manfrè, Πάδοβα 1729.

Η Rossi γεννήθηκε στη Σιένα το 1687. Συμμετείχε στην πνευματική ζωή της πόλης της, ενώ έγραψε ποίηση, κωμωδίες και ασχολήθηκε με πολλά λογοτεχνικά είδη χωρίς όμως να σώζονται έργα της. Υπήρξε μέλος του παραρτήματος (αποικίας) της Ακαδημίας των *Arcadi* στη Σιένα με το ψευδώνυμο *Larinda Alagonia* όπως και της Ακαδημίας των *Assicurate,* της πρώτης Ακαδημίας στην Ιταλία, που ιδρύθηκε από γυναίκες και απευθυνόταν σε γυναίκες. Η Ακαδημία των *Assicurate* ιδρύθηκε το 1654 και λειτούργησε ως και το 1704[117]. Η συμμετοχή της στα πρακτικά της Ακαδημίας είναι διπλή, καθώς εμφανίζεται με δύο παρεμβάσεις της. Καταρχάς, ανεπίσημα, με την άσκηση κριτικής σε μορφή σχολίων στον Volpi και επίσημα, με παρέμβασή της, υπερασπιζόμενη τη γυναικεία εκπαίδευση, αναπτύσσοντας ευθαρσώς τα επιχειρήματά της[118]. Χαρακτηρίζω την πρώτη της παρέμβαση ως ανεπίσημη, καθώς η Rossi απέστειλε τα σχόλιά της σε ιδιωτική αλληλογραφία με τον Volpi, αντικρούοντας τα επιχειρήματά του στην έκδοση της ομιλίας του το 1724 με τη μορφή χειρόγραφων σημειώσεων. Η δεύτερη συμμετοχή της στην αντιπαράθεση είναι επίσημη καθώς έγινε κατόπιν πρόσκλησής της να συμμετάσχει με γραπτό κείμενο, εκθέτοντας τα επιχειρήματά της υπέρ της γυναικείας εκπαίδευσης.

Ο Volpi μάς πληροφορεί στο εισαγωγικό σημείωμα των πρακτικών της συνεδρίας αυτής, πως κατά την κυκλοφορία της ομιλίας του σε φυλλάδιο, το 1724, τού απεστάλησαν πολλά γράμματα διαμαρτυρίας για τη θέση την οποία έλαβε στην αντιπαράθεση. Η επιστολή όμως που ξεχώρισε ήταν εκείνη της Rossi, η οποία απέστειλε την επιστολή της συνοδευόμενη με το φυλλάδιο της ομιλίας του Volpi, έχοντας σχολιάσει και ασκήσει κριτική με υποσημειώσεις στο λόγο του. Κατά τον Volpi, η παρέμβασή της αποτέλεσε μια από τις πιο ενδεικτικές υπερασπίσεις των γυναικών γι' αυτό και, λόγω της άρτιας επιχειρηματολογίας της, έκρινε σκόπιμο να συμπεριληφθεί στα πρακτικά της έκδοσης του 1729. Το γράμμα της δεν απευθυνόταν σε εκείνον προσωπικά αλλά σε κάποιον ανώνυμο ευγενή, χωρίς να τον κατονομάζει, στον οποίο αποδείκνυε πως οι γυναικείες σπουδές δεν έπρεπε να περιορίζονται μόνο σε ορισμένες γυναίκες που κατάγονταν από οικογένειες ευγενών, αλλά, αντιθέτως, πως έπρεπε να μπορούν να έχουν πρόσβαση όλες οι γυναίκες στην εκπαίδευση, ανεξαρτήτως καταγωγής.

[117] Messbarger, «Translator's Introduction», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge,* σ. 103. McClure, *Parlour Games,* σ. 267-8 υποσημ. 177. Karen Green, *A History of Women's Political Thought*, σ. 93.
[118] Findlen, «Translator's Introduction», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge,* σ. 42.

Η συμμετοχή της Rossi ανοίγει τη συζήτηση σχετικά με τη διεύρυνση της εκπαίδευσης καθολικά, σε όλες δηλαδή τις γυναίκες. Θίγει το ζήτημα της πρόσβασης μόνο λίγων και ορισμένων γυναικών στην εκπαίδευση, κυρίως στο προνόμιο απόκτησης μιας μόρφωσης υψηλού επιπέδου. Ο περιορισμός της εκπαίδευσης σε λίγες μόνο γυναίκες αποδιδόταν κατά τη Rossi στο γεγονός πως γίνονταν διακρίσεις στην πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση λόγω καταγωγής. Οι ευγενείς και οι οικονομικά ισχυρές νέες μπορούσαν δηλαδή να λαμβάνουν εκπαίδευση, επειδή το δικαιούνταν, ενώ οι γυναίκες από τα υπάλληλα στρώματα αποκλείονταν καταρχήν λόγω του φύλου τους αλλά και γιατί δεν θεωρούνταν καν ικανές να λαμβάνουν εκπαίδευση, αφού ήταν κατώτερης κοινωνικής προέλευσης. Ο Vallisneri αιτιολογεί πως η επιστολή της αυτή αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα στην έκδοση των πρακτικών, λόγω της ανάδειξης από τη Rossi μιας πλευράς του ζητήματος των γυναικείων σπουδών που δεν είχε αναδειχθεί στην αντιπαράθεση. Ο τίτλος της παρέμβασής της *Απολογία υπέρ των σπουδών των γυναικών* (*Apologia a favore degli Studi delle donne)* επιλέχθηκε, όπως δηλώνεται από την ίδια[119]. Οι υποσημειώσεις είχαν διαμορφωθεί με έναν δεικτικό και σε προσωπικό τόνο προς τον Volpi αλλά και κατά περίπτωση σαρκαστικό, που έδινε τη δυνατότητα σε μια γυναίκα, που δεν ήταν μέλος της Ακαδημίας των Ricovrati, να *«διακόπτει τον αντίπαλο της»,* αμφισβητώντας την ορθότητα των επιχειρημάτων του[120].

Η δημοσίευση της επιστολής με τα σχόλιά της στην ομιλία του Volpi την καθιστά ουσιαστικά σαν να ήταν παρούσα την ημέρα διεξαγωγής της αντιπαράθεσης, δηλαδή κατά την 16η Ιουλίου του 1723 στην Ακαδημία. Μέσω του σχολιασμού της, φαίνεται σαν να είχε το δικαίωμα και τη δυνατότητα να μιλήσει δημόσια και να αντικρούσει τα επιχειρήματα του αντιπάλου της. Ο λόγος της ήταν προσανατολισμένος και αυτός, όπως και του Volpi, στο *«κοινό καλό»,* το *«bene publico»*. Η έννοια του *«κοινού καλού»* εδραζόταν στην αντίληψη πως έπρεπε να καταβάλλεται από όλα τα μέλη της κοινωνίας προσπάθεια για να επέλθει πρόοδος στην κοινωνία. Η συνειδητοποίηση πως η πρόοδος μπορούσε να επέλθει μόνο μέσω επιστημονικών και τεχνολογικών καινοτομιών αλλά και με τη «ρήξη» με τις παλαιές παραδόσεις, που συνέδεαν τους «μοντέρνους» με τους «αρχαίους» εμφανίστηκε αρχικά στην πρώιμη

[119] Volpi, «Prefazione», στο *Discorsi Accademici di Varj Autori viventi*, σ. 3-5.
[120] Messbarger, «Translator's Introduction», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 104.

νεότερη Ιταλία και στην Αγγλία[121]. Οι έννοιες του *«κοινού καλού»* της ευρύτερης κοινωνίας και της αποβολής των κακιών του κάθε ανθρώπου αποτέλεσαν αντικείμενο συζήτησης σε όλη τη πρώιμη νεότερη περίοδο. Η επιδίωξη επίσης της «ευτυχίας» και της «ευημερίας», μέσω του *«κοινού καλού»* στο πλαίσιο της «πολιτικής κοινωνίας», αποτέλεσε ένα από τα βασικά θέματα σε πραγματείες και έργα, ενώ η επίτευξη της ευτυχίας μπορούσε να υπάρξει μόνον εφόσον όλοι δρούσαν βάσει του *«κοινού καλού»,* δηλαδή του δημοσίου συμφέροντος. Αυτό κυρίως μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της εκπαίδευσης, της εξεύρεσης μέσων αύξησης των εσόδων και συνεπώς της ισχυροποίησης της οικονομίας, της εδραίωσης ισχυρών πόλεων αλλά και της αμυντικής δυναμικής των δεσποτικών κρατών σε περιπτώσεις εσωτερικού ή εξωτερικού κινδύνου[122].

Η αναζήτηση του *«κοινού καλού»* εντοπιζόταν στο πλαίσιο μιας νέας τάσης ανταγωνισμού μεταξύ των πόλεων που στόχευε στη βελτίωση των συνθηκών ζωής, μέσω εξεύρεσης τρόπων επαύξησης της οικονομικής ευμάρειας. Κατά το πρώτο μισό του 18ου αιώνα άνδρες διανοητές και κληρικοί, που βρίσκονταν σε καίριες θέσεις της διοίκησης, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του πνευματικού κλίματος του Διαφωτισμού. Το *«κοινό καλό»* και η πορεία προς την *«ευτυχία»* (*felicità*) βρίσκονταν στο κέντρο των διαφωτιστικών ιδεών, διαφοροποιούμενες από τη προγενέστερη περίοδο, και αποτέλεσαν χαρακτηριστικές έννοιες δόμησης των ιδεών των κύριων εκπροσώπων του «πεφωτισμένου Καθολικισμού». Ο Πάπας Βενέδικτος ΙΔ΄ αποτέλεσε έναν από τους βασικούς εκπροσώπους του καθολικού μεταρρυθμιστικού οράματος και προγράμματος, που συμβάδιζε με τις επιστημολογικές εξελίξεις του 18ου αιώνα. Ο Πάπας Βενέδικτος, ο Antonio Ludovico Muratori και ο Celestino Galiani ανήκαν στην ίδια γενιά και οι αρχές και οι αξίες τους ήταν προσανατολισμένες στην επίτευξη του *«κοινού καλού»*[123].

---

[121] Για την έννοια *«μοντέρνος»* στην πρώιμη νεότερη Αγγλία, πβ. Phil Withington, *Society in Early Modern England. The Vernacular Origins of Some Powerful Ideas,* Polity Press, Κέιμπριτζ 2010, σ. 71-101.

[122] Paul Slack, *From Reformation to Improvement, Public Welfare in Early Modern England,* Clarendon Press, Οξφόρδη 1998, σ. 1-2, 94. Paul Slack, *The Invention of Improvement. Information and Material Progress in Seventeenth-Century England*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2015, σ. 151-2, 206-7.

[123] Marta Cavazza, «Benedict's Patronage of Learned Women», στο *Benedict XIV, and the Enlightenment. Art, Science, and Spirituality,* Rebecca Messbarger, Christopher M.S. Johns και Philip Gavitt (επιμ.), University of Toronto Press, Τορόντο, Buffalo και Λονδίνο 2016, σ. 27-8. Ο Muratori γράφει στην κοινή ιταλική γλώσσα και όχι στα λατινικά. Στο έργο του *La filosofia morale esposta e proposta ai giovanni,* συνδυάζει στωικές αρετές, όπως η αταραξία της ψυχής με θρησκευτικά (ευσέβεια, φόβος του Θεού) και διαφωτιστικά προτάγματα, πβ. Ταμπάκη, *Ιστορία και θεωρία της μετάφρασης 18ος αιώνας*, σ. 61-2.

Το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών συνδέθηκε με το εάν οι γυναίκες τελικά έπρεπε να περιορίζονται μόνο *«στη βελόνη, στο αδράχτι, στον αργαλειό και στις άλλες οικιακές φροντίδες»* και εάν η οποιαδήποτε ενασχόλησή τους με τα γράμματα θα τις αποσπούσε από το πρωταρχικό τους καθήκον, αυτό της φροντίδας του νοικοκυριού τους. Παράλληλα κεντρικό θέμα αναδεικνύεται το εάν για λόγους «*κοινής ωφελείας, φυσικού δικαίου ή λόγω της λογικής»* ήταν απαγορευτικό οι γυναίκες να εκπαιδεύονται[124]. Για την περίοδο του Διαφωτισμού οι παραπάνω έννοιες που επικαλείται ως επιχειρήματα ο Vallisneri αποτελούν λέξεις-κλειδιά για τον στοχασμό των διανοητών της περιόδου. Η «*κοινή ωφέλεια»* ήταν αντιθετική έννοια του προσωπικού συμφέροντος. Στόχος δηλαδή δεν ήταν το προσωπικό καλό, η προσωπική ευτυχία, αλλά μέσω των πράξεων των ανθρώπων να επωφελείται στο σύνολό της η κοινωνία[125].

Την αντιπαράθεση στην Ακαδημία ορίζει η διαρκής χρήση του όρου *«bene pubblico»*. Η έννοια του *«κοινού καλού»* είναι δυνατόν να εξετάζεται ως ένας όρος κλειδί πολύ χαρακτηριστικός για τον Διαφωτισμό στον ιταλικό χώρο. Οι έννοιες της *«κοινής ευτυχίας»* και του *«κοινού καλού»* διασυνδέονταν με την πολιτική και την οικονομία. Η έννοια επίσης του υλικού βίου συνιστούσε σημαντικό μέρος της ιταλικής πολιτικής σκέψης[126]. Από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα η προσπάθεια για την επίτευξη της «ευτυχίας» από την κοινωνία, ενδυναμώνεται και ο μιλανέζος ιστορικός, φιλόσοφος και συγγραφέας, Pietro Verri, συνέδεε πλέον την ευτυχία με την ισότητα όλων των ανθρώπων. Στο έργο του *Σκέψεις για την ευτυχία* (*Meditazioni sulla felicità*, 1763), αναφερόμενος στην ευτυχία, τη συνδέει με την *«ισότητα»* (*uguaglianza)* μεταξύ των μελών της κοινωνίας για την επίτευξη της κοινωνικής ευτυχίας[127].

---

[124] Antonio Vallisneri, *Opere fisico-mediche stampate e manoscritte del kavalier Antonio Vallisner raccolte da Antonio suo figliuolo, corredate d'una Prefazione in genere sopra tutte, e d' una in particolare sopra il Vocabolario della Storia Naturale. Tomo terzo, ed ultimo*, Senastiano Coleti, Βενετία 1733, σ. 603.

[125] Francine Markovits, Utility, στο Michel Delon (επιμ.), *Encyclopedia of the Enlightenment*, τ. I, A-L, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2013, σ. 1385-6.

[126] Luigino Bruni, Pier Luigi Porta, «Economia civile and pubblica felicita in the Italian Enlightenment», *History of Political Economy*, Annual Supplement, 35 (2003), σ. 361-2. Έργα σχετικά με τη *«δημόσια ευημερία»* πβ. Ludovico Antonio Muratori, *Della pubblica felicità, ogetto de' buoni principi, trattato di Antonio Ludovico Muratori, Bibliotecario del serenissimo signor Duca di Modena*, Lucca 1749. Pietro Verri, *Meditazioni sulla felicità*, Λονδίνο 1763. Για το σχέδιο επίτευξης της *«ευτυχίας-ευημερίας»* του Muratori, καθώς και τη σχέση του με τον Celestino Galiani και την προσπάθεια για εκσυγχρονισμό της κοινωνίας και της Εκκλησίας μέσω της επιστήμης. πβ. Mario Rosa, «The Catholic Aufklärung in Italy», στο Ulrich L. Lehner και Michael Printy (επιμ.), *The Catholic Enlightenment in Europe*, στη σειρά: Brill's Companions to the Christian Tradition. A series of handbooks and reference works on the intellectual and religious life of Europe, 500-1700, τ. 20, Brill, Λέιντεν και Βοστώνη 2010, σ. 222.

[127] Luigino Bruni, Pier Luigi Porta, «Economia civile», υποσημ. 16, σ. 367.

Παρατηρείται πως η Rossi συνέδεσε την *Απολογία της υπέρ των γυναικείων σπουδών* με το *«κοινό καλό»* ή την *«ευτυχία»* και την «*economia civile»* όπως και άλλοι διανοούμενοι του 18ου αιώνα. Οι παραπάνω όροι αποτελέσαν λέξεις-κλειδιά σε διανοουμένους του 18ου αιώνα, όπως τον Pietro Verri στο Μιλάνο και τον Ludovico Vico στη Νάπολη. Όμως, η Rossi συνέδεε την ευτυχία του κοινωνικού συνόλου με τρεις βασικούς πυλώνες-όρους της κοινωνικής ζωής. Αυτοί ήταν ο *«οικιακός βίος και οικονομία»* (*economia domestica)*, οι *«σπουδές»* και η *«μάθηση»* (*studi)* με τη διατήρηση μιας εύρωστης Δημοκρατίας στην οποία η οικονομία θα ανθούσε (*mantenimento della Repubblica)*. Οι όροι αυτοί, αποτέλεσαν βασικές έννοιες κλειδιά, που συνδέθηκαν με το *«κοινό καλό»* (*pubblico bene)*, το «*κοινό συμφέρον»* (*pubblico vantagio)*, την *«κοινωνική ωφέλεια»* (*utile pubblico)*, την *«κοινωνική ειλικρίνεια»* (*pubblica onestà)* και την *«κοινή ωφέλεια»* (*pubblica utilità)*, όροι που διέτρεχαν όλες τις ομιλίες και τις παρεμβάσεις, όπως αυτές εκφράζονταν στην συγκεκριμένη αντιπαράθεση για τη γυναικεία εκπαίδευση και εκφράζονταν από τους άνδρες και από τις γυναίκες συγγραφείς. Όμως τον 16ο και τον 17ο αιώνα αυτή η ανάγκη ικανοποίησης και υπηρέτησης του δημοσίου συμφέροντος δεν ήταν ορατή στα κείμενα που αφορούν το γυναικείο φύλο. Το συμφέρον εκφραζόταν τότε περισσότερο στο πλαίσιο της οικογενειακής ευτυχίας και λιγότερο ως ζήτημα κοινωνικής προόδου[128].

Κατά τον 17ο και 18ο αιώνα λόγω της προόδου της επιστήμης οι έννοιες της «*φύσης»* και του «*φυσικού δικαίου*» συγκαταλέχθηκαν στους σημαντικότερους παράγοντες που όριζαν την ανθρώπινη δραστηριότητα σε πολιτικό, οικονομικό και οικογενειακό επίπεδο. Η φύση αποτελούσε κανόνα νομιμοποίησης πρακτικών και συμπεριφορών, αντικαθιστώντας σε κάποιο βαθμό το Θεό ως τον απόλυτο ρυθμιστή της ανθρώπινης δραστηριότητας. Οι οικογενειακές σχέσεις, όπως η υπακοή της συζύγου στον σύζυγο, π.χ., αποτελούσαν επακόλουθο της συμμόρφωσης των υποτελών, συγκριτικά με τους άνδρες, γυναικών με το φυσικό δίκαιο. Παρόλα αυτά η ισχυροποίηση του φυσικού δικαίου συνέβαλε και στην ανάδειξη της θεωρίας για τη *«συμπληρωματικότητα των φύλων»* και της διαφορετικής θεώρησης των έμφυλων σχέσεων[129]. Όπως σημειώνει η Βαρίκα, *«το εννοιολογικό υπόβαθρο μιας αιώνιας και υπέρ-ιστορικής «ανθρώπινης φύσης» που ενυπήρχε στην έννοια του φυσικού δικαίου ευνοούσε την αντίληψη μιας κοινής στα δύο φύλα ανθρωπότητας, που υπαγόρευε την*

[128] *Discorsi academici*, σ. 16, 17, 40, 46, 47.
[129] Lorraine Daston, «The Nature of Nature in Early Modern Europe», *Configurations*, 6, 2 (Άνοιξη 1998), σ. 150-2.

ισότητα των δικαιωμάτων»[130]. Η υπεράσπιση δηλαδή της άποψης πως οι γυναίκες και οι άνδρες μοιράζονταν την ίδια φύση και το *«φυσικό δίκαιο»* δεν όριζαν την κατωτερότητα των γυναικών, αποτέλεσε ένα από τα βασικότερα φιλογυνικά επιχειρήματα της περιόδου του Διαφωτισμού.

Το γεγονός πως αποφασίστηκε από την Ακαδημία να διενεργηθεί η συγκεκριμένη αντιπαράθεση αποδεικνύει πως το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης και της πρόσβασης των γυναικών σ' αυτήν σε μεγαλύτερη κλίμακα, αποτελούσε ένα αίτημα από την πλευρά των γυναικών αλλά και της ίδιας της κοινωνίας που έλαβε επίσημη μορφή στην Ακαδημία, συγκριτικά με άλλες πιο πρώιμες μορφές της αντιπαράθεσης για τη φύση και την εκπαίδευση των γυναικών[131]. Η κοινωνία δηλαδή είχε εμποτιστεί με τις ιδέες του Διαφωτισμού, που συνέδεαν την εκπαίδευση με την πρόοδο της κοινωνίας, και με το αίτημα να επεκτείνεται σταδιακά και στις γυναίκες, των οποίων η μόρφωση σύμφωνα με ορισμένους διανοητές θα μπορούσε να έχει θετικό αντίκτυπο στην κοινωνία.

Για την καλύτερη κατανόηση της ρητορικής αυτής διένεξης κρίνω πως είναι σκόπιμο να αναφερθώ εκτενέστερα στα πρακτικά της αντιπαράθεσης. Αναδεικνύονται διαφορετικά επιχειρήματα και όψεις του ζητήματος αναφορικά με τις τρέχουσες απόψεις για την πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση και ενώ ακόμη αντηχεί ο στερεοτυπικός λόγος του 16ου και του 17ου αιώνα, αναφορικά με τις ικανότητές τους ως προς το εάν επιτρεπόταν ή όχι η πρόσβασή τους στην εκπαίδευση. Ο Volpi στηρίζει δηλαδή τον αποκλεισμό των γυναικών από τις σπουδές στο αρχαίο έθιμο που πρέπει να τηρείται πιστά και παράλληλα στη σωματική αδυναμία των γυναικών και στα ελαττώματά τους που αδιαμφισβήτητα επηρέαζαν και τις διανοητικές τους ικανότητες. Ακόμη, επικαλούμενος τη «θεωρία των χυμών» αποδίδει την πνευματική αδυναμία στην περίσσια υγρασία των γυναικείων σωμάτων[132]. Παράλληλα, αναφέρεται στον

---

[130] Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο*, σ. 118.

[131] Rebecca Messbarger, «The Italian Enlightenment Reform of the Querelle des Femmes», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge,* σ. 69-70.

[132] Η θεωρία των χυμών διαμορφώθηκε από τους ιατρούς της αρχαιότητας, όπως τον Ιπποκράτη και τον Γαληνό. Γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση σ' όλη τη διάρκεια της πρώιμης νεότερης περιόδου, ενώ ως ιατρική θεωρία αμφισβητήθηκε στα τέλη του 18ου αιώνα και οριστικά απορρίφθηκε τον 19ο αιώνα. Σύμφωνα με αυτήν, οι τέσσερις χυμοί που εμπεριείχε το ανθρώπινο σώμα, αίμα, φλέγμα, μέλαινα χολή και κίτρινη χολή επηρέαζαν την ψυχική και τη σωματική υγεία των ανθρώπων. Ακόμη, η θεωρία αυτή διαφοροποιούσε σωματικά τους άνδρες από τις γυναίκες, καθώς οι άνδρες θεωρούνταν πως ήταν πιο θερμοί και ξηροί και οι γυναίκες πιο ψυχρές και υγρές. Η θερμότητα επιδρούσε στο σώμα τους αλλά και στις νοητικές και πνευματικές ικανότητές τους, καθιστούσε τους άνδρες πιο εύρωστους και ψυχικά και νοητικά υγιείς ενώ τις γυναίκες πιο αδύναμες και ψυχικά διαταραγμένες, πβ. Merry E. Wiesner-Hanks, *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη, 1450-1789*, Ξιφαράς, Αθήνα 2008, σ. 54-6.

κίνδυνο της μη σύναψης γάμου από μια ευρυμαθή γυναίκα, καθώς μια τέτοια γυναίκα θα θεωρεί το γάμο ως την πηγή όλων των συμφορών της[133].

Εμφανώς αναδεικνύεται το ζήτημα της κοινής ωφέλειας, έννοια που συνδέεται με τη περίοδο του Διαφωτισμού. Καταρχάς, ο Antonio Volpi, στο εισαγωγικό του σημείωμα, αφιερωμένο στην Catterina Cornaro Contarini, την χαρακτηρίζει ως μεγάλη προστάτιδα των γραμμάτων και αναφέρεται στην ευγενική καταγωγή αυτής και του συζύγου της, Foscarini. Την εξυμνεί για το καλό της χαρακτήρα, την αρετή της, το *«ανδρικό της σθένος»* (*animo virile)*, την ομορφιά της αλλά και για τη στάση της προς την πατρίδα και το σύζυγό της. Στο σημείωμά του αυτό δεν παραλείπει να μιλήσει για τους δημοκρατικούς θεσμούς της Δημοκρατίας της Βενετίας αλλά γενικά και για την ελευθερία που προσφέρεται στους πολίτες της[134]. Ο Volpi, αναφέρεται και πάλι *«στη σπουδαία γυναίκα και μοναδική του ευεργέτιδα»*, όπου σημειώνει πως ο σκοπός της έκδοσης του έργου του αυτού ήταν να αποδείξει τόσο στη Foscarini όσο και γενικότερα προς όλους πως με τη διενέργεια της αντιπαράθεσης στην Ακαδημία δεν είχε σε καμία περίπτωση την πρόθεση να θίξει το γυναικείο φύλο με τις τοποθετήσεις του κατά της πρόσβασης των γυναικών στην εκπαίδευση[135].

Η Messbarger καταδεικνύει πως ο λόγος, που εκφράζει ο Volpi στο αφιερωματικό του σημείωμα προς τη Foscarini, ενέχει στοιχεία στερεοτυπικού μισογυνικού λόγου, καθώς, παρόλο που τής αφιερώνει το έργο, δεν την εξυμνεί για τα πνευματικά της χαρίσματα ή για την ικανότητά της στη μάθηση ή σε κάποια επιστήμη, παρόλο που η ίδια η έκδοση των πρακτικών αφορά στη μόρφωση των γυναικών. Αντί δηλαδή να εμμείνει στην παρουσίαση χαρακτηριστικών στοιχείων του χαρακτήρα της, σημειώνει την ευγενική καταγωγή των αρρένων μελών της οικογένειας της, τονίζει τη θέση του συζύγου της αλλά και την αφοσίωσή της σε αυτόν. Η Foscarini είναι άξια επαίνου κυρίως λόγω της οικογένειάς της και όχι για την προσωπική της υπεροχή[136].

Η αφιέρωση είναι στερεοτυπική όσον αφορά τον τρόπο έκφρασης των λόγων που καθιστούσαν τη Foscarini να είναι *«άξια»* αυτής της αφιέρωσης. Όμως δεν πρέπει να μη λαμβάνεται υπόψη ότι ο ρόλος εκείνων, στους οποίους αφιερωνόταν ένα βιβλίο (λογοτεχνικό, πραγματεία, ανθολογία), κυρίως εάν ήταν γυναίκες, δεν ήταν τυχαίος ούτε και μικρής σημασίας. Κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο, πολλές γυναίκες

[133] Volpi, «Women should not be admitted to the study of the science», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 83-4, 86.
[134] Volpi, «Dedicatoria», στο *Discorsi academici*, σ. a1-a7, βλ. ιδιαίτερα a6-a7.
[135] Volpi, «Prefazione, Al Cortese, e dotto lettore», στο *Discorsi academici*, σ. 5-6.
[136] Messbarger, *The Century of Women*, σ. 29-30.

έδρασαν ως προστάτιδες ανδρών συγγραφέων ή καλλιτεχνών και μέσω της δραστηριότητάς τους εξέφραζαν και τον δικό τους «εαυτό», δηλαδή ιδέες, πολιτικές και θρησκευτικές θέσεις και κυρίως τη δύναμή τους σ' ένα πατριαρχικό περιβάλλον. Ακόμη, η αφιέρωση είχε βαρύνουσα σημασία, καθώς, με αυτόν τον τρόπο, αποτυπώνονταν και οι θέσεις του τιμωμένου προσώπου μέσω των θέσεων που υποστήριζε ο συγγραφέας ενός έργου[137].

Παράλληλα, οι αφιερώσεις σε γυναίκες, ιδιαίτερα σε εκείνες που είχαν δύναμη, εντάσσονταν στο πλαίσιο μιας φιλογυνικής παράδοσης, που εδραζόταν στον Βοκκάκιο. Όπως σημειώνει η Ανδρονίκη Διαλέτη, η αφιέρωση ενός έργου από τον συγγραφέα ή από τον εκδότη ενός βιβλίου, ειδικά στα έργα τα οποία είναι φιλογυνικά, συνιστούσε μια έκφραση *«ομοκοινωνικότητας»* μεταξύ των ανδρών και κατ' επέκταση έκφραση ανδρισμού. Οι άνδρες, που ήταν υπερασπιστές των γυναικών ανήκαν σε μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, η οποία τούς διαφοροποιούσε από τους υπολοίπους, καθώς αυτό-προσδιορίζονταν και έτερο-προσδιορίζονταν κοινωνικοπολιτικά σε σύγκριση με άλλους άνδρες διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης, αφού η υπεράσπιση των γυναικών αποτελούσε συμπεριφορά όσων ανδρών ανήκαν στις ελίτ[138]. Ο Camposampiero, που μετείχε στην αντιπαράθεση, υποστηρίζοντας την πρόσβαση των γυναικών στις σπουδές τονίζει, π.χ., πως *«μόνον ο κατώτερος όχλος και ο απαίδευτος λαός που απαρτίζεται από αγράμματους μπορούν να έχει την άποψη πως δεν πρέπει να επιτρέπεται στις γυναίκες η σπουδή των επιστημών»*[139].

Λαμβάνοντας υπόψη τον απολογητικό λόγο του Volpi στο προλογικό σημείωμα, αλλά και την επίσης απολογητική γραπτή δευτερολογία του στην έκδοση του 1729, όπου αποτυπώνεται η θέση και η στάση του απέναντι στην εκπαίδευση των γυναικών, υποθέτω πως η δημόσια προφορική αντιπαράθεση πρέπει να έλαβε μεγάλες διαστάσεις, αν όχι στην ευρύτερη κοινωνία της Πάδοβας και της Βενετίας, πάντως με βεβαιότητα στους διανοητικούς κύκλους των ελίτ, όπου συμμετείχαν άνδρες και γυναίκες. Κατά τη γνώμη μου, το κείμενο εκδίδεται σε μια περίοδο που η *Querelle des Femmes* είχε λάβει νέες διαστάσεις και είχε πιο άμεσο αντίκτυπο στην κοινωνία, καθώς η συζήτηση για την ωφέλεια που θα μπορούσε να λάβει η κοινωνία, εάν οι γυναίκες ελάμβαναν μόρφωση, αποτελούσε ένα ζήτημα το οποίο απασχολούσε και τις

[137] Julie Crawford, *Mediatrix: Women, Politics, and Literary Production in Early Modern England*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2014, σ. 3.
[138] Dialeti, «Defending Women», σ. 10-6.
[139] Guglielmo Camposiampiero, «Discorso Accademico del Signor Guglielmo Camposampiero in favore degli Studi delle donne», στο *Discorsi academici*, σ. 16.

αποφάσεις των δεσποτικών κρατών ενώ αναδεικνυόταν εντονότερα στις παιδαγωγικές θεωρίες της περιόδου. Η υπεράσπιση δηλαδή των γυναικών παύει να περιορίζεται κατά την περίοδο του Διαφωτισμού μόνο στις Ακαδημίες και στον εκδοτικό χώρο και αποτελεί ένα πρόβλημα στο οποίο γίνεται προσπάθεια να δοθεί λύση μέσω της διάνοιξης περισσότερων ευκαιριών εκπαίδευσης σε έναν μεγαλύτερο αριθμό γυναικών.

Ο Vallisneri αναγνωρίζει πως η περίοδος που ζει είναι πράγματι μια περίοδος αμφισβήτησης και εκσυγχρονισμού, καθώς, όπως παρατηρεί, η θέση των γυναικών αλλά και το εάν ή όχι θα ήταν αναγκαίο να λαμβάνουν εκπαίδευση συνιστούν θέματα συζήτησης ανδρών και γυναικών. Για τον Vallisneri ο αποκλεισμός των γυναικών αποτελούσε παραβίαση των φυσικών νόμων, ερχόταν σε αντίθεση με κάθε λογική και επηρέαζε αρνητικά την κοινή ωφέλεια[140]. Επίσης, αναγνωρίζει πως ο ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός γυναικών, που είχαν διακριθεί στα γράμματα, αποτελούσε μια ιδιαιτερότητα του ιταλικού χώρου και εξαιτίας αυτών των γυναικών, που αποτελούσαν μάλιστα απόδειξη πως οι γυναίκες είχαν τις ικανότητες να διακριθούν στο πεδίο της επιστήμης, και ακόμη ότι το ζήτημα της συγκεκριμένης αντιπαράθεσης δεν ήταν καθόλου *«παράδοξο»* όπως το είχε στην αρχή χαρακτηρίσει ο ίδιος στην εισαγωγική του ομιλία για το ζήτημα[141]. Μέσα από το λόγο του φανερώνει πως είχε αρχίσει να συνειδητοποιείται από την ιταλική κοινωνία πως οι γυναίκες μπορούσαν να διακρίνονται στις επιστήμες. Ο διάλογος εντάσσεται στο κλίμα του Διαφωτισμού και αναδεικνύει πως, ήδη οι σύγχρονοι διανοούμενοι, εντός και εκτός του ιταλικού χώρου, είχαν αντιληφθεί πως η εκπαίδευση των γυναικών και η διάκρισή τους στα γράμματα αποτελούσε μια ιδιαιτερότητα, που εντοπιζόταν στον ιταλικό χώρο σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές περιοχές και πόλεις και πως αυτό αποτελούσε κριτήριο ανωτερότητας.

Η συγκεκριμένη διένεξη στην Ακαδημία των *Ricovrati* αναδεικνύει το ζήτημα του ολοένα αυξανόμενου αριθμού γυναικών που, είτε μέσω του γραπτού λόγου είτε σε ιδιωτικές συζητήσεις (*conversazioni*), έσπευδαν να δείξουν πως, οι άνδρες και η πολιτική που ασκούσαν, συνδεόταν με τον αποκλεισμό των γυναικών από την

[140] Vallisneri, «Judgment on the Problem Rendered by said Signor Antonio Vallisneri», στο *The Contest for Knowledge*, σ. 99.

[141] Antonio Vallisneri, «Introduzione del signor Antonio Vallisneri», στο *Discorsi academici*, σ. 2-3. Agnesi et alia, *The Century of Women*, σ. 31. Ο Vallisneri, υποδεικνύει πως μέσα στο ακροατήριο βρισκόταν και ένας βενετός συγγραφέας, ο οποίος είχε συγγράψει έργο που ήταν αφιερωμένο στα έργα γυναικών ποιητριών. Όπως αναφέρει η R. Messbarger έπειτα από την υπόδειξη της Elisabetta Graziosi και της Marta Cavazza, ο συγγραφέας αυτός ήταν ο Giovanni Battista Recanati και το έργο στο οποίο αναφέρθηκε ο Vallisneri ήταν το *Poesie italiane di rimatrici viventi racolte da Teleste Ciparissian Pastorale Arcade*, Sebastiano Coleti, Βενετία 1716, πβ. *The Contest for Knowledge*, σ. 80, υποσημ. 27.

εκπαίδευση και τη σπουδή τους με τις ελευθέριες τέχνες. Ο Vallisneri καταδεικνύει πως ένα από τα επιχειρήματα που αναδεικνύεται κατά τη διεξαγωγή αυτής της αντιπαράθεσης αναφορικά με τον αποκλεισμό τους από την εκπαίδευση αποτελούσε το γεγονός πως, εξαιτίας *«της απατηλής πολιτικής»,* οι γυναίκες λόγω *«καθαρής αδικίας»*, από πολύ μικρή ηλικία αντί να τούς δίδεται η ευκαιρία όπως και στους άνδρες να διδάσκονται *«τις γλώσσες και τις επιστήμες»,* καταδικάζονταν με περιορισμό στην οικιακή σφαίρα δηλαδή *«στη βελόνη, στην κλωστή και σε άλλα κουραστικά οικιακά καθήκοντα»* [142].

Το παράδειγμα της απασχόλησης των γυναικών με τη βελόνη και την κλωστή, ως επαναλαμβανόμενο μοτίβο των γυναικείων καθηκόντων, ήδη από τον 15ο αιώνα, συνεχίζεται να χρησιμοποιείται από τους άνδρες και τις γυναίκες συγγραφείς και κατά τον 18ο αιώνα. Οι άνδρες από τη μία πλευρά χρησιμοποιούσαν αυτό το παράδειγμα ως τη βέλτιστη μορφή ενασχόλησης των γυναικών, ενώ οι γυναίκες το ερμήνευαν ως την πιο αντιπροσωπευτική μορφή καταπίεσής τους εκ μέρους των ανδρών. Η αναντιστοιχία μεταξύ οικιακής και δημόσιας σφαίρας και αυτός ο τύπος περιορισμού των γυναικών σε κοπιώδη και χρονοβόρα οικιακά καθήκοντα, αποτελούσε θέμα συζήτησης και αμφισβήτησης για περισσότερο από δύο αιώνες.

Εκτός όμως από τις παρεμβάσεις των γυναικών υπέρ του ζητήματος της γυναικείας εκπαίδευσης ο Guglielmo Camposiampiero, διευθυντής της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου της Πάδοβας, συμμετείχε στην αντιπαράθεση που έλαβε χώρα στην Ακαδημία, υποστηρίζοντας το αίτημα για την πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση. Απευθυνόμενος ευθέως στις γυναίκες που βρίσκονταν στο ακροατήριο, υποστήριξε τη θέση υπέρ της αποδοχής των γυναικών στις σπουδές των επιστημών και των καλών τεχνών. Ο ίδιος υποστηρίζει πως δεν ήταν απλά αναγκαιότητα η αποδοχή των γυναικών στις σπουδές αλλά ζήτημα *«κοινής ωφέλειας».* Ο Camposampiero, εμμένοντας στην άποψή του, καταδεικνύει πως μόνο ο *«κοινός όχλος και οι αμαθείς»* υποστηρίζουν πως οι γυναίκες δεν έπρεπε να λαμβάνουν εκπαίδευση, σημειώνοντας με έμφαση πως μόνο έτσι θα μπορούσαν να υπηρετηθούν οι νόμοι της δημοκρατίας και ακόμη πως η παραμονή των γυναικών στην αμάθεια θα μπορούσε να επιφέρει

[142] *«in tal maniera vedremo, se con ragione bruscamente rampognino, e forte si dolgano della storta ingannatrice Politica, e della pretta ingiustizia, che (a loro detta) gli Uomini fanno, condannandole nel più bel fiore degli anni, all' ago, al fuso, all' arcolajo, e alle dimentiche penose cure*», πβ. Antonio Vallisneri, «Introduzione del signor Antonio Vallisneri», στο *Discorsi academici*, σ. 4.

αρνητικές επιπτώσεις στην κοινωνία[143]. Υποστηρίζει, επίσης, πως η μάθηση είναι το μέσον που μπορούσε να επιφέρει το *«κοινό καλό»* σε όλες τις εκφάνσεις του κοινωνικού, του πολιτικού και του οικονομικού βίου του ανθρώπου. Η εκπαίδευση είχε τη δυνατότητα, κατά τον ακαδημαϊκό, να αλλάζει τους κανόνες τις φύσης, τους νόμους της πολιτείας και τις συνήθειες των ανθρώπων και με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσε να καταστεί δυνατόν να επικρατήσει το ευρύτερο καλό στην κοινωνία[144].

Στόχος του Camposiampero δεν ήταν να αποδείξει πως οι γυναίκες μπορούσαν να διαπρέψουν στα διάφορα πεδία της επιστήμης. Αυτό άλλωστε αποδεικνυόταν και από πολλά παραδείγματα ευρυμαθών ιταλίδων γυναικών, που διέπρεψαν στις επιστήμες, όπως, λ.χ. η Elena Cornaro Piscopia και η Clelia Grilo Borromea,[145] παραδείγματα που δεν επέτρεπαν σε κανέναν να αμφισβητήσει την ικανότητα των γυναικών στη μάθηση[146]. Παράλληλα, αναφέρεται και σε πολλές άλλες διαπρεπείς γυναίκες από την ελληνορωμαϊκή παράδοση, από το Μεσαίωνα αλλά και από τον ιταλικό χώρο[147].

Ο Camposiampero εντοπίζει πως οι γυναίκες ήταν αποκλεισμένες από τις σπουδές, εξαιτίας τριών παραγόντων: του νόμου της φύσης[148], του γραπτού νόμου και

---

[143] Camposiampiero, «Discorso Accademico del Signor Guglielmo Camposampiero in favore degli Studi delle donne», στο *Discorsi academici*, σ. 17-8.

[144] Camposiampiero, «Discorso Accademico del Signor Guglielmo Camposampiero», σ. 18-9.

[145] Η Clelia Grillo Borromea (1684-1777), ήταν πατρικία με μεγάλη μόρφωση. Ίδρυσε την Accademia *Clelia Vigilantium*, που ήταν Ακαδημία φιλοσοφίας και μαθηματικών. Η Ακαδημία δεν επέδειξε εκδοτικό και συγγραφικό έργο, πβ. Grillo Clelia: Guido G. Fagioli Vercellone, *Dizionaro Biografico degli Italiani*, Istituto della Enciclopedica Italiana, τ. 59, (2002), http://www.treccani.it/enciclopedia/clelia-grillo_(Dizionario-Biografico)/ [ημερ. εισόδου: 24/2/2018]. Η Barromea, γνώριζε άριστα επτά γλώσσες, λατινικά, γαλλικά, αγγλικά, ολλανδικά, ισπανικά, αραβικά και τη μητρική της γλώσσα, την ιταλική. Στην Ακαδημία της πρόεδρος ήταν ο Antonio Vallisneri, όπου λάμβαναν χώρα ομιλίες και συζητήσεις σε μορφή αντιπαράθεσης με στόχο την εξάσκηση της ρητορικής τέχνης σε ζητήματα που αφορούσαν τη φιλοσοφία, την ποίηση και τις επιστήμες. Η Borromea είχε επίσης, δυο αδελφές εξίσου μορφωμένες, την Theresia Grilo-Pamfili, μέλος της Ακαδημίας των *Arcadi* με το ψευδώνυμο Irena Pamisia και την κόμισσα Generva που είχε λάβει επίσης εξαιρετική μόρφωση, πβ. John George Keysler, *Travels Through Germany Bohemia Hungary, Switzerland, Italy, and Lorrain. Giving a True and Just Description of the State of those Countries; Their Natural, Literary and Political History, Manners, Laws, Commerce, Manufactures, Painting, Sculpture, Architecture, Coins, Antiquities, Curiosities of Art and Nature*, μτφρ. Από τη 2η έκδοση στα γερμανικά, G. Keith, Λονδίνο 1760, σ. 398-99.

[146] Camposampiero, «Discorso Accademico del Signor Guglielmo Camposampiero, Patrizio Padovano, Da lui recitato nell' Accademia de' Ricovrati, il dì 16 Giugno 1723. Che debbono ammettersi le Done allo Studio delle Scienze, e delle belle Arti», στο *Discorsi accademici*, σ. 7-8.

[147] Camposampiero, «Discorso Accademico del Signor Guglielmo Camposampiero», στο *Discorsi accademici*, σ. 14-5. Ανάμεσα στις γυναίκες στις οποίες αναφέρθηκε ήταν η ποιήτρια Laura Battiferri (1523-1589), η ηθοποιός και συγγραφέας Isabella Andreini (1562-1604), η μοναχή και συγγραφέας Arcangela Tarabotti (1604-1652), όπως και πολλές άλλες γυναίκες προερχόμενες κυρίως από την αρχαία ελληνική και τη ρωμαϊκή παράδοση.

[148] Η αναφορά στους νόμους της φύσης αποτελούσε ένα από τα βασικά επιχειρήματα που εδραίωναν την κατωτερότητα των γυναικών έναντι των ανδρών. Σύμφωνα με τους νόμους της φύσης, ο Θεός δημιούργησε όλα τα όντα με βάση την ιεραρχία, με τον άνδρα να βρίσκεται στην ανώτερη κλίμακα και

εξαιτίας του εθιμικού δικαίου[149]. Εστίαζε βέβαια την προβληματική του στις προκαταλήψεις των ανδρών σχετικά με τον αποκλεισμό των γυναικών από τη μάθηση, καθώς αυτοί φοβούνταν πως θα έχαναν την κυριαρχία και τη δύναμή τους[150]. Στην ομιλία του υποστηρίζει την πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση, καθώς με τα επιχειρήματά του καταδεικνύει πως οι γυναίκες έχουν τις διανοητικές ικανότητες αλλά και πως οι προαναφερθέντες παράγοντες ήταν εκείνοι που τίς καταδικάζουν στην αμάθεια. Χρησιμοποιώντας παραδείγματα από την εκκλησιαστική παράδοση και τη *Γένεση*, από τον Δάντη, τον Pietro Bembo, από την αρχαιοελληνική φιλοσοφία, και χρησιμοποιώντας αυθεντίες όπως ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης, ενισχύει με τον τρόπο αυτόν τα επιχειρήματά του για την αποδοχή των γυναικών στην εκπαίδευση. Επεκτείνει επίσης, τα επιχειρήματά του, επιδοκιμάζοντας και τη συμμετοχή των γυναικών στη διοίκηση.

Παρόλο που υποστηρίζει την εκπαίδευση των γυναικών, εκφέρει ωστόσο το επιχείρημα πως σε καμία περίπτωση εκείνος ή η Ακαδημία δεν ισχυρίζονται πως όλες οι γυναίκες θα έπρεπε να λαμβάνουν ευρύτατη μόρφωση. Αντιθέτως, περιορίζει την αποδοχή των γυναικών σε έναν περιορισμένο αριθμό, δηλαδή σε εκείνες που προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Η Rossi και η Agnesi όμως στηρίζουν αντίθετα την καθολική πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση, χωρίς δηλαδή αυτή να υπόκειται σε περιορισμούς λόγω κοινωνικής καταγωγής. Ταυτόχρονα, ο Camposiampero αναφέρθηκε και στη μη αναλογικότητα πρόσβασης και των ανδρών στην εκπαίδευση για να υποστηρίξει την αντίστοιχη μη καθολική πρόσβαση των γυναικών στη γνώση. Δεν θεωρούσε πως ήταν θεμιτό όλοι να σπουδάζουν, αλλά μόνο όσοι είχαν πραγματικά την ικανότητα και τη σκοπιμότητα να το κάνουν, καθώς κάποιοι μοιραία έπρεπε να ασχοληθούν με πιο πρακτικά και τεχνικά επαγγέλματα, όπως και με την καλλιέργεια της γης[151].

τη γυναίκα σε υποδεέστερη από αυτόν, εξαιτίας την αδύναμης σωματικής της φύσης και κατ' επέκταση και πνευματικής και ως εκ τούτου όφειλαν να περιορίζονται μόνο στις γυναικείες ασχολίες, πβ. Constance Jordan, *Renaissance Feminism. Literary Texts and Political Models*, Cornell University Press, Ithaca και Λονδίνο 1990, σ. 65-6. Justin E. H. Smith, *Nature, Human Nature, & Human Difference*, Princeton University Press, Princeton και Οξφόρδη 2015. Margo Hendricks, Patricia Parker (επιμ.), *Women, 'Race', and Writing in the Early Modern Period*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1994.

[149] Camposampiero, «Discorso Accademico del Signor Guglielmo Camposampiero», στο *Discorsi accademici*, σ. 12.

[150] Camposiampiero, «Discorso Accademico del Signor Guglielmo Camposampiero», στο *Discorsi accademici*, σ. 16.

[151] Camposiampiero, «Discorso Accademico del Signor Guglielmo Camposampiero», στο *Discorsi accademici*, σ. 8-9. Messbarger, *The Century of Women*, σ. 33-4.

Σε αυτό το σημείο είναι πολύ ενδιαφέρουσα η τοποθέτηση της Aretafila Savini de' Rossi, η οποία, με πολύ καθαρό και άμεσο τρόπο, τοποθετείται κατά της έμφυλης και κοινωνικής διάκρισης αναφορικά με την εκπαίδευση των γυναικών, υποστηρίζοντας την πρόσβαση στην εκπαίδευση όλων των γυναικών και όχι μόνο εκείνων που προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Η υποστήριξη της καθολικής πρόσβασης και για τα δυο φύλα ανεξαρτήτως οικονομικής και κοινωνικής προέλευσης, εκδηλώνεται όπως θα δούμε στην Ιταλία από το 1760 και μετά όταν παιδαγωγοί, όπως ο Pierdomenico Soresi, εκδηλώνουν την αναγκαιότητα για μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος και για τη διάδοση της εκπαίδευσης σε ένα μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού των μοναρχικών κρατών της Ιταλίας μέσω της ίδρυσης και της εδραίωσης της «δημόσιας εκπαίδευσης».

Η Rossi αναφέρει για να στηρίξει το επιχείρημά της αναφορικά με την ισότιμη πρόσβαση των γυναικών στη μάθηση, πως ο Θεός δημιούργησε όλους τους ανθρώπους ίσους και αυτός αποτελούσε έναν από τους κύριους λόγους που δεν έπρεπε να επιτρέπεται η εκπαίδευση μόνο στις γυναίκες που ανήκουν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στην Απολογία της: *«Ο Θεός δημιούργησε τις ψυχές μας ίσες, δίνοντάς τους τις ίδιες δυνάμεις* […] *κανένας δεν μπορεί δίκαια να αρνηθεί στις γυναίκες ό,τι οδηγεί στη γνώση του εαυτού και στο αίσθημα της αξιοπρέπειας. Η φύση ήταν μεροληπτική στην απονομή των δώρων της απέναντι στον φτωχό, τον πλούσιο, τον ευγενή ή τον πληβείο, αλλά όπως έχει αποδειχθεί από ανθρώπους με σπάνιο ταλέντο που κατορθώνουν να ανατρέψουν την τύχη τους, και που συνεχώς πιέζουν τους εαυτούς τους να προχωρήσουν πιο μπροστά από όσους δεν τους λείπει ούτε η καλή καταγωγή ούτε το ταλέντο»*. Η Rossi παραθέτει μάλιστα και το παράδειγμα ενός αγρότη από το Fiesole που ονομαζόταν Pippo. Ο αγρότης εργαζόταν στη γη καθημερινά, όμως, επειδή είχε τη διάθεση και το ταλέντο, μελετούσε παράλληλα με τις εργασίες του και έγινε μαθηματικός και αστρονόμος, ενώ έμαθε μόνος του πολύ καλά την αρχαία ελληνική γλώσσα. Κατά τη Rossi έπρεπε να δίδεται η ίδια δυνατότητα στις γυναίκες, δηλαδή να μπορούν, εφόσον το επιζητούν να λαμβάνουν εκπαίδευση, καθώς ανεξαρτήτως καταγωγής, οι γυναίκες θα μπορούσαν να χρησιμοποιούν τις γνώσεις που θα αποκτούσαν κατάλληλα, ωφελώντας την κοινωνία, την οικογένειά τους και τον εαυτό τους[152].

[152] Aretafila Savini de' Rossi, «Apologia in favore degli Studi delle Donne, contra il precente Discorso Del Signor Gio. Antonio Volpi, Scritta dallaSignora Aretafila Savini de' Rossi, Dama Sanese ad un Cavaliere», στο *Discorsi Accademici*, σ. 54-5.

Το αντίθετο επιχείρημα υποστήριξε ο Volpi. Ο πρόεδρος της Ακαδημίας Vallisneri, τού είχε αναθέσει το πιο δύσκολο εγχείρημα, όπως ο ίδιος σημείωνε, να υποστηρίξει πως οι γυναίκες δεν πρέπει να λαμβάνουν εκπαίδευση. Ο ακαδημαϊκός θεωρούσε πως η ανάθεση αυτή ήταν τιμητική για εκείνον, λόγω της δυσκολίας εξεύρεσης επιχειρημάτων εναντίον στη γενίκευση της γυναικείας εκπαίδευσης. Σε γενικές γραμμές υποστήριξε πως οι γυναίκες δεν θα έπρεπε να έχουν καθολική πρόσβαση στην εκπαίδευση, καθώς η έλλειψή της όχι μόνο κακό θα μπορούσε να προκαλέσει, αλλά αντιθέτως, θα ήταν επωφελής για τις ίδιες αλλά και στην ίδια την κοινωνία και στη Δημοκρατία[153]. Υποστήριξε πως μόνο ορισμένες γυναίκες, όπως οι παρούσες στο ακροατήριο, έπρεπε να έχουν τη δυνατότητα να εκπαιδεύονται, καθώς πληρούσαν τις προδιαγραφές, είχαν ευγενική καταγωγή και οξύνοια, εξαιτίας της καταγωγής τους. Όπως σημειώνει, τα επιχειρήματα που παρουσίαζε με την ομιλία του *«δεν αφορούν τις επιφανείς γυναίκες που με ακούνε, που έχουν αποδείξει πως ανήκουν πάνω από την κοινή μάζα των γυναικών, μέσω του μεγαλειώδους αίματός τους* [καταγωγής]*, μέσω της εκπαίδευσής τους, και του μεγαλείου του πνεύματός τους,* [επομένως] *σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να αρμόζουν σε εκείνες όσα πρόκειται να πω για τη γυναικεία μάζα, γιατί όπως ξέρουν πολύ καλά δεν υπάρχει νόμος ή παράδοση στον κόσμο τόσο αυστηρή που να μην προβλέπει εξαιρέσεις σε όσους είναι προικισμένοι και έχουν σπάνιες αξίες»*[154].

Χρησιμοποιώντας αυτό το τέχνασμα, στον προφορικό του λόγο, τη διάσταση δηλαδή μεταξύ των γυναικών-εξαιρέσεων και όλων των υπολοίπων γυναικών που δεν είχαν αυτά τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, επιβεβαιώνει πως η πρόσβαση στην εκπαίδευση σε καμία περίπτωση δεν ήταν ορθό να είναι καθολική, αλλά μόνον περιορισμένη. Διαχώριζε επομένως τις γυναίκες σε δύο κατηγορίες, τις άξιες και τις μη άξιες για εκπαίδευση. Στα σχόλια των υποσημειώσεών της Rossi στην ομιλία του Volpi, τον χαρακτήρισε ως έναν κόλακα, που εξαπατά το ακροατήριο, προκειμένου να μη δυσαρεστήσει τις γυναίκες που βρίσκονταν σ' αυτό και ενώπιόν του. Παράλληλα, η στάση του Volpi ενδεχομένως να στόχευε στη δημιουργία εντυπώσεων και συναισθημάτων ανωτερότητας σε μια συγκεκριμένη μερίδα γυναικών, που ανήκαν στις

[153] Volpi, «Women should not be admitted to the study of the science and the liberal arts. An academic discourse by Signor Giovanni Antonio Volpi», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 90.
[154] Volpi, «Women should not be admitted», σ. 82.

ελίτ, συγκριτικά με τις υπόλοιπες γυναίκες που ανήκαν στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα[155].

Πολλά από τα επιχειρήματα του Volpi λάμβαναν ερείσματα από την αρχαιοελληνική φιλοσοφία και σκέψη και κυρίως από τον Αριστοτέλη όπως και από τις ιατρικές θεωρίες του Γαληνού για τους χυμούς του ανθρώπινου σώματος. Η έννοια της παράδοσης και του εθίμου, *«il costume»*, είναι κεντρικές σε όλα τα επιχειρήματα στην ομιλία του και καταδείκνυαν πως η θέση των γυναικών και ο αποκλεισμός τους από την εκπαίδευση ήταν αποτέλεσμα τήρησης εθιμικών τύπων. Όπως σημειώνει, ήδη από την αρχαιότητα συνηθιζόταν οι άνδρες να εκπαιδεύονται στο σώμα και στο νου, ώστε εξοπλισμένοι με γνώσεις και ικανότητες να απαλλάσσουν με αυτόν τον τρόπο το *«ευγενές φύλο από τους κινδύνους και την κούραση που εκπορευόταν από την εκπαίδευση»*[156].

Σε αυτό το επιχείρημα η Rossi προσθέτει πως αυτή η παράδοση, προερχόμενη από την αρχαιότητα, έπρεπε να απορριφθεί, καθώς, ούτως ή άλλως, δεν ήταν και η πρώτη φορά που οι *«μοντέρνοι διόρθωναν μίαν ιδέα των αρχαίων»*[157]. Η πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση αποτελούσε δείγμα εκσυγχρονισμού και προόδου, μια άποψη που εκφράζεται συχνά από τους συγγραφείς, ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Η Rossi αντιπροσωπεύει τους μοντέρνους σ' αυτήν την αντιπαράθεση, πιθανώς επηρεασμένη από τις νέες επιστημονικές ανακαλύψεις και την φιλοσοφία του Καρτέσιου όπως και ο Camposampiero, ο οποίος στην ομιλία του υποστήριξε πως ήταν καιρός να μην υιοθετούνται όλες οι συνήθειες των αρχαίων, όπως για παράδειγμα, η συνήθεια της απαγόρευσης της πρόσβασης των γυναικών στη γνώση και στη μάθηση. Η Rossi αποδεχόταν πως δεν υπήρχε νόμος που να απαγόρευε τη γυναικεία εκπαίδευση, όμως υποστήριζε πως η παράδοση γενικότερα και το εθιμικό δίκαιο ήταν πιο ισχυρά από τους νόμους και αυτή ήταν και η αιτία αποκλεισμού των γυναικών από την εκπαίδευση. Στόχος της ήταν δηλαδή η αλλαγή της νοοτροπίας, που πρόκυπτε από την παράδοση. Από την άλλη πλευρά ο Volpi, με τις αναφορές του στις αρχαίες συνήθειες, εκπροσωπεί τους αρχαίους σε αυτήν τη διαμάχη, καθώς στήριξε την

[155] Volpi, «Women should not be admitted», σ. 82.
[156] Volpi, «Prefazione», στο *Discorsi accademici*, σ. 28-9. Volpi, «Women should not be admitted to the study of the science and the liberal arts. An academic discourse by Signor Giovanni Antonio Volpi», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 81-2.
[157] *«Non sarebbe la derni hanno corretto gli Antichi prima cosa nella qual i moderni»,* στο Volpi, «Che non debbano», στο *Discorsi accademici*, υποσημ. 4 σ. 29.

επιχειρηματολογία του κατά των σπουδών των γυναικών σε έννοιες όπως η παράδοση και το έθιμο[158].

Η υιοθέτηση από την πλευρά της Rossi της θέσης υπέρ των μοντέρνων και των γυναικών στο πλαίσιο της *Querelle des anciens et des modernes* όπως και στην *Querelle des Femmes,* αυτομάτως τής προσέδιδε κύρος ως συγγραφέα και διανοουμένης, καθώς οι δυο αυτές αντιπαραθέσεις αποτελούσαν από τα πιο δημοφιλή θέματα προς αντιπαράθεση στο πλαίσιο της «*Πολιτείας των Γραμμάτων»*[159]. Η διπλή τοποθέτησή της κατά των ανδρών, και η στάση της εναντίον της παράδοσης, την καθιστά καταρχήν τολμηρή για την επιλογή της αυτήν αλλά και πιθανότατα έναν ικανό «*συνομιλητή»* στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης, λόγω των επιχειρημάτων της. Η φιλοσοφική σκέψη του Καρτέσιου αναφορικά με τη σχέση σώματος και νου, αποτελούσαν επιχειρήματα που εργαλειοποιήθηκαν από άνδρες και γυναίκες συγγραφείς, που υποστήριζαν τις δυνατότητες του γυναικείου νου στη μάθηση και στη νόηση εξίσου με τους άνδρες[160].

Στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης, ο Volpi υποστηρίζει επίσης, πως οι γυναίκες υποτάχθηκαν οικειοθελώς στην αμάθεια χωρίς καμία αντίδραση ή αντίσταση σ' αυτό το πολιτικό και το κοινωνικό καθεστώς, εξαιτίας, αφενός της φυσικής και όχι της διανοητικής τους αδυναμίας και αφετέρου εξαιτίας της επίγνωσης των ελάχιστων δυνατοτήτων τους. Γνωρίζοντας τον εαυτό τους, απέφευγαν επίπονες και επικίνδυνες δραστηριότητες και αφιερώνονταν εξολοκλήρου σε αυτό που ήταν από τη φύση τους προορισμένες και ικανές να πράξουν, συγκεκριμένα αφοσιώνονταν στη φροντίδα του νοικοκυριού τους και στην πιο ενάρετη ενασχόληση, *«τη βελόνη και την κλωστή»*. Η Rossi διαψεύδει το επιχείρημα αυτό του περιορισμού τους στον οικιακό χώρο, μιλώντας εκ μέρους όλων των γυναικών, παρουσιάζοντάς τες ως μια *«κοινότητα»* ανθρώπων (*commune),* την οποία η ίδια εκπροσωπεί. Θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε πως η Rossi στο σημείο αυτό δημιουργεί μια νοερή «φαντασιακή γυναικεία αδελφότητα», που συνέδεε όλες τις γυναίκες σε έναν κοινό στόχο, στην πρόσβασή τους δηλαδή στην εκπαίδευση, καθώς εκείνες ουδέποτε συμφώνησαν στην απαγόρευση της πρόσβασής τους στις σπουδές. Ο Volpi υποστήριξε επίσης πως οι γυναίκες δεν είναι υποταγμένες στους άνδρες ούτε τούς στέρησαν εκείνοι τη

[158] Volpi, «Che non debbono ammetersi», σ. 30
[159] Helena Taylor, «Ancients, Moderns, Gender: Marie-Jeanne L' Héritier's 'Le Parnasse Reconnoissant, ou, le Triomphe de Madame des-Houlières», *French Studies,* LXXI, I (2016), σ. 15.
[160] Erica Harth, *Cartesian Women. Versions and Subversions of Rational Discourse in the Old Regime,* Cornell University Press, Ithaka και Λονδίνο 1992, σ. 80-1.

δυνατότητα να λαμβάνουν εκπαίδευση, αντίθετα το δικαίωμα αυτό το εκχώρησαν εκείνες στους άνδρες, καθώς ήθελαν να είναι υποταγμένες σ' αυτούς[161].

Ο Volpi στηρίζει τα επιχειρήματά του κατά της γυναικείας εκπαίδευσης, υποστηρίζοντας γενικά πως, εάν οι γυναίκες γίνονταν μέτοχοι της γνώσης και η εκπαίδευσή τους επεκτεινόταν σε μια μεγαλύτερη μερίδα γυναικών, τότε θα κινδύνευε το ανθρώπινο γένος και η διατήρηση της κοσμιότητας της κοινωνίας των πολιτών. Πιο συγκεκριμένα, κατά τον ίδιο, η μόρφωση των γυναικών θα μπορούσε να επιφέρει μεγάλο κίνδυνο και να διαταραχθεί η οικογενειακή και η κοινωνική ευρυθμία της κοινωνίας, η οικογενειακή συνέχεια, καθώς οι γυναίκες, εάν λάμβαναν εκπαίδευση δεν θα είχαν καμία πρόθεση πλέον να συνάπτουν γάμο, να γίνονται μητέρες, με αποτέλεσμα την κατάρρευση της ίδιας της κοινωνίας. Οι γυναίκες θα επιζητούσαν δηλαδή *«να ζουν σε καθεστώς ελευθερίας»*, απειλώντας την κοινωνική ισορροπία[162].

Η Rossi αντικρούει το επιχείρημα του Volpi πως υπήρχε το ενδεχόμενο η εκπαίδευση να αλλοιώσει το χαρακτήρα των γυναικών, καθιστώντας τες μισάνθρωπες, κακές και αδιάφορες συζύγους, ανεπαρκείς στα οικιακά και στα συζυγικά τους καθήκοντα, λόγω μιας ενδεχόμενης απόλυτης αφοσίωσής τους στις σπουδές και στα γράμματα, μια ενασχόληση που μπορούσε ακόμη και να αλλοιώσει την εξωτερική τους ομορφιά και ευρωστία. Η συγγραφέας απαντά πως με τη μόρφωση τα έμφυτα πάθη, που ενυπάρχουν σε όλους ανεξαιρέτως τους ανθρώπους, θα μπορούσε να αμβλύνονται μόνο μέσω της μαθησιακής διαδικασίας και της εκπαίδευσης. Εάν ο άνθρωπος λαμβάνει μόρφωση, τότε οι κακίες διορθώνονται και μπορεί κανείς να διακρίνει το κακό από το καλό, το δίκαιο από το άδικο αλλά και να μπορεί να συνεισφέρει αποτελεσματικά προς όφελος της οικογένειας, της κοινωνίας και της δημοκρατίας[163].

Οι υπερασπίσεις των γυναικών του 16ο και 17ο αιώνα είχαν ως στόχο να προκρίνουν το επιχείρημα της υπεροχής των γυναικών έναντι των ανδρών. Η Rossi δεν αναφέρεται στην υπεροχή των γυναικών, όπως είχαν κάνει άλλες προγενέστερες συγγραφείς όπως η Lucrezia Marinella και η Arcangela Tarabotti. Αντιθέτως, η σκέψη της εδράζεται στο πλαίσιο του *«διαφωτιστικού ουμανισμού»* (*enlightened humanism),*

[161] *«Questo accordo delle Donne è un' ingegnoso supposto del Signor Volpi, il quale non troverà certo memoria di tal rinunzia fatta dal nostro Comune al diritto di studiare»,* στο Volpi, «Che non debbono ammetersi», υποσημ. 10, σ. 32.
[162] Volpi, «Che non debbono ammetersi», σ. 35-6.
[163] Aretafila Savini de' Rossi, «Apology in Favor of Studies for Women, Against the Preceding Discourse by Signor Giovanni Antonio Volpi, Written to a Gentleman by Signora Aretafila de' Rossi, Sienese Lady», στο *The Contest for Knowledge*, σ. 108-9. Aretafila Savini de' Rossi, «Apologia in favore degli Studi delle Donne, contra il precente Discorso Del Signor Gio. Antonio Volpi, στο *Discorsi Accademici*, σ. 50-2.

βάσει του οποίου προτεινόταν πως η ισότιμη πρόσβαση των δύο φύλων στην εκπαίδευση θα μπορούσε να επιφέρει ευημερία και ευτυχία στο σύνολο της κοινωνίας. Ο Volpi στήριξε την επιχειρηματολογία του κατά της εκπαίδευσης των γυναικών παρουσιάζοντας τον κίνδυνο να χάσουν οι γυναίκες τον ρόλο τους και τη θηλυκή τους ταυτότητα και να αρχίσουν να συμπεριφέρονται ως άνδρες. Εστίασε την κινδυνολογική του επιχειρηματολογία στο πως εάν οι γυναίκες λάβουν εκπαίδευση, αυτές δεν θα θέλουν να συνάψουν γάμο, επειδή η εκπαίδευση θα τούς πρόσφερε ανεξαρτησία. Η μη σύναψη γάμων, κατά τον Volpi, θα συνιστούσε όμως κίνδυνο για τη Δημοκρατία, λόγω έλλειψης απογόνων και της συνεπούς διατάραξης της ισορροπίας και αρμονίας της, εάν υπήρχαν πολλές ανύπανδρες γυναίκες[164].

Η Rossi αντίθετα στηρίζει τη θέση της με το επιχείρημα πως οι γυναίκες που έχουν αποκτήσει μόρφωση δε θα χάσουν την ιδιότητά τους και τα χαρακτηριστικά γνωρίσματά τους ως γυναίκες, ούτε θα παύσουν να παντρεύονται, αντιθέτως θα αποκτήσουν την ικανότητα να επιλέγουν πιο σοφά το σύζυγό τους και μάλιστα κάποιον άξιό τους, κάποιον που να είναι εξίσου μορφωμένος με εκείνες. Με αυτόν τον τρόπο, εξαιτίας των κοινών ενδιαφερόντων, οι γάμοι θα καθίσταντο περισσότερο ισχυροί και οι οικογενειακοί δεσμοί θα ενδυναμώνονταν. Η δυνατότητα επιλογής του κατάλληλου συζύγου θα είχε ως αποτέλεσμα τη μεγαλύτερη οικογενειακή σταθερότητα και αγάπη αλλά και σημαντικό όφελος προς τις μελλοντικές γενεές. Οι μητέρες, όντας εξοπλισμένες με γνώσεις, θα αποκτούσαν τη δυνατότητα να διδάσκουν οι ίδιες τα παιδιά τους με συνέπεια να ανατρέφουν χρηστά τέκνα[165]. Ακόμη, απορρίπτει τη θεωρία του Γαληνού σχετικά με του χυμούς του ανθρωπίνου σώματος, βάσει της οποίας ο Volpi και πολλοί πριν από αυτόν, στήριξαν τα επιχειρήματά τους σχετικά με τη σωματική, πνευματική και ψυχική κατωτερότητα των γυναικών και ως εκ τούτου τη μη αποδοχή τους στην εκπαίδευση. Η σύνδεση της ασθενούς γυναικείας φύσης με την έλλειψη των διανοητικών ικανοτήτων, κατά τη Rossi, αποτελεί μια ξεπερασμένη ρητορική καθώς, όπως είχε αποδειχθεί, οι ικανότητες του ανθρώπου στη μάθηση δεν συνδέονταν με το σώμα αλλά με τις δυνατότητες που προσφέρονται σ' αυτόν[166].

Ο «διάλογος» που αναπτύσσεται μεταξύ των κειμένων του Volpi και της Rossi στηρίζεται και σε άλλα επιχειρήματα. Ο Volpi, χρησιμοποιώντας μισογυνικά

[164] Rossi, «Apology», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 110-11.
[165] Rossi, «Apology», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 110-11.
[166] Rossi, «Apologia», στο *Discorsi Accademici*, σ. 63. Rossi, «Apology», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 11. Για την θεωρία των χυμών, πβ. Wirsner-Hanks, *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη*, σ. 54-5.

τεχνάσματα, υποστηρίζει πως, εάν οι γυναίκες μορφώνονταν και μελετούν τη φιλοσοφία μπορεί τότε να αντιλαμβάνονται τον κίνδυνο και τον πόνο που ενέχει μια εγκυμοσύνη και δε θα αναπτύσσουν τη θέληση να αποκτούν απογόνους[167]. Εάν λαμβάνουν μόρφωση, τότε θα επιδιώκουν να ζουν ανεξάρτητες, δίχως να ενδιαφέρονται για το άλλο φύλο. Η εκπαίδευση πρέπει να αφορά τις *«virago»,* δηλαδή σε όσες γυναίκες, κατ' αυτόν, υπερισχύει η ανδρική φύση έναντι της γυναικείας, σε εκείνες δηλαδή που έχουν γεννηθεί με ανδρικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα και χαρίσματα. Εάν αυτές οι γυναίκες λάβουν εκπαίδευση αυτό δεν θα αποτελέσει πρόβλημα για την κοινωνία, αφού είναι σπανιότατο και αφορά μόνο έναν πολύ μικρό μέρος από το σύνολο των γυναικών. Κατά τον συγγραφέα αυτόν, μπορούσαν τελικά αυτές να λαμβάνουν εκπαίδευση, επειδή ο αριθμός τους είναι τόσο μικρός που δεν θα επηρέαζε την κοινωνική αρμονία[168]. Στον αποκλεισμό ωστόσο των πολλών έναντι των λίγων εδράζεται το επιχείρημα της Rossi, που εξέφρασε την εξισωτική άποψη πως «[…] *είτε πρέπει να απαγορεύσετε την εκπαίδευση σε όλους (ομοίως στους άνδρες και στις γυναίκες) είτε σε κανέναν»*[169].

Ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της εποχής ήταν η αρετολογική ηθική στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης αναφορικά με τη χρήση της έννοιας *«virtú»,* που νοηματοδοτείται ποικιλότροπα στην αντιπαράθεση της Πάδοβας. Η σημασία που της αποδίδεται βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τον ομιλητή και με επιχειρήματα που επρόκειτο να υποστηρίξει. Συγκεκριμένα, ο Volpi στην αφιέρωσή του προς την Foscarini, αποδίδει τη δική της *«virtú», «στο καθαρό αίμα της»* και στην *«ευγένεια που είχε από τη γέννησή της»,* καθώς είχε τη δυνατότητα *«να ωφελεί και να ευεργετεί»,* όπου και εάν αυτή βρισκόταν εντός της οικιακής σφαίρας αλλά και δημοσίως. Επίσης, αυτό που χαρακτήριζε συγκεκριμένα την αρετή της ήταν *«η αφοσίωσή της στο Θεό, η αγάπη στον σύζυγο, η σταθερότητα, η σύνεση, και η ευπρέπεια που αρμόζει στην Κυρία και στους όμοιούς της»*[170].

Παρομοίως, εκφράστηκε ο Volpi και στην τελική κρίση που αφορούσε στο ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών, βάσει της οποίας και πάλι η έννοια της αρετής βρέθηκε στο επίκεντρο της επιχειρηματολογίας. Πρέπει δηλαδή να σπουδάζουν μόνον

[167] Ο Volpi επιρρίπτει τις δυσκολίες της εγκυμοσύνης και του τοκετού στις γυναίκες, καθώς ο πόνος της γέννας αποτελεί και την τιμωρία τους για το προπατορικό αμάρτημα για το οποίο είναι εκείνες υπεύθυνες, πβ. Volpi, «Che non debbono ammetersi», στο *Discorsi Accademici,* σ. 35-6.
[168] Volpi, «Che non debbono ammetersi», στο *Discorsi Accademici,* σ. 35-6.
[169] Rossi, «Apologia», στο *Discorsi Accademici,* σ. 64-5.
[170] Volpi, «Dedicatoria», στο *Discorsi Accademici,* χ.α.

όσες αγαπούν τις επιστήμες και τις τέχνες και έχουν κατά συνέπεια *«ένα καλλιεργημένο ενάρετο πνεύμα»*, ενώ παράλληλα έχουν *«ευγενές αίμα»*. Περιορίζει δηλαδή για άλλη μια φορά τη δυνατότητα της αρετής μόνο σε όσες γυναίκες προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Για τον Volpi τα παραδείγματα των γυναικών που μπορούσε να έχουν αρετή ήταν το γυναικείο ακροατήριο που βρισκόταν παρόν στην αντιπαράθεση. Αυτές οι γυναίκες, λόγω της καταγωγής τους, είχαν τη δυνατότητα να συνδυάζουν *«virtú, με την ομορφιά και με τη ευγένεια εκ γενετής»*[171]. Ο Salìo εκφράζει επίσης μια άποψη για την αρετή των γυναικών, που συναντάται στα έργα του κανονιστικού λόγου και ιδιαίτερα εκείνων που γράφτηκαν στο κλίμα της Καθολικής Μεταρρύθμισης. Η γυναικεία αρετή για τον Salìo, αφορά στην τήρηση των ηθικών διδασκαλιών και στη γνώση της καλής διοίκησης του οίκου. Η γυναίκα πρέπει να γνωρίζει και να υπηρετεί τα οικιακά της καθήκοντα έτσι ώστε ο σύζυγός της να μπορεί να διοικεί καλά δραστηριοποιούμενος στη δημόσια σφαίρα. Περιορίζει βέβαια την αρετή μόνο στις γυναίκες, που είχαν ευγενή καταγωγή χωρίς να την επεκτείνει στις γυναίκες κατώτερης κοινωνικής προέλευσης[172].

Ακόμη, στο λόγο του ο Volpi περιλαμβάνει το επιχείρημα πως οι γυναίκες έχουν *«a priori»* όλα τα χαρίσματα που χρειάζονται και που τούς έχουν δοθεί εκ φύσεως, και γι' αυτό δεν χρειάζονται τις σπουδές για να μπορούν να συνεισφέρουν στο καλό της οικογένειάς τους και γενικά στο *«κοινό καλό»*. Ακόμη, παρατηρεί πως λόγω της κοπιώδους ζωής εξαιτίας των σπουδών τους, θα εμφώλευε ο κίνδυνος να χάνουν την ομορφιά τους και να αλλοιώνεται ο χαρακτήρας τους[173]. Επιπλέον σημειώνει πως οι σπουδές επιφέρουν αλλαγές στο χαρακτήρα του ανθρώπου. Εάν οι γυναίκες αφοσιωθούν στις σπουδές τους, θα αφαιρούνται και δεν θα ενδιαφέρονται για τίποτε. Το ίδιο ακριβώς ισχύει και με τους άνδρες που είναι πολύ απορροφημένοι από τις σπουδές τους, καθώς χάνουν τους καλούς τους τρόπους, γίνονται αντικοινωνικοί, και δεν προκαλούν καμία έλξη προς τις γυναίκες αλλά αντιθέτως τον γέλωτα[174]. Η Rossi αντιμετώπιζε ωστόσο διαφορετικά το ζήτημα της ομορφιάς και του συσχετισμού της με την εκπαίδευση. Η Rossi εξηγεί πως η ματαιοδοξία των γυναικών, ένα

[171] Volpi, «Che non debbano», στο *Discorsi Accademici*, σ. 48.
[172] Giuseppe Salìo, «Le Donne Nobili debbono attendere allo Studio della Morale Filosofia per soddisfare alle obbligazioni della loro Nascita, Da lui recitato in Padova nell' Accademia de' Ricovrati», στο *Discorsi Accademici*, σ. 85-6.
[173] Volpi, «Che non debbono ammetersi», στο *Discorsi Accademici*, σ. 43-4.
[174] Volpi, «Che non debbono ammetersi», στο *Discorsi Accademici*, σ. 39-42. Η Rossi υποστήριζε πως η συζήτηση ανδρών και γυναικών ήταν απαραίτητη και πως εάν οι γυναίκες είχαν πρόσβαση στην εκπαίδευση, οι μικτές συζητήσεις θα καθίσταντο πολύ πιο εποικοδομητικές τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες. Rossi, «Apologia», στο *Discorsi Accademici*, σ. 63.

χαρακτηριστικό ελάττωμα που προσέδιδαν οι άνδρες στο γυναικείο φύλο, αποτελούσε αποτέλεσμα του αποκλεισμού τους από την εκπαίδευση. Εάν τους δινόταν η δυνατότητα να λάβουν εκπαίδευση δεν θα ασχολούνταν μόνο με την εξωτερική ομορφιά τους, που ούτως η άλλως παρέρχεται με τον χρόνο αλλά με την καλλιέργεια του πνεύματός τους[175].

Η Rossi αναφέρεται στο ζήτημα του γυναικείου καλλωπισμού σε πολύ διαφορετική βάση από τις γυναίκες συγγραφείς της προηγουμένης περιόδου, ειδικά εκείνων του 17ου αιώνα, συνδέοντάς τον με την έλλειψη μόρφωσης. Η έλλειψη αυτή υποστηρίζει πως οδηγεί στην οικονομική δυσπραγία ενός νοικοκυριού, λόγω των πολλών εξόδων που απορρέουν από την υπέρμετρη αγορά καλλυντικών και ενδυμάτων. Η μόρφωση δηλαδή καθίσταται το μέσο αντιμετώπισης της υπερβολικής σπατάλης και συνεπώς μιας δυνάμει οικονομικής καταστροφής. Η αμάθεια, σημειώνει, οδηγεί τις γυναίκες σε μια άκρατη σπατάλη πέραν των οικονομικών δυνατοτήτων τους, με το να συμμορφώνονται κάθε φορά στη μόδα. Οι γυναίκες οδηγούνται στα υλικά αγαθά, επειδή δεν είναι συνηθισμένες να καταπιάνονται με περισσότερο σημαντικές υποθέσεις. Αντιθέτως, υποστηρίζει πως η ενασχόλησή τους με τις σπουδές, θα τούς προσέφερε την ικανότητα να αποφεύγουν να δρουν βάσει των επιθυμιών τους και να μπορούν να διακρίνουν το καλό από το κακό, το αληθινό από το ψεύτικο, αποτυπώνοντας εσωτερική ομορφιά μέσω της καλλιέργειας του πνεύματος και της ψυχής[176].

Η Rossi αναπτύσσει την επιχειρηματολογία της, εδράζοντάς την στο δεδομένο πως όλοι οι άνθρωποι είναι ισότιμοι μεταξύ τους. Επικαλούμενη το Θεό και όχι την επιστήμη, η Rossi τονίζει πως όλοι οι άνθρωποι, κατά τη δημιουργία, γεννηθήκαν ίσοι και με τις ίδιες δυνατότητες. Άλλωστε, κατ' αυτήν, η στέρηση της γνώσης είναι και στέρηση της αξιοπρέπειας. Αυτός είναι ο τρόπος που βλέπει η συγγραφέας την κατάσταση στην οποία είχαν περιπέσει οι γυναίκες, εξαιτίας των προκαταλήψεων για τη γυναικεία μάθηση. Παρατηρεί επίσης, πως τα ταλέντα και τα χαρίσματα, που οι άνθρωποι έχουν εκ φύσεως, δεν διαφοροποιούνται εάν κάποιος είναι πλούσιος ή ευγενής, πληβείος και φτωχός[177]. Αντίθετα έχει παρατηρηθεί πως οι άνθρωποι που

[175] Savini de' Rossi, «Apologia», στο *Discorsi Accademici*, σ. 53-4.
[176] «[…] *cose materiali, e sensibili, per coloro particolarmente, i quali non sono assuefatti a rivolgersi a cose migliori*», πβ. Savini de' Rossi, «Apologia in favore degli Studi», στο *Discorsi Accademici*, σ. 53-4.
[177] *«La Natura poi nel distribuire i suoi doni, non dimostra parzialità più col povero, che col ricco, col nobile, o col plebeo, essendosi veduti sempre de' rari talenti sollevarsi sopra la loro bassa fortuna, e*

έχουν πραγματική έφεση στις σπουδές, παρά τις δυσκολίες που είναι δυνατό να αντιμετωπίζουν αναφορικά με την καταγωγή τους ή την οικονομική τους κατάσταση, μπορούσαν να κατορθώνουν να διακρίνονται στις επιστήμες[178]. Στο σημείο αυτό η Rossi εκφράζει απόψεις σχετικά με την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης που εκδηλώνονται εντονότερα την επόμενη δεκαετία στο πλαίσιο της «πεφωτισμένης δεσποτείας». Πιο συγκεκριμένα, αυτές οι απόψεις αφορούσαν μια σειρά μεταρρυθμίσεων διαφόρων δεσποτικών κρατών, όπως για παράδειγμα αυτό της Σαβοΐας και των Βουρβόνων, που ανέλαβαν να φέρουν εις πέρας και ήταν μεταρρυθμίσεις στην οικονομία αλλά και στην οργάνωση ενός πρώιμου δημοσίου εκπαιδευτικού συστήματος, στο οποίο οι γυναίκες δεν θα ήταν αποκλεισμένες[179]. Η αναφορά της συγγραφέα σε μια εκπαίδευση, που δεν θα έκανε διακρίσεις βάσει της κοινωνικής καταγωγής, εντάσσεται στο κλίμα του Διαφωτισμού και στη συζήτηση για τη δημόσια και την κατ' οίκον εκπαίδευση που συστηματοποιείται περισσότερο στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα τόσο στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο και στον ιταλικό[180]. Οι αφηρημένες έννοιες της *«λογικής»*, της *«ελευθερίας»* και *«της προόδου»* της κοινωνίας, που διατυπώθηκαν στις αρχές του 18ου αιώνα, συστηματοποιήθηκαν από τους θεωρητικούς της εκπαίδευσης εντάσσοντάς τες σε μια ευρύτερη συζήτηση που αφορούσε στην πολιτική διάσταση που είχε η διάδοση της εκπαίδευσης σε μεγαλύτερες ομάδες του πληθυσμού και στην ισότητα ανδρών και γυναικών[181].

Γενικότερα, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον στο κείμενο της Rossi διαπιστώνω πως το επιχείρημά της για την ισότιμη αποδοχή όλων, ανδρών και γυναικών, στην εκπαίδευση διαπνέει όλο της το κείμενο. Εάν στερούνται οι γυναίκες την εκπαίδευση, τότε είτε πρέπει να την στερούνται και όλοι οι άνδρες είτε όλοι να μπορούν να έχουν εξίσου πρόσβαση σε αυτήν. Καθώς, όπως σημειώνει, μέχρι πρότινος οι επιστήμες και οι τέχνες είχαν ευδοκιμήσει μόνο μέσω των ανδρών, οι άνδρες όμως όφειλαν πλέον να δίνουν την ευκαιρία στις γυναίκες να συνεισφέρουν και αυτές στην επιστήμη και στα

spignersi costantemente avanti a quelli, cui non mancò nè nascita, nè ingegno per studiare», στο Rossi, «Apologia», στο *Discorsi Accademici*, σ. 54.

[178] Rossi, «Apologia», στο *Discorsi Accademici*, σ. 54.

[179] Paolo Bianchini, «Popular education – rights and duties: school reforms in the Sardinian Kingdom between the eighteenth and nineteenth centuries», *Paedagogica Historica*, 47, 1-2 (Φεβρουάριος-Απρίλιος 2011), σ. 109-111.

[180] Natasha Gill, *Educational Philosophy in the French Enlightenment. From Nature to Second Nature*, Ashgate, Surrey 2010, σ. 257-8. Soresi, *Saggio sopra la necessità,* σ. 242.

[181] Gill, *Educational Philosophy in the French Enlightenment*, σ. 2.

γράμματα[182]. Ο λόγος της είναι πράγματι εξισωτικός, για αυτό και θα μπορούσε να καταχωρηθεί ως μια αρκετά ισχυρή όψη φιλογυνικού λόγου, καθώς είναι από τις πρώτες φορές που με πολύ ξεκάθαρο τρόπο απευθύνεται σε όλες τις γυναίκες και όχι, μόνο σε γυναίκες, προερχόμενες από οικογένειες των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων.

Αυτός ο εξισωτικός λόγος της συγγραφέα διατρέχει όλο το κείμενο, ενώ επιχειρηματολογεί αντικρούοντας τα επιχειρήματα του «αντίπαλου» της σε κάθε ευκαιρία. Το επιχείρημα πως ήταν επικίνδυνο για μια γυναίκα να σπουδάζει λόγω του φόβου ενός ενδεχομένου να συνάπτει ερωτικές σχέσεις με τους δασκάλους της, όπως υποστήριξε ο Volpi, δεν ήταν βάσιμο για τη Rossi και εδραζόταν απλώς σε μια προκατάληψη των ανδρών. Η Rossi υποστηρίζει πως δεν πρέπει να αποκλείεται από την εκπαίδευση καμία γυναίκα, που έχει και τη θέληση και το ταλέντο να ασχοληθεί με την επιστήμη και τα γράμματα. Ούτε η γυναίκα που ανήκε στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, που πιθανώς να ήθελε να σπουδάσει για το προσωπικό της όφελος και για να αποκτήσει φήμη, αλλά ούτε και η γυναίκα η προερχόμενη από τα άλλα στρώματα της κοινωνίας, καθώς οι γυναίκες αυτές θα μπορούσαν να χρησιμοποιούν τη γνώση που θα λάμβαναν για να εκπαιδεύουν άλλες νεότερες γυναίκες[183].

Στο πλαίσιο επίσης της ανάπτυξης του ενδιαφέροντος για την *«οικιακή οικονομία»* (*economia domestica)* και το *«κοινό καλό»* (*pubblico bene)* γίνεται την περίοδο αυτή σύνδεση της οικιακής ζωής και της οικονομίας με την εκπαίδευση. Η ρητορική της Rossi εστιαζόταν στο ότι, μέσω της εκπαίδευσης της γυναίκας, καθίστατο δυνατόν να επιτυγχάνεται η εξοικονόμηση πόρων στον οικογενειακό προϋπολογισμό, μέσω της ορθής διοίκησης του οίκου. Επίσης, στην ενδεχόμενη περίπτωση θανάτου ή μακράς απουσίας του συζύγου της, θα ήταν απαραίτητο να ασκεί εκείνη αυτό το καθήκον. Όπως αναφέρει η Rossi, εάν μια γυναίκα, σε περίπτωση μακράς απουσίας του συζύγου της, είχε λάβει την απαιτούμενη εκπαίδευση δε θα χρειαζόταν να προσλάβει η ίδια ή ο σύζυγός της δικηγόρους ή άλλους υπαλλήλους για τη διευθέτηση

[182] Rossi, «Apologia», στο *Discorsi Accademici*, σ. 64-5. Rossi, «Apology», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 116.

[183] *«Studino dunque tutte quelle, a cui il Cielo ha dato in forte volontà, ed ingegnom senza sprezzare un tanto dono per vano timore: le Nobili e Civili, per utile, e decoro propio; le vulgari, non solo per sè stese, ma per insegnare alle Fanciulle volonterose di prendere le Scienze»,* στο Rossi, «Apologia», στο *Discorsi Accademici*, σ. 55. Rossi, «Apology», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 110. Όπως έχουμε δει στο πρώτο μέρος της διατριβής και στο Β΄ κεφάλαιο (Β΄4 υποκεφάλαιο), η προσφορά εκπαίδευσης από άλλες γυναίκες, κυρίως μεγαλύτερης ηλικίας και χήρες, σε άλλες νεότερες αποτελούσε μια παιδαγωγική πρόταση από πολλούς παιδαγωγούς του 16ου και 17ου αιώνα με στόχο τη διάχυση της γνώσης αλλά και τη διασφάλιση της ηθικής των γυναικών από ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας.

των οικονομικών ζητημάτων που χρειαζόταν ένα σπίτι. Εάν ήταν εξοπλισμένη με γνώση, θα μπορούσε μόνη της να διοικεί την οικογενειακή περιουσία δίχως πρόσθετα έξοδα για την πληρωμή υπαλλήλων που υπήρχε το ενδεχόμενο να κακοδιοικούν τον οίκο της ή να εκμεταλλεύονται την αμάθειά της[184].

Η κατανάλωση ωστόσο και η πολυτέλεια έως περίπου τη δεκαετία του 1750 αποτελούσαν έννοιες αρνητικά φορτισμένες στον ιταλικό χώρο, καθώς συνδέονταν με τη σπατάλη[185]. Οι έννοιες της πιθανής ή υπαρκτής υπέρμετρης οικονομικής σπατάλης από ένα νοικοκυριό συνδέθηκαν με τους κοινωνικούς, πολιτικούς, οικονομικούς και επιστημονικούς ανασχηματισμούς, που έλαβαν χώρα στην Ιταλία, κυρίως κατά τον 18ο αιώνα. Η έννοια της πολυτέλειας από τη δεκαετία του 1760 άρχισε βαθμιαία να μην είναι νοηματοδοτημένη τόσο αρνητικά και να αποτυπώνεται ως δείγμα ευημερίας της ιταλικής κοινωνίας, στο πλαίσιο νέων τρόπων ανάπτυξης της οικονομίας και της αγοράς με κορύφωση τα τέλη του 18ου αιώνα. Έργα όπως το έργο του Ferdinardo Galiani *Περί χρήματος, πέντε βιβλία* (*Della moneta, libri cinque*, 1750) και του Antonio Genovesi *Μαθήματα εμπορίου ή πολιτική οικονομία* (*Delle lezioni di commercio o sia d' economia civile*, 1765) χαιρέτισαν την ιδέα της πολυτέλειας αντιμετωπίζοντάς την στο πλαίσιο της κοινωνικής και της οικονομικής προόδου[186].

Ο Volpi υποστήριξε ακόμη πως η εκπαίδευση θα προκαλούσε προβλήματα στο γάμο μιας γυναίκας, όταν εκείνη θα «αποφάσιζε» να λάβει σύζυγο καθώς, οι πράξεις της και η συμπεριφορά της μόνο απελπισία θα μπορούσε να επιφέρουν στο σύζυγό της. Μια σύζυγος που θα είχε λάβει εκπαίδευση θα είχε την πρόθεση να μάθει ακόμη περισσότερα, κουράζοντας κατά συνέπεια τον σύζυγό της, ο οποίος θα δεχόταν έναν καταιγισμό ερωτήσεων για διάφορα ζητήματα από τη σύζυγό του. Η Rossi, αντιθέτως, υποστηρίζει πως μια συμπεριφορά, όπως αυτή, δεν θα ερχόταν ως αποτέλεσμα της εκπαίδευσης των γυναικών αλλά από την άγνοια λόγω της έλλειψής της. Η μη πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση, τονίζει, πως τις καταδίκαζε στη σιωπή[187].

---

[184] Rossi, «Apology», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 111-2.

[185] Cecilia Carnino, «Luxury and Consumption in Eighteenth-Century Italy: Intellectual History, Methodological Ideas and Interdisciplinary Research Practice», *History of European Ideas*, 40, 4 (2014), σ. 502-3.

[186] Cecilia Carnino, «Luxury and Consumption», σ. 506-9.

[187] Σύμφωνα με τη Messbarger, η συγγραφέας αναφέρεται στο ζήτημα της γυναικείας σιωπής ως ιδανική γυναικεία αρετή, αντλώντας από ένα ποίημα της ποιήτριας, συγγραφέα και μέλος της Ακαδημίας των *Arcadi*, Faustina Maratti Zappi (1680-1745), *«Ω, εσύ που επαινείς μόνο τη σιωπηρή γυναίκα, να πεις σε αυτή που ομιλεί να σιωπήσει: Όταν μια σοφή γυναίκα ομιλεί είναι ευάρεστο»,* (*O tu, che lodi sot Donna che tace, Dì, che taccia colei che mal favela: Donna saggia, che parli, e paicque, e piace)*, στο Rossi, «Apologia», στο *Discorsi Accademici*, σ. 62. Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, υποσημ. 16, σ. 114.

Εάν όμως οι γυναίκες ήταν μορφωμένες, τότε θα μπορούσαν να συμμετέχουν σε εποικοδομητικές συζητήσεις με άνδρες και γυναίκες συνομιλητές και να αποτελούν ευχάριστη συντροφιά, άποψη που συνδέεται με την έννοια της κοινωνικότητας που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα κατά τον 18ο αιώνα[188].

Στο σημείο αυτό παρατηρείται ευθεία αντίκρουση των επιχειρημάτων που διέτρεχαν όλη την ύστερη μεσαιωνική και πρώιμη νεωτερική παράδοση αναφορικά με τη γυναίκα και τη χρηστή συμπεριφορά της, με τη σιωπή να αποτελεί από τα βασικότερα χαρακτηριστικά του προτύπου της ενάρετης γυναίκας, με το δημόσιο λόγο και τη δημόσια ομιλία να είναι απαγορευτικές για τη διατήρηση της καλής φήμης των γυναικών[189]. Ο λόγος της Rossi ευθαρσώς διαφοροποιείται, και στο σημείο αυτό ουσιαστικά νομιμοποιεί τον γυναικείο δημόσιο λόγο, κρίνοντας πως δε συνιστά μια επικίνδυνη και άσεμνη κοινωνική συμπεριφορά, εφόσον μια γυναίκα έχει λάβει την απαραίτητη μόρφωση και κατάρτιση. Ο δημόσιος γυναικείος λόγος συγχεόταν με την εκπαίδευση και τη μόρφωση, ενώ αντιθέτως απορριπτόταν η δημόσια έκθεση των γυναικών στις περιπτώσεις άγνοιας, απαιδευσίας και ελλιπούς μόρφωσής τους.

Α΄. 2. Εκπαίδευση μόνον για τις *«de generibus singularum»*;[190]

Ο Volpi, απαντώντας στην *Απολογία* της Rossi με δευτερολογία του και πιθανώς λόγω των αντιδράσεων που προκάλεσε η ομιλία του, ενέταξε στα πρακτικά μια δήλωση (*Protesta*) επεξηγώντας ορισμένες από τις θέσεις στην ομιλία του σχετικά με την μη αποδοχή των γυναικών στην εκπαίδευση. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργεί, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε, έναν ουσιαστικό «διάλογο» με τη Rossi, καθιστώντας την νοερά παρούσα στην αρχική αντιπαράθεση. Αυτό το σχήμα *«διαλόγου»* εντός των πρακτικών της συνεδρίας του 1723, αλλά και με την έντυπη έκδοσή τους το 1729, προκαλεί «σύγχυση» αναφορικά με το ποιοί και πότε τελικά συμμετείχαν πράγματι στην αρχική αντιπαράθεση και ποιοί συμμετείχαν μόνο με τη γραπτή παρέμβαση σ' αυτήν μετέπειτα. Ο Volpi αρχικά στην *Protesta* μπορεί να σημειωθεί πως διατηρεί έναν ιδιαίτερα απολογητικό λόγο αναφορικά με τους ισχυρισμούς του για τη γυναικεία

[188] Rossi, «Apologia», στο *Discorsi Accademici*, σ. 61-2. Rossi, «Apology», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 113-14.
[189] Cissie Fairchilds, *Women in Early Modern Europe 1500-1700*, Longman, Harlow 2007, σ. 71-2.
[190] Volpi, «Protesta», στο *Discorsi Accademici*, σ. 69.

εκπαίδευση και δηλώνει πως εξαναγκάστηκε να λάβει αυτήν τη συγκεκριμένη θέση έπειτα από εντολή του επικεφαλής της Ακαδημίας των Ricovrati, Antonio Vallisneri. Είναι η τρίτη φορά που προβαίνει σε αυτήν την παρατήρηση, δηλώνοντας πως δεν ανέλαβε ο ίδιος την πρωτοβουλία αλλά αυτές οι θέσεις τού επιβλήθηκαν[191].

Παρόλο όμως που είναι περισσότερο συγκαταβατικός και συνάμα απολογητικός στη δευτερολογία του, διαχωρίζει τις γυναίκες σε δύο ομάδες, σ' αυτές που είναι «*σπάνιες»* και σ' εκείνες που είναι *«κοινές»*. *«Σπάνιες»* είναι εκείνες που έχουν τα πνευματικά χαρίσματα να μορφώνονται και να ξεχωρίζουν, ενώ *«κοινές»* είναι όλες εκείνες που δε μπορούν να διαφοροποιηθούν από το σύνολο των γυναικών. Στόχος της τοποθέτησής του, όπως δηλώνει, δεν ήταν να προσβάλει τις γυναίκες αλλά να αποδείξει πως δεν θα επέφερε κάποιο είδος γενικότερης ωφέλειας στην κοινωνία η παροχή συστηματικής εκπαίδευσης σε όλες τις γυναίκες ή και η αποδοχή τους σε Ακαδημίες και εκπαιδευτικά ιδρύματα[192]. Η επιχειρηματολογία της Rossi από την άλλη πλευρά και η άρνηση του διαχωρισμού των γυναικών σε εξαιρέσεις και στη μάζα επιβεβαιώνει πως ο χώρος των Ακαδημιών αποτελούσε πρόσφορο βήμα έκθεσης μη συμβατικών απόψεων που δεν είχαν ακόμη διατυπωθεί και διαδοθεί σε μεγάλη κλίμακα στην κοινωνία.

Ο Volpi, αναφέρθηκε επίσης πως οι γυναίκες που, κατ' εκείνον, ήταν θεμιτό να λαμβάνουν εκπαίδευση είναι μόνο λίγες, σπάνιες εξαιρέσεις, γυναίκες μοναδικές που εξαιρετικά διαχωρίζεται ο εαυτός τους από τη «μάζα» των άλλων γυναικών. Παραδείγματα αυτών των γυναικών υπάρχουν, όπως σημειώνει, στην αρχαιότητα έως και τις ημέρες του. Οι γυναίκες, κατ' αυτόν, χωρίζονταν σε δυο κατηγορίες, σε εκείνες που έχουν τις ικανότητες να μορφώνονται, λόγω της θέλησής τους αλλά και της φύσης τους, που αποβαίνει σύμμαχος στη διαδικασία της μάθησής τους, και σ' εκείνες που εν γένει δε δύνανται και επομένως είναι θεμιτό να καταπιάνονται μόνον με τα παραδοσιακά γυναικεία καθήκοντα. Για τη στήριξη του επιχειρήματος των λίγων έναντι των πολλών γυναικών χαρακτηριστικά αναφέρει πως οι γυναίκες που έχουν πραγματική έφεση στα γράμματα είναι τελικά πολύ λίγες, είναι εξαίρεση και δεν ανήκουν στο γενικό πληθυσμό[193].

---

[191] Antonio Volpi, «Protest of Signor Giovanni Antonio Volpi Regarding His Academic Discourse on the Education of Women», στο *Agnesi et alia, The Contest for Knowledge*, σ. 93-4. Antonio Volpi, «Protesta del signor Gio: Antonio Volpi, Intorno al suo Discorso Accademico sopra gli Studi delle donne», στο *Discorsi Accademici*, σ. 66-7

[192] Volpi, «Protest of Signor Giovanni Antonio Volpi», στο *Agnesi et alia, The Contest for Knowledge*, σ. 93-4. Volpi, «Protesta del signor Gio: Antonio Volpi», στο *Discorsi Accademici*, σ. 66-7.

[193] Volpi, «Protesta», στο *Discorsi Accademici*, σ. 66-7.

Ο Volpi εκφράζει ένα πολύ ενδιαφέρον επιχείρημα, που αφορούσε τη γυναικεία αρετή. Αντλώντας από το ποίημα του Ludovico Ariosto *Orlando Furioso*[194] και τις αναφορές του σε γυναικείες μορφές του παρελθόντος που είχαν διαπρέψει στη μάχη, στα γράμματα και στις τέχνες διαχωρίζει τη δυνατότητα μιας γυναίκας να έχει αρετή σε δύο κατηγορίες. Συγκεκριμένα, ερμηνεύει το ποίημα του Ariosto, εξηγώντας πως η αρετή στην οποία αναφέρεται δεν αφορούσε όλες τις γυναίκες, τη μάζα των γυναικών, δηλαδή τη γενική κατηγορία του γυναικείου φύλου *«de singulis generum»* αλλά αντίθετα πως ο ποιητής είχε την πρόθεση να επαινέσει μόνον τις εξαιρέσεις της γενικής κατηγορίας των γυναικών, δηλαδή τις *«de generibus singularum»,* που αποτελούν μεμονωμένες περιπτώσεις. Ο Volpi μάλιστα σημειώνει πως θαύμαζε τις γυναίκες που ήταν ενάρετες αλλά και ευρυμαθείς «*γιατί αυτές είναι πιο εξωτικές και σπάνιες»*[195]. Παρόμοια διάκριση συναντάται και στον Torquato Tasso και στο έργο του *Λόγος περί της γυναικείας αρετής και της αρετής των κυριών (Discorso della virtú feminile e donnesca,* 1582 *)*[196]. Ο Tasso αναλύει την αρετή σε δύο τύπους, την πρώτη κατηγορία που αφορά στην αρετή που θα μπορούσε να έχουν όλες οι γυναίκες, τη «*γυναικεία αρετή»* και σε αυτήν που θα μπορούσαν να έχουν μόνο λίγες περιπτώσεις γυναικών, την *«αρετή των κυριών».*

Η πρώτη κατηγορία που αφορά στη «*γυναικεία αρετή»* εμπεριέχει όλα τα χαρακτηριστικά που μια γυναίκα που ήταν ενάρετη όφειλε να έχει. Σε αυτήν την κατηγορία γυναικών ενέπιπταν οι αστές και οι ευγενείς γυναίκες. Συγκεκριμένα, οι γυναίκες έπρεπε να είναι σεμνές, λιτές, να διακρίνονται για τη σιωπή τους και να είναι αποσυρμένες στην οικία τους. Στο σημείο αυτό συγκρίνει τις διαφορετικές εκφάνσεις της ανδρικής από τη γυναικεία αρετή. Ο άνδρας για να είναι ενάρετος πρέπει να έχει δύναμη, να είναι θαρραλέος, να μη σιωπά, γιατί αυτό δεν συνιστά αρετή για τον άνδρα για να βρίσκεται ενεργός στη δημόσια σφαίρα. Οι γυναίκες δεν πρέπει να ασχολούνται «*με την πέννα»,* καθώς αυτός δεν είναι ένας τομέας που αρμόζει σ' αυτές αλλά μόνο

---

[194] Ludovico Ariosto, *Orlando Furioso di M. Ludovico Ariosto,* Gabriel Giolito de Ferrari, Βενετία 1546 (1η εκδ. 1516).

[195] Volpi, «Protest», στο *Agnesi et alia, The Contest for Knowledge*, σ. 95-6. Volpi, «Protesta», στο *Discorsi Accademici,* σ. 69. Ο Volpi, όπως ο ίδιος δηλώνει έχει ως πηγές του για την στήριξη των επιχειρημάτων του, τους αρχαίους «σοφούς» φιλοσόφους χωρίς να χρειάζεται να προσθέσει νέα επιχειρήματα ο ίδιος, καθώς αποδέχεται τα έθιμα όπως αυτά είχαν παραδοθεί από την αρχαιότητα χωρίς να θεωρεί πως θα έπρεπε να διαφοροποιηθούν. Ακόμη, παραπέμπει σε έργα του του ποιητή Sextus Properius και του Κικέρωνα, του Βοκάκιου, του Ludovico Ariosto, Αναφέρεται στα έργα των παραπάνω για να αποδείξει πως η επιλογή μιας μορφωμένης συζύγου αποτελεί κάτι το επικίνδυνο για έναν σύζυγο και πρέπει να αποφεύγεται, πβ. Volpi, «Protest», σ. 97. Volpi, «Protesta», στο *Discorsi Accademici,* σ. 70-3.

[196] Torquato Tasso, *Discorso della virtú feminile e donnesca,* Bernardo Giunti e fratelli, Βενετία 1582.

στους άνδρες[197]. Από την άλλη πλευρά θεωρεί πως οι γυναίκες που είναι φορείς της *«αρετής των κυριών»,* και μπορούν μόνο να την κατέχουν, εφόσον έχουν *«αυτοκρατορικό και ηρωικό αίμα» (nata di sangue Imperiale, & Heroico).* Κατά τον Tasso, αυτές οι γυναίκες έχουν αρετές ίσες με τις ανδρικές λόγω των *«ένδοξων προγόνων τους».* Οι γυναίκες αυτές, μπορούν να είναι βασίλισσες και να διοικούν, καθώς έχουν *«ηρωική αρετή» (virtù heroica) και αυτές οι γυναίκες ξεπερνούν σε υπόσταση τις άλλες γυναίκες αλλά και την ανθρώπινη αρετή (humana virtù)* […] *και η αρετή τους δεν έχει ελαττώματα»*[198]. Οι γυναίκες αναγνωρίζονταν δηλαδή ως τέλειες μόνον όταν η φύση τους πλησίαζε αυτή των ανδρών. Η καταγωγή μόνον αποτελούσε έναν από τους καθοριστικούς παράγοντες της ιδιότητας της αρετής, που «συγχωρούσε» από ορισμένες γυναίκες την ατελή φύση τους[199].

Γι' αυτό, σε πολλές περιπτώσεις, οι γυναίκες υποβάθμιζαν οι ίδιες τις θέσεις τους, αποδεχόμενες συχνά *a priori* την αδυναμία τους, χρησιμοποιώντας το ρητορικό σχήμα πως, εφόσον ήταν γυναίκες, οι απόψεις τους σίγουρα δε θα ήταν κοινά αποδεκτές από την κοινωνία και από τους διανοουμένους της περιόδου που έγραφαν. Οι συγγραφείς της περιόδου, που εξήραν τη δραστηριότητα και τη διάνοια ορισμένων μόνο γυναικών, περιορίστηκαν στην ανάδειξη αυτού του κυριαρχικού δίπολου για τη θεώρηση της γυναικείας φύσης, που οριζόταν από την καθολικότητα στην ιδιαιτερότητα. Η ανάδειξη αυτή των ιδιαίτερων περιπτώσεων γυναικών που διακρίνονταν για την αρετή και για τις ιδιαίτερες ικανότητές τους, προβαλλόταν σε αντιπαράθεση της γενικής αρνητικής εικόνας των γυναικών και φανέρωνε τους λόγους για τους οποίους αυτή η άποψη κυριαρχούσε[200].

Α΄. 3. Η Maria Gaetana Agnesi και η *«πολιτεία των γυναικών»*

Η Maria Gaetana Agnesi (1718-99) γεννήθηκε στο Μιλάνο από πλούσια αστική οικογένεια, όμως δεν είχε κάποιον τίτλο ευγένειας και φιλοδοξούσε να ενταχθεί στην αριστοκρατία της πόλης[201]. Ο πατέρας της, Pietro Agnesi, ήταν έμπορος μεταξιού και

[197] Tasso, *Discorso della virtú,* σ. 3v-5v.
[198] Tasso, *Discorso della virtú,* σ. 5v-6v.
[199] Schiesari, Juliana, «In Praise of Virtuous Women? For a Genealogy of Gender Morals in Renaissance Italy», *Annali d' Italianistica,* Women's Voices in Italian Literature, 7 (1989), σ. 77-8.
[200] Ελένη Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και Οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα 2005, σ. 253-4.
[201] Η Maria Gaetana Agnesi και τα αδέλφια της διδάχθηκαν σύμφωνα με το εκπαιδευτικό πρόγραμμα των ιησουιτών μοναχών, όμως όχι στο επίσημο εκπαιδευτικό ίδρυμα στο Μιλάνο αλλά στο Κολέγιο των

αναζητούσε την κοινωνική άνοδο της οικογένειάς του και την ένταξή της στους ευγενείς της πόλης. Ο Pietro ενίσχυσε την εκπαίδευση των θυγατέρων του, της Maria και της αδελφής της Teresa, παρέχοντάς κατ' οίκον διδασκαλία. Ακόμη, μέσω του λογοτεχνικού σαλονιού που διατηρούσε στην οικία του, ανέδειξε τα ιδιαίτερα ταλέντα των θυγατέρων του, της Maria Teresa Agnesi, που είχε ταλέντο στη μουσική, και ειδικά της Maria Gaetana για τις γνώσεις της στη λατινική και σε άλλες ξένες γλώσσες όπως και για τις ικανότητές της στην τέχνη της ρητορικής, εδραιώνοντάς τες ως παιδιά-θαύματα που είχαν εξαιρετικά ταλέντα[202]. Η μόρφωση της Agnesi, παρόλο ιδιωτική και περιορισμένη στον οικιακό χώρο, είχε ως βάση το πρότυπο των κολεγίων των ιησουιτών μοναχών και είχε ιδιαίτερη έφεση στα μαθηματικά τα οποία ήταν και η κλίση της. Το πρόγραμμα της Agnesi επικεντρωνόταν στην εκμάθηση και στην τελειοποίηση της κικερώνειας ρητορικής με στόχο να εξευρίσκει σημεία αναφοράς για να υπερασπίζεται το εκάστοτε θέμα, που έθεταν οι διδάσκαλοί της[203].

Κατά τον 17ο και τον 18ο αιώνα η κοινωνικότητα των σαλονιών και η διεύρυνση των δικτύων των Ακαδημιών προκάλεσαν διαφοροποιήσεις και στο θεσμό της ευγένειας. Τα παραδοσιακά κριτήρια ευγένειας όπως η καταγωγή, η μεγάλη οικονομική επιφάνεια, η ανάληψη στρατιωτικών υποχρεώσεων, συνιστούσαν ακόμη βασικά κριτήρια για να καταστεί κάποιος ευγενής. Η εκπαίδευση, η κοινωνική συναναστροφή σε κύκλους διανοουμένων και ευγενών όπως και η κόσμια συμπεριφορά αποτέλεσαν ωστόσο σταδιακά νέα κριτήρια ευγένειας κατά τους 17ο και 18ο αιώνες. Η συμμετοχή σε μικτές κόσμιες συζητήσεις στο πλαίσιο των λογοτεχνικών σαλονιών έδωσε μια νέα ώθηση στις μορφές κοινωνικότητας του 18ου αιώνα[204]. Με τη δημιουργία μιας *«οικιακής ακαδημίας»*, ενός λογοτεχνικού σαλονιού, η οικογένεια της Agnesi απέκτησε βαθμιαία το πλεονέκτημα να μπορεί να εισαχθεί σταδιακά στο κοινωνικό στρώμα των ευγενών του Μιλάνου.

αδελφών Somaschi που δεν είχε αυστηρά κριτήρια εισόδου ανάλογα με την κοινωνική θέση στην οποία ανήκαν οι μαθητές. Το γεγονός πως δεν προέρχονταν από την αριστοκρατία δεν επέτρεπε στα αδέλφια να γίνουν αποδεκτά στο σχολείο των Ιησουιτών. Την Gaetana την εμπόδιζε η καταγωγή της και το φύλο της, αφού τα παραπάνω σχολεία ήταν αρρένων. Τα αδέλφια αρχικά διδάχθηκαν από οικοδιδασκάλους και μετέπειτα στο σχολικό ίδρυμα των αδελφών Somaschi, ενώ η Agnesi συνέχισε τις σπουδές με κατ' οίκον διδασκαλία από διδασκάλους που είχαν υιοθετήσει το «*curriculum»* των προαναφερθέντων σχολικών ιδρυμάτων ως πρότυπο και επομένως μορφωτικά μπορούσε να αναδειχθεί ισάξια με κάποιο άλλον άρρενα σπουδαστή, πβ. Massimo Mazzotti, *The World of Maria Gaetana Agnesi, Mathematician of God*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2007, σ. 24-6.

[202] Paula Findlen, *The Contest for Knowledge*, σ. 117-8.

[203] Mazzotti, *The World of Maria Gaetana Agnesi*, σ. 53-4.

[204] Steve Kale, «Women's Intellectual Agency in the History of Eighteenth and Nineteenth Century French Salons», στο Lisa Curtis-Wendlandt, Paul Gibbard και Karen Green (επιμ.), *Political Ideas of Enlightenment Women. Virtue and Citizenship*, Ashgate, Λονδίνο 2013, σ. 125-7.

Οι περισσότερες βιογραφικές πληροφορίες, που έχουμε για την Agnesi, προέρχονται από τη βιογραφία της, που συνέγραψε ο Antonio Frisi, με τίτλο *Ιστορικός έπαινος για την Κυρία Maria Gaetana Agnesi (Elogio Storico di Donna Maria Gaetana Agnesi)*. Το έργο εκδόθηκε το 1799, έτος κατά το οποίο η Agnesi είχε φύγει από τη ζωή[205]. Ο πατέρας της Agnesi προσέφερε εκπαίδευση σε όλα του τα τέκνα, μέσω ιδιωτικών οικοδιδασκάλων. Ο δάσκαλος των λατινικών της ήταν ο ηγούμενος Niccolò Gemelli, που ήταν δάσκαλος και του αδελφού της, Giacomo[206]. Η Agnesi σε ηλικία μόλις επτά ετών είχε επιδείξει ικανότητες στο λόγο και ο δάσκαλός της στα λατινικά, ηγούμενος Niccolò Gemelli, την παρότρυνε να επιδείξει στο λογοτεχνικό σαλόνι που οικοδεσπότης ήταν ο πατέρας της, τις ρητορικές της ικανότητες, εκφωνώντας έναν ακαδημαϊκό λόγο για τη γυναικεία εκπαίδευση στα λατινικά με τίτλο, *Oratio quâ ostentitur: Artium liberalium studia a femineo sexu nentiquam abborrere*. Η ομιλία αυτή εκφωνήθηκε στο Μιλάνο στις 18 Αυγούστου του έτους 1727 και εκδόθηκε την ίδια χρονιά ως μέρος ποιητικής συλλογής ανδρών συγγραφέων που, μέσω της ποίησης, εκφράστηκαν υπέρ της γυναικείας εκπαίδευσης και εκδόθηκε το ίδιο έτος στο Μιλάνο. Στην έκδοση είχαν προστεθεί και ποιήματά των παρευρισκόμενων στην ιδιωτική συνάντηση, που είχε λάβει χώρα στην οικία του πατέρα της νέας και αφορούσαν στην εκπαίδευση των γυναικών[207].

Η ομιλία αυτή στα λατινικά ήταν μάλλον αδύνατον να έχει γραφεί από ένα εννιάχρονο κορίτσι. Η Agnesi είχε πιθανώς τη βοήθεια των διδασκάλων της και κυρίως του Gemelli και απλώς εκείνη φαίνεται να διάβασε το κείμενο. Δεν αποκλείεται όμως να συνέβαλε και η ίδια στη διαμόρφωση του λόγου και των επιχειρημάτων της[208]. Δύο χρόνια αργότερα, το 1729, ο λόγος της επανεκδόθηκε ως αυτοτελές κείμενο στα *Πρακτικά* της Ακαδημίας των *Ricovrati*, δίχως όμως να είναι απολύτως βέβαιο πώς και από ποιόν έγινε η επιλογή για την συμπερίληψη του συγκεκριμένου λόγου στα πρακτικά[209]. Επίσης, έχει σημειωθεί από την Luisa Anzoletti, πως ο λόγος της Agnesi

[205] Antonella Cupillari, *A Biography of Maria Gaetana Agnesi, An Eighteenth-Century Woman Mathematician, With Translation of Some of Her Work from Italian into English,* Edwin Mellen Press, Lewiston, Queenston και Lampeter 2007, σ. 1-2.
[206] Mazzotti, *The World of Maria Gaetana Agnesi*, σ. 23.
[207] Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge,* υποσημ. 9, σ. 120. Maria Gaetana de Agnesis, *Oratio quâ ostentitur: Artium liberalium studia a femineo sexu nentiquam abborrere. Habita a Maria de Agnesis rhetoricae operam dante anno aetatis suae nono nondum exacto die 18. augusti 1727*, Malatestam, Μιλάνο 1727.
[208] Paula Findlen, «Translator's Introduction», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 120-1.
[209] Η Paula Findlen, υποστηρίζει πως ο επικεφαλής της Ακαδημίας, Antonio Vallisneri, βρισκόταν το έτος 1727 στο Μιλάνο, καθώς είχε σχέσεις με τη διανοουμένη Clelia del Grillo Borromeo, και είτε εκείνη

δεν θα μπορούσε να αποτελεί προϊόν της δικής της σκέψης, κυρίως λόγω του νεαρού της ηλικίας της, αλλά πως γράφτηκε εξολοκλήρου από το δάσκαλό της, Niccolò Gemelli[210]. Σε κάθε περίπτωση, είτε το έγραψε η ίδια είτε κάποιος άλλος, αναδεικνύεται, έστω μέσω της «εργαλειοποίησης» ενός εννιάχρονου κοριτσιού, η σημασία της αλλαγής της νοοτροπίας για την εκπαίδευση των γυναικών και η αναγκαιότητα επέκτασής της και στις γυναίκες, ώστε να παύσει η γνώση να αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο των ανδρών, και κυρίως των ανδρών που προέρχονταν από τα ανώτερα και εύρωστα κοινωνικά στρώματα.

Η αναφορά στον λόγο της Agnesi σε γυναίκες, που είχαν τιμηθεί για τις διανοητικές τους ικανότητες, όπως την Elena Cornaro Piscopia, την Isabella Rosser και την Anne Le Fèvre Dacier - κυρίως γνωστή για το μεταφραστικό της έργο, καθιστώντας τες κύριες εκπροσώπους του 17ο αιώνα, αποτελούσε μια επιλογή συνειδητή. Οι γυναίκες αυτές συνδέονταν μεταξύ τους στο πλαίσιο του «διαφωτιστικού Καθολικισμού» όπως και με την ίδια την Ακαδημία των Ricovrati, καθώς η Piscopia αποτέλεσε την πρώτη γυναίκα, μέλος της Ακαδημίας (1669), ενώ η Dacier κατέλαβε μια από τις 25 συνολικά θέσεις μελών, που είχαν δοθεί κατά τον 17ο αιώνα σε γυναίκες από την Ακαδημία[211]. Παρά τον σχετικά μικρό αριθμό συμμετοχής τους, πρέπει να ληφθεί υπόψη πως οι γυναίκες μέλη Ακαδημιών δεν απολάμβαναν την ίδια αποδοχή από όλους. Η συμμετοχή τους και η επίδειξη των ικανοτήτων τους φαινόταν πως δυνητικά μπορούσε να προκαλέσει κίνδυνο για την κοινωνική ισορροπία. Η ευρύτερη συμμετοχή τους στις Ακαδημίες οδήγησε στην έκδοση πραγματείας σχετικής με το ζήτημα των γυναικών μελών των Ακαδημιών, που τις χαρακτήριζε ως μια κατηγορία γυναικών, την οποία οι άνδρες θα έπρεπε να αποφεύγουν για το δικό τους καλό[212]. Η αποδοχή ενός αυξανόμενου αριθμού γυναικών σε ιδρύματα και ακαδημίες αποτελεί φαινόμενο που συνδέεται με την πολιτική αλλά και με τον «διαφωτιστικό

του πρότεινε την συμμετοχή της Agnesi, είτε ο ίδιος άκουσε την ομιλία της ή διάβασε την έντυπη μορφή της, όταν εκδόθηκε, πβ. Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 120-21.

[210] Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 120-21.

[211] Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 125-26. Elisabetta Graziosi, «Women and Academies», στο Paula Findlen, Wendy Wassyng Roworth, Catherine M. Sama (επιμ.), *Italy's Eighteenth Century, Gender and Culture in the Age of Grand Tour*, Stanford University Press, Stanford, Καλιφόρνια 2009, σ. 104-5. Στην Ακαδημία των *Ricovrati* είχαν γίνει δεκτές ως μέλη, εκτός από τη Madame Dacier, η Madeleine de Scudéry, η Madame des Houlières, η Antoinette de Salvan de Salié και η Maria Selvaggia Borghini, πβ. Elisabetta Graziosi, «Women and Academies», σ. 105.

[212] Domenico Ottonelli, *Della pericolosa conversatione con le Donne, ò poco modeste, ò Ritirate, ò Cantatrici, ò Accademiche*. Opera del P. Gio: Domenico Ottonelli da Fanano, Sacredote della Compagnia di Giesù, Luca Frenceschini & Alessandro Logi, Φλωρεντία 1646, πβ. ειδικά σ. 408 κ.ε.

Καθολικισμό», που όμως, όπως υποστηρίζει ο Mazzotti, διέφερε από πόλη σε πόλη της Ιταλίας και δε θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί ως ένα ενιαίο φαινόμενο[213].

Η επιλογή της αφιέρωσης του λόγου της Agnesi στον πατέρα Agostino Tolotta (1688-1762) δεν αποτελούσε τυχαία επιλογή. Ο Gemelli ή ο πατέρας της νέας πρέπει να βρίσκονται πίσω από τη συγκεκριμένη αναφορά. Ο Tolotta ανήκε στο Καθολικό Τάγμα των Θεατίνων *(Ordo clericorum regularium vulgo Theatinorum)*. Το τάγμα αυτό υπηρετούσε τα ιδανικά της Καθολικής Μεταρρύθμισης και του ασκητισμού. Η επιλογή της αυτή αποδεικνύει την προσήλωση της οικογένειας στο Τάγμα και στην Καθολική πίστη και πως η ίδια και η οικογένειά της κατ' επέκταση είχαν την υποστήριξη της Εκκλησίας του Μιλάνου[214]. Η Agnesi αναφέρεται στους δεσμούς που τη συνέδεαν με τον Tolotta αλλά και ακόμη πως, λόγω του νεαρού της ηλικίας της, επιλέγει, όπως προστάζει η παράδοση, να συνδέσει το όνομά της με το όνομά του. Επίσης, στο αφιερωματικό της σημείωμα δηλώνει πως, όλες οι ιδέες που διατυπώθηκαν στο λόγο της δεν ήταν αποκλειστικά δικές της αλλά όπου χρειαζόταν, είχε αντλήσει ιδέες και από άλλους διανοούμενους όπου η ίδια, λόγω του νεαρού της ηλικίας της, αδυνατούσε να εξεύρει στέρεα επιχειρήματα[215].

Στον λόγο της η Agnesi συστήνεται στο ακροατήριό της εξηγώντας πως, λόγω της εκπαίδευσής της στα λατινικά και στη ρητορική, έλαβε το θάρρος να αποδείξει τις ρητορικές της ικανότητες στο ακροατήριο αυτό, που ομοίαζε με λογοτεχνικό σαλόνι, ή, όπως η ίδια το κατονόμαζε, ως μια *«ιδιωτική σχολή ρητορικής»*. Παρά το νεαρό της ηλικίας της και το φύλο της, τολμά να μιλήσει δημόσια, στηριζόμενη, όπως η ίδια δηλώνει, στα φιλικά αισθήματα του ακροατηρίου. Η επιχειρηματολογία της Agnesi βασίζεται στον καρτεσιανό διαχωρισμό μεταξύ σώματος και νου και τη θεώρηση πως ο νους και η ευφυΐα των ανθρώπων δε συσχετίζονταν με το φύλο αλλά με την εκπαίδευση που ο κάθε άνθρωπος λάμβανε. Η εκπαίδευση δηλαδή αποτελούσε γι' αυτήν το διακριτικό εκείνο στοιχείο που προσφέρει τις ιδιαίτερες ικανότητες και

---

[213] Massimo Mazzotti, *The World of Maria Gaetana Agnesi, Mathematician of God*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2007, σ. xvii-xx.

[214] Mazzotti, *The World of Maria Gaetana Agnesi*, σ. 38.

[215] Maria Gaetana de Agnesis, «Oratio, Qua ostenditur: Artium liberalium studia a Fæmineo sexu neutiquam abhorrere. Habita a Maria de Agnesis, Rhetoricæ operam Dante. Anno etatis sua nono nondum exacto die 18 Augusti 1727, D. Augustino Tolotæ C. R. Liberatissimo Viro, ac præclarissimo Concionatori Didata, Edita Primum Mediolani», στο *Discorsi Accademici*, σ. 90-92. Maria Gaetana Agnesi, «An Oration in Which it is Demonstrated that the Studies of the Liberal Arts by the Female Sex are by no Means Inappropriate. A Work in the Rhetoric of Dante Spoken by Maria de Agnesi, not yet Nine Years Old, on 18 August 1727. Dedicates to the Admirable Reverend Father Doctor Agostino Tolota, Canon Regular, a Most Learned Man and Most Noble Orator», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 128.

δεξιότητες σε έναν άνθρωπο, που μπορεί να αποκτηθεί μόνον έπειτα από προσωπική προσπάθεια.

Η Agnesi επικρίνει με δριμύ τρόπο τα επιχειρήματα των ανδρών που αντιτάσσονται στην εκπαίδευση των γυναικών, τα οποία, κατ' αυτήν, ήταν ανακριβή και αναληθή. Τα επιχειρήματα ενάντια στη γυναικεία εκπαίδευση, ενέπιπταν, κατά την Agnesi ή τον συγγραφέα της παρέμβασής της, σε τρείς κατηγορίες που αφορούσαν στην πατρική επιταγή του να μην λαμβάνουν εκπαίδευση οι θυγατέρες μιας οικογένειας, εφόσον αυτό όριζε η *«παράδοση και το έθιμο»*, στην προκατάληψη πως οι γυναίκες υπέφεραν από σωματική αδυναμία και δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στην επίπονη διαδικασία της μάθησης, και στην εκ φύσεως πνευματική ανικανότητα, εφόσον οι γυναίκες δεν είχαν τις ίδιες διανοητικές ικανότητες με τους άνδρες. Οι πολέμιοι δηλαδή της εκπαίδευσης στήριζαν τα επιχειρήματά τους στην *«παράδοση»*, που έχει κληροδοτηθεί από το παρελθόν, δηλαδή από την αρχαία ελληνική και τη ρωμαϊκή παράδοση αλλά και στις χριστιανικές διδασκαλίες και στους κανόνες της Εκκλησίας, που περιόριζαν τον αριθμό των γυναικών στην εκπαίδευση ή και καθιστούσαν απαγορευτική την ευρύτερη πρόσβασή τους σ' αυτήν.

Η δεύτερη κατηγορία πολέμιων κατά της γυναικείας εκπαίδευσης αφορά εκείνους που υποστήριζαν πως οι γυναίκες, λόγω φυσικής τους αδυναμίας, δεν μπορούν να ανταποκρίνονται στην ιδιαίτερα επίπονη διαδικασία της μάθησης. Τέλος, η τρίτη κατηγορία αφορούσε εκείνους που θεωρούσαν πως ο γυναικείος νους δεν μπορεί να αντεπεξέρχεται στη μάθηση, λόγω διανοητικής φυσικής αδυναμίας. Η κατηγορία αυτή υποστηρίζει πως είναι καλύτερο για το «*κοινό καλό*» οι γυναίκες να παραμένουν στον οικιακό χώρο επιφορτισμένες μόνον με τα οικιακά τους καθήκοντα και τη φροντίδα της οικογένειάς τους, χωρίς να έχουν οποιαδήποτε δημόσια παρουσία. Η νεαρή ομιλήτρια προβάλλει το επαναλαμβανόμενο επιχείρημα των πολέμιων της γυναικείας εκπαίδευσης, που ήθελε *«τις γυναίκες να είναι κατάλληλες μόνο για τη βελόνη και την κλωστή και όχι και για την πένα και το χαρτί»*[216].

Η Agnesi διαμορφώνει τον εαυτό της ωσάν να «εκπροσωπεί» το γυναικείο φύλο, αφού αναφέρεται στη γενική κατηγορία των γυναικών σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο. Η *«γυναικεία κοινότητα»* ή η *«muliebris Respublica*», στην οποία αναφέρεται, είναι εκείνη που υπερασπίζεται την αποδοχή της στην εκπαίδευση ισότιμα

[216] Agnesi, «An Oration», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 130. Agnesis, «Oratio», στο *Discorsi Accademici*, σ. 94-5.

και δίχως διακρίσεις σε κανένα επίπεδο. Μ' αυτόν τον τρόπο συγκαταλέγει τον εαυτό της στην κοινότητα των γυναικών που, εξαιτίας του φύλου τους και της παράδοσης, περιορίζονταν μόνον στην οικιακή σφαίρα, χωρίς να μπορούν να συμμετέχουν σε Ακαδημίες ή σε άλλα οργανωμένα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Η συγγραφέας αναρωτιέται για ποιόν λόγο οι γυναίκες απαγορευόταν να φοιτούν σε σχολεία και να είναι μέλη Ακαδημιών, αφού είναι εντελώς άδικο να περιορίζονται στη σιωπή και να είναι καταδικασμένες στην άγνοια. Όπως ωστόσο σημειώνει, δεν επιζητεί οι γυναίκες να καταστούν θεολόγοι ή να αναλάβουν κρατικά αξιώματα αλλά απλά αξιώνει το δικαίωμα τους στη μάθηση, ισότιμα με τους άνδρες, δηλαδή η εκπαίδευση να μην αποτελεί αποκλειστικά και μόνον ανδρικό προνόμιο[217]. Μ' αυτόν τον τρόπο η συνεισφορά της στο διάλογο περιορίζεται σε βασικά αιτήματα για τη γυναικεία εκπαίδευση και δεν επιζητεί κάτι το οποίο, εκ των πραγμάτων, θα ήταν αδύνατο να αποδεχθεί η ιταλική ακαδημαϊκή κοινότητα και εν γένει η ιταλική κοινωνία.

Γενικότερα, τόσο η Rossi όσο και η εννιάχρονη Agnesi, ή έστω ο συγγραφέας ή οι συγγραφείς της ομιλίας της, με την επιχειρηματολογία τους αντιτίθενται στην έννοια και στο περιεχόμενο της παράδοσης. Η παράδοση αποτελούσε δηλαδή κάτι το οποίο οι σύγχρονοί τους όφειλαν να αφήσουν πίσω. Κατά τη γνώμη μου, η έντυπη μορφή της αντιπαράθεσης δεν είναι δυνατόν να θεωρείται αποκλειστικά και μόνον ως μια αντιπαράθεση για την εκπαίδευση των γυναικών και να ενταχθεί μόνον στο πλαίσιο της *Querelle des Femmes* και στην αντιπαράθεση μεταξύ των *«Αρχαίων και των Μοντέρνων».* Σ' αυτήν την περίπτωση οι δημόσιες γυναικείες παρεμβάσεις εκπροσωπούν τους μοντέρνους και τη νέα θεώρηση για τον ανθρώπινο νου, για τη φύση, την ολοκλήρωση και την εκπαίδευση του ατόμου, με τους άνδρες να αντιπροσωπεύουν το παλαιό, λόγω της εμμονής τους με την παράδοση. Βάλλεται ουσιαστικά η κατεστημένη μισογυνική θεώρηση, όπως αυτή κληροδοτήθηκε από την αρχαιοελληνική και τη ρωμαϊκή παράδοση. Μπορεί ακόμη να θεωρηθεί ευρύτερα ως έκφραση νέων ιδεών που διαχέονταν σε όλον τον 18ο αιώνα και συσχετίζονταν με την έννοια της προόδου, με τους υποστηριχτές των αρχαίων να διατυπώνουν πως μόνο μέσω της μελέτης των κλασικών έργων και της εξοικείωσης με τις ιδέες τους θα μπορούσε να υπάρξει πρόοδος. Οι πολέμιοι της κλασικής παράδοσης από την άλλη πλευρά θεωρούσαν πως μόνο μέσω των επιστημονικών ανακαλύψεων και της

[217] Agnesi, «An Oration», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 129-130. Agnesis, «Oratio», στο *Discorsi Accademici*, σ. 93-4.

αμφισβήτησης των ιδεών που προέρχονταν από την κλασική γραμματεία θα μπορούσε να επέλθει μια συνολική βελτίωση στην κοινωνία[218].

Η Agnesi υποστηρίζει πως οι σύγχρονοί της είχαν παρερμηνεύσει την παράδοση των αρχαίων, που πρόσταζε την υιοθέτηση ενός βίου κατά τον οποίο οι άνθρωποι έπρεπε να ζουν βάσει των αξιών της σοφίας, της εντιμότητας και της ευσέβειας. Ο τρόπος ζωής τους δεν ανταποκρινόταν στο πρότυπο των αρχαίων και πως πλέον, κατά την περίοδο έκδοσης του λόγου της, το 1729, οι άνθρωποι είχαν επαναπαυθεί και δε διατύπωναν νέες θεωρίες. Αυτή η στασιμότητα στην ανθρώπινη επιστημονική πρόοδο θα διορθωνόταν μόνον, εάν έδιναν τη δυνατότητα και στις γυναίκες να εκπαιδεύονται, με συνέπεια η παραχώρηση αυτή να έφερνε όλους και όλες πιο κοντά στους προγόνους τους, δηλαδή στη αρχαία Ρώμη και στην αρχαία Σπάρτη. Τα παραδείγματα ανδρών που εκπαίδευσαν γυναίκες στη θεολογία και σε άλλες επιστήμες κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, όπως παρατηρούσε, είναι πολλά και έπρεπε να λαμβάνονται και αυτά ως πρότυπα προς μίμηση. Ακόμη, σημείωνε πως υπήρχαν παραδείγματα και από τους Πατέρες της Εκκλησίας που δεν απέκλειαν τις γυναίκες από τη θρησκευτική διδασκαλία, εξαιτίας του «παραδοσιακού» αποκλεισμού τους από τη μελέτη της θεολογίας από τις γυναίκες. Αντιθέτως τίς αποδέχονταν και τίς δίδασκαν ισάξια τις αρχές της πίστης, με τους άνδρες[219].

Η έννοια της «*κοινής ευτυχίας*» αποτέλεσε επίσης ένα από τα επιχειρήματα που ενσωματώθηκαν στο λόγο της Agnesi. Οι κοινωνίες, στις οποίες η μελέτη των γραμμάτων και η καλλιέργεια των επιστήμων κυριάρχησαν, επέφεραν μεγαλύτερη ευτυχία στους πολίτες τους. Η άποψη αυτή αποτέλεσε ένα από τα βασικά της επιχειρήματα. Η γνώση, κατά την Agnesi, είναι προορισμένη να υπηρετεί το *«κοινό καλό»*, το συμφέρον και την ωφέλεια των πολλών. Δεν έπρεπε να περιορίζεται μέσα σε κλειστούς τοίχους αλλά αντιθέτως να διαχέεται στην κοινωνία μέσω της εκπαίδευσης των νέων ανδρών και των νεαρών γυναικών. Αυτές, με τη σειρά τους, θα εκμεταλλεύονταν τη γνώση τους για να μπορούν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στην κοινωνία ως αρωγοί του κοινού καλού για το κοινωνικό σύνολο[220]. Οι έννοιες της

[218] Eugenio Garin, *L' education de l' homme modern. La pédagogie de la Renaissance 1400-1600*, μετάφρ. από τα ιταλικά Jacqueline Humbert, πρόλογος Philippe Ariès, Fayard, Παρίσι 1968, σ. 233-6.
[219] Agnesi, «An Oration», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 131-2, 135-6. Η Agnesi, στηρίζει τα επιχειρήματά της προσφέροντας παραδείγματα από την αρχαιότητα και την εκκλησιαστική παράδοση. Αναφέρεται στον Άγιο Ιερώνυμο (342-420), ο οποίος δίδαξε γυναίκες αλλά και στον Πυθαγόρα και στη σύζυγο του Θεανώ και στην κόρη τους Θεμιστόκλεια. Ακόμη, αναφέρεται στην Υπατία, στην Ασπασία και στην Διοτίμα ως χαρακτηριστικά παραδείγματα γυναικών, που με τις σπουδές τους κατόρθωσαν να λάβουν έπαινο και να αποκτήσουν φήμη.
[220] Agnesi, «An Oration», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 135.

κοινής ωφέλειας, της ευτυχίας και του κοινού καλού ήταν διάχυτες στο έργο της Agnesi, εκφράζοντας ιδέες του 18ου αιώνα τόσο στη νησιωτική όσο και στην ηπειρωτική Ευρώπη.

Η Agnesi, όπως και η Rossi, υποστηρίζουν πως μια γυναίκα μορφωμένη αποτελεί την καλύτερη επιλογή για σύζυγο. Μια μορφωμένη γυναίκα δε διαταράσσει την οικογενειακή αρμονία αλλά αντιθέτως διαφυλάττει την οικογενειακή ηρεμία. Ακόμη, ο σύζυγος έχει την ευκαιρία να συζητά μαζί της για ευγενή ζητήματα, γεγονός που οδηγεί στην οικογενειακή και στην προσωπική ευτυχία του συζύγου. Καυτηριάζει βέβαια και το γεγονός ότι πολλές γυναίκες, ενώ είχαν λάβει εκπαίδευση και ήταν ευρυμαθείς, μόλις παντρεύονταν, αποσύρονταν από τις σπουδές και απομακρύνονταν από οποιαδήποτε πνευματική ενασχόληση και αφοσιώνονταν πλήρως στα οικιακά τους καθήκοντα[221]. Το πρότυπο της μορφωμένης μητέρας-συζύγου αποτελούσε γενικά ένα από τα βασικά επιχειρήματα του υπερασπιστικού λόγου για τη γυναικεία εκπαίδευση. Η σύνδεση του γάμου και της ανατροφής των παιδιών από μια μητέρα μορφωμένη αποτελούσε επιχείρημα που οπωσδήποτε αποτυπώνεται έντονα, ιδιαίτερα κατά τον 16ο αιώνα, σε πραγματείες αναφορικά με τον γάμο, ενώ η μητρότητα εξυψώνεται ακόμη περισσότερο στην πορεία του 18ου αιώνα και συνδέεται με το καθήκον της μητέρας να αναθρέψει σωστά τους μελλοντικούς πολίτες.

Κατά τη μακρηγορία της η Agnesi (*peroratio)* διαμορφώνει έναν σύντομο κατάλογο ευρυμαθών γυναικών, συγχρόνων με αυτήν, που αναγνωρίσθηκαν από τον καθολικό κόσμο και από την ίδια την Ακαδημία των Ricovrati. Μέσω δύο τρόπων, μια γυναίκα ήταν δυνατόν να αποκτήσει υστεροφημία. Μέσω του έργου της και της συγγραφικής της παρουσίας ή εφόσον διακρινόταν για τις σπουδές της και τιμώνταν με ελεγείες, λόγω των διανοητικών της ικανοτήτων. Επίσης, στο σύντομο «κατάλογο» επιφανών γυναικών αναφέρεται στην απονομή του διδακτορικού τίτλου φιλοσοφίας στην Elena Cornaro Piscopia από το Πανεπιστήμιο της Πάδοβας αλλά και στην πανηγυρική αποδοχή της από την Ακαδημία των *Infecondi*, που έδρευε στη Ρώμη με τις *Ακαδημαϊκές Εκδηλώσεις Επιδοκιμασίας*, στις 10 Μαρτίου 1679. Η αναφορά της σε αυτήν αναδεικνύει την αποδοχή των ευρυμαθών γυναικών, στο πλαίσιο βέβαια των γυναικών-εξαιρέσεων από τις ιταλικές Ακαδημίες[222]. Ακόμη, αναφέρεται στην Madame Dacier, που ήταν τιμώμενο μέλος της Ακαδημίας των *Ricovrati*, λόγω των

[221] Agnesi, «An Oration», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 138.
[222] *Applausi Accademici alla Laurea Filosofica dell' illustrsissima Signora Elena Lucrezia Cornara Piscopia, Accademica Infeconda, composti, e raccolti dall' Accademia stessa*, Ρώμη 1679.

πνευματικών της επιτευγμάτων και της μόρφωσής της. Η σημασία που έδωσε στην προβολή της Ακαδημίας των *Arcadi* και στο έργο της Ακαδημίας δεν είναι επίσης τυχαία. Η συμβολή της Ακαδημίας αυτής στην αναγνώριση των ευρυμαθών γυναικών και στην αποδοχή τους ως μελών της, σε ευρεία κλίμακα για την εποχή, αποδεικνύει μια σταδιακή αποδοχή των γυναικών και την αναγνώριση των ικανοτήτων τους στα γράμματα[223].

Η Agnesi ουσιαστικά καταγράφει μια σύντομη και πολύ διακριτική διαδρομή των γυναικών στην ακαδημαϊκή ζωή, εντάσσοντας τα επιχειρήματά της στο πλαίσιο της έκδοσης στην οποία λαμβάνει και η ίδια μέρος, διαμορφώνοντας τον εαυτό της εντός του ακαδημαϊκού περιβάλλοντος και ουσιαστικά χρησιμοποιώντας τις γυναίκες-μέλη των Ακαδημιών ως το πιο πρόσφορο εργαλείο υπεράσπισης της γυναικείας εκπαίδευσης. Δεν ανατρέχει άσκοπα στο παρελθόν, δηλαδή στην κλασική παράδοση, δίνοντας τετριμμένα παραδείγματα επιφανών γυναικών, όπως σε άλλες αντίστοιχες υπερασπίσεις του 17ου και του 18ου αιώνα, αλλά αναφέρεται στο παρόν και στο μέλλον των γυναικών στις Ακαδημίες.

Α΄. 4. Giuseppe Salìo: εκπαίδευση για λίγες

Μία άλλη διάσταση στην αντιπαράθεση για την εκπαίδευση των γυναικών και γενικότερα στην *Querelle des Femmes* δίνει η ομιλία του Giuseppe Salìo με τίτλο *Οι ευγενείς γυναίκες πρέπει να διδάσκονται ηθική φιλοσοφία για να εκπληρώνουν τα καθήκοντα που υπαγορεύει η γέννησή τους* (*Le Donne Nobili debbono attendere allo Studio della Morale Filosofia per soddisfare alle obbligazioni della loro Nascita).* Η ομιλία του δημοσιεύτηκε επίσης στα πρακτικά της Ακαδημίας των Ricovrati. Ο Salìo υποστηρίζει κι αυτός πως η εκπαίδευση πρέπει να περιορίζεται μόνο στις γυναίκες με ευγενική καταγωγή, όπως αυτή τούς κληροδοτήθηκε από την οικογένειά τους και το *«καθαρό αίμα»* τους[224]. Η ομιλία του Salìo απευθύνεται σαφώς στο ακροατήριο των γυναικών, που βρίσκονταν στην Ακαδημία, παροτρύνοντας εμμέσως τις γυναίκες να μελετήσουν την ηθική φιλοσοφία με στόχο η συμπεριφορά τους στη δημόσια και στην ιδιωτική σφαίρα να είναι ευπρεπής και επομένως να συνάδει με την κοινωνική τους

[223] Agnesi, «An Oration», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 138-140.
[224] Το *«καθαρό αίμα των προγόνων»* αλλά και των τιμώμενων γυναικών αποτελούσε ένα σταθερό μοτίβο επαίνου για την Ακαδημία των *Infecondi*. Στο τιμητικό εγκώμιο της Elena Cornaro Piscopia για την αναγόρευσή της σε διδάκτορα φιλοσοφίας οι αναφορές στο καθαρό αίμα της είναι πολλές, πβ. *Applausi Accademici alla Laurea Filosofica dell' illustrsissima Signora Elena Lucrezia*.

καταγωγή. Ο ομιλητής συνέδεσε την ευγένεια με τις πνευματικές ικανότητες. Οι ευγενείς δηλαδή είχαν την προδιάθεση να μπορούν να ανταποκρίνονται καλύτερα στη μάθηση και να ξεπερνούν τις δυσκολίες που απορρέουν από την εκπαιδευτική διαδικασία. Το *«καθαρό αίμα»* των ευγενών επέτρεπε, σύμφωνα με τις θέσεις αυτές, στα όργανα του σώματός τους να λειτουργούν πιο αρμονικά και γι' αυτό και ο νους τους να είναι πιο δημιουργικός με τις σπουδές. Οι ευγενείς όφειλαν να προσπαθούν με κάθε τρόπο να διατηρούν την ευγένειά τους αλλά και να διοικούν ορθά τον οίκο τους και αυτό θα αποτελούσε μια από τις θετικές επιρροές της εκπαίδευσης[225].

Η άποψή του αυτή είναι εκ διαμέτρου αντίθετη από εκείνην της Rossi, η οποία υποστήριξε σε πολλά σημεία της *Απολογίας* της πως η εκπαίδευση σε καμία περίπτωση δεν ήταν ορθό να περιορίζεται μόνο στους άνδρες αλλά έπρεπε να απευθύνεται και να αφορά το σύνολο των γυναικών, ανεξαρτήτως κοινωνικής καταγωγής ή οικονομικής επιφάνειας. Η ομιλία του Salìo δεν είναι απολύτως σίγουρο αν ανακοινώθηκε κατά τη διεξαγωγή της αντιπαράθεσης στις 6 Ιουλίου του 1723, καθώς αυτό δεν αναφέρεται στον τίτλο της ομιλίας του, όπως των άλλων ακαδημαϊκών, που συμμετείχαν στη συζήτηση το 1723. Ακόμη, το γεγονός πως δεν αναγράφεται η ημερομηνία διεξαγωγής της ομιλίας του κάτω από το τίτλο της και η απουσία περισσότερων λεπτομερειών, ενδεχομένως να αποδεικνύει την προσθήκη εκ των υστέρων της συμμετοχής του στην αντιπαράθεση. Η συμβολή του θα συνέβαλε στην περαιτέρω ανάδειξη του ζητήματος της εκπαίδευσης των γυναικών, αφού με την επιχειρηματολογία του αναδείκνυε το ζήτημα της αποδοχής μόνον ορισμένων των γυναικών στην εκπαίδευση. Το κείμενό του αυτό ερχόταν ακόμη σε αντιδιαστολή με την υποστήριξη της καθολικής αποδοχής των γυναικών στην εκπαίδευση, ζήτημα που έθεσε η Rossi. Γενικά αναφέρει πως ο Salìo ανακοίνωσε την ομιλία αυτήν στην Ακαδημία χωρίς περισσότερες λεπτομέρειες. Η ομιλία του, ενδεχομένως, να εντάχθηκε στα πρακτικά, ώστε να αποτελέσει το αντίπαλο δέος συγκριτικά με την επιστολή της Rossi, που εξέφρασε την άποψη σχετικά με την κοινωνική, την πνευματική και την εκπαιδευτική ισότητα των δύο φύλων.

Α. ΄5. Ετυμηγορία της αντιπαράθεσης*: «οι γυναίκες νίκησαν»*

Ο Vallisneri ανακοίνωσε την ετυμηγορία του σχετικά με το αποτέλεσμα της αντιπαράθεσης, καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως οι «κεντρικές» ομιλίες του

[225] Giuseppe Salìo, «Le Donne Nobili debbono attendere allo Studio della Morale Filosofia per soddisfare alle obbligazioni della loro Nasc-ita, Da lui recitato in Padova nell' Accademia de' Ricovrati», στο *Discorsi Accademici*, σ. 76-9, 85-7.

Antonio Volpi και του Guglielmo Camposampiero είχαν εξίσου δυνατά επιχειρήματα. Ομολογεί πως ήταν μια πολύ δύσκολη απόφαση, τόσο που σκεπτόταν να μην ανακηρύξει κανέναν νικητή σ' αυτήν την αντιπαράθεση ή να αναγγείλει ισοπαλία μεταξύ των δύο αντιπάλων και να επαναληφθεί η διαδικασία με ομιλίες πιο *«σοφών και ικανών ομιλητών»*. Παρόλα αυτά, έκρινε πως *«νικήτριες»* σ' αυτήν την αντιπαράθεση ήταν οι γυναίκες, καθώς και ο ίδιος τάχθηκε με το μέρος τους, θεωρώντας πως η πρόσβασή τους στην εκπαίδευση δε θα έβλαπτε το *«κοινό καλό»* αλλά θα συνεισέφερε στην επαύξησή του και στην περαιτέρω ανάπτυξη των ελευθέριων τεχνών και των επιστημών. Σημείωνε πως το γραπτό και άγραφο δίκαιο υποδείκνυαν τον αποκλεισμό των γυναικών από τη μάθηση, όμως αυτό ήταν εναντίον στη λογική και συνιστούσε βασική καταπάτηση της *«κοινής ευτυχίας»*. Η απόφασή του στηρίζεται στην φιλοσοφική σκέψη του Πλάτωνα και στη βαθιά πίστη του πως οι άνδρες και οι γυναίκες σωματικά έχουν τα ίδια όργανα και τις ίδιες διανοητικές ικανότητες[226].

Ο πρόεδρος της Ακαδημίας δεν υποστήριξε βέβαια την καθολική πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση. Ουσιαστικά διατύπωσε μια πιο «ελιτίστικη» πρόσβαση σ' αυτήν. Υποστήριξε πως μόνο εκείνες που έχουν πραγματικές διανοητικές ικανότητες και είναι πραγματικά ενάρετες θα μπορούσαν να εκπαιδεύονται. Ακόμη, τόνισε πως ειδικά εάν η αρετή τους συνδυαζόταν με ευγενική καταγωγή, τότε θα ξεχώριζαν πάντοτε, εξαιτίας αυτών των δύο χαρακτηριστικών από όλες τις άλλες γυναίκες. Όπως σημειώνει, δε μπορούν όλες οι γυναίκες να αφιερώνονται στην εκπαίδευση, καθώς, κάποιες πρέπει να επιδίδονται αποκλειστικά στις παραδοσιακές οικιακές εργασίες και καθήκοντα. Πρέπει να αφιερώνονται στις σπουδές μόνον εκείνες που έχουν έφεση στα γράμματα και έχουν προικιστεί με ταλέντο, οι οποίες και αποτελούν *«σπάνιες εξαιρέσεις»*. Διαχωρίζει τις πεπαιδευμένες γυναίκες, που διακρίνονται για τη γνώση και την αρετή τους, από όλες τις υπόλοιπες που δε χρειάζεται ουσιαστικά να εκπαιδεύονται, λόγω έλλειψης ηθικών, πνευματικών και σωματικών δυνατοτήτων. Εκείνες, καθότι σπάνιες, με ικανότητες επίγειες, εγκόσμιες και ταυτόχρονα, *«υπεράνθρωπες»*, θα παρέμεναν για πάντα στην ιστορία για τις αξίες

[226] Antonio Vallisneri, «Decisione del Problema fatta dal suddetto Signor' Antonio Vallisneri», στο *Discorsi Accademici*, σ. 46-7. Antonio Vallisneri, «Judgment on the Problem Rendered by said Signor Antonio Vallisneri», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 99-100.

και τις ικανότητές τους, μέσω των *«πεφωτισμένων πενών»* των Βενετών συγγραφέων, που θα κατέγραφαν το φαινόμενο των ευρυμαθών γυναικών[227].

Γ΄. 6. Η Ακαδημία των *Arcadi*

Η Ακαδημία των *Arcadi* στις αρχές του 17ου αιώνα είχε αποδεχθεί ως μέλη της περίπου είκοσι γυναίκες, ενώ οι άνδρες, μέλη Ακαδημιών ανέρχονταν συνολικά στην ιταλική επικράτεια στους 575[228]. Σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο και την αποδοχή των γυναικών ως μελών Ακαδημιών, η αύξηση του αριθμού τους αναδεικνύει πως σταδιακά άλλαζε ο τρόπος που έβλεπαν τις γυναίκες ορισμένες Ακαδημίες. Κατά τον 16ο αιώνα υπολογίζεται πως οι γυναίκες, που είχαν γίνει αποδεκτές από ακαδημίες κυμαίνονταν από δεκατρείς έως εικοσιένα συνολικά[229]. Όμως αυτό που πρέπει να παρατηρηθεί είναι πως οι Ακαδημίες και η σταδιακή, μέσα στον χρόνο, αποδοχή γυναικών σ' αυτές ως μελών, ενεργά ή συμβολικά, έφεραν κοντά ανθρώπους της διανόησης με διαφορετικό φύλο και κοινωνική καταγωγή. Η Ακαδημία των *Arcadi* ιδρύθηκε στη Ρώμη από τον κύκλο των λογίων, φίλων της Βασίλισσας Χριστίνας της Σουηδίας, η οποία το 1655 είχε αποποιηθεί το θρόνο της και είχε εγκατασταθεί μόνιμα στη Ρώμη, προσχωρώντας στον Καθολικισμό. Γενικότερα, η ίδρυση της Ακαδημίας έγινε στις 5 Οκτωβρίου του 1690, ένα χρόνο μετά το θάνατο της Χριστίνας με ιδρυτικά μέλη δεκατέσσερις λόγιους υπό την Προεδρία του Giovanni Mario Crescimbeni. Η Ακαδημία καινοτόμησε ήδη από την ίδρυσή της το 1690 και περιλάμβανε 74 γυναίκες ως μέλη στο συνολικό αριθμό των 2.619 μελών της[230].

Αποτέλεσε ουσιαστικά την πρώτη Ακαδημία που δημιούργησε ένα είδος ακαδημαϊκής συνομοσπονδίας στον ιταλικό χώρο και κατόρθωσε να γίνει ένα μεγάλος πολιτιστικός οργανισμός, ενώνοντας της πόλεις της Ιταλίας[231]. Αυτό αποτυπώνεται και

---

[227] Vallisneri, «Decisione del Problema», στο *Discorsi Accademici*, σ. 48-9. Vallisneri, «Judgment on the Problem», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 100-1.

[228] Elisabetta Graziosi, «Revisiting Arcadia. Women and Academies in Eighteenth-Century Italy», στο *Italy's Eighteenth Century. Gender and Culture in the Age of the Grand Tour*, Findlen, Roworth, Sama (επιμ.), σ. 110. Virginia Cox, «Members, Muses, Mascots: Women and Italian Academies», στο *The Italian Academies 1525-1700, Networks of Culture, Innovation and Dissent*, Jane E. Everson, Denis V. Reidy και Lisa Sampson (επιμ.), Legenda, Modern Humanities Research Association και Routledge, Κέιμπριτζ 2016, σ. 141-2.

[229] Cox, «Members, Muses, Mascots», σ. 140.

[230] Γεράσιμος Γ. Ζώρας, *Ελληνόγλωσσα στιχουργήματα Ιταλών λογιών (ΙΖ΄-ΙΘ΄ αιώνες). Η Ακαδημία Arcadia της Ρώμης και η ελληνική παράδοση*, Δόμος, Αθήνα 1994, σ. 13-4.

[231] Brendan Dooley, *Science, Politics and Society in Eighteenth-Century Italy. The Giornale de' letterati d'Italia and its World*, Garland Publishing, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1991, σ. 45. Susan M. Dixon,

από τη συλλογική δράση της, όπως για παράδειγμα τη θέσπιση αγώνων για τα μέλη της Ακαδημίας. Τρία χρόνια μετά από την ίδρυσή της, δηλαδή το 1693, η ακαδημία ξεκίνησε τη διοργάνωση λογοτεχνικών ολυμπιακών αγώνων. Οι αγώνες διοργανώνονταν ανά τέσσερα χρόνια. Έως και το 1701 οι γυναίκες είχαν τη δυνατότητα παρακολούθησης των αγώνων αυτών, ενώ από το 1705 είχαν και τη δυνατότητα συμμετοχής σε αυτούς[232].

Η Ακαδημία των *Arcadi*, δέχθηκε από την ίδρυσή της γυναίκες ως μέλη της, γεγονός που την κατέστησε διαφορετική από άλλες αρχαιότερες Ακαδημίες της Ιταλίας, που αποδέχθηκαν γυναίκες πολύ αργότερα ή τίς δέχονταν μόνον τιμητικά, χωρίς άλλες αρμοδιότητες ή τους επέτρεπαν μια πιο ενεργό συμμετοχή. Η αποδοχή των γυναικών στην Ακαδημία συμπίπτει όχι μόνο με την αλλαγή των θεωρήσεων πολλών διανοουμένων αναφορικά με μια περιορισμένης μορφής συμμετοχή των γυναικών στα κοινωνικά δρώμενα αλλά και στο πλαίσιο μιας πλέον υπαρκτής και όλο και περισσότερο αυξανόμενης συνειδητοποίησης της σημασίας των γυναικών για την κοινωνία και την πρόοδό της σε πολιτικό, οικονομικό, ηθικό και οικογενειακό επίπεδο[233].

Η πρώτη γυναίκα, που έγινε δεκτή ως μέλος της, ήταν η Βασίλισσα της Πολωνίας, Maria Casimira (1641-1716). Όμως η αποδοχή των γυναικών ως μελών της Ακαδημίας εντατικοποιήθηκε από το έτος 1716 και έπειτα. Τα κριτήρια επιλογής των γυναικών διέφεραν από εκείνα των ανδρών. Στους άνδρες χαρακτηριστικό ήταν πως ενθαρρύνονταν η συμμετοχή από όλα τα κοινωνικά στρώματα και δεν ήταν προαπαιτούμενο για να γίνει κάποιος μέλος να ήταν ποιητής ή ασχολούμενος με άλλες μορφές συγγραφής και πνευματικής ενασχόλησης. Οι γυναίκες μέλη όφειλαν απλά να γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση και να έχουν έφεση στην ποίηση καθώς και να προέρχονται από την αριστοκρατία ή έστω από το ανώτερο κοινωνικό στρώμα[234]. Η καταγωγή δηλαδή ως κριτήριο δεν αφορούσε στους άνδρες αλλά στις γυναίκες και εξακολουθούσε να συνιστά ένα κριτήριο που καθόριζε τη συμμετοχή τους ή τον αποκλεισμό τους. Ακόμη, αναφορικά με τα λογοτεχνικά θέματα, ήδη παρατηρείται πως

Between Real and the Ideal, The Accademia degli Arcadi and Its Garden in Eighteenth-Century Rome, σ. 11-2.

[232] Giuli, «Prospero Lambertini», σ. 339. Giovani Mario de' Crescimbeni, *I giuochi olimpici celebrati in Arcadia nell' Olimpiade DCXXI. In lode degli Arcadi defunti, e pubblicati da Gio: Mario de' Crescimbeni, custode della medesima Arcadia*, Antonio Rossi, Ρώμη 1705.

[233] Elisabetta Graziosi, Revisiting Arcadia. Women and Academies in Eighteenth-Century Italy, στο Findlen, Roworth, Sama (επιμ.), *Italy's Eighteenth Century. Gender and Culture in the Age of the Grand Tour*, σ. 107-8.

[234] Dixon, *Between Real*, σ. 105-6.

οι θεματικές με τις οποίες θα μπορούσε να ασχοληθεί ένας άνδρας ή μια γυναίκα-μέλος υπόκεινταν σε περιορισμούς και διαφοροποιούνταν ανάλογα με το φύλο. Συγκεκριμένα, οι γυναίκες μπορούσαν να ασχολούνται με ζητήματα που αφορούσαν τον έρωτα, την αγάπη, την αρετή και την ομορφιά της φύσης. Οι άνδρες, από την άλλη, είχαν τη δυνατότητα να απαγγέλλουν και να συγγράφουν για ό,τι αφορούσε τον πόλεμο, την πολιτική, τη θρησκεία και τις επιστήμες[235].

Τα κριτήρια αποδοχής τους είχαν ως εξής: Τα μέλη έπρεπε να είναι 24 ετών και άνω και οι άνδρες απαιτούνταν να καταπιάνονται με τη λογοτεχνία, να έχουν καλούς τρόπους ή να ασχολούνται με την επιστήμη της θεολογίας, της φιλοσοφίας, της φυσικής, του δικαίου ή της ιστορίας. Οι γυναίκες γίνονταν δεκτές, εφόσον μπορούσαν να επιδείξουν ταλέντο στην ποίηση. Ακόμη, αφού προτείνονταν από κάποιο ήδη υπάρχον μέλος, έπρεπε να γίνουν δεκτοί κατόπιν ονομαστικής ψηφοφορίας των μελών ή κατόπιν μυστικής, εάν το υποψήφιο μέλος ήταν γυναίκα. Άλλοι κανόνες σχετίζονταν με την ανάληψη ψευδωνύμου από τα νεοεκλεγέντα μέλη[236]. Στη συνέχεια, οι άνδρες γίνονταν *«ποιμένες»* και οι γυναίκες *«βοσκοπούλες»,* με στόχο, μέσω της ποίησης αλλά και του τρόπου ζωής τους, να έρχονται κοντά στο ιδανικό τοπίο της αρχαίας Αρκαδίας, στην οποία η απλότητα και η φύση κυριαρχούσαν. Κάθε υποψήφιο μέλος της Ακαδημίας κατά τη διάρκεια της υποδοχής του ως μέλους υιοθετούσε ένα ποιμενικό ψευδώνυμο με στόχο να εξασφαλίζεται η ανωνυμία του στις περιπτώσεις που αυτό χρειαζόταν. Τα ψευδώνυμα ήταν παρμένα από ποιητικά έργα του 16ου αιώνα και από ονομασίες περιοχών της αρχαίας Ελλάδας ή και από τοπωνύμια σχετικά με την αρχαία Αρκαδία. Τα μέλη της Ακαδημίας μέσα στα πρώτα 15 περίπου χρόνια λειτουργίας της αυξήθηκαν ραγδαία με τα ιδρυτικά μέλη να είναι 14 και να φτάνουν το 1728 στα 2619, όπως σημειώνει η Susan Dixon[237].

Τα μέλη συγκαλούσαν επτά συνελεύσεις κατά τη θερινή περίοδο σε κάποιο κήπο ή σε λιβάδι. Οι πρώτες συνεδριάσεις έλαβαν χώρα στον κήπο του Αγίου Πέτρου στο Mondorio της Ρώμης, μετέπειτα οι εργασίες μεταφέρθηκαν στο παλάτι της οικογένειας των Riari στην περιοχή της Ρώμης Lungara, αργότερα στην οικία Farnese,

[235] Dixon, *Between Real*, σ. 106.
[236] Crescimbeni, *Storia della Accademia*, σ. 13-4. Dixon, *Between Real*, σ. 21.
[237] Ο αριθμός 14 ήταν συμβολικός για την Ακαδημία, καθώς συμβόλιζε τους αντιπροσώπους των δεκατεσσάρων περιοχών της αρχαίας Ρώμης, πβ. Dixon, *Between Real*, σ. 22. Giovanni Mario Crescimbeni, *Storia della Accademia degli Arcadi Istituita in Roma l' anno 1690 per la colivazione delle scienze delle lettere umane e della poesia scritta da Gio. Mário Crescimbeni Primo Custode Generale, Pubblicata l' anno 1712 d'ordine dela medesima adunanza,* Bulmer, Λονδίνο 1804, σ. 14. Dixon, *Between Real*, σ. 20-1.

στον κήπο *Orti Farnesiani sul Palatino* και αργότερα στον κήπο του δούκα Salviati[238]. Οι βουκολικές συνήθειες των ανδρών ακαδημαϊκών και των γυναικών και η παρουσία τους στις συνεδριάσεις των μελών της Ακαδημίας αποτελούσαν σε κύκλους διανοουμένων αιτία ειρωνικών σχολίων για την Ακαδημία. Ως θεματικό αντικείμενο του σαρκασμού τους είχαν τις ενδυματολογικές επιλογές τους, τις δραστηριότητές τους στην ύπαιθρο και την υιοθέτηση ψευδωνύμων, εμπνευσμένων από την αρχαιότητα και από τα τοπία της αρχαίας Αρκαδίας. Ο Giusseppe Baretti αναφέρεται στην Ακαδημία και στα μέλη της με ειρωνικό και περιπαικτικό τρόπο: «*Άνδρες, γυναίκες αλλά ακόμη και οι cicisbei* (άνδρες συνοδοί ευγενών κυριών) *μετείχαν στην Ακαδημία,* όπως σημειώνει*, αντικαθιστώντας απλά τα ιταλικά τους ονόματα με αρχαία και παίρνοντας αλαζονικά στο χέρι ένα φλάουτο»*[239].

Ο Giovan Mario Crescimbeni διετέλεσε πρώτος Πρόεδρος της Ακαδημίας των *Arcadi* και συνέβαλε ουσιαστικά στην ανάδειξη των γυναικών συγγραφέων[240]. Ο Crescimbeni, με έργα που αφορούσαν την ιταλική λογοτεχνική παραγωγή, συμπεριέλαβε στους καταλόγους του επίσης έργα γυναικών, αναδεικνύοντας μ' αυτόν τον τρόπο τη στήριξή του σ' αυτές αλλά και την αξία τους στο χώρο της ποίησης. Ενδεικτικά, αυτός συνέγραψε την *Ιστορία της δημώδους ποίησης* (*Istoria della volgar poesia)*, το έτος 1698, και τέσσερα χρόνια αργότερα το έργο *Σχόλια σχετικά με την ιστορία της δημώδους ποίησης* (*Comentarij intorno all'istoria della volgare poesia)*. Ακόμη, συνέγραψε το έργο *Αρκαδία* (*Arcadia),* μια αποτίμηση του έργου της Ακαδημίας, που εκδόθηκε σε δύο εκδόσεις με την πρώτη να εκδίδεται το 1708 και τη δεύτερη το 1711. Συνέγραψε επίσης το *Ρίμες των Αρκαδίων* (*Rime degli Arcadi)*, σε εννέα τόμους που εκδόθηκαν διαδοχικά από το 1716 έως και το 1722[241].

Η δημιουργία αδελφών Ακαδημιών ή, όπως αποκαλούνταν στο καταστατικό της Ακαδημίας, *«αποικίες της Ακαδημίας»*, υπήρξε το όραμα των ιδρυτών και ειδικά του προέδρου της. Στόχος τους ήταν να ιδρυθούν αυτές με την ίδια μορφή σε όλες τις πόλεις της Ιταλίας. Οι *«αποικίες»* λάμβαναν το όνομα της πόλης στην οποία ιδρύονταν και υπάγονταν στους νόμους της. Επίσης, λειτουργούσαν με βάση τα ιδανικά της Ακαδημίας των *Arcadi*, της μητρόπολης της Ρώμης και ελέγχονταν από αυτήν έως και

[238] Giovanni Antonio Crescimbeni, *La bellezza della volgar poesia. Spiegata in Otto Dialoghi da Giovanni Antonio Crescimbeni Custode d' Arcadia, con varie Notizie, e col Catalogo degli Arcadi*, Ρώμη 1700, σ. 217-8.
[239] Baretti, *An Account of the manners*, σ. 257-8.
[240] Ζώρας, *Ελληνόγλωσσα στιχουργήματα Ιταλών λογιών*, σ. 13-4.
[241] Giuli, «Prospero Lambertini», σ. 320-40.

το 1772. Αυτές οι Ακαδημίες δεν ήταν στο σύνολό τους αποκλειστικά λογοτεχνικές, όπως της Ρώμης, αλλά επικεντρώνονταν και στις επιστήμες. Κάθε Ακαδημία όφειλε να έχει έμβλημα και ένα συγκεκριμένο μότο (*motto),* που να την ξεχωρίζει και να την εκφράζει[242].

Η ραγδαία αύξηση των μελών της *Arcadia* με τη συνεπακόλουθη εδραίωση της Ακαδημίας στη διανοητική σκηνή της Ρώμης όπως και με τη σταδιακή άνοδο του αριθμού των «αποικιών» της Ακαδημίας, οδήγησε στην εδραίωση μιας συνύπαρξης ανδρών και γυναικών στο λογοτεχνικό χώρο[243]. Αυτό είχε ως συνέπεια τη διάδοση αυτής της πρακτικής και τη σταδιακή αναγνώριση μιας νέου τύπου παράδοσης και λειτουργίας των Ακαδημιών, που πλέον δεν αποτελούσε κάτι σπάνιο ή εξαίρεση στον ιταλικό χώρο αλλά μια διαδικασία που λάμβανε ένα πιο αναγνωρισμένο πλαίσιο λειτουργίας, αφού ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα, η συμμετοχή των γυναικών στην Ακαδημία άρχισε να αναγνωρίζεται νομικά και θεσμικά στο καταστατικό της[244]. Αυτή η εκσυγχρονιστική τάση δεν αποτελούσε όμως κανόνα για κάθε *«αποικία»* της Ακαδημίας. Ορισμένες ακαδημίες λειτούργησαν περισσότερο συντηρητικά ως προς στην αποδοχή γυναικείων μελών, όπως αυτή, π.χ., της Μπολόνια, η Ακαδημία Renia, που δεν έκανε δεκτή, π.χ., την Laura Bassi, η οποία όμως τελικά έγινε δεκτή στην Ακαδημία των *Arcadi* της Ρώμης[245].

Η τάση αποδοχής των γυναικών στα γράμματα, έστω και περιορισμένα, που διαμορφώθηκε κατά τον 18ου αιώνα, μπορεί να χαρακτηρισθεί ως ένα βήμα προς την ανανέωση και τον εκσυγχρονισμό τους. Οι γυναίκες με μόρφωση και με οικονομική και κοινωνική επιφάνεια αποκτούν το έναυσμα για να συνεισφέρουν στην πνευματική ζωή της Ιταλίας μέσω των Ακαδημιών, είτε συμμετέχοντας ως μέλη σ' αυτές είτε δρώντας ως πάτρωνες ακαδημιών όπως στην χαρακτηριστική περίπτωση της Clelia Grillo Borromeo, η οποία προέβη στην ίδρυση της Ακαδημίας *Clelia de' Vigilanti*. Η υποστήριξη από αυτήν των γραμμάτων και των τεχνών αλλά και η ίδρυση της Ακαδημίας, την κατέστησε διάδοχο της Βασίλισσας της Σουηδίας μέσω του ρόλου της στην προαγωγή της επιστήμης και των γραμμάτων στον ιταλικό χώρο[246].

---

[242] Crescimbeni, *Storia della Accademia*, σ. 16-9. Dixon, *Between Real,* σ. 21-2.
[243] Graziosi, «Revisiting Arcadia», σ. 110.
[244] Το πρώτο καταστατικό της Arcadia, *Leges Argadum*, αναδημοσιεύεται στο βιβλίο του Γεράσιμου Ζώρα, πβ. Γεράσιμος Ζώρας, *Φιλολογικά Μελετήματα*, Δόμος, Αθήνα 1993, σ. 88-90, υποσημ. 23.
[245] Graziosi, «Revisiting Arcadia», σ. 111.
[246] Paula Findlen, «Founding a Scientific Academy: Gender, Patronage and Knowledge in Early Eighteenth-Century Milan», *Republic of Letters: A Journal for the Study of Knowledge, Politics and Arts*, 1 (Μάϊος 2009), σ. 2-3, 12-13, 29.

Η Ακαδημία των *Vigilanti* οργανώθηκε από τον Antonio Vallisneri, που υπήρξε και πρόεδρος της Ακαδημίας αυτής και διατηρούσε στενή φιλική σχέση με την ιδρύτρια και πάτρωνα της Ακαδημίας, Clelia Grillo Borromeo. Η Ακαδημία ακολουθούσε το εκπαιδευτικό πρότυπο του Antonio Ludovico Muratori και είχε ως σκοπό της την ανάπτυξη των επιστημών και τη δημιουργία ενός δικτύου συνεργασίας μεταξύ των επιστημόνων για την προαγωγή και την ανταλλαγή νέων επιστημονικών θεωριών με κέντρο την πόλη του Μιλάνου[247]. Όπως υποστηρίζει η Paula Findlen, η Ακαδημία αυτή ερχόταν σε μια μορφή σύγκρουσης με την Ακαδημία των *Arcadi* και τις «αποικίες» της, καθώς μέσω του κανονισμού της απαγορευόταν η διενέργεια συζητήσεων για την ποίηση και τη ρητορική, ενώ η *Arcadi* ήταν προσανατολισμένη στην προαγωγή και στην πρόοδο της τέχνης της ποίησης[248].

Η πίστη στην υπηρέτηση του «κοινού καλού» είναι ορατή και σε αυτήν την Ακαδημία, όπου στόχος της, χρησιμοποιώντας κάθε πρόσφορο τρόπο, ήταν η οργάνωση ταξιδιών και σε άλλες ηπείρους για να ανακαλύπτουν και να αντλούν νέες πληροφορίες με στόχο την περαιτέρω κοινωνικοποίησή τους στην ιταλική κοινωνία και στην επιστημονική κοινότητα. Η οργάνωση όμως αυτής της Ακαδημίας δεν ήταν όπως εκείνης των *Arcadi*. Οι νόμοι της παρέμεναν σε χειρόγραφη μορφή και δεν είχαν ποτέ τυπωθεί τα πρακτικά της. Η περίπτωση των *Arcadi* διέφερε σε οργανωτικό επίπεδο από άλλες ακαδημίες και οι νόμοι της[249] επαναλαμβάνονται στα περισσότερα έργα της Ακαδημίας[250]. Γι' αυτό και μέσα στα δέκα χρόνια λειτουργίας της η Ακαδημία των *Vigilanti* έπαυσε να λειτουργεί, δύο χρόνια μετά από τον θάνατο του Vallisneri, το 1730, και τις ανυπέρβλητες οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε η ιδρυτής και πρόεδρός της, Clelia Grillo Borromeo[251].

Η Ακαδημία των *Arcadi* ωστόσο έτυχε αρνητικής κριτικής για το μεγάλο αριθμό αποδοχής και ενεργού συμμετοχής γυναικών σ' αυτήν, ειδικά μετά το έτος 1728, αλλά και θετικών σχολίων για την ποιοτική ποιητική παραγωγή της, που προερχόταν και από μεγάλο αριθμό γυναικών-μελών της. Η σάτιρα ως λογοτεχνικό

[247] Κεντρικός πυλώνας της φιλοσοφικής σκέψης του Muratori ήταν το «κοινό καλό» και αυτός θα έπρεπε να είναι ο στόχος των μοναρχιών. Οι μοναρχίες έπρεπε να παρέχουν εκπαίδευση στους υπηκόους τους, που θα ήταν προσανατολισμένη στην αρετή και τη φιλανθρωπία. Για την επιρροή του Muratori στη Γερμανία και στον γερμανικό Καθολικισμό, πβ. Michael Printy, *Enlightenment and the Creation of German Catholicism,* Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2009, σ. 147-9.
[248] Findlen, «Founding a Scientific Academy», σ. 18-9.
[249] Τους νόμους της Ακαδημίας αναδημοσιεύει η Paula Findlen ως *Appendix* στο άρθρο της «Founding a Scientific Academy», σ. 43.
[250] Findlen, «Founding a Scientific Academy», σ. 20-1.
[251] Findlen, «Founding a Scientific Academy», σ. 38-40.

είδος απαγορευόταν από το καταστατικό της Ακαδημίας, ίσως για να αποτρέπονται σατιρικά ποιητικά έργα που στόχο τους θα είχαν τις γυναίκες και τη φύση τους, καθώς ήταν σύνηθες σε άλλες Ακαδημίες να γράφονται λίβελλοι κατά του γυναικείου φύλου. Η Ακαδημία αποδυναμώθηκε μετά τον θάνατο του πρώτου προέδρου της, Crescimbeni, που διετέλεσε πρόεδρός της για 38 έτη. Νέος πρόεδρος της Ακαδημίας έγινε ο Francesco Lorenzini, του οποίου η προεδρία διήρκεσε έως το 1743 και μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια περίοδος εσωστρέφειάς της. Η συμμετοχή των γυναικών ελαττώθηκε, όπως και οι δημόσιες εκδηλώσεις στον περίφημο κήπο της Ακαδημίας, τον *Bosco Parrassio* που μειώθηκαν σημαντικά, ενώ η Ακαδημία έπαυσε να εκδίδει με τη συχνότητα που εξέδιδε ενόσω ήταν πρόεδρός της ο Crescimbeni. Από το 1743 όμως και έπειτα μετά την αλλαγή προέδρου, αφού απεβίωσε ο Lorenzini, η Ακαδημία έγινε περισσότερο εξωστρεφής και ευνόησε και πάλι τη συμμετοχή γυναικών[252].

Είναι φανερό και από τη λειτουργία της Ακαδημίας των *Arcadi* πως γυναίκες με ιδιαίτερη επίδοση στη λογοτεχνία, από την Ιταλία και από άλλες ευρωπαϊκές χώρες, είχαν γίνει μέλη της Ακαδημίας αυτής, που συνδέθηκε με το ρεύμα του αρκαδισμού και κυριάρχησε επί μακρόν στα ευρωπαϊκά γράμματα. Η Ακαδημία κατέστησε έντονη την παρουσία της όχι μόνο στη Ρώμη και την Ιταλία γενικότερα αλλά και σε ολόκληρη την Ευρώπη και είχε ανοικτό και φιλογυνικό χαρακτήρα. Η Rossi, που δημοσίευσε στα *Πρακτικά* της Ακαδημίας των Ricovrati κείμενό της, με το οποίο υποστηρίζει την καθολική πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση ήταν μέλος της Ακαδημίας των *Arcadi* στην Σιένα, δηλαδή μιας από τις «αποικίες» της Ακαδημίας των *Arcadi* της Ρώμης[253].

Συμπεράσματα

Ο ρόλος που έπαιξαν οι ιταλικές Ακαδημίες στη διάδοση των επιστημονικών και νεωτερικών ιδεών ήταν ιδιαίτερα σημαντικός, καθώς σε πολλές περιπτώσεις εκφράστηκαν ιδέες που αντιτάσσονταν στις κυρίαρχες νοοτροπίες και στις τρέχουσες αντιλήψεις της κοινωνίας. Η αντιπαράθεση για την εκπαίδευση των γυναικών στην Ακαδημία των *Ricovrati* της Πάδοβας εξέφρασε πρώιμα πολλές από τις ιδέες που θα εκδηλωθούν αργότερα στον ιταλικό και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Το ζήτημα της πρόσβασης ή του αποκλεισμού των γυναικών από τη γνώση και από το αγαθό της

[252] Dixon, *Between Real*, σ. 19, 108-9.
[253] Γεράσιμος Ζώρας, *Φιλολογικά Μελετήματα*, Δόμος, Αθήνα 1993, σ. 47.

εκπαίδευσης όπως και η αντιπαράθεση για την αποδοχή μόνο λιγοστών «γυναικών-εξαιρέσεων» που ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της κοινωνίας σ' αυτήν ή για την καθολική πρόσβαση των γυναικών στη μάθηση αποτέλεσαν ζητήματα που απασχόλησαν ιδιαίτερα τους διανοουμένους, τους παιδαγωγούς και τις μοναρχίες στις επόμενες δεκαετίες του 18ου αιώνα. Οι άνδρες ακαδημαϊκοί και διανοούμενοι που συμμετείχαν στην αντιπαράθεση στην Πάδοβα εξέφρασαν ιδέες αντιπροσωπευτικές των *«αρχαίων»,* που όριζαν πως η εκπαίδευση δεν ήταν αναγκαίο να αποτελεί προνόμιο για όλες τις γυναίκες. Κατά κύριο λόγο αυτές έπρεπε γενικά να αποκλείονται από τη μάθηση ή να επιτρέπεται μόνο σε ορισμένες εξαίρετες γυναίκες, εφόσον αυτό καθόριζε και η *«παράδοση»*. Από την άλλη πλευρά, στην αντιπαράθεση αυτήν οι δυο γυναίκες, που έστω και εκ των υστέρων, δηλαδή έξι χρόνια μετά την αρχική διένεξη που έλαβε χώρα στην Ακαδημία των *Ricovrati*, η Rossi και η εννιάχρονη, παιδί-θαύμα Agnesi, εκφράζουν νεωτερικές απόψεις και αναδεικνύουν μίαν άποψη *«μοντέρνα»,* πως δηλαδή όλες οι γυναίκες ανεξαιρέτως κοινωνικού ή άλλου *status* έπρεπε να λαμβάνουν μόρφωση και πως αυτό θα μπορούσε να έχει θετικό αντίκτυπο με ωφέλεια στην κοινωνία και στην οικογένεια.

Γενικότερα, το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών συνδέθηκε με τη δημόσια και την κοινή ωφέλεια από όλους σχεδόν τους ομιλητές, με τις υπερασπίστριες της εκπαίδευσης των γυναικών να συνηγορούν πως μόνον εάν η *«κοινότητα»* όλων των γυναικών λάμβανε εκπαίδευση, η κοινωνία θα επωφελούνταν από αυτό το αγαθό. Από την άλλη πλευρά οι άνδρες, που τοποθετήθηκαν ενάντια στη γυναικεία εκπαίδευση, υποστήριζαν πως η ευρύτερη συμμετοχή των γυναικών στη γνώση θα μπορούσε να είναι επικίνδυνη για την κοινωνία. Όπως θα δούμε στα επόμενο κεφάλαια, πολλές έννοιες όπως «κοινή ωφέλεια», «κοινό καλό» που χρησιμοποιήθηκαν στην αντιπαράθεση αυτήν, θα αποτελέσουν αντικείμενο συζήτησης πολλών διανοουμένων. Το ζήτημα, επίσης, της κοινωνικής καταγωγής που θίγεται στην αντιπαράθεση στην Ακαδημία της Πάδοβας αποτέλεσε επιπλέον ένα ζήτημα που κέντρισε το ενδιαφέρον των λογίων, ανδρών και γυναικών. Το θέμα αυτό της ευρύτερης πρόσβασης στην εκπαίδευση, ακόμη και μελών της κοινωνίας που ανήκαν σε περιθωριοποιημένες ομάδες, όπως τα υπάλληλα αστικά και αγροτικά στρώματα και οι γυναίκες, αναγνωριζόταν έκτοτε πως μπορούσε να συμβάλει στην επιστημονική, στην οικονομική και στην τεχνολογική πρόοδο της κοινωνίας και να έχει ως αποτέλεσμα η Ιταλία να καταστεί δυνατόν συμβαδίσει πολιτιστικά με τις χώρες πέραν των Άλπεων.

Το ζήτημα γενικότερα της εκπαίδευσης των γυναικών και ιδιαίτερα η ευρύτερη πρόσβασή τους σ' αυτήν θα λάβει ακόμη μεγαλύτερες διαστάσεις στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα όταν θα τεθεί εντονότερα η αντιπαράθεση για το ποιού τύπου εκπαίδευση μπορεί να είναι αποδοτικότερη και περισσότερο ωφέλιμη για την κοινωνία, η *«ιδιωτική»* ή η *«δημόσια»*. Τέλος, η Ακαδημία των *Arcadi* της Ρώμης και τα παραρτήματα της (αποικίες), που ιδρύθηκαν σε διάφορες πόλεις της Ιταλίας με την ευρεία αποδοχή γυναικών ως μελών τους, που είχαν ενεργό συμμετοχή, αποτελεί δείγμα μιας σταδιακής ευρύτερης αποδοχής των ευρυμαθών και ταλαντούχων γυναικών στον κόσμο της διανόησης, από κοινού με τους άνδρες, σ' ένα πλαίσιο μικτής κοινωνικότητας.

Β΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Εκπαιδευτικές κατευθύνσεις κατά την περίοδο του Διαφωτισμού στην Ιταλία

Β΄. 1. Ο *«πεφωτισμένος Καθολικισμός»*, η *«πεφωτισμένη δεσποτεία»* και εκπαίδευση

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζονται ζητήματα που συνδέονται με την εκπαίδευση των γυναικών στην Ιταλία κατά την περίοδο του Διαφωτισμού και με τις ιδεολογικές και τις πολιτικές κατευθύνσεις, που οδήγησαν σε συζητήσεις για την κοινωνική θέση και την εκπαίδευση τους. Συγκεκριμένα, διαπιστώνεται πως, μέσα από τα εκδομένα κείμενα ανδρών και γυναικών συγγραφέων, γίνεται φανερό πως οι ιδέες του Διαφωτισμού διαχέονται στην Ιταλική Χερσόνησο, η οποία αναδείχθηκε στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο ισότιμα με χώρες όπως η Γαλλία, η Αγγλία και η Ισπανία. Η διάχυση των ιδεών επιτυγχάνεται μέσω μεταφράσεων, κυρίως αγγλικών και γαλλικών βιβλίων, που εκπονήθηκαν από άνδρες και γυναίκες, αλλά και με τα περιοδικά και τις εφημερίδες που εκδόθηκαν σε περισσότερες από πενήντα πόλεις, όπως τη Βενετία, τη Φλωρεντία, το Μιλάνο, την Νάπολη.

Η ιταλική δημοσιογραφία, αποβλέποντας στην πρόοδο και στον εκσυγχρονισμό της ιταλικής διανόησης, άρχισε τη διαφωτιστική της πορεία με το μηνιαίο περιοδικό κριτικής βιβλίων, το *Περιοδικό των λογίων της Ιταλίας (Giornale dei letterati d' Italia*, 1710-1740), που εκδιδόταν από τους μετριοπαθείς μεταρρυθμιστές Apostolo Zeno, Scipione Mafei, Antonio Vallisneri και τον Ludovico Antonio Muratori. Στο περιοδικό αυτό τονίσθηκε η σημασία της εκπαίδευσης, της καλλιέργειας της αστικής ηθικής, της νέας νομοθεσίας και της οικονομικής προόδου. Στο Μιλάνο η έκδοση του περιοδικού *Il Caffè* (1764-1766) συνέβαλε στην προώθηση των ιδεών των ιδρυτών του, Cesare Beccaria και των αδελφών Pietro και Alessandro Verri. Σ' αυτό εκφράστηκαν ιδέες για την ισότητα, την ατομική ελευθερία, τη δημόσια ευημερία, την πολιτική και τη νομική επιστήμη και την ωφελιμιστική ηθική, ενώ τέθηκε και το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών[1].

[1] Brendan Dooley, «Journal, Newspapers and Gazettes», στο Alan Charles Kors (επιμ.), *Encyclopedia of the Enlightenment*, τ. 2, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003, σ. 319.

Ο ιστορικός, συγγραφέας και κληρικός Antonio Ludovico Muratori και ο Πάπας Βενέδικτος ΙΔ΄ μοιράζονταν την ίδια άποψη για τον εκσυγχρονισμό της Καθολικής Εκκλησίας. Η σκέψη του Muratori, είχε επηρεαστεί από τη θεωρία του φιλελευθερισμού του Τζον Λοκ κάτι που εκφράζεται ιδιαίτερα στο έργο του *Περί της δημόσιας ευημερίας* (*Della pubblica felicità,* 1749)[2]. Συγκριτικά με τον συντηρητισμό της περιόδου της Καθολικής Μεταρρύθμισης και της μετα-τριδεντινής περιόδου ο Πάπας Βενέδικτος ΙΔ΄ και ο Muratori στήριξαν τις νέες επιστημονικές ανακαλύψεις, ενώ τόνισαν την ανάγκη του να δοθεί μεγαλύτερη σημασία στην εκπαίδευση των κληρικών και των κοσμικών. Ο Πάπας Βενέδικτος ΙΔ΄ ήταν ευνοϊκά διακείμενος ως προς τις ευρυμαθείς γυναίκες και τη διάδοση της εκπαίδευσης σε έναν μεγαλύτερο αριθμό γυναικών, όμως κράτησε αποστάσεις αναφορικά με το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Muratori, παραμένοντας, εντούτοις, ένθερμος υποστηρικτής των μεταρρυθμίσεων και οδηγώντας την Καθολική Εκκλησία σε νέες αναθεωρητικές θεωρήσεις αναφορικά με την επιστήμη[3]. Το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα του Muratori για την Καθολική Εκκλησία θεωρείται πως αποτελούσε έναν συνδυασμό των ιδεών του Γαλιλαίου και εκφάνσεων του θρησκευτικού κινήματος του γιανσενισμού[4].

Το πρώτο μισό του 18ο αιώνα χαρακτηρίζεται από έναν αναθεωρητισμό συγκριτικά με τον προηγούμενο αιώνα όπου το θεωρητικό πλαίσιο της σκέψης του

---

[2] Massimo Mazzotti, *The World of Maria Gaetana Agnesi, Mathematician of God*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2007, σ. 38-41. Antonio Ludovico Muratori, *Della pubblica felicità, oggetto de» buoni principi, trattato di Lodovico Antonio Muratorim Bibliotecario del serenissimo signor Duca di Modena*, Lucca 1749.

[3] Cavazza, «Benedict's Patronage», σ. 27-8. Ο Muratori, π.χ., είχε υποστηρίξει στο μεταρρυθμιστικό του πρόγραμμα τη μείωση των ημερών θρησκευτικών αργιών, για λόγους κυρίως που συνδέονταν με τις οικονομικές επιπτώσεις από μια παρατεταμένη αποχή από την εργασία, που αυτή επέφερε ιδιαίτερα στα υπάλληλα στρώματα. Σε αυτήν τη μεταρρύθμιση, όπως και σε άλλες παρόμοιες, που διαφοροποιούσαν θεσμούς και πρακτικές ετών ο Πάπας δεν ήταν σύμφωνος, πβ. Shaun Blanchard, *The Synod of Pistoia and Vatican II. Jansenism and the Struggle for Catholic Reform*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 2019, σ. 92-4.

[4] Ο γιανσενισμός ήταν ένα πολιτικό και θρησκευτικό κίνημα και έλαβε το όνομά του από τον Ολλανδό Cornelius Otto Jansen. Στην Ιταλία επηρέασε κυρίως την Τοσκάνη και την Λομβαρδία, πβ. *«giansenismo»,* στο *Treccani encyclopedia online*, http://www.treccani.it/enciclopedia/giansenismo/ [ημερ. εισόδου: 30/11/2019].
Για τον γιανσενισμό στην Ιταλία, πβ. Ernesto Codignola, «Il giansenismo nella storiografia italiana», *Belfagor*, 1 (1976), σ. 17-27. Ο γιανσενισμός αλλά και η επιρροή της φιλοσοφίας του Baruch Spinoza ήταν ριζοσπαστικές και διαμόρφωσαν τον Καθολικισμό του 18ου αιώνα, που η επικράτησή του, κυρίως στη Γαλλία, οδήγησε στην καταστολή του Τάγματος των ιησουιτών μοναχών, που είχε ως αποτέλεσμα και το κλείσιμο των σχολείων που είχε ιδρύσει το συγκεκριμένο Τάγμα, αφήνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο ένα δυσαναπλήρωτο κενό στην εκπαίδευση, πβ. Ulrich L. Lehner, *The Catholic Enlightenment. The Forgotten History of a Global Movement,* Oxford University Press, Οξφόρδη 2016, σ. 5. Julian Swann, «Politics and the state in eighteenth-century Europe», στο T.C.W. Blanning (επιμ.), *The Eighteenth Century Europe 1688-1815*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, σ. 25. Dena Goodman, «L' Ortografe des Dames: Gender and Language in the Old Regime», στο Sarah Knott και Barbara Taylor, *Women, Gender and Enlightenment*, Palgrave McMillan, Basingstoke 2005, σ. 199.

Γαλιλαίου και του Κοπέρνικου είχε καταδικαστεί ως αιρετικό και επικίνδυνο από την Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Εξαιτίας της αναθεώρησης αυτής και της αποδοχής των επιστημονικών ανακαλύψεων από την Καθολική Εκκλησία, ο ύστερος 17ος αιώνας έως τα μέσα του 18ου αιώνα χαρακτηρίσθηκαν από τον Ezio Raimondi και από τη Marta Cavazza με τον όρο *Γαλιλαϊκός Καθολικισμός*[5]. Η περίοδος αυτή που διακρίνεται για τις ποικίλες προσπάθειες μεταρρύθμισης της Καθολικής Εκκλησίας χαρακτηρίστηκε επίσης με τον όρο «*πεφωτισμένος Καθολικισμός»*. Κατά την περίοδο του Διαφωτισμού έγινε προσπάθεια αναμόρφωσης και εκσυγχρονισμού της Εκκλησίας, ενώ συνειδητοποιήθηκε η ανάγκη αποδοχής των νέων επιστημονικών ανακαλύψεων. Επίσης, οι προσπάθειες αυτές συνδέθηκαν με τη σταδιακή αποδέσμευση της Εκκλησίας από την αριστοτελική παράδοση και την αποδοχή των νέων φιλοσοφικών και επιστημονικών ιδεών, που εκφράστηκαν κατά τον 17ο και 18ο αιώνα, όπως του Καρτέσιου και του Νεύτωνα[6].

Το έργο του Καρτέσιου *Αρχές Φιλοσοφίας* ανέδειξε την πνευματική και την νοητική ισότητα των φύλων, δημιούργησε ένα διανοητικό ρεύμα, που είχε ως αποτέλεσμα την έκδοση πραγματειών στη Γαλλία όσο και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες που υποστήριζαν την πνευματική ισότητα των γυναικών με τους άνδρες. Βάσει της φιλοσοφικής θεωρίας του Καρτέσιου και κυρίως της μεταφυσικής του, οι διανοητικές δεξιότητες και οι ιδιότητες θεωρήθηκαν πως ενυπήρχαν εξίσου και στα δύο φύλα[7]. Η *«αποφυλοποίηση του νου»* είχε τα ερείσματά της στην πλατωνική και στη στωική φιλοσοφία, διαδόθηκε όμως ευρύτερα μέσω της φιλοσοφικής θεώρησης του Καρτέσιου. Ο Καρτέσιος δεν τοποθετήθηκε ευθέως υπέρ της γυναικείας εκπαίδευσης, όμως ο γάλλος François Poullain de La Barre (1647-1723) στήριξε στη θεωρία του Καρτέσιου τις τρείς του φιλογυνικές πραγματείες, που εκδόθηκαν στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα. Η φιλοσοφική σκέψη του François Poullain de la Barre, ήταν εκείνη

[5] Ο αγγλικός όρος που αποδίδω εδώ είναι ο *«Galilean Catholicism»*, που χρησιμοποιήθηκε για να αναδείξει πως κατά την περίοδο του Διαφωτισμού η εκπαίδευση είχε αναδειχθεί ως η πιο σημαντική παράμετρος με βάση την οποία μπορούσε να επικρατήσει κοινωνική πρόοδος και να προωθηθεί το «κοινό καλό» στην κοινωνία, πβ. Marta Cavazza, «Benedict's Patronage of Learned Women», στο Rebecca Messbarger, Christopher M.S. Johns, Philip Gavitt (επιμ.), *Benedict XIV and the Enlightenment: Art, Science, and Spirituality*, στη σειρά: Toronto Italian Studies, University of Toronto Press, Τορόντο 2016, σ. 27-8 και υποσημ. 47. Ezio Raimondi, *Scienza e letteratura*, Einaudi, Τορίνο 1978.

[6] Mazzotti, *The World of Maria Gaetana Agnesi*, σ. 41-3.

[7] Jacques Bos, «The rise and decline of character: humoral psychology in ancient and early modern medical theory», *History of Human Sciences*, 22, 3 (2009), σ. 39.

που εισήγαγε μια συστηματική θεώρηση, που αφορούσε στη διανοητική ισότητα των γυναικών με τους άνδρες[8].

Οι παιδαγωγικές ιδέες του Λοκ και του Ρουσσώ, οι φιλοσοφικές αντιλήψεις του Καρτέσιου και του Μοντεσκιέ, που διαδόθηκαν σε όλη την Ευρώπη και την Ιταλία μέσω της *Εγκυκλοπαίδειας* (*Encyclopédie)* και των συντακτών της από το 1751 έως και το 1772, συνέβαλαν στην ανάπτυξη των γραμμάτων και των τεχνών και στη διερεύνηση του ενδιαφέροντος για την εκπαίδευση. Οι συγγραφείς της εποχής και κυρίως οι ιταλοί διαφωτιστές καθοδηγήθηκαν από τα έργα του Βολταίρου, του Ρουσσώ και άλλων διαφωτιστών, ιδιαίτερα μέσω του *Εγκυκλοπαιδικού περιοδικού* (*Giornale enciclopedico*, 1744-1782), που εκδιδόταν στη Βενετία από τον Domenico Caminer, και μετέπειτα από τη θυγατέρα του, Elisabetta Caminer Turra, στο Μιλάνο[9]. Το νέο πνεύμα προς τις επιστήμες και στα γράμματα ευνοήθηκε επίσης από τον *«πεφωτισμένο Καθολικισμό»*. Στη διάχυση των προοδευτικών ιδεών συμβάλλουν επίσης τα Πανεπιστήμια και οι Ακαδημίες όπως και τα λογοτεχνικά σαλόνια, τόποι συνάντησης και συζήτησης των διανοουμένων της περιόδου, τα οποία καθόρισαν τη σκέψη σε τοπικό και διεθνές επίπεδο[10].

Ο ιταλικός Διαφωτισμός είχε διάφορες όψεις και εκφάνσεις, εξαιτίας του γεγονότος ότι αναπτύχθηκε στα διάφορα κράτη της διαιρεμένης Ιταλικής Χερσονήσου. Στη διάχυση των ιδεών του Διαφωτισμού συνετέλεσαν ο μεγάλος αριθμός λογοτεχνικών σαλονιών αλλά και η δράση των Ιταλών *illuministi*, οι οποίοι διακρίνονταν για τη θρησκευτική τους ορθοδοξία, τη συμμετοχή τους στη διοίκηση και τη δέσμευσή τους να επιφέρουν νομικές μεταρρυθμίσεις στα πολιτικά μορφώματα που δραστηριοποιούνταν. Κατά την περίοδο αυτήν το Μιλάνο, η Φλωρεντία, το Τορίνο και η Νάπολη αποτέλεσαν κέντρα παιδείας και πολιτικών αλλαγών, όπου η συζήτηση για μια αυτόνομη πολιτική διοίκηση εκφραζόταν μέσω των έργων πολλών διανοητών της περιόδου.

Ο ωφελιμισμός του Verri επηρέασε τον Beccaria, του οποίου το έργο *Περί εγκλημάτων και ποινών* (*Dei delitti e delle pene,* 1764) θεωρείται πως αποτέλεσε το

---

[8] Karen Offen, *European Feminisms 1700-1950*, Stanford University Press, Stanford 2000, σ. 38. François Poullain, de la Barre, *Three Cartesian Feminist Treatises*, στο Marcelle Maistre Welch (εισαγ. και σχόλια), Vivien Bosley (μτφ.), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, The University of Chicago Press, Σικάγο 2002, σ. 4-5, 11, 25, 82. Jonathan Israel, *Radical Enlightenment, Philosophy and the Making of Modern Thinking 1650-1750*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2002, σ. 572-3.

[9] Dooley, «Journal, Newspapers and Gazettes», στο Alan Charles Kors (επιμ.), *Encyclopedia of the Enlightenment*, σ. 319.

[10] R. Burrlitchfield, «Italy», στο Alan Charles Kors (επιμ.), *Encyclopedia of the Enlightenment,* τ. 2, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003, σ. 270-76.

μανιφέστο της ομάδας αυτής των ναπολιτάνων διανοουμένων. Ο Beccaria υποστήριξε πως η κοινωνία πρέπει να εξασφαλίζει την *«μεγαλύτερη ευτυχία στο μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων»* και πως η πολιτεία έπρεπε να ενδιαφέρεται για την *«κοινή ωφέλεια»,* την ισότητα των πολιτών και την οικονομική ανάπτυξη[11]. Όπως όμως αναφέρει ο J. Davis, *«ο Διαφωτισμός είναι κάτι παραπάνω από ένα κεφάλαιο της διανοητικής ιστορίας»*, καθώς οι πολιτικές αντιπαραθέσεις είχαν ως αποτέλεσμα να επέλθουν και μεταρρυθμίσεις, στις οποίες οι λόγιοι της περιόδου είχαν ενεργή συμμετοχή σε μια προσπάθεια εκμοντερνισμού της Ιταλικής Χερσονήσου[12].

Έχει υποστηριχθεί πως στο Μιλάνο οι ιταλοί μεταρρυθμιστές επηρέασαν την πεφωτισμένη μοναρχία του Ιωσήφ Β΄, ενώ στη Νάπολη, που ήταν το ανεξάρτητο βασίλειο του Καρόλου των Βουρβόνων από το 1734, ο Antonio Genovesi καθώς και άλλοι διανοούμενοι όπως ο Longano, ο Galanti, και ο Grimaldi, που είχαν επηρεασθεί από τις ιδέες του Mandeville, του Χιουμ και του Μοντεσκιέ, υποστήριξαν την ανάπτυξη της γεωργίας και της βιομηχανίας και την κατάργηση της φεουδαρχίας. Σημαντικές μορφές του ναπολιτάνικου Διαφωτισμού υπήρξαν ο οικονομολόγος Galiani και ο Filangeri (1752-1788), με το έργο του τελευταίου *Η επιστήμη της νομοθεσίας* (*Scienza della legislazione)* να γνωρίζει διεθνή αποδοχή[13].

Η Νάπολη αντιμετώπιζε μια σειρά προβλημάτων, που σχετίζονταν με την κατοχή μεγάλης περιουσίας (λατιφούντια) από τους φεουδάρχες και την Εκκλησία. Η μεγάλη ιδιοκτησία, σε συνδυασμό με άλλα προβλήματα της οικονομίας, όπως η έλλειψη παραγωγικότητας της οικονομίας και οι υπέρμετρες εισαγωγές για την κάλυψη αναγκών διατροφής του πληθυσμού καθώς και ο πληθωρισμός οδήγησαν στη φτωχοποίηση ενός πολύ μεγάλου τμήματος των κατοίκων. Τα παραπάνω προβλήματα αποπειράθηκε να αντιμετωπίσει η διοίκηση των Βουρβόνων, με μια σειρά μεταρρυθμίσεων, που αφορούσαν στη ρύθμιση της έγγειας ιδιοκτησίας και γενικά της οικονομίας. Το μοναρχικό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα δε βελτίωσε τελικά τη θέση του αγροτικού πληθυσμού αλλά μάλλον χειροτέρευσε την ήδη δυσμενή θέση του. Όπως παρατηρεί η Jones, τα υπάλληλα αγροτικά και αστικά κοινωνικά στρώματα έβλεπαν οποιαδήποτε προσπάθεια για αλλαγή και μεταρρύθμιση με ιδιαίτερη

[11] Πβ. σχετικά R. Bellamy, «Italy» στο J. W. Yolton (επιμ.), *The Blackwell Companion to Enlightenment*, Blackwell, Οξφόρδη 1991, σ. 247-248.

[12] John A. Davis, «Introduction: Italy's difficult modernization», στο John A. Davis, *Italy in the Nineteenth Century 1796-1900*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, σ. 6.

[13] Franco Venturi, *Settecento Riformatore*, Einandi, Τορίνο 1969. Franco Venturi, *Italy and the Enlightenment*, Longman, Λονδίνο 1972. Franco Venturi, *Illuministi Italiani*, τ. 3, 5, 7, Ricciardi Editore, Μιλάνο 1962-1965.

επιφυλακτικότητα, γεγονός που λειτούργησε αρνητικά αργότερα στο έργο και στα μεταρρυθμιστικά σχέδια των Ιακωβίνων στα τέλη του 18ου αιώνα[14].

Κατά την περίοδο του 18ου αιώνα συντελέστηκε προσπάθεια επιβολής διαφόρων μεταρρυθμίσεων, σε κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό, αγροτικό και εκπαιδευτικό επίπεδο. Το κίνημα του Διαφωτισμού, σε συνδυασμό με τις πολιτικές αποφάσεις και την ανανέωση της καθολικής ιδεολογίας για την επιστήμη, οδήγησαν σε μια απόπειρα αποσύνδεσης της εκπαίδευσης από τη χριστιανική διδασκαλία και κατήχηση, όπως επίσης και σε μια προσπάθεια επέκτασής της στα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα της Ιταλίας. Από τους διανοητές της περιόδου τέθηκε ισχυρά το ζήτημα της υποχρέωσης των διοικούντων και των μοναρχών να προσφέρουν στους υπηκόους τους τις κατάλληλες προϋποθέσεις, ώστε να απολαμβάνουν όσο το δυνατόν στο μέγιστο τη *«δημόσια ευημερία»* (*publica felicità)*. Η επίτευξη της ευημερίας δεν ήταν μόνο η φροντίδα για τη διατήρηση της ειρήνης, την απονομή της δικαιοσύνης και την εξασφάλιση της οικονομικής ευμάρειας της πόλης ή του κράτους, αλλά και η προαγωγή και η ανάπτυξη των γραμμάτων, των επιστημών και των τεχνών[15]. Ο Muratori στην πραγματεία του *Περί της δημόσιας ευημερίας* (*Della pubblica felicità*) σημείωνε πως είναι καθήκον *«των μοναρχών η προστασία όλων των κολεγίων, των ιεροδιδασκαλείων, των ωδείων, για τους νέους ευγενείς, τους αστούς και τους πληβείους, του ενός και του άλλου φύλου».* Ήταν χρέος των μοναρχών να προστατεύουν την εκπαίδευση *«για τον πληθυσμό της κάθε πόλης, όπου αυτή και εάν λάμβανε χώρα η εκπαίδευση των νέων. Αυτή η ηλικία είναι και η πιο κρίσιμη για τον άνθρωπο»*[16].

Την περίοδο αυτήν αναδεικνύεται η σημασία της διάχυσης της εκπαίδευσης σ' ένα μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένων και των γυναικών, καθώς προβαλλόταν εντονότερα η σημασία που είχε η μητρότητα για την οικογένεια και την κοινωνία. Η συζήτηση για την εκπαίδευση των γυναικών εντάσσεται στο γενικότερο κλίμα, που συνδεόταν με τη θεωρία του ωφελιμισμού. Εάν οι νέες γυναίκες της αριστοκρατίας μορφώνονταν, θα μπορούσαν να συμβάλλουν και εκείνες στην ευμάρεια τόσο της οικογένειάς τους και του κοινωνικού τους περίγυρου όσο και στο πολιτικό μόρφωμα στο οποίο ανήκαν, καθώς θα μπορούσαν, λόγω των γνώσεών τους,

[14] Verina Jones, «The Other Voice of Eleonora Fonseca Pimentel», στο Eleonora Fonseca Pimentel, *From Arcadia to Revolution: The Neapolitan Monitor and Other Writings,* The Other Voice in Early Modern Europe: The Toronto Series, 67, Iter Press, Τορόντο 2019, σ. 15-21.
[15] Federico D'Onofrio, «On the Concept of 'felicitàs publica' in eighteenth-century political economy», *Journal of the History of Economic Thought*, 37, 9 (Σεπτέμβριος 2015), σ. 460.
[16] Muratori, *Della pubblica felicità, oggetto de' buoni principi, Trattato di Lodovico Antonio Muratori* Lucca 1749, σ. 34-5.

να είναι περισσότερο χρήσιμες[17]. Η άποψη αυτή επεκτάθηκε σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, με τις γυναίκες να αναγνωρίζονται πως είχαν μια «*ειδική κοινωνική αποστολή»,* την ανατροφή των παιδιών τους, που υπαγόρευε το καθήκον τους ως συζύγων και μητέρων. Για να φέρουν όμως εις πέρας το καθήκον τους ως μητέρες θεωρούνταν ως προϋπόθεση να έχουν λάβει εκπαίδευση[18]. Η *«δημόσια ευημερία»* χρησιμοποιήθηκε ως το μέσο σταθεροποίησης των μοναρχιών, σε μια περίοδο που οι μεταρρυθμίσεις σε πολλούς τομείς, συμπεριλαμβανομένης και της εκπαίδευσης θεωρούνταν επιτακτική ανάγκη[19].

Η εκπαίδευση στην περίοδο του ιταλικού Διαφωτισμού θεωρήθηκε ως το απαραίτητο μέσο για την επίτευξη του *«κοινού καλού»*, της *«κοινής ωφέλειας»* και της προόδου της κοινωνίας. Η επέκτασή της σε ένα ευρύτερο μέρος του πληθυσμού υποστηρίζεται, λόγω της κοινωνικής και της πολιτικής χρησιμότητάς της, και είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της ιδέας πως ήταν απαραίτητη η ισχυροποίηση της δημόσιας εκπαίδευσης[20]. Χαρακτηριστικό της περιόδου αποτελεί η μετατόπιση του βάρους ακόμη και της χριστιανικής διδασκαλίας στις μητέρες. Η άποψη πως οι βασικές γνώσεις για την πίστη έπρεπε να διδάσκονται από τη μητέρα στα παιδιά διατυπωνόταν, ευρύτατα, καθώς είχε χαθεί η εμπιστοσύνη προς τις ενορίες και το έργο το οποίο εκείνες προσέφεραν. Όπως παρατηρούσε ο Bandiera, σημαντικός λόγιος της εποχής, οι ενοριακοί ιερείς, λόγω αμέλειας, δε δίδασκαν επιμελώς στο ποίμνιο την Καθολική πίστη, ενώ τα κοινοτικά σχολεία όφειλαν να αναλαμβάνουν την εκπαίδευση των παιδιών στις επιστήμες και στα γράμματα. Με αυτόν τον τρόπο οι γυναίκες έπρεπε να έχουν έναν επιμορφωτικό ρόλο για όλη την οικογένεια, *«γιατί, εάν γνωρίζουν οι μητέρες και οι χήρες να διδάσκουν την πίστη στα παιδιά και στους συζύγους τους,* […] *αποβαίνουν δασκάλες όλης της οικογένειας»*[21].

Ο 18ος αιώνας σηματοδοτεί για την Καθολική Εκκλησία μια νέα περίοδο μεταρρύθμισης. Η μεταρρύθμιση αυτή υπάγεται σε μια προσπάθεια να συμβαδίσει με τις κοινωνικές, τις πολιτικές και τις επιστημονικές αλλαγές που συνέβαιναν στην Ευρώπη. Το εγχείρημα αυτό της ανανέωσης είχε σαφείς επιρροές από την Τριδεντινή

---

[17] Karen Offen, *European Feminisms*, σ. 38. Jonathan Israel, *Radical Enlightenment, Philosophy and the Making of Modern Thinking 1650-1750*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2002, σ. 572-3.
[18] Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο*, σ. 124-5.
[19] D'Onofrio, «On the Concept of 'felicitàs publica'», σ. 468.
[20] James E. McClellan, «Learned Societies», στο Alan Charles Kors (επιμ.), *Encyclopedia of the Enlightenment,* τ. 2, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003, σ. 376.
[2121] *«*[…] *supplendo in un certo modo alla ignoranza, e negligenza de' Parochi, che tal ora piu ignoranti sono del popolo istesso, e servir, come è dovere, di maestre alla famiglia tutta»*, πβ. Bandiera, *Trattato,* Parte II, σ. 70-1.

Μεταρρύθμιση αλλά και από τη σκέψη ευρωπαίων φιλοσόφων και επιστημόνων, που ανήκαν στο προτεσταντικό δόγμα. Ο *«Καθολικός Διαφωτισμός»,* όπως περιγράφει τον Καθολικισμό του 18ου αιώνα ο Ulrich Lehner, αποτέλεσε ένα κίνημα, το οποίο είχε επηρεαστεί από την ανάγκη για μια σειρά αναγκαίων μεταρρυθμίσεων που έπρεπε να γίνουν στην Εκκλησία αλλά και εντός της διοίκησης των εκάστοτε μοναρχιών της Ιταλικής Χερσονήσου. Στόχος ήταν η σύμπραξη κράτους και Εκκλησίας, ώστε να προκύψουν πολιτισμικές και κοινωνικές αλλαγές που θα οδηγούσαν στην πρόοδο της κοινωνίας[22].

Παράλληλα ο 18ος αιώνας χαρακτηρίζεται από την *«πεφωτισμένη* δεσποτεία», που την διέκρινε η προσπάθεια και η φροντίδα των μοναρχών για την πρόοδο και την ευμάρεια των υποτελών τους, τάση ωστόσο που παρατηρείται σε όλη την Ευρώπη. Όπως παρατηρεί ο T. Blanning, αυτό οφειλόταν στην *«αλλαγή σύλληψης του κράτους»* ως προς τους τρόπους που αυτό ήταν ανάγκη να διοικείται και ως προς ποιά έπρεπε να είναι τα αναμενόμενα αποτελέσματα της καλής διοίκησης για τους υπηκόους του. Ακόμη, αυτό οδήγησε σε μια περίοδο θρησκευτικής ανοχής των Καθολικών απέναντι στα άλλα δόγματα, κυρίως των Προτεσταντών, με την αποδοχή των ιδεών πολλών διανοητών, που ήταν Προτεστάντες, και έθεταν ως στόχο και εκείνοι την πρόοδο του κράτους[23].

Η περιοδολόγηση του λεγόμενου *«πεφωτισμένου Καθολικισμού»* αρχίζει όταν τέθηκε επικεφαλής ο Πάπας Κλήμης ΙΑ΄ (1700-1721), που επαναπροσδιόρισε το ρόλο των γυναικών στην κοινωνία και στην οικογένεια και τόνισε τη σημασία της εκπαίδευσης για τη διαμόρφωση και την ολοκλήρωση της προσωπικότητάς τους. Η ουσιαστική όμως διαφοροποίηση του κλίματος αναφορικά με τα γράμματα, τις επιστήμες και το φύλο επήλθε όταν εκλέχθηκε Πάπας ο Κλήμης ΙΔ΄. Αναγνωρίστηκε ως ο διαμεσολαβητής της ανδρικής ακαδημαϊκής κοινότητας με εκείνην των ευρυμαθών γυναικών και επιστημόνων, δηλαδή με τις γυναίκες που είχαν αποκτήσει αναγνώριση και είχαν διακριθεί με την εκπαίδευσή τους. Προκάλεσε μάλιστα γενικότερα το συναίσθημα, στην Ευρώπη πως η Ιταλία αποτελούσε τον πιο κατάλληλο και φιλικό τόπο για τις διανοούμενες γυναίκες, εφόσον αυτές τύγχαναν ακόμη και της υποστήριξης του Ποντίφικα.

---

[22] Ulrich L. Lehner, «The Many Faces of the Catholic Enlightenment», στο Ulrich L. Lehner και Michael Printy (επιμ.), *A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe*, Brill, Λέιντεν και Βοστώνη 2010, σ. 2-3.

[23] Julian Swann, «Politics and the state in eighteenth-century Europe», στο T.C.W. Blanning (επιμ.), *The Eighteenth Century Europe 1688-1815*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, σ. 25-7.

Ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στη στήριξη των γυναικών επιστημόνων είχε ο Πάπας Βενέδικτος ΙΔ΄, ο οποίος έφερε το κοσμικό όνομα Prospero Lambertini, πριν να χειροτονηθεί Πάπας της Ρώμης. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει η Paola Giuli, ο Lambertini στήριξε τη γυναικεία εκπαίδευση και τη γυναικεία ακαδημαϊκή συνεισφορά στις επιστήμες με έναν προοδευτικό τρόπο. Ο Πάπας αυτός αντάλλασσε αλληλογραφία με γυναίκες, που είχαν αποκτήσει αναγνώριση, λόγω της μόρφωσής τους και του έργου τους, και προήγαγε γενικότερα τη δραστηριότητα των γυναικών στα γράμματα και στις επιστήμες. Την περίοδο αυτήν το ευνοϊκό κλίμα για την πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση ενισχύθηκε. Η τάση αυτή εντοπίζεται από τη γραμματειακή παραγωγή της περιόδου και την έκδοση πραγματειών που τοποθετούνταν υπέρ της πρόσβασης των γυναικών στην εκπαίδευση. Ακόμη, παρατηρείται αύξηση του αριθμού των γυναικών μελών στις ιταλικές Ακαδημίες όπως και ενός κλίματος αποδοχής κάποιων γυναικών σε πανεπιστήμια ως σπουδαστριών και καθηγητριών[24]. Η ευνοϊκή στάση προς τις ευρυμαθείς γυναίκες και τις επιστήμονες αποτελούσε μέρος μιας προσπάθειας, που στόχευε στην αλλαγή της νοοτροπίας και των πρακτικών αναφορικά με την πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση, μια προσπάθεια που ξεκίνησε περισσότερο συστηματικά από τα μέσα του 18ου αιώνα, κατά την περίοδο δηλαδή διακυβέρνησης της Καθολικής Εκκλησίας από τον Πάπα Βενέδικτο ΙΔ΄[25].

Η εκπαίδευση και οι επιστήμες θεωρήθηκαν ως τα απαραίτητα εργαλεία για την επίτευξη του *«κοινού καλού»* και μάλιστα ως το μοναδικό εκείνο μέσο με το οποίο θα μπορούσε να βελτιωθεί στο σύνολό της η κοινωνία[26]. Οι μεταρρυθμιστές της περιόδου

[24] Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της φυσικού Laura Bassi, που υπηρέτησε ως καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο της Μπολόνια, πβ. Paola Giuli, «Prospero Lambertini and the Accademia degli Arcadi (1694-1708)», στο Rebecca Messbarger, Christopher M.S. Johns και Philip Gavitt (επιμ.), B*enedict XIV and the Enlightenment: Art, Science, and Spirituality*, στη σειρά: Toronto Italian Studies, University of Toronto Press, Τορόντο 2016, σ. 177-8, 335. Για τη Laura Bassi και τους επαίνους για την αποφοίτησή της από το Πανεπιστήμιο της Μπολόνια, πβ. *Rime per la famosa Laureazione ed Acclamatissima Aggregazione al Collegio Filosofico della illustrissima ed eccellentissima Signora Laura Maria Catterina Bassi Accademica nell' Instituto delle Scienze e cittadina Bolognese*, Μπολόνια 1732. Γενικότερα για αυτήν και το έργο της ως φυσικό, πβ. Monique Frize, *Laura Bassi and Science in 18th Century Europe, The Extraordinary Life and Role of Italy's Pioneering Female Professor*, Springer, Χαϊδελβέργη 2013. Alberto Elena, «'In lode della filosofessa di Bologna': An Introduction to Laura Bassi», *Isis*, 82, 3 (Σεπτέμβριος 1991), σ. 510-18.

[25] Marta Cavazza, «Benedict's Patronage», σ. 25.

[26] Paula Findlen, «The Pope and the Englishwoman: Benedict XIV, Jane Squire, the Bologna Academy, and the Problem of Longitude», στο Rebecca Messbarger, Christopher M.S. Johns, Philip Gavitt (επιμ.), *Benedict XIV and the Enlightenment: Art, Science, and Spirituality, στη σειρά: Toronto Italian Studies*, University of Toronto Press, Τορόντο 2016, σ. 47-8, 55. Karen Green, *A History of Women's Political Thought in Europe, 1700-1800*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2014, σ. 91-3. Christopher M. S. Johns, «Gender and Genre in the Religious Art of the Catholic Enlightenment», στο Findlen, Roworth, Sama (επιμ.), *Italy's Eighteenth Century. Gender and Culture in the Age of the Grand Tour*, Standford University Press, Καλιφόρνια 2009, σ. 337.

του Διαφωτισμού κατέβαλαν προσπάθεια να εκσυγχρονίσουν την εκπαίδευση, εμπλουτίζοντας το ήδη υπάρχον *curriculum,* με τις νέες ιδέες και τις επιστημονικές ανακαλύψεις αλλά και εισάγοντας νέες μεθόδους διδασκαλίας[27]. Η περίοδος του Διαφωτισμού χαρακτηρίσθηκε από μια αντίδραση στο «μπαρόκ» κίνημα, που υπήρξε επακόλουθο της Καθολικής Μεταρρύθμισης και είχε επιφέρει συντηρητικοποίηση της κοινωνίας[28].

Η «αντι-μπαρόκ» περίοδος του Διαφωτισμού βελτίωσε συνεπώς τις προοπτικές για την εκπαίδευση των γυναικών, αφού αυτή θεωρήθηκε από πολλούς ιερείς της Καθολικής Εκκλησίας απαραίτητη για την κοινωνία αλλά και για τον ίδιο γενικότερα τον Καθολικισμό. Η ευνοϊκότερη στάση του κράτους και της Εκκλησίας αποτυπώνονται στις ενέργειες που έγιναν για την ενίσχυση ή για την ίδρυση κατηχητικών σχολείων για τα νέα κορίτσια, όπως και από πλευράς των μοναρχιών που έλαβαν αντίστοιχα μέτρα για την ανάπτυξη και διάδοση της εκπαίδευσης στην επικράτειά τους. Ο εκσυγχρονιστικός και ανανεωτικός χαρακτήρας των Albani και Lambertini τούς έδωσε τη δυνατότητα να αναδείξουν το μεγαλείο της Ρώμης αλλά και της Καθολικής θρησκείας, μέσω μιας πολιτισμικής επιβολής, που αποδείκνυε πως ο Καθολικισμός μπορούσε να είναι παράλληλα και προοδευτικός και συνάμα να αποτελεί αρωγό προόδου. Σ' αυτό το πλαίσιο υπάγεται και η γενικότερη στήριξη των επιστημών από την Εκκλησία, όπως και της ανάδειξης του επιχειρήματος πως οι γυναίκες, εάν λαμβάνουν εκπαίδευση μπορούν να συμβάλλουν και αυτές στην πρόοδο της κοινωνίας[29].

Πρέπει να σημειωθεί πως η αλλαγή στάσης της Καθολικής Εκκλησίας, η οποία είχε ως στόχο την περαιτέρω ανανέωση της καθολικής πίστης και την οργανωτική αναδιάρθρωση της Εκκλησίας, που σηματοδοτούσε τη μετα-τριδεντινή περίοδο, επηρέασε, εκτός από την Ιταλία και την Ισπανία, και τη Γαλλία. Χαρακτηριστικό είναι το έργο του ισπανού Βενεδικτίνου μοναχού, Benito Jerónimo Feijoo (1676-1764), με τίτλο *Υπεράσπιση των γυναικών* (*Defensa de la mujer),* που εκδόθηκε το 1726 και γνώρισε μεγάλη διάδοση στην ισπανική χερσόνησο όπως και αποδοχή στην Ιταλία και

[27] Massimo Mazzotti, «Maria Gaetana Agnesi: Mathematics and the Making of the Catholic Enlightenment», *Isis*, 98, 4 (Δεκέμβριος 2001), σ. 660-2.
[28] Paola Giuli, «Prospero Lambertini and the Accademia degli Arcadi (1694-1708)», στο Messbarger, Johns, Gavitt (επιμ.), *Benedict XIV and the Enlightenment: Art, Science, and Spirituality*, σ. 323-40. Mazzotti, «Maria Gaetana Agnesi: Mathematics and the Making of the Catholic Enlightenment», σ. 663-4.
[29] Giuli, «Prospero Lambertini», Messbarger, Johns, Gavitt (επιμ.), *Benedict XIV and the Enlightenment: Art, Science, and Spirituality*, σ. 323-40. Mazzotti, «Maria Gaetana Agnesi: Mathematics and the Making of the Catholic Enlightenment», σ. 663-4.

στη Γαλλία, μέσω της μετάφρασης, αν και δέχθηκε έντονη κριτική, λόγω των ριζοσπαστικών του ιδεών για τη γυναικεία φύση και εκπαίδευση.

Η καινοτομία του συγγραφέα έγκειται στο γεγονός πως αποσύνδεσε το γυναικείο ζήτημα από την αποκλειστικά θεωρητική συζήτηση και το συνέδεσε με την πραγματική ζωή των γυναικών στην Ισπανία. Κατ' αυτόν η θέση των γυναικών βελτιωνόταν, ως αποτέλεσμα της αλλαγής της νοοτροπίας για το γυναικείο φύλο, και αίρονταν οι προκαταλήψεις σχετικά με τη γυναικεία σωματική και πνευματική, κατωτερότητα, συγκριτικά με τους άνδρες, έχοντας ως στόχο μια αλλαγή των αντιλήψεων να επέφερε και μια γενικότερη κοινωνική αλλαγή. Παρόμοιες ιδέες ανέπτυξε επίσης και η ισπανίδα Josefa Amar (1749-1833) σε έργο της με τίτλο *Πραγματεία για την σωματική και ηθική εκπαίδευση των γυναικών* (*Discurso sobre la education fisica y moral de las mugeres)*, που εκδόθηκε το 1786 και συνέβαλε στη συζήτηση για το δικαίωμα των γυναικών στην εκπαίδευση ισότιμα με τους άνδρες[30].

Γενικότερα, το ευνοϊκό κλίμα που επήλθε από την προσπάθεια ανανέωσης και μεταρρύθμισης της Καθολικής Εκκλησίας με στόχους τον εκσυγχρονισμό και την αποδοχή των νέων επιστημονικών ανακαλύψεων, κατέστησε περισσότερο εφικτή την αποδοχή των επιστημόνων και γενικότερα των ευρυμαθών γυναικών και δημιούργησε ένα κλίμα που παρέμενε ωστόσο λίγο-πολύ στο πρότυπο της «γυναίκας-εξαίρεσης» όπως και κατά την προηγούμενη περίοδο, αποκτώντας όμως μια περισσότερο επίσημη μορφή, αφού η εκπαίδευση των γυναικών πήγαζε ως αίτημα από την ίδια την κοινωνία και δεν περιοριζόταν μόνο σε έναν κλειστό κύκλο λογίων. Αντίθετα, μπορούσε πλέον να χαρακτηρίζεται από μια προσπάθεια ευρύτερης διάχυσης στην κοινωνία των γραμμάτων και των επιστημών.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα γυναικών με επιδόσεις στην επιστήμη αποτέλεσαν η Laura Bassi, η Faustina Pignatelli, και η Maria Gaetana Agnesi. Η Bassi ήταν αστή και ήταν η πρώτη γυναίκα που έγινε αποδεκτή ως μέλος της Ακαδημίας της Μπολόνια το 1732. Δίδαξε στο Πανεπιστήμιο της πόλης ως καθηγήτρια πειραματικής φυσικής. Είχε την υποστήριξη του Πάπα Βενέδικτου ΙΔ΄. Η δεύτερη γυναίκα, που έγινε μέλος της Ακαδημίας της Μπολόνια, ήταν η Faustina Pignatelli, το έτος 1743. Η εύνοια που έδειχνε στις γυναίκες επιστήμονες η Ακαδημία της Μπολόνια ενίσχυσε τη φήμη

[30] Theresa Ann Smith, *The Emerging Female Citizen. Gender and Enlightenment in Spain*, University of California Press, Berkley, Los Angeles, Λονδίνο 2006, σ. 17-8. Ulrich L. Lehner, *The Catholic Enlightenment. The Forgotten History of a Global Movement*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2016, σ. 75-7.

για τον πλούτο και τον πολιτισμό της, ενώ σχολιαζόταν πως η Μπολόνια κατείχε τον μεγαλύτερο αριθμό γυναικών που διέπρεπαν στις επιστήμες[31]. Ο Πάπας Βενέδικτος ΙΔ΄ έτρεφε επίσης εκτίμηση προς τη μιλανέζα μαθηματικό, Maria Gaetana Agnesi. Η Agnesi εξέδωσε το 1748 το έργο *Εισαγωγή στη μαθηματική ανάλυση προς χρήση της ιταλικής νεολαίας (Istituzioni analitiche ad uso della gioventù italiana),* το οποίο και μεταφράστηκε στην αγγλική και στη γαλλική γλώσσα[32]. Η ακαδημαϊκή κοινότητα της περιόδου αυτής αναγνώρισε το έργο της και της προτάθηκε θέση για τη διδασκαλία των μαθηματικών από το Πανεπιστήμιο της Μπολόνια, την οποία όμως δεν αποδέχθηκε[33].

Β΄. 2. Εγκώμια γυναικών και πόλεων

Η πρακτική εξύμνησης των ιταλικών πόλεων, μέσω των επιφανών ανδρών τους, αποτέλεσε ένα διαδεδομένο γραμματειακό είδος, ήδη από τον 13ο αιώνα. Στη συνέχεια πολλοί ουμανιστές εξυμνούσαν τις πόλεις τους λόγω των κοσμικών τους αρετών, όπως για την ορθή διακυβέρνησή τους, που, εξαιτίας αυτής, οι πόλεις εκείνες χαρακτηρίζονταν από ειρήνη, ισορροπία και δικαιοσύνη. Το γραμματειακό αυτό είδος συνεχίστηκε και κατά τους 14ο και 15ο αιώνες με διάφορους πανηγυρικούς λόγους για μεγάλες πόλεις όπως η Φλωρεντία, η Νάπολη, η Ρώμη. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα έργα του Leonardo Bruni *Εγκώμιο για την πόλη της Φλωρεντίας (Lode della città di Firenze),* έργο του 1406, αλλά και του Machiavelli *Φλωρεντινές ιστορίες* (*Istorie fiorentine),* που εκδόθηκαν μετά το θάνατό του το έτος 1532[34]. Ο Paolo Sarpi, ιστορικός, νομικός και πολιτικός άνδρας, αποτελεί επίσης ένα παρόμοιο παράδειγμα της περιόδου της Ύστερης Αναγέννησης. Το ίδιο το κράτος της Βενετίας τού είχε αναθέσει την εξύφανση του μύθου της Βενετίας, καθώς τον είχε ανακηρύξει επίσημο

[31] Findlen, «The Pope and the Englishwoman», 2016, σ. 45-7.
[32] Maria Gaetana Agnesi, *Istituzioni analitiche ad uso della gioventù italiana, di dna Maria Gaetana Agnesi, Milanese, Dell' Accademia delle scienze di Bologna*, τ. 1, Μιλάνο 1748.
[33] Ulrich L. Lehner, *The Catholic Enlightenment. The Forgotten History of a Global Movement*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2016, σ. 78-9 Πολύ χρήσιμες είναι οι μελέτες του Massimo Mazzoti για την Maria Gaetana Agnesi, πβ. Massimo Mazzotti, «Maria Gaetana Agnesi: Mathematics and the Making of the Catholic Enlightenment», *Isis*, 98, 4 (Δεκέμβριος 2001), σ. 657-83. Massimo Mazzotti, «Newton for ladies: gentility, gender and radical culture», *British Society for the History of Science (BJHS),* 37, 2 (Ιούνιος 2004), σ. 119-146. Massimo Mazzotti, *The World of Maria Gaetana Agnesi, Mathematician of God,* The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2007.
[34] John M. Najemy (επιμ.), *Italy in the Age of the Renaissance*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2004, σ. 5-6.

«θεολόγο της Δημοκρατίας». Συνέγραψε την *Ιστορία του Συμβουλίου του Τριδέντου (Istoria del Concilio Tridentino)*, έργο που εκδόθηκε το 1619, όπου υποστηρίζει το «δικαίωμα» της Βενετίας να επιζητεί πολιτική και θρησκευτική ελευθερία και ανεξαρτησία από τη Ρώμη[35].

Στο πλαίσιο της σημασίας που είχε για το γόητρο, τη δύναμη και την ανωτερότητα συγκεκριμένων πόλεων έναντι άλλων εντάσσονται και οι αναφορές που θα γίνουν παρακάτω σε πόλεις, που στήριζαν τη ρητορική της ανωτερότητάς τους στη μόρφωση των γυναικών τους και τις επιδόσεις τους στις επιστήμες και στα γράμματα. Η κάθε πόλη εξύφανε τον μύθο της στηριζόμενη στους λόγους για τους οποίους οι υπήκοοί της έπρεπε να αισθάνονται υπερήφανοι που κατάγονταν και κατοικούσαν σ' αυτήν. Το πολιτισμικό κεφάλαιο και η εκπαίδευση των ανδρών και ιδιαίτερα των γυναικών της πόλης, λόγω της σπανιότητας ευρυμαθών γυναικών, αποτελούσαν παράγοντα ανάδειξης της υπεροχής της πόλης ή και της πολιτισμικής ανωτερότητας, όταν συγκρίνονταν πόλεις διαφορετικών χωρών. Ο εγκωμιαστικός λόγος για τις ευρυμαθείς γυναίκες αποτελούσε ένα χαρακτηριστικό που παρατηρείται στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, με τις γυναίκες που υπήρξαν εξαιρέσεις στον κανόνα που όριζε το φύλο τους να εγκωμιάζονται ως *«εθνικοί θησαυροί»*[36].

Οι ευρυμαθείς γυναίκες χαιρετίσθηκαν και ενθαρρύνθηκαν με διαφορετικούς όρους σε κάποιες ιταλικές πόλεις σε σύγκριση με άλλες, στις οποίες είχε παρατηρηθεί ελάχιστη ή ακόμη και μηδαμινή παρουσία των γυναικών στον τομέα των γραμμάτων. Στη Βενετία παρατηρείται αυξημένος αριθμός γυναικών συγγραφέων κατά τον 16ο και 17ο αιώνα. Η τάση αυτή διευρύνεται κατά τον 18ο αιώνα και σε άλλα μεγάλα αστικά, πνευματικά, οικονομικά, πολιτικά και θρησκευτικά κέντρα, όπως η Ρώμη, η Πάδοβα και η Μπολόνια. Ειδικότερα, κατά τον 18ο αιώνα παρατηρείται αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών σε αναγνωρισμένα πανεπιστημιακά ιδρύματα και ακαδημίες με ρόλους, που επέβαλλαν την αναγνώριση της αξίας τους. Το Πανεπιστήμιο της Μπολόνια, κατά τον 18ο αιώνα είχε προσλάβει γυναίκες ως καθηγήτριες σε διάφορους επιστημονικούς

[35] David Wootton, *Paolo Sarpi, Between Renaissance and Enlightenment*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ, 1983, σ. 45-54. William Bouwsma, «Venice, Spain, and the Papacy: Paolo Sarpi and the Renaissance Tradition», στο Eric Cochrane (επιμ.), *The Late Italian Renaissance, 1525-1630*, Palgrave Macmillan, Έσεξ 1970, σ. 353-376, 371-6.

[36] Mónica Bolufer Beruga, «Gender and the Reasoning Mind. Introduction», στο Sarah Knott και Barbara Taylor, *Women, Gender and Enlightenment*, Palgrave McMillan, Basingstoke 2005, σ. 193.

τομείς, καθιστώντας αυτήν την πόλη κέντρο προόδου και πολιτισμικής υπεροχής, εφόσον συγκριθεί με άλλες ιταλικές και ευρωπαϊκές πόλεις της ίδιας περιόδου[37].

Το 1768 στο έργο του *Μια περιγραφή των συμπεριφορών και των ηθών της Ιταλίας* (*An Account of the Manners and Customs of Italy),* ο Giuseppe Baretti (1719-1789), σημειώνει πως οι ευρωπαίοι περιηγητές της περιόδου των Μεγάλων Περιηγήσεων *(Grand Tour)* του 18ου αιώνα, εξιδανίκευαν τις πόλεις, που επισκέπτονταν στην Ιταλία[38]. Παρατηρεί πως στις διηγήσεις τους, στην αλληλογραφία και στα ταξιδιωτικά τους εγχειρίδια καθώς και στα ημερολόγια τους, πραγματοποιούσαν γενικεύσεις όσων παρατηρούσαν εκεί, εξαιτίας μάλλον του μεγάλου τους θαυμασμού προς το μεγαλείο της ρωμαϊκής αρχαιότητας. Με την ευκαιρία των ταξιδιών τους, στα συγγράμματα, στις αφηγήσεις και στην αλληλογραφία τους, που εκδόθηκαν κατά τον 18ο αιώνα, δεν λαμβανόταν υπόψη πως ο ιταλικός χώρος δεν ήταν ενιαίος, λόγω της διοικητικής και της πολιτικής διαίρεσής του. Οι διαφορές δηλαδή στην κρατική οργάνωση, στα ήθη και στα έθιμα των διαφόρων ιταλικών πόλεων δεν ήταν κάτι που λάμβαναν οι περιηγητές υπόψη. Το ίδιο ίσχυε και όσον αφορά στην ανομοιογένεια σε θέματα ηθικών αντιλήψεων, συμπεριφορών, θρησκευτικής ανεξαρτησίας ή θρησκευτικής προσκόλλησης στο παπικό κράτος[39].

Συγκεκριμένα, πριν από την Ιταλική Ενοποίηση οι ιταλικές πόλεις παρουσίαζαν ανομοιομορφία σε διοικητικό, οικονομικό και πνευματικό επίπεδο. Η ευρυμάθεια των

---

[37] Paula Findlen, «Introduction: Gender and Culture in Eighteenth-Century Italy», στο Findlen, Roworth, Sama (επιμ.), *Italy's Eighteenth Century, Gender and Culture in the Age of the Grand Tour*, σ. 14-6.

[38] Ο Baretti κατέκρινε κυρίως τις ταξιδιωτικές επιστολές του άγγλου Samuel Sharp και των εντυπώσεων, που εξέθεσε σ' αυτές για τους Ιταλούς και την Ιταλία. Ο Baretti αναφέρθηκε στον τρόπο με τον οποίο ο Sharp περιέγραψε τις οικογενειακές πρακτικές των Ιταλών σχετικά με τις θυγατέρες τους. Συγκεκριμένα, εναντιώθηκε στη γενίκευση του άγγλου περιηγητή πως οι γονείς στην Ιταλία λόγω *«της θρησκοληψίας και της προκατάληψης»,* τοποθετούν *«τις γυναίκες από πολύ νωρίς στα μοναστήρια, στα οποία η θρησκεία αποτελεί τη βασική τους εκπαίδευση».* Ο Sharp, όπως μας αναφέρει ο Baretti, κατέδειξε πως οι διαφορετικές ενδο-οικογενειακές πρακτικές των Ιταλών συγκριτικά με άλλους ευρωπαϊκούς λαούς οφείλονταν στο *«κλίμα της Ιταλίας που κάνει όλους τους Ιταλούς συζύγους ασταθείς».* Ο Baretti αναρωτιέται «*μήπως οι άνδρες και οι γυναίκες της Ιταλίας ανήκουν σε διαφορετικό είδος από τις άλλες χώρες*; […] *η φύση των ανθρώπων είναι παντού παρόμοια και οι ιταλοί άνδρες και οι ιταλίδες γυναίκες είναι όπως όλοι οι άλλοι άνθρωποι στις άλλες χώρες»,* αρνούμενος πως το κλίμα μπορούσε να επηρεάσει το χαρακτήρα και τη συμπεριφορά των ανθρώπων και των εθνών, πβ. Giuseppe Baretti, *An Account of the Manners and Customs of Italy; With Observations on the Mistakes of Some Travellers, with Regard to That Country*, T. Davies, Λονδίνο 1768, σ. 87-9. Πβ. επίσης, Silvana Patriarca, *Italianità. La costruzione del carattere nazionale*, Sandro Liberatore (μτφρ.), Laterza, Μπάρι 2011, σ. 4.

[39] Paula Findlen, «Introduction: Gender and Culture in Eighteenth-Century Italy», στο Findlen, Wendy Roworth, Sama (επιμ.), *Italy's Eighteenth Century, Gender and Culture in the Age of the Grand Tour*, σ. 4-5. Giuseppe Baretti, *An Account of the Manners and Customs of Italy; With Observations on the Mistakes of Some Travellers, with Regard to That Country*, T. Davies, Λονδίνο 1768, σ. 56-7. Για τη δημοσίευση των ταξιδιωτικών επιστολών του Sharp, πβ. Samuel Sharp, *Letters from Italy in the years 1765 and 1766. To which is annexed an admonition to gentlemen who pass the Alps, in their Tour through Italy*, R. Cave, Λονδίνο 1766, πβ. Peter Burke, *The Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on Perception and Communication*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1978, σ. 16.

γυναικών αποτέλεσε ένα στοιχείο που διαφοροποιούσε τη μία πόλη από την άλλη και χρησιμοποιούνταν ως εργαλείο για την ανάδειξη της οικονομικής δύναμής της όπως και της πολιτισμικής αξίας της πόλης. Αυτό εκφράζεται από τη γραμματειακή παραγωγή της περιόδου, μέσω της έκδοσης διαφόρων επαίνων για τις ηθικές, τις πνευματικές και τις επιστημονικές ικανότητες γυναικών, που προέρχονταν από διάφορες πόλεις της Ιταλίας. Η παρουσία και η ανάδειξη σε κάθε πόλη καταρτισμένων γυναικών αποτελούσε ηχηρό παράδειγμα ανωτερότητάς της. Εάν οι γυναίκες είχαν τόσες ικανότητες, παρά τις αδυναμίες του φύλου τους, τότε και οι άνδρες της πόλης αυτής και η ίδια η πόλη τους ή το «κράτος» τους, θα υπερτερούσε σε σύγκριση με τις άλλες πόλεις ή άλλα κράτη.

Η διαφοροποίηση της μίας πόλης από την άλλη στα ήθη, στα έθιμα και στις καθημερινές ανάγκες και συνήθειες αποτελούσε και το μέσο αναβάθμισης ή υποβάθμισής της σε σύγκριση με μίαν άλλη. Η καλή φήμη των γυναικών δρούσε ως παράγοντας επαίνου και διαφοροποίησης του κύρους της κάθε πόλης. Επικράτησε η άποψη πως, εφόσον μία πόλη κατείχε μορφωμένες και ενάρετες γυναίκες, οι άνδρες αλλά και το σύνολο της κοινωνίας της θα αποκτούσαν πνευματικό, οικονομικό, διοικητικό και εκπαιδευτικό πλεονέκτημα συγκριτικά με άλλες πόλεις ή πολιτικά μορφώματα. Χαρακτηριστικό ήταν το επιχείρημα που χρησιμοποίησε ο Jacopo Bartolomeo Beccari, πρόεδρος της Ακαδημίας των επιστημών του Ινστιτούτου της Μπολόνια (*Accademia delle Scienze dell' Istituto di Bologna)*, προς την Agnesi για να δεχθεί θέση ως καθηγήτρια Αναλυτικής Γεωμετρίας στο Πανεπιστήμιο εκεί. Στηρίχθηκε στο επιχείρημα της *«παράδοσης»* γυναικών να διδάσκουν στο Πανεπιστήμιο της Μπολόνια, ήδη από την αρχαιότητα[40]. Η *«παράδοση»* εργαλειοποιήθηκε ως επιχείρημα που αποδείκνυε την αποδοχή των ευρυμαθών γυναικών. Με τον τρόπο αυτόν ο Πάπας Βενέδικτος ΙΔ΄ αναδεικνυόταν ως υποστηρικτής της γυναικείας εκπαίδευσης, μέσω των ιδρυμάτων τα οποία εκείνος ίδρυσε ή υποστήριζε, καθώς αυτά δεν απέκλειαν τις γυναίκες αλλά τις αποδέχονταν για τη συνεισφορά τους στο χώρο των γραμμάτων και των επιστημών.

[40] Marta Cavazza, «Benedict's Patronage of Learned Women», στο Rebecca Messbarger, Christopher M.S. Johns, Philip Gavitt (επιμ.), B*enedict XIV and the Enlightenment: Art, Science, and Spirituality*, στη σειρά: Toronto Italian Studies, University of Toronto Press, Τορόντο 2016, σ. 24-5. Paula Findlen, «Calculations of faith: mathematics, philosophy, and sanctity in 18th-century Italy», *Historia Mathematica*, 38 (2011), σ. 270. Lucia Dacome, *Malleable Anatomies. Models, Makers, and Material Culture in Eighteenth-Century Italy,* Oxford University Press, Οξφόρδη 2017, σ. 94.

Οι γυναίκες που διέπρεπαν με τη μόρφωσή τους ή και ξεχώριζαν, εξαιτίας αυτής, θεωρούνταν εξαίρεση, καθώς, σύμφωνα με τις τρέχουσες αντιλήψεις για τη γυναικεία φύση, κατόρθωναν να απαλλαγούν από τις αδυναμίες του φύλου τους. Ο κανονιστικός ανδρικός εγκωμιαστικός λόγος τις εξιδανίκευε. Η υπακοή παρέμενε ένα ευκταίο χαρακτηριστικό των γυναικών, καθώς και άλλες αρετές όπως η συζυγική πίστη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το κείμενο του επικήδειου εγκωμιαστικού λόγου του ακαδημαϊκού Paolo Francesco Carli στη μνήμη της διδάκτορος Elena Cornaro Piscopia. Ο ακαδημαϊκός επαινεί την διδάκτορα για τις πνευματικές της ικανότητες και για το γεγονός πως, λόγω των γνώσεων της, πραγματικά ξεπέρασε τις ικανότητες των γυναικών. Παρά τον εγκωμιαστικό του χαρακτήρα, το ύφος και το περιεχόμενό του βρίθει ωστόσο διακρίσεων μεταξύ των φύλων και αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα του κανονιστικού λόγου των τελών του 17ου και των αρχών του 18ου αιώνα, που αφορούσε στις ευρυμαθείς γυναίκες. Η θανούσα εξυψώνεται από τον Carli ως *«γυναίκα θαύμα»*, και ως *«τέρας της φύσης»,* καθώς, όπως σημειώνεται, *«αυτή έχει θαυμαστεί στην εποχή μας για τη σύζευξη των επιστημών και της αρετής, κάτι που είναι πολύ σπάνιο σε αυτό το φύλο»*[41].

Η προβολή γυναικών που διέφεραν και εντοπίζονταν από τους άνδρες θαυμαστές τους ως εξαιρέσεις, *«παραβιάζοντας τη φυσική τάξη πραγμάτων»,* όπως σημειώνει η Βαρίκα, αποτέλεσε μια πρακτική των ανδρών συγγραφέων που απαντάται στην επιχειρηματολογία τους μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα[42]. Στις παιδαγωγικές όμως πραγματείες των μέσων κυρίως του 18ου αιώνα δεν τίθεται πλέον το ζήτημα της υπεροχής των γυναικών έναντι των ανδρών ως επιχείρημα για την αλλαγή της νοοτροπίας για την πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση. Το ρητορικό επιχείρημα της υπεροχής των γυναικών δεν υποστηρίζεται δηλαδή όπως κατά την προηγούμενη περίοδο. Αυτό που παρατηρείται είναι η συνειδητοποίηση κυρίως από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και ιδιαίτερα κατά την περίοδο της εδραίωσης των γαλλικών δημοκρατιών στον ιταλικό χώρο, πως η γυναίκα *«δεν γεννήθηκε για να είναι σκλάβα»* και πως η αποστέρηση του *«προνομίου»* της εκπαίδευσής της αποτελούσε μια από τις πιο σκληρές μορφές καταπίεσης, ήταν δηλαδή μια μορφή «*τυραννίας»*[43]. Η πρόσβαση

[41] *«[…] nella quale ha ammirata l'età nostra quell'unione di Scienze, e Virtudi più rare, che nel suo sesso fù,* στο *Le pompe funerbi celebrate da' Signori Accademici Infencondi di Roma per la morte dell'illustrissima Signora Elena Lucrezia Cornara Piscopia accademica detta l'Inaltterabile»*, Giacomo Cadorin, Πάδοβα 1686, σ. 1-2.
[42] Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο*, σ. 252-3.
[43] Soresi, *Saggio sopra la necessità,* σ. 12-3.

των γυναικών στην εκπαίδευση αντιμετωπίζεται ως κάτι το απαραίτητο για τη διασφάλιση του *«κοινού καλού»* και ως επανόρθωση μιας συνεχιζόμενης και διαρκούς άδικης συμπεριφοράς των ανδρών έναντι των γυναικών.

Στις αρχές του 18ου αιώνα ο Paolo Mattia Doria (1667-1746) αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα διανοουμένου, που αναγνώρισε και πρόβαλε στο έργο του την αναγκαιότητα της γυναικείας εκπαίδευσης. Το έτος 1716 εξέδωσε την υπερασπιστική πραγματεία για τις γυναίκες με τίτλο *Συλλογισμοί, στους οποίους αποδεικνύεται πως η γυναίκα, είναι έξοχη σε όλες τις αρετές, και δεν είναι κατώτερη από τον άνδρα* (*Ragionamenti, ne' quali si dimostra la donna, in quasi che tutte le virtù piú grandi, non essere all'uomo inferiore)*. Η πραγματεία αυτή, ήταν αφιερωμένη στην Aurelia D'Este (1683-1719), δούκισσα της Limatola, κόρη του Francensco Sigismondo, που ήταν πρίγκιπας και μαρκήσιος της Este, περιοχής του Veneto, και της Maria Teresa Grimaldi, με αριστοκρατική καταγωγή από το Μονακό[44]. Ο Doria είχε επηρεασθεί από την καρτεσιανή θεωρία, που αποσκοπούσε στην αναζήτηση και στον προσδιορισμό της αλήθειας. Ο ίδιος αναφέρει χαρακτηριστικά πως αναζητεί την αλήθεια στα θέματα τα οποία εξετάζει, χρησιμοποιώντας τη λογική που πηγάζει από το «φως» (*lume)*, δηλαδή από τον νου των ανθρώπων[45].

Οι στοχεύσεις για τη συγγραφή του κειμένου του διαφοροποιούνται σε σχέση με την παράδοση υπεράσπισης των γυναικών κατά τους προηγούμενους αιώνες, καθώς, όπως δηλώνει στο εισαγωγικό του σημείωμα, στόχος του ήταν να αποδείξει πως οι γυναίκες έχουν τις ικανότητες για να μαθαίνουν ισάξια και ισότιμα με τους άνδρες. Σκοπός δηλαδή του Doria ήταν η αλλαγή της στάσης της κοινωνίας απέναντι στη γυναικεία εκπαίδευση έτσι ώστε να βελτιώνεται και η θέση των γυναικών σε αυτήν.

---

[44] Apostolo Zeno, Pietro Caterino Zeno, *Giornale de' letterati d'Italia, Tomo Trentesimosecondo, anno MDCCXVIIII, Sotto la protezione del Serenissimo Gio. Gastone, Principe di Toscana*, Gio. Gabriello Herz, Con licenza de' superiori e con pricilezio anche di N.S. Papa Clemente XI, Βενετία 1719, (32) σ. 506-9. Η Aurelia είχε νυμφευθεί τον Francesco Maria Gambacorra, δούκα της Λιματόλα, περιοχής κοντινής στη Νάπολη. Είχε καταστεί γνωστή για τις γνώσεις της στις τέχνες και στις επιστήμες και ήταν μαθήτρια του Paolo Mattia Doria. Εξαιτίας του δασκάλου της, γνώρισε την καρτεσιανή φιλοσοφία. Ακόμη, η δούκισσα ήταν μέλος της *Accademia degli Arcadi* της Ρώμης (1705), έχοντας το ψευδώνυμο *Egle Parteniate* και ήταν μέλος της *Accademia degli Innominati* στην Bra, με το ψευδώνυμο *Concentrata*. Στο εγκώμιό της, μετά το θάνατό της, στο *Giornale de' letterati d'Italia*, αναφέρεται πως ο δάσκαλός της, Doria, τής αφιέρωσε το έργο του, εξαιτίας του εξέχοντος χαρακτήρα της και της προσωπικότητάς της, της μόρφωσής της αλλά και λόγω της πίστης της στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Ο Doria αναφέρεται στην Aurelia και στην έφεσή της στις επιστήμες και ειδικότερα στη μεταφυσική όπως και στη λογοτεχνία, επαινώντας την κλίση της προς τη γνώση ακόμη και σε αντικείμενα που δυσκόλευαν στην κατανόηση ακόμη και τους πιο καταρτισμένους άνδρες, πβ. P. Zeno, Caterino Zeno, *Giornale de' letterati d'Italia,* Βενετία 1719, 32, σ. 509-12. Paolo Mattia Doria, *Ragionamenti, ne' quali si dimostra la donna, in quasi che tutte le virtù piú grandi, non essere all'uomo inferiore,* Φρανκφούρτη 1716, σ. a4.

[45] Paolo Mattia Doria, «Prefazione», στο Doria*, Ragionamenti, ne' quali si dimostra la donna*, χ.α.

Θεωρεί ότι οι γυναίκες ήταν πάντοτε ικανές να κατακτούν την ελευθερία, που απορρέει άλλωστε από την ίδια την ανθρώπινη γνώση και τους νόμους[46]. Ο Doria, όπως και άλλοι συγγραφείς του 18ου αιώνα, επιδίωξε να συνεισφέρει στην ανάδειξη εξαιρετικών γυναικών που διέπρεψαν στα γράμματα και στην πολεμική τέχνη. Αναπαράγοντας επιχειρήματα της ρητορικής των γυναικών-εξαιρέσεων, επιχείρησε να αποδείξει πως οι γυναίκες έχουν τις ικανότητες για να λαμβάνουν εκπαίδευση[47]. Το έργο του εντάσσεται στο πλαίσιο του Διαφωτισμού και στο αίτημα ανδρών και γυναικών διανοητών για ισότητα των δύο φύλων, ακόμη και εκείνων που ανήκαν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Οι διανοητές αποδέχονταν τις σωματικές διαφορές μεταξύ των ανδρών και των γυναικών όμως υποστήριζαν πως οι διαφορές αυτές δεν επηρέαζαν το νου των γυναικών και κατά συνέπεια τις ικανότητές τους στη μάθηση[48].

Ο Doria σημειώνει ότι οι γυναίκες πρέπει να θεωρούνται ισότιμα μέλη της «*κοινωνίας των πολιτών»* (*civile società)* και πως ήταν απαραίτητο για την πρόοδο της κοινωνίας να αλλάξει η στερεοτυπική άποψη, που τίς ήθελε να θεωρούνται κατώτερες των ανδρών[49]. Ο συγγραφέας παρατηρούσε πως μέχρι τον 18ο αιώνα η κοινωνία

---

[46] Οι αναφορές του συγγραφέα στους νόμους και στο καθήκον των ανθρώπων να τούς γνωρίζουν για το δικό τους αλλά και το *«κοινό καλό»* είναι διάχυτες σε όλη την πραγματεία του.

[47] Συγκεκριμένα, καταρτίζει κατάλογο από τις πιο ξακουστές γυναίκες που είχαν διαπρέψει στα γράμματα και κατάγονταν από τον ιταλικό και τον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Αναφέρεται σε διάφορες γυναίκες του 16ου, 17ου και 18ου αιώνα, εντός και εκτός του ιταλικού χώρου, διακρίνοντάς τες ανάλογα με τον τομέα, που εκείνες είχαν διαπρέψει, όπως, π.χ., στην Anne Le Fèvre Dacier (Madame Dacier), (1647-1720) από τη Γαλλία, που διακρίθηκε με την ερμηνεία των λατίνων και των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων αλλά και στην ολλανδή Anna Maria Schrumman (1607-1678). Ακόμη, γράφει για την ιδιαίτερα γνωστή Cristina, βασίλισσα της Σουηδίας, και για την πνευματική σχέση που είχε με τον Descartes. Αναφέρεται, επίσης, σε γυναίκες προερχόμενες από την Ιταλία, που είχαν διαπρέψει στη φιλοσοφία και στην ποίηση. Χαρακτηριστικά αναφέρει την Elena Cornaro Piscopia (1646-1684), και το γεγονός πως ήταν η πρώτη γυναίκα στον ιταλικό χώρο που έλαβε πανεπιστημιακό τίτλο από το Πανεπιστήμιο της Πάδοβα. Επίσης, αναφέρεται στη Vittoria Colonna (1492-1547) από το Μαρίνο, περιοχή της Ρώμης, στην Tullia d' Aragona (1510-1556) από τη Ρώμη, στη Veronica Gambara (1485-1550) από το Pralboino, περιοχή της Λομβαρδίας, στην Isabella Andreini (1562-1604) με καταγωγή από την Πάδοβα και στη Lucrezia Marinella (1571-1653) από τη Βενετία. Αναφέρεται στο έργο τους αλλά και στην ιδιαίτερα θετική φήμη που διατήρησαν έως τις ημέρες, που αυτός συνέγραφε την πραγματεία του αυτήν, πβ. Doria, *Ragionamenti,* σ. a8-a12.

[48] Catherine M. Sama, «Volume Editor's Introduction», στο Elisabetta Caminer Turra, *Selected Writings of an Eighteenth-Century Venetian Woman of Letters,* στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, Σικάγο, 2003, σ. 39-40.

[49] Στο περιοδικό *Giornale de' letterati d'Italia* (27-28), 1717, γίνεται αναφορά στη συνεισφορά του Doria στο γυναικείο ζήτημα. Το άρθρο στο περιοδικό επισημαίνει πως ο Doria εξέτασε το ζήτημα για τη γυναικεία εκπαίδευση με ένα διαφορετικό τρόπο συγκριτικά με την ως τότε γραμματειακή παράδοση. Συγκεκριμένα, στην κριτική αυτή εντοπίζεται πως ο συγγραφέας εξετάζει το ζήτημα, διερευνώντας τις βασικές αρχές του θέματος και βάσει αυτών χτίζει τα επιχειρήματά του, σε αντίθεση, με τον τρόπο που έχει μελετηθεί από άλλους διανοητές και συγγραφείς, που ασχολήθηκαν αποκλειστικά και μόνο με την καταγραφή ευρυμαθών γυναικών, πβ. Apostolo Zeno, Pietro Caterino Zeno, *Giornale de' letterati d'Italia*, Tomo Trentesimosecondo, anno MDCCXVIII, Sotto la protezione del Serenissimo Gio. Gastone, Principe di Toscana, Gio. Gabriello Herz, Con licenza de' superiori e con pricilezio anche di N.S. Papa Clemente XI, Βενετία 1717, τ. 27-28 σ. 455-6.

διεπόταν από το ιδεώδες της *«πολιτικής ελευθερίας»* (*civile libertà)*, που όμως, κατ' αυτόν, αποτελούσε μία ψευδή και επίπλαστη κατάσταση του ανθρώπου. Αυτό όμως που αντιπρότεινε ήταν η αναγκαιότητα τήρησης μίας άλλης στάσης ζωής, που θα οδηγούσε στην *«ενάρετη ελευθερία»* (*virtuosa libertà).* Στο πλαίσιο αυτής της κατάστασης, οι γυναίκες θα είχαν τη δυνατότητα να λαμβάνουν εξειδικευμένη εκπαίδευση σε διάφορες επιστήμες με στόχο να κατακτούν τη γνώση ισότιμα με τους άνδρες[50].

Οι μορφωμένες γυναίκες αντιμετωπίζονταν ως «εκθέματα», ως εκείνες που *«κοσμούν τα ακμάζοντα κράτη του κυρίαρχου Βασιλείου μας»,* όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ανώνυμος συγγραφέας του έργου, *Ποιήματα και μνημοσύνη ευρυμαθών γυναικών που άκμασαν στα κράτη του S.S.R.M. Βασιλέα της Σαρδηνίας, (Poesie, e Memorie di Donne Letterate che fiorirono negli stati di S. S. R. M il Re di Sardenia),* αναδεικνύοντας πως οι ευρυμαθείς γυναίκες αποτελούσαν συστατικό στοιχείο, που αναδείκνυε την υπεροχή των πόλεων[51]. Η Luisa Bergalli συνέβαλε επίσης σε αυτό το γραμματειακό είδος, με την έκδοση το έτος 1726 ενός καταλόγου ευρυμαθών γυναικών *Ποιητικές δημιουργίες από τις πιο επιφανείς στιχουργούς κάθε αιώνα* (*Componimenti poetici delle più illustri rimatrici d'ogni secolo),* που όμως αναφερόταν σε γυναίκες από την αρχαιότητα έως και τον 16ο αιώνα[52]. Το γραμματειακό αυτό είδος θα συνεχίσει να υφίσταται έως και τον 19ο αιώνα με άλλες πλέον στοχεύσεις. Οι κατάλογοι επιφανών γυναικών αποσκοπούσαν στη διαμόρφωση της εθνικής ιταλικής ταυτότητας και χρησιμοποιούσαν τα παραδείγματα εξαιρετικών γυναικών για να εδραιώσουν την πολιτισμική συνέχεια στο πλαίσιο του αναδυομένου εθνικού κράτους της Ιταλίας[53].

---

[50] Doria, «Prefazione», στο Doria*, Ragionamenti, ne' quali si dimostra la donna*, χ.α. Με το ζήτημα του *«πολιτικού βίου»* (*vita civile)* και την εκπαίδευση του πρίγκιπα ασχολήθηκε και στο έργο του με τίτλο *Ο πολιτικός βίος, με μια πραγματεία για την εκπαίδευση του ηγεμόνα* (*La vita civile di Paolo Mattia Doria, con un trattato della educazione del principe),* πβ. Paolo Mattia Doria, *La vita civile di Paolo Mattia Doria, con un trattato della educazione del principe,* Angelo Vocola, Νάπολη, 1729. Για τον Doria και τις ιδέες που ανέπτυξε για τον πολιτικό βίο στο πλαίσιο του οριενταλισμού και της οικονομικής ανάπτυξης, πβ. Sophus A. Reinert, «The Sultan's Republic: Jealousy of Trade and Oriental Despotism in Paolo Mattia Doria», στο Gabriele Paquette (επιμ.), *Enlightened Reform in Southern Europe and its Atlantic Colonies c. 1750-1830*, Ashgate, Surrey 2009, σ. 253-270.

[51] Gio. Antonio Ranza, «Al Noboliss, e Chiariss. Conte Gioseppe Corbetta Bellini di Lezzolo», στο *Poesie, e Memorie di Donne Letterate che fiorirono negli stati di S. S. R. M il Re di Sardenia, Raccolte, e date in luce ora la prima volta, con alcune antiche, e moderne poetiche insrizioni di nobil donne Vercelelesi, non più pubblicate,* -, 1769, χ.α.

[52] Luisa Bergalli, *Componimenti poetici delle più illustri rimatrici d'ogni secolo, raccolti da Luisa Bergalli, Parte prima, che contiene le Rimatrici Antiche fino all'Anno 1575*, Antonio Mora, Βενετία 1726.

[53] Maria Camilla Briganti, *Fra realtà e rappresentazione, L' immaginario simbolico e I percorsi di istruzione femminile nel Settecento italiano*, Aracne, Ρώμη 2005, σ. 9-14.

Οι κατάλογοι αυτοί χρησιμοποιούνταν και για να εκφράσουν εμμέσως τάσεις μιας περιόδου, όπως η συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας της εκπαίδευσης των γυναικών. Ο Francesco Clodoveo Maria Pentolini στο έργο του *Le donne illustri, canti dieci*, που εκδόθηκε στο Λιβόρνο το 1776, εξύμνησε τις πνευματικές ικανότητες πολλών γυναικών της Ιταλικής Χερσονήσου με επαινετικά ποιήματα αλλά και με την παροχή σύντομων βιογραφικών σημειωμάτων των «τιμώμενων» γυναικών. Στο εισαγωγικό σημείωμα αναφέρει πως καταρχήν ο σκοπός συγγραφής αυτού του κειμένου ήταν η τέρψη των αναγνωστών. Παράλληλα όμως έθεσε ως στόχο τη μίμηση των υποδειγματικών αυτών γυναικών από τις νέες γυναίκες. Ακόμη, στόχευε στην παρότρυνση των οικογενειών των νέων γυναικών να τούς επιτρέπεται να εκπαιδεύονται σε περισσότερα επιστημονικά αντικείμενα, από τα συνηθισμένα, ώστε να αποκτούν περισσότερες γνώσεις[54].

Μια άλλη τάση, που παρατηρείται, στο πλαίσιο του ανταγωνισμού μεταξύ των πόλεων, ήταν η σύγκριση μιας πόλης έναντι κάποιας άλλης, ώστε, μέσω της ανάδειξης των χαρακτηριστικών της, να αναδεικνύεται ο πνευματικός και ο οικονομικός πλούτος της πρώτης πόλης. Οι πόλεις δηλαδή εκθειάζονταν ή απαξιώνονταν με στόχο την απόδειξη πως η μια πόλη υπερείχε των άλλων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το έργο του Domenico Barbieri με τίτλο *Σύγκριση των γυναικών δύο πόλεων* (*Paragone delle Donne di due città),* που εκδόθηκε το 1788 και στο οποίο ασκήθηκε δριμεία κριτική από την Elisabetta Caminer Turra, δημοσιογράφο και εκδότρια της *Europa Letteraria*, του *Giornale enciclopedico* (*Nuovo Giornale enciclopedico,* 1782-89 και του *Nuovo Giornale enciclopedico d' Italia*, 1790-97). Το έργο αυτό του Barbieri συνέκρινε την εξωτερική εμφάνιση, τη μόδα, την ικανότητα στις ερωτοτροπίες, την εξυπνάδα και τη μόρφωση των γυναικών της Βενετίας με μίαν άλλη πόλη της Ιταλίας, την οποία όμως δεν κατονομάζει, ως κατώτερη της Βενετίας[55]. Η Βενετία υπερείχε σε σύγκριση με την άλλη πόλη σε όλους τους παραπάνω τομείς, κυρίως όμως για την αξία των γυναικών της, ενώ η αντιπαραβαλλόμενη πόλη χαρακτηριζόταν από τις *«κακές γυναίκες»* της. Η πόλη με την οποία στην περίπτωση αυτήν συγκρίνεται η Βενετία ενδεχομένως να ήταν κάποια στην περιοχή του Βένετο και ενδεχομένως το Μπελλούνο ή η Βιτσέντσα. Όπως όμως πληροφορούμαστε από την κριτική του έργου αυτού στο

[54] Francesco Clodoveo Maria Pentolini, *Le donne illustri, canti dieci. Composti dall' Abate D. Francesco Clodoveo Maria Pentolini Livornese, Academico Apatista di Firenze*, Ricovrato di Padova, e fra' pastori Arcadi di Roma detto Aretalte Deomenjo, τ. 1, Gio. Vincenzo Falorni, Λιβόρνο 1776, σ. 5.
[55] Domenico Barbieri, *Paragone delle Donne di due città,* Domenico Fracasso, Βενετία 1788.

περιοδικό λογοτεχνίας *Nuovo Giornale Letteratio d' Italia,* η πόλη με την οποία συγκρίθηκε η Βενετία ήταν η Φερράρα[56].

Η Turra εστίασε την κριτική της στο γεγονός πως ο συγγραφέας αναφέρεται σε ορισμένες από τις βενετσιάνες ως *«εξαιρέσεις στον άθλιο κανόνα που ο ίδιος καθιέρωσε»*[57]. Κατακρίνει επίσης τις γυναίκες που κατάγονται από τη Βενετία πως εξέλαβαν το έργο αυτό ως έπαινο προς αυτές, ενώ θα έπρεπε να το αντιμετωπίσουν αρνητικά. Κατά την Turra, οι γυναίκες αυτές κολακεύτηκαν από τους χαρακτηρισμούς του συγγραφέα πως οι γυναίκες από τη Βενετία έχουν καλούς τρόπους, γνωρίζουν να ομιλούν σωστά και είναι γοητευτικές. Επίσης, ο Barbieri κατέκρινε τις γυναίκες της πόλης του πως δε γνώριζαν *«την ιταλική γλώσσα, τη λογική, τη γεωγραφία, τη φυσική, τη φυσική ιστορία, την αστρολογία, τη θεολογία και τη κοσμική ιστορία»,* ενώ οι βενετσιάνες γνώριζαν κάθε είδους επιστήμη. Αυτοί όμως οι χαρακτηρισμοί του συγγραφέα ήταν τελείως άτοποι για το γυναικείο φύλο, καθώς οι πράξεις *«των δυνατών γυναικών»* δεν ήταν δυνατόν να συγκρίνονται με *«την επιστήμη των ερωτοτροπιών»* για την Turra[58]. Η κριτική στο *Nuovo Giornale Letterario d' Italia* παρουσιάζει ενδιαφέρον για το πώς εξέλαβε ο κριτικός το έργο του Barbieri. Το έργο δεν συγκρίνει απλώς τις γυναίκες μεταξύ των δύο πόλεων, της Βενετίας και της Φερράρα, αλλά αποτελεί τη σύγκριση μεταξύ δύο πόλεων όπου στην πρώτη περίπτωση οι γυναίκες ανήκουν σε μια πόλη *«πολυπληθή, ακμάζουσα, εμπορική, πρωτεύουσα και κυρίαρχη»* και στην άλλη περίπτωση «*με μίαν άλλη πόλη εγκαταλελειμμένη, υπόδουλη, που έχει παραμεληθεί»*[59].

Παρόμοιο παράδειγμα εξύμνησης της πόλης της Ρώμης αποτελεί το έργο της Rosa Califronia, *Σύντομη υπεράσπιση των δικαιωμάτων των γυναικών* (*Breve Difesa dei diritti delle donne),* που εκδόθηκε το 1794. Η κατάρτιση καταλόγου επιφανών γυναικών της Ρώμης, οπωσδήποτε αποσκοπούσε στην εξύψωση της Ρώμης και στην ανάδειξη της υπεροχής της σε σύγκριση με άλλες πόλεις. Ο σύντομος κατάλογος ευρυμαθών και ξεχωριστών συγχρόνων γυναικών που παραδίδει η Rosa Califronia, εντάσσεται πιθανώς στην παράδοση εξύμνησης της μίας πόλης έναντι άλλων. Παρουσιάζει μάλιστα και ειδικό ενδιαφέρον, καθώς μάς παρέχει πληροφορίες για τη

[56] Elisabetta Caminer Turra, «On the error of exalting some women by insulting others (1790)», στο Elisabetta Caminer Turra, *Selected Writings of an Eighteenth-Century Venetian Woman of Letters*, σ. 185-88. Domenico Turra, Elisabetta Caminer Turra, *Nuovo giornale enciclopedico d' Italia*, (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος), Βιτσέντσα 1790, σ. 64-9. *Nuovo Giornale Letterario d' Italia,* Βενετία 1788, σ. 151-2.
[57] Turra, «On the error of exalting some women by insulting others (1790)», σ. 188.
[58] Turra, «On the error of exalting some women by insulting others (1790)», σ. 186-88.
[59] Domenico Turra, Elisabetta Caminer Turra, *Nuovo Giornale Letterario d' Italia,* Βενετία 1788, σ. 151.

δραστηριότητα γυναικών που ζούσαν στη Ρώμη, και σε διαφορετική περίπτωση πιθανόν να είχαν περάσει στη λήθη. Η κατηγοριοποίηση των γυναικών αυτών διαμορφωνόταν σύμφωνα με τον τομέα των επιστημών ή των τεχνών, όπου είχαν εξειδικευθεί και διακριθεί, και λειτουργούσαν ως παραδείγματα του υπερασπιστικού λόγου της συγγραφέα αναφορικά με το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών[60].

Μια ακόμη περίπτωση που θα μπορούσε να ενταχθεί στο πλαίσιο της εξύμνησης των γυναικών στο πλαίσιο της πόλης όπου ζούσε και σε μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού της Ιταλίας αποτελεί το έργο του Giovanni Niccolo Bandiera. Ο συγγραφέας υπήρξε στενός φίλος του Πάπα Βενέδικτου ΙΔ΄ και γενικότερα είχε σχέσεις με τον κύκλο μεταρρυθμιστών, που είχε δημιουργηθεί γύρω από τον Ποντίφικα. Η επαφή του με τους εκσυγχρονιστές και με άλλους κύκλους διανοουμένων τον οδήγησε να συγγράψει την *Πραγματεία περί των σπουδών των γυναικών* (*Trattato degli studi delle donne)*[61]. Ο Bandiera τάσσεται με τους υποστηρικτές της γυναικείας εκπαίδευσης, καθώς υποστήριξε το επιχείρημα της ωφέλειας που μπορούσε να προκύψει στην κοινωνία, εάν οι γυναίκες μορφώνονταν. Ο Bandiera επηρεάστηκε επίσης από την καρτεσιανή φιλοσοφική σκέψη, και υποστήριζε πως ο νους και η λογική αποτελούσαν ένα πανανθρώπινο χαρακτηριστικό, που δεν χαρακτηρίζεται από το φύλο αλλά αντίθετα αυτό συνυπάρχει και στα δύο φύλα[62]. Στο τρίτο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου της πραγματείας, το οποίο αναφέρεται στην ύπαρξη πολλών γυναικών, που είχαν διακριθεί στη σπουδή των γραμμάτων και των επιστημών, κάνει αναφορά στις αξιομνημόνευτες γυναίκες ανά πόλη της Ιταλίας αλλά και ανά χώρα της Ευρώπης, ενώ επικεντρώνεται ιδιαίτερα στις λόγιες γυναίκες της Νάπολης και στις γυναίκες επιστήμονες της Μπολόνια[63].

Ενδεικτικά αναφέρεται στις σύγχρονες με εκείνον γυναίκες της Νάπολης, που είχαν αποκτήσει προχωρημένες σπουδές στα μαθηματικά και στη φιλοσοφία, όπως στην Eleonora Barbapiccola καθώς και στην Faustina Pignatelli (1705-1785), πριγκίπισσα του Columbrano[64]. Η Pignatelli υπήρξε η δεύτερη γυναίκα, μετά τη φυσικό Laura Bassi, που έγινε δεκτή στην Ακαδημία των Επιστημών της Μπολόνια τον Νοέμβριο του 1732, ως αναγνώριση για τις γνώσεις της, τη συνεισφορά και τις

[60] Rosa Califronia, *Breve Difesa dei diritti delle donne,* Assini 1794, Articolo VI, σ. 46-55.
[61] Findlen, «The Pope and the Englishwoman», σ. 48.
[62] Findlen, «The Pope and the Englishwoman», σ. 48.
[63] Bandiera, *Trattato degli studi delle donne,* σ. 99. Findlen, «The Pope and the Englishwoman», 2016, σ. 48.
[64] Bandiera, *Trattato degli studi delle donne*, σ. 148.

δημοσιεύσεις της στα μαθηματικά[65]. Ωστόσο η διάκριση των γυναικών στις επιστήμες αντιμετωπιζόταν με δυσπιστία ακόμη και από συγγραφείς, που υπήρξαν σθεναρά υπέρμαχοι της γυναικείας εκπαίδευσης και διαμόρφωναν την ανδρική και τη συγγραφική τους ταυτότητα στο πλαίσιο του γραμματειακού είδους υπεράσπισης των γυναικών.

Β΄. 3. Η μετάφραση ως εργαλείο διαμεσολάβησης και διάχυσης νέων ιδεών

Ένας ολοένα αυξανόμενος αριθμός γυναικών, κυρίως στην Ιταλία, στη Γαλλία και στην Αγγλία, αξιοποιώντας τη γνώση της λατινικής γλώσσας και των άλλων ευρωπαϊκών γλωσσών, στρέφεται προς το χώρο της μετάφρασης. Η γυναικεία αυτή συγγραφική δραστηριότητα εντοπίζεται κυρίως στη μετάφραση επιστημονικών και φιλοσοφικών πραγματειών διανοητών της περιόδου, αναδεικνύοντας μ' αυτόν τον τρόπο τις ιδέες του Διαφωτισμού και κάνοντάς τες προσβάσιμες στο ευρύτερο κοινό καθώς γράφονταν στη δημώδη ιταλική γλώσσα. Η μετάφραση καθιερώνεται ωστόσο και ως ένα μέσο διάδοσης της πληροφορίας σε ευρύτερο ευρωπαϊκό κοινό όπως και ευρύτερης διακίνησης επιστημονικών ιδεών. Επιλέγονταν έργα φιλοσόφων και στοχαστών της πρώιμης νεότερης περιόδου και του Διαφωτισμού. Οι γυναίκες έχοντας επαρκή γνώση ξένων γλωσσών, αναλάμβαναν να μεταφράζουν επίσης στην ιταλική δημώδη γλώσσα τα έργα καταξιωμένων ανδρών επιστημόνων και να διαδίδουν τις ιδέες τους και τη *Νέα Επιστήμη* σε ευρύτερο κοινό.

Η μετάφραση αποτέλεσε ωστόσο και μια προσοδοφόρα και συνειδητή ενασχόληση των γυναικών, και παράλληλα κατέστη και ένα είδος συγγραφικής παραγωγής, που δεν τις εξέθετε στον κίνδυνο μιας δημόσιας υπερέκθεσης, με συνέπεια να διασφαλίζεται η ηθική ακεραιότητά τους[66]. Η μετάφραση ιδίως γαλλικών έργων

[65] Findlen, «The Pope and the Englishwoman», σ. 46

[66] Peter Burke και R. Po-Chia Hsia (επιμ.), *Cultural Translation in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2007, σ. 12. Κατά τον 18ο αιώνα μια παντρεμένη γυναίκα αντιμετώπιζε δυσκολίες στο να δημοσιεύσει το έργο της, καθώς αυτό δε θα ήταν συμβατό με τη διατήρηση της ηθικής της. Η Luisa Ricaldone παρατηρεί πως η Elisabetta Credi-Fortini και η Beatrice Cocchi, αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα, καθώς οι ίδιες είχαν εκφράσει τη γνώμη πως δεν θα ήθελαν τα έργα τους να δημοσιεύονται για να μην αμαυρώνεται η φήμη τους, και γι' αυτό σε ορισμένες περιπτώσεις παρίσταναν τις μεταφράστριες των δικών τους έργων. Άλλες συγγραφείς, όπως η Beatrice Cocchi, δημοσίευε τα έργα της, χρησιμοποιώντας ψευδώνυμο. Αντίθετα, μια γυναίκα που δεν είχε συνάψει γάμο μπορούσε ευκολότερα να δημοσιεύσει το έργο της, καθώς, ως άμεμπτη και παρθένα, είχε το προνόμιο της αγνότητας σε αντίθεση με μια παντρεμένη γυναίκα, πβ. Luisa Ricaldone, «Eighteenth-Century literature», στο Letizia Panizza και Sharon Wood (επιμ.), *A History of Women's Writing in Italy*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2000, σ. 98-9.

στην ιταλική δημώδη γλώσσα διαμορφώθηκε ως μια δυναμική τάση στον εκδοτικό χώρο των μέσων του 18ου αιώνα. Η πληθώρα μάλιστα μεταφράσεων από τη γαλλική στην ιταλική γλώσσα αντιμετωπιζόταν από τους συγχρόνους ως ένα είδος *«γαλλομανίας».* Η συζήτηση που κυριαρχούσε ήταν πως οι Ιταλοί είχαν *«μαγευτεί από τα γαλλικά ήθη»* και γι' αυτό κάθε νέα γαλλική έκδοση μεταφραζόταν γρήγορα και βιαστικά με συνέπεια, συχνά, τα πρωτότυπα έργα να μην αποδίδονται πιστά και επιμελώς στη δημώδη ιταλική γλώσσα και ορισμένες φορές χανόταν το νόημα του αρχικού κειμένου[67]. Η γαλλική γραμματεία άσκησε σημαντική επιρροή στην ιταλική σκέψη ενώ η γαλλική και η ιταλική γραμματεία χαρακτηρίζονται για την επίδρασή τους στην ευρωπαϊκή σκέψη κατά τον 18ο αιώνα[68].

Στην Ιταλία, πολλές από τις καταξιωμένες επιστημονικές πραγματείες διαδίδονταν μέσω γυναικών μεταφραστριών σε ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, με συνέπεια αυτές να διαδίδουν στην κοινωνία τη γνώση. Ιδιαίτερα, κατά τον 18ο αιώνα εντοπίζονται γυναίκες που, εξαιτίας της προνομιακής τους μόρφωσης, είχαν τη δυνατότητα να ερμηνεύουν και να μεταφράζουν έργα με νέες επιστημονικές θεωρίες, κοινοποιώντας τες σε ένα ευρύτερο κοινό ανδρών και γυναικών. Ένα ακόμη στοιχείο, που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, είναι πως κάθε πόλη της Ιταλίας, είχε να επιδείξει μία ή και περισσότερες γυναίκες, οι οποίες αποτελούσαν παραδείγματα μόρφωσης και είχαν πολύ καλή φήμη, τόσο στην Ιταλία όσο και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, κυρίως στη Γαλλία και στην Αγγλία[69]. Σε γενικές γραμμές οι ιταλίδες διανοούμενες μετέφραζαν γαλλικά κυρίως έργα, ενώ οι αγγλίδες συγγραφείς έργα από την ιταλική διανόηση. Παρατηρείται δηλαδή μια διακίνηση πληροφοριών και ένας θαυμασμός για τη Γαλλία και την Ιταλία αντίστοιχα, που κυρίως μεταφέρθηκε από γυναίκες μεταφράστριες στον ιταλικό και στον αγγλικό χώρο[70]. Μέσω της μετάφρασης

---

[67] Bandiera, *Trattato*, Parte II, σ. 24-5. Ήδη από τον 17ο αιώνα η γαλλική πρόοδος στις επιστήμες θεωρούνταν πως είχε υποκαταστήσει την ως τότε «*ιταλική πολιτισμική πρωτοκαθεδρία» και ότι η «traslatio studiorum Francorum» είχε αποβεί αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα»,* πβ. Benedetta Craveri, *Η συμβολή των γυναικών σε μια νέα μορφή κοινωνικότητας (17ος-18ος αιώνας),* Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου (μτφρ.), Ετήσια Διάλεξη Κ.Θ. Δημαρά, 2006, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2006, σ. 32.

[68] Άννα Ταμπάκη, *Ιστορία και θεωρία της μετάφρασης 18ος αιώνας-Ο Διαφωτισμός*, Καλλιγράφος, Αθήνα 2018, σ. 23-4.

[69] Paula Findlen, «Translating the New Science: Women and the Circulation of Knowledge in Enlightenment Italy», *Configuration,* 3, 2 (1995), σ. 170.

[70] Για το μεταφραστικό φαινόμενο από αγγλίδες μεταφράστριες και τις γλώσσες μεταφράσεις στην αγγλική γλώσσα, πβ. Agorni, *Translating Italy,* σ. 49-51.

γίνονταν διαπολιτισμικές ανταλλαγές που ξεπερνούσαν τα εθνικά και τα γλωσσικά όρια, δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο νέα κοινωνικά πρότυπα προς υιοθέτηση[71].

Η Paula Fidlen παρατηρεί πως οι γυναίκες μεταφράστριες καθιστούσαν τον εαυτό τους ως τον διαμεσολαβητή της γνώσης μεταξύ φιλοσόφων και άλλων διανοουμένων της Ιταλικής Χερσονήσου. Με τη μετάφρασή τους έδιναν τη δυνατότητα στο ιταλικό κοινό να γνωρίσει το έργο διανοητών που συνέγραφαν στα λατινικά ή και σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες. Ακόμη, οι μεταφράστριες αποκτούσαν τη δυνατότητα να συνδέουν το όνομά τους με καταξιωμένους άνδρες διανοητές δίχως οι ίδιες να παράγουν ένα αυτοτελές πρωτότυπο έργο και με τον τρόπο αυτό απέφευγαν να δέχονται την κριτική, πως επιδείκνυαν δηλαδή τις γνώσεις ή τις απόψεις τους. Η μετάφραση έδινε στις γυναίκες την ευκαιρία να συνεισφέρουν στη διάδοση της επιστήμης όπως και να συμμετέχουν στο χώρο των ακαδημιών και των λογοτεχνικών σαλονιών και κυρίως στον εκδοτικό χώρο, λόγω της αναγνώρισης που λάμβαναν μέσω της μετάφρασης έργων σπουδαίων διανοητών[72]. Οι ικανότητές τους στη χρήση του γραπτού λόγου αναγνωρίζονταν δημόσια, αφού αποδείκνυαν πως κατείχαν τις γνώσεις και την ευχέρεια να μεταφέρουν νοήματα και επιστημονικές ανακαλύψεις, χρησιμοποιώντας τα κατάλληλα ερμηνευτικά και γλωσσικά εργαλεία. Ο πρόλογος και τα εισαγωγικά τους σημειώματα αποτελούσαν ωστόσο το χώρο έκφρασης και δικών τους ιδεών, ένα οιονεί *«παρακειμενικό τεχνούργημα»,* που, μέσω αυτού, είχαν τη δυνατότητα να προωθούν και να κατασκευάζουν και τον κειμενικό εαυτό τους[73]. Όπως παρατηρεί η Άννα Ταμπάκη, *«το μεταφρασμένο κείμενο εμπλέκεται σε ένα παιχνίδι διπλής ιστορικότητας. Αφενός μεν τα υφολογικά, γλωσσολογικά και άλλα χαρακτηριστικά που υπόκεινται στους κανόνες του ιστορικού χρόνου που το δημιούργησε και, άρα παραμένει εν μέρει και ως προς αυτά τα συγκεκριμένα σημεία ανεξάρτητο από το πρωτότυπό του»*[74].

---

[71] Agorni, *Translating Italy*, σ. 1.

[72] Findlen, «Translating the New Science», σ. 171-2, 182. Natassa Lee, «Sex in Translation: Antoine-Léonard Thomas's *Essai sur les femmes* and the Enlightenment Debate on Women', *Eighteenth-Century Studies*, 47, 4 (Καλοκαίρι 2014), σ. 390.

[73] Ross, *The Birth of Feminism,* σ. 159-161. Με τον όρο *«παρακειμενικό τεχνούργημα»* αποδίδω τον όρο *«paratextual artifacts»* που χρησιμοποιεί η Ross για να εξηγήσει το ρόλο του προλόγου και των σημειωμάτων του μεταφραστή και τη δυναμική τους, Ross, *The Birth of Feminism,* σ. 161. Στη θεωρία της λογοτεχνίας, ιδιαίτερα στη σημειολογία χρησιμοποιείται ο *όρος «παρακείμενο»* (*para-texte*) για τον πρόλογο, τον επίλογο και άλλα μέρη που συνοδεύουν το κυρίως κείμενο, πβ. Gérard Genette, *Seuils*, Éditions du Seuil, Παρίσι 1987, σ. 152.

[74] Ταμπάκη, *Ιστορία και θεωρία της μετάφρασης 18ος αιώνας,* σ. 12-3.

Με τη συνεισφορά των γυναικών στο χώρο της μετάφρασης και την παρουσία τους γενικότερα στο χώρο των γραμμάτων, ενδυναμώθηκε η αντίληψη πως και οι γυναίκες, εφόσον τούς δινόταν η κατάλληλη εκπαίδευση, μπορούσαν να έχουν ίσες πνευματικές ικανότητες με τους άνδρες. Η S. G. Ross εξηγεί πως η μετάφραση έργων υπερασπιστικών για τη γυναικεία φύση μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένας «*συμμετοχικός πρώτο-φεμινισμός»*. Κατά τον 17ο αιώνα οι κειμενικές υπερασπίσεις των γυναικών εστίαζαν στην ανάδειξη της υπεροχής της φύσης των γυναικών έναντι των ανδρών. Κατά τον 18ο αιώνα το γραμματειακό αυτό είδος δεν εστίαζε πλέον στην απόδειξη της υπεροχής των γυναικών αλλά στην πνευματική τους *«ισότητα»* με τους άνδρες. Η συμμετοχή τους στο χώρο της διανόησης, μέσω της ανάληψης του έργου μετάδοσης ιδεών από τον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, αποτελούσε μια έκφανση της γυναικείας διανοητικής δραστηριότητας στον ιταλικό χώρο, που συχνά προωθούσε την αντίληψη πως η εκπαίδευση των γυναικών μπορούσε να είναι ευεργετική για την κοινωνία[75].

Η μετάφραση γενικότερα αποτέλεσε έναν από τους βασικούς τρόπους διακίνησης ιδεών στον ιταλικό χώρο και έναν τρόπο επικοινωνίας φιλογυνικών ιδεών από άνδρες και γυναίκες, που υποστήριζαν με θέρμη θέσεις υπέρ της εκπαίδευσης[76]. Ο Bandiera κάνει ιδιαίτερη μνεία στους άνδρες μεταφραστές, που κατέστησαν ευκολότερη την πρόσβαση στη γνώση πολλών έργων, ιδιαίτερα στην επιστήμη της φυσικής, της φιλοσοφίας και της ιστορίας, που είχαν αρχικά εκδοθεί στη λατινική και στην αρχαία ελληνική γλώσσα και μεταφράστηκαν στη δημώδη ιταλική από διάφορους μεταφραστές[77]. Συγχρόνως, η μετάφραση αποτέλεσε και το μέσο μετάδοσης πολιτισμικών προϊόντων σε διαφορετικά έθνη. Μέσω της μετάφρασης ενός έργου ή και πολλαπλών μεταφράσεων του ίδιου έργου από διαφορετικούς μεταφραστές, οι ιδέες του Διαφωτισμού καθίσταντο ένα πολιτισμικό αντι-δάνειο και αποκτούσαν αυτές πολύ μεγαλύτερη αποδοχή από την κοινωνία[78]. Η *«κουλτούρα της μετάφρασης»* αποτελούσε πλέον κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο έναν τρόπο γνωσιακής διαδικασίας και μιας συνειδητοποίησης της ανάγκης των ανθρώπων για υιοθέτηση αντιλήψεων, που

[75] Ross, *The Birth of Feminism*, σ. 10, 132.
[76] Sarah Knott και Barbara Taylor, *Women, Gender and Enlightenment*, Palgrave McMillan, Basingstoke 2005, σ. Xviii.
[77] Bandiera, *Trattato*, Parte II, σ. 242-4.
[78] Agorni, *Translating Italy*, σ. 35.

επικρατούσαν εκτός του εθνικού τους χώρου στο πλαίσιο αναπροσαρμογής των δικών τους αντιλήψεων και της επιστημονικής προόδου[79].

Στο κλίμα αυτό της μετάδοσης νέων ιδεών και της αποτύπωσης του εαυτού μέσω των *«παρακειμενικών στοιχείων»* εντάσσεται η μεταφράστρια Giuseppa Eleonora Barbapiccola. Το έργο του Καρτέσιου, *Αρχές Φιλοσοφίας* (*Principia philosophiae*, 1644) μεταφράστηκε στη δημώδη ιταλική το 1722 από την Barbapiccola. Η μεταφράστρια χρησιμοποίησε τη γαλλική έκδοση του έργου με παράλληλη κριτική εξέταση του πρωτότυπου λατινικού κειμένου, αναζητώντας γλωσσικές αποκλίσεις και συγκλίσεις και επιδιώκοντας η μετάφρασή της στην ιταλική δημώδη γλώσσα να είναι πιστή ως προς το νόημα και το ύφος του πρωτότυπου κειμένου[80]. Το έργο της Barbapiccola, ενώ τυπώθηκε στη Νάπολη, αναγράφει ψευδή τόπο έκδοσης, το Τορίνο, υποδηλώνοντας μάλλον πως η ενδεχόμενη έκδοση σε ναπολιτάνικο έδαφος, θα προκαλούσε κύμα αντιδράσεων από την πνευματική ελίτ της Νάπολης ή θα υφίστατο λογοκρισία ή και απαγόρευση ακόμη της έκδοσης, εάν δηλωνόταν ο πραγματικός τόπος έκδοσης. Η πρακτική αυτή αποτελούσε συχνό φαινόμενο όταν συνέτρεχαν λόγοι απόκρυψης, δηλαδή όταν το κείμενο ήταν τολμηρό, όταν εκφράζονταν ριζοσπαστικές ιδέες ή ο συγγραφέας ήταν απαγορευμένος[81].

Η μεταφράστρια προσπάθησε να αναδείξει πως ανήκε σε ένα δίκτυο διανοουμένων της πόλης, των οποίων έχαιρε της στήριξης και της ευμένειας, γι' αυτό και ανέλαβε τη μετάφραση του έργου αυτού, επειδή γνώριζε πως θα είχε «*την ανεκτικότητα ευγενών ανδρών»*[82]. Εκφράστηκε με μετριοφροσύνη για το αποτέλεσμα της μετάφρασής της, δηλώνοντας μάλιστα την ελπίδα να ακολουθήσουν το παράδειγμά της και άλλοι μεταφραστές και, κατά συνέπεια, να εκδοθούν και άλλες μεταφράσεις του ίδιου έργου, δηλαδή των *Αρχών Φιλοσοφίας*, που, ενδεχομένως, να ήταν ακόμη καλύτερες από τη δική της συνεισφορά[83]. Η μετριοφροσύνη αυτή αποτελούσε μια πολύ διαδεδομένη τακτική για τις γυναίκες μεταφράστριες και συγγραφείς, που συχνά οι

[79] Terence Cave, «Epilogue», στο Tania Dimitriou και Rowan Tomlinson (επιμ.), *The Culture of Translation in Early Modern England and France, 1500-1600*, Palgrave McMillan, Νέα Υόρκη 2015, σ. 194-5.

[80] Η μετάφραση της Barbapiccola, αποτελούσε και τη μοναδική μετάφραση του έργου του Καρτέσιου στην ιταλική γλώσσα έως το 1967, όταν η Maria Garin μετέφρασε εκ νέου τις *Αρχές Φιλοσοφίας*, εκδίδοντας τη νέα έκδοση του έργου του στην ιταλική γλώσσα, πβ. René Descartes, *Discorso sul metodo*, Maria Garin (μτφρ.), Tullio Gregory (εισαγ.), Laterza, Ρώμη 1998 (17η έκδοση).

[81] Karen Green, *A History of Women's Political Thought in Europe, 1700-1800*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2014, σ. 91-92.

[82] Barbapiccola, *I principi della Filosofia di Renato Des-Cartes*, χ.α.

[83] Barbapiccola, *I principi della Filosofia di Renato Des-Cartes*, σ. 57.

ίδιες υποβίβαζαν το έργο τους, ώστε να προλαμβάνουν την αρνητική κριτική των ανδρών. Παράλληλα όμως εξέφρασε την αγωνία της μήπως η φιλοσοφική θεωρία του Καρτέσιου, μεταφρασμένη από αυτήν, παραγκωνισθεί στον ιταλικό χώρο, επειδή ο μεταφραστής ήταν γυναίκα και όχι άνδρας. Η Barbapiccola εκφράζει δηλαδή τη γνώμη πως οι άνδρες κρίνουν τις γυναίκες που ασχολούνται με τις επιστήμες και τα γράμματα και παραδέχεται πως όσο σημαντικά και να είναι τα έργα που έχουν μεταφραστεί από γυναίκες, υπάρχει το ενδεχόμενο αυτά να «στιγματιστούν», εξαιτίας του φύλου του μεταφραστή τους.

Η Barbapiccola βρίσκει χώρο έκφρασης των προσωπικών της σκέψεων και απόψεων στο σημείωμα της μεταφράστριας προς τον αναγνώστη. Στο σημείωμα, χρησιμοποιώντας ως αφετηρία τη φιλοσοφική θεωρία του Καρτέσιου, τοποθετείται υπέρ της αναγκαιότητας της γυναικείας εκπαίδευσης. Με τη μετάφρασή της δηλώνει την πίστη της στην ορθότητα των επιστημονικών θεωριών του και πως, λόγω της σημασίας του έργου του, έκρινε απαραίτητο να το μεταφράσει στη δημώδη ιταλική. Η ίδια θεωρεί πως η μετάφραση στην ιταλική γλώσσα θα αποδώσει τα νοήματα του κειμένου του με μεγαλύτερη καθαρότητα και γνησιότητα, εφόσον και το αρχικό του έργο ήταν γραμμένο στα λατινικά και συνεπώς η μετάφρασή της θα αποτελούσε και τη φυσική συνέχεια της ίδιας της γλώσσας, από την οποία, ως εξέλιξή της, προέκυψε η δημώδης ιταλική[84].

Με το κείμενό της, μάς πληροφορεί για την πορεία και την εξέλιξη της δικής της εκπαίδευσης όπως και για τις γυναίκες που με το πνευματικό τους έργο διακρίθηκαν στις επιστήμες και στα γράμματα, ενώ ταυτόχρονα διαμόρφωσαν την ίδια ως άνθρωπο των γραμμάτων και της επιστήμης. Η εκπαίδευση, για την Barbapiccola, αποτελούσε τον πιο σημαντικό παράγοντα για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα των ανθρώπων. Παράλληλα, θεωρεί την εκπαίδευση ως το μέσο εξάλειψης των όποιων αρνητικών χαρακτηριστικών του ανθρώπου. Όπως και η Faini αργότερα, η μεταφράστρια υποστήριξε τα όποια αρνητικά γνωρίσματα στον χαρακτήρα των γυναικών ήταν δυνατό να διορθωθούν, μέσω της εκπαίδευσης. Αναγνωρίζει πως και η ίδια είχε κάποιες συμπεριφορές, αντιλήψεις και γενικότερα γνωρίσματα στο χαρακτήρα της τα οποία όμως διαφοροποιήθηκαν θετικά μέσω της εκπαίδευσης που έλαβε. Μέσω της πορείας της εκπαίδευσής της, κατά την οποία διδάχθηκε διάφορες

[84] Giuseppa Eleonora Barbapiccola, «The Translator to the Reader: Preface to René Descartes Principles of Philosophy», Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 56.

ευρωπαϊκές γλώσσες αλλά και λατινικά, μπόρεσε να κατακτήσει και τις επιστήμες. Η γνώση των γλωσσών αποτελούσε δηλαδή βασική δεξιότητα, καθώς την κατέστησε ικανή να μελετήσει τις επιστήμες και πιο συγκεκριμένα τις επιστήμες της φιλοσοφίας, της μεταφυσικής και της φυσικής[85].

Οι επιστήμες αυτές, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, επιδρούν θετικά στη διαμόρφωση του χαρακτήρα του ανθρώπου, καθώς προσφέρουν τα κατάλληλα εργαλεία σκέψης, ώστε να είναι δυνατή η κατανόηση του κόσμου και της ζωής του κάθε ανθρώπου. Θεωρεί πως η επαφή της με τη φιλοσοφία, και ειδικά με την ηθική φιλοσοφία την βοήθησε ιδιαίτερα στην πνευματική της κατάρτιση, καθώς διατεινόταν πως η ηθική φιλοσοφία αποτελεί μέσον εκπολιτισμού των ανθρώπων. Η επιστήμη της φυσικής, από την άλλη, αποτελεί, κατ' αυτήν, ένα άλλο βασικό εργαλείο που εξυπηρετεί τον προσδιορισμό και την κατανόηση της έννοιας του ωραίου και της δημιουργίας των φυσικών φαινομένων, τα οποία και αποτελούν δημιούργημα του Θεού. Η μεταφυσική, επίσης, είναι ο τομέας της φιλοσοφίας, που διαφωτίζει τον άνθρωπο. Η καρτεσιανή φιλοσοφία θεωρείται ως η ιδανικότερη φιλοσοφική θεωρία, επειδή βασίζεται στη λογική και στην εμπειρία, ενώ χαρακτηρίζεται από μια λογική ακολουθία νοημάτων και ιδεών[86].

Εστιάζοντας αποκλειστικά στη σημασία που είχε η εκπαίδευση για τις γυναίκες κάνει μνεία σε γυναίκες που είχαν διακριθεί, λόγω της εκπαίδευσής τους, δίχως να υπερτονίζει άλλα θετικά στοιχεία του χαρακτήρα και της προσωπικότητάς τους. Στόχος της ήταν να αναδείξει πως και οι γυναίκες μπορούν να διακριθούν στις επιστήμες, πείθοντας με αυτόν τον τρόπο τους αναγνώστες της μετάφρασής της για τις ικανότητες του γυναικείου φύλου και πιθανώς πυροδοτώντας μια συζήτηση για τη γυναικεία εκπαίδευση στη Νάπολη. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό, που διαφοροποιεί την αναφορά της σε εξαιρετικές γυναίκες είναι πως εστιάζει το εγκώμιό της μόνο σε γυναίκες που είχαν διαπρέψει στις επιστήμες από την αρχαιότητα έως τον 17ο αιώνα. Δεν επαινεί δηλαδή τις γυναίκες στον κατάλογό της για άλλα γνωρίσματά τους, όπως, π.χ., τη συζυγική αγάπη, την πίστη, την αρετή, τη σωματική ρώμη ή άλλα γνωρίσματα. Οι γυναίκες που αναφέρει διακρίνονται μόνο για το πνεύμα τους. Ο ανδρικός εγκωμιαστικός λόγος για τις επιφανείς γυναίκες χαρακτηριζόταν από την εξύμνηση

[85] Giuseppa Eleonora Barbapiccola, *Tra gli Arcadi Ministra, I principi della Filosofia di Renato Des-Cartes: Tradotti del Francese col confronto del Latino in cui l'Auture gli scrisse*, Francesco Mairesse, Τορίνο 1722, σ. 15-6.
[86] Barbapiccola, *I principi della Filosofia di Renato Des-Cartes*, σ. 15-6.

των γυναικών ως *«virago»* και όχι ως γυναικών. Οι γυναίκες αυτές, εξαιτίας της μόρφωσης ή του ηρωισμού τους, έπαυαν να έχουν αποκλειστικά και μόνο γυναικεία φύση και αποκτούσαν ανδρικά χαρακτηριστικά και γι' αυτό ήταν άξιες επαίνου για τους άνδρες συγγραφείς, ενώ η Barbapiccola τις εξυμνεί χωρίς να τις ξεχωρίζει από το γυναικείο φύλο.

Η θέση της Barbapiccola για την εκπαίδευση είναι αρκετά καθαρή. Ήδη από την αρχή του σημειώματός της ασκεί κριτική στις λιγοστές εκπαιδευτικές δυνατότητες που δίνονταν στο γυναικείο φύλο από τους άνδρες. Επισημαίνει πως η μετάφραση του έργου του Καρτέσιου από μια γυναίκα ίσως προκαλέσει έκπληξη, καθώς, όπως ήταν συνηθισμένο, από την ομηρική περίοδο, οι γυναίκες ασχολούνταν μόνο με ασχολίες όπως το γνέψιμο, την υφαντική και με άλλες οικιακές τέχνες και γενικότερα με τα οικιακά καθήκοντα, οπωσδήποτε όμως καθόλου με τις επιστήμες και τα γράμματα. Η Barbapiccola, εξυμνεί την κατοχή πνευματικών ικανοτήτων των γυναικών, που, εάν θα τούς επιτρεπόταν η κατάλληλη εκπαίδευση στο πλαίσιο των ικανοτήτων της κάθε γυναίκας, θα μπορούσαν να μελετήσουν τις επιστήμες και να γίνουν κάτοχοι αλλά και διαμεσολαβητές της γνώσης προς άλλους ανθρώπους[87]. Η Barbapiccola προτείνει ουσιαστικά πως οι γυναίκες πρέπει να είναι εκείνες που θα δρουν ως διαμεσολαβήτριες της γνώσης στους άλλους, άνδρες και γυναίκες, αποδεικνύοντας πως οι γυναίκες είναι ικανές όχι μόνο να διδάσκονται και να κατανοούν τις επιστήμες αλλά να τις μεταδίδουν μέσω της μετάφρασης[88].

Β΄. 4. Εκπαίδευση για το «μεγαλύτερο μέρος» των γυναικών

Από τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα το ενδιαφέρον για την εκπαίδευση των γυναικών αυξάνεται όπως είναι φανερό από την *Πραγματεία περί των σπουδών των γυναικών* (*Trattrato degli studi delle donne,* 1740*)* του Giovanni Nicolò Bandiera, μέλους της Ακαδημίας των Intronati. Το εκτενές έργο αυτού υποδεικνύει τη διάρθρωση ενός πλαισίου βάσει του οποίου θα νομιμοποιούνταν η πρόσβαση όλων των γυναικών στην εκπαίδευση. Ο συγγραφέας εξέθεσε αναλυτικά ποια αντικείμενα σπουδών έπρεπε να διδάσκονται οι γυναίκες και ποια θα ήταν τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα της

[87] Barbapiccola, «*The Translator to the Reader»*, σ. 47.
[88] Mirella Agorni, «Translating Science Popularisation in the Eighteenth Century: The Role of Women in the Transmission of Scientific Knowledge», *Revista Canaria de Estudios Ingleses*, 72 (Απρίλιος 2016), σ. 24.

εκπαίδευσης στην κοινωνία και στις ίδιες τις γυναίκες. Θέτει ως στόχο τη συγγραφή ενός έργου, με αντικείμενο την εκπαίδευση των γυναικών και υποστηρίζει τη σημασία που είχε η πρόσβαση όλων των γυναικών σ' αυτήν. Παρότι με την πρώτη ανάγνωση το έργο του δείχνει να αντικρούει με ριζοσπαστικό τρόπο τη στερεοτυπική ρητορική για την εκπαίδευση, τελικά αναπαράγει την επιχειρηματολογία πως μόνον ορισμένες γυναίκες θα έπρεπε να μπορούν να λαμβάνουν εκπαίδευση[89].

Στο τέλος πάντως του πρώτου βιβλίου του αφήνει να εννοηθεί πως, εάν και οι γυναίκες που ανήκουν στον «*όχλο»* (*popolo)* λάμβαναν εκπαίδευση, αυτό ενδεχομένως θα μπορούσε να επιφέρει μια γενικότερη ωφέλεια στην κοινωνία[90]. Η δυνατότητα όμως της εκπαίδευσης διαχωριζόταν σύμφωνα με συγκεκριμένα κριτήρια όπως, «*του τόπου, της ηλικίας, του χρόνου και της κατάστασης»,* στην οποία βρίσκονταν οι γυναίκες[91]. Η εκπαίδευση οριζόταν ως ένα προνόμιο (*privilegio)* το οποίο οι άνδρες όφειλαν να εκχωρούν σε έναν περιορισμένο αριθμό γυναικών, που ήταν κυρίως χήρες και παρθένες[92]. Το *«μεγαλύτερο μέρος»* των γυναικών, με τις οποίες ασχολείται ο Bandiera, δεν είναι άλλο απ' αυτό που αναφέρεται *«στις παρθένες, στις χήρες, που είναι πολύ σπάνιες, αυτές που είναι πολύ πλούσιες, και ακόμη και στις πιο πολυπληθείς πόλεις, που δεν είναι πολλές και μετριούνται στο ένα δάκτυλο»*[93].

Στην άποψή του αυτή εμπεριέχεται μία αντίφαση, καθώς ενώ αρχικά ο συγγραφέας δήλωνε πως το έργο του αφορά την εκπαίδευση όλων των γυναικών, τελικά περιορίζει τη δυνατότητα στην εκπαίδευση μόνο στις παραπάνω κατηγορίες γυναικών. Το επιχείρημα των λιγοστών γυναικών, που πρέπει να λαμβάνουν εκπαίδευση, και αντιμετωπίζονται ως εξαιρέσεις, εξαιτίας της κοινωνικής τους υπόστασης, καθιστά λιγότερο επικίνδυνη την πρόσβασή τους στη γνώση. Ο Bandiera, αντλώντας εκτεταμένα από τον *«χαρισματικό Ισπανό»*, τον Juan Lodovico Vives, περιορίζει τις αναφορές του στην *«ad statum»* κατηγοριοποίηση των γυναικών, που χρησιμοποιούνταν στα παιδαγωγικά και τα ηθικό-χριστιανικά έργα για τις γυναίκες κατά τους προηγούμενους αιώνες, και υποστηρίζει πως οι κατηγορίες γυναικών που θα

[89] Giovani Nicolò Bandiera, *Trattato degli studi delle donne*, in due parti diviso, Opera d'un Accademico Intronato, dedicate a sua eccelenaza La N.C. Procuratessa Lisabetta Cornara Foscarini, Parte Prima, Francesco Pitteri, Βενετία 1740, πβ. Capo IV, «Che la maggior parte delle Donne debbe attendere allo Studio», σ. 186-323.
[90] Bandiera, *Trattato degli studj delle donne*, πβ. Capo VIII, «Che non è malagevole l' introdurre le Donne ne' Studj», σ. 458.
[91] Bandiera, *Trattato*, Parte I, σ. 25.
[92] Bandiera, *Trattato*, Parte I, σ. 12,
[93] Bandiera, *Trattato*, Parte I, σ. 12.

λάμβαναν εκπαίδευση θα ήταν επωφελείς για την οικογένεια τους, και θα συνέβαλλαν όμως και στο *«κοινό καλό»* ολόκληρης της κοινωνίας[94].

Κατ' αυτόν, η ωφέλεια από την εκπαίδευση των γυναικών επεκτείνεται στην «*πατρίδα»* με έμφαση στο γενικότερο καλό, που οι γυναίκες θα μπορούσαν να συνεισφέρουν σε αυτήν[95]. Ιδιαίτερα για τις γυναίκες που απολάμβαναν στην πόλη τους *«μια τιμητική «cittadinanza»»*[96], ήταν δηλαδή σύζυγοι ανδρών που εργάζονταν ως νομικοί, ιατροί και γενικότερα ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, εξαιτίας του επαγγέλματος του συζύγου τους, η αξία τους ως μητέρες ήταν μεγάλη. Οι γυναίκες αυτές έπρεπε να έχουν λάβει καλή εκπαίδευση, επειδή όφειλαν να διαπλάθουν τα παιδιά τους με τρόπο ηθικό και ενάρετο. Επίσης, η εκπαίδευσή τους είναι αυτή που θα διαφοροποιούσε τις ίδιες και τα παιδιά τους από τα *«ταπεινά και ασήμαντα άτομα»*[97]. Το επάγγελμα του πατέρα ή του συζύγου συνδεόταν και με τα αντικείμενα σπουδών για την εκπαίδευση των γυναικών, καθώς η καταγωγή αλλά και η θέση του συζύγου αποτελούσαν βασικούς παράγοντες ορισμού των κατάλληλων αντικειμένων σπουδών για τις γυναίκες, καθώς αυτές διαμορφώνονταν σύμφωνα με τις ανάγκες που ορίζονταν από την κοινωνική καταγωγή του συζύγου.

Η ανδρική εργασία και η καταγωγή όριζαν τις γυναίκες, ως θυγατέρες, συζύγους και μητέρες αλλά και την εκπαίδευση που αυτές θα μπορούσαν να λάβουν. Ο Bandiera διαχωρίζει στο έργο του τα αντικείμενα σπουδών που θα ήταν αναγκαίο να διδάσκονται οι γυναίκες ανάλογα με το επάγγελμα του συζύγου τους. Συγκεκριμένα, οι γυναίκες, που ο σύζυγος ή ο πατέρας τους ασκούσε εμπορική δραστηριότητα ή ήταν ευγενής ή πατρίκιος, μπορούσαν να λαμβάνουν γνώσεις φιλοσοφίας και δικαίου. Οι γυναίκες αυτές θα έπρεπε να εκπαιδεύονται και σε άλλες επιστήμες όπως στην εκμάθηση των μαθηματικών, της ιστορίας, της γεωγραφίας, του δημοσίου δικαίου και των ξένων γλωσσών. Η πολιτική επιστήμη όμως θα ήταν απαραίτητη μόνον για τις θυγατέρες βασιλέων και πριγκίπων, καθώς θα μπορούσε να τους φανεί χρήσιμη. Από την άλλη πλευρά οι γυναίκες, που η οικογένειά τους ασκούσε χειρωνακτική εργασία,

---

[94] Bandiera, *Trattato*, Parte I, σ. 332
[95] Bandiera, *Trattato*, Parte I, σ. v.
[96] «*Ma quelle, che nella patria godono una unorata cittadinanza, e sono moglieri di persone, che non cose base ordinarie e vili, ma cose lavorano, in cui mente e intendimento ricercasi e quelle di commode negozianti, e di oneste persone, che col foro, e colla medicina, con la industria e con la mesate d'una corte*, […], *e con altri sì fatti onorecoli impieghi loro vita onoratamente sostentano»,* πβ. Bandiera, *Trattato*, Parte I, σ. 279.
[97] Bandiera, *Trattato*, Parte I, σ. 279-80.

δε χρειαζόταν να διδαχθούν τα παραπάνω αντικείμενα σπουδών, επειδή αυτά δε θα τούς ήταν χρήσιμα στη ζωή τους[98].

Η έλλειψη ελεύθερου χρόνου των ανδρών, λόγω των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων, χρησιμοποιήθηκε ως επιχείρημα από τον συγγραφέα, που μετατόπιζε το βάρος της εκπαίδευσης των παιδιών από τους άνδρες στις γυναίκες. Το γεγονός δηλαδή πως οι σύζυγοί τους ήταν εκείνοι που εργάζονταν και συμμετείχαν στη δημόσια ζωή της κάθε πόλης, καθιστούσε απαραίτητη τη μόρφωση των γυναικών τους. Οι γυναίκες όφειλαν να αποκτούν τα εφόδια να διδάσκουν τα παιδιά τους, ώστε οι άνδρες τους να απαλλάσσονται από την υποχρέωση αυτήν και να μπορούν να υπηρετούν αγόγγυστα «*τον Πρίγκιπα, τη Δημοκρατία, τη Σύγκλητο, τον πόλεμο».* Όπως σημειωνόταν από τον Bandiera, οι *«σπουδές κουράζουν»,* γι' αυτό οι άνδρες έπρεπε να απαλλάσσονται από αυτές. Ο Bandiera χρησιμοποίησε το παράδοξο επιχείρημα της κόπωσης που επέφερε η εκπαίδευση για να συνηγορήσει υπέρ της εκπαίδευσης των γυναικών. Η μακρά και επίπονη διαδικασία της εκπαίδευσης κούραζε τους άνδρες και δεν τούς επέτρεπε να μπορούν να επιτελούν τους ρόλους που άρμοζαν στο φύλο τους, στο χώρο της εργασίας, της πολιτικής και γενικότερα στη δημόσια σφαίρα. Χρησιμοποιώντας αυτό το επιχείρημα, ο Bandiera ρίχνει το βάρος της εκπαίδευσης στις γυναίκες, οι οποίες μην έχοντας άλλες αρμοδιότητες συγκριτικά με τους άνδρες, είχαν την αντοχή και τον χρόνο να λαμβάνουν εκπαίδευση και κατά συνέπεια να επιτελούν το καθήκον να διαδίδουν τις γνώσεις τους στα παιδιά τους[99].

Ο Bandiera αντιστρέφει επομένως το επιχείρημα της κόπωσης που φέρνουν οι σπουδές και η μελέτη, «απαλλάσσοντας» τους άνδρες και επιμερίζοντας τον κόπο της απόκτησης γνώσεων εξολοκλήρου στις γυναίκες[100]. Η κυρίαρχη επιχειρηματολογία ενάντια στην εκπαίδευση των γυναικών αφορούσε στην συνεπακόλουθη αδυναμία εκπλήρωσης των οικιακών τους καθηκόντων, εάν αυτές αφιερώνονταν στις σπουδές. Το αντίστροφο επιχείρημα που έθετε ήταν πως, εάν οι άνδρες διδάσκονταν, διάβαζαν και αφιέρωναν χρόνο στη σπουδή των επιστημών, θα παρουσίαζαν ανεπάρκεια στην εκτέλεση των καθηκόντων, που όριζε το φύλο τους. Λόγω του χρόνου που απαιτεί η μελέτη και της κόπωσης που προκαλεί στον άνθρωπο, εάν οι άνδρες επικεντρώνονταν στις σπουδές δεν θα μπορούσαν να παρέχουν, μέσω της εργασίας τους τα απαραίτητα στην οικογένειά τους, δεν θα μπορούσαν να αμυνθούν υπέρ της πόλης και της

[98] Bandiera,*Trattato*, Parte II, σ. v-vii.
[99] Bandiera, *Trattato*, Parte I, σ. 331.
[100] Bandiera, *Trattato*, Parte I, σ. 306-7, 331-2, 419-20.

δημοκρατίας ούτε να συμμετέχουν επαρκώς στη λήψη αποφάσεων. Κατά τον Bandiera πέρα από τις περιπτώσεις των ευγενών επαγγελμάτων των ανδρών, συγκεκριμένα του νομικού, του ιατρού, και του πολεμιστή, οι υπόλοιποι άνδρες δε χρειάζονταν να λαμβάνουν κάποιο είδος εξειδικευμένης εκπαίδευσης. Οι άνδρες που εργάζονταν σε τεχνικά επαγγέλματα, όπως οι σιδεράδες κ.ά. δεν έπρεπε να λαμβάνουν περισσότερες γνώσεις, καθώς το επάγγελμά τους ήταν χρήσιμο στην κοινωνία και στην οικογένεια, και προσέφεραν με το να ασκούν τη συγκεκριμένη τέχνη. Ο Bandiera χρησιμοποίησε αυτό το παράδοξο επιχείρημα για να δείξει πως, αφού οι άνδρες, παρά τις αυξημένες οικογενειακές και επαγγελματικές τους υποχρεώσεις, είχαν τη δυνατότητα να λαμβάνουν εκπαίδευση και ανταποκρίνονταν επιτυχώς στις υποχρεώσεις τους, θα έπρεπε να επιτρέπεται για τους ίδιους λόγους και στις γυναίκες η πρόσβαση στην εκπαίδευση. Αποδεικνύει δηλαδή πως η εκπαίδευση και η εκτέλεση των καθηκόντων δεν ήταν ασύμβατα μεταξύ τους, ούτε για τους άνδρες ούτε και για τις γυναίκες[101].

Η εξυπηρέτηση του «κοινού-δημόσιου καλού» από τους άνδρες στη δημόσια σφαίρα και του «οικογενειακού-κοινού καλού» στην ιδιωτική σφαίρα από τις γυναίκες διαφοροποιούσε την αντίληψη των προηγούμενων αιώνων, που ήθελε τον άνδρα-πατέρα να είναι εκείνος, που όφειλε να εκπαιδεύει τα παιδιά του και να αναλαμβάνει την ανεύρεση κατάλληλων διδασκάλων και να παρακολουθεί την πρόοδό τους. Ο ρόλος της μητέρας στα παιδαγωγικά έργα του 16ου και του 17ου αιώνα θεωρούνταν πολύ σημαντικός για τα πρώτα στάδια της ζωής των παιδιών. Συγκεκριμένα, οι μητέρες έπρεπε να φροντίσουν για την επιβίωση των παιδιών τους, να τα μεγαλώνουν με το γάλα τους και να τούς διδάσκουν τους βασικούς κανόνες συμπεριφοράς και τις στοιχειώδεις γνώσεις ως την ηλικία των επτά ετών. Κατά τον 18ο αιώνα το καθήκον της μητέρας για την αγωγή των παιδιών της επεκτάθηκε περαιτέρω στη φροντίδα της συνολικής εκπαίδευσης των παιδιών της μέχρι και την ενηλικίωσή τους και την ανάληψη των καθηκόντων τους στην κοινωνία[102].

Η μητέρα οριζόταν *«η δασκάλα όλης της οικογένειας»*, που είχε ως καθήκον να εμφυσήσει τη χριστιανική διδασκαλία όχι μόνο στα παιδιά της αλλά και στο σύζυγό της με απώτερο στόχο *«το καλό της οικογένειας, της Repubblica και την εξασφάλιση της ευτυχίας κατά την αιώνια ζωή».* Η ίδια θα διδασκόταν τις βασικές και απαραίτητες χριστιανικές αρχές μέσω της διδασκαλίας που λάμβανε στην Εκκλησία αλλά και μέσω

[101] Bandiera, *Trattato*, Parte I, σ. 347-55.
[102] Bandiera, *Trattato*, Parte I, σ. 279-288.

των κατάλληλων έργων χριστιανικής κατήχησης όπως, λ.χ., του ιησουίτη Roberto Bellarmino[103]. Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα οι θεωρητικοί της εκπαίδευσης αναγνώριζαν πως οι γυναίκες έπρεπε να λαμβάνουν εκπαίδευση όχι μόνο για να το προσωπικό όφελος τους ή το καλό της οικογένειάς τους αλλά κυρίως λόγω της καθοριστικής επίδρασης που αυτές είχαν στην ηθική διαμόρφωση των παιδιών τους και ως συνέπεια αυτού στη διαμόρφωση της ηθικής του έθνους[104]. Για τους άνδρες και τις γυναίκες παιδαγωγούς του 18ου αιώνα η εκπαίδευση ήταν στοχοθετημένη στην ωφέλεια που θα μπορούσαν να αποκομίσουν οι άνδρες από τις σπουδές τους, την οποία και λάμβαναν για το δικό τους καλό. Το ερώτημα που έθεταν για τις γυναίκες ήταν για ποιόν έπρεπε να λαμβάνουν εκπαίδευση, για το δικό τους καλό ή για το καλό των ανδρών; Το ζήτημα δηλαδή ήταν σε ποιον τελικά θα φαίνονταν χρήσιμες οι γνώσεις τους. Όπως παρατηρεί η Mónica Bolufer Beruga, η οικιακή εκπαίδευση με τη διαμεσολάβηση της μητέρας ήταν το σύμβολο της *«μητρικής αφοσίωσης, έμβλημα της νέας συναισθηματικής οικογένειας, και μια ηθική και κοινωνική πανάκεια»*[105].

Ο συγγραφέας, παρότι υποστήριξε πως οι γυναίκες έπρεπε να επιτρέπεται να λαμβάνουν εκπαίδευση, παράλληλα νομιμοποιούσε την κυρίαρχη λογική πως οι γυναίκες δεν θα έπρεπε να βρίσκονται στη δημόσια σφαίρα, λαμβάνοντας μαθήματα σε δημόσια σχολεία ή να καταλαμβάνουν έδρες πανεπιστημίων και να αποκτούν διδακτορικούς τίτλους[106]. Τα επιχειρήματά του στο σύνολό τους στρέφονται υπέρ των γυναικών, εντούτοις αναπαράγει και ορισμένα συντηρητικά επιχειρήματα των προηγούμενων αιώνων, που είχαν διατηρηθεί και κατά τον 18ο αιώνα. Συγκεκριμένα, ο Bandiera υποστήριξε, πως η πλειονότητα των γυναικών είναι φυσικό να ανήκουν στην οικιακή σφαίρα και όχι στη δημόσια όπως οι άνδρες[107]. Καταδικάζει την απονομή διδακτορικών τίτλων στις γυναίκες, καθώς αυτοί πιθανώς αποδίδονταν με τη διαμεσολάβηση κάποιας χρηματικής συναλλαγής. Όπως σημειώνει, αυτό *«κοστίζει λίγο και με λιγοστά χρήματα, οι πιο ανόητοι του κόσμου, βρίσκουν έναν φτωχό δάσκαλο*

[103] Bandiera,*Trattato*, Parte II, σ. 70, 83. Τα έργα του Bellarmino ήταν δύο: το σύντομο έργο του *Dottrina cristiana breve,* 1597, και το εκτενέστερο *Dichiarazione più copiosa della dottrina cristiana*, 1598. Αναγνωρίζονταν ως βασικά χριστιανικά διδακτικά εγχειρίδια για τους νέους, ιδιαίτερα στα κυριακάτικα σχολεία. Γνώρισαν μεγάλη διάδοση κατά τους 16ο και 17ο αιώνες, ενώ συνεχίστηκε η διάδοση και η επανέκδοσή τους και κατά τους 18ο και 19ο αιώνες.
[104] Gill, *Educational Philosophy in the Enlightenment*, σ. 245-6.
[105] Mónica Bolufer Beruga, «Gender and the Reasoning Mind. Introduction», στο Knott και Taylor, *Women, Gender and Enlightenment*, σ. 191-2.
[106] Bandiera,Trattato, Parte II, σ. 210-1.
[107] Luciano Guerci, *La discussione sulla donna nell' Italia del Settecento. Aspetti e problemi*, Tirrenia, Τορίνο 1988, σ. 34.

ή έναν φιλάργυρο καθηγητή πιο παράλογο από αυτούς και τούς απονέμει το διδακτορικό»[108]. Ο συγγραφέας ουσιαστικά υπονομεύει τα επιχειρήματά του σχετικά με τη γυναικεία εκπαίδευση και συνολικά αναιρεί την προοπτική του να λαμβάνουν ευρεία μόρφωση οι γυναίκες, προτείνοντας πως η γενικευμένη απόκτηση πτυχίων και τίτλων από τις γυναίκες, δε συνιστά δικαίωση αφού είχαν τις πνευματικές ικανότητες για να μορφωθούν αλλά αντίθετα αυτή η τάση αποτελούσε μια απάτη. Ο συγγραφέας συμφωνούσε τελικά με την εγγενή διανοητική κατωτερότητα των γυναικών, υπονομεύοντας ουσιαστικά την ίδια του την πραγματεία.

Β΄. 5. Η *«ιστορία των γυναικών»* ως εργαλείο αντιπαράθεσης για την εκπαίδευση

Το έργο του Antoine-Léonard Thomas (1732-1785), μέλους της Γαλλικής Ακαδημίας, ποιητή και κριτικού, με τίτλο *Πραγματεία για τον χαρακτήρα, τους τρόπους και τη διάνοια των γυναικών σε διάφορους αιώνες* (*Essai sur le caractère les mœurs et l' esprit des femmes dans les différens siècles),* μπορεί να αποτελέσει μια χρήσιμη πηγή για την εξέταση του πώς αντιμετώπιζαν τις ευρυμαθείς γυναίκες[109]. Το έργο εκδόθηκε στο Παρίσι το έτος 1772 και επανεκδόθηκε τρείς φορές[110]. Μεταφράστηκε, επίσης, στην αγγλική γλώσσα από δύο μεταφραστές. Η πρώτη μετάφραση έγινε από τον σκωτσέζο William Russell, του οποίου η μετάφραση, με κριτικά σχόλια, εκδόθηκε αρχικά στο Εδιμβούργο, το έτος 1773, και αμέσως μετά στην κομητεία της Φιλαδέλφειας της Αμερικής το 1774[111]. Το έργο μετέφρασε, επίσης, η Jenima Kindersley και εκδόθηκε στο Λονδίνο το έτος 1781. Η εισαγωγή της μεταφράστριας στο έργο του Thomas παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το ζήτημα της μετάφρασης έργων από γυναίκες και επίσης για το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών. Η Kindersley εξέδωσε με αφορμή τη μετάφραση του έργου του Thomas δύο δοκίμιά της που προστέθηκαν στο τέλος του έργου[112].

---

[108] Bandiera,Trattato, Parte II, σ. 210-1.

[109] Antoine-Léonard M. Thomas, *Essai sur le caractère les mœurs et l' esprit des femmes dans les différens siècles,* Παρίσι 1772.

[110] Mary Catherine Moran, «*L'Essai sur les femmes/Essay on Women*: An Eighteenth-Century» Transatlantic Journey, *History Workshop Journal,* 59 (Άνοιξη 2005), σ. 18. Πβ επίσης, http://www.academie-francaise.fr/les-immortels/antoine-leonard-thomas [ημερ. εισοδ. 07/09/2017].

[111] Moran, «*L' Essai sur les femmes/Essay on Women*», σ. 18. Natassa Lee, «Sex in Translation», σ. 389-90. M. Thomas, *Essay on the Character, Manners, and Genius of Women in Different Ages, Enlarged from the French of M. Thomas, by Mr. Russell,* William Russell (μτφρ.), τ. 2, R. Aitken, Φιλαδέλφεια 1774.

[112] A. L. M., Thomas, *An Essay on the Character, the Manners and the Understanding of Women, in Different Ages, Translated from the French of Mons. Thomas by Mrs Kindersley, With Two Original Essays,* μτφ. Jenima Kindersley, J. Dodsley, Λονδίνο 1781. Στο πρώτο δοκίμιο η συγγραφέας συγκρίνει

Μέσω των μεταφράσεων της πραγματείας του Thomas μπορούμε να παρατηρήσουμε τις διάφορες τάσεις, ιδέες και απόψεις που εμφανίστηκαν κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα αναφορικά με το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης. Παρατηρούμε μάλιστα πως αποτελούσε ένα σημείο αντιπαράθεσης που δεν περιορίστηκε μόνο στη νησιωτική και στην ηπειρωτική Ευρώπη αλλά και στην Αμερική. Η αντιπαράθεση για τις γυναίκες και το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης με έναυσμα το έργο του Thomas ανανοηματοδοτείται με την επιχειρηματολογία να μην αφορά μόνο το ζήτημα του φύλου αλλά και της καταγωγής, αφού γίνεται σύγκριση μεταξύ των ηθών των ευρωπαϊκών και των μη ευρωπαϊκών λαών. Το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης και ο αποκλεισμός τους από τη γνώση αντιμετωπίζεται ως σκλαβιά και τυραννία που επιβαλλόταν από τους άνδρες στις γυναίκες. Από την άλλη πλευρά όσοι υποστήριζαν πως οι γυναίκες πρέπει να διατηρήσουν την παραδοσιακή τους θέση εντός της οικίας, αποκλεισμένες από κάθε δυνατότητα μάθησης, βάσιζαν την επιχειρηματολογία τους σε ιατρικές θεωρίες, που ενίσχυαν την αντίληψη της ελαττωματικής φύσης των γυναικών και της αναγκαιότητας του αποκλεισμού του από τη μάθηση.

Το έργο του Thomas μεταφράστηκε και στην Ιταλία από τρείς μεταφραστές. Η πρώτη μετάφραση εκδόθηκε το έτος 1773 από τον Lodovico Antonio Loschi, που υπήρξε εκδότης και μεταφραστής του έργου[113]. Στη μετάφραση του Loschi παρατίθεται ως παράρτημα επιστολή, που γράφτηκε το έτος 1721, του Antonio Conti προς τον André-Robert Pérelle και είχε εκδοθεί μαζί με άλλα έργα του Conti στη Βενετία το 1756. Στην επιστολή αυτή ο Conti δικαιολογεί το «μισογυνισμό» του προς τις γυναίκες, χρησιμοποιώντας επιστημονικά επιχειρήματα, που είχαν ως στόχο να υπογραμμίσουν την κατωτερότητα των γυναικών, δηλώνοντας την εναντίωσή του στη συμμετοχή τους σε οποιοδήποτε τομέα της δημόσιας σφαίρας, όπως στην πολιτική, στη διοίκηση και στις επιστήμες, αφού, σύμφωνα με αυτόν, εκ των πραγμάτων οι γυναίκες ήταν γεμάτες αδυναμίες και ελαττώματα, λόγω της φύσης τους. Ο Lodovico Antonio Loschi επιλέγει να κάνει την προσθήκη αυτήν, επειδή θεωρούσε πως οι επισημάνσεις του γάλλου

το νομοθετικό πλαίσιο στο οποίο υπόκεινται οι γυναίκες από την Ινδία και την Ολλανδία αλλά και τα διαφορετικά έθιμα, που αφορούσαν στη ζωή των γυναικών. Στο δεύτερο δοκίμιό της αναφέρεται στην κατάσταση της γυναικείας χηρείας στην Αγγλία και στις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ευρισκόμενη σ' αυτή τη θέση, πβ. Thomas, *An Essay on the Character, the Manners and the Understanding of Women, in Different Ages*μτφ. Jenima Kindersley, σ. 219-232.

[113] Antoine-Léonard Thomas, *Saggio sopra il carattere i costumi e lo spirito delle donne ne' varii secoli, del sig. Thomas dell'Accademia francese. Traduzione italiana corredata di annotazioni storico-critiche; ed accresciuta di una Lettera dell'abate Conti P.V. intorno lo stesso argomento*, Lodovico Antonio Loschi (μτφρ.), Giovanni Vitto, Βενετία 1773.

συγγραφέα, Conti, για τη γυναικεία φύση ήταν πολύ καίριες, ενώ έκρινε το έργο του Thomas ως «*υπερφίαλο και ανούσιο»*[114].

Η δεύτερη μετάφραση του έργου του Thomas στην ιταλική γλώσσα εκδίδεται στην Κρεμόνα το έτος 1782, όταν ο Gaetano Grassi μεταφράζει εκ νέου το έργο[115], ενώ το έτος 1793 το γαλλικό έργο μεταφράζεται ξανά από τον Raimondo Leoni με τίτλο *Saggio sopra il carattere, costumi e spirito delle donne in tutte le diverse età* και εκδίδεται στη Γένοβα[116]. Κάθε μετάφραση είναι προσαρμοσμένη, αντίστοιχα, για το ιταλικό και για το αγγλικό αναγνωστικό κοινό, καθώς οι μεταφραστές έχουν επιλέξει να προβαίνουν σε ορισμένες προσθήκες ή και σε τροποποιήσεις του αρχικού γαλλικού έργου, ώστε να είναι περισσότερο συναφείς προς το κοινό στο οποίο απευθύνονταν.

Το έργο του Thomas χρησιμοποιήθηκε από όλους τους μεταφραστές του για να εξυπηρετήσει τις δικές τους προσωπικές σκοπιμότητες, εκφράζοντας τις θέσεις τους για τις γυναίκες στην κοινωνία και στην οικογένεια. Η αγγλική μετάφραση του 1781 της Jenima Kindersley παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον[117]. Στο εισαγωγικό της σημείωμα η Kindersley αναφέρεται στο έργο των συγγραφέων όπως και των μεταφραστών ως εξής: *«είναι γενικότερα πολύ μικρής σημασίας για τον κόσμο, ποια ήταν τα κίνητρα που ώθησαν ένα συγγραφέα να γράψει˙ ενώ τα κίνητρα για τη μετάφραση ενός βιβλίου είναι ακόμη λιγότερο ενδιαφέροντα».* Η Kindersley, όπως δηλώνει, είχε σχεδιάσει να γράψει ένα έργο για το χαρακτήρα και τις συνήθειες των γυναικών σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και χώρες, όμως διάβασε το έργο του Thomas *«του οποίου οι ικανότητες ήταν μεγαλύτερες»* από τις δικές της, και σταμάτησε τη συγγραφή του, καθώς *«αυτή θα θεωρούνταν μια λογοκλοπή»* του έργου του. Παρατηρούμε τη σεμνότητα με την οποία παρουσίαζε η μεταφράστρια τον εαυτό της προς το

---

[114] Rebecca Messbarger, *The Century of Women. Representations of Women in Eighteenth-Century Italian Public Discourse*, University of Toronto Press, Τορόντο 2002, σ. 50-3.

[115] Mr. Thomas, *Saggi sopra il carattere, i costumi, e lo spirito delle donne dei varj secoli Opera di Mr. Thomas dell'Accademia di Parigi tradotta dal sig. Gaetano Grassi milanese e dal medesimo accresciuta di una introduzione e di varie note critiche, storiche, e morali,* Gaetano Grassi (μτφρ.), Lorenzo Manini, Κρεμόνα 1782. Για τη μετάφραση αυτή υπάρχει εκτενής κριτική, για τη γνωριμία του από τους αναγνώστες, από τη *Efemeridi letterarie di Roma tomo duodecimo, contenente le opere enunciate nell' anno MDCCLXXXIII,* Omero al Corso, Ρώμη 1783, Num. IX, 1783, Li I. Marzo, σ. 68-71.

[116] M. Thomas, *Saggio sopra il carattere costumi e spirito delle donne in tutte le diverse età opera di M. Thomas, tradotta dal Francese ed accresciuta di note da Rajmondo Leoni di Pienza tra gl'immobili d'Alessandria il puro e socio di diverse accademie d'Italia, dedicate a sua eccelenza la Signora Marchesa Francesca Durazzo,* Raimondo Leoni (μτφρ.), Giovanni Bartolomeo Como, Γένοβα 1793.

[117] Η Jenima Wicksted-Kindersley (1741-1809) ήταν Αγγλίδα, που λόγω του γάμου της με τον συνταγματάρχη Nathaniel Kindersley ταξίδεψε εκτός Ευρώπης, στην Ινδία, τη Βραζιλία κ.ά. και συνέγραψε και εξέδωσε ταξιδιωτικές επιστολές από τα ταξίδια με τον σύζυγο της, πβ. Jemima Kindersley, *Letters from the island of Teneriffe, Brazil, the Cape of Good Hope, and the East Indies*, 1777.

αναγνωστικό κοινό, υποβιβάζοντας ουσιαστικά τις δυνατότητές της προς όφελος της μετάφρασής της και του έργου του Thomas. Μέσω της μετάφρασης ωστόσο, βρίσκει τον κατάλληλο χώρο *«να γεμίσει το περίγραμμα το οποίο ο κ. Thomas σκιαγράφησε»*[118].

Η Kindersley επιχειρεί να καταδείξει πως δεν έχουν μελετηθεί ακόμη επαρκώς οι γυναίκες και ο χαρακτήρας τους. Όσοι άνδρες έγραψαν για τις επιφανείς γυναίκες, το έκαναν «*με υπερβολικό έπαινο, που προσέβαλε τις γυναίκες»,* ενώ άλλοι συγγραφείς κατηγορούσαν τις γυναίκες για την άγνοιά τους *«σε πράγματα που ήταν απαγορευμένο να γνωρίζουν».* Από την άλλη πλευρά όσοι άνδρες συγγραφείς εξέδωσαν έργα συμβουλών για τις γυναίκες, αυτά περιείχαν μόνο τις συμπεριφορές στις οποίες ήταν αναγκασμένες να υπακούουν, χωρίς να τούς διδάσκουν την αρετή. Η αγγλίδα συγγραφέας, με την ευκαιρία της μετάφρασης του έργου αυτού, συνέγραψε τα δυο δοκίμιά της σχετικά με τη εκπαίδευση των γυναικών, καθώς, όπως παρατηρεί, «*το είδος της εκπαίδευσης, που ήταν κατάλληλη για τις γυναίκες* [ήταν προσαρμοσμένο] *για ένα βίο στην απομόνωση, πράγμα που είναι ανεπαρκές στις ημέρες* μας»[119]. Μέσω του σημειώματος αυτού η μεταφράστρια βρίσκει την ευκαιρία να δηλώσει την αξία του έργου της, που δεν είναι άλλη από τη διάδοση της εκπαίδευσης σε έναν μεγαλύτερο αριθμό γυναικών. Όπως δηλώνει, *«εάν είμαι τόσο τυχερή να βοηθήσω μια μητέρα στο καθήκον της να δώσει κίνητρο στην κόρη της, της οποίας τα συναισθήματα είναι η βάση κάθε ενάρετης και ευγενούς πράξης˙ εάν καταφέρω μια γυναίκα να εξετάσει την καρδιά της, να την ακούσει σύμφωνα με τη συνείδησή της και να υπακούσει στους νόμους της˙ εάν διδάξω μια γυναίκα να πιστέψει ότι είναι ικανή να κάνει σπουδαία και καλά πράγματα, και να ξεπεράσει όλα τα ψέματα που την περιβάλλουν˙ οι κόποι μου θα έχουν ανταποδοθεί, και δεν θα έχω ζήσει ως ένα άχρηστο μέλος της κοινωνίας. Παρακαλώ όμως τους αναγνώστες του έργου να με θεωρούν μόνο ως μεταφράστρια»*[120]. Βλέπουμε εδώ πως η Kindersley, παρότι συμβάλει με τα δοκίμιά της και με τη μετάφραση του έργου του Thomas στην προσπάθεια αλλαγής της αντίληψης σχετικά με τη μόρφωση των γυναικών, ουσιαστικά αποποιείται τον ρόλο της συγγραφέα και προστατεύει τον εαυτό της από τυχόν κριτική μέσω της αποδοχής του ρόλου της ως μεταφράστρια που βρίσκεται στη σκιά του άνδρα που συνέγραψε το έργο.

---

[118] Jenima Kindersley, «Introduction», στο L. M., Thomas, *An Essay on the Character, the Manners and the Understanding of Women, in Different Ages, Translated from the French of Mons. Thomas by Mrs Kindersley, With Two Original Essays*, μτφ. Jenima Kindersley, J. Dodsley, Λονδίνο 1781, σ. iii-iv.
[119] Kindersley, «Introduction», στο L. M., Thomas, *An Essay on the Character,* σ. iv-v.
[120] Kindersley, «Introduction», στο L. M., Thomas, *An Essay on the Character,* σ. vi.

Η μετάφραση του έργου του Thomas από τον Lodovico Antonio Loschi παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, εφόσον θίγεται ιδιαίτερα το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών στο σημείωμα του μεταφραστή αλλά και μέσω της επιστολής του Antonio Conti, καθώς ο Loschi εγείρει τη μισογυνική ρητορική για τη φύση, τη θέση και την εκπαίδευση τους στο τέλος του 18ου αιώνα. Καταρχάς στο σημείωμα του μεταφραστή εισάγεται το θέμα ενάντια στην εκπαίδευση των γυναικών, καθώς αυτός γράφει πως *«μπορεί ορισμένες γυναίκες να προσβληθούν από την παρούσα έκδοση»,* όμως ήταν αναγκαίο να βγάλουν από *«την φαντασία τους»* πως μπορούν να αποκτήσουν ίσες ικανότητες με τους άνδρες. Ο Loschi καταφέρεται εναντίον της γυναικείας εκπαίδευσης καθώς οι γυναίκες, λόγω της διαφορετικής τους φύσης, *«δεν θα μπορέσουν ποτέ να γίνουν διανοητές όπως ο Λοκ, ποιητές όπως ο Torquato Tasso και ο Gabriello Chiabrera, ρήτορες όπως ο Jacques-Bénigne Lignel Bossuet, ιστορικοί όπως ο Ντέιβιντ Χιουμ ή ο William Robertson»*[121].

Οι λογοθετικές πρακτικές που χρησιμοποιεί ο Antonio Loschi είναι επηρεασμένες από τη θεωρία της συμπληρωματικότητας των φύλων, που στηρίχθηκε στην εκ νέου εξέταση των γυναικείων και ανδρικών σωμάτων με στόχο την εξακρίβωση των σωματικών ομοιοτήτων και διαφορών μεταξύ των δυο φύλων. Το ανδρικό σώμα και κατά συνέπεια ο ανδρικός νους ήταν πιο δυνατός, πιο ευέλικτος κατά τους ιατρούς και τους ανατόμους της περιόδου με συνέπεια η ανδρική κυριαρχία επί των γυναικών να ενισχύεται και επιστημονικά. Ο Loschi θεωρεί πως η συζήτηση για την *«υπεροχή ή την ισότητα μεταξύ των φύλων»* ήταν *«μια ματαιόδοξη αντιπαράθεση»,* αφού ο προορισμός των ανθρώπων και ο σκοπός τους στη ζωή ήταν ήδη προκαθορισμένος από την ίδια τη φύση. Η φύση και οι νόμοι της είναι δηλαδή αυτοί, που θα εξασφάλιζαν τη διατήρηση της κοινωνίας σε ηρεμία και ισορροπία[122].

Ο Loschi κατηγορεί τις γυναίκες για τις «διαμαρτυρίες» τους εναντίον των ανδρών. Για τον μεταφραστή οι γυναίκες εσφαλμένως επιρρίπτουν ευθύνες στους άνδρες για τον αποκλεισμό τους από την εκπαίδευση. Παραθέτοντας έναν «φιλόσοφο» τον οποίο δεν κατονομάζει, προβαίνει σε μια σειρά ερωτήσεων σχετικά με το ζήτημα

[121] Lodovico Antonio Loschi, «Prefazione del traduttore», στο Antoine-Léonard Thomas, *Saggio sopra il carattere i costumi e lo spirito delle donne ne' varii secoli, del sig. Thomas dell'Accademia francese. Traduzione italiana corredata di annotazioni storico-critiche; ed accresciuta di una Lettera dell'abate Conti P.V. intorno lo stesso argomento*, Lodovico Antonio Loschi (μτφρ.), Giovanni Vitto, Βενετία 1773, σ. xiii.

[122] Loschi, «Prefazione del traduttore», στο Thomas, *Saggio sopra il carattere*, σ. xiv. Londa Schiebinger, *The Mind Has no Sex? Women in the Origins of Modern Science*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, Λονδίνο 1989, σ. 214-6.

της εκπαίδευσης των γυναικών. Μετατοπίζει ουσιαστικά το μερίδιο της ευθύνης από τους άνδρες στις γυναίκες για τη μη πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση. Χαρακτηριστικά αναρωτιέται σαν να μιλά εκ μέρους όλων των ανδρών, *«εμείς είμαστε αυτοί που δεν τις διδάσκουν; Ποιος απαγορεύει στις μητέρες να μεγαλώνουν τις θυγατέρες τους με τον τρόπο που τις ευχαριστεί περισσότερο; Εμείς είμαστε αυτοί που περιορίζουμε τις κόρες τους να χάνουν τον χρόνο τους σε φαυλότητες; Ποιος τους απαγορεύει να διδάσκουν ή να διδάσκονται σύμφωνα με το ταλέντο τους;»*[123].

Ο μεταφραστής ουσιαστικά κατηγορεί τις γυναίκες για τον υπέρμετρο καλλωπισμό τους, που αποτελεί κύρια αιτία έλλειψης μόρφωσης και εκπαίδευσής τους. Καθιστά ουσιαστικά τις ίδιες τις γυναίκες υπαίτιες που δεν λαμβάνουν εκπαίδευση, καθώς, όπως αναφέρει, *«εσείς είστε δασκάλες του φύλου σας».* Κατηγορεί, επίσης, τις γυναίκες πως το μόνο που θέλουν είναι να μοιάσουν στους άνδρες μέσω της εκπαίδευσης αλλά, όπως τις «προειδοποιεί», *«όσο περισσότερο θέλετε να μοιάσετε σε εμάς, τόσο περισσότερο θα σάς κυβερνάμε και επομένως θα είμαστε πράγματι οι αφέντες σας»*[124]. Αντιστρέφει ουσιαστικά την περισσότερο δυναμική ρητορική του 18ου αιώνα που ήθελε τους άνδρες και την *«παράδοση»* ως τους πρωταρχικούς και βασικούς παράγοντες αποκλεισμού των γυναικών από τις σπουδές και όχι τελικά το αδύναμο μυαλό τους.

Ο μισογυνισμός του Loschi εκφράζεται όμως σε μεγαλύτερο βαθμό στην εισαγωγή της επιστολής του Antonio Conti προς τον André-Robert Pérelle, που του είχε αποσταλεί το 1721 και είχε εκδοθεί, μαζί με άλλα έργα του Conti το 1756. Ο Loschi, παρότι μεταφραστής, εκδίδει την επιστολή αυτή, καθώς, όπως δηλώνει, ήθελε να δείξει πως οι Ιταλοί δεν έχουν ανάγκη *«τους ξένους για το καθετί».* Ασκεί κριτική στο έργο του Thomas διότι κατέδειξε σ' αυτό πως οι γυναίκες έχουν τις πνευματικές ικανότητες για να λάβουν εκπαίδευση, ενώ, κατ' αυτόν και τον Conti, οι γυναίκες *«δεν έχουν αφαιρετική σκέψη και κανένα μεγαλείο ιδεών»* και οι ιδέες και τα παραδείγματα που εκφράζονται στο έργο του Thomas αποτελούν απλώς *«τυχαίες παρατηρήσεις»,* που δεν ήταν δυνατόν σε καμία περίπτωση να αποδείξουν πως οι γυναίκες μπορούν να έχουν ικανότητες να συμμετέχουν σε συζητήσεις για *«την πολιτική, τη θρησκεία και τη διοίκηση»*[125].

[123] Loschi, «Prefazione del traduttore», στο Thomas, *Saggio sopra il carattere*, σ. xiv-xvi.
[124] Loschi, «Prefazione del traduttore», στο Thomas, *Saggio sopra il carattere*, σ. xiv-xvi.
[125] Lodovico Antonio Loschi, «Avvertimento del traduttore», στο Thomas, *Saggio sopra il carattere*, σ. 197-202.

Η επιστολή του Conti αναφέρεται με πολλές λεπτομέρειες, αντλημένες από ιατρικές θεωρίες, που συνηγορούσαν στη σωματική κυρίως αδυναμία των γυναικών και κατά συνέπεια και στην εγκεφαλική τους αδυναμία. Η ελαστικότητα των *«ινών» (fibre)* των ανδρών, οι δυνατές αρτηρίες τους, που φέρνουν το αίμα στα όργανα αλλά και στον εγκέφαλό τους, τούς καθιστά ισχυρότερους και ικανότερους από τις γυναίκες. Η εκπαίδευση δεν μπορεί να επιφέρει καμία ουσιώδη διαφοροποίηση, ούτε στο σώμα αλλά ούτε και στο πνεύμα των γυναικών, καθώς εκείνες είναι πιο υγρές, λεπτεπίλεπτες και το αίμα τους δε ρέει στο σώμα τους με τον ίδιο τρόπο με τους άνδρες. Η διαφορετική ανατομία τους διαφέρει και στον τρόπο που λειτουργεί ο εγκέφαλος και παρότι σε ορισμένες τέχνες μπορούν να είναι καλές, λόγω της φυσιολογίας τους, όπως το τραγούδι, το χορό και τη ζωγραφική, ποτέ δεν θα μπορέσουν «*να γίνουν σαν τον Μιχαήλ Άγγελο, τον Tiziano και τον Tintoretto»*[126].

Ο Loschi έκρινε πως τα επιχειρήματα του Conti ήταν ιδανικά για την απόρριψη του έργου του Thomas, που υποστήριζε τη διάδοση της εκπαίδευσης στις γυναίκες και καταδίκαζε τις πρακτικές διαφόρων λαών της Ασίας οι οποίοι και ασκούσαν τυραννικές πρακτικές εναντίον τους. Ο Conti υποστήριξε πως ο λόγος που οι γυναίκες αποκλείονταν από την εκπαίδευση υπαγορευόταν από τη φύση, ήταν δηλαδή ένας νόμος της φύσης στον οποίο οι άνθρωποι όφειλαν να πειθαρχούν. Δεν υποστήριζε πως τα ελαττώματα των γυναικών μπορούσαν να μειωθούν ή να απαλειφθούν, εάν λάμβαναν εκπαίδευση, αλλά ούτε πως οι αρετές τους θα μπορούσε να επαυξηθούν. Όπως ανέφερε, ερχόμενος σε αντίθεση με άνδρες και γυναίκες συγγραφείς που υποστήριζαν πως *«η παράδοση»* ήταν αυτή που κρατούσε μακριά τις γυναίκες από την εκπαίδευση και κανένας άλλος λόγος, ο αποκλεισμός των γυναικών από την εκπαίδευση *«είναι ανεξάρτητος από την ηθική, τη θρησκεία, τις παραδόσεις και τους νόμους των κρατών»* καθώς υπόκεινται στους νόμους της φύσης[127].

Σχετικά με την αγγλική μετάφρασή του ο Russell μετάφρασε ελεύθερα και κριτικά το έργο, προσαρμόζοντάς το στο αγγλικό κοινό στο οποίο απευθυνόταν. Ο μεταφραστής επαύξησε και εισήγαγε στο κυρίως κείμενο κάποιες υποσημειώσεις του Thomas, όπως για παράδειγμα την αναφορά στην Βασίλισσα Μαρία Α΄ Στιούαρτ της Σκωτίας. Η μετάφραση του έργου του Thomas από το Russell αποτέλεσε μια

[126] Antonio Conti, «Lettera dell' Abate Antonio Conti Patrizio Veneto, sopra lo stesso argomento al Signor Perel Consigliere nel Gran Consiglio» Παρίσι, 20 Αυγούστου 1721, στο Thomas, *Saggio sopra il carattere*, σ. 203-228.
[127] Conti, «Lettera dell' Abate Antonio Conti Patrizio Veneto», σ. 228-9.

«αγγλοποιημένη μετάφραση», όπως παρατηρεί η Moran[128]. Στην εισαγωγή του Thomas ο Russell αναφέρθηκε στα έργα του John Millar *Παρατηρήσεις για τις διακρίσεις στα κοινωνικά στρώματα* (*Observations Concerning the Distinction of Ranks*, 1771) και του Adam Ferguson *Δοκίμιο περί της ιστορίας της πολιτικής κοινωνίας* (*An Essay on the History of Civil Society*, 1767) για να στηρίξει τα επιχειρήματά του σχετικά με την καταπίεση που έχουν υποστεί και εξακολουθούσαν να υφίστανται οι γυναίκες από τους άνδρες τους οποίους αποκαλεί *«τυράννους»* και καταπιεστές των γυναικών[129].

Στηριζόμενος στους παραπάνω συγγραφείς, καταδεικνύει πως η καταπίεση των γυναικών είναι ένα «πανεθνικό» φαινόμενο, καθώς αυτή συναντάται *«από τη Μεσόγειο έως το Μισισιπή, από τον Καύκασο στις Άλπεις, στα Πυρηναία Όρη και στην Βαλτική»,* ενώ χαρακτηρίζει την Ασία ως μια ήπειρο που *«είναι γεμάτη φυλακές, που οι γυναίκες δεν έχουν καμία δική τους βούληση, παρά μόνο εκείνην του συζύγου τους».* Υποστηρίζει πως η κυριαρχία των ανδρών έναντι των γυναικών διαφέρει ανάλογα με το κλίμα, τους νόμους και τις συνήθειες, αποτελώντας ωστόσο ένα κοινό χαρακτηριστικό όλων των ανδρών. Στις αναφορές του Thomas για το *«δεσποτισμό»* των ανδρών, που παρατηρείται μέσω της οικιακής καταπίεσης, του θεσμού των χαρεμιών, που ήταν καθιερωμένα από τον νόμο στην Ασία και συγκεκριμένα στην Τουρκία, στην Ιαπωνία, στην Κίνα, ο μεταφραστής προσέθεσε και την Ν. Αμερική, εκθέτοντας την άποψη πως στους λαούς αυτούς *«οι νόμοι ασκούν την πιο σκληρή κυριαρχία στις συζύγους, θεωρώντας τες μέρος της ιδιοκτησίας τους»*[130].

Από τις αναφορές του Russell σε άλλους λαούς και σε σχέση με την επίδραση του κλίματος στους λαούς, και γενικά τη συμπεριφορά τους απέναντι στις γυναίκες είναι φανερό ότι ο Russell άντλησε επίσης ιδιαίτερα από τη φιλοσοφική σκέψη του Χιουμ και το έργο το δοκίμιό του *Περί εθνικών χαρακτήρων* (*On National Characters*), εκφράζοντας παρόμοια άποψη με τον φιλόσοφο, πως παράγοντες όπως οι νόμοι, η παράδοση, η θρησκεία και η εκπαίδευση είναι αυτοί που τελικά όριζαν κατά κύριο λόγο τα εθνικά χαρακτηριστικά κάθε λαού[131]. Ο Russell προσθέτει στην εισαγωγή του Thomas ένα κείμενο, που, ενώ το γράφει ο ίδιος, το παραθέτει σαν να το είχε γράψει μια γυναίκα που μιλούσε εξ ονόματος όλων των γυναικών. Γράφοντας σαν να ήταν

[128] Moran, «*L'Essai sur les femmes/Essay on Women*», σ. 28.
[129] Thomas, *Essay on the Character, Manners,* William Russell (μτφρ.), σ. 2-12.
[130] Thomas, *Essay on the Character, Manners,* William Russell (μτφρ.), σ. 6-11. Moran, «*L'Essai sur les femmes/Essay on Women*», σ. 22-3.
[131] A. Glykofrydi-Leontsini, «David Hume on National Characters and National Self», *Philosophia*, 44 (2014), σ. 311-15.

γυναίκα, εστιάζει στην αξία των οικιακών καθηκόντων των γυναικών και στη σημασία που έχουν εκείνες για την οικογένεια και τους άνδρες. Η «γυναικεία φωνή» που εκφράζεται μέσω του Russell, εστιάζει στους νόμους και στην παράδοση, θεωρώντας τους παράγοντες αυτούς ως τις βασικές αιτίες περιορισμού των γυναικών. Η ανδρική επιβολή καταδίκαζε τις γυναίκες να ζουν και να πεθαίνουν, όπως σημειώνει, άγνωστες, *«χωρίς τα ονόματά μας να ακούγονται πέραν του κλειστού κύκλου στον οποίο ζούμε* […], *χωρίς να έχουμε κάποια δημόσια αποδοχή που να αποτελεί την επιβράβευσή μας».* Η αγνωμοσύνη ωστόσο των ανδρών στη ζωή τους είχε ως στόχο να αναδείξει και την άλλη πλευρά, δηλαδή πως *«δεν ήταν όλοι οι άνδρες άδικοι προς τις γυναίκες. Σε μερικές χώρες έχουν αποδοθεί δημόσιοι έπαινοι στις γυναίκες. Η τέχνη έστησε μνημεία, η ευγλωττία επαίνεσε την αρετή τους και η ιστορία τα γνωρίσματα του χαρακτήρα τους»,* όπως σημείωνε ο Russell[132].

Στο πρωτότυπο κείμενο του Thomas επισημαίνεται από το συγγραφέα η ιδιαιτερότητα του ιταλικού χώρου, ειδικά κατά την περίοδο της Αναγέννησης, περίοδο την οποία ο Thomas χαρακτηρίζει ως *«επαναστατική»* για τις γυναίκες. Υποστηρίζει επίσης πως στον 18ο αιώνα συντελέστηκε μία *«επιστημονική επανάσταση»*, στην οποία εντοπίζεται μια ολοένα αυξανόμενη τάση και δυνατότητα των γυναικών να λαμβάνουν μόρφωση, σε σύγκριση με το παρελθόν[133]. Συγκρίνοντας την περίοδο της Ιταλικής Αναγέννησης με άλλες περιοχές της Ευρώπης, σημειώνει πως κατά τους 15ο και 16ο αιώνες η Ουγγαρία, ο ευρύτερος ελληνικός χώρος και τα νησιά της Μεσογείου βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση με τους Οθωμανούς Τούρκους και γι' αυτό δεν παρατηρείται κάποια πρόοδος στον τομέα του πνεύματος, λόγω των πολέμων και της κατάκτησης. Στην Ιταλία όμως, όπως παρατηρεί ο Thomas, την ίδια περίοδο που οι παραπάνω περιοχές βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση, συντελέστηκε *«μια επανάσταση που αφορούσε στην αναβίωση των γραμμάτων και των τεχνών»*. Η «*επιστημονική επανάσταση*» περιλάμβανε, κατ' αυτόν, στους κόλπους της μία ολοένα αυξανόμενη τάση να λαμβάνουν μόρφωση οι γυναίκες της Ιταλίας σε σύγκριση με άλλες περιοχές της Ευρώπης[134].

---

[132] Thomas, *Essay on the Character, Manners,* William Russell (μτφρ.), σ. 14-7.
[133] Thomas, *Essay on the Character, Manners,* William Russell (μτφρ.), σ. 87-92. M. Thomas, *Saggio sopra il carattere costumi e spirito delle donne in tutte le diverse età opera di M. Thomas, tradotta dal Francese ed accresciuta di note da Rajmondo Leoni di Pienza tra gl'immobili d'Alessandria il puro e socio di diverse accademie d'Italia, dedicate a sua eccelenza la Signora Marchesa Francesca Durazzo*, Raimondo Leoni (μτφρ.), Giovanni Bartolomeo Como, Γένοβα 1793, σ. 42.
[134] Thomas, *Essay on the Character, Manners,* William Russell (μτφρ.), σ. 87-92. Thomas, *Saggio sopra il carattere costumi,* Raimondo Leoni (μτφρ.), σ. 42.

Η μετάφραση του Raimondo Leoni προσαρμόστηκε σε μεγαλύτερο βαθμό από όλες τις άλλες στην ανάδειξη της ιταλικής ανωτερότητας. Ο μεταφραστής είχε ως στόχο, μέσω των περισσότερων ειδικών αναφορών του σε ιταλικές πόλεις και με παραδείγματα γυναικών της Ιταλίας, να συμβάλει στην ισχυροποίηση της πρόσληψης του ιταλικού χώρου ως προτύπου προσωπικής ελευθερίας των ανθρώπων, γυναικών και ανδρών, γεγονός που αναδείκνυε την ανωτερότητα της Ιταλίας. Η έμφαση που δίνει στην εξύψωση ορισμένων πόλεων έναντι άλλων, υπάγεται στο διαδεδομένο συγγραφικό μοτίβο ανάδειξης της πολιτισμικής, της οικονομικής, της πολιτικής και της κοινωνικής ανωτερότητας συγκεκριμένων πόλεων της Ιταλίας. Η ευρωπαϊκή ανωτερότητα, που αυτός τονίζει έναντι άλλων εκτός της Ευρώπης περιοχών, όπως της Ασίας και της Αφρικής, χρησιμοποιείται ως το επιχείρημα ανάδειξης της πολιτισμικής υπεροχής τριών χωρών, της Ιταλίας, της Γαλλίας και της Αγγλίας[135].

Σημειώνεται επίσης από το συγγραφέα, «*πως σε κανένα άλλο μέρος, εκτός του ιταλικού χώρου, τόσες γυναίκες δεν είχαν αποκτήσει μεγάλη φήμη για την κατάρτισή τους σε διάφορους τομείς της επιστήμης»*. Η ευρυμάθειά τους θεωρούσε πως ήταν αποτέλεσμα της ελευθερίας που προσφερόταν σε αυτές, όπως χαρακτηριστικά παρατηρούσε[136]. Παράλληλα όμως αναφέρεται και σε ξακουστές γυναίκες από τη Γαλλία, την Αγγλία και την Ισπανία, επισημαίνοντας τους τομείς στους οποίους αυτές είχαν διακριθεί. Σημειώνω πως ο συγγραφέας, παρόλο που κάνει εθνικές διακρίσεις στο έργο του, δεν αναφέρεται στην κοινωνική θέση και στην καταγωγή των γυναικών, τις οποίες μνημονεύει, δηλαδή δε σημειώνει εάν προέρχονταν από τα μεσαία ή τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, ενδεχομένως επειδή ήταν αυτονόητο πως αυτές οι γυναίκες ανήκαν στις ελίτ ή στα ανώτερα αστικά στρώματα.

Οι διαφορές χαρακτήρα και νοοτροπίας μεταξύ των διαφορετικών εθνικοτήτων στον ευρωπαϊκό χώρο και η διάκρισή τους στις τέχνες και στα γράμματα αποτελούσαν μια πραγματικότητα που είχε εντυπωθεί στη σκέψη των διανοούμενων της εποχής. Οι διαφορές αφορούσαν το πώς εκείνοι έβλεπαν το κάθε έθνος και κατ' επέκταση τον ίδιο τους τον εαυτό. Πιο συγκεκριμένα, ο Bandiera στα μέσα του αιώνα, στηριζόμενος στον Έρασμο, αναδεικνύει διάφορα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των λαών και τους τομείς στους οποίους διακρίνονταν. Χαρακτηριστικά αναφέρεται στους Άγγλους και στην

[135] Jennifer J. Davis, «The Radical Enlightenment and Movements for Women's Equality in Europe and the Americas (1715–1825)», στο Steffen Ducheyne (επιμ.), *Reassessing the Radical Enlightenment*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2017, σ. 298.
[136] Thomas, *Saggio sopra il carattere costumi*, Raimondo Leoni (μτφρ.), σ. 45.

ξεχωριστή αγάπη τους για τη μουσική, στην ιδιαίτερη έφεση των Σκωτσέζων ως προς τη διαλεκτική και τους αστεϊσμούς και στην αστική ευγένεια των Γάλλων. Για τους Ιταλούς όμως αυτό που παρατηρούσε ήταν η αυταρέσκειά τους αναφορικά με τις ικανότητές τους στην τέχνη της ρητορικής όπως και στην έφεσή τους προς τα γράμματα, ενώ για τους άλλους λαούς, και ιδιαίτερα για τους Γερμανούς και τους Ισπανούς, σημειώνει πως το μόνο που κατείχαν ήταν η στρατιωτική τέχνη[137].

Η πρόθεση του Thomas, όπως ο ίδιος δηλώνει, είναι η καταγραφή της *«ιστορίας των γυναικών»*, συγγράφοντάς την όμως χωρίς υπερβολές, κολακείες ή συκοφαντίες. Σημειώνει πως το έργο του δεν είναι ούτε ένας πανηγυρικός λόγος ούτε ένα σατιρικό έργο και καταγράφει, μέσω των παρατηρήσεών του, τη γυναικεία δραστηριότητα, παρουσιάζοντας συγκεκριμένα παραδείγματα και συμπεριφορές[138]. Ο συγγραφέας δηλώνει πως βασικό συγγραφικό του μέλημα ήταν η αντικειμενικότητα, καθώς σκοπός του ήταν η συγγραφή ενός *«ιστορικού έργου»* για το γυναικείο φύλο. Γι' αυτό όμως το *«ουδέτερο»* συγγραφικό του ύφος, χωρίς δηλαδή να τίθεται υπέρ των ανδρών ή των γυναικών, τού ασκήθηκε, παρόλα αυτά, κριτική. Δύο μήνες μετά την έκδοση του έργου, ο Diderot εξέδωσε το δοκίμιο του *Περί των γυναικών* (*Sur les femmes)*, ως απάντηση στο έργο του Thomas, κρίνοντάς το σχετικά με το περιεχόμενο και το ύφος του, και χαρακτήρισε με υποτιμητικές εκφράσεις[139]. Ο Diderot κατηγορεί τον Thomas ως *«ερμαφρόδιτο»*[140], αφού ο συγγραφικός τόνος του δεν αναδεικνύει σε καμία περίπτωση την αρρενωπότητά του, καθώς δεν γράφει ως άνδρας για τις γυναίκες, αλλά σαν γυναίκα που έγραφε για τις γυναίκες[141].

Κατά τον Diderot, η αποστασιοποίηση αναφορικά με χαρακτηρισμούς για το φύλο στο έργο του Thomas καθιστά την αποτύπωση μιας ιστορίας των γυναικών αδύνατη. Ο τόνος του έργου του Diderot, υλιστικός και ηδονιστικός, εκφράζει το ρεύμα ευαισθησίας του Διαφωτισμού, από την άλλη πλευρά, στο έργο του για το γυναικείο φύλο, ο Diderot εκφράζει επιχειρήματα που αναπαράγουν τον μισογυνικό

---

[137] Bandiera, *Trattato*, Parte II, σ. 37.
[138] Thomas, *Saggio sopra il carattere costumi,* Raimondo Leoni (μτφρ.), σ. 5.
[139] Moran, «*L' Essai sur les femmes/Essay on Women*», 21-2.
[140] Σε μεταγενέστερη έκδοση του έργου, όπως παρατηρεί η Trouille, τον αποκάλεσε *«ευνούχο»,* πβ. Mary Trouille, «Sexual/Textual Politics in the Enlightenment: Diderot and D' Epinay Respond to Thomas's Essay on Women», *Journal for Eighteenth-Century Studies*, 19 (Μάρτιος 1996), σ. 3.
[141] Ο Diderot χαρακτήρισε τον Thomas πως είναι *«ένας ερμαφρόδιτος που δεν έχει ούτε την ενεργητικότητα του άνδρα ούτε τη μαλθακότητα της γυναίκας» (c'est un hermaphrodite qui n'a ni le nerf de l'homme ni la mollesse de la femme'),* πβ. Denis Diderot, *Pensées sur l' interpretation de la nature*. Édition critique étable par J. Assézat, Παρίσι 1754, σ. 251. Για την πρώτη έκδοση του έργου του Diderot πβ. Herbert Dieckmann, «The First Edition of Diderot's *Pensées sur l' interpretation de la nature*», *Isis,* 46, 3 (Σεπτέμβριος 1995), σ. 251-267.

παραδοσιακό πολεμικό λόγο ενάντια στη γυναικεία φύση[142]. Οι γυναίκες για τον Diderot *«εκφράζονται κυρίως μέσα από το ερωτικό πάθος, την ακραία ζήλεια, τις παρορμήσεις της μητρικής τρυφερότητας και τις στιγμές της δεισιδαιμονίας* […] και αισθάνονται ένα, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε, συλλογικό μίσος για τους άνδρες, αφού όπως χαρακτηρίζει ο φιλόσοφος είναι *«αδιαπέραστες στον τρόπο υπόκρυψης, τρομερές στον τρόπο εκδίκησης, σταθερές στα σχέδιά τους, χωρίς ενδοιασμούς διέρχονται όλα τα μέσα, παρακινημένες από ένα βαθύ και μυστικό μίσος για τον δεσποτισμό των ανδρών, μοιάζει να έχουν φτιάξει μεταξύ τους μια εύκολη συνωμοσία κυριαρχίας, ένα είδος λίγκας, όπως αυτή που υφίσταται μεταξύ των ιερέων όλων των εθνών»*[143].

Ο φιλόσοφος αναφέρεται βέβαια και στο τρόπο που συμπεριφέρονται οι άνδρες στις γυναίκες καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους και στην *«τυραννία»* που ασκείται σ' αυτές. Όπως σημειώνει, *«σε όλες περίπου τις χώρες, η σκληρότητα των ανδρών πέφτει πάνω στις γυναίκες από κοινού με τη σκληρότητα της φύσης. Τους συμπεριφέρονται σαν να είναι ανόητα παιδιά. Στους πολιτισμένους λαούς, ο άνδρας δε μπορεί να ασκεί ατιμωρητί κάθε είδος τιμωρία στη γυναίκα του. Κάθε αντίποινο που προέρχεται απ' αυτήν συνοδεύεται από οικογενειακή ταραχή, και τιμωρείται με περιφρόνηση, λιγότερο ή περισσότερο έντονη, ανάλογα αν το έθνος έχει λιγότερα ή περισσότερα ήθη. Δεν υπάρχει είδος τιμωρίας την οποία ένας άγριος δεν ασκεί στη γυναίκα του».* Ο Diderot παρατηρεί πως ο *«δεσποτισμός»* των γονέων συνεχίζεται από το *«δεσποτισμό»* του συζύγου της, που επιλέγεται από τους γονείς των γυναικών[144].

Οι προσθήκες του ιταλού μεταφραστή Leoni, στο έργο του Thomas αφορούσαν σε σύγχρονες ιταλίδες ευρυμαθείς γυναίκες, καθώς όπως δηλώνει, θεωρούσε πως, με αυτόν τον τρόπο, θα απέδιδε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα της ιστορίας των γυναικών. Ο Thomas στο κείμενό του χρησιμοποιεί επεξηγηματικές υποσημειώσεις με στόχο την ανάδειξη γυναικείων χαρισματικών μορφών κατά περιοχές της ευρωπαϊκής ηπείρου. Ο ιταλός μεταφραστής επιζητεί μιαν οιονεί έγκριση από το κοινό για *«να προσθέσει ως μεταφραστής και μερικές ακόμη γυναίκες»*. Στο σημείο αυτό προσθέτει, στην ήδη μακρά υποσημείωση του γάλλου συγγραφέα, και γυναίκες καταγόμενες από την Ιταλία,

[142] Mary Trouille, «Sexual/Textual Politics in the Enlightenment: Diderot and D' Epinay Respond to Thomas's Essay on Women», *Journal for Eighteenth-Century Studies*, 19, 1 (Μάρτιος 1996), σ. 3-5.
[143] Denis Diderot, «Sur les femmes», στο Denis Diderot*, Œuvres complètes de Diderot*, J. Assézat et M. Tourneux (επιμ.), Garnier, Παρίσι 1876, σ. 251-3.
(p. 251-262).
[144] Diderot, «Sur les femmes», σ. 256.

ορίζοντάς τες ανά ιταλική πόλη με στόχο να αναδείξει την αξία των γυναικών αλλά και των πόλεων από τις οποίες κατάγονταν[145].

Ο μεταφραστής Leoni προσθέτει συνολικά άλλες τριάντα σύγχρονες γυναίκες που ζούσαν ή είχαν αποβιώσει πρόσφατα στην Ιταλία. Αναφέρεται σε γυναίκες από κάθε πόλη, παραθέτοντας πληροφορίες για τα ταλέντα, τις διανοητικές ικανότητες αλλά και για τους τομείς στους οποίους είχαν διαπρέψει. Οι τομείς αυτοί αφορούσαν στην ποίηση, στη γνώση πολλών ξένων γλωσσών, στην ενασχόλησή τους με τα αντικείμενα της ιστορίας και της φιλοσοφίας, της λογοτεχνίας και του θεάτρου, της μουσικής, στην ευγλωττία τους, στην καλή εκπαίδευσή τους, στην ευγενή καταγωγή και στην αγάπη τους προς την οικογένειά τους. Μία από τις γυναίκες επαινείται για τα πολλά ταξίδια, που είχε πραγματοποιήσει εκτός Ιταλίας και για τις προσωπικές της γνωριμίες[146].

Στο έργο του Thomas η μελέτη της γυναικείας παρουσίας ξεκινά από την αρχαιότητα και ολοκληρώνεται στις αρχές του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα. Ο συγγραφέας εξετάζει τη θέση των γυναικών και τις δυνατότητές τους στην οικιακή και δημόσια σφαίρα, διερευνώντας το ιστορικό, το πολιτισμικό, το κοινωνικό και το θρησκευτικό περιβάλλον στο οποίο οι γυναίκες ζούσαν. Αναζητεί δηλαδή τους παράγοντες που θα μπορούσαν να επηρεάσουν τον τρόπο ζωής τους, όπως, π.χ., η περίπτωση ενός λαού να έχει κατακτηθεί ή πολιορκηθεί από κάποιο λαό που είχε διαφορετικά ήθη, έθιμα ή θρησκεία, όπως, λ.χ., οι Οθωμανοί Τούρκοι, που η κατάκτηση άλλων λαών από αυτούς επέφερε και την επιβολή των συνηθειών τους στους κατακτημένους λαούς. Ο συγγραφέας παρατηρεί πως η θέση των γυναικών στην αρχαία Ελλάδα και στη Ρώμη δεν ήταν δυσμενής και πως απολάμβαναν ισότητα με τους άνδρες, έχοντας όμως προκαθορισμένους κοινωνικούς ρόλους. Άλλωστε, λόγω του αυξημένου πολιτισμικού επιπέδου, πολλές γυναίκες είχαν ξεχωρίσει με τη δραστηριότητα και τις γνώσεις τους. Το μεγαλείο της αρχαιότητας, που έδινε περιθώρια έκφρασης, δράσης και τη δυνατότητα να λαμβάνουν εκπαίδευση οι γυναίκες της κλασικής περιόδου, αποτυπώνεται κατά τον Thomas, και στα έργα συγγραφέων των προηγουμένων αιώνων όπως και συγχρόνων του, που επαινούσαν τις γυναίκες της αρχαιότητας.

[145] Thomas, *Saggio sopra il carattere costumi,* Raimondo Leoni (μτφρ.), σ. 49-50.
[146] Thomas, *Saggio sopra il carattere costumi,* Raimondo Leoni (μτφρ.), σ. 50-54.

Η ευκολότερη πρόσβαση των γυναικών στη μόρφωση και στην εκπαίδευση στον ιταλικό χώρο αποδίδεται, κατά τον συγγραφέα, στη θρησκεία, στην αρχαία και στη νεότερη θεολογία, στις σπουδές στο έργο του Πλάτωνα, στην ποίηση και στη σπουδή των ξένων γλωσσών, που υπήρξαν παράγοντες διαμόρφωσης του χαρακτήρα τόσο των ανδρών όσο και των γυναικών. Ο συγγραφέας παρατηρεί πως από την αρχαιότητα έως την περίοδο συγγραφής του έργου η άποψη των ανδρών για το πρότυπο της γυναικείας υπεροχής διαφοροποιήθηκε. Συγκεκριμένα πρότυπα γυναικών χρησιμοποιούνταν ως παραδείγματα γυναικών, που διέφευγαν της ελαττωματικής τους φύσης και αποκτούσαν σχεδόν ανδρικά χαρακτηριστικά[147].

Τα γυναικεία χαρακτηριστικά, τα οποία προκαλούσαν τον ανδρικό θαυμασμό στη διαδρομή ενός μακρού ιστορικού χρόνου, όπως τα συλλαμβάνει ο συγγραφέας, ήταν τρία: η αγνότητα, η σωματική ρώμη και η πνευματική καλλιέργεια. Επισημαίνει πως οι γυναίκες θαυμάστηκαν για την αγνότητά τους, ως άγιες και ως μάρτυρες, ενώ κατά την περίοδο του Μεσαίωνα, *«την περίοδο του ιπποτισμού»,* θαυμάζονταν και ως πολεμίστριες. Κατά την περίοδο της Αναγέννησης και ιδίως του Διαφωτισμού οι γυναίκες γίνονται πλέον αντικείμενο θαυμασμού, εξαιτίας της λογιότητάς τους και της μόρφωσής τους. Στην Ιταλία το ιδιαίτερα πνευματικό κλίμα ευνοεί, όπως σημειώνει, τις γυναικείες σπουδές σε σημείο ώστε να μπορούν να διδάσκουν στα πανεπιστήμια, να εκφωνούν δημόσιους λόγους και να γνωρίζουν και να γράφουν σε πολλές γλώσσες, όπως στα αρχαία ελληνικά και στα εβραϊκά. Ακόμη, άλλα χαρίσματα, που ο συγγραφέας αποδίδει σ' αυτές, είναι η ευγλωττία, η ποιητική ικανότητα, η πίστη και η μαχητικότητα σε πολιορκητικούς πολέμους, όπως, π.χ., των Οθωμανών Τούρκων εναντίον του Βυζαντίου[148].

Αυτό που πρέπει να παρατηρηθεί για την περίοδο του Διαφωτισμού και το γυναικείο ζήτημα είναι πως εντοπίζεται μετατόπιση από την ηθικό-κεντρική διάσταση του κανονιστικού λόγου για τις γυναίκες, και τον περιορισμό τους στο πλαίσιο της οικίας, στην ωφέλεια που θα μπορούσαν να προσφέρουν οι γυναίκες στην κοινωνία. Κατά τον 18ο αιώνα η κειμενική συμβολή των γυναικών και των ανδρών συγγραφέων στην *Querelle des Femmes* εμπλουτίζεται με νέα επιχειρήματα, στα οποία παρατηρούνται διαφοροποιήσεις συγκριτικά με τη ρητορική του 17ου αιώνα. Κατά τον 17ο αιώνα εντοπίσθηκαν και εκτέθηκαν, μέσω του γραπτού λόγου, πολλοί από τους

[147] Thomas, *Saggio sopra il carattere costumi,* Raimondo Leoni (μτφρ.), σ. 47-53.
[148] Thomas, *Saggio sopra il carattere costumi,* Raimondo Leoni (μτφρ.), σ. 47-53.

παράγοντες για τους οποίους οι γυναίκες παρέμεναν αποκλεισμένες στην ιδιωτική σφαίρα, δίχως μόρφωση και δικαιώματα και κυρίως δίχως να υπάρχουν περιθώρια για μια γενικευμένη αλλαγή της κοινωνικής και της οικογενειακής τους κατάστασης. Σε αυτές τις πραγματείες αναδείχθηκαν από άνδρες και γυναίκες συγγραφείς, έστω και σε περιορισμένο βαθμό, προτάσεις για την αλλαγή της θέσης των γυναικών, με βασική αυτή να είναι η πρόσβασή τους στη γνώση. Αυτό όμως που αποτελεί σημαντική συνεισφορά του 18ου αιώνα είναι η πιο ξεκάθαρη αποτύπωση προτάσεων για το πώς θα μπορούσαν οι γυναίκες να αντιμετωπίζονται ισότιμα με τους άνδρες. Όπως σημειώνεται από πολλούς διανοητές και συγγραφείς της περιόδου, το κλειδί για την αλλαγή της θέσης των γυναικών και της περισσότερο ισότιμης αντιμετώπισής τους ήταν η εκπαίδευση[149].

Είναι συνεπώς φανερό πως κατά τον 18ο αιώνα η νέα γενιά συγγραφέων και διανοουμένων ριζοσπαστικοποίησε το λόγο της, αναδεικνύοντας πως η εκπαίδευση αποτελούσε το μέσο διαφοροποίησης της θέσης των γυναικών και μάλιστα μιας εκπαίδευσης ισότιμης μ' αυτήν των ανδρών. Το ζήτημα της εκπαίδευσης, αφορούσε πλέον αφενός τη θέση των γυναικών στην κοινωνία και αφετέρου τη χρησιμότητα των γυναικών μέσα σε μια κοινωνία που άλλαζε[150]. Οι άνδρες και οι γυναίκες διανοούμενοι, που υποστήριζαν πως οι γυναίκες έπρεπε να λαμβάνουν εκπαίδευση, δεν προέρχονταν αναγκαστικά από το *«ριζοσπαστικό Διαφωτισμό»* αλλά ήταν κατά κύριο λόγο, μετριοπαθείς διανοητές. Υποστήριξαν πως η πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση δε θα τις οδηγούσε απαραίτητα στη σεξουαλική ελευθεριότητα και στην ακολασία, αλλά ούτε και πως απαραίτητα πως η γνώση θα τις έκανε να στραφούν ενάντια στον τρόπο ζωής που ορίζονταν από την Καθολική πίστη. Οι διανοητές αυτοί, υποστήριζαν πως εάν οι γυναίκες εκπαιδεύονταν τότε θα καθίστατο δυνατόν να μπορέσουν να συνεισφέρουν και αυτές στον κοινό στόχο για την αναδιοργάνωση και τη μεταρρύθμιση της κοινωνίας[151]. Πρέπει να σημειωθεί ως γενική παρατήρηση πως επικρατούσαν πολλές διαφορετικές απόψεις για το τί συνιστούσε *«μεταρρύθμιση»* στην εκπαίδευση στον ιταλικό χώρο, μια διαπίστωση που εκφράζεται από τον Giuseppe

[149] Rinaldina Russell, *The Feminist Encyclopaedia of Italian Literature*, Greenwood Press, Connecticut 1997, σ. 270-271.
[150] Jonathan Israel, *Radical Enlightenment, Philosophy and the Making of Modern Thinking 1650-1750*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2002, σ. 82.
[151] Jennifer J. Davis, «The Radical Enlightenment and Movements for Women's Equality in Europe and the Americas (1715–1825)», στο Steffen Ducheyne (επιμ.), *Reassessing the Radical Enlightenment*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2017, σ. 292-4.

Gorani στο έργο του για τη δημόσια εκπαίδευση, ο οποίος χαρακτήρισε τις απόψεις που εκφράζονταν στις πραγματείες για την εκπαίδευση ως *«απέραντα ρευστές»*[152].

Β΄. 6. Γαλλικές επιδράσεις στην εκπαίδευση των γυναικών

Η Maria Isabella Fiammetta Constanza Soderini, μεταφράστρια του έργου του D. Giuseppe Le Jeune με τίτλο *Αξιώματα για την εκπαίδευση των ευγενών (Massime per l' educazione dei nobili*, 1773*)* αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μετάδοσης ιδεών για την εκπαίδευση των ευγενών από το γαλλικό στον ιταλικό χώρο. Η μεταφράστρια δηλώνει ρητά στο σημείωμά της για τον αναγνώστη πως *«σ' αυτό το βιβλίο τίποτα δεν είναι δικό μου»*, ενώ αφήνει περιθώριο στους αναγνώστες να «*διορθώσουν»* τα τυχόν λάθη της μετάφρασής της, λόγω της δυσκολίας απόδοσης νοημάτων από τη γαλλική γλώσσα στην ιταλική, καθώς η γαλλική γλώσσα είχε *«μεγαλύτερη δύναμη έκφρασης των συναισθημάτων»*, συγκριτικά με την ιταλική. Επιπλέον δεν παραλείπει να δηλώσει τη συνεργασία της με τον συγγραφέα, για την εκπόνηση αυτής της μετάφρασης, αφού εκείνος ανέλαβε την *«καθοδήγησή»* της, γεγονός που οπωσδήποτε εξύψωνε και την ίδια ως μεταφράστρια και ως μορφωμένη γυναίκα[153].

Η Soderini αναφέρεται στις διανοητικές ικανότητες των γυναικών και στην πνευματική *«ισότητά»* τους με τους άνδρες. Αναφέρεται επίσης και σε κάτι προσωπικό, καθώς δηλώνει πως η ίδια και κατά συνέπεια και η πάτρωνάς της, Maria Madalena Milini Casale, για την οποία δεν γνωρίζουμε περισσότερες πληροφορίες, διαφοροποιούνται από όλες τις άλλες γυναίκες, καθώς εκείνες δεν είχαν *«γαλουχηθεί με τη σκέψη στη βελόνη και στην κλωστή»* και παραδέχεται πως δεν ήταν αυτοσκοπός της *«να φτάσει στην κορυφή της αρετής»*. Αυτά αποτελούν μια αρκετά διαφοροποιημένη λογοθετική πρακτική και τακτική για μια γυναίκα συγγραφέα των αρχών του 18ου αιώνα, που δεν απολογείται για το έργο της και για τη μόρφωσή της αλλά διατηρεί

[152] Giusseppe Gorani, *Saggio sulla pubblica educazione*, τ. 1, Λονδίνο 1773, σ. xi.
[153] Maria Isabella Fiammetta Constanza Soderini, Al lettore, στο Maria Isabella Fiammetta Constanza Soderini, *Massime per l' educazione dei nobili, Con li mezzi più utili per istruirli ne' sentimenti della Religione Cristiana e ne' perfetti costume.* Tradotte dalla lingua francese all' italiana dall' Illustrissima Signora Contessa Maria Isabella Fiammetta Constanza Soderini. Composte dal Signor D. Giuseppe le Jeune. Dedicate all' Illustrissima Signora Maria Madalena Millini Casale, Gaetano Zenobi, Ρώμη 1713, χ.α.

αποστάσεις από τυχόν κριτικές, δηλώνοντας όμως παράλληλα και με συντομία την προσωπική της άποψη για τις ικανότητες των γυναικών[154].

Χαρακτηριστική είναι η τοποθέτηση του Soresi αναφορικά με τις ευρυμαθείς γυναίκες και το πώς πρέπει να συμπεριφέρονται κειμενικά, σε περίπτωση που αποδείξουν τις γνώσεις τους στις επιστήμες. Κατά τον Soresi *«ο μικρός αριθμός γυναικών που περπατούν στον ανοιχτό δρόμο της γνώσης πρέπει να δίνει μια επαρκή απολογία και συγγνώμη γι' αυτήν τους τη ματαιοδοξία, για να κατορθώνουν να ικανοποιούν την ένθερμη επιθυμία να μάθουν, να σπάσουν τις αλυσίδες και να ανατρέψουν τα εμπόδια, που ο άνδρας τους βάζει»*[155]. Επεξηγείται ουσιαστικά ο τρόπος με τον οποίο παρουσίαζαν οι περισσότερες γυναίκες συγγραφείς και μεταφράστριες τον κειμενικό τους εαυτό. Η απολογία ήταν μονόδρομος, εάν οι γυναίκες «τολμούσαν» να εκθέσουν τον εαυτό τους, τις γνώσεις και τις απόψεις τους στον εκδοτικό χώρο.

Η εκπαίδευση των γυναικών αναλύεται μόνον στο έβδομο κεφάλαιο της μετάφρασης του έργου. Η αναφορά του συγγραφέα Le Jeune αφορά κυρίως στην επανα-επιβεβαίωση του κανονιστικού πλαισίου της γυναικείας ωφέλειας στο πλαίσιο της οικογένειας, ενώ αντίθετα όλο το υπόλοιπο έργο αφορά στην εκπαίδευση των νέων αγοριών, που προέρχονταν από το προνομιακό κοινωνικό περιβάλλον των ελίτ. Με την αναφορά του στην εκπαίδευση των γυναικών ουσιαστικά ο Le Jeune κατακρίνει τους γονείς *«από τη γέννησή τους διακεκριμένων γυναικών»*, καθώς τίς καταδίκαζαν σε ένα βίο γεμάτο «*απραξία»* που, λόγω της *«υπερηφάνειας, της ματαιοδοξίας και της ελαφρότητας»*, που ασκούσαν οι γονείς για την ανατροφή των κοριτσιών τους, «*διαφθείρουν την καρδιά τους»*[156].

Επισημαίνει πως οι γονείς έχουν τον κυρίαρχο ρόλο στην εκπαίδευση των κοριτσιών και κυρίως για την ανάπτυξη και την υιοθέτηση ορθών και κόσμιων συμπεριφορών, που μάς θυμίζει πολύ το κανονιστικό διδακτικό μοντέλο του 16ου και του 17ου αιώνα. Ο ρόλος της μητέρας αναγνωρίζεται ως ο σημαντικότερος, καθώς εκείνος είναι τελικά που μια κόρη πρόκειται να μιμηθεί. Γι' αυτό οι μητέρες όφειλαν να προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους σύμφωνα με την αγωγή που οι ίδιες δίνουν στις θυγατέρες τους, όπως, π.χ., να μην παρακολουθούν δημόσια θεάματα ή να είναι ματαιόδοξες, επειδή με τον τρόπο αυτόν και μόνον θα μπορούσαν να μάθουν ανάλογα να δρουν και να συμπεριφέρονται και οι κόρες τους. Εάν η μητέρα ήταν μορφωμένη

[154] Soderini, «Al lettore», στο Soderini, *Massime per l' educazione dei nobili,* χ.α.
[155] Soresi, *Saggio sopra la necessità,* σ. 86-7.
[156] Soderini, *Massime per l' educazione dei nobili,* σ. 126-7.

και είχε λάβει εκπαίδευση, θα μπορούσε να συνεισφέρει στη μόρφωση όλων των μελών της οικογένειάς της. Άλλωστε εάν τα παιδιά της είχαν λάβει την κατάλληλη αγωγή και τις βασικές γνώσεις από εκείνην, τότε θα καθίστατο δυνατό να επωφεληθεί όλη η κοινωνία[157].

Γενικότερα, η εκπαίδευση των νέων κοριτσιών συνδέθηκε εκ νέου με τη μητρότητα. Η νέα όφειλε να εκπαιδεύεται, ώστε να ανατρέφει σωστά τα παιδιά της ως μητέρα. Η εξιδανίκευση της μητρότητας υπαγόταν στο πλαίσιο της θέασης της μητέρας ως της *«εγγυήτριας των αστικών αρετών»*[158]. Οι νέες δηλαδή έπρεπε να διδάσκονται από τις μητέρες τους και όχι να στέλνονται οικότροφες στα μοναστήρια. Είχε επικρατήσει κατά τον 18ο αιώνα η αντίληψη πως μόνο οι κακές και εγωίστριες μητέρες έστελναν τις θυγατέρες τους οικότροφες σε μονές για να λάβουν εκπαίδευση, καθώς στέλνοντάς τες «μακριά» οι ίδιες θα μπορούσαν πλέον να ασκήσουν έναν άκρατο και επιπόλαιο βίο, εφόσον δεν θα ήταν πλέον επιφορτισμένες με την ανατροφή και φροντίδα της θυγατέρας τους[159]. Παρατηρούμε πως η σημασία της μητρότητας ισχυροποιήθηκε από τις αρχές του 18ου αιώνα και ανανοηματοδοτείται στο τέλος του αιώνα, ιδιαίτερα κατά την περίοδο πριν και μετά από τη Γαλλική Επανάσταση. Στις αρχές του αιώνα, οι μορφωμένες μητέρες θεωρούνταν πως θα ωφελούσαν την κοινωνία, οδηγώντας την σε σταθερότητα και πρόοδο, ενώ προς το τέλος του αιώνα οι μητέρες θα ωφελούσαν τη δημοκρατία, αφού τα παιδιά τους θα αποτελούσαν τους μελλοντικούς δημοκρατικούς πολίτες[160].

Ήδη από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα εκφραζόταν η άποψη πως, εάν οι γυναίκες δεν είχαν λάβει έστω τη στοιχειώδη μόρφωση, τότε τα τέκνα τους θα εξελίσσονταν έχοντας ελαττώματα και δεν θα απέβαιναν χρήσιμοι πολίτες. Η έλλειψη της μόρφωσης των γυναικών καθίστατο συνεπώς και γενεσιουργός αιτία πολλών από τα ελαττώματά τους όπως η μη έλλογη σκέψη, οι προκαταλήψεις και η διενέργεια συζητήσεων που αφορούσαν μόνο στις οικιακές εργασίες και δεν μπορούσαν να προσδώσουν καμία ωφέλεια στο παιδί, ιδιαίτερα εάν αυτό ήταν αγόρι. Επίσης, η αντίληψη πως ο χαρακτήρας των παιδιών διαμορφώνεται, μέσω του μητρικού θηλασμού, επικρατούσε ακόμη κατά τον 18ο αιώνα με τους υπέρμαχους της

[157] Soderini, *Massime per l' educazione dei nobili,* σ. 130-1.
[158] Jean Bloch, «Discourses of Female Education in the Writings of Eighteenth-Century French Women», στο Knott, Barbara Taylor, *Women, Gender and Enlightenment*, σ. 255.
[159] Goodman, «L' Ortografe des Dames», στο Knott, Taylor, *Women, Gender and Enlightenment*, σ. 228.
[160] Mónica Bolufer Beruga, «Gender and the Reasoning Mind. Introduction», στο Knott και Taylor, *Women, Gender and Enlightenment*, σ. 191-3.

εκπαίδευσης των γυναικών να θεωρούν ως επικίνδυνο το γεγονός πως, εάν η γυναίκα μορφωνόταν θα μετέδιδε τα αρνητικά χαρακτηριστικά της και στα τέκνα της, καθώς *«οι κακές ιδέες, οι προκαταλήψεις, τα λάθη, περνούν σε εμάς* [τους άνδρες] *μέσω του γάλακτος των μανάδων* […] *και μένουν μέσα μας για μια ζωή»*[161].

Οι διακρίσεις της μόρφωσης των ευγενών κοριτσιών από εκείνην των αγοριών παρέμεναν πολλές και αυτό που κυρίως καθόριζε την εκπαίδευσή τους ήταν η καταγωγή. Η αποφυγή της εκθήλυνσης για τους άνδρες, το να μην καθίστανται δηλαδή *«θηλυπρεπείς και νωχελικοί»,* ήταν πρωταρχικό μέλημα των παιδαγωγών και έπρεπε να αποφευχθεί μέσω της εκπαίδευσής τους, ήδη από την παιδική ηλικία[162]. Κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο, όπως και κατά την περίοδο του Διαφωτισμού η θηλυκότητα αλλά και η αρρενωπότητα αποτελούσαν δυο δυναμικές κατηγορίες οι οποίες διαμορφώνονταν διαρκώς και ανανοηματοδοτούνταν μέσα στην κοινωνία. Κατά τον 18ο αιώνα ο κίνδυνος της εκθήλυνσης των ανδρών αποτυπώνεται και στην εκπαίδευση των αγοριών με την επιμονή των παιδαγωγών στη διδασκαλία των λατινικών ως τη γλώσσα που έπρεπε να διδάσκονται οι άνδρες, ενώ οι δημώδεις γλώσσες θεωρούνταν το κατεξοχήν πεδίο διδασκαλίας των γυναικών[163].

Ένα άλλο στοιχείο που αφορά την εκπαίδευση των νεαρών αγοριών, αναφορικά με το πώς πρέπει να συμπεριφέρονται ανδροπρεπώς και να αποφεύγουν συμπεριφορές που υποδήλωναν γυναικείες συνήθειες, συναντάται συχνά στις παιδαγωγικές πραγματείες της περιόδου, ιδιαίτερα των παιδιών που είχαν ευγενή καταγωγή. Ήδη από τον 16ο αιώνα δινόταν έμφαση στην αποφυγή της ανδρικής θηλυπρέπειας και επιχειρούσαν να κατασκευάσουν την ανδρική ταυτότητα εκτός του οικιακού πλαισίου, διατηρώντας όμως την ηγεμονική φιγούρα του άνδρα ως πατριάρχη και κυρίαρχου του οίκου του. Στο έργο του Le Jeune, που μετέφρασε η Soderini, μπορούμε να παρατηρήσουμε νέες εκφάνσεις του πατριαρχικού ανδρισμού, όπως αυτές οριοθετήθηκαν κατά τον 18ο αιώνα. Όπως αναφέρεται στο έργο για την εκπαίδευση των ευγενών *Massime per l' educazione dei nobili*, ο νέος ευγενής έπρεπε να διδάσκεται την οικιακή διοίκηση ακόμη και τις βασικές οικιακές εργασίες, παρόλο που

[161] Soresi, *Saggio sopra la necessità,* σ. 16, 35.
[162] Soderini, *Massime per l' educazione dei nobili,* σ. 20, 127-8.
[163] Beruga, «Gender and the Reasoning Mind. Introduction», στο Knott και Taylor, *Women, Gender and Enlightenment*, σ. 191-2.

αποτελούσαν καθήκον των γυναικών, επειδή, ως σύζυγος, όφειλε να γνωρίζει τη διοίκηση του οίκου του[164].

Συμπεράσματα

Κατά τον 18ο αιώνα το θέμα της γυναικείας εκπαίδευσης όπως και το ζήτημα των ευρυμαθών γυναικών και των γυναικών επιστημόνων απασχόλησαν ιδιαίτερα τους άνδρες διανοητές της περιόδου. Τα ζητήματα αυτά τέθηκαν υπό ένα νέο πρίσμα, λόγω των ιδεών του Διαφωτισμού και ενός περισσότερο ευνοϊκού κλίματος που είχε δημιουργηθεί στο πλαίσιο του *«πεφωτισμένου Καθολικισμού».* Οι ευρυμαθείς γυναίκες και οι γυναίκες επιστήμονες παρουσιάζονται ως «εκθέματα» των πόλεων ή των κρατών στα οποία κατοικούσαν, με την παρουσία τους να θεωρείται δείγμα προόδου και πλούτου. Παράλληλα, ορισμένοι παιδαγωγοί και διανοούμενοι της περιόδου συνέδεσαν τη γυναικεία εκπαίδευση με την πρόοδο και τον εκσυγχρονισμό στο πλαίσιο της αναγκαίας μεταρρύθμισης που έπρεπε να συντελεστεί στην Ιταλία, έχοντας ως στόχο να συμβαδίσει επιστημονικά και οικονομικά με τις χώρες πέραν των Άλπεων.

Το επίπεδο μόρφωσης των γυναικών εξεταζόταν σε σχέση με τη *«δημόσια ευημερία»*, καθώς αναδεικνυόταν από ορισμένους διανοητές πως, η ύπαρξη μορφωμένων γυναικών μπορούσε να συμβάλει σε αυτή, συγκριτικά με τους προηγούμενους αιώνες που η εκπαίδευση των γυναικών συνδεόταν περισσότερο με τη διασφάλιση της οικογενειακής τιμής, της ευταξίας και της ευτυχίας στον ιδιωτικό βίο. Ακόμη, η συζήτηση για τη θέση και τη μεταχείριση των γυναικών από τους άνδρες όπως και η πρόσβασή τους στην εκπαίδευση ή και ο αποκλεισμός τους απ' αυτήν, συσχετίζονταν επίσης με τη διαμόρφωση μιας ιταλικής και ευρωπαϊκής ταυτότητας μέσω της σύγκρισης της θέσης των γυναικών και της μόρφωσής τους με άλλους μη ευρωπαϊκούς λαούς. Η εκπαίδευση των γυναικών κρινόταν γενικά ως στοιχείο ανωτερότητας σε τοπικό και εθνικό επίπεδο.

Τα έργα των γυναικών που αναφέρονταν στη γυναικεία εκπαίδευση είναι ωστόσο πολύ λιγότερα εάν συγκριθούν μ' αυτά των ανδρών. Παρότι στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα παρατηρείται αύξηση των γυναικών συγγραφέων που ασχολήθηκαν με

[164] Soderini, *Massime per l' educazione dei nobili,* σ. 134-5. Δήμητρα Βασιλειάδου, Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Ανδρονίκη Διαλέτη, Γιώργος Πλακωτός, «Ανδρισμοί και ιστορία: η ιστοριογραφία μιας σχέσης», στο Δήμητρα Βασιλειάδου, Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Ανδρονίκη Διαλέτη, Γιώργος Πλακωτός (επιμ.), *Ανδρισμοί. Αναπαραστάσεις, υποκείμενα και πρακτικές από τη μεσαιωνική μέχρι τη σύγχρονη περίοδο*, Gutenberg, Αθήνα 2019, σ. 34-5.

το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης, αυτές δεν αποτελούν μια συνεκτική ομάδα με κοινούς στόχους και αιτήματα αλλά κυρίως μεμονωμένες περιπτώσεις γυναικών συγγραφέων. Η απουσία ενός μεγάλου αριθμού γυναικών συγγραφέων δεν αποδεικνύει πως δεν είχαν συμμετοχή στο κίνημα του Διαφωτισμού και των νέων επιστημονικών ανακαλύψεων. Οι γυναίκες καταπιάστηκαν κυρίως με μεταφράσεις έργων του Διαφωτισμού, διαμεσολαβώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την επιστημονική γνώση στο ιταλικό κοινό. Παράλληλα, πρέπει να παρατηρηθεί πως κατά την περίοδο αυτήν η Ιταλία χαρακτηρίζεται από την αύξηση της συμμετοχής των γυναικών σε Ακαδημίες, ως τιμητικά αλλά και ως ενεργά μέλη, όπως και η παρουσία τους σε Πανεπιστήμια, ως απόφοιτοι-πτυχιούχοι αλλά και ως διδάσκουσες.

Οι ριζοσπαστικές ιδέες, προερχόμενες κυρίως από τη Γαλλία, διαδόθηκαν στον ιταλικό χώρο μέσω της μετάφρασης και η εκπαίδευση των γυναικών και οι διανοητικές ικανότητές τους βρέθηκαν στο επίκεντρο των μεταφραστών για να εκφράσουν τις δικές τους σκέψεις και απόψεις για το ζήτημα των γυναικών. Μέσω των μεταφράσεων έργων όπως του γάλλου ακαδημαϊκού A. L. Thomas βλέπουμε πως κάθε μεταφραστής ή μεταφράστρια τοποθετούνταν υπέρ της χρησιμότητας της εκπαίδευσης των γυναικών ή ενάντια σ' αυτήν, αναδεικνύοντας κάθε φορά την υπεροχή τους ή τα ελαττώματά τους ως φύλο.

Γ΄ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η αναγκαιότητα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και το ζήτημα της καταγωγής

Γ΄. 1. *«Δεν υπάρχει άλλος αιώνας, στον οποίο να έχουν μιλήσει τόσο πολύ για την εκπαίδευση όσο στον δικό μας»*[165]

«Δεν υπάρχει άλλος αιώνας, στον οποίο να έχουν μιλήσει τόσο πολύ για την εκπαίδευση όσο στον δικό μας», σημειώνει ο εκδότης της παιδαγωγικής πραγματείας του θεωρητικού της εκπαίδευσης Pierdomenico Soresi, που τιτλοφορείται *Δοκίμιο για την αναγκαιότητα και την ευχέρεια να διδαχθούν οι νεανίδες (Saggio sopra la necessità, e la facilità di ammaestrare le fanciulle)* το οποίο εκδόθηκε το 1774. Στο έργο του επισημάνει πως στην Ιταλία «*η εκπαίδευση των γυναικών έχει παραμεληθεί περισσότερο από άλλα μέρη»*[166].

Η ανάπτυξη ωστόσο των παιδαγωγικών θεωριών στον ιταλικό χώρο ενισχύθηκε ιδιαιτέρως κατά το πρώτο μισό του 18ου αιώνα, ενώ συστηματοποιήθηκε περισσότερο κατά το δεύτερο μισό του αιώνα. Τα φιλοσοφικά έργα από τον ευρωπαϊκό χώρο, όπως για παράδειγμα το έργο του Τζον Λοκ *Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση* (*An Essay Concerning Human Understanding*, 1690) και *Ορισμένες σκέψεις περί εκπαίδευσης* (*Some thoughts concerning education,* 1693), του Ντέιβιντ Χιουμ *Φιλοσοφικά δοκίμια για την ανθρώπινη νόηση* (*Philosophical Essays Concerning Human Understanding,* 1748), του Denis Diderot *Επιστολή για τους τυφλούς προς χρήση όσων βλέπουν* (*Lettre sur les aveugles à l' usage de ceux qui voient*, 1749), του Jean-Jacques Ρουσσώ *Αιμίλιος, ή περί αγωγής* (*Émile, ou de l' education*, 1762) όπως και του Claude-Adrien Helvétius *Περί του ανθρώπου, των διανοητικών ικανοτήτων του και της διαπαιδαγώγησής του* (*De l' Homme, de ses facultés intellectuelles et de son education*, 1773), επηρέασαν τις ιταλικές παιδαγωγικές θεωρίες της περιόδου.

---

[165] Andrea Rapetti, «Prefazione dell' editore», στο Pierdomenico Soresi, *Saggio sopra la necessità, e la facilità di ammaestrare le fanciulle. Dedicato alle signore Dame*, Rapetti, Μιλάνο 1774, σ. 5-6.
[166] Rapetti, «Prefazione dell' editore», στο Pierdomenico Soresi, *Saggio sopra la necessità, e la facilità di ammaestrare le fanciulle. Dedicato alle signore Dame*, Rapetti, Μιλάνο 1774, σ. 5-6.

Στον ιταλικό χώρο η εκπαίδευση, κυρίως από τα μέσα του 18ου αιώνα, προσείλκυσε το ενδιαφέρον μεγάλου μέρους διανοουμένων, ενδιαφέρον που προέκυψε ως αποτέλεσμα ενός συνδυασμού πολλών παραγόντων. Η επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού μέσω της διάδοσής τους από έργα, όπως τα παραπάνω, αποτέλεσε σημαντική πηγή διατύπωσης νέων παιδαγωγικών θεωριών, ιδεών και αντιλήψεων. Ακόμη, η συζήτηση για τη δημόσια εκπαίδευση ήλθε ως αποτέλεσμα της συνειδητοποίησης πως ήταν ευθύνη και χρέος των μοναρχιών η καθιέρωση της δημόσιας εκπαίδευσης. Το χρέος αυτό αποτυπώνεται σε έργα παιδαγωγών και εντοπίζεται σε διάφορα ιταλικά βασίλεια, όπως τα βασίλεια της Σαβοΐας και των Βουρβόνων. Οι προσπάθειες αυτές οδήγησαν στη θεσμοποίηση της εκπαίδευσης και στη δημιουργία των κατάλληλων θεωρητικών και πολιτικών βάσεων για την ικανοποίηση του αιτήματος για διάχυση της εκπαίδευσης σε ένα μεγαλύτερο φάσμα του πληθυσμού κατά την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης αλλά και κατά την περίοδο της παλινόρθωσης του παλαιού καθεστώτος[167].

Αυτό που μπορούμε να εξάγουμε ως μια γενική παρατήρηση από τη συζήτηση για την εκπαίδευση είναι πως είχε αρχίσει να αναγνωρίζεται πλέον ως ένα δημόσιο αγαθό, που θα μπορούσε να προσφέρει ωφέλεια στο βασίλειο ή στη δημοκρατία. Η χριστιανική αγωγή, ιδιαίτερα των νέων, θεωρούνταν πως ωφελούσε στο ήθος των πολιτών και γι' αυτό ήταν αναγκαίο να εδραιώνεται σε πιο στέρεα και συστηματική βάση. Έμφαση άρχισε να δίδεται στη γνωσιακή διαδικασία που, μέσω της εμπειρικής εκπαίδευσης και της μελέτης ποικίλων τομέων της επιστήμης, θα μπορούσε να φανεί χρήσιμη στη μελλοντική επαγγελματική εξέλιξη των νέων. Η περισσότερο τεχνικό-επιστημονική εκπαίδευση αφορούσε κυρίως στους νέους άνδρες, όμως έπρεπε να επιδιώκεται και η απόκτηση των κατάλληλων εφοδίων και από τις νέες γυναίκες, ώστε και αυτές να διοικούν εποικοδομητικά τον οίκο τους ή και να εργάζονται περισσότερο δημιουργικά εντός του οικιακού τους χώρου.

Παράλληλα, σ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα η εξέλιξη της ιατρικής επιστήμης ανέδειξε τη σημασία της παιδικής ηλικίας. Η αναδυόμενη επιστήμη της παιδιατρικής, κατέδειξε την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης για όλους τους νέους, ανεξαρτήτως του φύλου τους. Δινόταν έμφαση στην απόκτηση των κατάλληλων γνώσεων από τους νέους για την επιβίωσή τους κατά την εφηβική και την ενήλικη

[167] Paolo Bianchini, «Popular education – rights and duties», σ. 109-111. Paolo Bianchini, *Educare all' obbedienza. Pedagogia e politica in Piemonte tra Antico Regime e Restaurazione*, Societa Editrice Internazionale, Τορίνο 2008, σ. 13.

περίοδο της ζωής τους. Παρατηρούνται επίσης πραγματείες που αφορούσαν στα παιδιά, τα οποία προέρχονταν από τα υπάλληλα στρώματα των πόλεων και της υπαίθρου, τους μελλοντικούς εργάτες και τους αγρότες, που αναδείκνυαν τη σημασία της εκπαίδευσης και της φυσικής αγωγής, η οποία πλέον είχε αρχίσει να εμφανίζεται ως διακριτός κλάδος της παιδαγωγικής επιστήμης[168].

Τα παραπάνω είναι ορατά στα περισσότερα έργα που αφορούν την εκπαίδευση από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και έπειτα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μελέτη της Carolina De Saxy για την εκπαίδευση των κοριτσιών, που κυκλοφόρησε σε πρώτη έκδοση το έτος 1783 με τίτλο *Στοιχειώδες προκαταρκτικό Δοκίμιο για την εθνική εκπαίδευση των κοριτσιών (Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle)*[169]. Στην πραγματεία της διαχωρίζει την εκπαίδευση, λαμβάνοντας υπόψη της την καταγωγή, την οικονομική κατάσταση, τον τόπο κατοικίας, το κλίμα, κυρίως όμως τη χρησιμότητα και την ωφέλεια που μπορούσε να προκύπτει από την εκπαίδευση στην κοινωνία. Η εκπαίδευση έπρεπε, κατά τη συγγραφέα, να είναι χωρισμένη σε τρία μέρη, στη φυσική αγωγή, στην ηθική και στην εμπειρική διδασκαλία. Πιο συγκεκριμένα, η φυσική αγωγή αφορούσε στην ενδυνάμωση του σώματος, στη διατήρηση και εξασφάλιση μιας καλής σωματικής κατάστασης κάθε νέας κοπέλας. Οι ασκήσεις έπρεπε να είναι προσαρμοσμένες στο κλίμα στο οποίο ζει, καθώς υπήρχαν διαφορετικές ανάγκες λόγω καιρού ή εάν, π.χ., ζούσε στην πόλη ή στην ύπαιθρο[170].

Η ηθική διδασκαλία έπρεπε να έχει ως στόχο τη διαμόρφωση καλού χαρακτήρα μέσω της εμφύσησης ήθους, αρετής και ανθρωπιάς αλλά και της βαθύτερης

---

[168] Χαρακτηριστικό έργο για την εκπαίδευση του *«όχλου»* είναι το έργο του παιδαγωγού Pierdomenico Soresi, *Περί της εκπαίδευσης του όχλου. Πραγματεία του Pierdomenico Soresi, με διαγωνισμό για βραβείο, που προτάθηκε από την Ακαδημία των επιστημών και τεχνών της Μάντουας, το έτος 1774* (*Dell' educazione del minute popolo. Dissertazione di Pierdomenico Soresi concorsa al premio proposto dalla R.D. Accademia di scienze ed arti di Madova. Nell' anno 1774*, Giuseppe Galeazzi, Μιλάνο 1775. Επίσης, για την εκπαίδευση των παιδιών στη φυσική αγωγή μεταφράζεται από τη γαλλική στην ιταλική γλώσσα το έργο του Jacques Ballexserd από τον Giovanni Gravier με τίτλο *Πραγματεία για την φυσική αγωγή των παιδιών. Από τη γέννησή τους έως την εφηβεία*. Το έργο αυτό, που στις 21 Μαΐου 1762 έλαβε το βραβείο της Ολλανδικής Εταιρείας των Επιστημών (*Dissertation sur l' éducation physique des enfans, Depuis leur naissance jusqu' à l' âge de puberté. Ouvrage qui a remporté le Prix le 21 Mai 1762, à la Société Hollandoise des Sciences*, Chez Vallat-La-Chapelle, Παρίσι 1762). Το έργο αυτό μεταφράστηκε στην ιταλική ένα χρόνο αργότερα από τον Giovanni Gravier με τίτλο *Dissertazione sull' educazione fisica de' Fanciulli. Dalla loro nascità alla Pubertà*, Opera, che a' dì 21 Maggio 1762. Riportò il premio della Società Olandese delle Scienze, Del Sig. Ballexserd Cittadino di Giverva, Tradotta dal Franzese, Giovani Gravier, Νάπολη 1763. Πβ. Gleyse Jacques, Gilles Bui-Xuân, Charles Pigeassou, Eric De Léséleuc, «L' éducation physique de Jacques Ballxserd: un discours «moderne»?», *Avante*, 7, 2 (2001), σ. 51-65.

[169] Carlotta Ercolina de Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle*. Diviso in due parti, della contessa donna Carlotta Ercolina de Saxy vidova Visconti. Terza edizione, Fratelli Pirola, Μιλάνο 1789 (3η εκδ.).

[170] Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle*, σ. 39-40.

κατανόησης από τις νέες των νόμων που διέπουν τη φύση των ανθρώπων. Ακόμη, απώτερος σκοπός ήταν, μέσω *«της ηθικής, να κερδίσουν* [οι νέες] *εξυπνάδα, ελευθερία, λογική και αρετή».* Η διδασκαλία των νέων κοριτσιών μέσω της εμπειρικής μεθόδου διδασκαλίας, που η συγγραφέας πρότεινε ως την καταλληλότερη, είχε ως μεθοδολογική βάση την εμπειρία και την παρατήρηση του κόσμου[171]. Εάν μια νέα δηλαδή αντιλαμβανόταν την αρμονία της φύσης, θα αποκτούσε την ικανότητα *«να μάθει το καλό γούστο, να αγαπά το ωραίο* […] *τη θέληση για το προσωπικό εὖ ζῆν και των ομοίων της. Ένα κοινωνικό ένστικτο* […] *απέναντι στους γονείς, στους φίλους αλλά και την αγάπη για την πατρίδα και τον ηγεμόνα»*[172]. Η εμπειρία αναγνωριζόταν ως μια από τις σημαντικότερες παραμέτρους της εκπαιδευτικής διαδικασίας, καθώς, μέσω αυτής, καθίστατο δυνατόν να ενδυναμώνονται οι ικανότητες και τα χαρίσματα, που είχαν εκ φύσεως τα παιδιά[173].

Η διάχυση της εκπαίδευσης σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα είχε αρχίσει να αναγνωρίζεται ως ο συνδετικός κρίκος μεταξύ των ελίτ και των εύρωστων οικονομικά μελών της κοινωνίας. Συγκεκριμένα, κατά τους 17ο και 18ο αιώνες η έννοια της ευγένειας άρχισε να ανανοηματοδοτείται. Οι παραδοσιακές ιδιότητες που όριζαν κάποιον ως ευγενή, όπως η κοινωνική του καταγωγή, ο πλούτος, η στρατιωτική συμμετοχή, παρέμεναν ως τα κριτήρια ευγένειας, όμως δεν αποτελούσαν πλέον τα μόνα, που μπορούσε να καθορίζουν κάποιον ως ευγενή. Η ευγένεια σταδιακά επεκτάθηκε σε ένα μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, του οποίου κύρια χαρακτηριστικά ήταν η οικονομική του δύναμη και το γεγονός πως είχαν λάβει πολύ καλή εκπαίδευση που τους έδινε τη δυνατότητα να θεωρούνται αλλά και να αυτό-καθορίζονται επίσης με βάση την ευγένεια. Η εκπαίδευση και η συναναστροφή με ευρυμαθείς πολίτες και ευγενείς, η καλή συμπεριφορά και οι κόσμιοι τρόποι αποτελούσαν σημαντικά κριτήρια ευγένειας, με την καταγωγή να σταματά έκτοτε να έχει τόσο μεγάλη αξία. Τα σαλόνια, ως χώροι κοινωνικότητας, έπαιζαν επίσης σημαντικό ρόλο στην ιταλική αστική κουλτούρα την περίοδο του Διαφωτισμού και καθίστανται έκτοτε ένας χώρος στον οποίο οι γυναίκες *(Salonnières)* ήταν επιτρεπτό

[171] Saxy, *Saggio,* σ. 39-40.
[172] Saxy, *Saggio,* σ. 41.
[173] Η αξία της εμπειρίας, ως παιδαγωγικού εργαλείου, αναδείχθηκε από φιλοσόφους και παιδαγωγούς όπως ο Λοκ, ο Fleury, ο Ρουσσώ κ.ά., πβ. Gill, *Educational Philosophy in the Enlightenment,* σ. 239-40.

να συμμετέχουν αλλά και να προβάλλουν την κόσμια συμπεριφορά τους όπως και τις ικανότητές τους για μια κόσμια συζήτηση στο πλαίσιο της «μικτής κοινωνικότητας»[174].

Γ.΄ 2. Η αναγκαιότητα της *«μεταρρύθμισης του κόσμου»* και το κυνήγι της *«δημόσιας ευημερίας»*

Κατά τον 17ο αιώνα, και ιδιαίτερα κατά τον 18ο, παρατηρείται μια αλλαγή στον τρόπο που οι άνδρες συγγραφείς εξυμνούσαν τις ευρυμαθείς γυναίκες. Αν και οι γυναίκες αυτές εξακολουθούσαν να υπάγονται στο πλαίσιο μεμονωμένων πόλεων ή περιφερειών της Ιταλίας, ωστόσο οι αναφορές τους γι' αυτές υπερέβαιναν πλέον τα στενά όρια των πόλεων καταγωγής τους. Θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε πως σταδιακά αναδύεται ένας εγκωμιαστικός λόγος, που θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί ως μια μορφή «πατριωτικής» συνείδησης, στο πλαίσιο της πόλης. Οι επιστήμες και οι τέχνες συνδέθηκαν με την έννοια του πατριωτισμού και της ευτυχίας ενός ευρύτερου σώματος ανθρώπων που αποτελούσαν μέλη μιας κοινότητας και τους ένωναν κοινές αξίες. Η *«ευτυχία»* στα τέλη του 18ου αιώνα διαφοροποιείται από την προγενέστερη νοηματοδότησή της και ορίζεται πλέον ως «*δημόσια ευημερία»* (*pubblica felicità)*. Τους προηγούμενους αιώνες, που η επιδίωξη της κοινωνίας για την ευτυχία χαρακτηριζόταν ως «*ανθρώπινη ευτυχία»* (*felicità humana)* και ως *«πολιτική ευτυχία*» *(felicità civile),* δεν ήταν νοηματοδοτημένη ως ένας συλλογικός σκοπός αλλά αποτελούσε περισσότερο έναν αυτοσκοπό, στο πλαίσιο της προσωπικής ωφέλειας. Κατά τον 18ο όμως αιώνα ως στόχος είχε τεθεί η πρόοδος που θα ωστόσο όμως να αποτελεί μια συλλογική προσπάθεια για την επίτευξη της «*δημόσιας ευημερίας».*

Ο στόχος για τη *«δημόσια ευημερία»* διαφοροποιούνταν από άλλες εκφάνσεις της έννοιας της *«ευτυχίας»,* που εκφράστηκαν στην Αγγλία. Η δημόσια και πολιτική *«ευημερία»*, στην Ιταλία σήμαινε το καθήκον του *«καλού μονάρχη»* ή όσων είχαν αναλάβει τη διακυβέρνηση μιας πόλης ή ενός κρατικού μορφώματος προς τους υπηκόους του. Ως έννοια χρησιμοποιήθηκε αρχικά από την Ιούλιο-Κλαυδιανή δυναστεία της Ρώμης και η χρήση της συνεχίστηκε από διάφορες πολιτικές οντότητες

[174] Kale, «Women's Intellectual Agency», στο Curtis-Wendlandt, Gibbard, Green (επιμ.), *Political Ideas of Enlightenment Women,* σ. 125-7. Για τα λογοτεχνικά σαλόνια κατά την περίοδο του Διαφωτισμού στη Γαλλία, πβ. Dena Goodman, «Enlightenment Salons: The Convergence of Female and Philosophic Ambitions», *Eighteenth-Century Studies*, Special Issue: The French Revolution in Culture, 22, 3 (Άνοιξη 1989), σ. 329-350. Για τα λογοτεχνικά σαλόνια και την επιρροή τους στην αστική κοινωνία κατά τον 18ο αιώνα και ιδιαίτερα κατά την περίοδο της Γαλλικής Επανάσταση, πβ. Steven Kale, «Women, Salons and Sociability as Constitutional Problems in the Political Writing of Madame de Staël», *Historical Reflection/Réflexions Historiques*, 32, 2 (Καλοκαίρι 2006), σ. 309-338.

κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο. Η μοναρχία των Αψβούργων χρησιμοποίησε την προπαγάνδα της «*δημόσιας ευημερίας»* με στόχο να αναδείξουν πως οι μονάρχες της ήταν συνεχιστές της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας[175]. Η επιδίωξη της *«δημόσιας ευημερίας»* για τον Muratori, λ.χ., ήταν υποχρέωση όλων των πολιτών αλλά κυρίως των κυβερνώντων. Όπως σημειώνει ο D' Onofrio, η *«ευτυχία-ευημερία»* γίνεται δημόσια, επειδή διαμεσολαβείται από το κράτος ή την πόλη στους υπηκόους[176].

Χαρακτηριστικό γνώρισμα των κειμένων της περιόδου του Διαφωτισμού σχετικά με τη μάθηση και την εκπαίδευση είναι η σύγκριση της Ευρώπης με *«τους άλλους»,* τους λαούς των Νέων Χωρών, και η ανάδειξη των παραγόντων εκείνων, που διαφοροποιούσαν και καθιστούσαν ανώτερους τους Ευρωπαίους[177]. Χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της σύγκρισης μεταξύ του «ευρωπαϊκού *εμείς*» και του «έξω-ευρωπαϊκού *εκείνοι*» είναι η χρήση διαφόρων παραδειγμάτων στο έργο του Bandiera. Ο συγγραφέας αναδείκνυε τη συμπεριφορά των ανδρών προς τις γυναίκες εντός του ευρωπαϊκού χώρου, σε σύγκριση με τους ανατολικούς λαούς, ως έναν παράγοντα πολιτισμικής και κοινωνικής ανωτερότητας, όπως και μιας επιτυχημένης πατριαρχικής επιβολής έναντι των γυναικών. Αναφέρει πως *«οι Ιταλοί και άλλα έθνη πιο πολιτισμένα στο πνεύμα, όπως οι Γερμανοί, οι Γάλλοι και οι Άγγλοι, έχουν το έθιμο να κρατούν τις γυναίκες σε νηφαλιότητα και σε σύνεση και ορισμένες φορές συνοδεύουν τις συζύγους τους στις δημόσιες εξόδους, όπως στην Εκκλησία, στους δρόμους και στα δημόσια θεάματα, προσφέροντας σ' αυτές στοργή και ευλάβεια»*[178]. Οι Ευρωπαίοι γνώριζαν δηλαδή πώς να «συγκρατούν και να προστατεύουν» την τιμή των συζύγων τους στο πλαίσιο της κοσμιότητας και της ευγένειας, χωρίς να προβαίνουν σε αποτρόπαιες και σκληρές πράξεις.

---

[175] Federico D'Onofrio, «On the Concept of 'felicitàs publica' in eighteenth-century political economy», *Journal of the History of Economic Thought*, 37, 9 (Σεπτέμβριος 2015), σ. 451-2.

[176] D'Onofrio, «On the Concept of 'felicitàs publica'», σ. 454-5. Πβ. επίσης το Β΄ κεφάλαιο του έργου του Muratori, *Della pubblica felicità, oggetto de' buoni principi, Trattato di Lodovico Antonio Muratori* (Lucca 1749), με τίτλο «Che appunto il mestiere de' buoni Principi ha da essere quello di proccurar la pubblica felicità», σ. 11-23.

[177] Charles W. J. Withers, *Placing the Enlightenment. Thinking Geographically about the Age of Reason*, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2007, σ. 7-8. Πρέπει να παρατηρηθεί όμως πως υπήρξε και το αντίστροφο, δηλαδή η εξύμνηση του *«καλού άγριου»* (*bon sauvage*), που εντοπίζεται στο έργο του Ρουσσώ που παρατηρούσε πως οι πιο *«πρωτόγονοι πολιτισμοί»* ήταν πιο αυθεντικοί, λόγω της επαφής τους με τη φύση, πβ. Ταμπάκη, *Ιστορία και θεωρία της μετάφρασης*, σ. 49-50.

[178] Bandiera, *Trattato degli studi delle donne*, Parte I, σ. 8-13. Ο Μοντεσκιέ υποστήριζε πως τα εθνικά χαρακτηριστικά κάθε λαού εξαρτώνται από τις κυβερνήσεις και από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, καθώς οι συμπεριφορές που προέβαλαν μεταδίδονταν σ' όλη την κοινωνία, διαμορφώνοντας μια εθνική κοινωνική συμπεριφορά και νοοτροπία, πβ. Steven Kale, «Women, Salons and Sociability as Constitutional Problems in the Political Writing of Madame de Staël», *Historical Reflection/Réflexions Historiques*, 32, 2 (Καλοκαίρι 2006), σ. 313-4.

Κατά τον 18ο αιώνα στα έργα πολλών διανοητών εκφράζεται *«ο ηγεμονικός πολιτισμός»* της Ευρώπης έναντι των άλλων μη ευρωπαϊκών λαών, με τον τρόπο ζωής της Ανατολής να αποτελεί το κατεξοχήν παράγοντα διαφοροποίησης από τον δυτικό τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς. Στο πλαίσιο του οριενταλισμού, η Ανατολή συχνά προσεγγιζόταν και παρουσιαζόταν ως στατική, όπου οι καθιερωμένες πρακτικές των λαών που την συναπάρτιζαν δεν υπόκεινται σε καμία αλλαγή. Από την άλλη πλευρά η Ευρώπη παρουσιάζεται ως δυναμική, που οι πρακτικές των λαών τους αλλάζουν και μεταβάλλονται, σημειώνοντας πρόοδο κατά τη διάρκεια του χρόνου[179]. Ο Μοντεσκιέ, όπως και άλλοι σύγχρονοι του φιλόσοφοι, συνέδεε τον δεσποτισμό της Ανατολής με την υποταγή των γυναικών. Το δεσποτικό πολιτικό σύστημα της Ανατολής καθρεπτιζόταν και στο εσωτερικό της οικογένειας. Συγκεκριμένα, όπως οι υπήκοοι όφειλαν να υποτάσσονται στη δεσποτική διακυβέρνηση και οι γυναίκες έπρεπε να πειθαρχούν απόλυτα στο σύζυγό τους, ακόμη και εάν αυτός τούς συμπεριφερόταν σαν να ήταν σκλάβες. Το ζεστό κλίμα της Ασίας σε αντίθεση με το εύκρατο της Ευρώπης, επηρέαζε τους ανθρώπους της Ανατολής, κάνοντάς τους επιδεκτικούς στην υποταγή και στην ακόλαστη σεξουαλική συμπεριφορά, ενώ οι κλιματικές συνθήκες της Ευρώπης τους έκανε να ακολουθούν ένα διαμετρικά αντίθετο τρόπο ζωής. Όμως ο δυτικός οριενταλισμός κατέκρινε σε μεγαλύτερο βαθμό τον ισλαμικό κόσμο, ενώ η Κίνα θαυμαζόταν για το σύστημα διακυβέρνησής της, που στηριζόταν στο νόμο της φύσης[180]. Οι ευρωπαίοι διαφωτιστές είχαν μελετήσει ιδιαίτερα τον κινεζικό πολιτισμό και τη φιλοσοφία του Κομφούκιου. Η Κίνα όμως κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα δεν αντιμετωπιζόταν μόνο ως ένα ουτοπικό μέρος αλλά και ως ένα σύστημα διοίκησης δεσποτικό, που δεν άφηνε περιθώρια ελευθερίας στους ανθρώπους. Μέσω της εξέτασης και της σύγκρισης της Ευρώπης με τους άλλους πολιτισμούς εξυφάνθηκε παράλληλα και η δυτική-ευρωπαϊκή ταυτότητα ανωτερότητας, στην οποία κυριαρχούσε η ελευθερία, συγκριτικά με τη δεσποτική Ανατολή[181].

Ο Bandiera στον 18ο αιώνα συγκρίνει τη συμπεριφορά αυτών των ευρωπαϊκών λαών με τους Κινέζους, που στην προσπάθειά τους να *«εκπαιδεύσουν»* τις νέες, *«τούς δένουν τα πόδια, ώστε να μην μπορούν να βγουν από το σπίτι να δουν ή να φιλήσουν*

[179] Edward D. Said, *Οριενταλισμός*, Φώτης Τερζάκης (μτφρ.), Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ. 18, 92. Πβ. επίσης, Raymond Schwab, *La Renaissance orientale*, Payot, Παρίσι 1950.
[180] Michael Curtis, *Orientalism and Islam. Thinkers on Muslim Government in the Middle East and India*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2009, σ. 84-8.
[181] Michael A. Peters, «The Enlightenment and its critics», *Educational Philosophy and Theory*, 51, 9 (2018), σ. 888.

κάποιον». Η διάκριση μεταξύ της ευρωπαϊκής πολιτισμικής υπεροχής συγκριτικά με τη «βαρβαρότητα» των άλλων λαών που αυτός εντοπίζει, συνεχίζεται με την αναφορά του σε αφρικανικούς λαούς και σε άλλους λαούς της Ανατολής. Κατακρίνεται η διαρκής παραμονή των γυναικών μόνο στον οικιακό χώρο και η πλήρης υποταγή τους στους άνδρες[182]. Ένας άλλος θεωρητικός της εκπαίδευσης, με καταγωγή από το Μιλάνο, ο Pierdomenico Soresi, χαρακτήριζε τις γυναίκες, που αποκλείονταν από την εκπαίδευση ως *«σκλάβες της Ανατολής»,* συνδέοντας με αυτόν τον τρόπο την πρακτική των Ιταλών να μην επιτρέπουν τη μόρφωση στις γυναίκες τους με τις πρακτικές των ανατολικών λαών[183]. Στο πλαίσιο ανάδυσης της ευρωπαϊκής ταυτότητας ως κυρίαρχης πρέπει να παρατηρηθεί πως η γυναικεία αξία προσδιορίζονταν από τους άνδρες ιταλούς διανοητές σύμφωνα με την καταγωγή τους, ενώ το γεγονός πως ήταν γυναίκες υποβιβαζόταν απ' αυτούς σε μια επιμέρους κατηγορία[184].

Η σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές πόλεις, χώρες ή περιοχές είναι κάτι που συναντούμε επίσης συχνά στα έργα των παιδαγωγών του 18ου αιώνα. Πολλοί παιδαγωγοί και θεωρητικοί της εκπαίδευσης παρατηρούσαν πως στην Ιταλία δεν είχε δοθεί η αρμόζουσα σημασία στη μόρφωση και στην εκπαίδευση των γυναικών. Διατύπωναν την άποψη πως, μέσω της *«μεταρρύθμισης»* (*riforma)* της εκπαίδευσης των γυναικών, θα επερχόταν η βελτίωση της κοινωνίας και των ηθών συνολικά των ανθρώπων της Ιταλίας, και πιο συγκεκριμένα η «*μεταρρύθμιση του κόσμου»* (*riforma del mondo*). Κατά τον Soresi, απώτερος στόχος της εκπαίδευσης των γυναικών αναγνωρίζονταν η *«δημόσια ωφέλεια»* (*utilità pubblica*) όπως και το *«καθολικό καλό»* (*bene universale*)[185]. Ο αποκλεισμός και «*η παραμέληση της εκπαίδευσης των γυναικών σε σύγκριση με άλλα μέρη»* αποτελούσε άλλωστε την αιτία που η Ιταλία δεν ήταν τόσο προηγμένη πνευματικά και οικονομικά συγκριτικά με άλλες πόλεις ή κράτη της Ευρώπης. Κατά τους ιταλούς διαφωτιστές, η Ιταλία *«είχε ωφεληθεί λιγότερο από τα φώτα»* συγκριτικά με άλλες περιοχές της Ευρώπης, όπως για παράδειγμα τους *«oltramontani»*, δηλαδή τους Ευρωπαίους που κατοικούσαν πέραν των Άλπεων. Ένας από τους λόγους δηλαδή, που οι Ιταλοί υστερούσαν στις επιστήμες και στις τέχνες, ήταν εξαιτίας της μη καλλιέργειας των γυναικών μέσω της εκπαίδευσης[186].

---

[182] Bandiera, *Trattato degli studi delle donne*, Parte I, σ. 8-13.
[183] Soresi, *Saggio sopra la necessità,* σ. 25.
[184] Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο*, σ. 398-9.
[185] Soresi, *Saggio sopra la necessità,* σ. 106-7.
[186] Rapetti, «Prefazione dell' editore», στο Soresi, *Saggio sopra la necessità*, σ. 6-7. Σ' αυτό συμφωνεί και ο συγγραφέας, πβ. Soresi, *Saggio sopra la necessità*, σ. 40.

Παρατηρείται επίσης πως πολλοί από τους διαφωτιστές συνέδεαν την πρόοδο με τη μόρφωση σε ένα γενικότερο πλαίσιο αλλά και ειδικότερα με την εκπαίδευση και των γυναικών, η οποία και συνιστούσε ένα κριτήριο που καθόριζε εάν μια κοινωνία προόδευε ή παρέμενε στάσιμη και αδρανής μπροστά στην *«Επιστημονική Επανάσταση»,* που συντελέστηκε κατά την διάρκεια του 18ου αιώνα. Πρέπει όμως να ληφθεί υπόψη πως οι περισσότεροι στοχαστές, που υποστήριζαν το δόγμα της κοινωνικής ισότητας μεταξύ των φύλων κατά την περίοδο του Διαφωτισμού, εστίαζαν στην έννοια της *«μεταρρύθμισης»*, που απαιτούνταν κυρίως για την επέκταση της εκπαίδευσης σε έναν μεγαλύτερο αριθμό γυναικών και αναφερόταν λιγότερο στην ανάγκη βελτίωσης της εκπαίδευσης των ανδρών. Η συζήτηση προσανατολιζόταν στο πώς οι γυναίκες θα κατόρθωναν να αποκτήσουν γνώσεις και δεξιότητες, που άλλοτε μόνον οι άνδρες μπορούσαν να αποκτούν, ώστε να επέλθει πρόοδος στην κοινωνία[187].

Αυτό που κυριαρχούσε στη συζήτηση για την εκπαίδευση κατά την περίοδο του Διαφωτισμού ήταν κυρίως η συνειδητοποίηση από τους θεωρητικούς της εκπαίδευσης της ανάγκης για μεταρρύθμιση. Η αναγκαιότητα της *«μεταρρύθμισης»* (*riforma*), ενώ ενσωματώνεται στο λόγο των διανοητών της Γαλλίας και της Ιταλίας, δεν κατορθώνει να αποτυπώσει κάποια ουσιώδη αλλαγή στις κατεστημένες μορφές εκπαίδευσης. Οι θεωρητικοί της εκπαίδευσης απλά αναδείκνυαν τα ζητήματα με βάση τα οποία χρειαζόταν να γίνει *«μεταρρύθμιση»* χωρίς να δίνουν κάποια ολοκληρωμένη πρόταση για να υλοποιηθούν οι προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο εκδότης του έργου του παιδαγωγού Soresi, *Saggio sopra la necessità, e la facilità di ammaestrare le fanciulle, «ο συγγραφέας θα δείξει την ανάγκη μεταρρύθμισης, αφήνοντας όμως σε άλλους την φροντίδα να εξεύρουν πώς αυτή θα εφαρμοστεί»*[188].

Οι ευρωπαίοι παιδαγωγοί που υποστήριζαν την αναγκαιότητα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, ασκούσαν κριτική στη στείρα μέθοδο των Ιησουιτών, καθώς θεωρούσαν πως αυτή δεν μπορούσε να εξυπηρετήσει τις ανάγκες των νέων με βάση τις νέες κοινωνικές συνθήκες και τις απαιτήσεις της ζωής. Παράλληλα, η καταδίκη των αυστηρών κανόνων στα σχολεία των Ιησουιτών, που καταπίεζαν τους νέους και ποδηγετούσαν τις ικανότητές τους, όπως και η υπερβολική έμφαση που δινόταν στη λατινική γλώσσα, θεωρούνταν πως δεν επέτρεπε στους τελευταίους να αναπτύξουν ούτε τις γνώσεις αλλά ούτε και το χαρακτήρα τους, με στόχο δηλαδή να

[187] Londa Schiebinger, *The Mind Has no Sex? Women in the Origins of Modern Science*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, Λονδίνο 1989, σ. 230-1.
[188] Rapetti, «Prefazione dell' editore», στο Soresi, *Saggio sopra la necessità*, σ. 9.

γίνουν άξιοι μελλοντικοί πολίτες. Η κριτική αυτή ασκήθηκε σε μεγάλο βαθμό στη Γαλλία από διανοητές όπως ο Helvètius και ο Μοντεσκιέ, ενώ παρόμοιες απόψεις εκφράστηκαν και στην Ιταλία από παιδαγωγούς, που πίστευαν πως τα σχολεία των Ιησουιτών είχαν αρνητικό αντίκτυπο στην ιταλική κοινωνία και καταδίκαζαν τους νέους στην αμάθεια[189]. Στη Γαλλία το επιστέγασμα της κριτικής που ασκήθηκε στο *curriculum* των σχολείων των Ιησουιτών, ήταν το κλείσιμο των Κολεγίων το 1761. Η αμφισβήτηση της αναγκαιότητας της διδασκαλίας της λατινικής γλώσσας και στα δύο φύλα ήταν δείγμα πως πολλοί παιδαγωγοί του 18ου αιώνα συμφωνούσαν πως ήταν αναγκαία η εξομοίωση του προγράμματος σπουδών των αγοριών και των κοριτσιών που θα οδηγούσε σε μια κοινή μέθοδο διδασκαλίας και εκπαίδευσης των παιδιών[190].

Είναι χαρακτηριστικό ακόμη πως πολλοί παιδαγωγοί απέρριπταν τη διδασκαλία των λατινικών από τους μαθητές και ενθάρρυναν την καλύτερη εκμάθηση των μητρικών γλωσσών ή και άλλων ευρωπαϊκών γλωσσών, καθώς θεωρούσαν πως αυτές θα μπορούσαν να είναι περισσότερο χρήσιμες μελλοντικά τόσο στα αγόρια όσο και στα κορίτσια. Η εντατική διδασκαλία των λατινικών στα αγόρια εκλαμβανόταν από ορισμένους θεωρητικούς της εκπαίδευσης ως μια πράξη *«βαρβαρότητας»* προς τα παιδιά[191]. Θεωρούνταν άλλωστε λανθασμένη εκπαιδευτική πρακτική όπως και *«εκκεντρικότητα»* οι άνδρες και οι γυναίκες, που προέρχονταν από ευγενείς οικογένειες *(di qualità),* να μην γνωρίζουν καλά την ιταλική γλώσσα αλλά να διδάσκονται επισταμένως τη λατινική, κάτι όμως που αναγνωριζόταν «*ως λάθος του συστήματος των σχολείων και των διδασκάλων»*[192]. Η εκμάθηση της σωστής ορθογραφίας όπως και της καλλιγραφίας θεωρούνταν υψίστης σημασίας για την εκπαιδευτική διαδικασία, ενώ υποδεικνύονταν έργα όπως του Gianfrancesco Fortunio με τίτλο *Κανόνες γραμματικής της δημώδους γλώσσας* (*Regole grammaticali della volgar Lingua,* Μιλάνο, 1516 και 1517) και του Jacopo Facciolati με τίτλο *Ορθογραφία για χρήση του Σεμιναρίου της Πάδοβας* (*Ortografia per uso del Seminario di Padova,* 1739*),* τα οποία αναγνωρίζονταν ως τα εργαλεία, που έπρεπε να χρησιμοποιούνται στα σχολεία για την καλύτερη χρήση και τη γνώση των κανόνων της γραμματικής και της ορθογραφίας[193].

---

[189] Gill, *Educational Philosophy in the Enlightenment*, σ. 235-6.
[190] Goodman, «L' Ortografe des Dames» στο Knott και Taylor, *Women, Gender and Enlightenment,* σ. 199.
[191] Soresi, *Saggio*, σ. 102. Natasha Gill, *Educational Philosophy in the French Enlightenment. From Nature to Second Nature,* Ashgate, Surrey 2010, σ. 257-8.
[192] Carli, *Nuovo metodo per le Scuole Pubbliche*, σ. 55-6.
[193] Carli, *Nuovo metodo per le Scuole Pubbliche*, σ. 56. Jacopo Facciolati, *Ortografia per uso del Seminario di Padova,* Gio. Manfrè, Πάδοβα 1739. Pierdomenico Soresi, *I rudimenti della lingua Italiana,* Regio-Ducal Corte, Μιλάνο 1756.

Η τομή που επέρχεται την περίοδο αυτήν ήταν η απόρριψη της μοναστικής εκπαίδευσης. Τα μοναστήρια, με δασκάλες και παιδαγωγούς τις μοναχές, παύουν να θεωρούνται ως η καταλληλότερη επιλογή για την εκπαίδευση μιας νέας, καθώς οι μοναχές δεν θεωρούνται πλέον πως μπορούσαν να διδάξουν επαρκώς μια νέα και να την εξοπλίσουν με τα απαραίτητα εφόδια για τα επόμενα στάδια της ζωής της. Αυτό αποδιδόταν στη μεγάλη έμφαση, που δινόταν στους αυστηρούς κανόνες του μοναστικού βίου αλλά και στο γεγονός πως οι μοναχές είχαν διάφορες ασχολίες και θρησκευτικές υποχρεώσεις εντός των μονών, που τους στερούσαν τον απαραίτητο χρόνο, ώστε να αφοσιωθούν στην εκπαίδευση των νέων κοριτσιών. Τα παραπάνω, όπως σημειώνονταν από τους επικριτές της μοναστικής εκπαίδευσης, είχαν συνέπεια να μη δίνεται τελικά έμφαση στις σπουδές της νέας αλλά μόνον στην ηθική και στη χριστιανική της διάπλαση. Παράλληλα όμως, αυτό που παρουσιάζεται ως κίνδυνος και αποτέλεσμα των στερήσεων και της αυστηρότητας εντός του μοναστικού βίου ήταν πως ένας τόσο σκληρός τρόπος ζωής θα μπορούσε τελικά να έχει αρνητικές επιπτώσεις στον χαρακτήρα των νεανίδων. Μόλις δηλαδή οι νέες ολοκλήρωναν τις σπουδές τους στις μονές και βίωναν την ελευθερία του κοσμικού βίου, υπήρχε η πιθανότητα να επιλέξουν έναν ακόλαστο βίο, που θα διακρινόταν από ελευθεριότητα. Επίσης, ο εγκλεισμός στο μοναστήρι θα είχε ως αποτέλεσμα την απουσία των κατάλληλων εμπειριών και επομένως θα ήταν πολύ δύσκολο για τη νέα να αντιμετωπίσει μελλοντικά τα προβλήματα της ζωής. Όταν παντρευόταν, π.χ., δε θα είχε μάθει τις απαραίτητες αρχές, που αφορούσαν στη διοίκηση και στην οικονομία του νοικοκυριού[194].

Στο πλαίσιο του αντικληρικαλισμού της περιόδου, έντονη κριτική σε κειμενικό αλλά και δικαστικό επίπεδο, δέχθηκαν οι ηγούμενες μοναχές στη Γαλλία, όπως προκύπτει από την έρευνα της Mita Choudhury. Η επίθεση που δέχθηκαν το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα υπάγεται επίσης στο πλαίσιο της αμφισβήτησης της αριστοκρατίας. Το μοναστήρι αναγνωριζόταν ως ο *«θύλακας»* της αριστοκρατίας, ο χώρος στον οποίο οι ευγενείς τοποθετούσαν τις θυγατέρες τους, ενώ οι ηγούμενες, που προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και ήταν επιφορτισμένες με τη διοίκηση των μοναστηριών, αντιμετωπίζονταν ως αφύσικες φιγούρες εξουσίας, λόγω του φύλου τους αλλά και της καταγωγής τους. Οι ηγούμενες θεωρούνταν πως, μέσω

[194] Soderini, *Massime per l' educazione dei nobili,* σ. 131-4. Ulrich L. Lehner, *The Catholic Enlightenment. The Forgotten History of a Global Movement*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2016, σ. 101-2.

της διοίκησής τους, μετέφεραν την ανηθικότητα του αριστοκρατικού τρόπου ζωής εντός του *«ιερού χώρου»* ενώ η αρνητική πρόσληψή τους ενδυναμώνονταν από το γεγονός πως, παρότι γυναίκες, ήταν φορείς ανδρικής εξουσίας[195].

Η άποψη πως το μοναστήρι δεν αποτελούσε το καταλληλότερο μέρος για την εκπαίδευση των κοριτσιών, είχε αφετηρία της τη γαλλική παιδαγωγική και φιλοσοφική σκέψη της περιόδου του Διαφωτισμού. Η αντίληψη αυτή εκφράστηκε ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα, αλλά διαδόθηκε ακόμη περισσότερο στα τέλη αυτού του αιώνα, μετά τη Γαλλική Επανάσταση και στα πρώτα χρόνια της κυριαρχίας των δημοκρατικών Γάλλων. Σχετικές απόψεις ενάντια στη μοναστική εκπαίδευση και στη στήριξη της εκπαίδευσης σε οργανωμένα εκπαιδευτικά ιδρύματα ειδικά για κορίτσια, εξέθεσαν η Carolina Carlotta de Saxy στην Ιταλία αλλά και η αγγλο-ιταλίδα Maria Luisa Caterina Cecilia Cosway Hadfield (1760-1838), η οποία ίδρυσε σχολείο για κορίτσια στο Παρίσι το 1803 το οποίο και διεύθυνε μέχρι το 1809, αλλά και αργότερα στο Lodi της Ιταλίας όπου είχε αναλάβει την διεύθυνσή του σχολείου που είχε ιδρύσει μέχρι το θάνατό της το 1838[196].

Η περίοδος του *«πεφωτισμένου Καθολικισμού»* χαρακτηρίζεται από μια ανασκόπηση των καθολικών μεταρρυθμίσεων του 16ου αιώνα, που επιχειρούν ιερείς και φιλόσοφοι του 18ου αιώνα όπως, π.χ., ο Antonio Ludovico Muratori. Σε έργα του όπως το *Περί της φρόνιμης λατρευτικής πρακτικής των χριστιανών* (*Della regolata divozion de' cristiani) αυτός* πρότεινε τον επαναπροσδιορισμό των λατρευτικών πρακτικών των Καθολικών, την ανάγνωση της Βίβλου στη δημώδη ιταλική όπως και την αποκλειστική ενασχόληση των θρησκευτικών ταγμάτων με την εκπαίδευση[197]. Οι διαφωτιστές επικεντρώθηκαν στη ανάγκη του να επέλθει *«μεταρρύθμιση»* στην Ιταλία. Χαρακτηριστικό είναι το έργο του Carlantonio Pilati *Περί της μεταρρύθμισης της Ιταλίας, ή περί των μέσων για την αναμόρφωση των κακών ηθών και των πιο ολέθριων νόμων της Ιταλίας (Di una riforma d'Italia, ossia dei mezzi di riformare i più cattivi*

[195] Mita Cloudhury, «Women, Gender, and the Image of the Eighteenth-Century Aristocracy», στο Jay M. Smith (επιμ.), *The French Nobility in the Eighteenth Century. Reassessments and New Approaches*, The Pennsylvania State University Press, Πενσυλβάνια 2006, σ. 168-172.
[196] Elena Brambilla, *Sociabilità e relazioni femminili nell' Europa moderna. Temi e saggi*, Letizia Arcangeli και Stefano Levati (επιμ.), FrancoAngeli, Μιλάνο 2013, σ. 177-8.
[197] Derek Beales, «Religion and culture», στο T.C.W. Blanning (επιμ.), *The Eighteenth Century Europe 1688-1815*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, σ. 158. Antonio Ludovico Muratori, *Della regolata divozion de' cristiani,* Giambatista Albrizzi, Βενετία 1747.

costumi e le più perniciose leggi d' Italia), έργο που εκδόθηκε το 1769, όμως με ψευδή ημερομηνία έκδοσης το 1770[198].

Επικρατούσε γενικότερα η άποψη ότι έπρεπε να υπάρξει μια συνολική αναμόρφωση της Εκκλησίας, να περιοριστεί η δύναμη και η ανεξαρτησία των μοναστικών ταγμάτων ώστε να ενδυναμωθεί κατ' αυτόν τον τρόπο το κράτος έναντι της Εκκλησίας[199]. Κατά τον Pilati, όπως αναφέρει στο έργο του, υπήρχε μεγάλη αναγκαιότητα καταρχήν επιμόρφωσης του κλήρου όπως και της εκπαίδευσης στρωμάτων του πληθυσμού που δεν λάμβαναν στο σύνολό τους εκπαίδευση, όπως οι γυναίκες. Επίσης, υποστήριξε τη μεταρρύθμιση γενικά όλου του εκπαιδευτικού συστήματος, δηλαδή της πρωτοβάθμιας, της δευτεροβάθμιας και της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Ο Pilati πρότεινε τα ιταλικά εκπαιδευτικά ιδρύματα να ακολουθήσουν ως πρότυπο το γερμανικό σύστημα εκπαίδευσης[200]. Όπως έχει παρατηρηθεί, ο Διαφωτισμός αποτέλεσε ένα ταυτόχρονα υπερεθνικό αλλά και συνάμα πατριωτικό κίνημα. Χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια υιοθέτησης και οικειοποίησης ιδεών και πρακτικών από την μια ευρωπαϊκή χώρα προς την άλλη, με στόχο την μεταρρύθμιση και την βελτίωση των κρατών, των δημοκρατιών ή των μοναρχιών, που προτείνονταν οι μεταρρυθμίσεις[201].

Κατά τον 18ο αιώνα ήλθε επίσης στο προσκήνιο της συζήτησης η έλλειψη πρόνοιας για την εκπαίδευση των υπάλληλων στρωμάτων και της αναγκαιότητας διάδοσής της σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, συμπεριλαμβανομένων και των γυναικών. Τα αντικείμενα διδασκαλίας διαχωρίζονταν βάσει της χρησιμότητας, που αυτά θα είχαν στις γυναίκες κατά τη διάρκεια του βίου τους και σύμφωνα με τις απαιτήσεις της καταγωγής τους[202]. Πέραν της προσωπικής και της οικογενειακής ωφέλειας που μπορούσε να προκύψει από την εκπαίδευση των γυναικών παρατηρείται

---

[198] Stefano Ferrari, Gian Paolo Romagnani (επιμ.), *Carlantonio Pilati. Un intelletuale trentino nell' Europa dei lumi*, Università degli studi di Verona, FrancoAngeli, Μιλάνο 2005, σ. 23-4. Carlantonio Pilati, *Di una riforma d'Italia, ossia dei mezzi di riformare i più cattivi costumi e le più perniciose leggi d' Italia*, Edizione seconda acresciuta di altrettanto, Villafranca 1770. Το έργο μεταφράστηκε ήδη από το 1769 στη γαλλική γλώσσα με τον τίτλο *L' Italie réformée, ou nouveau plan de gouvernemnet pour l' Italie, dévelopè*, Albretini, Rimini 1769.

[199] John Pollard, *Catholicism in Modern Italy. Religion, Society and Politics since 1861*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2008, σ. 6-8.

[200] Stefano Ferrari, Gian Paolo Romagnani (επιμ.), *Carlantonio Pilati. Un intelletuale trentino nell' Europa dei lumi*, Università degli studi di Verona, FrancoAngeli, Μιλάνο 2005, σ. 24-5. Carlantonio Pilati, *Di una riforma d'Italia, ossia dei mezzi di riformare i più cattivi costumi e le più perniciose leggi d'Italia*, Edizione seconda acresciuta di altrettanto, Villafranca 1770, σ. 598-617.

[201] John Robertson, «Enlightenment, Reform, and Monarchy in Italy», στο Gabriel Paquette (επιμ.), *Enlightened Reform in Southern Europe and its Atlantic Colonies c. 1750-1830*, Ashgate, Surrey 2009, σ. 23-4.

[202] Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle*, σ. 76.

πως οι παιδαγωγοί, φιλόσοφοι και στοχαστές του 18ου αιώνα έθεταν και την παράμετρο του *«κοινού καλού»*, ως αποτέλεσμα της μόρφωσης των γυναικών. Οι γυναίκες επιβαλλόταν να μορφώνονται, διότι πέραν της διασφάλισης της οικογενειακής τους τιμής, όταν μελλοντικά θα παντρεύονταν, θα μπορούσαν να προσφέρουν την κατάλληλη ηθικό-χριστιανική διδασκαλία στα παιδιά τους, καθιστώντας τα άξια για την κοινωνία. Η διδασκαλία τους θα είχε ως εκ τούτου το αποτέλεσμα να επεκταθεί η *«ευημερία»* ευρύτερα στην κοινωνία[203].

Κατά τη διάρκεια του 17ου και του 18ου αιώνα η άποψη πως, εξαιτίας των νόμων της φύσης, ο άνδρας είναι ανώτερος από τη γυναίκα, έχει αρχίσει να αμφισβητείται και το φύλο και η εκπαίδευση των ανδρών και των γυναικών συστηματοποιούνται στη σκέψη των συγχρόνων, μέσω της πολιτικής θεωρίας. Η αμφισβήτηση του *«φυσικού δικαίου»*, που όριζε πως ο ισχυρότερος έπρεπε να επικρατεί του ασθενέστερου, οδήγησε στην επαναδιαπραγμάτευση των ρόλων ισχύος μεταξύ των φύλων. Στη μετάβαση από τη φύση, στη σημασία που είχε η καλλιέργεια του ανθρώπου για την πραγμάτωσή του και την ταυτότητά του, συνέβαλε σημαντικά η ανάπτυξη και η διάχυση της *Νέας Επιστήμης* κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα[204].

Η εκπαίδευση δηλαδή συνδεόταν με τη «δυνάμει» ωφέλεια, που θα προσέφεραν οι γυναίκες ως μητέρες στην ανατροφή και στην εκπαίδευση των παιδιών τους και κυρίως στη διαμόρφωση των αγοριών τους ως μελλοντικών πολιτών, ιδιαίτερα εάν ανήκαν στις ελίτ[205]. Ουσιαστικά η εκπαίδευση και το καθήκον της μητέρας αποσυνδεόταν σταδιακά από τη θρησκευτική κουλτούρα και από την ανάγκη εμφύσησης σ' αυτήν του καθολικού δόγματος. Η σημασία της μητρότητας για την ανάδειξη μελλοντικών χρηστών πολιτών, διαδόθηκε ιδιαίτερα ως ιδέα κατά την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης και της κατάκτησης της Ιταλίας από τους δημοκρατικούς και μετέπειτα τους αυτοκρατορικούς Γάλλους στην Ιταλία και

---

[203] Κατά τους 16ο και 17ο αιώνες ο κανονιστικός παιδαγωγικός λόγος για τη γυναικεία εκπαίδευση αναφερόταν κυρίως στην εκπαίδευση που έπρεπε να λαμβάνουν οι γυναίκες που ανήκαν στις ελίτ, ενώ γίνονταν διακρίσεις εντός της κατηγορίας αυτής και μεταξύ των γυναικών σύμφωνα με την οικογενειακή τους κατάσταση, δηλαδή εάν ήταν παρθένες, παντρεμένες ή χήρες. Δεν γίνονταν αναφορές στην εκπαίδευση που έπρεπε να λάβουν τα υπάλληλα στρώματα, ενώ η αναφορά στα κοινωνικά στρώματα εμφανίζεται κατά τον 18ο αιώνα στις πραγματείες για την εκπαίδευση με περισσότερο συστηματικό τρόπο.

[204] Sipe Stuurman, «The Deconstruction of Gender: Seventeenth-Century Feminism and Modern Equality», στο Knott και Taylor, *Women, Gender and the Enlightenment*, σ. 371. Lorraine Daston, «The Nature of Nature in Early Modern Europe», *Configurations*, 6, 2 (Άνοιξη 1998), σ. 152-5.

[205] Πβ. την περίπτωση του καθήκοντος για την εκπαίδευση του υιού της χήρας Giovan Giorgio Trissino, *Epistola del Trissino de la vita, che dee tenere una Donna vedova, A l' illustre signora Madonna Margarita Pia Sanseverina*, Lodovico Vicentino, Ρώμη 1524.

αποτελούσε το επιστέγασμα της επιτακτικής παραμονής των γυναικών στην ιδιωτική σφαίρα.

Ο Διαφωτισμός συνέβαλε στην ανάδειξη του ζητήματος της στέρησης της εκπαίδευσης ως φαινομένου «*αδικίας»* και «*λάθους»*, που είχε αρνητικές επιπτώσεις όχι μόνο στις γυναίκες αλλά και στους άνδρες. Η εκπαίδευση δηλαδή θεωρήθηκε ως απαραίτητη καταρχήν για το καλό των ανδρών, καθώς οι απαίδευτες γυναίκες μπορούσαν να καταστούν «*μια θανάσιμη απειλή για την νεολαία μας»*, όπως παρατηρεί στο σημείωμά του έργου του Pierdomenico Soresi, ο εκδότης του Andrea Rapetti. Η εκπαίδευση των γυναικών για τον Rapetti χαρακτηριζόταν ως μια επιτακτική ανάγκη, ο οποίες σημείωνε χαρακτηριστικά πως αποκλειόταν από τη γνώση το κομμάτι *«του λαού που αποτελεί και το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας και το πιο σημαντικό»*. Για τον Rapetti μόνο οι γυναίκες που ανήκαν στις ελίτ είχαν πρόσβαση στην εκπαίδευση, ενώ αντίθετα οι γυναίκες από τα υπόλοιπα στρώματα της κοινωνίας αποκλείονταν αυτομάτως από οποιαδήποτε διδασκαλία είτε σε θεωρητικό είτε σε πρακτικό επίπεδο, και ήταν κάτι που έπρεπε να αλλάξει[206].

Επιπλέον ο Rapetti θεωρούσε πως η αδυναμία μετάδοσης της γνώσης σε ένα ευρύτερο μέρος του πληθυσμού ήταν η ανικανότητα, τόσο των ευρυμαθών ανδρών όσο και των διοικήσεων μιας πόλης ή ενός δεσποτικού κράτους, καθώς η άγνοια και η αγραμματοσύνη είχαν ως συνέπεια την αποδυνάμωση της ίδιας της πόλης[207]. Μάλιστα, ο ίδιος σημείωνε πως *«στην περίοδο που ζούμε είμαστε ακόμη ανίκανοι να δώσουμε τα φώτα στον κόσμο»*[208]. Η *«μεταρρύθμιση»* της εκπαίδευσης, που είχε ως στόχο τη *«δημόσια ωφέλεια»,* ήταν αναγκαίο να διαχέεται σε όλους *«μέσω της τυπογραφίας»*, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο οικονομολόγος και ιστορικός Gian Rinaldo Carli, ώστε να αποβαίνει κατανοητή η ανάγκη της εκπαίδευσης για τη βελτίωση της κοινωνίας. Ο Carli διατύπωσε στο έργο του *Νέα μέθοδος για τα δημόσια σχολεία της Ιταλίας* (*Nuovo Metodo per le Scuole Pubbliche di Italia,* 1774*)* πως ήταν απαραίτητο να ληφθούν γρήγορα μέτρα για την επέκταση της εκπαίδευσης σε άνδρες και γυναίκες, καθότι η ωφέλεια που θα προέκυπτε από αυτήν θα μπορούσε να έχει αντίκτυπο στην κοινωνία μόνον *«ύστερα από τρείς γενεές»* γυναικών και ανδρών, που θα είχαν λάβει εκπαίδευση στα *«δημόσια σχολεία»* της Ιταλίας[209].

---

[206] Rapetti, «Prefazione dell' editore», στο Soresi, *Saggio,* σ. 6-8.
[207] Soresi, *Saggio sopra la necessità,* σ. 51.
[208] Soresi, *Saggio sopra la necessità,* σ. 51.
[209] Gian Rinaldo Carli, *Nuovo Metodo per le Scuole Pubbliche di Italia*, Lione, 1774, σ. 1-3. Το έργο του Carli για τα δημόσια σχολεία αναδημοσιεύτηκε το 1787 στο Μιλάνο στον 18ο τόμο των έργων του Gian

Παρατηρείται γενικά πως οι γυναίκες που ανήκαν στις ελίτ προσλαμβάνονταν αρνητικά κατά τον 18ο αιώνα. Οι συνήθειες άλλωστε των γυναικών των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων προκαλούσαν εντύπωση στους περιηγητές και τις περιηγήτριες της περιόδου των Μεγάλων Περιηγήσεων. Οι γυναίκες που ανήκαν στην αριστοκρατία απέρριπταν την υιοθέτηση συμπεριφορών, που ορίζονταν από την παράδοση, και η Ιταλία φαινόταν στα μάτια των περιηγητών *«σαν το μέρος που οι γυναίκες γίνονταν άνδρες, και οι άνδρες γυναίκες»*[210]. Όπως παρατηρεί η Mita Cloudhury, οι ευγενείς διήγαγαν έναν βίο που ήταν μια *«αντιστροφή της φύσης»,* όπου οι γυναίκες ήταν δυναμικές και οι άνδρες ευνουχισμένοι[211]. Γενικότερα, οι άνδρες ψέγονταν για τις καθημερινές συνήθειές τους, που καμία σχέση δεν είχαν με την καθημερινότητα των γυναικών των υπάλληλων στρωμάτων της υπαίθρου ή της πόλης. Γενικά, η νωθρότητα των ευγενών γυναικών, όπως το να *«ξυπνάνε αργά»*, οι δραστηριότητές τους, όπως η ιππασία, το θέατρο και η όπερα, ακόμη και οι «*ανθυγιεινές»* διατροφικές τους συνήθειες ήταν αυτές που ευρύτερα πλέον καταδικάζονταν[212].

Οι γυναίκες που ανήκαν στις ελίτ κατακρίνονταν πως αντιμετώπιζαν την εκπαίδευσή τους ως μέσο επίδειξης. Η μάθηση δηλαδή δεν ήταν παρά μια «*μόδα»* της εποχής. Δεν επιζητούσαν τη γνώση για να επωφεληθούν από αυτήν ως άνθρωποι αλλά είχαν ως στόχο να αποκτήσουν την κομψή κοινωνική συμπεριφορά, που άρμοζε σ' αυτές λόγω της κοινωνικής τους καταγωγής. Οι γυναίκες επιδείκνυαν δηλαδή τις γνώσεις τους, ενώ αυτή η συμπεριφορά χαρακτηριζόταν ως μια μάστιγα της εποχής, τόσο από άνδρες όσο και από γυναίκες συγγραφείς. Οι γυναίκες των ελίτ επικρίνονταν δηλαδή γιατί δεν αποκτούσαν τη γνώση για να την χρησιμοποιήσουν κατάλληλα για την οικογένειά τους ή για το *«κοινό καλό»* αλλά για ιδιοτελείς λόγους[213]. Θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε πως την περίοδο του Διαφωτισμού παρατηρείται μια γενικότερη αμφισβήτηση και κριτική του αριστοκρατικού τρόπου ζωής.

Rinaldo Carli με τίτλο *Delle opere del signor commendatore Don Gianrinaldo conte Carli,* Imperial Monistero di S. Ambrogio Maggiore, Μιλάνο 1787, τ. XVIII.

[210] Findlen, «Introduction», στο Findlen, Roworth, Sama (επιμ.), *Italy's Eighteenth Century, Gender and Culture*, σ. 7. Για το «φαινόμενο» των *«cicisbei»*, δηλαδή των πλατωνικών εραστών-συνοδών παντρεμένων γυναικών και τα ήθη των Ιταλών κατά τον 18ο αιώνα καθώς και για την πρόσληψη της *«ελευθεριότητας»* των ηθών τους στην Ευρώπη, πβ. Roberto Bizzocchi, «*Cicisbei*: Italian Morality and European Values in the Eighteenth Century», στο Findlen, Roworth, Sama (επιμ.), *Italy's Eighteenth Century, Gender and Culture*, σ. 35-58.

[211] Cloudhury, «Women, Gender, and the Image», στο Smith (επιμ.), *The French Nobility in the Eighteenth Century*, σ. 184-5.

[212] Soresi, *Saggio sopra la necessità,* σ. 17-8.

[213] Soresi, *Saggio sopra la necessità,* σ. 17-20.

Η ευγένεια απέκτησε ένα ιδιαίτερα αρνητικό νοηματικό φορτίο κατά τον 18ο αιώνα. Ο μαλθακός και τρυφηλός τρόπος ζωής, στον οποίο επιδίδονταν άνδρες και γυναίκες, αντιπροσώπευε για πολλούς πολιτικούς φιλοσόφους, ηθικολόγους και διανοητές της περιόδου το αντίθετο από τον ενάρετο τρόπο ζωής που θα έπρεπε να διάγει ένας πολίτης. Η ανηθικότητα, η ελευθεριότητα, η τάση στην πολυτέλεια, η αμετροέπεια, η θηλυπρέπεια των ανδρών και η εξουσιαστική συμπεριφορά των γυναικών, σε συνδυασμό με την κληρονομική ευγένεια, επεξέτειναν την αρνητική θεώρησή τους ως εκείνους που καρπώνονταν τον κόπο των άλλων, παραβιάζοντας ουσιαστικά κάθε έννοια της τάξης της φύσης. Η ιδέα πως οι άνδρες έπρεπε να διακρίνονται για τα επιτεύγματά τους και όχι εξαιτίας της καταγωγής τους διαφαίνεται σε πολλά κείμενα της περιόδου. Διανοητές όπως ο Ρουσσώ και ο Μοντεσκιέ *«δαιμονοποίησαν»* τις γυναίκες, κατηγορώντας τες πως ήταν εκείνες υπεύθυνες για την πορεία της κατάπτωσης της κοινωνίας και γενικότερα των ηθών[214].

Συγκεκριμένα, οι ευγενείς κατηγορούνταν πως είχαν τελικά ελάχιστες γνώσεις, τις οποίες επιδείκνυαν μόνο και μόνο για το «θεαθήναι». Καταδικαζόταν η τακτική της επίδειξης των ικανοτήτων στη ρητορική, στην ποίηση και στη γνώση της λατινικής γλώσσας των γυναικών, που προέρχονταν από τις ελίτ, καθώς επιδείκνυαν τις γνώσεις και τα ταλέντα τους, χωρίς να έχουν μελετήσει σε βάθος τα γράμματα και τις επιστήμες. Για την επίδειξη των γνώσεων των νέων γυναικών που ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα θεωρούνταν υπεύθυνοι οι γονείς, διότι εάν οι θυγατέρες τους επιδείκνυαν τη μόρφωσή τους στον κοινωνικό τους περίγυρο τότε εξυψωνόταν κοινωνικά και η οικογένειά τους[215]. Η εκπαίδευση άλλωστε αποτελούσε έναν από τους βασικούς παράγοντες κοινωνικής ανόδου στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, καθώς ήταν δείγμα κοινωνικής, οικονομικής και πνευματικής ανωτερότητας. Θα μπορούσαμε συνεπώς να κατατάξουμε τις λογοθετικές πρακτικές της περιόδου σε δύο κατηγορίες. Σε εκείνες που επαινούσαν τις γυναίκες μόνο και μόνο λόγω της επίδειξης της εκπαίδευσής τους και διαφοροποιούνταν από τον γενικό κανόνα της αμάθειας και σε εκείνες που θεωρούσαν πως η *«αληθινή εκπαίδευση»* δεν είχε ακόμη προσφερθεί στις γυναίκες, κάτι που ήταν πολύ αναγκαίο να γίνει χωρίς αναβολές[216].

[214] Cloudhury, «Women, Gender, and the Image», στο Smith (επιμ.), *The French Nobility in the Eighteenth Century*, σ. 168, 177, 184.
[215] Rapetti, «Prefazione dell' editore», στο Soresi, *Saggio*, σ. 5. Soresi, *Saggio sopra la necessità*, σ. 21.
[216] Rapetti, «Prefazione dell' editore», στο Soresi, *Saggio sopra la necessità,* σ. 5.

Η κατοχή της γνώσης από τις γυναίκες και η συμμετοχή τους στον εκδοτικό χώρο ως συγγραφείς και εκδότριες εκλαμβανόταν ωστόσο αρνητικά, γι' αυτό και οι γυναίκες ωθούνταν σε απολογίες για την τόλμη τους να εκδώσουν τα έργα τους, στα προλογικά τους σημειώματα. Η επίδειξη των διανοητικών ικανοτήτων ή ακόμη και των γνώσεων αποτελούσε έναν από τους βασικούς λόγους, που, βάσει του κανονιστικού λόγου, απαγορευόταν η ευρεία πρόσβαση των γυναικών στη μάθηση. Όπως υποστηριζόταν, η εκ φύσεως ροπή των γυναικών προς τη ματαιοδοξία αποτελούσε ένα βασικό επιχείρημα απαγόρευσης των γυναικών από το να λαμβάνουν εκπαίδευση. Ο Soresi όμως αντιστρέφει το επιχείρημα αυτό, δείχνοντας πως η ελλιπής εκπαίδευση ήταν αυτή που τις ωθούσε στην επίδειξη των λιγοστών γνώσεών τους. Το παράδειγμα γυναίκας που άξιζε να τιμηθεί για τα επιτεύγματά της στα μαθηματικά ήταν, κατ' αυτόν, η μαθηματικός Maria Gaetana Agnesi. Η μαθηματικός αυτή έπρεπε να αποτελεί υπόδειγμα ευρυμαθούς γυναίκας, καθώς, παρότι ήταν άξια επαίνου, δεν αποδέχθηκε ποτέ τους επαίνους από τις Ακαδημίες, που αποφάσισαν να την τιμήσουν για το έργο της. Αντίθετα προτίμησε να αποσυρθεί σε έναν βίο, που βασιζόταν στην ενδοσκόπηση (*vita contemplativa)*[217].

Γ΄. 3. Η αντιπαράθεση: «*δημόσια»* ή «*κατ' οίκον»* εκπαίδευση;

Οι ηθικολόγοι και οι παιδαγωγοί του 18ου αιώνα προσπάθησαν να απαντήσουν στο ερώτημα σχετικά με το ποια ήταν η ωφελιμότερη μορφή εκπαίδευσης, η *«δημόσια»* ή η *«κατ' οίκον»*. Η αντιπαράθεση αυτή χρησιμοποιήθηκε από τους εκάστοτε υποστηρικτές των δύο αυτών μορφών εκπαίδευσης για την «*κατασκευή της έμφυλης διαφοράς»,* όπως σημειώνει η Michéle Cohen. Η συζήτηση σχετικά με τις δύο αυτές μορφές εκπαίδευσης αφορούσε μόνο στην εκπαίδευση των αγοριών. Στην Αγγλία ο Τζων Λοκ υποστήριζε πως η δημόσια εκπαίδευση μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο την ηθική ακεραιότητα των αγοριών, καθώς στο σχολικό περιβάλλον συνέβαιναν βίαια περιστατικά μεταξύ τους και ο συγχρωτισμός ενός νέου αγοριού με τα υπόλοιπα παιδιά μπορούσε να το γεμίσει με κακίες. Από την άλλη πλευρά οι υποστηρικτές της δημόσιας εκπαίδευσης υποστήριζαν πως η κατ' οίκον εκπαίδευση δεν εξόπλιζε τα αγόρια με τις

[217] Soresi, *Saggio sopra la necessità,* σ. 87-8.

κατάλληλες κοινωνικές δεξιότητες, ώστε ως ενήλικοι να ανταποκρίνονται επαρκώς στους ρόλους τους. Παράλληλα, η παραμονή στο οικιακό περιβάλλον, η απομόνωση και η υπερβολική επαφή του υιού με τη μητέρα εμπεριείχε τον κίνδυνο της εκθήλυνσής του και της διαμόρφωσης μιας συνεσταλμένης και ντροπαλής προσωπικότητας. Για τη διαμόρφωση των αγοριών η δημόσια εκπαίδευση μπορούσε να τα προδιαθέσει θετικά, αφού αυτά θα αποκτούσαν αρρενωπή συμπεριφορά. Η πειθαρχία και η αναγκαστική συμμόρφωση των νέων αγοριών με το πρόγραμμα σπουδών δίδασκαν στα αγόρια να μάθουν *«πως να είναι άνδρες»*[218].

Οι απόψεις για το ζήτημα της δημόσιας ή της κατ' οίκον εκπαίδευσης για τις νέες επίσης ποικίλλαν. Ορισμένοι παιδαγωγοί καταφέρονταν ενάντια στη δημόσια, καθώς αυτή μπορούσε να έχει αρνητική επίδραση στο χαρακτήρα των νεανίδων, δηλαδή η έκθεσή τους σε ένα περιβάλλον εκτός του οικιακού, να τις εξόπλιζε με αυτοπεποίθηση και επομένως να γίνονταν λιγότερο συνεσταλμένες και πιο τολμηρές. Το επιχείρημα αυτό είναι αντίθετο από αυτό που έθεταν οι υποστηρικτές της ανδρικής εκπαίδευσης, αφού η συστολή αποτελούσε ένα αρνητικό χαρακτηριστικό για τους άνδρες, ενώ ήταν δείγμα αρετής για τις γυναίκες. Επίσης, δεν θεωρούνταν πως θα ωφελούσε τις νέες γυναίκες η ανάπτυξη φιλίας με άλλες νέες ή η καλλιέργεια του συναισθήματος του συναγωνισμού με στόχο την επίτευξη των βέλτιστων ακαδημαϊκών επιδόσεων, αφού οι γυναίκες κατά την ενηλικίωσή τους, δεν θα αποκτούσαν δημόσιους ρόλους και επομένως δεν χρειαζόταν να βελτιώνονται συνεχώς γιατί δεν είχαν να ανταγωνιστούν κάποιον εντός της ιδιωτικής σφαίρας. Ακόμη, στη συζήτηση για τη δημόσια εκπαίδευση αναδεικνυόταν και το ζήτημα της κοινωνικής προέλευσης των μαθητριών, όπως και το ζήτημα της ανάμειξης νεαρών κοριτσιών που προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα με άλλες νέες που προέρχονταν από τα υπάλληλα στρώματα. Η ανάμειξη των διάφορων ετερόκλητων κοινωνικών στρωμάτων μπορούσε να αποτελέσει κίνδυνο, αφενός για τις ελίτ, καθώς οι νέες αυτές μπορούσαν να υιοθετήσουν χυδαίες και κοινές συμπεριφορές, και αφετέρου οι νέες από τα υπάλληλα στρώματα να αποκτούσαν επιθυμίες που δεν άρμοζαν στην κοινωνική τους καταγωγή[219].

---

[218] Michéle Cohen, «'To think, to compare, to combine to methodise': Girl's Education in Enlightenment Britain», στο Knott και Taylor, *Women, Gender and Enlightenment*, σ. 226-9. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για τη συζήτηση υπέρ της δημόσιας εκπαίδευσης έναντι της ιδιωτικής είναι το έργο του Άγγλου Vicesimus Knox, *Liberal Education: or, A Practical Treatise on the Methods of Acquiring Useful and Polite Learning*, (7η έκδοση), C. Dilly, Λονδίνο 1775.

[219] Cohen, «'To think, to compare, to combine to methodise'», σ. 227-8. Για τη θετική θέαση της δημόσιας εκπαίδευσης για τους άνδρες και την αρνητική για τις γυναίκες στη νησιωτική Ευρώπη, πβ.

Γενικότερα, επικρατούσε η άποψη πως η δημόσια εκπαίδευση ήταν αναγκαία για τα αγόρια, αφού αυτά προορίζονταν για τη δημόσια ζωή, και η κατ' οίκον εκπαίδευση για τα κορίτσια, αφού εκείνες θα έπρεπε να επιφορτιστούν τα καθήκοντά τους στην οικιακή σφαίρα. Η ανωτερότητα της εκπαίδευσης, που λάμβαναν οι άνδρες συγκριτικά με την εκπαίδευση των γυναικών στηριζόταν στη μέθοδο και στη συστηματοποίηση της εκπαίδευσης. Η εκπαίδευση των νέων ανδρών που διδάσκονταν σε οργανωμένα εκπαιδευτικά ιδρύματα υπόκειντα σε ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα σπουδών, συνήθως βασισμένο στις ουμανιστικές σπουδές. Από την άλλη πλευρά, η εκπαίδευση των νέων κοριτσιών στην οικιακή σφαίρα, παρότι έπρεπε να περιλαμβάνει συγκεκριμένα διδακτικά αντικείμενα, όπως η διδασκαλία της θρησκείας, η ιστορία, η γεωγραφία, η φυσική ιστορία, η γραμματική, η ποίηση, η επιστολογραφία και οι καλές τέχνες, τα αντικείμενα αυτά δεν υπόκειτο σε κάποιο αυστηρά διαμορφωμένο *curriculum* αλλά η διδασκαλία εναπόκειντα στον οικοδιδάσκαλο, στις προτιμήσεις των γονέων και της μαθητευομένης και στην οικονομική κατάσταση της οικογένειας για να παρέχει αυτήν την κατ' οίκον διδασκαλία. Όπως παρατηρεί η Michéle Cohen, οι γυναίκες διδάσκονταν, π.χ., λατινικά ως αυτοδίδακτες, δεν τα διδάσκονταν βάσει κάποιας μεθόδου που την υπαγόρευε ο δάσκαλος ή κάποιο πρόγραμμα σπουδών. Η μη οργανωμένη μορφή της εκπαίδευσης των γυναικών συνιστούσε και την αιτία της θεώρησής της ως υποδεέστερης αυτής των ανδρών, γεγονός που ενίσχυε την πνευματική υποτέλεια των γυναικών και σε πρακτικό και σε θεωρητικό επίπεδο[220].

Γενικότερα, ο Soresi θεωρούσε πως ήταν χρέος των παιδαγωγών και των φιλοσόφων να γίνει κοινά αποδεκτή η αναγκαιότητα να λαμβάνουν εκπαίδευση, ανεξάρτητα από το φύλο, όλα τα κοινωνικά στρώματα, καθώς η κατ' οίκον εκπαίδευση αφορούσε το συμφέρον των ολίγων και όχι το γενικό καλό[221]. Πράγματι στα μέσα του 18ου αιώνα η συζήτηση στράφηκε δυναμικά στο να αναζητηθεί τί ήταν καλύτερο για τη *«δημόσια ευημερία»,* η δημόσια ή η κατ' οίκον εκπαίδευση[222]. Άρχισε δηλαδή

John Bennett, *Scrictures on Female Education; Chiefly as it Relates to the Culture of the Heart, in four essays*, J. Jones, Δουβλίνο 1791. Για μια θετική αποτίμηση της δημόσιας εκπαίδευσης και της ανάγκης συμμόρφωσής της με μια οργανωμένη μέθοδο, πβ. James Elphinston, *The Plan of Education at Elphinston's Academy Kensignton,* W. Owen, Λονδίνο 1760.

[220] Cohen, «'To think, to compare, to combine to methodise'», σ. 237.

[221] *«Ένας φιλόσοφος πρέπει να σκέφτεται το συμφέρον όχι των λίγων αλλά το γενικό καλό»* (*Certo è che il filosofo deve piuttosto riguardare non il vantaggio di pochi, ma il bene universale)*, πβ. Rapetti, «Prefazione dell' editore», στο *Saggio sopra la necessità*, σ. 7.

[222] Ο Bianchini επεξηγεί πως η διάκριση μεταξύ των δύο ειδών εκπαίδευσης αφορούσε από τη μια τη διδασκαλία εκτός οικίας μαζί με άλλους μαθητές δηλαδή μια συλλογική διαδικασία που λάμβανε χώραν σε ένα καθορισμένο χώρο, και από την άλλη στην «ιδιωτική» *(privata)* που αφορούσε στην παραδοσιακή

ευρύτατα πλέον να συζητείται πως η ύπαρξη και η επέκταση της «*δημόσιας εκπαίδευσης»* θα μπορούσε να αποτελεί και την πιο πρόσφορη και καλύτερη επιλογή για μια οικογένεια, που ήθελε να μορφώσει τη θυγατέρα της και γενικότερα τα τέκνα της. Σε διαφορετική περίπτωση, οι οικογένειες έπρεπε να καταφεύγουν στην κατ' οίκον εκπαίδευση, που ήταν πάντοτε *«ημιτελής και ελαττωματική»,* κατά τον Rapetti. Αντιθέτως, η επέκταση της γνώσης, μέσω της *«δημόσια εκπαίδευσης»,* στο μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού που συμπεριλάμβανε και τις γυναίκες, κρινόταν ως αναγκαία για τη βελτίωση της κοινωνίας και της ίδιας της Ιταλίας ως σύνολο. Η επιδιωκόμενη περαιτέρω αύξηση του επιπέδου της εκπαίδευσης των γυναικών του όχλου θα μπορούσε να επεκταθεί και στις γυναίκες του «*όχλου»* (*popolari)*, που, μέσω της μίμησης των ορθών συμπεριφορών και των συνηθειών των ελίτ, θα μπορούσαν πλέον να διακρίνονται και εκείνες για τη λογική τους σκέψη[223]. Ενδιαφέρον έχει ο τρόπος με τον οποίο ο εκδότης αντιμετωπίζει τη διάδοση της εκπαίδευσης στα ευρύτερα στρώματα της ιταλικής κοινωνίας. Μέσω της επέκτασης της εκπαίδευσης, δεν επιζητεί την ανάπτυξή της σε βαθμό που αυτή θα τούς καταστήσει *«ευρυμαθείς»* αλλά θα τούς παρέχει τη δυνατότητα να χρησιμοποιούν τη λογική τους. Όπως ανέφερε στο σημείωμά του ο Rapetti: *«δεν επιθυμώ ο εργάτης και ο αγρότης να γίνουν ευρυμαθείς, αλλά να χρησιμοποιούν το μυαλό, τη λογική, και να μιλούν και να κρίνουν με λογική τα πράγματα που είναι στην διάθεσή τους, όπως οι ευγενείς»*[224].

Γενικότερα θεωρούνταν πως οι νέοι μέσω της ικανότητας να αναπτύσσουν λογική σκέψη, που θα αποκτούσαν από την εκπαιδευτική διαδικασία, θα καθίστατο δυνατόν να παύσουν ως άλλοτε απαίδευτοι άνθρωποι να λειτουργούν με βάση το φόβο. Η απόρριψη του φόβου, είτε του *«φόβου του Θεού»* είτε του φόβου γενικότερα της εξουσίας, αποτέλεσε μια καινοτόμα παιδαγωγική θεώρηση κατά τον 18ο αιώνα, η οποία και προβλήθηκε σε πολλά παιδαγωγικά έργα. Η υιοθέτηση αυτής της θεώρησης οφείλεται στο «χριστοκεντρικό» πρότυπο πίστης, που προωθούσε η Καθολική Εκκλησία κατά την περίοδο του 18ου αιώνα. Το πρότυπο της αυτοθυσίας και της υπακοής του Χριστού με σκοπό το γενικότερο καλό, οδήγησε στην εγκαθίδρυση ενός προτύπου για τους πολίτες, οι οποίοι δεν ήταν απαραίτητο να είναι μόνο υπάκουοι, όπως τονιζόταν κατά τον 16ο και τον 17ο αιώνα, αλλά όφειλαν, μέσω της εργασίας τους

κατ'οίκον διδασκαλία με αναλογία έναν μαθητή προς έναν καθηγητή, πβ. Bianchini, *Educare all' obbedienza*, σ. 16.

[223] Rapetti, «Prefazione dell' editore», στο Soresi, *Saggio sopra la necessità,* σ. 6-9.

[224] Rapetti, «Prefazione dell' editore», στο Soresi, *Saggio sopra la necessità*, σ. 8.

και της υπηρέτησης των καθηκόντων τους, να καθιστούν τους εαυτούς τους επωφελείς για την κοινωνία[225]. Με τον τρόπο αυτό σκέπτεται και ο Soresi που στόχος του δηλαδή ήταν ο *«όχλος»* (*volgo)* να εκπαιδεύεται ορθά έτσι ώστε να πράττει το ορθό και να υπακούει στους νόμους και στους κανόνες που η θρησκεία υπαγόρευε, επειδή αγαπούσε την *«τάξη»* και όχι επειδή ένιωθε *«φόβο»*[226].

Από τη δεκαετία του 1760 η αντιπαράθεση από τους θεωρητικούς της εκπαίδευσης μεταξύ των δύο τύπων εκπαίδευσης ενδυναμώνεται. Η κατ' οίκον εκπαίδευση κρίνεται για τις αδυναμίες της, λόγω του μη ελέγχου των μεθόδων της και του *curriculum* που ακολουθούνταν όπως και για τη μοναχική της φύση, που θεωρήθηκε ως μη ικανή να επιφέρει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα στους νέους[227]. Γενικότερα, η συζήτηση για το εάν η εκπαίδευση έπρεπε να προσφέρεται σε ευρύτερα στρώματα του ιταλικού πληθυσμού είχε, ήδη από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, ανακύψει μέσα από πραγματείες παιδαγωγών που εκδίδονταν με περισσότερο συστηματικό τρόπο και αφορούσαν κυρίως στην εκπαίδευση στις επιστήμες και όχι στη θρησκευτική κατήχηση[228].

Ο παιδαγωγός Pierdomico Soresi, εστίασε ιδιαίτερα το ενδιαφέρον του στην εκπαίδευση των γυναικών, στην εκπαίδευση των ευγενών ανδρών και των γυναικών αλλά και στην εκπαίδευση των μη ευνοημένων κοινωνικών στρωμάτων της πόλης και της υπαίθρου, *«του όχλου».* Μέσα από το έργο του αναδεικνύεται πως πράγματι κατά τη δεκαετία του 1770 το ζήτημα της εκπαίδευσης απασχολούσε τους κύκλους των διανοουμένων, της πολιτικής εξουσίας, ιδιαίτερα των μοναρχιών αλλά και τους αναγνώστες των έργων αυτών[229]. Στο έργο του με τίτλο *Η εκπαίδευση του όχλου* (1774)

---

[225] Mario Piseri, «Dalla virtù al buon comportamento. Le prime esperienze di istruzione pubblica e laica nell' età delle riforme teresiano-giuseppine: con qualche esempio della Brescia Veneziana», *Quaderni di Intercultura*, IX (2017), σ. 104. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Silvio Antoniano και το έργο του για την εκπαίδευση των παιδιών (1545) στο οποίο καθιστά χρέος του πατέρα να διδάξει στα παιδιά του να σκέφτονται τον θάνατο, πβ. Antoniano, Cap. XV, *I tre libri dell' educazione*, στο Patrizi, *Silvio Antoniano. Un umanista ed educatore,* σ. 1021. Μπορεί το έργο του Antoniano να εντάσσεται στα έργα του 16ου αιώνα, πρέπει όμως να παρατηρήσουμε πως η πραγματεία του έτυχε πολλών επανεκδόσεων στην Ιταλία όπως και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες μέχρι και τα τέλη του 18ου αιώνα, πβ. Silvio Antoniano, *Della educazione cristiana de' figliuoli. Libri tre scritti da Silvio Antoniano poi Cardinale di S. Chiesa, ad istanza di S. Carlo Borromeo,* Barbiellini, Ρώμη 1785.

[226] Rapetti, «Prefazione dell' editore», στο Soresi, *Saggio sopra la necessità,* σ. 8.

[227] Gill, *Educational Philosophy in the Enlightenment*, σ. 242.

[228] Έργα που αφορούσαν στη θρησκευτική κατήχηση και ακολουθούσαν τον τύπο του *Interrogatorio*, κατά το παράδειγμα των εκπαιδευτικών βιβλίων τα οποία είχαν γνωρίσει μεγάλη διάδοση κατά την περίοδο της Καθολικής Μεταρρύθμισης, εξακολουθούσαν να εκδίδονται και κατά τον 18ο αιώνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα έργο του 1776, του Paolo di Simone, με τίτλο *Educazione ed istruzione Cristiana*, Stamperia Simoniana, Νάπολη 1776.

[229] Pierdomenico Soresi, *Novelle piacevoli ed istruttive per servire all'educazione della nobile gioventù dell'uno e dell'altro sesso,* Giuseppe Galeazzi, Μιλάνο 1769. Pierdomenico Sorresi, *Compendio o saggio*

ο Soresi αναδεικνύει πως «*τα παιδιά του όχλου είναι ισότιμα με εκείνα των ευγενών και όσων έχουν γεννηθεί ευγενείς, καθώς είναι υιοί της Πατρίδας, στην οποία είναι πολύ χρήσιμοι και απαραίτητοι, και από αυτήν τη συγκεκριμένη τάξη προκύπτουν οι γεωργοί, οι εργάτες και οι στρατιώτες, χωρίς τους οποίους δεν θα υπάρχει πια ούτε Πατρίδα, ούτε Κράτος*»[230]. Ο Soresi προκρίνει πως η *«πεφωτισμένη διακυβέρνηση»* οφείλει να παρέχει εκπαίδευση στους υπηκόους της *«δωρεάν»* (*gratis)*. Στα σχολεία πρέπει να μπορούν να φοιτούν όλοι χωρίς να χρειάζεται να πληρώνει η οικογένεια κάποιο ποσό μηνιαίως, γιατί ήταν δίκαιο *«τα σχολεία να βρίσκονται υπό την προστασία των κυβερνήσεων»*. Το βάρος δηλαδή της εκπαίδευσης ανατίθεται στη μοναρχία και στο χρέος της, κατά τον συγγραφέα, *«να φροντίζει τους φτωχούς»*, καθιστώντας τους *«πολίτες»*, μέσω της εκπαίδευσης[231].

Το ζήτημα για το εάν πρέπει να λαμβάνει εκπαίδευση ο όχλος είχε ανατεθεί να υποστηριχθεί από τον Soresi στην *Reale accademia di scienze e belle lettere* της Μάντοβα, που ιδρύθηκε από την Μαρία Τερέζα των Αψβούργων. Ο παιδαγωγός αυτός διατύπωσε την άποψη πως η εκπαίδευση των υπάλληλων στρωμάτων έπρεπε να οργανωθεί και να εξυγιανθεί με κατάλληλο τρόπο και να απευθύνεται μόνο σε αυτό το κομμάτι του πληθυσμού, ώστε να μπορέσουν να λάβουν το μέγιστο όφελος από την εκπαιδευτική διαδικασία. Η διδασκαλία δηλαδή προσαρμοσμένων μαθημάτων σ' αυτήν την κατηγορία του πληθυσμού βάσει της οικογενειακής καταγωγής, της κλίσης των μαθητών αλλά και της μελλοντικής επαγγελματικής τους εξέλιξης, θεωρήθηκε ως η καταλληλότερη, ώστε *«ο όχλος»* να αποβαίνει *«επωφελής στον εαυτό του αλλά και στην Πατρίδα»*. Το *curriculum*, που πρότεινε γι' αυτήν την μερίδα του πληθυσμού, αφορούσε πρωτίστως στην ορθή εκμάθηση της ιταλικής γλώσσας, δηλαδή στην καλή προφορά των λέξεων, στη γραφή και στην ανάγνωση όπως και στη γνώση της βασικής αριθμητικής.

Ακόμη, προτείνονταν να διδάσκονται γεωμετρία και μαθηματικά, έτσι ώστε να μπορούν να εργάζονται στους παραγωγικούς κλάδους με επιτυχία, αποκτώντας έτσι τα εφόδια γι' αυτού του τύπου τις εργασίες. Ήταν αντίθετος δηλαδή στην ύπαρξη

---

di tutte le scienze ad uso de' fanciulli che può servir di seguito alla loro biblioteca, Parte I e II, Giovacchino Pagani, Φλωρεντία 1771.
Pierdomenico Soresi, *Saggio sopra la necessità, e la facilita di ammaetrare le fanciulle dell'abate Pierdomenico Soresi*, 1774. Pierdomenico Soresi, *Dell educazione del minuto popolo dissertazione, Concorsa al premio proposto dalla R.D. Accademia di Scienze ed Arti di Madova,* Giuseppe Galeazzi, Μιλάνο 1774.

[230] Soresi, *Dell' educazione del minuto popolo dissertazione*, σ. 3.

[231] Soresi, *Dell educazione del minuto popolo dissertazione,* σ. 30-1.

δημόσιων σχολείων, που απευθύνονταν από κοινού σε ευγενείς μαθητές και στα υπάλληλα στρώματα, διότι η ύπαρξη πολλών μαθημάτων στη λατινική γλώσσα καθιστούσε πολύ δύσκολη την εκπαιδευτική διαδικασία και την παρακολούθηση των μαθημάτων από μη προνομιούχα παιδιά. Παρατηρείται επίσης και στο έργο του Soresi για την εκπαίδευση των υπάλληλων στρωμάτων, όπως και σε αυτό που εκδόθηκε από τον ίδιο το ίδιο έτος και αφορούσε στην εκπαίδευση των κοριτσιών, υποστηρίζοντας τη διδασκαλία της ιταλικής γλώσσας έναντι της λατινικής, κάτι που τοποθετούσε τον παιδαγωγό στους εκσυγχρονιστές, εάν εντάξουμε το ζήτημα της διδασκαλίας της ιταλικής γλώσσας, *«στη διαμάχη μεταξύ των μοντέρνων και των αρχαίων»*[232].

Παράλληλα, αυτό που θεωρούνταν αναγκαίο για τον παιδαγωγό ήταν τα μη προνομιούχα παιδιά να μαθαίνουν, μέσω των δημοσίων σχολείων τις βασικές αρχές της γεωργικής τέχνης, έτσι ώστε να βελτιώνεται η αγροτική παραγωγή και οι νέοι και οι νέες να γνωρίζουν πώς να αντεπεξέρχονται σε ασθένειες, που ήταν πιθανό να προσβάλουν τα φυτά και τα ζώα. Για τον παιδαγωγό «ο*ι αγρότες πρέπει να μαθαίνουν αυτό που τους είναι χρήσιμο. Για την υγεία τους, το κλίμα, τον ύπνο, το τί να πίνουν και τί είδους φαγητό να καταναλώνουν»*[233]. Τη διετία 1764-66 ο πληθυσμός της Ευρώπης είχε υποφέρει από μεγάλο λιμό και αυτό είχε ως συνέπεια την επιστράτευση της επιστήμης με σκοπό τη βελτίωση των μέσων και των τεχνικών της αγροτικής παραγωγής. Η φτώχεια και η έλλειψη αποθεμάτων τροφίμων επηρέασε όλη την Ιταλία, όμως σε ορισμένες περιφέρειές της, όπως στη Ρώμη και στην περιοχή της Τοσκάνης, το κράτος, σε σύμπραξη με μεταρρυθμιστές, κατέβαλε προσπάθειες να δημιουργηθούν οι κατάλληλες υποδομές, ώστε να εξαλειφθούν επισιτιστικά φαινόμενα, που έπληξαν την Ιταλία κατά την τριετία 1763-67. Στόχος των μεταρρυθμιστών ήταν η διάδοση της τεχνογνωσίας στους παραγωγούς αγροτικών προϊόντων, κάτι που αποτυπώνεται και στα έργα που παράγονται την περίοδο αυτήν αλλά και με την ίδρυση Ακαδημιών, όπως η *Accademia dei Georgofili,* που θα αναλάμβαναν το έργο αυτό[234].

Στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων που θα βελτίωναν την οικονομική, νομοθετική και εκπαιδευτική κατάσταση στην Ιταλία, εντάσσεται και το έργο του

[232] Soresi, *Dell educazione del minuto popolo dissertazione*, σ. 5-9, 14-9, 20-4.
[233] Soresi, *Dell educazione del minuto popolo dissertazione*, σ. 40-1.
[234] Mario Rosa, «The Catholic Aufklärung in Italy», στο Ulrich L. Lehner και Michael Printy (επιμ.), *The Catholic Enlightenment in Europe*, στη σειρά: Brill's Companions to the Christian Tradition. A series of handbooks and reference works on the intellectual and religious life of Europe, 500-1700, τ. 20, Brill, Λέιντεν και Βοστώνη 2010, σ. 231-2. Franco Venturi, «Church and Reform in Enlightenment Italy: The Sixties of the Eighteenth Century», *The Journal of Modern History*, 48, 2 (Ιούνιος 1976), σ. 219-220.

διαφωτιστή και νομικού Gaetano Filangeri (1752-88), ο οποίος στο έργο του *Η Επιστήμη της Νομοθεσίας (Scienza della legislazione)*, πρότεινε, την ανάγκη μιας γεωργικής μεταρρύθμισης, την αναδιοργάνωση της κοινωνίας μέσω της κωδικοποίησης των νόμων. Το έργο του αυτό αποτελούνταν από πέντε τόμους, οι οποίοι εκδόθηκαν στο διάστημα μεταξύ των ετών 1780 και 1788. Στόχος του έργου ήταν να επιτευχθεί η *«δημόσια ευημερία»*, μέσω της αλλαγής του νομικού καθεστώτος και να διορθωθούν αδικίες στο οικογενειακό και στο κληρονομικό δίκαιο, στο καθεστώς της ιδιοκτησίας και της εκμετάλλευσης της γης, με στόχο την αναδιανομή του πλούτου προς όφελος των μη προνομιούχων κοινωνικών ομάδων. Απώτερη, όπως σημείωνε, επιδίωξή του ήταν, μέσω ενός καλά διατυπωμένου νομικού καθεστώτος, να επέλθει πρόοδος στο έθνος[235]. Αφιέρωσε τον 4ο τόμο του έργου στο νομικό καθεστώς της εκπαίδευσης, το οποίο είχε τον τίτλο *Νόμοι που αφορούν την εκπαίδευση, τα ήθη και τη δημόσια παιδεία,* (*Leggi che riguardano l' educazione, i costume e l' istuzione pubblica)*[236]. Ο Filangeri είχε γενικότερα την πρόθεση να καταστήσει την εκπαίδευση μέσο διαμόρφωσης του άριστου πολίτη και το έργο του αποτέλεσε τη βάση για περαιτέρω παιδαγωγικές θεωρήσεις του 19ου αιώνα[237].

Με το θέμα της δημόσιας εκπαίδευσης ασχολήθηκε ο Gian Rinaldo Carli (1720-1795) στο έργο *Νέα μέθοδος για τα δημόσια σχολεία της Ιταλίας* (*Nuovo Metodo per le scuole pubbliche di Italia)*, το οποίο εκδόθηκε το 1774, πιθανώς στη Νάπολη, είχε όμως ψευδή τόπο έκδοσης, τη Λυών[238]. Στο έργο ασκείται κριτική αναφορικά με την παρακμή που παρατηρείται στην εκπαίδευση, και αναδεικνύεται η σημασία που είχε η δημόσια εκπαίδευση στην κοινωνία αλλά και η αναγκαιότητα επέκτασής της όχι μόνο στις ελίτ αλλά και στα υπάλληλα στρώματα της Ιταλίας. Το έργο αυτό, όπως και άλλα, εντάσσονται στη συζήτηση για το ποιο είδος εκπαίδευσης θα μπορούσε να καταστεί πιο επωφελές για την κοινωνία, η δημόσια ή η κατ' οίκον. Στο ίδιο πλαίσιο και άλλα έργα συνέβαλαν στην ανάδειξη των παραπάνω ζητημάτων όπως για παράδειγμα του Giuseppe Gorani *Δοκίμιο για τη δημόσια εκπαίδευση* (*Saggio sulla pubblica*

[235] Maria Silvia Balzano, Gaetano Vecchione, Vera Zamagni, «Contemporary of every age: Gaetano Filangeri between and institutional economics», *MPRA*, 84538 (Ιανουάριος 2018), σ. 6-9.
[236] Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, *Ιστορία της Ιταλίας από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1474-1870)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, ΕΜΠ, Αθήνα 2015, σ. 101-2. Gaetano Filangeri, *La Scienza della Legislazione.* Editione critica, Volume quinto, Paolo Bianchini (επιμ.), Centro di Studi sull' Illuminismo europeo «G. Stiffoni», Βενετία 2004.
[237] Nota al testo, στο Gaetano Filangeri, *La Scienza della Legislazione.* Editione critica, Volume quinto, Paolo Bianchini (επιμ.), Centro di Studi sull' Illuminismo europeo «G. Stiffoni», Βενετία 2004, σ. v-vi.
[238] Filangeri, *La scienza della legislazione*, υποσημ. 37, σ. 17. Bernardino Carli, *Nuovo metodo per le Scuole Pubbliche,* Λυών 1774.

educazione, 1773) και του Giovanni Agostino De Cosmi, *Λόγος για τη δημόσια εκπαίδευση* (*Ragionamento su la pubblica educazione,* 1786)[239].

Ο Filangeri υπερασπίζεται τη νομοθετική θέσπιση της δημόσιας εκπαίδευσης, η οποία πρέπει να απευθύνεται σε όλους τους πολίτες της, καθώς αυτή θα καθίστατο ως η πιο επωφελής για την κοινωνία και τους πολίτες, αφού, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, *«για να διαμορφώσεις έναν άνθρωπο, προτιμώ την κατ' οίκον εκπαίδευση, για να διαμορφώσεις έναν λαό, προτιμώ τη δημόσια εκπαίδευση»*[240]. Λαμβάνοντας παραδείγματα από την κλασική γραμματεία αναφέρεται στον Πλάτωνα και στον Λυκούργο και στην άποψή τους πως οι πολίτες έπρεπε να λαμβάνουν δημόσια εκπαίδευση. Ακόμη, αναφέρεται στις ομάδες του πληθυσμού που κατά την αρχαιότητα είχαν το *«δικαίωμα»* να λαμβάνουν εκπαίδευση και στις κατηγορίες που αποκλείονταν απ' αυτήν. Ο Filangeri ήταν υπέρμαχος της δημόσιας εκπαίδευσης αλλά μόνον για τους άνδρες. Οι γυναίκες δεν έπρεπε όμως να έχουν πρόσβαση στη δημόσια εκπαίδευση, αφού αυτό οριζόταν ήδη από την αρχαιότητα και επομένως έπρεπε να παραμένουν αποκλεισμένες. Οι γυναίκες έπρεπε να λαμβάνουν εκπαίδευση κατ' οίκον και όχι στα δημόσια σχολεία[241], καθώς η οικιακή εκπαίδευση αποτελούσε τον εγγυητικό παράγοντα διατήρησης της ηθικής ακεραιότητας των γυναικών και της θηλυκότητάς τους[242].

Ο Filangeri σημειώνει επίσης ότι κατά την αρχαιότητα «*ο ξένος, ο αλλοδαπός, ο υπηρέτης»* ήταν αποκλεισμένοι από τη δημόσια εκπαίδευση, ενώ όλες οι υπόλοιπες κατηγορίες πολιτών όπως *«ο στρατιώτης και ο δούκας, ο ιερέας και ο δικαστής, από τον τελευταίο πολίτη μέχρι και τον επικεφαλής του έθνους, όλοι πρέπει να εκπαιδεύονται, να τρέφονται και ντύνονται ισότιμα»*[243]. Υποστηριζόταν γενικά πως η πρόοδος στα «*μοντέρνα έθνη της Ευρώπης»* μπορούσε να επέλθει μόνον μέσω της εκπαίδευσης, καθώς αυτό που μπορούσε να θεωρηθεί εκσυγχρονισμός σε ένα κράτος, σε αντίθεση με την αρχαιότητα που χαρακτηρίζονταν από τον αποκλεισμό κοινωνικών ομάδων από την εκπαίδευση. Η αρχή της *«καθολικότητας» (universalità),* το να παρέχει δηλαδή ένα κράτος τα ίδια προνόμια σε όλους τους πολίτες του με ισοτιμία ήταν βασική έννοια στην οποία στηρίχθηκε η αναγκαιότητα για τη δημόσια εκπαίδευση. Συγκεκριμένα, ο

[239] Anna Ascenzi, *Tra educazione etico-civile e costruzione dell' identità nazionale. L'insegnamento della storia nelle scuole italiane dell' Ottocento,* Vita e Pensiero-Largo A. Gemelli, Μιλάνο 2004, σ. 8-10.
[240] Filangeri, *La scienza della legislazione,* σ. 14 (17).
[241] Filangeri, *La scienza della legislazione*, σ. 19 (23), 22-3 (27-8).
[242] Cohen, «To think, to compare, to combine to methodise», σ. 229.
[243] Filangeri, *La scienza della legislazione*, σ. 19 (23), 22-3 (27-8).

Filangeri υποστήριζε τη δια νόμου θεσπισμένη παροχή ισότιμης εκπαίδευσης σε όλους τους πολίτες, αν το πολίτευμα ήταν η δημοκρατία και σε όλους επίσης τους υπηκόους, αν το πολίτευμα ήταν η μοναρχία. Το ίδιο έπρεπε να ισχύει ακόμη και αν οποιαδήποτε πόλη ή έθνος, βρισκόταν σε κατάσταση κατοχής ή πολέμου[244]. Οι γυναίκες, παρόλα αυτά, θεωρούταν φυσικό να αποκλείονται από την εκπαίδευση, μια άποψη που ερχόταν σε αντίθεση με άλλες ιδέες του Filangeri, που συνέδεαν τη *«μεταρρύθμιση»* της Ιταλίας με την πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση.

Εντούτοις, η *«καθολικότητα»* στη μόρφωση των γυναικών δεν υφίστατο. Παρότι ο νομικός Filangeri αναγνωρίζει πως οι γυναίκες αποτελούν *«ένα σημαντικό μέρος της κοινωνίας»* δεν συμφωνεί με το να έχουν πρόσβαση στην εκπαίδευση ή να συμμετέχουν στη νομοθεσία. Στηλιτεύοντας τον Πλάτωνα και χαρακτηρίζοντας την κοινωνία δικαιοσύνης, την οποία περιέγραψε αυτός στην *Πολιτεία*, ως μια *«φαντασιακή κοινότητα» (d' una repubblica da questo sommo uomo immaginata),* αρνείται την άποψη του φιλοσόφου πως οι γυναίκες πρέπει να έχουν ισότιμη με τους άνδρες πρόσβαση στην εκπαίδευση[245]. Τα επιχειρήματά του για τον αποκλεισμό αυτό συνδέονταν με την αναπαραγωγή των μισογυνικών επιχειρημάτων σχετικά με τη φυσική κατωτερότητα των γυναικών, που τις ανάγκαζαν *«να διάγουν καθιστική ζωή»*, περιορισμένες στο οικιακό περιβάλλον. Τα επιχειρήματά του υπέρ του αποκλεισμού τους από τη δημόσια εκπαίδευση αφορούσαν επίσης στο νόμο που οι άνδρες είχαν κατασκευάσει ως ικανότεροι και στο *«έθιμο»* που νομοτελειακά τις απέκλειε από αυτήν. Μόνον η οικιακή εκπαίδευση ενδεικνυόταν για τις γυναίκες, αφού *«η δημόσια εκπαίδευση τις παρεκτρέπει από τον φυσικό προορισμό τους»* στη ζωή[246].

---

[244] Filangeri, *La scienza della legislazione*, σ. 23-4 (30).

[245] *«Ma quest' unità di famiglia, questa promiscuità civile tra' due sessi che ne dipende, e che è tutt' altro di quella pretesa comunione delle mogli, che si è errroneamente a Platone imputata, non potevano aver luogo che nel piano d' una repubblica da questo sommo uomo immaginata, non per istituire un popolo, ma per dipingere la giustizia. Il nostro scopo è ben diverso dal suo, e ben diversi ne debbono essere i mezzi»*, πβ. Filangeri, *La scienza della legislazione*, σ. 264 (241).

[246] Filangeri, *La scienza della legislazione*, σ. 264 (241). Το έργο του Cerfool με τίτλο *Περί του γάμου ή για την εκπαίδευση των νεανίδων που προορίζονται για τον έγγαμο βίο* (*La Gamologia o sia dell' educazione delle zitelle destinate per il matrimonio),* εκδόθηκε στο Τορίνο το 1778. Στόχος του συγγραφέα ήταν να γράψει μια πραγματεία βασισμένη *«στο καινούριο είδος της σχετικής εκπαίδευσης»* των γυναικών. Το περιεχόμενό του αναπαρήγαγε τα μισογυνικά στερεότυπα για τη φύση των γυναικών αλλά και για τον αναγκαστικό περιορισμό τους στην οικιακή σφαίρα. Ο ιδεατός βίος για τις γυναίκες ήταν ο γάμος και η μητρότητα και αυτός θα έπρεπε να ήταν ο στόχος όλων των γυναικών. Οι γυναίκες μόνον μέσω του γάμου θα μπορούσαν να καταστούν ευτυχείς ή δυστυχείς, κάτι που θα μπορούσε να έχει και αντίκτυπο στην πολιτική και στην κοινωνία γενικότερα. Το έργο αυτό εντάχθηκε στο *Index Librorum Prohibitorum* αμέσως μετά την έκδοσή του, αναδεικνύοντας πως οι μισογυνικές απόψεις, ενδεχομένως αιρετικές, δεν γίνονταν αποδεκτές από τις εκκλησιαστικές αρχές της Καθολικής Εκκλησίας, πβ. *Index Librorum Prohibitorum sanctissimi domini nostri Gregori XVI pontificis maximi jussu editus,* J. Pelella, Νάπολη 1862.

Ωστόσο, παρότι σε ένα γενικότερο πλαίσιο ο λόγος για τη γυναικεία εκπαίδευση στα έργα του δευτέρου μισού του 18ου αιώνα και της περιόδου της Γαλλικής Επανάστασης, αναφέρεται στο πρότυπο της γυναίκας που συνίσταται στην ιδανική μητέρα η οποία έχει και το κατάλληλο εκπαιδευτικό υπόβαθρο για να ανατρέφει τα τέκνα της και να τα καθιστά χρηστούς πολίτες. Αυτό όμως προϋπέθετε και γνώσεις, εκτός από την εκπλήρωση αποκλειστικά οικιακών και άλλων σχετικών αναγκών. Ο Filangeri αντιτίθεται σε οποιαδήποτε εκπαίδευση θα έβγαζε τις νέες και μέλλουσες μητέρες εκτός των οικιακών ορίων. Ρόλος της μητέρας ήταν να *«γεννά πολίτες, να τούς τρέφει και να τούς ανατρέφει τα πρώτα χρόνια της ζωής τους»*[247].

Η εκπαίδευση εκτός της οικίας θεωρούνταν «*κατάχρηση»* για τον νομικό. Εάν μια νέα είχε λάβει εκπαίδευση πέραν της οικιακής, δηλαδή είχε σταλεί σε κάποιο μοναστήρι για να διδαχθεί τις στοιχειώδεις γνώσεις και τη χριστιανική διδασκαλία, αυτή θα γινόταν αυτομάτως κακή μητέρα, γιατί θα είχε βγει εκτός των οικιακών ορίων και της εξουσίας του πατέρα της. Η εναντίωση στη μόρφωση εντός των μοναστηριών παρατηρείται και στο έργο παιδαγωγών όπως ο Pierdomenico Soresi αλλά και των γυναικών συγγραφέων όπως της Carlotta Ercolina de Saxy**,** αλλά και άλλων γυναικών που άρθρωσαν λόγο την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης. Τα επιχειρήματά τους βέβαια διαφέρουν σε σύγκριση με εκείνα του νομικού Gaetano Filangeri, καθώς επιζητούσαν ισότιμη εκπαίδευση με τους άνδρες και όχι τον παντελή αποκλεισμό τους από κάθε μορφής εκπαίδευση εκτός οικίας.

Κυρίαρχη τάση πάντως επικράτησε να είναι η προσπάθεια οργάνωσης των δημόσιων σχολείων με νόμους και κανονισμούς για όλη την Ιταλία. Ο Gian Rinaldo Carli, για παράδειγμα, στο έργο του *Νέα μέθοδος για τα δημόσια σχολεία της Ιταλίας* αναφέρεται στην αναγκαιότητα ύπαρξης σχολείων και διδασκάλων σε κάθε συνοικία των μεγάλων πόλεων, ώστε να παρέχεται και ασφάλεια και προστασία σε όλα τα σχολεία και σε όλα τα παιδιά. Τα σχολεία θα έπρεπε να λειτουργούν κάθε πρωί για τρεις ώρες και κάθε μεσημέρι ύστερα από το μεσημεριανό γεύμα για άλλες δύο. Βλέπουμε συνεπώς πως αλλάζει η αντίληψη για την εκπαίδευση μέσω των ωραρίων των σχολείων καθώς και της μη λειτουργίας τους κατά τις ημέρες αργίας και των εκκλησιαστικών εορτών. Η αλλαγή της νοοτροπίας εδράζεται στην προσπάθεια θέσπισης μιας εντελώς διαφορετικής νοοτροπίας αναφορικά με την εκπαίδευση των παιδιών σε σύγκριση με τους προηγούμενους αιώνες κατά τους οποίους η θρησκευτική

[247] Filangeri, *La scienza della legislazione*, σ. 262 (238).

διδασκαλία και η βασική πρωτοβάθμια μορφή της εκπαίδευσης παρεχόταν από τα χριστιανικά σχολεία κατά τις ημέρες εορτών και τις Κυριακές κάθε μήνα και όχι από κάποια άλλο φορέα. Η εκπαίδευση, ή έστω η θεωρία της εκπαίδευσης, διαφοροποιείται στη σκέψη των παιδαγωγών και είναι πλέον φανερό πως άρχιζε να διαμορφώνεται εντός της κοινωνίας η τάση αποδοχής μιας περαιτέρω θεσμοποίησης της εκπαίδευσης και καλύτερης οργάνωσής της[248].

Για την ωφελιμότητα που θα μπορούσε να προκύψει από τη δημόσια εκπαίδευση συνέγραψε ο παιδαγωγός, διανοητής και μέλος πολλών ακαδημιών Carlo Luigi Benvenuto Robbio di San Raffaele στο έργο του *Προετοιμασία για τους παιδαγωγούς* (*Apparecchio degli educatori,* 1787). Υποστήριξε πως, μέσω της δημόσιας εκπαίδευσης, στα σχολεία και στα κολέγια, οι νέοι θα κοινωνικοποιούνταν αλλά και θα είχαν τη διάθεση να προοδεύουν στις σπουδές τους λόγω της ευγενούς άμιλλας, που έρχεται ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης από την επαφή με άλλους μαθητές. Από την άλλη, η δημόσια εκπαίδευση μπορούσε να καταστεί επικίνδυνη, γιατί, όπως σημείωνε, *«αρκεί ένα κοράκι για να μολύνει είκοσι περιστέρια»,* δείχνοντας μ' αυτό το παράδειγμα πως τυχόν αρνητικές επιρροές από το περιβάλλον του νέου μπορούν να επιδράσουν αρνητικά στη διαμόρφωση του χαρακτήρα του[249]. Στο έργο του *Περί της συνεχούς εκπαίδευσης (Della educazione continuata,* 1783) εξέθεσε κυρίως τη σημασία της αυτοδιδασκαλίας ως ύψιστης σημασίας για τη μόρφωση του ατόμου. Στο έργο αυτό κατέδειξε πως η εκπαίδευση έπρεπε να συνιστά το εργαλείο μέσω του οποίου οι άνθρωποι θα απομάκρυναν από τη φύση τους τη μαλθακότητα, τη νωθρότητα, τη ματαιοδοξία, τη φιλοδοξία, το μίσος και τη δυσπιστία[250].

Την εκπαίδευση εντός της οικίας υποστήριξε ο Sigismondo Gerdil με το έργο που εξέδωσε το 1763 με τίτλο *Σκέψεις για τη θεωρία και την πράξη της εκπαίδευσης ενάντια στις αρχές του κ. Ρουσσώ* (*Réflexions sur la théorie et la pratique de l' éducation contre les principes de M. Rousseau*)[251]. Ο Gerdil ουσιαστικά εναντιώθηκε στη παιδαγωγική σκέψη του Ρουσσώ για τη μεγαλύτερη ωφελιμότητα της κατ' οίκον

[248] Gian Rinaldo Carli, *Nuovo Metodo per le Scuole Pubbliche di Italia,* Lione, 1774, σ. 41-3. Δεν όταν ιδιαίτερη σημασία στη διοίκηση του σχολείου αλλά και στην καθοδήγηση των διδασκάλων από αυτούς, με σκοπό *«την καθιέρωση μιας ομοιόμορφης σχολικής εκπαίδευσης»,* πβ. *Carli, Nuovo Metodo,* σ. 45-8.

[249] Carlo Luigi Benvenuto Robbio di San Raffaele, *Apparecchio degli educatori del Conte di S. Raffaele,* Mairesse, Τορίνο 1787, σ. 2.

[250] Paolo Bianchini, *Educare all' obbedienza. Pedagogia e politica in Piemonte tra Antico Regime e Restaurazione,* Sei frontiere, Τορίνο 2012, σ. 6, 13.

[251] Sigismondo Gerdil, *Réflexions sur la théorie et la pratique de l'éducation contre les principes de M. Rousseau,* Reycends et Guilbert, Τορίνο 1763.

εκπαίδευσης έναντι της δημόσιας. Ο παιδαγωγός υποστήριξε πως η κοινωνική επαφή μεταξύ των μαθητών θα μπορούσε να έχει θετική επίδραση στην πρόοδο της Ιταλίας τόσο σε κοινωνικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Η δημόσια εκπαίδευση θα μπορούσε να έχει θετική επίδραση στη διαμόρφωση μιας ομοιόμορφης εθνικής αντίληψης που θα οδηγούσε σε μια μεγαλύτερη κοινωνική ευημερία[252].

Ενάντια στην παιδαγωγική θεωρία του Ρουσσώ τοποθετείται, επίσης, τέσσερα χρόνια αργότερα ο Francesco Alberti di Villanova στην πραγματεία του με τίτλο *Περί της φυσικής και ηθικής αγωγής ή των καθηκόντων των χριστιανών πατέρων, των μητέρων, των δασκάλων για την εκπαίδευση των παιδιών. Ενάντια στις αρχές του κ. Ρουσσώ από την Γενεύη (Dell' educazione fisica e morale, o sia de' doveri de' pardri, delle madri, e de' precettori cristiani nell' educazion de' figliuoli. Contro i principi del Signor Rousseau di Ginerva,* 1767)[253]. Ο Villanova δεν ήταν υποστηρικτής της δημόσιας εκπαίδευσης αλλά της κατ' οίκον. Εναντιώθηκε στο έργο του Ρουσσώ, γιατί θεωρούσε πως η παιδαγωγική του μέθοδος θα απομάκρυνε τους νέους από τις ηθικές αρχές που όριζε η Καθολική θρησκεία. Η παιδαγωγική του θεωρία στηριζόταν στις αρχές της Καθολικής Μεταρρύθμισης, ενώ, όπως παρατηρεί ο Paolo Bianchini η επίδραση των ηθικολογικών αντιλήψεων, που είχαν εκφραστεί κατά τον 16ο αιώνα από τον Silvio Antoniano, για την εκπαίδευση και την ανατροφή των παιδιών ασκούσαν ακόμη ιδιαίτερη επίδραση σε κάποιους διανοούμενους και κατά την περίοδο του Διαφωτισμού. Επίσης στο έργο του ο Villanova περιέγραψε τον ιδανικό οικοδιδάσκαλο και όρισε τα τυπικά και τα ουσιαστικά προσόντα, όπως και τα καθήκοντα των οικοδιδασκάλων, με σκοπό οι γονείς να γνωρίζουν τι θα έπρεπε να λαμβάνουν υπόψη τους κατά την επιλογή του κατάλληλου διδασκάλου που θα αναλάμβανε την εκπαίδευση των παιδιών τους[254].

Γ΄. 4. Η προσωπική και δημόσια ωφέλεια της εκπαίδευσης

Η γυναικεία πνευματική δραστηριότητα στον ιταλικό χώρο, χαρακτηριζόμενη από την αποδοχή και τη διάκριση γυναικών επιστημόνων, δημιούργησε έναν μύθο γύρω από τις ιταλίδες γυναίκες με τη διάδοση των έργων τους σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, μέσω

[252] Bianchini, *Educare all' obbedienza*, σ. 17-9.
[253] Bianchini, *Educare all' obbedienza*, σ. 25-6.
[254] Bianchini, *Educare all' obbedienza*, σ. 19-21.

κυρίως της αγγλικής γλώσσας. Οι γυναίκες της Ιταλίας είχαν αποκτήσει φήμη για την ευρυμάθειά τους και τη διάκρισή τους στις επιστήμες και συχνά αναφέρονταν ως πρότυπο προς μίμηση σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες[255]. Οι ιταλίδες συγγραφείς προβάλλονταν παράλληλα ως κάτι αξιοπερίεργο. Κατά τον 18ο αιώνα στον ιταλικό και γενικότερα στον ευρωπαϊκό χώρο, και ιδιαίτερα στη Γαλλία, παρατηρείται η τάση συγγραφής έργων, που αναφέρονταν στις διανοητικές ικανότητες των γυναικών. Η έμφαση στις «γυναίκες-εξαιρέσεις» ενδυνάμωνε ουσιαστικά τον κανόνα που ήθελε τις γυναίκες να είναι στο σύνολό τους αμαθείς. Το πρότυπο της ιταλίδας μορφωμένης γυναίκας, σε σύγκριση με άλλες γυναίκες από την ευρωπαϊκή ήπειρο αλλά και η σύγκρισή τους με άλλες γυναίκες εκτός των ευρωπαϊκών συνόρων, αναδεικνύουν την ανάδυση μιας «έμφυλης εθνικής ταυτότητας», όπου το φύλο και η καταγωγή διαπλέκονταν, συγκροτώντας μια διαφοροποιημένη «ιταλική θηλυκότητα»[256].

Η Elisabetta Caminer Turra (1751-1797) υπήρξε δημοσιογράφος, εκδότρια και θεατρική συγγραφέας και συνέβαλε στην ανάδειξη των διαφωτιστικών απόψεων για να στηρίξει νέους στόχους, που θα οδηγούσαν στην επίτευξη της «ευτυχίας» της κοινωνίας. Επίσης, μέσω των εντύπων, που εξέδιδε, ανέδειξε το ζήτημα των γυναικών και της πρόσβασής τους στις σπουδές[257]. Στην αρθρογραφία της αναφέρθηκε εκτεταμένα στο ζήτημα του αποκλεισμού των γυναικών από την εκπαίδευση όπως και στην προσωπική προσπάθεια, που απαιτούνταν από τις ίδιες τις γυναίκες για να βελτιώσουν τη θέση τους στην κοινωνία, με την προϋπόθεση πως θα λάμβαναν την προσήκουσα εκπαίδευση. Ο λόγος της δεν ήταν υπερασπιστικός προς τις γυναίκες, με την έννοια πως δεν τις αναγνώριζε ως θύματα των ανδρών που τις απέκλειαν από τη γνώση, αλλά έριπτε το βάρος της απόκτησης μόρφωσης στις ίδιες τις γυναίκες, δείχνοντας έτσι πως η μάθηση χρειαζόταν προσωπικό κόπο και προσπάθεια. Τις αναγνώριζε ως ενεργά δρώντα πρόσωπα, που σε εκείνα και μόνον εναπόκειτο να

---

[255] Agorni, *Translating Italy*, σ. 4.

[256] Χρησιμοποιώ εδώ τη θεωρία για την ανάδυση μιας ευρωπαϊκής ηγεμονικής *«λευκής ανδρικής ταυτότητας»* κατά τον 18ο αιώνα των εποίκων του Νέου Κόσμου, αντιστρέφοντάς την για να αναδείξω πως κατά τον 18ο αιώνα αναδύθηκε μια διαφορετική ταυτότητα για τις ιταλίδες γυναίκες συγκριτικά με άλλες ευρωπαίες και μη γυναίκες, στο πλαίσιο της υπεροχής που τους αποδιδόταν λόγω της εκπαίδευσης και της ευρυμάθειας που οι γυναίκες στην Ιταλία κατείχαν, πβ. Δήμητρα Βασιλειάδου, Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Ανδρονίκη Διαλέτη, Γιώργος Πλακωτός, «Ανδρισμοί και ιστορία: η ιστοριογραφία μιας σχέσης», στο Βασιλειάδου, Γιαννιτσιώτης, Διαλέτη, Πλακωτός (επιμ.), *Ανδρισμοί. Αναπαραστάσεις, υποκείμενα και πρακτικές από τη μεσαιωνική μέχρι τη σύγχρονη περίοδο*, σ. 34-5. Soderini, *Massime per l' educazione dei nobili*, σ. 30-1.

[257] Η δημοσιογράφος εξέδιδε την εφημερίδα *Europa Letteraria*, το περιοδικό *Giornale enciclopedico*, το *Nuovo Giornale enciclopedico*, 1782-89 και το *Nuovo Giornale enciclopedico d' Italia*, 1790-97.

επιλέξουν, αν θα μορφώνονταν ή όχι[258]. Όπως σημειώνει η Mónica Bolufer Beruga στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα οι γυναίκες συγγραφείς παρατηρούσαν στο σύνολό τους πως η εκπαίδευση των γυναικών είχε παραμεληθεί λόγω των επικρατουσών απόψεων για τη θέση των γυναικών και της πρόθεσης των ανδρών να συντηρείται η υποτέλεια των γυναικών. Ο γυναικείος λόγος για την εκπαίδευση όμως διαφοροποιείται από τον ανδρικό, με τις γυναίκες να τονίζουν πως είναι και δικό τους, προσωπικό καθήκον η εκπαίδευση τους και δεν ήταν μόνον οι άνδρες υπαίτιοι της αμάθειάς τους[259].

Μέσω του περιοδικού της η Elisabetta Caminer Turra, εξέδιδε κριτικές των νέων έργων που κυκλοφορούσαν, κυρίως στη Γαλλία. Η συγγραφέας εξέφραζε εκεί τις απόψεις της για τη διανοητική ισότητα των γυναικών και των ανδρών. Καταδίκαζε μάλιστα και το γραμματειακό είδος των επαίνων διακεκριμένων γυναικών με τη μορφή καταλόγων ή εγκυκλοπαιδειών. Η Turra στα έντυπά της κατέκρινε πως *«οι συγγραφείς δεν επαινούσαν μόνον όσες γυναίκες ήταν άξιες επαίνου λόγω της αρετής, της διάνοιας και των ικανοτήτων τους αλλά και γυναίκες ανάξιες επαίνου όπως πόρνες πολυτελείας ή γυναίκες που είχαν λάβει μόνον ελλιπή μόρφωση»*[260]. Η συγγραφέας ασκούσε κριτική στους καταλόγους των επιφανών γυναικών για δύο λόγους: γιατί περιλάμβαναν γυναίκες, που δεν ήταν άξιες επαίνου, και επειδή πολλοί κατάλογοι δεν συμπεριλάμβαναν γυναίκες από την Ιταλία αλλά κυρίως από την Αγγλία και τη Γαλλία[261].

Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η κριτική της για το έργο του Jean-François De Lacroix, *Dictionnaire historique portatif des femmes célèbres,* που εκδόθηκε στο περιοδικό *Europa Letteraria* (1768-1773), το οποίο εξέδιδε ο πατέρας της Domenico Caminer στη Βενετία[262]. Στην κριτική της προσάρτησε έναν κατάλογο των χαρακτηριστικών που οι γυναίκες έπρεπε να έχουν, ώστε να είναι άξιες επαίνου και θαυμασμού. Για την Turra έπρεπε να επαινούνται οι γυναίκες που χαρακτηρίζονταν από την πίστη και την αγάπη προς τον σύζυγό τους και θυσιάστηκαν για αυτόν. Άξιες επαίνου ήταν οι γυναίκες που συμμετείχαν στην πολιτική και στάθηκαν στο ύψος των

[258] Catherine M. Sama, «Volume Editor's Introduction», στο Elisabetta Caminer Turra, *Selected Writings of an Eighteenth-Century Venetian Woman of Letters,* στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, Σικάγο, 2003, σ. 2-4.
[259] Mónica Bolufer Beruga, «Gender and the Reasoning Mind. Introduction», στο Sarah Knott και Barbara Taylor, *Women, Gender and Enlightenment*, Palgrave McMillan, Basingstoke 2005, σ. 191.
[260] Sama, «Volume Editor's Introduction», στο Turra, *Selected Writings of an Eighteenth-Century Venetian Woman of Letters,* σ. 42-4.
[261] Sama, «Volume Editor's Introduction», σ. 44.
[262] Jean-François De Lacroix, *Dictionnaire historique portatif des femmes célèbres,* L. Cellot, Παρίσι 1769.

πολιτικών περιστάσεων υπερασπιζόμενες την πατρίδα τους. Στον κατάλογο της Turra έχουν θέση οι γυναίκες πολεμίστριες, οι Αμαζόνες, για τις πολεμικές τους ικανότητες[263].

Η δημοσιογράφος δεν παραλείπει όμως να αναφερθεί στις γυναίκες των τεχνών, των γραμμάτων και των επιστημών. Η αναφορά της σ' αυτές τις γυναίκες είναι και η μεγαλύτερη σε έκταση, ενώ επικαλείται γυναίκες από την κλασική παράδοση αλλά και πολλές σύγχρονες με εκείνην γυναίκες που είχαν διαπρέψει στις επιστήμες. Η Turra αναφέρεται σε γυναίκες της διανόησης από τον ιταλικό χώρο, ασκώντας κριτική στον γάλλο συγγραφέα για την μη αναφορά του σε αυτές. Η δημοσιογράφος ασκεί κριτική στην έλλειψη παρουσίας από το λεξικό του De Lacroix των ιταλίδων γυναικών του 16ου και του 17ου αιώνα αλλά και συγχρόνων της που διέπρεπαν στο χώρο της ποίησης και των επιστημών, ενώ είχαν λάβει αναγνώριση από πολλές ιταλικές ακαδημίες, λόγω των γνώσεων, της παιδείας και των ικανοτήτων τους[264].

Στην κριτική της, που μπορεί να χαρακτηρισθεί και ως ένας συμπληρωματικός κατάλογος επιφανών γυναικών, είχε την πρόθεση να δηλώσει πως οι γυναίκες όφειλαν να λαμβάνουν εκπαίδευση για τρείς κυρίως λόγους. Αυτοί ήταν οι ικανότητές τους να αντεπεξέρχονται στις οικιακές και στις οικογενειακές τους υποχρεώσεις, να μπορούν να συμμετέχουν επαρκώς σε μικτές συζητήσεις και για την προσωπική ολοκλήρωση και ευχαρίστησή τους. Η Turra δηλαδή δεν ήταν υπέρμαχος της δράσης των γυναικών στη δημόσια σφαίρα αλλά αντίθετα, γι' αυτήν η εκπαίδευση μπορούσε να καταστεί επωφελής για τις γυναίκες στο πλαίσιο του ιδιωτικού και του οικογενειακού χώρου. Έδινε συγκεκριμένα έμφαση στο γεγονός πως η εκπαίδευση μπορούσε να επιφέρει οικογενειακή, κοινωνική και προσωπική ωφέλεια και αξιοπρέπεια στις γυναίκες[265].

Καταδίκαζε επίσης αυτή την κατηγοριοποίηση των γυναικών σε «γυναίκες-εξαιρέσεις» και ανέδειξε το γεγονός πως η κοινωνία ήταν συνηθισμένη να αντιμετωπίζει τις γυναίκες εκ των προτέρων ως αμαθείς και πνευματικά κατώτερες από τους άνδρες. Το πρότυπο συγκεκριμένα των γυναικών που επαινούνταν για τις γνώσεις

---

[263] Elisabetta Caminer Turra, «On exceptional women (1769)», στο Elisabetta Caminer Turra, *Selected Writings of an Eighteenth-Century Venetian Woman of Letters,* σ. 169-179.

[264] Turra, «On exceptional women (1769)», σ. 167-183. *Europa Letteraria,* Carlo Palese και Modesto Fenzo, Βενετία, Νοέμβριος 1769, σ. 79-94. Για την αναφορά της σε συγκεκριμένες ιταλίδες που αποκλείστηκαν από το έργο του De Lacroix όπως για παράδειγμα την φυσικό Laura Bassi και την μαθηματικό Maria Gaetana Agnesi πβ. Turra, «On exceptional women», σ. 177-83. Ένα άλλο παράδειγμα μιας μορφής καταλογογράφησης, κατ' αλφαβητική σειρά, γυναικών που είχαν διαπρέψει στις επιστήμες είναι του Marcello Alberti, *Istoria delle donne scientiate,* Felice Mosca, Νάπολη 1740.

[265] Sama, «Volume Editor's Introduction», στο Turra, *Selected Writings of an Eighteenth-Century Venetian Woman of Letters,* σ. 45-7. Turra, «On exceptional women», σ. 178.

τους δεν ήταν αντιπροσωπευτικό των αληθινά μορφωμένων γυναικών για την Turra. Κατέκρινε πως ορισμένες γυναίκες, χωρίς να έχουν λάβει συστηματική εκπαίδευση, επαινούνταν, ενώ οι γνώσεις που είχαν ήταν αποσπασματικές και τις χρησιμοποιούσαν ως μέσο επίδειξης. Η κοινωνία εξυμνούσε γυναίκες, που, αν και ήταν ελλιπώς μορφωμένες, αποτελούσαν αντικείμενο θαυμασμού, όχι επειδή πράγματι ήταν άξιες επαίνου αλλά γιατί διαφοροποιούνταν από τη γενική κατηγορία των γυναικών που διακρίνονταν για την αμάθειά τους[266].

Η Turra ανέδειξε τη σημασία της εκπαίδευσης των γυναικών στο πλαίσιο της προσωπικής και της οικογενειακής ωφέλειας. Πολλοί συγγραφείς και διανοητές της περιόδου ανέδειξαν το ζήτημα πως η μόρφωση των γυναικών υπερέβαινε την οικιακή σφαίρα και αντανακλούσε και στην κοινωνία. Το ζήτημα της κοινής ωφέλειας, μέσω της εκπαίδευσης των γυναικών, τίθεται από ανώνυμο συγγραφέα στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα στην εικοστή δεύτερη έκδοση του περιοδικού *Il Caffè* (1764-66)[267]. Ο ανώνυμος συγγραφέας συγγράφει την *Υπεράσπιση των γυναικών*, υποστηρίζοντας την άποψη πως, εάν είχε πρόσβαση στην εκπαίδευση το σύνολο των γυναικών, αυτό θα μπορούσε να είχε ένα πολύ θετικό αντίκτυπο στην κοινωνία[268]. Ο ανώνυμος συγγραφέας εικάζεται πως ήταν ο Carlo Sebastiano Franci[269]. Οι γυναίκες, εξαιτίας της ανεπαρκούς ή της μηδαμινής εκπαίδευσης και της μη κατοχής ενός ρόλου στην

---

[266] Turra, «On exceptional women», σ. 178. Παρόμοια αντίληψη συναντάται και για τους άνδρες σε ορισμένα παιδαγωγικά έργα, όπως αυτό του Pierdomenico Soresi. Η φαινομενική και όχι η ουσιαστική γνώση πάνω σε διάφορους τομείς του επιστητού αποτελούσε το αίτιο της υπεροψίας ορισμένων ανδρών. Ο συγγραφέας αυτός κατέκρινε πολλούς άνδρες, που ήταν μόνο επιφανειακά μορφωμένοι, παρατηρώντας πως η επίδειξη γνώσεων δεν αποτελούσε ένα αρνητικό χαρακτηριστικό μόνο των γυναικών αλλά και των ανδρών. Επέκρινε τους άνδρες, που επιδείκνυαν την ανωτερότητά τους έναντι άλλων ανδρών λόγω της εκπαίδευσης που είχαν λάβει. Χρησιμοποιούσαν επιτηδευμένες τεχνικές και επιστημονικές εκφράσεις, με στόχο την προβολή των γνώσεών τους στους συνομιλητές τους, χωρίς όμως να είναι ουσιαστικά ειδικοί στα θέματα που συζητούσαν. Η συμπεριφορά τους χαρακτηριζόταν από εριστικότητα στις απόψεις τους και γενικότερα από ισχυρογνωμοσύνη. Παράλληλα, παρατήρησε πως οι άνδρες αυτοί θεωρούσαν πως η Ιταλία ήταν ανώτερη στις πρακτικές, τις επιστημονικές ανακαλύψεις και γενικότερα πιο προηγμένη από κάθε άλλη χώρα της Ευρώπης, ενώ στην πραγματικότητα έπρεπε να γίνουν διάφορες μεταρρυθμίσεις στην Ιταλία για να συμβαδίσει με τις άλλες χώρες πέραν των Άλπεων, πβ. Soresi, *Saggio sopra la necessità*, σ. 78-80.

[267] Ανώνυμος, «Difesa delle donne», στο *Il Caffè o sia brevi e varj discorsi gia distribuiti in fogli periodici.* (2η έκδοση), τ. 1, Pietro Pizzolato, Βενετία 1766, σ. 300-14. Rebecca Messbarger, «Reforming the Female Class: 'Il Caffè's Defense of Women'», *Eighteenth-Century Studies,* Constructions of Femininity, 32, 3 (Άνοιξη 1999), σ. 355-6. Το περιοδικό *Il Caffè,* του οποίου εκδότης του ήταν ο Pietro Verri, εκδιδόταν ανά δέκα ημέρες και στόχος του ήταν να εκδίδονται «*ποικίλα θέματα, θέματα διαφορετικά, ανέκδοτα ακόμη, που έχουν συγγραφεί από διάφορους συγγραφείς, θέματα που προσανατολίζονταν στην δημόσια ωφέλεια»,* πβ. Pietro Pizzolato (επιμ,), *Il Caffè o sia brevi e varj discorsi gia distribuiti in fogli periodici.* Seconda edizione, τ. 1, Pietro Pizzolato, Βενετία 1766, σ. 1.

[268] Carlotta Ercolina de Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle*. Diviso in due parti, della contessa donna Carlotta Ercolina de Saxy vidova Visconti. Terza edizione, Fratelli Pirola, Μιλάνο 1789 (3η εκδ.).

[269] Messbarger, «Reforming the Female Class», σ. 356 και υποσημ. 16, σ. 367.

κοινωνία, αναγνωρίζονταν απ' αυτόν ως *«άχρηστες στην κοινωνία των ανθρώπων»*. Η μη ωφελιμότητά τους για την κοινωνία αφορούσε τις γυναίκες, ανεξαρτήτως κοινωνικής προέλευσης, καθώς εκείνες που προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, επιδίδονταν μόνο σε δραστηριότητες για την τέρψη τους όπως, π.χ., το θέατρο, ενώ οι γυναίκες που προέρχονταν από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα λόγω της οκνηρίας τους απέφευγαν με κάθε τρόπο τις οικιακές τους υποχρεώσεις. Υποστηρίζει επίσης πως η έλλειψη εκπαίδευσης γεννούσε τη *«νωθρότητα»,* αφού οι γυναίκες διήγαγαν *«έναν αδρανή βίο»*[270].

Ο ανώνυμος συγγραφέας ασκεί κριτική στις καθιερωμένες πρακτικές των οικογενειών απέναντι στις θυγατέρες τους, και θεωρεί τα ελαττώματα και την *«νωθρότητά»* τους αποτέλεσμα της μη πρόσβασης των γυναικών στην εκπαίδευση. Η συμπεριφορά των γυναικών κατ' αυτόν δεν ήταν δικό τους σφάλμα, αλλά αποτέλεσμα *«της παραμέλησης της εκπαίδευσης των γυναικών, ήδη από την παιδική τους ηλικία,* […] *και της εγκατάλειψής τους σε επιπόλαιες γκουβερνάντες, χωρίς επίβλεψη και συμβουλές».* Αναφερόμενος στους άνδρες, κατακρίνει την πρακτική του να *«απαγορεύουν σ' αυτές τη σπουδή των επιστημών και των καλών τεχνών με το επιχείρημα πως θα καταστούν περιγέλαστες, χωρίς ποτέ να τους δίνουν ένα μάθημα για την ουσία της αρετής ή της δύναμης».* Κατηγορεί επίσης τους άνδρες, πως αφού δεν έχουν καταβάλει καμία προσπάθεια να δώσουν εκπαίδευση στις γυναίκες, όταν αυτές φτάσουν στην ενηλικίωση κατηγορούνται πως είχαν προδιάθεση να χάσουν την αρετή και να αποκτήσουν ελαττώματα[271]. Εκφράζεται πάντως μια ανανεωτική σκέψη για το φύλο, που καθόρισε τη σκέψη των διανοητών του 18^{ου} αιώνα, που φανερώνει την επίδραση από θεωρίες όπως του Τζον Λοκ αναφορικά με την εκπαίδευση και τη θέαση των παιδιών ως *«tabula rasa»,* που, εάν λάμβαναν την κατάλληλη εκπαίδευσή, θα μπορούσαν να καταστούν ικανά και χρήσιμα μέλη της κοινωνίας[272].

Ο ανώνυμος διέκρινε πως *«τα ελαττώματα είναι ατομικά και δεν αφορούν το φύλο».* Υπερασπίστηκε τις διανοητικές ικανότητες των γυναικών, στηριζόμενος στα επιχειρήματα του Μονταίνι, για τις ικανότητές τους στη φαντασία και στο καλό γούστο. Παράλληλα όμως εξηγεί πως η εκπαίδευση είναι απαραίτητη σε όλες τις γυναίκες, (ακόμη και στις πληβείες), χωρίς αυτή να έχει αρνητικές συνέπειες στην ηθική τους, διότι αυτές, *«λόγω της συμπεριφοράς τους μπορούν να φανούν χρήσιμες στο*

[270] Ανώνυμος, «Difesa delle donne», στο *Il Caffè,* σ. 300-2.
[271] Ανώνυμος, «Difesa delle donne», στο *Il Caffè,* σ. 302.
[272] Agorni, *Translating Italy,* σ. 13-4.

κράτος, εξαιτίας της προίκας τους στον άνδρα τους και στην οικογένεια, δίνοντας κουράγιο στους άνδρες με τους οποίους έχουν συνάψει γάμο»[273]. Ανατρέχοντας στην κλασική παράδοση, αναφέρεται σε γυναίκες ποιήτριες, μαθηματικούς, ιστορικούς, φυσικούς, που διακρίθηκαν για τις γνώσεις τους, την καλλιέργειά τους και την οξύνοια τους[274]. Παράλληλα, επαινεί τις γυναίκες που υπερείχαν των ανδρών στην αρετή, είχαν δηλαδή *«μια ανδρική ψυχή» (animo virile),* όπως και για τις ικανότητές τους στη μάχη. Στο πρώτο μέρος της υπεράσπισής του αναφέρθηκε σε γυναίκες που δεν είχαν ξεπεράσει τη γυναικεία φύση τους, ενώ στο δεύτερο μέρος του εγκωμίου του αναφέρεται σε άξιες γυναίκες που είχαν ξεπεράσει τη φύση τους[275].

Είναι φανερό πως είχε καταστεί κοινή συνείδηση ότι τα ελαττώματα των γυναικών δεν αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι της φύσης τους αλλά πως κάθε άνθρωπος, άνδρας ή γυναίκα, μπορούσε να έχει ελαττώματα, καθώς αυτά ήταν αποτέλεσμα της ανεπαρκούς εκπαίδευσής τους. Η συζήτηση επεκτεινόταν στην αντιμετώπιση των γυναικείων ελαττωμάτων, μέσω της εκπαίδευσης και της ανάληψης ρόλων που θα τις καθιστούσαν ωφέλιμες στην κοινωνία. Αυτό ήταν δυνατό να επιτευχθεί μέσω της παροχής εργασίας εντός του οικιακού χώρου, που θα είχε ως συνέπεια να καταστούν οικονομικά επωφελείς για την οικογένειά τους αλλά και για την κοινωνία ως σύνολο. Στην αναφορά του στη γυναικεία εκπαίδευση τονίζεται γενικώς η καλλιέργεια της αρετής και η εκμάθηση διαφόρων τεχνών, από τις οποίες οι γυναίκες αποκλείονταν σε προηγούμενες περιόδους. Χωρίς να κάνει συγκεκριμένες αναφορές σε ποιες εργασίες μπορούν να φανούν χρήσιμες οι γυναίκες, ο συγγραφέας έκρινε πως μόνο μέσω της οικιακής εργασίας, οι γυναίκες ανεξαρτήτως κοινωνικής καταγωγής θα μπορούσαν να ξεπεράσουν την νωθρότητά τους, καθώς, εάν κάποιος είναι παραγωγικός, είναι και χρήσιμος για την κοινωνία. Προτείνονταν αυτές ως οι θεραπαινίδες της γυναικείας αεργίας και ως μέσα για να αποβαίνουν χρήσιμες για το κράτος και για την οικογένειάς τους[276].

[273] Ανώνυμος, «Difesa delle donne», στο *Il Caffè,* σ. 303, 305-6.
[274] Ανώνυμος, «Difesa delle donne», στο *Il Caffè,* σ. 303-4.
[275] Ανώνυμος, «Difesa delle donne», στο *Il Caffè,* σ. 310-4.
[276] Ανώνυμος, «Difesa delle donne», στο *Il Caffè,* σ. 306. Messbarger, «Reforming the Female Class», σ. 361-2.

Γ΄. 5. Η συνεισφορά της Carlotta Ercolina de Saxy στην εκπαίδευση των κοριτσιών

Έως και τις πρώτες δεκαετίες του 18ο αιώνα, δεν γίνονταν αναφορές στην εκπαίδευση σύμφωνα με την κοινωνική καταγωγή. Οι γυναίκες συγγραφείς και κυρίως οι άνδρες, όταν αναφέρονταν στην εκπαίδευση των γυναικών, επικεντρώνονταν στις ικανότητες και στους περιορισμούς του φύλου των γυναικών και στους κινδύνους που κάποια γνωστικά αντικείμενα μελέτης μπορούσαν να προκαλέσουν στο βίο τους. Αναφέρονταν επίσης, κατά περίπτωση, και στα οφέλη, που μπορούσαν να προκύψουν από την εκπαίδευση. Οι πραγματείες για τη γυναικεία φύση, την εκπαίδευση και την ανατροφή των γυναικών, ιδιαίτερα κατά τους 16ο και 17ο αιώνες, απευθύνονταν στις ελίτ και στα ανώτερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα της ιταλικής κοινωνίας. Η σύνδεση της δυνατότητας της εκπαίδευσης μόνον με λίγες, ξεχωριστές γυναίκες, και όχι με το σύνολο του γυναικείου φύλου, ήταν τόσο αυτονόητη από τους συγγραφείς που η καταγωγή δε χρειαζόταν καν να αναφέρεται από τους συγγραφείς.

Η συζήτηση αναφορικά με το εάν η εκπαίδευση έπρεπε να αφορά όλες τις γυναίκες ή μόνο λίγες, αναδείχθηκε ιδιαίτερα στην αντιπαράθεση για την εκπαίδευση των γυναικών στην Πάδοβα που έλαβε χώρα το 1723 στην Ακαδημία των *Ricovrati* και πιο συγκεκριμένα στα πρακτικά της αντιπαράθεσης που εκδόθηκαν το 1729. Η Aretafilia Savini de' Rossi και ο ακαδημαϊκός Giuseppe Salìo εξέφρασαν τις δύο αυτές αντιτιθέμενες απόψεις, για την ευρεία ή την περιορισμένη πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση, αναδεικνύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το κλίμα της περιόδου του Διαφωτισμού. Παρατηρείται δηλαδή πως, ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα, στο πλαίσιο διάδοσης και αποδοχής των ιδεών του Διαφωτισμού και ιδιαίτερα κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, εκφράζονταν νέες αντιλήψεις για την εκπαίδευση των γυναικών. Η συζήτηση δεν επικεντρωνόταν πλέον μόνο στην παροχή επιχειρημάτων σχετικά με τις εκ φύσεως διανοητικές ικανότητες των γυναικών, που θα τους επέτρεπαν ή θα τους απαγόρευαν να λαμβάνουν εκπαίδευση, ή στην επιχειρηματολογία πως μόνον σε ορισμένες περιπτώσεις γυναικών-εξαιρέσεων ήταν θεμιτό να προσφέρεται εκπαίδευση, αλλά κατευθυνόταν στην αναγκαιότητα να εκπαιδεύονται όλες οι γυναίκες ανεξαιρέτως.

Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, το ζήτημα που τίθεται αναφορικά με την πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση αφορούσε στην καθολική πρόσβαση όλων

των γυναικών σ' αυτή και όχι μόνο όσων ανήκαν στις ελίτ. Οι ιδέες όπως του Filangeri και του Helvétius που παρατηρούσαν πως το κράτος πρέπει να προσαρμόζεται στις ανάγκες των υπηκόων τους επηρέασαν και τις αντιλήψεις για την εκπαίδευση. Η ιδέα πως η εκπαίδευση συνιστούσε ένα αγαθό, που αποτελούσε καθήκον του κράτους, που ο μονάρχης όφειλε να την προσφέρει σε όλους τους υπηκόους του χαρακτηρίζει την περίοδο αυτήν[277]. Η καθολική πρόσβαση όλων των γυναικών στην εκπαίδευση μπορεί να μην εκφράστηκε από πολλές γυναίκες συγγραφείς, όμως, όπως σημειωνόταν από την Carlotta Ercolina de Saxy, το αγαθό της εκπαίδευσης έπρεπε να προσφέρεται από το κράτος σε όλους τους «*πολίτες»* και στις *«πολίτισσές»* του, είτε αυτοί κατοικούσαν στις πόλεις είτε στην ύπαιθρο χώρα[278].

Η αντίληψη πως και οι γυναίκες, που κατάγονταν από οικογένειες ευγενών αλλά και οι αγρότισσες όπως και οι εργαζόμενες στον αστικό χώρο, ήταν θεμιτό να λαμβάνουν εκπαίδευση, και μάλιστα την *«εθνική δημόσια εκπαίδευση»* (*nazionale educazione),* αποτυπώνεται στο έργο της Carlotta Ercolina de Saxy και συγκεκριμένα στο *Στοιχειώδες προκαταρκτικό Δοκίμιο για την εθνική εκπαίδευση των κοριτσιών (Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle)*[279]. Το έργο της εκδόθηκε τρείς φορές με την πρώτη έκδοση να πραγματοποιείται το 1783, τη δεύτερη το 1784 και την τρίτη το 1789[280]. Η Saxy ή Del Sasso, με την ιταλοποίηση του επιθέτου της από τον πατέρα της, Jean-Louis, (1773-1805), γαλλικής καταγωγής, ήταν χήρα του Alessandro Visconti di Saliceto. Μετά το θάνατο του συζύγου της, η Saxy διαφοροποίησε το επίθετό της σε Del Sasso με στόχο να γίνει αποδεκτή στην αυλή του Μιλάνου ως ευγενής, κάτι το οποίο απέδειξε από την καταγωγή και των δύο γονέων της. Η οικονομική της κατάσταση της επέτρεπε να έχει ένα σχετικά άνετο τρόπο ζωής και να ασχολείται με τα γράμματα, ενώ μέχρι το τέλος της ζωής της κατέβαλε προσπάθειες για την ίδρυση δημοσίων σχολείων για όλες τις νέες, δηλαδή για τις ευγενείς, τις νέες της υπαίθρου, τις μοναχές όπως και την ίδρυση ορφανοτροφείων με

[277] Bianchini, *Educare all' obbedienza,* σ. xv.
[278] Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle,* σ. 48.
[279] Carlotta Ercolina de Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle*. Diviso in due parti, della contessa donna Carlotta Ercolina de Saxy vidova Visconti. Terza edizione, Fratelli Pirola, Μιλάνο 1789.
[280] Angelo Bianchi, «Riformismo al femminile. Il progetto di Carlotta De Saxy Visconti per l' istruzione femminile nella Millano napoleonica (1805)», στο Angela Carbone (επιμ.), *Scritti in onore di Giovanna da Molin. Popolazione, famiglia e società in età moderna*, Tomo I, Cacucci, Μπάρι 2017, σ. 25.
[280] Califronia, *Breve difesa*, σ. 72.

σκοπό την εκπαίδευση και την φροντίδα ορφανών κοριτσιών[281]. Η Saxy είχε επαφές με τους διαφωτιστές Pietro Verri, Giuseppe Gorani και Giuseppe Visconti, που επηρέασαν την σκέψη της αλλά και τις παιδαγωγικές της θεωρίες[282]. Έπειτα από τις πολιτικές εξελίξεις, που επήλθαν λόγω της Γαλλικής Επανάστασης και της κατάκτησης της Ιταλίας από τους δημοκρατικούς και μετέπειτα από τους αυτοκρατορικούς Γάλλους, η συγγραφέας στράφηκε στον Ιακωβινισμό και αφοσιώθηκε στα κείμενά της, που αναφέρονταν στα φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου και στην εκπαίδευση των κοριτσιών[283].

Αυτό που χαρακτηρίζει το έργο της Saxy είναι ο «*κοινωνικός προορισμός»* και *«η ιδιωτική και η δημόσια ευημερία»* των γυναικών. Η *«ευημερία»* και η *«ευτυχία»* (*felicità privata e sociale*) ως έννοιες παρατηρούμε εδώ να μεταλλάσσονται και να αναδομούνται, καθώς ως στόχος της εκπαίδευσης αναγνωριζόταν πλέον το καλό του κράτους και όλων των πολιτών. Αυτήν την περίοδο κυρίαρχης σημασίας ήταν η παραδοχή πως οι γυναίκες ήταν θεμιτό να λαμβάνουν ηθική και θρησκευτική ανατροφή αλλά και να έχουν ισότιμη πρόσβαση στις επιστήμες, ώστε καταρχήν να αποβαίνουν καλές μητέρες χρηστών πολιτών και συγχρόνως να επιτελούν και άλλους ρόλους, π.χ., να συνεισφέρουν οικονομικά στην οικογένεια παρέχοντας κάποιου είδους εργασία[284].

Η Saxy που υποστήριζε τη διάδοση της εκπαίδευσης σε όλες τις γυναίκες ανεξαιρέτως και την προσαρμογή του προγράμματος σπουδών ανάλογα με την κοινωνική καταγωγή και τον προορισμό των γυναικών. Οι υπερασπιστές της γυναικείας εκπαίδευσης, σε αντίθεση με τους ηθικολόγους, τόνιζαν την αναγκαιότητα ύπαρξης ενός αυστηρά διαμορφωμένου προγράμματος σπουδών για τις νέες που θα ήταν προσαρμοσμένο στα πρότυπα των προγραμμάτων που διδάσκονταν τα αγόρια. Οι νέες έπρεπε να διδαχθούν τα αντικείμενα της ιστορίας, της γεωγραφίας, της φυσικής ιστορίας, της ποίησης, της γραμματικής, τις καλές τέχνες, την επιστολογραφία και τη θεολογία. Όσο πιο καλά και αυστηρά δομημένο ήταν ένα πρόγραμμα σπουδών τόσο

[281] Bianchi, «Riformismo al femminile», στο Carbone (επιμ.), *Scritti in onore di Giovanna da Molin*, σ. 31-4.
[282] Elisa Strumia, «Saxy, Carlotta Ercolina de», στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 91 (2018), http://www.treccani.it/enciclopedia/carlotta-ercolina-de-saxy_%28Dizionario-Biografico%29/ [ημερ. εισόδου: 30/10/2019]
[283] Το 1799 η Carlotta Ercolina de Saxy εξέδωσε το έργο με τίτλο *Στοιχειώδες προκαταρκτικό δοκίμιο για τη φύση και τα καθήκοντα του ανθρώπου,* (*Saggio elementare sulla natura e i doveri dell'uomo*, Andrea Mainardi, Μιλάνο 1799.
[284] Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle,* σ. 11-2.

μεγαλύτερη αναγνώριση είχε και το εκπαιδευτικό αποτέλεσμα[285]. Η συγγραφέας υπερασπίστηκε την πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση και αναφέρθηκε σ' αυτή έχοντας συγκεκριμένες προτάσεις και πρόγραμμα σπουδών για τις νέες. Στο έργο της Saxy, *Saggio Elementare* (1783), αποτυπώνονται ιδέες σαφώς επηρεασμένες από τον γαλλικό Διαφωτισμό. Αντλώντας από τον Martin Hubner και το έργο του *Πραγματεία για την ιστορία των φυσικών δικαιωμάτων* (*Essai sur l' histoire du droit naturel*, 1751), στο οποίο υποστηρίζει πως η εκπαίδευση αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα αγαθά, επειδή *«τα παιδιά συναποτελούν το κράτος, το οποίο οφείλει να τα διδάσκει σύμφωνα με το συμφέρον του»*, γι' αυτό και οι νομοθέτες όφειλαν να μεριμνούν για το αγαθό της δημόσιας εκπαίδευσης[286].

Στην πραγματεία της αναλύει τις μεθόδους διδασκαλίας βάσει των οποίων πρότεινε πως έπρεπε να διδάσκονται οι νέες και αφορά στην ηθική διαπαιδαγώγησή τους. Πιο συγκεκριμένα για την Saxy *«η πρώτη μέθοδος καλλιεργεί το πνεύμα στο οποίο έχουν ως αντικείμενο οι έννοιες της θρησκείας και της ικανότητας* [έτσι ώστε οι νέες] *να ανταποκρίνονται αναλόγως με τον προορισμό της θέσης τους. Η δεύτερη είναι η πρακτική μέθοδος που καλλιεργεί την καρδιά και κατ' επέκταση τον καλό και ηθικό χαρακτήρα των νεανίδων: ξεκινώντας από τις ευγενείς και τις αστές, χωρίς όμως να παραμελούμε ακολούθως τις άλλες τάξεις των πολιτών και των κατοικούντων στην ύπαιθρο καθώς* [αυτοί δεν είναι] *λιγότερο αναγκαίοι για την δημόσια ευημερία»*[287]. Η δημόσια εκπαίδευση, σε αντίθεση με την ιδιωτική, είχε συνδεθεί παλαιότερα με τη θρησκευτική κατήχηση, που οδηγούσε στη διαμόρφωση του *«καλού χριστιανού»*. Κατά τον 18ο αιώνα αυτή η νοοτροπία για την εκπαίδευση διαφοροποιείται και συνδέεται με την εμφύσηση άλλων αξιών στους μαθητές, όπως, π.χ., την ανάπτυξη του πατριωτικού αισθήματος, και τη συνειδητοποίηση πως ο κάθε άνδρας ή γυναίκα, είχε συγκεκριμένα καθήκοντα απέναντι στο κράτος[288].

Η μετεπαναστατική περίοδος οδήγησε στη δημιουργία του ιδεώδους της *«δημοκρατικής μητέρας»*, της οποίας το πολιτικό καθήκον ήταν να παραμένει στην οικία της και να μην παρεμβαίνει στην πολιτική ζωή. Το καθήκον της ήταν να διδάσκει στα παιδιά το πατριωτικό καθήκον[289]. Το έργο του Ρουσσώ *Αιμίλιος (Émile)* εδραίωσε

[285] Goodman, «L' Ortografe des Dames», στο Knott, Taylor, *Women, Gender and Enlightenment*, σ. 230.
[286] Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle*, σ. 74-5.
[287] Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle*, σ. 47-8.
[288] Bianchini, *Educare all' obbedienza*, σ. 19.
[289] Gunther-Canada, «Jean-Jacques Rousseau and Mary Wollstonecraft on the Sexual Politics of Republican Motherhood», σ. 470, 478.

το πρότυπο της μητέρας που θήλαζε τα παιδιά της και βρισκόταν διαρκώς εντός της οικίας, ώστε να έχει την απόλυτη επιμέλεια τους[290]. Το ρόλο ως μητέρες των μελλοντικών πολιτών αποδέχθηκαν οι περισσότερες γυναίκες προερχόμενες από όλα τα κοινωνικά στρώματα και ιδιαίτερα οι ευγενείς και όσες προέρχονταν από το μεσαίο κοινωνικό στρώμα. Μέσω της αποδοχής του οικιακού τους ρόλου πολλές γυναίκες, θεωρούσαν πως μ' αυτόν τον τρόπο θα συνέβαλλαν στο καλό της κοινωνίας.

Ο ρόλος αυτός έγινε ιδιαίτερα αποδεκτός από τις ευγενείς γυναίκες, καθώς ο περιορισμός τους αυτός στην οικιακή σφαίρα και η προσφορά της κατάλληλης αγωγής στα παιδιά τους ερχόταν ως θεραπεία σε μια μακρά περίοδο πριν από την Επανάσταση, κατά την οποία ο βίος των ευγενών χαρακτηριζόταν από ανεμελιά, ακολασία, υπερβολική κατανάλωση αγαθών και ματαιοδοξία[291]. Είχε δημιουργηθεί μια διάκριση δηλαδή που διαχώριζε τους πολίτες, άνδρες, γυναίκες και παιδιά σε δύο κατηγορίες: τους «*ενεργούς πολίτες»*, που ήταν οι άνδρες που μπορούσαν να συμμετάσχουν στη δημόσια πολιτική σφαίρα, και στους *«παθητικούς πολίτες»*, τις γυναίκες και τα παιδιά, που όμως θεωρούνταν πως μπορούσαν να έχουν ενεργό ρόλο εντός της οικιακής σφαίρας[292].

Τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα είχαν ιδρυθεί δύο τύποι σχολείων οι *Scuole Normali Capitali,* στα οποία φοιτούσαν όσοι προορίζονταν για δάσκαλοι και οι *Scuole Normale per la pubblica educazione,* που διαχωρίζονταν στα αστικά σχολεία, τα *Scuole urbane,* και όσα βρίσκονταν στην επαρχία τα *Scuole rurali*[293]. Η Saxy έκρινε πως, αν σε βάθος χρόνου μιας γενιάς, προσφερόταν η κατάλληλη εκπαίδευση στις νέες μέσω των *Scuole Normale* της υπαίθρου, εκείνες θα μπορούσαν με τη σειρά τους να διδάξουν τα παιδιά τους γραφή και ανάγνωση όπως και να δώσουν άλλες βασικές γνώσεις με κύριο στόχο καταρχήν τη διάχυση της γνώσης εντός του οικογενειακού τους περιβάλλοντος[294].

Στόχος ήταν να εκπαιδευθούν *«για να είναι επαρκείς στα καθήκοντά τους, να μπορούν να δώσουν εκπαίδευση στις κόρες τους, να αποβούν καλές σύζυγοι, καλές*

---

[290] Theresa Kennedy, «From mauvaise mère: The making of Republican mothers in women's pedagogical theater», *Dalhousie French Studies,* 102 (Καλοκαίρι 2014), σ. 81.
[291] Margaret H. Darrow, «French Noblewomen and the New Domesticity, 1750-1850», *Feminist Studies,* 81, 5 (Άνοιξη 1979) σ. 42-3.
[292] Karen Green, *A History of Women's Political Thought in Europe, 1700-1800,* Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2014, σ. 213.
[293] Lorenzo Terzi, «Il metodo normale e il mutuo insegnamento», *Academia Edu,* https://www.academia.edu/34233989/Il_metodo_normale_e_il_mutuo_insegnamento, [ημερ. εισόδου: 30/10/2019]
[294] Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle,* σ. 78, 84.

μητέρες, καλές συμπολίτισσες και να προσφέρουν καλή εκπαίδευση στους γιούς τους»[295]. Η εκπαίδευση τους όμως δεν περιοριζόταν μόνο στην κατάλληλη διαμόρφωσή τους για να επιτελούν σωστά το έργο τους ως μητέρες. Οι νέες έπρεπε να διαμορφώνονται ως προσωπικότητες σε ηθικό και πρακτικό επίπεδο. Δηλαδή η εκπαίδευση θα τις εξόπλιζε με όλες τις απαραίτητες γνώσεις για να μπορούν να αντεπεξέρχονται και στις άλλες καταστάσεις, που ενδεχομένως να έρχονταν αντιμέτωπες κατά τη διάρκεια του βίου τους, π.χ., την κατάσταση της χηρείας. Εάν δηλαδή είχαν διδαχθεί αριθμητική, θα είχαν τις βασικές γνώσεις για να καταστούν ικανές να αναλάβουν τη φροντίδα του οίκου τους και να διαχειρίζονται τα οικονομικά τους ζητήματα[296].

Αξίζει να αναφερθεί εδώ πως οι προσπάθειες και η επιμονή της Saxy για την παροχή εκπαίδευσης σε όλα τα κορίτσια, ανεξαρτήτως κοινωνικής καταγωγής και οικονομικής κατάστασής τους, διήρκεσαν μέχρι το τέλος της ζωής της, το 1805[297]. Οι αγώνες της εντατικοποιήθηκαν περισσότερο έπειτα από την κατάληψη του Μιλάνου από τον Ναπολέοντα το 1797 και τη συνεργασία της με την κυβέρνηση για την οργάνωση μιας *«εθνικής εκπαίδευσης»* για τα κορίτσια της πόλης. Σε συνεργασία με το Υπουργείο Εσωτερικών συνέταξε σχέδιο για την οργάνωση των δημόσιων σχολείων όπως και για την αναμόρφωση των μοναστηριών, στα οποία παραδοσιακά παρεχόταν εκπαίδευση στις νέες[298]. Στο όραμά της για τη γυναικεία εκπαίδευση δεν αποδόμησε τη θρησκεία αλλά αντιθέτως την τοποθέτησε ως κεντρικό αντικείμενο μελέτης για τις νέες, τόσο τις καταγόμενες από οικογένειες ευγενών όσο και για εκείνες που προέρχονταν από τα υπάλληλα αστικά και αγροτικά στρώματα. Θεωρούσε πως, μέσω της χριστιανικής διδασκαλίας, αυτές θα διαμορφώνονταν ηθικά και θα κατανοούσαν καλύτερα το φυσικό κόσμο γύρω τους[299].

Η πραγματεία της Saxy για την εκπαίδευση, ασχολείται στο πρώτο και στο πιο μακροσκελές της μέρος με την εκπαίδευση των ευγενών νεανίδων, ενώ το δεύτερο μέρος αφορά στην εκπαίδευση του υπόλοιπου πληθυσμού των πόλεων και της

---

[295] Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle*, σ. 64.
[296] Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle*, σ. 63.
[297] Elisa Strumia, «Saxy, Carlotta Ercolina de», στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 91 (2018), πβ. http://www.treccani.it/enciclopedia/carlotta-ercolina-de-saxy_(Dizionario-Biografico)/ [ημερομ. εισόδου: 28/06/2019].
[298] Angelo Bianchi, «Riformismo al femminile», σ. 26-31. Συγκεκριμένα με αλληλογραφία της προς το Υπουργείο Εσωτερικών συνέταξε σχέδια οργάνωσης των κολεγίων για την εκπαίδευση των κοριτσιών, τους κανόνες για τις τρείς τάξεις των κολεγίων, τη διδακτική ύλη, αλλά και επιμέρους για τα δημόσια σχολεία για τις θυγατέρες του «*popolo*» και των «*αγροτισσών*». Η αλληλογραφία πραγματοποιήθηκε στις 24 Ιανουαρίου του 1804, πβ. «Appendice», στο Bianchi, «Riformismo al femminile», σ. 36-50.
[299] Angelo Bianchi, «Riformismo al femminile», σ. 22.

υπαίθρου. Παρότι χωρίζει την πραγματεία της σε δύο μέρη, δεν παρατηρούνται σημαντικές διαφορές, σύμφωνα με την κοινωνική καταγωγή, στην προτεινόμενη μέθοδο για την εκπαίδευση των κοριτσιών. Δίδεται μεγάλη έμφαση στη διδασκαλία της θρησκείας όπως και στις φυσικές επιστήμες, στα μαθηματικά και στην ιστορία. Κύριος στόχος ήταν η εκπαίδευση να είναι προσανατολισμένη στην ανάπτυξη της λογικής σκέψης και στην αποφυγή κάθε ερεθίσματος *«που να διεγείρει τη φαντασία και την ανάπτυξη προκαταλήψεων»*. Η ανάπτυξη της λογικής ήταν ιδιαίτερα σημαντική για τις νέες που διέμεναν στην ύπαιθρο, καθώς αυτές ήταν και πιο επιρρεπείς στην υιοθέτηση προκαταλήψεων, λόγω του πολιτισμικού περιβάλλοντος στο οποίο διαβιούσαν[300]. Γίνεται αντιληπτή δηλαδή, μια προσπάθεια εξάλειψης ορισμένων όψεων της λαϊκής κουλτούρας, που συνδέονταν με προκαταλήψεις και δεισιδαιμονίες, κάτι το οποίο θα μπορούσε να επέλθει μέσω της ενίσχυσης της εκπαίδευσης των γυναικών. Εάν οι γυναίκες λάμβαναν εκπαίδευση και εμποτίζονταν με νέες γνώσεις και αντιλήψεις, τότε αυτές θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην περαιτέρω διάδοσή τους στην οικογένειά τους και κατά συνέπεια στις μελλοντικές γενιές.

Παρατηρείται επίσης μια απόρριψη της παιδαγωγικής σκέψης που κυριαρχούσε κατά την περίοδο της Καθολικής Μεταρρύθμισης και καθ' όλη τη διάρκεια του 17ου αιώνα, όπου ο «φόβος» αποτελούσε μια από τις βασικές, θα μπορούσαμε να πούμε, μεθόδους της παιδαγωγικής διαδικασίας. Και αυτό συμβαίνει, παρόλο που εξακολουθούσαν να εκδίδονται αντι-διαφωτιστικά έργα τα οποία στηρίζουν τα επιχειρήματά τους στις ιδέες που κυριάρχησαν κατά τους 16ο και 17ο αιώνες και είχαν ως κυρίαρχο έργο αναφοράς *Τα τρία βιβλία για την χριστιανική εκπαίδευση* του Silvio Antoniano, που εκδόθηκε στην Βερόνα το 1584 αλλά έτυχε πολλών επανεκδόσεων μέχρι και τις αρχές του 19ου αιώνα[301]. Η λογική τοποθετείται στο επίκεντρο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ενώ «*ο φόβος του Θεού*», που προκρινόταν κατά τους προηγούμενους δύο αιώνες και *«οι μπαμπούλες»,* όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, δεν ήταν δυνατόν να αποτελούν πλέον τον ορθό τρόπο διδασκαλίας για καμία νέα κοπέλα[302]. Η αναγκαιότητα της αλλαγής της παιδαγωγικής μεθόδου εκφράστηκε σε θεωρητικό επίπεδο από τους γάλλους παιδαγωγούς ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα,

[300] Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle,* σ. 21-2, 46.
[301] Silvio Antoniano, *Dell' educazione cristiana de' figliuoli. Libri tre scritti da Silvio Antoniano poi Cardinale di S. Chiesa, ad istanza di S. Carlo Borromeo,* Barbiellini, Ρώμη 1785. Silvio Antoniano, *Dell' educazione cristiana e politica de' figliuoli. Libre tre di Silvio Antoniano poi Cardinale di Santa Chiesa. Scritti ad istanza di S. Carlo Borromeo,* Casa di Correzione, Φλωρεντία 1852. Bianchini, *Educare all' obbedienza*, σ. 20-1.
[302] Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle,* σ. 75.

με την πρακτική εφαρμογή των ιδεών αυτών να εφαρμόζονται από τις εκάστοτε μοναρχίες περίπου στα μέσα του 18ου αιώνα, στο πλαίσιο του μεταρρυθμιστικού τους προγράμματος. Η εκπαίδευση δηλαδή προσανατολιζόταν στην παρατήρηση, μέσω της εμπειρίας, που καθίστατο δυνατή μέσω της φυσικής ιστορίας, ενώ η χρησιμότητα των γνωστικών αντικειμένων, με την καθιέρωση της μαθητείας, ιδιαίτερα στα υπάλληλα στρώματα, κυριάρχησε ως πρακτικός σκοπός εφαρμογής της εκπαίδευσης στην Γαλλία[303].

Ποιό όμως έπρεπε να είναι το *curriculum* για τις νέες ευγενείς; Σε γενικές γραμμές αυτό που προτείνει είναι ένας συνδυασμός διδασκαλίας, τέρψης και ξεκούρασης. Η τέρψη, όπως ο χορός και η μουσική, θεωρούνταν από τη συγγραφέα απαραίτητα αντικείμενα για την ψυχική ισορροπία των κοριτσιών, ιδιαίτερα κατά την εφηβεία, κατά την οποία το γυναικείο φύλο τείνει να έχει μελαγχολικά συναισθήματα. Η ανάπαυλα επίσης θεωρούνταν απαραίτητη, λόγω *«της κομψότητας των γυναικείων οργάνων»,* όπως και τα κατάλληλα παιδικά παιχνίδια, που θα ξεκούραζαν τις νέες, θα ήταν διδακτικά και επίσης θα τους καλλιεργούσαν την υπακοή σε κανόνες. Οι διδάσκαλοί τους έπρεπε να τους εμφυσούν την πειθαρχία αλλά και οι ίδιοι να έχουν καλό χαρακτήρα και ήθος, ώστε οι νέες να μην «*εθιστούν σε επιπολαιότητες»*[304].

Από την παιδική ηλικία και πριν από την ηλικία των επτά ετών, τα κορίτσια με ευγενή καταγωγή έπρεπε να διδάσκονται γεωγραφία μέσω εικονογραφημένων καρτών που απεικόνιζαν αρχαία και μοντέρνα μνημεία διαφόρων χωρών και να μαθαίνουν να τα αναγνωρίζουν. Τα νέα κορίτσια έπρεπε να διδάσκονται ιστορία, μέσω της αφήγησης των διδασκάλων τους. Το αντικείμενο της ιστορίας θεωρούνταν ιδιαίτερα σημαντικό, επειδή μέσω αυτής θα διδάσκονταν την αρετή και θα ωθούνταν να μιμηθούν και εμβληματικές γυναικείες μορφές. Εκτός όμως από τα παραπάνω, βασικό ρόλο, ήδη από την παιδική ηλικία, είχε η γνωριμία τους με τον φυσικό κόσμο, τα φυτά και τα ζώα, μέσω της παρατήρησης της φύσης. Οι βασικές γνώσεις γραφής και ανάγνωσης ήταν απαραίτητο να τίθενται από νωρίς[305].

Ο χρόνος διδασκαλίας για τις νεαρές κοπέλες, ηλικίας επτά έως και δέκα ετών οριζόταν από την Saxy σε τέσσερις έως και πέντε ώρες ημερησίως. Θεωρούσε πως μόνο σ' αυτό το διάστημα οι νέες θα μπορούσαν να αφομοιώσουν όσα διδάσκονταν.

[303] Natasha Gill, *Educational Philosophy in the French Enlightenment. From Nature to Second Nature,* Ashgate, Surrey 2010, σ. 157- 9.
[304] Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle,* σ. 36-38.
[305] Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle,* σ. 48-55.

Μετά το πέρας των μαθημάτων τους όμως δεν έπρεπε να σπαταλούν τον χρόνο τους οι νέες ευγενείς αλλά να καλλιεργούν άλλες απαραίτητες δεξιότητες όπως τη μουσική και το χορό. Απαραίτητη ήταν η καλή εκμάθηση της μητρικής τους γλώσσας, της ιταλικής, όπως και της γαλλικής και η γνώση επιστολογραφίας. Παράλληλα, για την Saxy το πρόγραμμα των νεαρών ευγενών κοριτσιών έπρεπε να συμπεριλαμβάνει τη φυσική ιστορία, καθώς η γνώση του φυσικού περιβάλλοντος ήταν πολύ σημαντική για όλες τις νέες. Αναφερόμενη στην κοινωνική ομάδα των αγροτισσών, θεωρεί πως, εξαιτίας της επαφής τους με τη φύση στην ύπαιθρο, βρίσκονταν στην πιο *«ενδιαφέρουσα κατάσταση»* συγκριτικά με τις υπόλοιπες γυναίκες, γιατί μπορούσαν να βρίσκονται σε άμεση επαφή με τη φύση και να παρατηρούν τα φυσικά φαινόμενα. Η συγγραφέας δίνει έμφαση στο ζήτημα της γνωριμίας με τον φυσικό κόσμο και της γνώσης αυτού, ενδεχομένως λόγω προσωπικών της ενδιαφερόντων και θέσεων για τη σύνδεση της ψυχολογικής κατάστασης των νεανίδων με την εκπαίδευση, γεγονός που αποδεικνύεται από την έκδοση του έργου της, το 1800, με τίτλο *Γράμματα για την φυσική ιστορία και την ψυχολογία (Lettere di storia naturale e psicologia)*[306]. Γι' αυτό και στην τρίτη φάση της εκπαίδευσης από την ηλικία των δώδεκα ετών και εξής πρότεινε να διαβάζουν το βοτανολόγο Κάρολο Λινναίο, ώστε να λαμβάνουν τις βασικές γνώσεις για την γεωπονική επιστήμη και τον κόσμο των φυτών[307]. Επίσης, στην ηλικία αυτή έπρεπε να τίθενται οι βάσεις της αριθμητικής και της γεωμετρίας, ώστε να μπορούν μελλοντικά να φροντίζουν από οικονομική άποψη την οικία τους[308].

Από την ηλικία των δώδεκα η εκπαίδευση των κοριτσιών έπρεπε να εμπεριέχει τη διδασκαλία σε μια πλειάδα επιστημών. Η Saxy όμως έδωσε ιδιαίτερη έμφαση σε δύο επιστήμες: τη γεωγραφία και την ιστορία ενώ αναγνώριζε πως η συνδυαστική μελέτη αυτών των δύο αντικείμενων θα μπορούσε να είναι πολύ πρόσφορη για τις νέες. Οι νέες ευγενείς έπρεπε να λαμβάνουν μια σφαιρική γνώση για την ιστορία διαφόρων χωρών κάτι που μπορούσε να επιτευχθεί με την μελέτη περιηγητικών κειμένων και

[306] Carlotta Ercolina de Saxy (Vedova Visconti), *Lettere di storia naturale e psicologia,* Pirotta e Maspero, Μιλάνο 1800.

[307] Η βοτανική θεωρούνταν κατ' εξοχήν γυναικεία επιστήμη κατά τον 18ο αιώνα και κυρίως κατά τον 19ο αιώνα. Τη θεωρούσαν ως το μέσο που θα έκανε τους ανθρώπους να έρθουν πιο κοντά στη θρησκεία και στο Θεό. Ο Linnaeus ήταν από τους πρώτους μελετητές που «σεξουαλικοποίησαν» τα φυτά και τα διαχώρισαν στο δίπολο αρσενικό-θηλυκό, πβ. Londa Schiebinger, «The Philosopher's Beard: Women and Gender in Science», στο Roy Porter, *The Cambridge History of Science,* τ. 4, Eighteenth-Century Science, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2003, σ. 196-7. Lincoln Taiz και Lee Taiz, *Flora Unveiled. The Discovery and Denial of Sex in Plants*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2017, σ. 350 κ.ε.

[308] Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle,* σ. 55-7, 83.

μέσω αυτών να γνωρίσουν για τα ήθη και τα έθιμα διαφόρων λαών. Ακόμη, μέσω της χρήσης παραδειγμάτων άλλων λαών και χωρών, θα καθίστατο σ' αυτές δυνατόν να αναγνωρίζουν τις αρετές και τις αξίες τους αλλά και για το πώς διοικούνται πολιτικά άλλα κράτη σε αντιπαραβολή με το δικό τους[309].

Η Saxy πρότεινε ουσιαστικά ένα «άνοιγμα» προς τον κόσμο, που είχε ως στόχο την ίδια την κοινωνική, την πολιτική και την οικονομική βελτίωση των κρατών της Ιταλίας, μέσω της γνωριμίας με νοοτροπίες, συμπεριφορές και πολιτικά συστήματα, καθώς και πρακτικών και αντιλήψεων άλλων λαών. Παράλληλα, θεωρούσε ως απολύτως αναγκαία για τις νέες της γνώση των καθηκόντων τους στην κοινωνία όπως και τη γνώση των αστικών δικαιωμάτων τους, ώστε να μην πέφτουν θύματα αδικιών. Η συγγραφέας συνιστούσε αντικείμενα σπουδών, που θεωρούνταν κατάλληλα για την απόκτηση της *«θετικής αρετής»* (*virtù positiva)*, μιας χρήσιμης αρετής για όλους τους ανθρώπους, η οποία και αποτελούσε το εχέγγυο αναμόρφωσης των αρχών και των ηθών[310]. Η διαμόρφωση της *«θετικής αρετής»* μέσω της εκπαίδευσης ήταν απαραίτητη για *«όλες τις κυβερνήσεις, ανεξαρτήτως της μορφής διακυβέρνησης»* και η μόνη που θα μπορούσε να επιφέρει *«μια ευτυχή επανάσταση στις αρχές και στις συνήθειες»*[311]. Χωρίς την αρετή και ιδιαίτερα *«χωρίς μια θετική αρετή, καμία ευτυχία στη γη ή την ηθική, στη φύση* [δεν θα μπορεί να υπάρξει] *αλλά μόνο δυστυχία, διαφθορά, και κακά που ακολουθούν την ηθική σύγχυση του ανθρώπου, ενώ η συνολική αρμονία σε ένα σύστημα από την άλλη συναπαρτίζει την τελειότητα»*[312]. Βλέπουμε πως η εκπαίδευση δεν ήταν συνυφασμένη μόνο με την αρετή της πιστής υπακοής στους κανόνες του Χριστιανισμού, αλλά συνδεόταν με τη γνώση της ευτυχούς συνύπαρξης με τους άλλους ανθρώπους, της γνώσης του εαυτού και των άλλων, που θα μπορούσε να έχει θετική επίδραση στο σύνολο της κοινωνίας.

Πρέπει όμως να παρατηρήσουμε πως η χρήση των εικονογραφημένων καρτών, η διδασκαλία κατ' οίκον αλλά και το πλήθος των πραγματειών, των περιηγητικών κειμένων, που προτείνονται προς μελέτη στις νέες, είναι φανερό πως δεν ήταν δυνατό να παρασχεθούν στις νέες των υπολοίπων κοινωνικών στρωμάτων από την οικογένεια τους, καθώς κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατο να το υποστηρίξουν οικονομικά. Οι νέες των μη προνομιούχων κοινωνικών ομάδων θα λάμβαναν την εκπαίδευση στα «δημόσια-

[309] Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle*, σ. 58-9.
[310] Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle*, σ. 60-1.
[311] *«e prodotto una felice rivoluzione ne' principj, e ne' costumi».* Πβ. Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle*, σ. 60.
[312] Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle*, σ. 71.

εθνικά σχολεία» και κατ' αυτόν τον τρόπο οι οικογένειες τους δεν θα επιβαρύνονταν οικονομικά. Τα αντικείμενα σπουδών, που προτείνει η Saxy για τα υπάλληλα κοινωνικά στρώματα των πόλεων και της υπαίθρου, είναι τα ίδια μ' αυτά των ευγενών κοριτσιών, προσαρμοσμένα όμως περισσότερο στις μελλοντικές ανάγκες των συγκεκριμένων νεανίδων έπειτα από την ενηλικίωσή τους. Το πρόγραμμα σπουδών μένει το ίδιο όμως θα είχε διαφορετική χρησιμότητα στις νέες που προέρχονταν από τα υπάλληλα στρώματα. Η θρησκευτική παιδεία, η γεωγραφία, η ιστορία, η φυσική, η ιστορία και η ποίηση αποτελούσαν τα βασικά αντικείμενα διδασκαλίας, που θα έπρεπε να παρέχονται σε αυτές από τα δημόσια σχολεία και όχι από οικοδιδασκάλους[313].

Η διαφοροποίηση μεταξύ των προνομιούχων και μη κοριτσιών εντοπιζόταν στο γεγονός πως προσθέτονταν και νέες δεξιότητες, τις οποίες ήταν αναγκαίο να αποκτούν λόγω της κοινωνικής τους θέσης. Η διδασκαλία της θρησκείας, μέσω των κατηχητικών σχολείων και βιβλίων, κρινόταν απαραίτητη κυρίως για τον *«κατώτερο όχλο» (minuto popolo).* Οι νέες όμως αυτές ήταν αναγκαίο να γνωρίζουν να φροντίζουν τον οίκο τους, δηλαδή τις οικιακές εργασίες, κάτι το οποίο δεν αναφέρεται στην περίπτωση των ευγενών γυναικών, οι οποίες όφειλαν να γνωρίζουν πως να διαχειρίζονται μόνον τα οικονομικά του οίκου τους. Εκτός από τη φροντίδα του οίκου τους, οι γνώσεις αυτές, κατά τη συγγραφέα, μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και για την παροχή εργασίας σε άλλες οικίες, όπου μετέπειτα οι νέες θα μπορούσαν να εργαστούν ως υπηρέτριες. Άλλες επαγγελματικές διέξοδοι ήταν το εμπόριο, για το οποίο χρειαζόταν να μάθουν γραφή και ανάγνωση αλλά και τις βασικές γνώσεις αριθμητικής για να εργαστούν στον εμπορικό κλάδο[314].

Παρατηρούμε πως, η εκπαίδευση άρχισε πλέον να συνδέεται με την εργασία. Η αντίληψη δηλαδή πως η εκπαίδευση μπορούσε να αποτελεί μόνον προνόμιο των γυναικών των ελίτ, λόγω των ρόλων που όφειλαν να επιτελούν εντός του οικογενειακού ή αυλικού περιβάλλοντος, όπως π.χ. να διενεργούν κόσμιες συζητήσεις με άνδρες όμοιας κοινωνικής καταγωγής με εκείνες, καθίσταται δικαίωμα που αφορούσε όλες τις γυναίκες και συνδεόταν με την επαγγελματική τους δραστηριότητα. Ο συσχετισμός όμως εκπαίδευσης και εργασίας στα τέλη του 18ου αιώνα έδωσε μια άλλη ώθηση στην αναγκαιότητα της μάθησης για τα υπάλληλα στρώματα, καθώς η γνώση συνδέθηκε με την καθημερινότητα και την οικονομία. Ενώ οι ευγενείς έπρεπε να γνωρίζουν

[313] Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle*, σ. 76.
[314] Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle,* σ. 77-9.

γεωγραφία και ιστορία, λόγω των σχέσεων που θα συνήπταν με άλλους ευγενείς αλλά και για την περαιτέρω διαμόρφωση του χαρακτήρα τους, εκείνες που προέρχονταν από τα υπάλληλα στρώματα έπρεπε να γνωρίζουν γεωγραφία, τις θρησκευτικές εορτές και τον τρόπο εορτασμού τους, ώστε να συμμετέχουν στα συλλογικά δημόσια θρησκευτικά δρώμενα των πόλεων όπου κατοικούσαν και έπρεπε να γνωρίζουν γραφή, ανάγνωση και αριθμητική ώστε να αντεπεξέρχονται στις ανάγκες της εργασίας τους[315].

Στην εκπαίδευση των νέων της υπαίθρου αφιερώνεται το συντομότερο μέρος του δοκιμίου. Στο σημείο αυτό δεν γίνονται αναφορές ως προς το να διδάσκονται οι γυναίκες αυτές πλειάδα αντικειμένων αλλά συνιστώνται απλά και απαραίτητα στοιχεία για να αποκτούν τη γνώση για τη διατήρηση της υγείας τους και να μπορούν να έχουν τις απαραίτητες γνώσεις, ώστε να έχουν περισσότερες πιθανότητες να παραμένουν σε καλή υγεία μέσω της φροντίδας της διατροφής τους όπως και να γνωρίζουν πως έπρεπε να μεριμνούν για τον εαυτό τους μετά από τον τοκετό. Η εκπαίδευση αποτελούσε το μέσο επιβίωσης αλλά και διασφάλισης πως οι νέες θα μπορούσαν να *«αποφύγουν την υπερβολική φτώχεια»* με την απόκτηση δεξιοτήτων, όπως αυτή της ραπτικής τέχνης και του αργαλειού, που αποτελούσαν για την Saxy *«τα μέσα για να ξεφύγουν από την φτώχεια, ώστε να ευημερήσει το έθνος»*[316]. Η εκπαίδευση για τις νέες της υπαίθρου αλλά και των υπάλληλων στρωμάτων των πόλεων είχε ως στόχο την κάλυψη των βασικών τους αναγκών για την βελτίωση της ζωής τους και για την επιβίωσή τους, ενώ το πρόγραμμα σπουδών για τις ευγενείς είχε ως στόχο περισσότερο την καλλιέργεια του νου τους και την προσωπική τους ευτυχία.

Η θεωρία που αναπτύσσει δεν αφορά μόνο τις γυναίκες αλλά γενικά «*τη συγκρότηση των ανθρώπων»*. Παράλληλα, συνέδεσε τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του χαρακτήρα των γυναικών με τους ήδη προκαθορισμένους ρόλους που θα επιτελούσαν μελλοντικά. Η κατάλληλη εκπαίδευση όμως μπορούσε να συνεισφέρει στη διάπλαση του χαρακτήρα τους[317]. Η Saxy κατατάσσει τις νέες ανάλογα με τον χαρακτήρα τους (*temperamenti)*, ο οποίος ενυπήρχε στους ανθρώπους από τη γέννησή τους. Οι *«χαρακτήρες»* χωρίζονταν σε τέσσερις κατηγορίες, το *«θερμόαιμο χαρακτήρα»* (*sanguino)*, το *«φλεγματικό»* (*flemmatico)*, το *«μελαγχολικό»* (*melanconico)* και το

[315] Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle,* σ. 78.
[316] Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle,* σ. 83-6.
[317] Για τη θεωρία των χυμών, πβ. Wiesner-Hanks, *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη, 1450-1789*, σ. 54-6. Για τις θεωρίες για τη θέαση του «εαυτού» στη νησιωτική και στην ηπειρωτική Ευρώπη κατά την περίοδο του Διαφωτισμού, πβ. E. J. Hundert, «The European Enlightenment and the History of the Self», στο Roy Porter (επιμ.), *Rewriting the Self. Histories from the Renaissance to the Present,* Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2002, σ. 72-83.

«χολερικό» (*collerico)*. Προτείνει δηλαδή πως οι νέες έπρεπε να έχουν διαφορετική αντιμετώπιση στη διδασκαλία τους, συγκεκριμένα ανάλογα με τον χαρακτήρα τους. Στην περίπτωση του χαρακτήρα του *«sanguino»* η πειθαρχία ήταν απαραίτητη, ενώ στην περίπτωση του *«flemmatico»* έπρεπε να τού προκαλούνται πολλά ερεθίσματα και σωματική άσκηση. Για τον *«melanconico»* συνιστούσε να αποφεύγεται οτιδήποτε εξάπτει την φαντασία, ενώ για τον *«collerico»* χρειαζόταν διαρκής εξάσκηση του πνεύματος. Με την κατάλληλη εκπαίδευση και μεταχείριση αυτοί οι χαρακτήρες μπορούσαν να διαπρέπουν σε διαφορετικούς τομείς, όπως στις εφευρέσεις, στις καλές τέχνες και στα γράμματα, στη μηχανική και στις επιστήμες αντιστοίχως[318].

Οι νέες συνιστούσε να αντιμετωπίζονται ανάλογα με τις προσωπικές ιδιαιτερότητές τους για εκπαίδευση, ως άτομα ξεχωριστά με ιδιαίτερες ανάγκες, και όχι ως μια γενική κατηγορία νέων κοριτσιών που δεν χρειαζόταν να λάβουν διαφορετική αντιμετώπιση. Παρά την κατηγοριοποίηση αυτήν από την Saxy, με βάση την πολύ διαδεδομένη καθ' όλη τη διάρκεια της πρώιμης νεότερης περιόδου, θεωρία των χυμών, τίθενται οι βάσεις για τη σύνδεση μιας πρώιμης ψυχολογικής θεωρίας με την εκπαίδευση, η οποία θα οδηγούσε στη διαμόρφωση αρχών και κανόνων, που θα είχαν ως συνέπεια το βέλτιστο εκπαιδευτικό αποτέλεσμα για τις νεανίδες αλλά και για την ίδια την κοινωνία. Η Saxy είχε πιθανώς επηρεαστεί από τις θεωρίες για την ηθική ψυχολογία όπως αυτές εκφράστηκαν ήδη από τον 17ο αιώνα στη Γαλλία με τον γιανσενισμό[319].

Γ΄. 6. Τα γράμματα, οι επιστήμες και τα προσφορότερα γνωστικά αντικείμενα για τις γυναίκες

Η φιλοσοφική σκέψη του Διαφωτισμού αντιμετώπισε πιο ευνοϊκά τη διδασκαλία και τη μελέτη των επιστημών από τις γυναίκες, όπως για παράδειγμα τη φιλοσοφία και τα μαθηματικά, που κατεξοχήν διδάσκονταν οι άνδρες. Παρατηρείται μια τάση σε άνδρες και γυναίκες, που υποστήριζαν την ευρύτερη διάδοση της εκπαίδευσης στις γυναίκες, να εντάσσουν στο αποδεκτό πρόγραμμα σπουδών τους περισσότερα αντικείμενα σπουδών,

[318] Saxy, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle,* σ. 44-7.
[319] Για την ανάδυση της πρώιμης ψυχολογίας στη γραμματειακή παραγωγή της περιόδου στον αγγλικό χώρο και την ανάδειξη των διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών, λόγω διαφοράς στην ανατομία και στη φυσιολογία των φύλων, πβ. Mirella Agorni, *Translating Italy for the Eighteenth Century. Women, Translation and Travel Writing 1739-1797*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2014, σ. 13-4.

συμπεριλαμβάνοντας και κάποια που θεωρούνταν κατεξοχήν πεδίο ανδρικής μελέτης και διδασκαλίας. Οι υπερασπιστές της γυναικείας εκπαίδευσης απέρριπταν την επιχειρηματολογία ενάντια στη διδασκαλία των γυναικών σε κάποιες επιστήμες, επειδή αυτές φαινομενικά δεν άρμοζαν στο γυναικείο χαρακτήρα και γενικότερα στη φύση τους, και μπορούσαν δυνητικά να είναι επιβλαβείς για εκείνες αλλά και για το οικογενειακό περιβάλλον τους[320]. Η συζήτηση πως το κάθε φύλο πρέπει να διδάσκεται ανάλογα με τον προορισμό του στην κοινωνία δεν εξαλείφθηκε κατά τον 18ο αιώνα, όμως επήλθε η συνειδητοποίηση πως τα δύο φύλα μπορούν έχουν ορισμένα κοινά αντικείμενα διδασκαλίας, χωρίς αυτό να θέτει σε κίνδυνο την αρρενωπότητα ή την θηλυκότητα των διδασκομένων και τον κοινωνικό προορισμό τους[321].

Ο καθηγητής της αρχαίας ελληνικής γλώσσας στο Πανεπιστήμιο της Φλωρεντίας, μεταφραστής και ποιητής, Anton Maria Salvivi τοποθετήθηκε θετικά για την πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση σε ομιλίες του στην Ακαδημία των Apariti της Φλωρεντίας[322]. Ο Salvini υποστήριξε πως η διδασκαλία και η μελέτη των κατάλληλων αντικειμένων από τις γυναίκες μπορούσε να καταστεί επωφελής, καθώς, μέσω της μελέτης, θα μπορούσαν να διοικούν καλύτερα τον οίκο τους. Ο Salvini προκρίνει τη συνήθεια (*assuefazione*) έναντι της φύσης *(natura).* Κατ' αυτόν *«η γυναίκα είναι ανίκανη στις σπουδές»* όχι γιατί εκ φύσεως δεν έχει τις ικανότητες να διδαχθεί αλλά *«γιατί δεν εργάζεται σ' αυτές»*, δεν είναι συνηθισμένη να μελετά, λόγω της αντίληψης που επικράτησε από την αρχαιότητα πως *«είναι ένα ημιτελές ζώο»*[323]. Η εκπαίδευση των γυναικών θα περιοριζόταν στο οικιακό περιβάλλον και όχι εκτός αυτού, αφού οι γυναίκες προτεινόταν να διαβάζουν τα κενά των οικιακών τους καθηκόντων[324].

Στις ομιλίες του προς τους ακαδημαϊκούς ο Salvini απέρριψε το επιχείρημα πως οι σπουδές θα μπορούσαν να αποπροσανατολίσουν τις γυναίκες από τα οικιακά τους καθήκοντα, επιχειρηματολογώντας πως αυτός ο κίνδυνος είναι υπαρκτός και για τους άνδρες και όχι μόνο για τις γυναίκες. Οι άνδρες μπορούν κάλλιστα *«να κυριευθούν από τις σπουδές»* και να μην ασκούν αντίστοιχα τα δικά τους καθήκοντα στην πολιτική και γενικότερα στην πόλη. Το ζήτημα για τον Salvini δεν ήταν πως η εκπαίδευση ή η μελέτη

[320] Maria Ines Bonatti, «L'educazione femminile nel pensiero degli Illuministi e nei romanzi di Chiari», *Annali Italinistica*, Women's Voices in Italian Literature, 7 (1989), σ. 229.
[321] Michèle Cohen, *Fashioning Masculinity: National Identity and Language in the Eighteenth Century*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1996, σ. 80-3.
[322] Rebecca Messbarger, «Translator's Introduction», στο Maria Gaetana Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 103.
[323] Anton Maria Salvivi, *Discorsi Accademici di Anton Maria Salvivi. Detti da Lui nell' Accademia degli Apatisti, con alcune sue traduzioni dal Greco*, Giuseppe Manni, Φλωρεντία 1733, σ. 55.
[324] Salvivi, *Discorsi Accademici*, σ. 9.

ήταν η βάση του προβλήματος, αλλά ο τρόπος με τον οποίο κανείς διαβάζει και η ποιότητα των αντικειμένων ή των βιβλίων μελέτης. Απορρίπτει πάντως τα *«ψυχαγωγικά βιβλία»* καθώς αυτά *«μπορούν να «καταστρέψουν την ψυχή και τη συμπεριφορά των ανδρών και των γυναικών»*[325]. Το ζήτημα της εκπαίδευσης των ανδρών και των γυναικών εστιαζόταν από αυτόν σε μεγαλύτερο βαθμό στη διάρθρωση ενός πιο συγκροτημένου προγράμματος σπουδών με στόχο τη βελτίωση του ατόμου στο πλαίσιο της οικογένειας και της πόλης.

Τα βιβλία καλής συμπεριφοράς εξακολούθησαν να αποτελούν και στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα διαδεδομένο γραμματειακό είδος, που η περαιτέρω ανάπτυξή του οφείλεται καταρχήν στο κίνημα του Διαφωτισμού αλλά παράλληλα και σ' αυτό του αντι-διαφωτισμού, καθώς συνέπεια και των δύο αυτών κινημάτων ήταν οι αντιθετικές παιδαγωγικές θεωρίες που αναπτύχθηκαν την περίοδο αυτή[326]. Παράλληλα με τον Διαφωτισμό και τις προοδευτικές ιδέες που εκφράστηκαν, οι οποίες είχαν ως στόχο την απόρριψη των δεισιδαιμονιών και των προκαταλήψεων μέσω της εκπαίδευσης, έγινε και μια προσπάθεια ενίσχυσης της καθολικής πίστης με την έκδοση βιβλίων που απευθύνονταν σε ένα ευρύτερο κοινό και υπερασπίζονταν τον Καθολικισμό. Είχε γίνει αντιληπτό άλλωστε από την Εκκλησία πως τα βιβλία είχαν τη σημαντικότερη επίδραση στους πιστούς, όσο ποτέ άλλοτε. Σε διάφορα έργα που εκδόθηκαν κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα αναδεικνύονταν κυρίως το πού πρέπει να εστιάζουν τη μελέτη οι άνδρες και οι γυναίκες, ποια αντικείμενα σπουδών όφειλαν να αποφεύγουν ή να ακολουθούν όπως και ποια από τα σύγχρονα βιβλία δεν ήταν κατάλληλα για μελέτη, επειδή θεωρούνταν επικίνδυνα για την ηθική τους συγκρότηση[327].

Στο νέο πλαίσιο των παιδαγωγικών αντιλήψεων του Διαφωτισμού εντάσσεται και ο Bandiera, καθώς υποστήριζε πως οι γυναίκες πρέπει να λαμβάνουν εκπαίδευση, όμως το πρόγραμμα σπουδών τους έπρεπε να είναι προσαρμοσμένο στις ανάγκες που όριζε το φύλο τους και η μελλοντική θέση τους στην κοινωνία και στην οικογένεια. Στο δεύτερο βιβλίο του *Trattato degli studi delle donne*, ο Bandiera παρέχει μια λεπτομερή περιγραφή κατάλληλων αντικειμένων σπουδών για τις γυναίκες. Συγκεκριμένα, αναφέρεται σε ξεχωριστά κεφάλαια του δεύτερου βιβλίου της πραγματείας του, σε

[325] Salvivi, *Discorsi Accademici,* σ. 48.
[326] Για το κίνημα του αντί- Διαφωτισμού, πβ. Peters, Michael A., «The Enlightenment and its critics», *Educational Philosophy and Theory*, 51, 9, σ. 886-894. Darrin M. McMahon, «What is Counter-Enlightenment?», *International Journal for History, Culture and Modernity,* 5, 1 (2017), σ. 33-46.
[327] Patrizia Delpiano, *Church and Censorship in Eighteenth-Century Italy. Governing Reading in the Age of Enlightenment,* Routledge, Νέα Υόρκη 2018, σ. 185-91.

αντικείμενα, στα οποία οι γυναίκες ήταν αποδεκτό και θεμιτό να εκπαιδεύονται, αλλά και στους κινδύνους που ορισμένα αντικείμενα σπουδών μπορούσαν να ενέχουν γι' αυτές. Επικεντρώνεται στην ιδέα της ωφέλειας, για το πώς δηλαδή οι γυναίκες θα μπορούσαν να χρησιμοποιούν τις σπουδές τους έτσι ώστε να αποβούν χρήσιμες ανάλογα με την κοινωνική τους κατάσταση (παρθενία, γάμο, χηρεία), να μαθαίνουν τους τρόπους αναφορικά με το πώς θα διατηρούσαν την υγεία τους, και κυρίως να λαμβάνουν την κατάλληλη εκπαίδευση έτσι ώστε μελλοντικά να αποβαίνουν χρήσιμες στην κοινωνία.

Ο Bandiera διαχωρίζει την εκπαίδευση που πρέπει να λαμβάνουν οι νέες σύμφωνα με την κοινωνική τους θέση, αφού *«δεν είναι όλες οι γυναίκες στην ίδια θέση, κατάσταση και πλούτο, κατ' αυτόν τον τρόπο υπάρχει διαφορά στον τρόπο που πρέπει να καθορίζονται οι επιστήμες* [που πρέπει να διδαχθούν]*»*. Κατ' αυτόν, η εκπαίδευση έπρεπε να καθορίζεται βάσει της καταγωγής και της χρησιμότητας που αυτή θα είχε στη γυναίκα και στην οικογένεια της, αφού *«η σύζυγος ή η θυγατέρα ενός άνδρα, που με τα χέρια του και τον κόπο του συντηρεί την οικογένειά του από το εργαστήριό του, δεν έχουν και ιδιαίτερη ανάγκη να διδαχθούν φιλοσοφία ή δίκαιο, όπως έχουν ανάγκη οι σύζυγοι και οι κόρες των πλούσιων εμπόρων και ευκατάστατων ανθρώπων, ελεύθερων από την ανάγκη χειρωνακτικής εργασίας, ευγενών και πατρικίων»*[328]. Οι παραπάνω κατηγορίες γυναικών, οι οποίες ορίζονταν από την καταγωγή, το επάγγελμα και την οικονομική κατάσταση των πατέρων ή των συζύγων τους έπρεπε να λαμβάνουν εκπαίδευση. Συγκεκριμένα, έπρεπε να διδάσκονται γεωγραφία, ιστορία, μαθηματικά, ξένες γλώσσες. Οι θυγατέρες και οι σύζυγοι όμως *«των βασιλιάδων και ανωτάτων αρχόντων»* πέραν των παραπάνω όφειλαν να λαμβάνουν διδασκαλία και στο δημόσιο και στο εκκλησιαστικό δίκαιο, στην πολιτική επιστήμη και σε άλλες επιστήμες, ώστε να μπορούν να σταθούν άξιες των περιστάσεων, που η κοινωνική τους θέση και καταγωγή όριζε[329].

Η καλή γνώση και η χρήση της γλώσσας ορίζονταν ως απαραίτητες για όλες τις γυναίκες, ακόμη και για εκείνες που εργάζονταν στη γη[330]. Από την άλλη πλευρά η γνώση της λατινικής, της αρχαίας ελληνικής και της εβραϊκής γλώσσας αναγνωριζόταν ως απαραίτητη μόνον για τις *«πλούσιες παρθένες»* και τις *«νεαρές χήρες»,,* ενώ ακόμη ορίζονταν οι τρόποι με τους οποίους οι γυναίκες έπρεπε να μαθαίνουν να γράφουν σε

[328] Bandiera, *Trattato,* Parte II, σ. vi.
[329] Bandiera, *Trattato,* Parte II, σ. vii.
[330] Ο Bandiera προτείνει τα συγγράμματα μέσω των οποίων οι γυναίκες μπορούν να διδαχθούν με ορθό τρόπο την γλώσσα, χρησιμοποιώντας παράλληλα και ένα καλό λεξικό. Ενδεικτικά αναφέρω: *Le favole de Fedro, Le istorie d' alcuni Grandi uomini, Lettere famigliari* του Κικέρωνα, τα έργα *Degli offizi, della Vecchiaja, Dell' amicizia* του ίδιου, όπως και συγγραφείς όπως ο Τίτος Λίβιος και ο Ιούλιος Καίσαρας, πβ. Bandiera, *Trattato degli studi,* Parte II, σ. 25-7.

αυτές τις γλώσσες[331]. Επίσης, οι ευγενείς γυναίκες έπρεπε να διδάσκονται δύο ξένες γλώσσες, την αγγλική και τη γαλλική, έτσι ώστε να μπορούν να συνομιλούν με άλλους ευγενείς και κυρίως επειδή η γνώση αυτών των γλωσσών ήταν απαραίτητη για τη εκπαίδευσή τους στις επιστήμες[332].

Η φιλοσοφία αποτελούσε την κορωνίδα των επιστημών, στην οποία οι γυναίκες έπρεπε να εντρυφούν, καθώς αυτή αποτελούσε το μέσο διατήρησης της *«πολιτικής ευτυχίας»* (*felicità civile*) καθώς, μέσω αυτής, οι άνθρωποι μπορούσαν να γνωρίσουν τους ορθούς τρόπους κοινωνικής και κόσμιας συμπεριφοράς, κάτι που θα ωφελούσε όλη την οικογένεια[333]. Απαραίτητα έργα, που γενικά οριζόταν να διαβάζει μια γυναίκα, ήταν όσα προέρχονταν κυρίως από την ελληνική και τη ρωμαϊκή γραμματεία, από τα έργα του Πλάτωνα, του Σενέκα, του Κάτωνα, του Πλουτάρχου, του Ξενοφώντα και του Κικέρωνα. Τα έργα αυτά είχαν κυριαρχήσει κατά τον 16ο και τον 17ο αιώνα στις παιδαγωγικές πραγματείες, καθώς οι σύγχρονοι συγγραφείς άντλησαν ιδιαίτερα από τη φιλοσοφική τους σκέψη και θεωρία για τα δικά τους έργα[334].

Εκτός όμως από τα έργα της κλασικής γραμματείας ο Bandiera συνιστούσε στις νέες να διαβάζουν και *«έργα ηθικής φιλοσοφίας από πιο πρόσφατους συγγραφείς, των οποίων η μελέτη θα είναι πολύ χρήσιμη στις γυναίκες».* Χαρακτηριστικά, προτείνεται από αυτόν το έργο του Bartolomeo di S. Concordio (1260-1347) *Διδασκαλίες των αρχαίων* (*Ammaestramenti degli antichi)* και το έργο του Stefano Guazzo, *Κόσμια συζήτηση* (*La civile conversazione)*, αλλά και του Alessandro Piccolomini, *Ηθική διδασκαλία* (*Instituzion morale)*, του Conte Giulio Landi, *Μαθήματα ηθικής* (*Lezioni morali)*. Άλλες πραγματείες που προτείνονταν είναι, για παράδειγμα, το έργο του Francesco Tommassi, *Το σύστημα διακυβέρνησης του πατέρα της οικογένειας* (*Reggimento del padre di famiglia)* και του Bernardino Castoro το έργο *Πολιτική και χριστιανική διδασκαλία* (*Instruzion civile e Cristiana)*. Όσα έργα προτείνονταν, είχαν κατά κύριο λόγο, ηθικοπλαστικό χαρακτήρα και στόχευαν στη γυναικεία υπακοή, σε κανόνες συγκεκριμένα, που όριζε η κοινωνική ιεραρχία στο πλαίσιο της οικογένειας[335].

---

[331] Bandiera,*Trattato*, Parte II, σ. 8-9, 25-6, 33-4.

[332] Οι ιταλίδες γυναίκες έπρεπε να είναι οι πιο *«ευτυχείς»,* κατά τον συγγραφέα, αφού η προφορά της ιταλικής γλώσσας και η ευκολία του να διαβάζει κανείς ό,τι ακριβώς γράφεται, τις διευκολύνει πολύ σε σχέση με την αγγλική και τη γαλλική γλώσσα, όπου η προφορά διαφέρει από τον τρόπο που οι λέξεις γράφονται, πβ. Bandiera,*Trattato*, Parte II, σ. 58-9.

[333] Bandiera,*Trattato*, Parte II, σ. 132, 151-3.

[334] Bandiera,*Trattato*, Parte II, σ. 155-60.

[335] Bandiera,*Trattato*, Parte II, σ. 160-1.

Η χρησιμότητα γενικά της εκπαίδευσης διατρέχει όλο το έργο του Bandiera και αποτελεί μια τομή του 18ου αιώνα αναφορικά με την εκπαίδευση και των δύο φύλων. Η φυσική, π.χ., παρόλο που συνιστούσε μια επιστήμη πολύ δύσκολη για το γυναικείο φύλο, οριζόταν πως έπρεπε να διδάσκεται και στις γυναίκες, καθώς αναγνωριζόταν ως απαραίτητη όχι μόνο για το κοινό καλό αλλά για την προσωπική ωφέλεια των γυναικών και της οικογένειάς τους. Ακόμη, μέσω της φυσικής, θα μπορούσε κάθε γυναίκα να λαμβάνει τις απαραίτητες γνώσεις για τη διατήρηση της καλής υγείας και για την τήρηση υγιεινών διατροφικών συνηθειών. Χαρακτηριστικά, οι βασικές γνώσεις στην ανατομία θεωρούνταν απαραίτητες, ιδιαίτερα για μοναχές και για τις νεαρές παρθένες, που ζούσαν απομονωμένες στις μονές και ήταν πολύ δύσκολο να λαμβάνουν ιατρική βοήθεια σε περίπτωση που το είχαν ανάγκη. Λόγω της απουσίας μάλιστα έργων για την ανατομία στην ιταλική δημώδη γλώσσα, συστήνονταν οι μεταφράσεις από τη λατινική στην ιταλική του Alessandro Piccolomini[336].

Πρέπει να τονισθεί πως τη δεκαετία του 1760 παρατηρείται μια *«ανδρική κυριαρχία»* στις παιδαγωγικές πραγματείες, καθώς τα περισσότερα έργα που γράφονταν για την γυναικεία εκπαίδευση είχαν γραφεί από άνδρες. Οι γυναίκες, όπως παρατηρεί ο Jean Bloch, *«έχασαν την πρόσφορη συγκυρία»* για να τοποθετηθούν σχετικά με το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών. Από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα παρατηρείται μια αύξηση της έκδοσης παιδαγωγικών έργων από γυναίκες συγγραφείς, των οποίων οι θεωρίες βασίζονταν αρκετά στον Ρουσσώ και στις παιδαγωγικές ιδέες που εκφράστηκαν τη δεκαετία του 1730. Η τάση αυτή είναι ιδιαίτερα ορατή στη Γαλλία αλλά και στην Ιταλία. Η γυναικεία συγγραφική παραγωγή σχετικά με την εκπαίδευση μετατοπίστηκε σε μια πιο σύγχρονη αντιμετώπιση των γυναικείων σπουδών που στηριζόταν σύμφωνα με τον Jean Bloch σε δύο παράγοντες, στις νέες ιατρικές θεωρίες για την υγεία των γυναικών και στην ανάγκη διάδοσής τους, και στην συνειδητοποίηση πως η εκπαίδευση ήταν απαραίτητη για την καλύτερη φροντίδα των παιδιών, στο πλαίσιο ενός *«πατριωτικού προσανατολισμού της εκπαίδευσης»*[337]. Θεωρούνταν πολύ σημαντικό οι γυναίκες να γνώριζαν τις βασικές αρχές για την αντιμετώπιση διάφορων ασθενειών αλλά και συνταγές για τη διατήρηση της υγείας της οικογένειας και των ίδιων. Ο οικιακός χώρος και η θεραπεία ήταν άμεσα συνδεδεμένα με τις γυναίκες, όπως και με άλλα

[336] Bandiera,*Trattato*, Parte II, σ. 168-171. 193.

[337] Jean Bloch, «Discourses of Female Education in the Writings of Eighteenth-Century French Women», στο Sarah Knott και Barbara Taylor, *Women, Gender and Enlightenment*, Palgrave McMillan, Basingstoke 2005, σ. 247, 254-5.

σημαντικά γεγονότα στη ζωή των ανθρώπων, όπως η γέννηση και ο θάνατος. Οι γυναίκες ήταν εκείνες που ήταν επιφορτισμένες με τον ρόλο εκείνου που παρέχει φροντίδα στους ασθενείς της οικογένειας ή που, με τις γέννες της, η ζωή της βρισκόταν σε μια επαπειλούμενη κατάσταση[338].

Η χρησιμότητα της γνώσης και της μάθησης επεκτεινόταν και στη σχέση των γυναικών με την Εκκλησία, την οικία και την πόλη. Η πειθάρχηση στους *«εκκλησιαστικούς και αστικούς νόμους»* αποτελούσε τη βάση για τη διατήρηση *«της ηρεμίας όλων των πολιτών, των μοναχών, του οικιακού και το πολιτικού καλού».* Οι γυναίκες έπρεπε να έχουν λάβει κάποιες γνώσεις της νομοθεσίας της πόλης τους, ώστε να έχουν τη δυνατότητα να προστατεύονται από την αυθαιρεσία των ανδρών, καθώς, *«θα ήταν καλό οι γυναίκες να γνωρίζουν τους βασικούς κανόνες των νόμων, τη διαφορά μεταξύ μιας διαθήκης, μιας δωρεάς, ενός συμβολαίου και του διαμοιρασμού της κληρονομιάς, μεταξύ ενός χρεογράφου και ενός νόμου».* Επίσης, η γνώση *«των δικαιωμάτων τους»,* όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο συγγραφέας, θα ήταν καθοριστική και για την καλή διοίκηση της οικίας και για την ανατροφή και την εκπαίδευση των παιδιών τους, αφού αναγνωριζόταν ως απαραίτητη η γνώση και η τήρηση των κανόνων όπως και η υπακοή στο οικογενειακό και στο αστικό δίκαιο κάθε πόλης[339].

Ένα άλλο αντικείμενο, που χαρακτηριζόταν ως ιδιαίτερα χρήσιμο για τις γυναίκες, ήταν η ιστορία. Ουσιαστικά δεν απομακρυνόμαστε από τη λογική των προηγούμενων αιώνων για το αντικείμενο αυτό, αφού η χρησιμότητα της γνώσης περιοριζόταν στη γνώση των *«exempla»* από τη χριστιανική παράδοση, που ωφελούσε πρωτίστως τις παρθένες, ώστε να διάγουν ενάρετο τρόπο ζωής, και δευτερευόντως τις μητέρες, στις οποίες εναπόκειτο και η εκπαίδευση των παιδιών τους. Μέσω της ιστορίας, θα καθίστατο δυνατόν να μαθαίνουν *για «το καλό της οικογένειας και για το κοινό καλό»*[340]. Η χρήση ιδιαίτερα της ιστορίας αναγνωριζόταν ως διδακτικό εργαλείο για τις γυναίκες, μέσω του οποίου θα κατανοούσαν και θα διέκριναν καλύτερα το καλό από το κακό και θα μάθαιναν πώς θα διδάσκονταν την αρετή έναντι της κακίας. Η ιστορία, κατά τον Bandiera, διεγείρει τον νου και προσανατολίζει στη λήψη ορθών αποφάσεων για την αποφυγή του κακού[341].

---

[338] Lucia Dacome, *Malleable Anatomies. Models, Makers, and Material Culture in Eighteenth-Century Italy,* Oxford University Press, Οξφόρδη 2017, σ. 95. Leigh Whaley, *Women and the Practice of Medical Care in Early Modern Europe, 1400-1800,* Palgrave McMillan, Basingstoke 2011, σ. 150-173.
[339] Bandiera, *Trattato*, Parte II, σ. 215-6, 220-3.
[340] Bandiera, *Trattato*, Parte II, σ. 239-42.
[341] Diamanta Medaglia Faini, «An oration on which studies are fitting for women», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 156.

Δύο δεκαετίες μετά την έκδοση του έργου του Bandiera, ο θεωρητικός της εκπαίδευσης, Pierdomenico Soresi, δήλωνε πως με τη δική του πραγματεία *Δοκίμιο για την αναγκαιότητα και την ευχέρεια να διδαχθούν οι νεανίδες (Saggio sopra la necessità, e la facilità di ammaestrare le fanciulle,* 1774) πως στόχευε να αναδείξει τους λόγους για τους οποίους οι γυναίκες ήταν απαραίτητο να εκπαιδεύονται. Σκοπός του ήταν δηλαδή να πείσει τους άνδρες πώς οι γυναίκες έπρεπε να λαμβάνουν εκπαίδευση και όχι να γράψει μια λεπτομερή πραγματεία με τα αντικείμενα σπουδών και τις μεθόδους που όφειλαν να ακολουθούν οι γυναίκες για την εκπαίδευσή τους. Στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα η εκπαίδευση των γυναικών θεωρούνταν *«προνόμιο»*, που εκχωρούνταν από τους άνδρες στις γυναίκες. Εάν οι άνδρες απέρριπταν τις όποιες προκαταλήψεις, που τούς ωθούσαν να εναντιώνονται στη γυναικεία εκπαίδευση, τότε αυτό το *«προνόμιο»* θα μπορούσε να απολαμβάνεται από ένα μεγαλύτερο αριθμό γυναικών. Η επίδραση του έργου του Bandiera στη συνειδητοποίηση της ευθύνης που είχαν οι άνδρες για την εκπαίδευση των γυναικών ήταν καθοριστική για τις παιδαγωγικές θεωρίες, που διατυπώθηκαν στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Ο παιδαγωγός Soresi αναγνώριζε το έργο του Bandiera ως μια από τις πληρέστερες πραγματείες για την εκπαίδευση των γυναικών[342]. Άλλωστε τα έργα του Bandiera όπως και του γάλλου παιδαγωγού Claude Fleury[343] προτείνονταν από τον Pierdomenico Soresi στους γονείς των νεανίδων ως υποδειγματικά για το ποιες σπουδές και σε ποια αντικείμενα έπρεπε να εκπαιδεύονται οι θυγατέρες τους[344].

Ο Soresi στο έργο του αυτό αναφέρεται με συντομία στις σπουδές, τις οποίες θεωρούσε μεγαλύτερης σημασίας για τις γυναίκες. Σχετικά με την επιλογή των κατάλληλων αντικειμένων σπουδών και εγχειριδίων που έπρεπε να μελετήσουν οι γυναίκες ο παιδαγωγός έκρινε απαραίτητο να καθορίσει τη σειρά με την οποία θα

[342] Soresi, *Saggio sopra la necessità,* σ. 12, 73.

[343] Ο Claude Fleury (1640-1723) ήταν γάλλος παιδαγωγός, που δίδαξε κυρίως για τη βασιλική οικογένεια της Γαλλίας. Συνέγραψε την πραγματεία *Traité du choix et de la Méthode des études* το 1675, που εκδόθηκε όμως το 1686. Παρότι υποστήριξε την εκπαίδευση των υπάλληλων στρωμάτων και των γυναικών, θεωρούσε πως αυτή έπρεπε να υπόκειται σε διαφόρους περιορισμούς. Παράλληλα ο Fleury στο έργο του με τίτλο *Σχέδιο για ένα δωρεάν σχολείο των επιστημών* (*Projet d'une école gratuite de sciences)*, υποστήριξε πως τα σχολεία έπρεπε να απευθύνονται αφενός και στα δύο φύλα αλλά και το πρόγραμμά τους να είναι προσαρμοσμένο ανάλογα με τον τόπο στον οποίο αυτά ευρίσκονταν, καθώς άλλες ήταν οι ανάγκες για εκπαίδευση στις επαρχίες, άλλες στις μικρές πόλεις και άλλες σε μεγαλύτερες. Ακόμη, το σχολικό πρόγραμμα έπρεπε να διαμορφώνεται κατάλληλα ανάλογα με την κοινωνική προέλευση των διδασκομένων, ώστε να λαμβάνουν τις απαραίτητες χρήσιμες γνώσεις, που θα ήταν χρήσιμες για τον μετέπειτα βίο τους, πβ. Gill, *Educational Philosophy in the French Enlightenment,* σ. 76 και υποσημ. 43, σ. 245. Claude Fleury, *Traité du choix et de la Méthode des études*, Pierre Aubouin, Pierre Emery, Charles Clousier, Παρίσι 1687.

[344] Soresi, *Saggio sopra la necessità,* σ. 101-2.

διδάσκονταν τα γνωστικά αντικείμενα όπως και *«τη μέθοδο των βιβλίων που θα διαβάζονταν και το γούστο των συγγραφέων».* Έδινε μεγάλη σημασία στην καλλιέργεια της μητρικής γλώσσας, δηλαδή της ιταλικής, και της καλής εκμάθησης των κανόνων της γραμματικής αλλά και στη γνώση της ορθογραφίας. Οι νεκρές γλώσσες, όπως τα λατινικά και τα αρχαία ελληνικά, *«χρειάζονται σε πολύ λίγους άνδρες και ελάχιστες γυναίκες»,* όπως σημείωνε, καθώς αυτές οι γλώσσες είναι μόνο μια *«πολυτέλεια»*. Τα μαθήματα, που έπρεπε να διδάσκονται, ορίζονται από αυτόν με βάση την ευχαρίστηση που μπορούν να προκαλέσουν στις μαθήτριες. Οι επιστήμες της γεωμετρίας, της αριθμητικής, της γεωγραφίας, της ιστορίας, καθώς και η ποίηση, θεωρούνταν ως οι καταλληλότερες για τις γυναίκες, επειδή μέσω της μελέτης τους οι γυναίκες μπορούσαν να καλλιεργηθούν αλλά και να λάβουν ικανοποίηση[345].

Ο Soresi καθώς και άλλοι θεωρητικοί της εκπαίδευσης, όπως, π.χ., η Saxy, συνιστούσε τη μελέτη της φυσικής ως απαραίτητη για να ενταχθεί στο πρόγραμμα σπουδών ενός κοριτσιού, επειδή, μέσω της παρατήρησης και της εμπειρίας, θα μπορούσε να διδαχθεί για τον εξωτερικό κόσμο, ενώ, παράλληλα, αυτός συνιστούσε και τη μελέτη της αριθμητικής και της μεταφυσικής[346]. Η μελέτη της μεταφυσικής αποτελούσε μια ευρύτατη επιστήμη, που έδινε τη δυνατότητα καλύτερης κατανόησης της ηθικής, της πολιτικής θεωρίας και των νόμων, και θεωρούνταν πως ήταν το κλειδί για την κατανόηση του πώς όλοι οι άνθρωποι έπρεπε να συνεισφέρουν στην «*κοινή ωφέλεια*»[347]. Παράλληλα, αυτός συνιστούσε πως οι νέες δε θα έπρεπε να σπαταλούν τον ελεύθερο χρόνο, αλλά να ασχολούνται με τη μουσική και τη ζωγραφική, γιατί οι παραπάνω δραστηριότητες μπορούσαν να τις ξεκουράζουν και να προσδίδουν χρήσιμες δεξιότητες[348].

Το επιχείρημα του να επιτραπεί η εκπαίδευση σε όλες τις γυναίκες και όχι μόνο σε λίγες επισήμανε η νεαρή ευρυμαθής νέα και ποιήτρια από την Μπρέσια, Diamante Medaglia Faini. Το 1763 εκλέχθηκε «πριγκίπισσα» της Ακαδημίας των *Unanimi* του Salò. Αποδέχθηκε τον τιμητικό τίτλο της αναγόρευσής της ως μέλους της Ακαδημίας, με ομιλία της στην οποία υπερασπίστηκε την αναγκαιότητα των γυναικών να

[345] Soresi, *Saggio sopra la necessità,* σ. 103-5.
[346] Το ζήτημα της επίδρασης των αισθήσεων, ως απαραίτητου συστατικού στοιχείου της εκπαιδευτικής διαδικασίας, εκφράστηκε από θεωρητικούς της εκπαίδευσης και φιλοσόφους όπως ο Caradeuc de La Chalotais στα τέλη του 17ου αιώνα και ο Ρουσσώ του 18ου αιώνα επηρέασε τις παιδαγωγικές θεωρίες του 18ου αιώνα, πβ. Natasha Gill, *Educational Philosophy in the French Enlightenment. From Nature to Second Nature*, Ashgate, Surrey 2010, σ. 74.
[347] Francine Markovits, Utility, στο Michel Delon (επιμ.), *Encyclopedia of the Enlightenment*, τ. I, A-L, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2013, σ. 1386.
[348] Soresi, *Saggio sopra la necessità,* σ. 103-5.

λαμβάνουν μια ευρεία εκπαίδευση στους κλάδους των ανθρωπιστικών επιστημών, της φιλοσοφίας και των φυσικών επιστημών. Αναφερόμενη στην αντιπαράθεση για το ζήτημα των γυναικών, που είχε λάβει χώρα στην Πάδοβα, σαράντα έτη νωρίτερα το 1723, αντέκρουσε την ετυμηγορία του επικεφαλής της Ακαδημίας των *Ricovrati*, Antonio Vallisneri, που υποστήριζε πως μόνο ορισμένες γυναίκες έπρεπε να λαμβάνουν εκπαίδευση. Η Faini όπως και η Agnesi, η οποία είχε λάβει μέρος στην έκδοση των *Πρακτικών* της αντιπαράθεσης στην Ακαδημία των Ricovrati στη Πάδοβα το 1729, δεν ενέκρινε την αντίληψη πως οι γυναίκες, που μπορούσαν να λαμβάνουν εκπαίδευση έπρεπε να ανήκουν μόνο στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της κοινωνίας, αλλά η εκπαίδευση έπρεπε να αφορά όλες τις γυναίκες ανεξαρτήτως κοινωνικής καταγωγής. Σύμφωνα με τον διαχωρισμό των γυναικών σε κατηγορίες με βάση την κοινωνική τους καταγωγή, δηλαδή στις γυναίκες που ανήκαν στις ελίτ και σε εκείνες που ανήκαν στα υπάλληλα στρώματα, μόνον ο περιορισμένος αριθμός γυναικών, που προέρχονταν από οικογένειες ευγενών έπρεπε να λαμβάνει εκπαίδευση. Η Agnesi νωρίτερα και η Faini στα τέλη του 18ου αιώνα, αναίρεσαν το επιχείρημα αυτό ως μη ορθολογικό και υποστήριξαν πως θα μπορούσε να υπάρξει ωφέλεια από την γενικότερη πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση[349].

Η Diamante Medaglia Faini χρησιμοποίησε, ενώπιον των ακαδημαϊκών στο Salò, ρητορικές τεχνικές που είχαν ως αποτέλεσμα να γίνουν πιο αποδεκτά τα επιχειρήματά της υπέρ της εκπαίδευσης όλων ανεξαρτήτως των γυναικών από τους άνδρες ακαδημαϊκούς. Υποβιβάζει καταρχάς τον εαυτό της, δηλώνοντας πως πρέπει να είναι *«αξιοπερίεργο και παράδοξο»* για τους ακαδημαϊκούς άνδρες να παρακολουθούν την ομιλία μιας γυναίκας με *«πλεξούδες και φούστα»,* καθώς είναι σπάνιο να ομιλεί δημόσια μια γυναίκα ενώπιον ενός ανδρικού ακροατηρίου[350]. Όπως παρατηρεί η Messbarger, η Faini δίνοντας ομιλία σχετικά με το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ακαδημία των *Unanimi* στο Salò προβάλλεται ως αυθεντία για το ζήτημα αυτό, κάτι που της έδινε το πλεονέκτημα σε σχέση με προγενέστερες από αυτήν γυναίκες συγγραφείς να μπορεί να εκθέσει την επιχειρηματολογία της ως επίσημη προσκεκλημένη της Ακαδημίας[351].

[349] Rebecca Messbarger, «Translator's Introduction», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 144-5.
[350] Diamanta Medaglia Faini, «An oration on which studies are fitting for women», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 147.
[351] Messbarger, «Translator's Introduction», στο Agnesi et alia, Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 146.

Το πρόγραμμα σπουδών για τις γυναίκες έπρεπε να υπόκειται και σε περιορισμούς, καθώς *«οι γυναίκες πρέπει να περιορίσουν τους εαυτούς τους στις σπουδές που είναι χρήσιμες σ' αυτές και από τις οποίες μπορούν να επωφεληθούν περισσότερο».* Το ουμανιστικό πρόγραμμα σπουδών είναι αυτό που προκρινόταν για την καλλιέργεια του νου των γυναικών, επειδή αποτελούσε τη βάση όλων των άλλων επιστημών. Η Faini υποστήριξε πως οι γυναίκες και κυρίως οι νέες θα μπορούσαν να επωφεληθούν ιδιαιτέρως, εάν μελετούσαν και διδάσκονταν από ικανούς άνδρες δασκάλους την ποίηση, τα αρχαία ελληνικά και τα λατινικά, τη λογική, την ηθική φιλοσοφία, την ιστορία της θρησκείας και την κοσμική ιστορία. Η φιλοσοφία και κυρίως η ηθική προτείνονταν ως απαραίτητες, καθώς μέσω της μελέτης τους οι γυναίκες θα μπορούσαν *«να ελευθερώσουν το νου τους από όλες τις προκαταλήψεις που τις καθιστούν ανίκανες να σκέφτονται λογικά»* και γενικότερα να έχουν ορθολογική κρίση[352]. Η φιλοσοφία ήταν περισσότερο χρήσιμη για τις γυναίκες παρά για τους άνδρες, αφού, όπως υποδείκνυε στους άνδρες ακαδημαϊκούς, οι γυναίκες έχουν *«προδιάθεση»* να έρχονται σε εσφαλμένα συμπεράσματα και γι' αυτό αναγνώριζε πως *«η μελέτη της φιλοσοφίας είναι απαραίτητη και αναντικατάστατη»* επιστήμη για το γυναικείο φύλο[353].

Αναδεικνύει τη χρησιμότητα της εκπαίδευσης των γυναικών, αντλώντας επιχειρήματα από τον ανδρικό κανονιστικό λόγο για τη γυναικεία φύση. Η Faini δηλαδή παραδεχόταν πως οι γυναίκες έχουν διάφορα ελαττώματα εκ φύσεως, τα οποία όμως θα μπορούσαν να αμβλυνθούν, εάν είχαν πρόσβαση στην εκπαίδευση. Αναδεικνύει ουσιαστικά πως σε καθεμία οι σπουδές θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στη βελτίωση του χαρακτήρα της, ώστε να αλλάζουν τον τρόπο που σκέπτονταν, να ενισχύουν την ηθική τους, κάτι που θα επέφερε ένα γενικότερο όφελος στην οικογενειακή τους ζωή, καθώς θα μπορούσαν να ανταποκρίνονται καλύτερα στη διαχείριση του νοικοκυριού τους. Η εκπαίδευση παρουσιαζόταν ως «θεραπεία» από τα εγγενή ελαττώματα των γυναικών, όπως τον παραλογισμό, την φλυαρία, την αδράνεια και την αεργία. Οι γυναικείες αυτές κακίες οδηγούσαν στην αέναη και επικίνδυνη περιπλάνηση των γυναικών εκτός της οικιακής σφαίρας στην οποία ανήκαν[354].

[352] Faini, «An oration on which studies are fitting for women», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 151-2.
[353] Faini, «An oration on which studies are fitting for women», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 153.
[354] Faini, «An oration on which studies are fitting for women», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 156.

Η ορθή εκπαίδευση, που στηριζόταν στην κατάλληλη μέθοδο διδασκαλίας, αντιμετωπιζόταν ως θεραπεία στα ελαττώματα των γυναικών και των ανδρών, αφού ο νους των ανθρώπων είχε αρχίσει να θεωρείται ως *«tabula rasa»,* που μόνον με την εκπαίδευση θα μπορούσε να διαμορφωθεί κατάλληλα[355]. Η Faini, χωρίς να αρνηθεί καμία από τις κατηγορίες που οι άνδρες απέδιδαν στη φύση των γυναικών, σε όλη την πρώιμη νεότερη περίοδο, χρησιμοποίησε τα ελαττώματα των γυναικών υπέρ της εκπαίδευσης των γυναικών. Τα ελαττώματα του χαρακτήρα τους και η ανήθικη συμπεριφορά τους θα μπορούσαν να διορθωθούν μόνο μέσω της εκπαίδευσης, ενώ, εάν οι γυναίκες παρέμεναν στην άγνοια, τα μειονεκτήματα στον χαρακτήρα και στη συμπεριφορά θα έμεναν αναλλοίωτα. Η Faini, απευθυνόμενη στους ακαδημαϊκούς, αναγνωρίζει πως η σιωπή του ακροατηρίου, κατά τη διάρκεια της ομιλίας της, αποτελεί το σημαντικότερο τεκμήριο για αυτήν πως τα επιχειρήματά της ήταν ορθά και λογικά.

Εκτός όμως από το ουμανιστικό πρόγραμμα σπουδών, οι εμπειρικές και οι φυσικές επιστήμες θα μπορούσαν να συμβάλουν στη διαμόρφωση ικανών νέων γυναικών. Η φυσική θα βοηθούσε τις νέες γυναίκες να αντιλαμβάνονται καλύτερα το φυσικό περιβάλλον στο οποίο ζούσαν, καθώς και τα φυσικά φαινόμενα γύρω τους. Ακόμη, η μελέτη της *«πραγματικά θεϊκής επιστήμης»,* αυτής των μαθηματικών, όπως και της γεωμετρίας, θα μπορούσε να έχει θετική επίδραση στο νου των γυναικών, καθώς αυτές οι επιστήμες θα τούς δίδασκαν πώς να σκέφτονται λογικά. Τα μαθηματικά αποτελούσαν το μέσο που θα εξάλειφε κάθε δεισιδαιμονία από το μυαλό των γυναικών, καθώς η άγνοια και η έλλειψη διδασκαλίας τις οδηγούσαν σε εσφαλμένες ιδεοληψίες. Η μη πρόσβαση στη γνώση και σε συγκεκριμένα αντικείμενα σπουδών ήταν το αίτιο των εσφαλμένων αντιλήψεων των γυναικών, κάτι που θα μπορούσε να επηρεάσει τη σκέψη ακόμη και των ανδρών. Όπως τόνιζε στην ομιλία της προς τους ακαδημαϊκούς, *«τα μαθηματικά είναι αυτά που μπορούν να οδηγήσουν τις σκέψεις των γυναικών, ώστε πλέον να μην πέφτουν θύματα παραλογισμών και λαθών, στα οποία ακόμη και ευρυμαθείς άνδρες, που τούς λείπει η γνώση των μαθηματικών, πέφτουν θύματα»*[356].

Σε μια πρώτη ανάγνωση εκ μέρους της Faini η στήριξη του επιχειρήματος πως όλες οι γυναίκες ήταν θεμιτό να λαμβάνουν μόρφωση φαίνεται ιδιαίτερα ριζοσπαστική. Η Faini υποστηρίζει πως επιστήμες όπως για παράδειγμα εκείνη της ηθικής φιλοσοφίας θα απαλείψουν τα παραπάνω ελαττώματα των γυναικών και θα κάνουν τη γυναίκα να

[355] Michéle Cohen, «'To think, to compare, to combine to methodise'»: Girl's Education in Enlightenment Britain», στο Knott και Taylor, *Women, Gender and Enlightenment*, σ. 226.
[356] Faini, «An oration on which studies are fitting for women», σ. 153-4.

αποδεχθεί τους ρόλους της και τις ευθύνες της. Τα επιχειρήματά της δεν αναφέρονται στο κέρδος που η εκπαίδευση των γυναικών θα μπορούσε να προσφέρει στην κοινωνία αλλά στην προσωπική ωφέλεια των γυναικών, στο χαρακτήρα, στη συμπεριφορά τους και γενικότερα στην ηθική τους. Η ωφέλεια που θα προέκυπτε από την σπουδή αυτών των επιστημών θα είχε ως κύριους αποδέκτες τους άνδρες. Θα αφορούσε στην καλύτερη ικανότητα των γυναικών να *«διακρίνουν την κοινωνική ιεραρχία και τους καλούς της τρόπους και να μην απορρίπτουν το ζυγό της απαραίτητης εξάρτησης»,* όπως σημείωνε, μένοντας υπάκουες στους πατέρες, στους συζύγους και γενικότερα στο ανδρικό φύλο[357].

Οι γυναίκες, ιδιαίτερα όσες παντρεύονταν, όφειλαν να μαθαίνουν να αποδέχονται τους ρόλους τους χωρίς να αντιδρούν, αποδεχόμενες πως ο άνδρας, είτε σύζυγος είτε πατέρας τους ήταν αυτός στον οποίον θα όφειλαν να υπακούουν, καθώς αυτό συνιστούσε και τον νομοτελειακό κανόνα της κοινωνικής ευρυθμίας. Οι γυναίκες, από την άλλη πλευρά, που δεν είχαν συνάψει γάμο, όφειλαν να οδηγούν άλλους ανθρώπους με το παράδειγμά τους, *«αφιερώνοντας τη ζωή τους στην ευλάβεια»*[358]. Για να ανταποκριθούν όμως στους παραπάνω ρόλους τους οι γυναίκες έπρεπε να γνωρίζουν και την ιστορία της θρησκείας όπως και την κοσμική ιστορία. Η μελέτη της ιστορίας της θρησκείας αποτελούσε *«το θεμέλιο της πίστης»* και οι γυναίκες έπρεπε να τη διδάσκονται δημόσια, στην εκκλησία ή στα κυριακάτικά σχολεία αλλά και με δική τους πρωτοβουλία στην οικία τους μέσω της ανάγνωσης θρησκευτικών έργων, καθώς με αυτόν τον τρόπο θα διδάσκονταν, συνδυαστικά με την κοσμική ιστορία, *«την αρετή και την κακία, που θα οδηγούσε σε ενάρετες πράξεις και θα κρατούσε* [τις γυναίκες] *μακριά από κάθε κακία»*[359].

Η κατανόηση του φυσικού κόσμου, η εμφύσηση της αρετής, μέσω της μελέτης της ιστορίας της καθολικής θρησκείας, και η συνειδητοποίηση του χρέους των γυναικών, μέσω των σπουδών τους, αποτελούσαν τη βάση της καταλληλότητας των γυναικείων σπουδών. Η Faini δε χρησιμοποιεί επιχειρήματα που αφορούσαν στη διανοητική υπεροχή των γυναικών έναντι των ανδρών ούτε και ανατρέχει σε γυναίκες από την αρχαιότητα ή σύγχρονες με εκείνην για να ενισχύσει τα επιχειρήματά της υπέρ

[357] Faini, «An oration on which studies are fitting for women», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 156.
[358] Faini, «An oration on which studies are fitting for women», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 156-7.
[359] Faini, «An oration on which studies are fitting for women», στο Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, σ. 156.

της γυναικείας εκπαίδευσης. Δεν αναφέρεται επίσης στην υπεροχή των δύο φύλων, επειδή αυτή εξαρτάται από τις σπουδές. Όπως τόνιζε, *«εάν μια γυναίκα αφιερωθεί* [στις σπουδές] *όχι μόνο θα γίνει ανώτερη συγκριτικά με άλλες γυναίκες, αλλά θα φανεί καλύτερη και από πολλούς άνδρες, οι οποίοι, λόγω της οκνηρίας και της αεργίας τους, αναλώνουν τον χρόνο τους σε άσκοπα πράγματα και δεν καλλιεργούν τις επιστήμες»*[360].

Η εκπαίδευση των γυναικών για την Faini θα είχε ωφέλεια στις ίδιες τις γυναίκες και ως συνέπεια αυτής στους άνδρες, υπό την προϋπόθεση πως θα παρέμεναν όμως περιορισμένες εντός της οικιακής σφαίρας. Δεν επιχειρηματολογεί υπέρ της εκπαίδευσης με στόχο οι γυναίκες να αποκτήσουν μεγαλύτερη αποδοχή σε Ακαδημίες ή να συμμετάσχουν σε άλλες μορφές κοινωνικότητας, όπως, λ.χ., τα λογοτεχνικά σαλόνια, που θα απαιτούσε να έχουν μια γενικότερη ευρυμάθεια ή εξειδικευμένες γνώσεις σε διάφορες επιστήμες, αλλά να βελτιώσουν τον εαυτό τους μέσω της μάθησης και να παραμείνουν περιορισμένες στον οικιακό χώρο. Ενδεχομένως, η Faini χρησιμοποίησε το επιχείρημα της προσωπικής ωφέλειας των γυναικών χωρίς να εκφράσει ριζοσπαστικές ιδέες για μεγαλύτερη συμμετοχή των γυναικών στη δημόσια σφαίρα, προκειμένου να λάβει αποδοχή από το ανδρικό ακροατήριο.

Συμπεράσματα

Οι ιταλοί παιδαγωγοί και οι θεωρητικοί της εκπαίδευσης επισήμαιναν την αναγκαιότητα της διδασκαλίας των γραμμάτων και των επιστημών στις *«ευγενείς γυναίκες»* αλλά και στα υπάλληλα στρώματα, καθώς, μέσω αυτών, θεωρούσαν πως θα καθίσταντο χρήσιμες στην οικογένειά τους και στην κοινωνία και θα ανέπτυσσαν περισσότερο τις δυνατότητές τους και την προσωπικότητά τους. Κατά τον 18ο αιώνα στην Ιταλική Χερσόνησο διαχέονται οι ιδέες του Διαφωτισμού για την πρόοδο, την ελευθερία και την ισότητα, ιδίως μέσω των μεταφράσεων σημαντικών έργων γάλλων και άγγλων διαφωτιστών, και επαναπροσδιορίζεται το αίτημα για τη συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση αλλά και για τη θέση τους στη δημόσια σφαίρα. Η συμβολή του «πεφωτισμένου Καθολικισμού» στη συζήτηση για την εκπαίδευση όλων των γυναικών, ευγενών και πληβείων, σε σχέση με το δημόσιο ή τον ιδιωτικό χαρακτήρα της, είναι επίσης έντονη.

[360] Faini, «An oration on which studies are fitting for women», σ. 156-7.

Γίνεται άλλωστε φανερή η αντιπαράθεση και η αναγκαιότητα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, που εγγυόταν την ευτυχία του συνόλου της κοινωνίας και στόχευε στο *«κοινό καλό»* και στη *«δημόσια ευημερία»*. Η εκπαίδευση των γυναικών και η ευρυμάθειά τους αποτέλεσαν εντούτοις κατά το πρώτο μισό του 18ου αιώνα σημείο αντιπαράθεσης των ιταλικών πόλεων και οι κατάλογοι επιφανών γυναικών που συντάσσονται συνιστούν ενδιαφέρουσα περίπτωση γραμματειακού είδους, που αποτυπώνει την αποδοχή από τμήμα της ιταλικής διανόησης των γυναικών στις επιστήμες και στα γράμματα όπως και της συμμετοχής τους στη δημόσια σφαίρα. Η ανάγκη για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση θα ενταθεί ωστόσο προς το τέλος του 18ου αιώνα, και ιδιαίτερα κατά την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης και της κυριαρχίας των δημοκρατικών Γάλλων στην Ιταλική Χερσόνησο, οπότε θα τονισθεί και η αναγκαιότητα της διάδοσής της σε ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Περίοδος της Γαλλικής Επανάστασης: Απόψεις για τη γυναικεία χειραφέτηση και εκπαίδευση στον ιταλικό χώρο

Στο επίμετρο επιχειρείται μια ευσύνοπτη αναφορά στη θέση των γυναικών και στη συμμετοχή τους στη δημόσια πολιτική σφαίρα έχοντας ως βασική παράμετρο εξέτασης το ζήτημα της εκπαίδευσής τους. Πρόθεσή μου είναι να αναζητηθούν συνέχειες, ασυνέχειες και τομές των διανοητικών αντιπαραθέσεων σχετικά με τον ρόλο των γυναικών ως παρατηρητών των πολιτικών ανακατατάξεων, υποστηρικτών και επικριτών της νέας τάξης πραγμάτων, ως ηρωίδων και θυμάτων σε μια κρίσιμη ιστορική περίοδο, αυτή του τέλους του 18ου αιώνα. Επίσης, θεωρώ πως η συζήτηση για τη θέση των γυναικών κατά την περίοδο επικράτησης των δημοκρατικών, και μετέπειτα αυτοκρατορικών, Γάλλων στην Ιταλία χρήζει περαιτέρω διερεύνησης και κατά τη γνώμη μου, οι λογοθετικές πρακτικές γυναικών και ανδρών πρέπει να μελετηθούν στο πλαίσιο των συνεχειών και των ασυνεχειών της μακράς παράδοσης της *Querelle des Femmes*, επικεντρώνοντας τη μελέτη στο εάν τελικά υπήρχε διάλογος μεταξύ των φύλων αναφορικά με την κοινωνική, ηθική, νομική, οικιακή θέση των γυναικών. Η «πυκνή» αυτή ιστορικά περίοδος θα πρέπει να μελετηθεί σε σχέση με το ζήτημα των γυναικών, όπως αυτό αποτυπώνεται σε μια πληθώρα πηγών, όπως σε επαναστατικά κείμενα, στη φιλοσοφία, στην παιδαγωγική θεωρία, σε λογοτεχνικά έργα, στην εικαστική τέχνη, σε θεατρικά έργα, με στόχο την αναζήτηση των τομών στις απόψεις ανδρών και γυναικών για το ρόλο των γυναικών συγγραφέων στην κοινωνία και στην οικογένεια.

Στο τελευταίο αυτό μέρος της διδακτορικής διατριβής αναδεικνύονται απόψεις γυναικών, που ριψοκίνδυνα ανέλαβαν το προσωπικό κόστος να συγγράψουν έργα, ανώνυμα ή και επώνυμα, και να εκφωνήσουν δημοσίως λόγους αναφορικά με τη θέση των γυναικών στο πλαίσιο των νέων, κατά το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών. Η δυναμική του λόγου τους αναδεικνύεται από το γεγονός πως όσες είχαν το θάρρος να εκφέρουν πολιτικό λόγο και να εκφράσουν τις θέσεις τους κατά την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης, βρήκαν κατά την Παλινόρθωση φρικτό θάνατο με απαγχονισμό, ενώ άλλες φυλακίστηκαν ως αντίμετρο των πράξεων τους. Για εκείνες που εκφράστηκαν ανωνύμως δεν γνωρίζουμε την τύχη τους μετά από την παλινόρθωση του Παλαιού

Καθεστώτος. Οι γυναίκες αυτές υπερασπίστηκαν τα δικαιώματα των ανθρώπων και ανέδειξαν ποια θα έπρεπε να ήταν η θέση των γυναικών στα νέα πολιτικά και κοινωνικά δρώμενα. Σε κάθε περίπτωση οι παρεμβάσεις των γυναικών που συγγράφουν κατά την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα είναι ενδεικτικές για το πώς οι ίδιες έβλεπαν τον εαυτό τους κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης και την περίοδο έλευσης των δημοκρατικών Γάλλων στην Ιταλική Χερσόνησο. Το δίπολο μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας, ανδρικού και γυναικείου χώρου είναι ιδιαίτερα φανερό στις λογοθετικές πρακτικές που χρησιμοποιούνταν από άνδρες και γυναίκες συγγραφείς κατά την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα. Εντούτοις ορισμένες περιπτώσεις γυναικών ανέπτυξαν πολιτικό λόγο, γραπτώς και προφορικώς, στο πλαίσιο μιας *«έμφυλης επινοητικότητας»*, όπως η Suzanne Desan σημειώνει, που αναδεικνύουν όψεις της γυναικείας δραστηριότητας κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης[1].

Η θέση των γυναικών κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης δε διαφοροποιήθηκε ουσιαστικά. Πολλά από τα αιτήματα και τις υποσχέσεις των επαναστατημένων Γάλλων για την παροχή ίσων δικαιωμάτων στις γυναίκες ακυρώθηκαν γρήγορα. Η «ιδανική» θέση των γυναικών τόσο στη Γαλλία όσο και στην Ιταλία ήταν να παραμένουν αποκλεισμένες από κοινωνικές και πολιτικές δραστηριότητες. Η κατεστημένη στερεοτυπική αντίληψη τίς αναγνώριζε μόνον ως συζύγους και προπαντός ως μητέρες μελλοντικών χρηστών ανδρών πολιτών. Ο ρόλος τους στην κοινωνία παρέμενε περιορισμένος, χωρίς να θεωρείται ορθό να έχουν αιτιάσεις για τη μη παροχή προς αυτές πολιτικών δικαιωμάτων και, γενικότερα, στο να συμμετέχουν ενεργά στα πολιτικά δρώμενα. Ως κύριο μέλημά τους ήταν η ανατροφή των μελλοντικών πολιτών, που θα στελέχωναν «εν τη γενέσει» τη Δημοκρατία. Πολλές από τις θεωρίες για την εκπαίδευση που γίνονται ιδιαίτερα εμφανείς έπειτα από τη Γαλλική Επανάσταση είχαν εκφραστεί στον βραχύ 18ο αιώνα. Αυτό όμως που πρέπει να παρατηρήσουμε είναι πως η επαναστατική οπτική για την εκπαίδευση αφορούσε στην επέκταση της εκπαίδευσης στα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, και ιδιαίτερα στις γυναίκες. Ακόμη, ενισχύθηκε η άποψη πως το κράτος ήταν αυτό που έπρεπε να παρέχει την εκπαίδευση στους πολίτες του, έχοντας ωστόσο ως στόχο τον καλύτερο έλεγχο των πράξεων τους[2].

[1] Suzanne Desan, «Recent Historiography on the French Revolution and Gender», *Journal of Social History*, 52, 3 (2019), σ. 556.
[2] Natasha Gill, *Educational Philosophy in the French Enlightenment. From Nature to Second Nature*, Ashgate, Surrey 2010, σ. 261.

Κυρίαρχη θεώρηση των γυναικών κατά την επαναστατική περίοδο είναι αυτή ως μητέρας, η οποία όμως, ταυτόχρονα, όφειλε να ασπάζεται τα δημοκρατικά δικαιώματα του ανθρώπου και, παράλληλα, να περιορίζει τις δραστηριότητές της εντός του οικιακού χώρου και να φροντίζει για την ανατροφή των παιδιών της βάσει των δημοκρατικών αξιών. Ωστόσο, βαθμιαία η ενεργός συμμετοχή των γυναικών στα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης έδωσε ώθηση στη διαμόρφωση νέων αντιλήψεων για τη θέση των γυναικών στην κοινωνία. Η συμμετοχή τους στην Επανάσταση, παρόλο που αυτή δεν επέφερε άμεσα ουσιώδεις αλλαγές της κοινωνικής και της πολιτικής τους θέσης, διαμόρφωσε ωστόσο μια άλλη οπτική γωνία μέσα από την οποία μεγάλη μερίδα των γυναικών έβλεπε πλέον τον εαυτό της να αποβαίνει περισσότερο ενεργός στην κοινωνία[3]. Επίσης, διατυπώθηκαν νέες λογοθετικές πρακτικές αναφορικά με την ωφελιμότητα της εκπαίδευσης των γυναικών, οριοθετημένες πλέον στο νέο πλαίσιο ανάδειξης της μητρότητας κατά την περίοδο μεταξύ της ανάδυσης των εθνικών κρατών και της περιόδου πριν και μετά την παλινόρθωση του Παλαιού Καθεστώτος (1796-1814). Την πρότερη δηλαδή περίοδο από το 1760 και μετά οι μεταρρυθμιστές διανοητές εναπόθεταν την ευθύνη για τις μεταρρυθμίσεις στους μονάρχες, ενώ κατά τη περίοδο της κυριαρχίας της Ιταλίας από του δημοκρατικούς Γάλλους και κυρίως κατά την περίοδο των αυτοκρατορικών Γάλλων στην Ιταλία, η υποχρέωση παροχής εκπαίδευσης μετατοπίστηκε στο κράτος[4].

Λόγω του πολιτικού κατακερματισμού της Ιταλίας και των διαφορών που εντοπίζονται από πόλη σε πόλη, το κίνημα του Διαφωτισμού παρουσίαζε διαφορετικές εκφάνσεις αλλά και μια πολυφωνία απόψεων. Στο νότο, σε σύγκριση με το βορρά, και στα παπικά κράτη εκφράστηκαν διαφορετικές όψεις του διαφωτιστικού κινήματος, οι εξελίξεις δηλαδή ήταν πιο ριζοσπαστικές για τον ιταλικό νότο[5]. Αυτή η πολυφωνία, οι πολλοί, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε, «διαφωτισμοί», με κοινές όμως αρχές, εκφράστηκε ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της παρουσίας των δημοκρατικών Γάλλων στην Ιταλία. Κατά την τριετία 1796-99 η τομή αναφορικά με τις έμφυλες σχέσεις και τη συζήτηση για ευρεία πρόσβαση των γυναικών στους τομείς της πολιτικής, των δικαιωμάτων, της εκπαίδευσης όπως και το αίτημα για ισότητα στην οικογενειακή ζωή

[3] Jacques Guolhaumou και Martine Lapied, «Women's Political Action during the French Revolution», στο Christine Fauré (επιμ.), *Political and Historical Encyclopaedia of Women*, Routledge, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 2005, σ. 105-6.
[4] John A. Davis, «Introduction: Italy's difficult modernization», στο John A. Davis, *Italy in the Nineteenth Century 1796-1900*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, σ. 7.
[5] Charles W. J. Withers, *Placing the Enlightenment. Thinking Geographically about the Age of Reason*, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2007, σ. 27.

και η νομιμοποίηση του διαζυγίου αναδεικνύουν πως στο γαλλικό και στον ιταλικό χώρο οι εκφάνσεις της θηλυκότητας διαφοροποιήθηκαν σε σύγκριση με τις αρχές του 18ου αιώνα[6].

Γράφοντας για τα *«δικαιώματα»* των γυναικών με ψευδώνυμο. Εκφάνσεις της *Querelle des Femmes* στην *Υπεράσπιση των γυναικών* της Rosa Califronia.

Στην υπό εξέταση περίοδο οι γυναίκες συγγραφείς κινούνται μεταξύ του υπαρκτού και του φαντασιακού, γνωρίζοντας δηλαδή πως πολλά από τα αιτήματα που διατύπωναν και επιζητούσαν την ίση αντιμετώπισή τους με τους άνδρες δεν επρόκειτο να ικανοποιηθούν. Σημειώνω πως οι «φωνές» των γυναικών, που κατάγονταν από διάφορες πόλεις της Ιταλίας, έχουν μέχρι τώρα εξετασθεί αποσπασματικά και όχι στο πλαίσιο της συνέχειας και της ασυνέχειας της συζήτησης της *Querelle des Femmes* και της συνειδητοποίησης εκ μέρους των γυναικών πως η εκπαίδευση μπορούσε να αποτελέσει το «κλειδί», που θα είχε ως αποτέλεσμα τη διαφοροποίηση της θέσης τους στην κοινωνία και στην οικογένεια. Μία χαρακτηριστική μελέτη περίπτωσης ιταλίδας συγγραφέα, που συνέγραψε υπό την επιρροή της Γαλλικής Επανάστασης και μάλιστα μερικά έτη πριν από την έλευση του Ναπολέοντα στην Ιταλία, αποτελεί η Rosa Califronia. Το έργο της *Σύντομη υπεράσπιση των δικαιωμάτων των γυναικών* (*Breve Difesa dei diritti delle donne*, 1794) έρχεται ως απόρροια του κινήματος του Διαφωτισμού και ως φυσική συνέχεια της Γαλλικής Επανάστασης. Οι θέσεις της υπέρ των δικαιωμάτων των γυναικών εξέφραζαν επιτακτικά την ανάγκη για εφαρμογή της ισότητας των δύο φύλων στο πλαίσιο της νέας πολιτικής κατάστασης που επρόκειτο να εδραιωθεί και στην Ιταλία.

Η Califronia επαναφέρει με το λόγο της υπέρ των γυναικείων δικαιωμάτων την αναβίωση μιας έριδας για την ανθρώπινη ή μη φύση των γυναικών (που είχε όμως σε κάποιο βαθμό εκτονωθεί κατά τον 17ο αιώνα), η οποία είχε ως επίκεντρο τη Βενετία και επεκτάθηκε σταδιακά, με διαφορετικές μορφές αντίδρασης και εκφάνσεις, και σε άλλες ιταλικές πόλεις[7]. Οπωσδήποτε, αυτή συνεισφέρει με το έργο της αυτό στη συζήτηση για τα γυναικεία δικαιώματα και τη φύση των γυναικών, εντάσσοντας σ' αυτήν νέα επιχειρήματα και αιτήματα της εποχής αναφορικά με τη θέση των γυναικών

[6] Suzanne Desan, «The Politics of Intimacy: Marriage and Citizenship in the French Revolution», στο Sarah Knott, BarbaraTaylor, (επιμ.), *Women Gender and Enlightenment*, σ. 645.
[7] Green, *A History of the Political Thought in Europe*, σ. 90-2.

στην κοινωνία, στην εκπαίδευση, κυρίως όμως αναφορικά με την έμφυλη αντιμετώπισή τους από την κοινωνία και από τους άνδρες διανοητές και συγγραφείς του 17ου και του 18ου αιώνα.

Σε μια περίοδο συστηματοποίησης των φυσικών δικαιωμάτων, τα οποία όμως συγχέονταν με τα πολιτικά δικαιώματα, η έριδα για τη φύση και τον χαρακτήρα των γυναικών αναδείκνυε και πάλι το ερώτημα εάν και κατά πόσον ήταν θεμιτό οι γυναίκες να θεωρούνται πως μπορούσαν να αποκτούν ίσα δικαιώματα με τους άνδρες[8]. Ο Τζον Λοκ με τις πολιτικές και παιδαγωγικές αντιλήψεις του άσκησε μεγάλη επίδραση στον Διαφωτισμό και επηρέασε σημαντικούς στοχαστές, όπως τον Βολταίρο και τον Ζαν Ζακ Ρουσσώ. Ο τελευταίος με το έργο του *Λόγος περί των απαρχών και των βάσεων της ανισότητας μεταξύ των ανθρώπων* (*Discours sur l'origine et les fondements de l' inégalité parmi les hommes,* 1755) αναφέρθηκε ιδιαίτερα στη φυσική ανισότητα, αλλά και στο ζήτημα της ελευθερίας που κυριαρχούσε στις πρωτόγονες κοινωνίες.

Για τη Rosa Califronia το αποτέλεσμα της Γαλλικής Επανάστασης είχε προκαλέσει συναισθήματα δυσαρέσκειας και αποστροφής. Πιο συγκεκριμένα, στη πραγματεία της εκδήλωσε την απογοήτευσή της για την εξέλιξη και τα αποτελέσματα της Επανάστασης, που δεν επέφεραν κάποια ουσιώδη αλλαγή στην αντιμετώπιση των γυναικών. Παράλληλα, η συγγραφέας άσκησε κριτική σχετικά με τη θέση των γυναικών των ανωτέρων κοινωνικά στρωμάτων και ιδιαίτερα όσων γυναικών υποστήριζαν την πολιτική αλλαγή που, λόγω της Επανάστασης, έχασαν κάθε γόητρο, την περιουσία τους και *«απέκτησαν το μίζερο αρνητικό προνόμιο να καταστούν ίσες με τον όχλο, ο οποίος βιώνοντας την απεριόριστη δυστυχία έμεινε αβράκωτος, ενώ στη Γαλλία οι γυναίκες της μεσαίας τάξης φοράνε ήδη βράκες».* Η υπόσχεση των επαναστατών για παραχώρηση ίσων ανθρώπινων δικαιωμάτων σε όλους ήταν παραπλανητική, ενώ οι ευγενείς και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα κατέληξαν να χάσουν την περιουσία τους, τους κληρονομικούς τίτλους ευγενείας και τελικά να εξισωθούν με τα υπάλληλα στρώματα[9].

Η Rosa Califronia αναφέρεται ειρωνικά στην περίοδο συγγραφής του έργου της, καθώς στην περίοδο *«που αποκαλούν εποχή των φώτων»* (*che apellasi illuminato*) δε δόθηκε η πρέπουσα προσοχή στα δικαιώματα των γυναικών. Αντιθέτως όλο το

[8] John Locke, *Some Thoughts Concerning Education*, A. και J. Churchill, Λονδίνο 1693. Jean-Jacques Rousseau, *Émile, ou, De l'education*, Φρανκφούρτη 1762.
[9] Rosa Califronia, *Breve difesa dei diritti delle donne, scritta da Rosa Califronia, Contessa Romana*, Assisi 1796, σ. 3.

ενδιαφέρον νομοθετών και διανοητών είχε επικεντρωθεί μόνο στα δικαιώματα των ανδρών. Η συγγραφέας παρατηρεί στο εισαγωγικό της σημείωμα πως τους προηγούμενους αιώνες και ιδιαίτερα κατά τον 16ο και 17ο αιώνα, υπήρχε μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τη θέση των γυναικών. Αυτό αποτυπωνόταν σε μια πληθώρα έργων και υπερασπιστικών πραγματειών για τη γυναικεία φύση, ενώ αξιολογεί πως κατά τον 18ο αιώνα οι διανοούμενοι έπαυσαν να ασχολούνται με το γυναικείο ζήτημα και την υπεράσπιση των γυναικών. Σημειώνει επίσης, πως οι γυναίκες και ιδιαίτερα η περιουσία τους είχαν απασχολήσει το έργο των νομοθετών τον 16ο και τον 17ο αιώνα, καθώς είχαν συγγράψει πραγματείες περί του *«Δικαίου των γυναικών»* (*De Jure Feminarum)* και *«του δικαίου των παρθένων και των χηρών»*. Οι νομοθέτες επιζητούσαν τη διευθέτηση ζητημάτων που αφορούσαν *«στην κινητή και ακίνητη περιουσία των γυναικών»* χωρίς όμως τελικά να ενδιαφέρονται να υπερασπιστούν τα δικαιώματα *«των ίδιων των γυναικών»*. Σχολιάζει πως κατά τον 18ου αιώνα δεν υπήρχε καμία πρόβλεψη για τα δικαιώματα των γυναικών καθώς η προσοχή των νομοθετών είχε στραφεί αποκλειστικά στα δικαιώματα των ανδρών. Ο αποκλεισμός των γυναικών από οποιαδήποτε νομοθετική πρόβλεψη, την έκανε να αναρωτηθεί εάν *«το γυναικείο φύλο συμπεριλαμβάνεται στο είδος των ανθρώπων»* ή εάν οι άνδρες εξακολουθούν να υποστηρίζουν την αντίληψη πως οι γυναίκες εξαιτίας της φυσικής τους κατωτερότητας δεν ανήκουν στο ανθρώπινο είδος[10]. Η συγγραφέας, γράφει σαν να εκπροσωπεί όλες *«τις έντιμες γυναίκες»*, ενώ δεν στόχευε στην «*υπεράσπιση των γυναικών»* αλλά στο να αισθανθούν οι άνδρες *«μετάνοια»* για την περιφρόνηση που δείχνουν στις γυναίκες και να συμβάλει στη συνειδητοποίηση πως πρέπει να επέλθει *«μεταρρύθμιση (riforma) για τις όμοιές της* [για όλες τις γυναίκες] *που έχουν ανάγκη»*[11].

Στο πρώτο μέρος της πραγματείας της αναφέρεται στις διάφορες κατηγορίες που έχουν αποδοθεί διαχρονικά στις γυναίκες. Αναφέρεται δηλαδή τόσο σε συγγραφείς από τη κλασική αρχαιότητα όπως ο Αριστοτέλης, όσο και σ' εκείνους που συνέγραψαν κατά τους 16ο και 17ο αιώνες όπως ο Giuseppe Passi και ο Orazio Plata. Ασκεί κριτική στον Plata που στήριξε την επιχειρηματολογία του στην *Παλαιά Διαθήκη* αρνούμενος την ανθρώπινη φύση και υπόσταση στις γυναίκες αλλά και τη δυνατότητα να λαμβάνουν εκπαίδευση αλλά και να διδάσκουν. Κατ' αυτόν τον τρόπο συνδέει το παρελθόν με το παρόν και προωθεί την αποστέρηση κάθε δικαιώματος από τις

[10] *«Giova forse il dire, che nel genere degli uomini vi è contenuta anche la specie del sesso femineo*?» στο Califronia, *Breve difesa*, σ. 4.
[11] Califronia, *Breve difesa*, σ. 8.

γυναίκες. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει για τον Plata, ο οποίος αρνούνταν πως οι γυναίκες είναι άνθρωποι, οι απόψεις τού οφείλονταν στην εσφαλμένη ερμηνεία των *Γραφών* και κυρίως της *Παλαιάς Διαθήκης*[12]. Ακόμη, καταφέρεται ενάντια των ιατρικών πραγματειών που ήθελαν τις γυναίκες να είναι περισσότερο ευαίσθητες και αδύναμες από τους άνδρες και συνεπώς κατώτερες εκ φύσεως, υποστηρίζοντας πως *«αυτή η ευαισθησία είναι η αιτία μεγαλύτερης αντιληψιμότητας των ιδεών, ακρίβειας και εμπεριστατωμένης σκέψης»*[13].

Πέραν της έκθεσης των επιχειρημάτων των μισογυνικών συγγραφέων και της κατάρριψής τους από την ίδια, η συγγραφέας στο δεύτερο μέρος του δοκιμίου της προβαίνει καταρχήν στην καταγραφή ενός καταλόγου με συγγραφείς που είχαν συγγράψει πραγματείες υπέρ των γυναικών. Πιο συγκεκριμένα, διαχωρίζει τους συγγραφείς αυτούς σε όσους είχαν συγγράψει υπερασπιστικά έργα για *«επιφανείς γυναίκες σε κάθε είδος αρετής ή επιστήμης, για αυτοκράτειρες και βασίλισσες, για λόγιες και ευρυμαθείς γυναίκες, για γυναίκες ποιήτριες, φιλοσόφους, ιατρούς και στρατιωτικούς, για νέες πολυμαθείς και δασκάλες των επιστημών, και τέλος για επιφανείς και πολυμαθείς γυναίκες σε διάφορες πόλεις, επαρχίες και έθνη»*[14]. Πρέπει ωστόσο να επισημανθεί πως οι συγγραφείς στους οποίους αναφέρεται παραπάνω είναι μόνο άνδρες. Δεν κάνει δηλαδή καμία αναφορά στο έργο της Lucrezia Marinella ή της Arcangela Tarabotti ή άλλων γυναικών συγγραφέων που είχαν εκδώσει υπερασπιστικές πραγματείες για το γυναικείο φύλο κατά τον 17ο αιώνα. Ακόμη, δεν κάνει μνεία σε καταλόγους ευρυμαθών γυναικών του 18ου αιώνα, όπως για παράδειγμα στο έργο της Luisa Bergalli με τίτλο *Ποιητικές δημιουργίες από τις πιο επιφανείς στιχουργούς κάθε αιώνα* (*Componimenti poetici delle più illustri rimatrici d'ogni secolo,* 1726), στο οποίο η Bergalli εξυμνεί πολλές γυναίκες συγγραφείς. Στο τμήμα του έργου που ακολουθεί καταρτίζει η ίδια κατάλογο με επιφανείς γυναίκες της Ρώμης, που είχαν διαπρέψει σε διαφόρους τομείς όπως τη μουσική, τη ζωγραφική, τη λογοτεχνία, τη γνώση άλλων γλωσσών, την ιστορία και τη γεωγραφία, τη φυσική ιστορία[15]. Σημειώνει όμως, πως *«θα ήθελα να κάνω αναφορά σε κάθε μια γυναίκα ξεχωριστά. Ενδεχομένως, στη δεύτερη έκδοση του έργου μου, θα έχω την τιμή να εγκωμιάσω και άλλες. Η συντομία αυτού του γραπτού και αυτής της έκδοσης δεν μου*

[12] Califronia, *Breve difesa*, σ. 14-5.
[13] Califronia, *Breve difesa*, σ. 20.
[14] Califronia, *Breve difesa*, σ. 37-46.
[15] Califronia, *Breve difesa*, σ. 46-55.

επιτρέπει να δώσω την παραμικρή λεπτομέρεια αυτών των ενάρετων γυναικών [που ανήκουν] *στο φύλο μου»*[16].

Στο προτελευταίο κεφάλαιο του έργου της επιχειρηματολογεί υπέρ της υπεροχής των γυναικών έναντι των ανδρών, παραδεχόμενη ορισμένα από τα ελαττώματά τους, τα οποία όμως μοιράζονταν εξίσου με τους άνδρες, όπως την τρέλα, που όμως συναντάται και στα δύο φύλα. Το κύριο ελάττωμα όμως των γυναικών είναι η αδράνεια και η οκνηρία που αποτελεί και το αίτιο όλων των κακών γνωρισμάτων τους. Η συγγραφέας κάνει έκκληση στους πατέρες των νέων κοριτσιών *«μορφώστε, κύριοι, τις κόρες σας στις σπουδές και στις καλές τέχνες*, […] *θα δείτε αμέσως να εξαφανίζονται τα ελαττώματα των γυναικών»*. Στο τελευταίο κεφάλαιο που φέρει τον τίτλο *«Θα αποδειχθεί πως είναι χρήσιμο, και απαραίτητο οι γυναίκες να καλλιεργούνται στις επιστήμες» («Si dimostra, essere utile, e necessario, che le Donne sieno colte ne' studi»),* αναδεικνύει την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης των γυναικών ως μια αλήθεια που πολλοί φιλόσοφοι, θεολόγοι και ιταλοί συγγραφείς είχαν ήδη παραδεχθεί. Γι' αυτό και σημειώνει η συγγραφέας πως τα επιχειρήματά της υπέρ της γυναικείας εκπαίδευσης δεν αποτελούν μια πρωτοτυπία, αλλά πλέον θεμελιώνουν ένα «*δικαίωμα»* που είχε ως στόχο να ωφεληθεί στο σύνολό της η κοινωνία. Δηλώνει, επίσης, πως εκείνη, η Califronia, μαζί με την αδελφή της, την Polifronia, θα προσπαθούσαν να αναδείξουν με λίγα αλλά ισχυρά επιχειρήματα την αναγκαιότητα των γυναικείων σπουδών[17].

Η συγγραφέας της πραγματείας αυτής δε δημοσιεύει με το πραγματικό της όνομα αλλά χρησιμοποιώντας ψευδώνυμο, γι' αυτό και είναι πολύ δύσκολο να καταστεί δυνατή η αποκάλυψη της πραγματικής της ταυτότητας. Δεν υπάρχουν πληροφορίες για την ταυτότητα της συγγραφέα ως σήμερα, γι' αυτό και μπορεί να εικάσει κανείς πως πίσω από τη συγγραφέα θα μπορούσε να κρύβεται και ένας άνδρας συγγραφέας. Παρά την αμφιβολία μου αυτήν, διατηρώ στις αναφορές μου για το έργο της το φύλο που εκείνη προσδίδει στον εαυτό της. Το επίθετο που επιλέγει προέρχεται από το επίθετο «καλός» με τη συνοδεία του ρήματος *φρονέω-ῶ*, που σημαίνει έχω τη διάνοιά μου, σκέπτομαι, φροντίζω, έχω σώας τας φρένας[18]. Έχει υποστηριχθεί επίσης και η άποψη πως η συγγραφέας ονομάζονταν Rosa Califronice[19]. Γενικότερα, η

[16] Califronia, *Breve difesa*, σ. 51.
[17] Califronia, *Breve difesa*, σ. 72.
[18] H. Liddell, R. Scott, A. Κωνσταντινίδου, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, τ. Β΄, Ελληνικά Γράμματα, Αθήναι 1907, σ. 577-79.
[19] Mary Gibson, Italy, «Women's Movement (1860-1914)», στο Helen Tierney (επιμ.), *Women's Studies Encyclopedia, G-P*, Greenwood Press, Westport 1999, σ. 763.

επιλογή του επιθέτου Califronia θα μπορούσε να αποδοθεί στη θέση της συγγραφέα αναφορικά με τη σημασία τις γυναικείας εκπαίδευσης, ένα αίτημα διάχυτο σε όλη την πραγματεία. Στο κεφάλαιο, που έχει αφιερώσει για την εκπαίδευση των γυναικών, δηλώνει πως εκείνη, η Califronia, μαζί με την αδερφή της, την Polifronia, θα προσπαθούσαν να αναδείξουν με συγκεκριμένα επιχειρήματα την υπεροχή των γυναικών και την αναγκαιότητα της εκπαίδευσής τους, γι' αυτό και αφιερώνει το έργο της στην υπεράσπιση των γυναικείων δικαιωμάτων[20].

Το έργο εκδίδεται με τη χρήση του παραπάνω ψευδωνύμου που συνοδεύεται από τον τίτλο, Contessa Romana και δηλώνει καταρχάς πως προερχόταν από το ανώτερο στρώμα της κοινωνίας της Ρώμης. Η επιλογή της αυτή αποτελεί μια σχετικά παράδοξη επιλογή, καθώς συγγράφει και εκδίδει το έργο της σε μια περίοδο κατά την οποία τα παρακμάζοντα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, όπως αυτό της αριστοκρατίας στην Ιταλία εκδιώκονταν, λόγω των επαναστατικών ιδεών που εισέρχονταν από τη Γαλλία. Πολλές γυναίκες, προερχόμενες από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της Γαλλίας και της Ιταλίας, χαιρέτισαν τις δημοκρατικές ιδέες της Επανάστασης και στήριξαν το έργο των Ιακωβίνων, προσβλέποντας στην αλλαγή και σε μια μεταρρύθμιση που θα ωφελούσε την ίδια την αριστοκρατία αλλά και το *«κοινό καλό»*[21]. Η έμφαση που δίδεται στην καταγωγή της από τη Ρώμη θα μπορούσε να ενταχθεί το πλαίσιο εξύμνησης της μίας πόλης έναντι μίας άλλης. Μέσω του σύντομου καταλόγου ευρυμαθών γυναικών της Ρώμης, η Califronia εντάσσει, έστω και ατύπως τον εαυτό της στις *«λόγιες και ευρυμαθείς γυναίκες»* της Ρώμης, αποκτώντας έτσι κύρος αλλά και δίνοντάς της τη δυνατότητα να γράφει εξ' ονόματος όλων των γυναικών που υπερασπίζεται. Παράλληλα όμως η επισήμανση της πόλης προέλευσής της θα μπορούσε να στόχευε και σε έναν από τους «κειμενικούς» της αντιπάλους, τον Orazio Plata, που στον τίτλο του δικού του βιβλίου υπέγραφε ως *«Romano»*[22].

Η Califronia επανέρχεται στο κεντρικό θέμα της *Querelle des Femmes*, του 17ου αιώνα που αφορούσε τη γυναικεία φύση και τη θέση τους στην κοινωνία. Όπως σημειώνει, στόχος της είναι να απορρίψει με το υπερασπιστικό της έργο δύο βασικά μισογυνικά έργα που δημοσιεύθηκαν κατά τον 17ο αιώνα. Αρχικά, τη δυσφημιστική διατριβή του Giuseppe Passi, που δημοσιεύθηκε το 1599, με τίτλο *Περί των*

[20] Califronia, *Breve difesa*, σ. 72.
[21] Margaret H. Darrow, «French Noblewomen and the New Domesticity, 1750-1850, *Feminist Studies*, 5 (Άνοιξη 1979), σ. 43
[22] Califronia, *Breve difesa*, σ. 3.

ελαττωμάτων των γυναικών (*Dei donneschi diffetti)*[23] και στη συνέχεια το έργο που μετέφρασε στην ιταλική γλώσσα ο Orazio Plata Romano *Οι γυναίκες δεν ανήκουν στο ανθρώπινο είδος* (*Che le donne non siano della spezie degli uomini)* και δημοσιεύθηκε το 1647[24]. Το πρωτότυπο μισογυνικό έργο, το οποίο μετέφρασε ο Plata, έργο μικρής έκτασης, είκοσι δύο μόλις σελίδων, ήταν γραμμένο στα λατινικά, με τίτλο *Νέα ομιλία κατά των γυναικών, στην οποία αποδεικνύεται ότι εκείνες δεν είναι άνθρωποι* (*Disputatio nova contra mulieres, qua probatur eas homines non esse)* και είχε εκδοθεί από ανώνυμο συγγραφέα το έτος 1595. Ως συγγραφέας του έργου αυτού είχε ταυτοποιηθεί ο γερμανός κληρικός Valens Acidalius, όπως αναφέρουν η Letizia Panizza και ο Manfred Fleischer. Ο Acidalius όμως δεν αποδέχθηκε ποτέ την ταύτισή του με το συγγραφέα του συγκεκριμένου έργου. Ο εκδότης του *Disputatio*, Heinrich Osthausen, ήταν εκείνος που κατέδειξε πως συγγραφέας του έργου ήταν ο Acidalius, όπως αναφέρεται σε πρακτικά μαρτυρίας του σε δίκη, καθώς το βιβλίο εντάχθηκε στον *Κατάλογο των απαγορευμένων βιβλίων* (*Index Librorum Prohibitorum)*[25].

Στα μισογυνικά έργα του Passi και του Plata είχαν αντιδράσει αντιστοίχως με τις υπερασπιστικές πραγματείες τους ως προς το γυναικείο φύλο, η Marinella Lucrezia και η Arcangela Tarabotti. Η Marinella Lucrezia με το έργο της *Η ευγένεια και η αρετή των γυναικών και τα ελαττώματα και οι κακίες των ανδρών* (*La nobilità et eccellenza delle donne, et i difetti, e mancamenti de gli huomini),* που εκδόθηκε το έτος 1600, άρθρωσε ένα ριζοσπαστικό φιλογυνικό λόγο, αναδεικνύοντας τη γυναικεία υπεροχή και αναπτύσσοντας τα ελαττώματα των ανδρών. Αντίστοιχα, η Arcangela Tarabotti δημοσίευσε ριζοσπαστικές πραγματείες, παρότι έγκλειστη σε μοναστήρι, που στόχευαν στην κριτική της πατριαρχικής δομής της κοινωνίας της Βενετίας και στην πολιτική εξουσία που αδιαφορούσε για τις οικογενειακές πρακτικές των βενετών πατρικίων, οι οποίοι είχαν αρνητικό αντίκτυπο στις ζωές των κοριτσιών. Το έργο της *Οι γυναίκες ανήκουν στο ανθρώπινο είδος* (*Che le donne siano della spezie degli*

[23] Giuseppe Passi, *I donneschi diffetti, Jacobo Antonio Somascho,* Βενετία 1599. Giuseppe Passi, *I donneschi diffetti: nuovamente riformati, e posti in luce,* Iacobo Antonio Somascho, Βενετία 1601.

[24] Έχει υποστηριχθεί η άποψη πως ο συγγραφέας θα μπορούσε να είναι ο Giovan Francesco Lorendan, πβ. Benedetti, «The Other Voice: A Rediscovery and a Revision», στο Marinella, *Exhortations to Women*, σ. 35.

[25] Arcangela Tarabotti, *Che le donne siano degli spezie degli uomini* (Women Are No Less Rational Than Men), Letizia Panizza (επιμ. και μτφρ.), Institute of Romance Studies, Λονδίνο 1994 σ. xvi-xvii. Manfred P. Fleischer, «Are Women Human? The Debate of 1595 between Valens Acidalius and Simon Gediccus, *The Sixteenth Century Journal*, 12, 2 (Καλοκαίρι 1981), σ. 108-9.

uomini), εκδόθηκε το 1651, συνεγράφη ως απάντηση στον Orazio Plata[26]. Η Califronia, ωστόσο, δεν αναφέρεται στο έργο των γυναικών συγγραφέων που προαναφέρθηκαν, παρόλο που πολλά από τα επιχειρήματά τους συμπίπτουν και παρουσιάζουν υφολογικές ομοιότητες. Γενικά δομεί τα επιχειρήματά της, προβαίνοντας στην υπεράσπιση των δικαιωμάτων των γυναικών και επεκτείνοντας κυρίως τη ρητορική της στη σημασία της εκπαίδευσης των γυναικών, ενώ παράλληλα διακηρύσσει την αναγκαιότητα ενίσχυσης της συμμετοχής τους στη δημόσια σφαίρα[27].

Το μισογυνικό έντυπο του Plata έτυχε πολλών επανεκδόσεων κατά τη διάρκεια του 17ου και του 18ου αιώνα με διαφορετικούς τίτλους. Η έκδοση έργου του με τον τίτλο *Ευάρεστος διάλογος* (*Disputatio perjucunda)* συμπεριέλαβε ένα άλλο σύντομο φυλλάδιο, που ήταν υπερασπιστικό της γυναικείας φύσης με τίτλο *Υπεράσπιση του γυναικείου φύλου* (*Defensio sexus mulierbis),* συγγραφέας του οποίου ήταν ο Simon Gediccus[28]. Ο Gediccus απέρριψε τις πενήντα και μία θέσεις της μισογυνικής πραγματείας, μέσω της χρήσης αποσπασμάτων από τις Γραφές. Χρησιμοποίησε δηλαδή τις ίδιες πηγές για να αντικρούσει το επιχείρημα με το μισογυνικό περιεχόμενο, που υποστήριζε πως οι γυναίκες δε μπορούσαν να *«σωθούν»*, εξαιτίας της μη ανθρώπινης ύπαρξής τους, συγκεκριμένα επειδή δεν είχαν καν ανθρώπινη ψυχή[29]. Το έργο τυπώθηκε σε νέες εκδόσεις στη Χάγη, στο Άμστερνταμ και στο Παρίσι με τελευταία έκδοση αυτήν του 1766[30].

Οι συναπτές εκδόσεις του για το διάστημα σχεδόν δύο αιώνων αποδεικνύουν πως το δοκίμιο είχε αναγνωσιμότητα και διάδοση έως και τον 18ο αιώνα, ενώ κατά τον 19ο αιώνα θεωρούνταν μια πολύ σπάνια έκδοση. Η διάδοση του έργου αλλά και η μετάφρασή του στην ιταλική γλώσσα από τον Plata προκάλεσε ωστόσο αντιδράσεις, που συνεχίστηκαν έως και τον 18ο αιώνα. Χαρακτηριστικά είναι όσα γράφονται για το έργο *Disputatio perjucunda* στο περιοδικό *Antiquarian Magazine and Bibliographer*, που εκδόθηκε τον Φεβρουάριο του 1884. Συγκεκριμένα, το άρθρο στο περιοδικό

[26] Arcangela Tarabotti, *Che le donne siano degli spezie degli uomini. Difesa delle donne di Galerana Barcitotti contro Horatio Plata, il traduttore di quei fogli che dicono: Le donne non essere della spetie degli huomini,* Cherchenbergher, Νυρεμβέργη 1651.
[27] Lucrezia Marinella, *The Nobility and Excellence of Women and the Defects and Vices of Men,* Anne Dunbill, (επιμ. και μτφρ.), Letizia Panizza (εισαγωγή), Σικάγο και Λονδίνο 1999, σ. 32-3.
[28] Ανώνυμος, *Disputatio Perjucunda, Qua Anonymus probane nititur Mulieres Homines non esse: Cui opposita est Simonis Gedicci Sacros. Theologiæ Doctoris Defencio Sexus Muliebris. Quâ singular Anonymi argumenta, distinctis Thesibus proposita, viiriliter enervantur*, Edition novissima, Burchornius, Χάγη 1644.
[29] Fleischer, «Are Women Human?», σ. 119.
[30] Fleischer, «Are Women Human?», σ. 108-9.

αναφέρει πως «*πρόσφατα πωλήθηκε ένα σπάνιο και περίεργο έργο ενός ανώνυμου συγγραφέα»* από τον εκδοτικό οίκο J.W. Jarvis & Son στο Λονδίνο. Αναφέρει μάλιστα πως το έργο εκδόθηκε από ανώνυμο συγγραφέα το 1595, ενώ υπό την καθοδήγηση του Πάπα Κλήμη Η΄, η Ιερά Εξέταση *«καταδίκαζε εις θάνατο όσους το είχαν στην κατοχή τους». Το βιβλίο όταν αρχικά εκδόθηκε δεν έφερε ούτε το όνομα του συγγραφέα ούτε τον εκδοτικό οίκο, ούτε τόπο έκδοσης, ούτε υπάρχει καν αντίγραφο στο Βρετανικό Μουσείο».* Σημειώνει ότι το έργο επανεκδόθηκε το 1641, που συμπεριλάμβανε και μια *«απάντηση και απόπειρα αναίρεσης»* του μισογυνικού έργου από τον Simon Gediccus, ενώ μας πληροφορεί πως και η δεύτερη αυτή έκδοση εντάχθηκε στον *Κατάλογο των απαγορευμένων βιβλίων* και πως *«τα αντίτυπα αυτά είναι πολύ σπάνια και πολύτιμα»*[31].

Η Califronia όπως και η Tarabotti το 1651 επιχειρηματολόγησαν στηριζόμενες σε θεολογικά επιχειρήματα, αντλώντας κυρίως από τη Γένεση, την *Παλαιά* και τη *Νέα Διαθήκη*. Πιο συγκεκριμένα, η Califronia αρνείται το επιχείρημα του Plata, δηλαδή πως οι γυναίκες δεν ανήκουν στο ανθρώπινο είδος, αλλά αντιθέτως είναι *«θηρία»*, στηρίζεται στη Γένεση και στο πως οι άνθρωποι, άνδρες και γυναίκες, έχουν *«φτιαχτεί κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν*» του Θεού. Στο παραπάνω επιχείρημα στηρίζει και τη ρητορική της αναφορικά με την ικανότητα των γυναικών να έχουν *«λογική»*. Γενικότερα, η συγγραφέας επιδιώκει να αποδείξει πως ο Plata έχει ερμηνεύσει λάθος τις Γραφές, καθώς δε γνώριζε επαρκώς *«ούτε λατινικά, ούτε εβραϊκά αλλά ούτε και την Καθολική θεολογία»*. Παράλληλα, αυτή καταδίκασε την «*υποταγή των γυναικών στον άνδρα*», καθώς κάτι τέτοιο *«δεν είχε δοθεί ως εντολή από τον Χριστό»*, αξιώνοντας μάλιστα πως στη μητέρα όπως και στον πατέρα, τα παιδιά οφείλουν να είναι υπάκουα ισότιμα και στους δύο γονείς και όχι μόνο στον πατέρα τους. Ο Plata για τη συγγραφέα είναι *«ένας τρελός που χρειάζεται νοσηλεία και θεραπεία για το νου του* […]*»*[32].

Η Rosa Califronia, αποτελεί μια από τους τελευταίους συγγραφείς του 18ου αιώνα που κάνει, έστω και ενδιαμέσως, αναφορά στη διαμάχη που εκφράστηκε στην *Querelle des Femmes* του 17ου αιώνα. Θα μπορούσε αυτό να οφείλεται, όπως σημειώνει η Letizia Panizza, στο γεγονός πως κατά τον 18ο αιώνα η χρήση ρητορικών εργαλείων, που στηριζόταν σε παραδείγματα και στην επίκληση επιχειρημάτων από αυθεντίες όπως, λ.χ., ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης ή οι Πατέρες της Εκκλησίας, θεωρούνταν

[31] *Antiquarian Magazine and Bibliographer*, Φεβρουάριος 1884, χ.α. Το παραπάνω απόσπασμα από το περιοδικό, που πιθανώς χρησίμευε ως διαφημιστικό του ίδιου του εκδοτικού οίκου, το ανέσυρα εντός του βιβλίου του Timothy Sparkes (Charles Dickens*), Sunday under Three Heads. A reproduction in exact fac-simile of the excessively rare original,* J. W. Jarvis & Son, Strand, Λονδίνο 1884.
[32] Califronia, *Breve difesa*, σ. 10-7.

πλέον παρωχημένη. Η λεγόμενη *«παλαιά ρητορική»* είχε μεγάλη διάδοση κατά τους 16ο και 17ο αιώνες και η επαλήθευση των επιχειρημάτων των συγγραφέων, ανδρών και γυναικών, μέσω της χρήσης των αυθεντιών αποτελούσε απαραίτητο εργαλείο για τη στήριξη της επιχειρηματολογίας τους στις πραγματείες τους. Η χρήση των ρητορικών αυτών εργαλείων αναγνωριζόταν ωστόσο κατά τον 18ο αιώνα ως μια ξεπερασμένη μέθοδος, που δεν είχε ανταπόκριση στο αναγνωστικό κοινό και στους συγγραφικούς κύκλους[33]. Ο λόγος των προγενέστερων συγγραφέων ήταν αρκετά επιτηδευμένος και πομπώδης. Κατά τον 18ο αιώνα όμως αυτός ο τρόπος γραφής και επίρρωσης των επιχειρημάτων δεν είχε πλέον την ίδια ισχύ και βαρύτητα. Η «*νέα ρητορική»* χαρακτηριζόταν από ένα πιο απλοποιημένο ύφος, ενώ η επίρρωση των επιχειρημάτων στηριζόταν στην επίκληση της λογικής και της επίδειξης αποδείξεων. Η μέθοδος του Καρτέσιου συνέβαλε καθοριστικά στη διαφοροποίηση των τρόπων έκθεσης των επιχειρημάτων, ενώ σταδιακά η «παράδοση» έπαψε να αποτελεί ένα επιχείρημα που μπορούσε να πείσει τους «μοντέρνους» για την ορθότητά του. Ακόμη, το αναγνωστικό κοινό είχε διευρυνθεί και πλέον τα έργα και οι πραγματείες του 18ου αιώνα δεν απευθύνονταν αποκλειστικά στις ελίτ, των οποίων η εκπαίδευσή τους είχε ως βάση την κλασική γραμματεία, αλλά σε ένα ευρύτερο κοινό το οποίο επιζητούσε αποδείξεις που βασίζονταν στην επιστημονική έρευνα και όχι στην επίκληση «αυθεντιών»[34].

Η Califronia απέρριψε επίσης το έργο του Carlo Maria Chiaraviglio. Ο συγγραφέας εξέδωσε μισογυνικό ποιητικό έργο με τίτλο *Η σκόπελος της ανθρωπότητας* (*Lo scoglio dell' umanità),* το 1774, χρησιμοποιώντας το ψευδώνυμο Diunilgo Valdecio. Το ψευδώνυμο αυτό αποτελεί έναν αναγραμματισμό του ονόματος Giulindo Leucadio, που του είχε δοθεί ως μέλους της Ακαδημίας των *Arcadi*[35]. Το έργο αυτό, όπως σημείωνε ο συγγραφέας στο σημείωμα προς τους αναγνώστες, είχε ως σκοπό *«να προστατεύσει τους άνδρες, και τους καλούς και τους κακούς αλλά κυρίως τους νέους»*, αναδεικνύοντας το *«πόσο κακή και επικίνδυνη είναι η συντροφιά και η συνομιλία με τις*

[33] Marinella, *The Nobility and Excellence of Women,* σ. 32-3, ειδ. πβ. υποσημ. 70. Barbara Warnick, «The old rhetoric vs. the new rhetoric: The quarrel between the ancients and the moderns», *Communication Monographs*, 49, 4 (1982), σ. 263.

[34] Warnick, «The old rhetoric vs. the new rhetoric», σ. 275-6.

[35] Maria Camilla Briganti, *Fra realtà e rappresentazione, L'immaginario simbolico e I percorsi di istruzione femminile nel Settecento italiano*, Aracne, Roma 2005, σ. 128-9. Diunilgo Valdecio, *Lo scoglio dell' umanità, ossia avvertimento salutare alla gioventù per cautelrsi contro le male qualità delle donne cattive*. *Operetta Lepito-Critico-Poetico-Morale di Diunilgo Valdecio Pastor arcade*, 1775. Diunilgo Valdecio, *Lo scoglio dell' umanità, ossia avvertimento salutare alla gioventù per cautelrsi contro le male qualità delle donne cattive.* Edizione accresciuta dall' autore con l'aggiunta dell' appendice contennente l'elogio delle donne illustri, Antonio Zatta, Βενετία 1776.

γυναίκες», καθώς ορισμένες φαίνονται καλές όμως *«η γυναίκα είναι η αιτία πολλών κακών»*[36].

Το έργο είναι γραμμένο σε στίχους με ομοιοκαταληξία και συνδέει κάθε δραστηριότητα, όπου οι άνδρες θα μπορούσαν να συνδιαλλαγούν με γυναίκες με το κακό που ήταν ενδεχόμενο να προκαλέσουν. Χαρακτηριστική είναι η κριτική στο περιοδικό *Γενική εφημερίδα ή ιστορικές, πολιτικές ειδήσεις για τις επιστήμες, τις τέχνες και την γεωργία* (*Gazetta Universale o sieno notizie istoriche, politiche, di scienze, arti, agricoltura*). Σ' αυτήν ασκείται κριτική για το περιεχόμενο του έργου και την έλλειψη ποιητικού ταλέντου του Valdecio, αφού το έργο του προσφέρει ποίηση *«παράλογη, αλλόκοτη και ανόητη»*. Ο συγγραφέας της κριτικής μάλιστα παραθέτει απόσπασμα του έργου, ως ενδεικτικό παράδειγμα των περιγραφών που κάνει ο Valdecio για τις γυναίκες, παροτρύνοντας το κοινό *«διαβάστε τους παρακάτω στίχους και μετά αποφασίστε»*[37]. Πρέπει να σημειωθεί πως το έργο αυτό επανεκδόθηκε, σημειώνοντας μεγάλη επιτυχία σ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα, ενώ εκδιδόταν και κατά τον 19ο αιώνα, όπως για παράδειγμα στη Ρώμη το 1860 και στο Μιλάνο το 1883[38].

Στο παραπάνω μισογυνικό έργο απάντησε το 1786 ο Fausto Salvani με το έργο του *Υπεράσπιση των γυναικών ή μια απολογητική απάντηση στο βιβλίο, Η σκόπελος της ανθρωπότητας* (*La Difesa delle Donne o sia risposta apologetica al libro detto Lo scoglio dell'umanità)*[39]. Ο Salvani το εξέδωσε, χρησιμοποιώντας επίσης ψευδώνυμο και πιο συγκεκριμένα χρησιμοποιώντας την ταυτότητα μιας γυναίκας ευγενούς καταγωγής, εκδίδοντάς το με το ψευδώνυμο Marchesa di Sanival. Το έργο που συμπεριλάμβανε και την υπεράσπιση των γυναικών εκδόθηκε τελευταία φορά στη Νάπολη το 1835[40]. Η υπεράσπιση αυτή είναι επίσης σε ομοιοκατάληκτους στίχους. Στόχος ήταν η απόρριψη των επιχειρημάτων του Valdecio και η απόδειξη της υπεροχής των γυναικών. Η έκδοση είναι πολύ πλούσια, αφού στόχος ήταν να αναδειχθούν όλες οι όψεις της αντιπαράθεσης για τις γυναίκες, καθώς περιλαμβάνονται σ' αυτήν η υπεράσπιση από την Sanival, καθώς και εγκώμια για την Μαρία Θηρεσία των Αψβούργων, την Αικατερίνη της Ρωσίας και τη Βασίλισσα Καρλότα Χοακίνα της

[36] Diunilgo Valdecio, «Al cortese leggitore», στο *Lo scoglio dell' umanità*, 1775, χ.α.
[37] *Gazetta Universale*, 68, Σάββατο 24 Αυγούστου 1776, στο *Gazetta Universale o sieno notizie istoriche, politiche, di scienze, arti, agricoltura* ec., τ. III, 1776.
[38] Briganti, *Fra realtà e rappresentazione*, σ. 130-1.
[39] Marchesa di Sanival, *La Difesa delle Donne o sia risposta apologetica al libro detto Lo scoglio dell'umanità di Diunilgo Valdecio fatta dalla Marchesa di Sanival fra gli Arcadi Africia Malpea. Aggiuntivi gli elogj delle donne illustri, la Giustificazione, e un Appendice allo Scoglio con alter Rime del suddetto Valdeccio*, Νάπολη 1835.
[40] Briganti, *Fra realtà e rappresentazione*, σ. 131.

Πορτογαλίας. Παράλληλα, παρατίθενται διάφορα εγκώμια για τις γυναίκες σχετικά με την ιερότητά τους, την αξία τους, την ευρυμάθειά τους. Ακόμη, συγκαταλέγεται και η αιτιολογία για την καταδίκη του έργου από την Ιερά Εξέταση[41].

Η επιλογή και των δύο συγγραφέων να εκδώσουν τα έργα τους, χρησιμοποιώντας ψευδώνυμο, αποτυπώνει την προσπάθεια να συγκαλύψουν την ταυτότητά τους, επειδή γνώριζαν πως το περιεχόμενο των έργων τους θα προκαλούσε αντιδράσεις. Η επιλογή εντούτοις του Fausto Salvani να το εκδώσει ως Marchesa di Sanival, επιλέγοντας δηλαδή να «μεταμφιεστεί» ως γυναίκα, που αποτελούσε μια ασυνήθιστη επιλογή για άνδρα συγγραφέα, θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως μια προσπάθεια να έρθει πιο κοντά στο αναγνωστικό κοινό που θα διάβαζε το έργο του, δηλαδή τις γυναίκες. Μια υπεράσπιση από μια γυναίκα συγγραφέα θα είχε μεγαλύτερη βαρύτητα και αποδοχή από τις γυναίκες, καθώς, μια γυναίκα θα αντιδρούσε πιο ένθερμα στις κατηγορίες για το γυναικείο φύλο από ότι ένας άνδρας[42].

Η Califronia, επιλέγει τη διάρθρωση των κεφαλαίων της σύμφωνα με τα μισογυνικά έργα του 17ου και του 18ου αιώνα. Στόχος της ήταν η απόρριψη των βασικών κατηγοριών που αποδίδονταν στις γυναίκες. Το βιβλίο είναι χωρισμένο σε οκτώ κεφάλαια, με τα πρώτα πέντε να θέτουν τις βασικές κατηγορίες γυναικείων ελαττωμάτων και να ακολουθεί η κατάρριψή τους μέσω επιχειρημάτων της ίδιας της συγγραφέα. Αρχικά, στο πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στην πνευματική και στη διανοητική αδυναμία των γυναικών για την οποία ευθύνεται η ελαττωματική τους φύση. Στο επόμενο κεφάλαιο, εμμένει ακόμη με έμφαση στη διανοητική υπεράσπιση των γυναικών, αναιρώντας την κατεστημένη άποψη πως ο γυναικείος νους ήταν ασθενέστερος από εκείνον των ανδρών. Στο τρίτο κεφάλαιο αναιρεί τη γενίκευση πως οι γυναίκες είναι παράφρονες. Στο τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται στην κατηγορία που αποδίδεται στις γυναίκες πως είναι η πηγή κάθε κακού, καθώς είναι γεμάτες κακίες και ελαττώματα, μια κατηγορία που καταρρίπτει χρησιμοποιώντας διάφορα επιχειρήματα, αντλώντας, ενδεχομένως, και από το έργο της Tarabotti *Οι γυναίκες ανήκουν στο ανθρώπινο είδος (Che le donne siano della spezie degli uomini)*[43].

[41] Sanival, *La Difesa delle Donne o sia risposta apologetica al libro detto Lo scoglio dell'umanità,* 1835.
[42] Αντίστοιχα είχαν πράξει οι εκδότες του έργου του Daniel Defoe στην Αγγλία όπου εξέδωσαν το έργο του το 1770, μετά το θάνατό του, ως *Moll Flanders*, με στόχο την προσέλκυση του κοινού, πβ. Brian Vickers, *The Man of Feeling*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1987, σ. 5. John Mullan, *Anonymity: A Secret History of English Literature*, Faber and Faber, Λονδίνο 2007, σ. 125.
[43] Ο τίτλος του κεφαλαίου είναι παρόμοιος με τη μισογυνική πραγματεία, του Bonaventura Tondi, με τίτλο *La femina origine d' ogni male*, 1687.

Στο πέμπτο κεφάλαιο απαντά στην αρκετά διαδεδομένη κατηγορία, πως οι γυναίκες είναι αμαθείς και υπεροπτικές. Στο επόμενο κεφάλαιο, παραθέτει έναν σύντομο κατάλογο επιφανών γυναικών, χρησιμοποιώντας παραδείγματα διακεκριμένων γυναικών από την Ρώμη, στον οποίο αξίζει να αναφερθούμε, καθώς περιλαμβάνει γυναίκες που δεν θα μπορούσαμε εύκολα να γνωρίσουμε από άλλες πηγές ή καταλόγους επιφανών γυναικών, διότι είναι σύγχρονες με τη συγγραφέα και οι επιστήμες στις οποίες είχαν διαπρέψει δεν αποτελούσαν αντικείμενο επαίνου συχνά σε άλλους αντίστοιχους καταλόγους. Η έκδοσή της, όπως η ίδια μας πληροφορεί, έπρεπε να είναι σύντομη, γι' αυτό περιορίζεται στην αναφορά των ονομάτων και της ιδιότητας μόνο όσων γυναικών κατοικούν στη Ρώμη και γνώριζε η ίδια το έργο τους[44]. Με αυτό τον τρόπο ενισχύει τα επιχειρήματά της για την υπεροχή των γυναικών και, παράλληλα, απαντά στις προαναφερθείσες κατηγορίες, εξυμνώντας όμως με αυτόν τον τρόπο την πόλη και το μεγαλείο της Ρώμης. Απολογείται που δεν συμπεριλαμβάνει περισσότερες γυναίκες στον κατάλογό της, σημειώνοντας χαρακτηριστικά: *«*[…] *αναγνώστες, είχα τη διάθεση να τοποθετήσω στο κείμενό μου* [γυναίκες από] *όλη την Ευρώπη, για όλες τις επιστήμες και καλές τέχνες, στις οποίες οι γυναίκες ανθούν όπως ήδη έχω δείξει* […]. *Όμως αυτό που θέλω να κρατήσετε από το δοκίμιό μου είναι οι ρωμαίες συμπολίτισσες μου»*[45].

Θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε, πως η Califronia συμμετέχει στη *«Διαμάχη των Αρχαίων και των Μοντέρνων»*, τοποθετώντας τον εαυτό της στους «μοντέρνους», έχοντας ως στόχο να αποδείξει την υπεροχή των συγχρόνων της γυναικών στους επιστημονικούς τομείς, στα γράμματα και στις τέχνες. Οι γυναίκες που επιλέγει να επαινέσει συνδέονται με το διαφωτιστικό κίνημα και την πρόοδο των επιστημών και των τεχνών χωρίς ιδιαίτερη μνεία στις ένδοξες γυναίκες του αρχαιοελληνικού και του ρωμαϊκού παρελθόντος. Αυτό αποτελεί τεκμήριο αυτο-διάκρισής της από άλλα αντίστοιχα έργα γυναικών και ανδρών συγγραφέων, που χρησιμοποιούσαν τις αρετές των αρχαίων για να υποστηρίξουν τα επιχειρήματά τους[46].

Καταρχήν, η Califronia αναφέρεται στη Maria Rosa Cocci και στο έργο της, αφενός ως δασκάλας μουσικής και αφετέρου για το μουσικό της έργο, το οποίο είχε λάβει αναγνώριση από μουσικούς όπως τον Francesco Capalti, που το είχε χαρακτηρίσει *«αυθεντικό»*. Παράλληλα, την εγκωμιάζει διότι το μουσικό της έργο

[44] Califronia, *Breve difesa*, σ. 51.
[45] Califronia, *Breve difesa*, σ. 47.
[46] Green, *A History of the Political Thought in Europe*, σ. 11-2.

ακολούθησε *«στο ύφος του τους ρωμαϊκούς νόμους, και έδειξε ένα νου που γνωρίζει πως να χειρίζεται κάθε ύφος»*. Σημειώνεται πως το έργο της έλαβε αναγνώριση στη Ρώμη, ενώ «*στάλθηκε και σε διάφορες αυλές της Ευρώπης* […]»[47]. Επίσης, αναγνώριζε για το έργο τους, ως δασκάλες μουσικής, τη Marianna Irlanderi, που δίδασκε τραγούδι σε μοναστήρια όπου φιλοξενούνταν «*διακεκριμένες ευγενείς κυρίες και ακόμη και πριγκίπισσες*», και τη Nunziata Franzaroli, που δίδασκε επίσης μουσική σε μοναστήρια της Ρώμης. Ακόμη, κατονομάζει πολλές άλλες γυναίκες που είχαν διακριθεί στο τραγούδι και στο πιάνο, όπως για παράδειγμα τη δούκισσα Ceri, την κοντέσα Negroni, την Angiola Orenga, την «ξακουστή» Apizella, ενώ *«από τις πολίτισσες»* αναφέρεται στην Francesca Flaviani, τη Madama Digne, την Anna Maria de Dottis αλλά και άλλες γυναίκες *«εξαίρετες σε αυτές τις επιστημονικές τέχνες»*[48]. Αναφέρεται επίσης, σε ονομαστές ζωγράφους όπως την κοντέσα Anna Ondedei, την κοντέσα Brunet από τη Γαλλία και τις άλλες γαλλίδες Madame le Brun και Ginerva Bouchart. Συγκεκριμένα, στη ζωγραφική και στην τέχνη της μινιατούρας η Califronia ξεχώρισε τρείς γυναίκες από τη Ρώμη, την Olimpia Danti, την Maddalena Fuschini και την Anna Cinquantini[49].

Η τελευταία κατηγορία γυναικών στην οποία κάνει αναφορά είναι οι γυναίκες, που είχαν καλλιεργηθεί στη λογοτεχνία, τη φιλοσοφία και τη γεωμετρία. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στην Apizella, την οποία χαρακτήρισε ως διακεκριμένη δασκάλα μουσικής, όπως και για την ικανότητά της να γνωρίζει τη γαλλική, την αγγλική, τη λατινική και αρχαία ελληνική γλώσσα. Επίσης, αναγνωρίζει την Maria Luigia Scardavelli, που ήταν μοναχή και ανήκε στο Τάγμα των Ουρσουλίνων, γνώριζε επίσης, τη λατινική και τη γαλλική γλώσσα όμως ήταν πολύ ικανή επίσης στην ιστορία και στη γεωγραφία. Ακόμη, η συγγραφέας αποτίει φόρο τιμής, με το να τις κατονομάζει, στην εκλιπούσα πριγκίπισσα Petroni Cenci Bolognetti για την ευγλωττία της και τον κριτικό της νου. Αναφέρεται, ακόμη, σε μια άλλη πριγκίπισσα, τη Mellini Lancellotti, η οποία είχε ικανότητες σε όλα τα είδη της λογοτεχνίας, ακόμη και σε θεολογικά θέματα, και συνεργαζόταν με πολλά λογοτεχνικά περιοδικά στην Ευρώπη. Τέλος, εγκωμιάζει την κοντέσα Margherita Sparapani Gentili Bocca Paduli, η οποία ήταν ικανή σε όλες τις παραπάνω *«επιστήμες»* όπως και στη μουσική, στο σχέδιο αλλά και για τη γνώση της στη γαλλική, στην αγγλική και στη λατινική γλώσσα. Η Paduli

[47] Califronia, *Breve difesa*, σ. 46-50.
[48] Califronia, *Breve difesa*, σ. 52.
[49] Califronia, *Breve difesa*, σ. 52-3.

διατηρούσε μουσείο φυσικής ιστορίας, ενώ είχε σχέσεις με πολλούς διανοουμένους της Ρώμης[50].

Η Califronia, πρωτοτυπεί σ' αυτόν τον κατάλογο σε σύγκριση με άλλους καταλόγους επιφανών γυναικών. Δεν αναφέρεται καθόλου στην αρετή, στην αυτοθυσία τους, στη συζυγική τους πίστη ή στην τρυφερότητά τους ως μητέρων, αλλά μόνο στις τέχνες και τις επιστήμες, στις οποίες είχαν αναγνωριστεί και διαπρέψει και που αποτελούσαν τους βασικούς λόγους για να αναγνωριστεί και μνημονευθεί μια γυναίκα σ' όλη τη διάρκεια της πρώιμης νεότερης περιόδου. Οι μόνες δύο κοινωνικές ομάδες που αναφέρεται είναι το ανώτερο κοινωνικό στρώμα της Ρώμης (πριγκίπισσες και κοντέσες) και το ανώτερο μεσαίο κοινωνικό στρώμα, τις οποίες αναφέρει ως *«αστές» (cittadine)*. Ο τίτλος της επίσης, ως κοντέσας της Ρώμης, έφερνε και την ίδια πιο κοντά σ' αυτές τις γυναίκες, τις οποίες ανέλαβε να αναδείξει και να εγκωμιάσει. Η συγγραφέας αντιτίθεται στον στερεοτυπικό λόγο που όριζε ότι η χρησιμότητα των γυναικών ήταν μόνο η διαιώνιση του ανθρώπινου είδους αλλά έπρεπε να μπορούν να χρησιμοποιούν το νου τους και την έμφυτη αγάπη που έχουν για το καλό της κοινωνίας[51].

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί, επιχειρεί τελικά να αναδείξει την υπεροχή των γυναικών έναντι των ανδρών[52]. Καθιστά σαφές πως δε χρειάζεται κανένας άνδρας να αποδεικνύει σε κανέναν πως οι γυναίκες υπερέχουν των ανδρών, καθώς αυτό αποδεικνύεται από τον τρόπο με τον οποίο δημιουργήθηκε το γυναικείο φύλο. Η Califronia χρησιμοποιεί ελαφρώς παραλλαγμένο το παράδειγμα της *Γένεσης*, που είχε χρησιμοποιήσει και η Lucrezia Marinella για να εξηγήσει την υπεροχή αυτή, αναφέροντας πως *«ο άνδρας δημιουργήθηκε από λάσπη: και η γυναίκα δημιουργήθηκε από ανθρώπινο κρέας. Πιο είναι πιο ευγενές στη φύση, το κρέας ή η λάσπη* […]»[53]. Η

[50] Califronia, *Breve difesa*, σ. 53-5.
[51] Califronia, *Breve difesa*, σ. 69-70.
[52] Ο τίτλος αυτός παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με τον τίτλο του έργου της Lucrezia Marinella *Η υπεροχή των γυναικών* (*La nobiltà delle donne*, 1600) αλλά και το περιεχόμενο του βιβλίου της, που με τα επιχειρήματά έθεσε, υποστήριξε την υπεροχή των γυναικών έναντι των ανδρών. Ομοιότητες υπάρχουν σε πολλά επιχειρήματα των δυο συγγραφέων σε σημείο που παρατηρείται πως η Califronia έχει δανεισθεί πολλά στοιχεία από το έργο της Marinella χωρίς να το κάνει αυτό σε καμία περίπτωση γνωστό, αναφέροντας το όνομά της ή το έργο της. Χαρακτηριστική η περίπτωση σχετικά με τη δημιουργία του άνδρα και της γυναίκας, αλλά και της επεξήγησης για ποιόν λόγο οι γυναίκες βρίσκονται σε μεγαλύτερο αριθμό συγκριτικά με τους άνδρες, πβ. αντίστοιχα παραθέματα, Califronia, *Breve difesa*, σ. 61. Marinella, *The Nobility and Excellence of Women and the Defects and Vices of Men*, σ. 68.
[53] Califronia, *Breve difesa*, σ. 56. Η Lucrezia Marinella στο έργο της *Η ευγένεια των γυναικών* είχε υποστηρίξει την υπεροχή των γυναικών με το ίδιο επιχείρημα*: «εφόσον η γυναίκα δημιουργήθηκε από το πλευρό του Αδάμ, και ο άντρας από τη λάσπη, η υπεροχή της είναι σίγουρα μεγαλύτερη συγκριτικά με του άντρα, καθώς αναμφισβήτητα ένα πλευρό είναι ευγενέστερο από τη λάσπη»,* πβ. Marinella, *The Nobility and Excellence of Women and the Defects and Vices of Men*, σ. 54.

υπεροχή όμως δεν στηρίζεται για τη συγγραφέα αποκλειστικά στη θεολογία και τις *Γραφές* αλλά και σε άλλες ενδείξεις, που αποδείκνυαν την υπεροχή των γυναικών στην αρετή. Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές της συγγραφέα στην τρέλα και στη διάπραξη αδικημάτων και στον συνακόλουθο εγκλεισμό της για σωφρονισμό: *«Η αρετή είναι πιο συχνή στις γυναίκες παρά στους άνδρες.* […] *τα μέρη όπου λαμβάνει χώρα ο δημόσιος σωφρονισμός, τα κάτεργα, οι φυλακές,* […] *τα νοσοκομεία των παραφρόνων, όλα αυτά τα μέρη είναι μνημεία της ακεραιότητας των γυναικών έναντι αυτής των ανδρών»*[54].

Στο τελευταίο κεφάλαιο, ορίζει ως αναγκαία και απαραίτητη την εκπαίδευση των γυναικών στις επιστήμες και στις τέχνες. Σε όλη την πραγματεία, η αναγκαιότητα της γυναικείας εκπαίδευσης καθίσταται φανερή και είναι αυτός ο λόγος που παρεμβαίνει για να υπερασπισθεί την άποψη πως οι γυναίκες έχουν τις πνευματικές ικανότητες, ώστε να επιτυγχάνουν στις επιστήμες και στα γράμματα όπως ακριβώς και οι άνδρες. Το κυρίαρχο επιχείρημα των ανδρών το οποίο προσπάθησε να καταρρίψει η συγγραφέας ήταν πως οι σπουδές των γυναικών ήταν επιβλαβείς για την κοινωνία. Ανατρέχοντας σε ιατρικές θεωρίες για το σώμα των γυναικών, στηρίζει το επιχείρημά της πως, εφόσον οι άνδρες και οι γυναίκες έχουν παρόμοια εσωτερικά όργανα, τότε έχουν και τις ίδιες νοητικές ικανότητες και ως εκ τούτου πρέπει να μπορούν και αυτές να λαμβάνουν εκπαίδευση. Ακόμη, στηριζόμενη στον Paolo Mattia Doria και στον Francesco Clodoveo Maria Pentolini, τον οποίο η Califronia χαρακτήρισε ως «*εξαίρετο υπερασπιστή μας»* αναφέρεται στην *«περιέργεια των γυναικών»*, που τόσο απαραίτητη είναι για τη μάθηση, καθώς *«η επίμονη περιέργεια, δηλαδή η αεικίνητη θέληση για να μάθεις, είναι αδιαχώριστη από τις ικανότητες.* […] *Ο επίμονος χαρακτήρας εμάς των γυναικών, η επίμονη περιέργεια για τη μάθηση, είναι απόδειξη πως η φύση μάς έχει προικίσει με όλες τις δυνατότητες του νου»*[55].

Παρόμοιο αντισυμβατικό επιχείρημα, σχετικό με την γυναικεία εκπαίδευση, χρησιμοποίησε νωρίτερα η Aretafila Savini de' Rossi στην *Απολογία της υπέρ των γυναικείων σπουδών (Apologia a favore degli Studi delle donne)*, που εκδόθηκε το 1729. Χρησιμοποιώντας την περιέργεια του ανθρώπου και συγκεκριμένα των

[54] Califronia, *Breve difesa*, σ. 57-8.
[55] Califronia, *Breve difesa*, σ. 76-7. Paolo Mattia Doria, *Ragionamenti, ne' quali si dimostra la donna, in quasi che tutte le virtù piú grandi, non essere all'uomo inferiore,* Φρανκφούρτη 1716. Francesco Clodoveo Maria Pentolini, *Le donne illustri canti dieci. Composti dall' Abate Francesco Clodoveo Maria Pentolini Livornese, Accademico Apatista di Firenze e fra Pastori Arcadi di Roma detta Aretalte Deomenejo*, Vincenzo Falorni, Λιβόρνο 1776.

γυναικών, στηρίζει την επιχειρηματολογία της σχετικά με την επιτακτική ανάγκη της πρόσβασης των γυναικών στην εκπαίδευση. Η περιέργεια προδίδει τη θέληση για μάθηση και αποτελεί *«το αντίθετο της αμάθειας».* Το χαρακτηριστικό αυτό αποτελεί πλέον μέρος του χαρακτήρα των γυναικών και όχι κάποιο ελάττωμά τους αλλά αρετή[56]. Η περιέργεια ωστόσο κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο συνιστούσε ένα γνώρισμα-ελάττωμα των γυναικών, γι' αυτό και πολύ συχνά αποτελούσε μια από τις κατηγορίες του κακού χαρακτήρα, που προσέδιδαν οι άνδρες συγγραφείς στις γυναίκες. Οι γυναίκες αντιμετωπίζονταν ως παράξενα εν γένει όντα αναφορικά με τη φυσιολογία τους, τον τρόπο σκέψης τους αλλά και, κατά περίπτωση, ως μυθικά θαυμαστά όντα. Κατά τον 17ο αιώνα η περιέργεια φορτίζεται σταδιακά με θετικό πρόσημο, καθώς αρχίζει να θεωρείται πως είναι δυνατόν να επιδρά θετικά στη διαδικασία της μάθησης, επειδή δρα ως κινητήρια δύναμη για την πρόσκτηση της γνώσης[57]. Οι γυναίκες συγγραφείς πρότειναν κατά τον 18ο αιώνα μια νέα ανάγνωση της περιέργειας προς όφελός τους. Αναφέρονταν δηλαδή στην ωφελιμότητα της περιέργειας και στη σύνδεσή της με την εκπαίδευση, θεωρούμενη ως αποκλειστικά ανδρικό προνόμιο που προσέφερε κάποιο όφελος στην κοινωνία.

Η σύνδεση ωστόσο των γυναικών με την περιέργεια δε φαίνεται να εντοπίζεται στη μεσαιωνική περίοδο. Αυτή προβάλλει με την πρώιμη νεότερη σκέψη και χαρακτηρίζεται ως ένα από τα κύρια ελαττώματα των γυναικών, την οποία και συνέδεαν με τη σεξουαλικότητα, τη γυναικεία ματαιοδοξία, το προπατορικό αμάρτημα, το μύθο της Πανδώρας, τον μύθο της Ψυχής, κ.ά[58]. Η περιέργεια είχε ταυτιστεί πολύ αρνητικά με τις γυναίκες όπως και με τη συνήθεια σχολιασμού και διάδοσης από εκείνες τόσο κακόβουλων όσο και καλόβουλων πράξεων και ενεργειών άλλων ανθρώπων, συγκεκριμένα με το «κουτσομπολιό». Σταδιακά όμως κατά τον 18ο αιώνα η περιέργεια άρχισε να νοηματοδοτείται θετικά και να θεωρείται πως αυτή μπορούσε τελικά να αποβαίνει αρωγός της γνώσης. Πολλοί στοχαστές και φιλόσοφοι προς το

[56] Califronia, *Breve difesa*, σ. 76. Neil Kenny, *The Uses of Curiosity in Early Modern France and Germany*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2004, σ. 3-4.

[57] Line Cottegnies και Sandrine Parageau, «Introduction», στο Line Cottegnies, Sandrine Parageau και John J. Thompson (επιμ.), *Women and Curiosity in Early Modern England and France*, Brill, Λέιντεν 2016, σ. 2.

[58] Cottegnies, Parageau, «Introduction», στο Cottegnies, Parageau, Thompson (επιμ.), *Women and Curiosity in Early Modern England and France*, σ. 14-6. Neil Kenny, *The Uses of Curiosity in Early Modern France and Germany*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2004, σ. 395-6. Πβ. ενδ. Paulo Britti, *Belissima curiosita, Nella qual si tratta di tutte l' invetioni, che usano le Ruffiane per redur le Donne a le male operationi con una Bellissima reprensione opera honesta & essemplare*, Girolamo Righettini, Trevigi 1643.

τέλος του 17ου και τις αρχές του 18ου αιώνα, όπως λ.χ. ο Hobbes, ο Francis Bacon αλλά και ο Καρτέσιος, συμφωνούσαν πως η περιέργεια μπορούσε να έχει θετική επίδραση στη μαθησιακή διαδικασία των ανδρών. Η γυναικεία όμως περιέργεια συνέχισε να θεωρείται ελάττωμα και επικίνδυνη[59].

Η αλλαγή στη σημασιολογική χρήση της έννοιας της περιέργειας κατά τον 17ο αιώνα και εξής υπήρξε θετική για τους άνδρες και αρωγός στην επιστημονική έρευνα και στις ανακαλύψεις τους, ενώ παρέμεινε ιδιαίτερα αρνητικά φορτισμένη για τις γυναίκες. Όπως σημειώνει ο W. Eamon, κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο το επίθετο *«περίεργος ήταν ταυτόσημο με το ενάρετος»* (*virtuoso-curioso)*[60]. Η διάσταση μεταξύ της «γυναικείας περιέργειας» και της «ανδρικής περιέργειας», σε επιβλαβές και σε επωφελές αντίστοιχα χαρακτηριστικό, επεξέτεινε την παγιωμένη αντίληψη πως οι γυναίκες έπρεπε να μένουν μακριά από τις σπουδές και τις επιστημονικές ανακαλύψεις, λόγω του ελαττώματος της περιέργειας. Παράλληλα, η αρνητική πρόσληψη της περιέργειας αναδείχθηκε κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο ως ένα εμπόδιο επίτευξης της μέγιστης γυναικείας αρετής, αυτής της γυναικείας σιωπής. Η υπέρμετρη περιέργεια θα σήμαινε και την απουσία σιωπής, καθώς μια περίεργη γυναίκα θα προέβαινε σε πολλές ερωτήσεις κάτι που θα οδηγούσε και σε υπερβολική ομιλία και κατά συνέπεια στην έλλειψη εχεμύθειας και στη διάδοση φημών. Σύμφωνα με τη διαδεδομένη άποψη, οι γυναίκες όφειλαν να μη γνωρίζουν περισσότερα από όσα τούς ήταν απαραίτητα, δηλαδή οι γυναίκες έπρεπε να γνωρίζουν μόνον όσα χρειάζονταν για να ανταποκρίνονται στις υποχρεώσεις τους εντός του οικιακού-οικογενειακού πλαισίου[61].

Η Califronia ακόμη, κατηγορεί τους άνδρες πως βάζουν στην ίδια κατηγορία όλες τις γυναίκες, λαμβάνοντας ως δεδομένο πως όλες οι γυναίκες είναι ματαιόδοξες και ανάξιες μάθησης. Πρέπει να σημειωθεί εδώ πως η Califronia λαμβάνει κάποια από τα επιχειρήματά της και από άλλους συγγραφείς που έχουν συγγράψει πραγματείες σχετικά με την εκπαίδευση των γυναικών, χωρίς όμως να προβαίνει σε αναφορά του έργου τους. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμά της για τις γυναίκες στην Κίνα και στην πρακτική των ανδρών να δένουν τα πόδια των γυναικών, επιχείρημα που είχε χρησιμοποιήσει ο Giovanni Bandiera, συνδέοντας τα έθιμα και της πρακτικές

[59] Cottegnies, Parageau, «Introduction», στο Cottegnies, Parageau, Thompson (επιμ.), *Women and Curiosity in Early Modern England and France*, σ. 6-8.
[60] William Eamon, *Science and the Secrets of Nature. Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture*, Princeton University Press, Princeton και Νέα Υόρκη 1994, σ. 314.
[61] Kenny, *The Uses of Curiosity in Early Modern France and Germany*, σ. 384-5, 388-30.

διαφόρων χωρών με τον αποκλεισμό των γυναικών από την εκπαίδευση[62]. Για την Califronia δηλαδή η μη πρόσβαση των γυναικών στη γνώση ήταν *«λάθος»* των ανδρών και ο αποκλεισμός τους από τη μάθηση και την εκπαίδευση ήταν η μεγαλύτερη απόδειξη πως οι άνδρες διοικούν υπό ένα *«τυραννικό»* καθεστώς[63].

Όπως παρατηρεί η Califronia, το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών αποτελούσε ένα ζήτημα που απασχόλησε πολλούς άνδρες διανοουμένους και φιλοσόφους, ιταλούς, άγγλους, γάλλους και ελβετούς[64]. Οι άνδρες εσφαλμένα, όπως σημειώνει, θεωρούσαν πως οι σπουδές ήταν χρήσιμες μόνον γι' αυτούς και επικίνδυνες για τις γυναίκες. Η ίδια επίσης υποστηρίζει πως η εκπαίδευση είναι χρήσιμη για όλες τις γυναίκες και όχι μόνο για ορισμένες από αυτές, δηλαδή όχι μόνο στις γυναίκες που είχαν ευγενική καταγωγή αλλά σε όλες τις γυναίκες ανεξαρτήτως κοινωνικής προέλευσης[65]. Παρατηρούμε και εδώ, όπως περίπου 60 χρόνια νωρίτερα είχε υποστηρίξει η Aretafila Savini de' Rossi στο έργο της *Apologia a favore degli Studi delle donne*, πως δεν ταυτίζει τη μάθηση και την εκπαίδευση με μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, δηλαδή με τα μεσαία και τα ανώτερα στρώματα της ιταλικής κοινωνίας. Αντίθετα, επιχειρεί να αποδείξει πως η εκπαίδευση αποτελεί ένα δικαίωμα όλων ανεξαιρέτως των γυναικών, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους καταγωγή.

Η συζήτηση για τη διάκριση ανάμεσα στην άξια ή μη άξια γυναίκα για να μορφώνεται, επεκτάθηκε, πέρα από τις καθιερωμένες απόψεις για τη φύση των γυναικών και τις νοητικές τους ικανότητες. Επικεντρωνόταν πλέον στο ζήτημα της κοινωνικής τους καταγωγής. Παρατηρείται συγκεκριμένα πως οι απόψεις των γυναικών, όπως αυτές εκφράζονταν, μέσω των πραγματειών τους, συμπεριλάμβαναν πλέον με πολύ μεγαλύτερη έμφαση το ζήτημα της κοινωνικής καταγωγής των γυναικών. Κατά τον 17ο αιώνα, εκτός ορισμένων εξαιρέσεων, δεν παρατηρείται αυτή η διάκριση. Αντίθετα, η Rossi αναφερόταν γενικώς σε ζητήματα της εγγενούς φύσης των γυναικών, της εκπαίδευσής τους και της θέσης τους στην κοινωνία, δηλαδή στο ότι αυτές μπορούσαν να συνεισφέρουν στο *«κοινό καλό»*. Στην πραγματικότητα όμως οι γυναίκες αυτές και τότε απευθύνονταν κατά κύριο λόγο στις γυναίκες των μεσαίων

[62] Bandiera, *Trattato degli studi delle donne*, Parte I, σ. 8-13.
[63] Califronia, *Breve difesa*, σ. 78-9.
[64] Califronia, *Breve difesa*, σ. 72.
[65] «*Dunque si deve cercare, quale occasione sia di male per le donne lo studio delle scienze, se sia, direbbe taluno, occasione universale a tutte le donne, se sia solo particolare a molte, o a poche, e di quale grado, di quale energia sia questa occasione, poichè, e di quale grado, di quale energia sia questa occasione, poichè non v' ha chi non conosca occasione, più o meno generali, più o meno attraenti*», πβ. Califronia, *Breve difesa*, σ. 74.

και των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, σε εκείνες που τελικά μπορούσαν να έχουν πρόσβαση στην εκπαίδευση. Εμπόδιό τους ήταν οι τρέχουσες απόψεις των ανδρών αναφορικά με την αντίληψη περί μίας μερικευμένης γυναικείας εκπαίδευσης, η οποία και όριζε τον αποκλεισμό απ' αυτήν της πλειονότητας των γυναικών[66].

Η Califronia ακολουθεί ένα συνηθισμένο για την περίοδο αυτήν επιχείρημα για να ενισχύσει τις θέσεις της υπέρ της γυναικείας εκπαίδευσης, αυτό της ανατομίας των γυναικών. Βασιζόμενη πιθανότατα στον Καρτέσιο, τον οποίο όμως δεν κατονομάζει, ισχυρίζεται πως, *«ο μεγάλος φιλόσοφος»* κατόρθωσε να αντικρούσει τη διαμάχη σχετικά με τα εσωτερικά γυναικεία όργανα των γυναικών που τις διαφοροποιούσαν από τον άνδρα, καθιστώντας τες περισσότερο αδύναμες από εκείνον. Η συγγραφέας προβάλλει και αναδεικνύει πως η μαθησιακή διαδικασία δεν έρχεται σε αντίθεση με τη φύση των γυναικών. Όπως υποστηρίζει, η ψυχρή κατάσταση του γυναικείου σώματος δεν μπορεί να συσχετιστεί με την ικανότητα της σκέψης, της λογικής και της μάθησης. Συγκεκριμένα, ο γυναικείος νους δε διαφοροποιείται σε τίποτε από εκείνον του άνδρα αναφορικά με τις διανοητικές διεργασίες. Αυτό που τίς καθιστά αμαθείς είναι ο περιορισμός τους στον οικιακό χώρο, δίχως να τούς δίδεται η δυνατότητα να εκπαιδεύονται[67]. Ανατρέχει επίσης σε ιατρικές θεωρίες που στοιχειοθετούσαν την αδυναμία του γυναικείου σώματος έναντι του ανδρικού λόγω των οργάνων τους, υποστηρίζοντας όμως πως αυτή η αδυναμία τίς καθιστούσε διανοητικά πιο ισχυρές από τους άνδρες[68]. Αντισταθμίζει δηλαδή τη σωματική αδυναμία με τη διανοητική δύναμη, ένα επιχείρημα που είχε αναδειχθεί και από άλλες γυναίκες συγγραφείς κατά τους 17ο και 18ο αιώνες και συγκεκριμένα την Lucrezia Marinella και την Diamanta Faini.

Το έργο της Califronia είναι δυνατόν να συνδεθεί με την έκδοση του έργου της Mary Wollstonecraft *Υπεράσπιση των δικαιωμάτων των γυναικών (A Vindication of the Rights of Women),* που εκδόθηκε δύο χρόνια νωρίτερα, δηλαδή το 1792[69]. Όπως έχει καταστεί ευρύτατα γνωστό το έργο της Wollstonecraft, η οποία προανήγγειλε θέσεις του φιλελεύθερου φεμινισμού, στρεφόταν ενάντια στο υπάρχον πνευματικό κατεστημένο, που έθετε διάφορους περιορισμούς στη γυναικεία εκπαίδευση. Η

[66] Califronia, *Breve difesa*, σ. 74.
[67] Califronia, *Breve difesa*, σ. 74-5.
[68] Califronia, *Breve difesa*, σ. 77.
[69] Mary Wollstonecraft, *A Vindication of the Rights of Woman, with Strictures on Political and Moral Subjects,* Peter Edes, Βοστώνη, 1792. Το 1790 είχε προηγηθεί η έκδοση από την ίδια συγγραφέα του έργου *A Vindication of the Rights of Men,* J. Johson, Λονδίνο 1790. Γενικότερα πβ. Gary Kelly, *Revolutionary Feminism: The Mind and Career of Mary Wollstonecraft*, Palgrave McMillan, Νέα Υόρκη 1992.

Wollstonecraft θεωρεί πως δεν είναι δυνατόν να αποδειχθεί η διανοητική κατωτερότητα των γυναικών και, επομένως, η πολιτική εξουσία τούς αποστερεί τα βασικά φυσικά τους δικαιώματα, όπως το βασικό δικαίωμα στην εκπαίδευση, και κατεξοχήν στην εθνική εκπαίδευση (*National Education)*. Η πολιτεία και οι άνδρες διαπράττουν επομένως αδικία καθώς και τα δύο φύλα θα έπρεπε ισότιμα να μπορούν να έχουν πρόσβαση στη γνώση[70].

Το έργο της Wollstonecraft αποτελεί την πρώτη απάντηση στην αποτίμηση της επανάστασης του Edmund Burke που είχε τίτλο *Σκέψεις για την Επανάσταση στη Γαλλία* (*Reflections on the Revolution in France)* που εκδόθηκε το 1790[71]. Η Wollstonecraft, όπως η Califronia δύο χρόνια αργότερα, σημείωνε πως δεν είχε δοθεί η απαιτούμενη προσοχή στα δικαιώματα των γυναικών σε αντίθεση με τη θεσμοθέτηση των δικαιωμάτων των ανδρών. Στο εισαγωγικό της σημείωμα στηλιτεύει γενικά την πρακτική των συγγραφέων, των πολιτικών και των διανοουμένων να συγγράφουν έργα για την υπεράσπιση της ελευθερίας και των δικαιωμάτων των ανδρών, χωρίς να τοποθετούνται υπέρ των δικαιωμάτων των γυναικών[72]. Στο μυθιστόρημά της *Μαρία, ή για τις αδικίες σε βάρος της γυναίκας* (*Maria, or the Wrongs of Woman*, 1797) η Wollstonecraft επιτίθεται στον διμορφισμό της σεξουαλικότητας και εκφράζει τις αιτιάσεις της για το νομικό σύστημα, την εκπαιδευτική κατάσταση των γυναικών και την ανισότητα στις σεξουαλικές πρακτικές υποστηρίζοντας πως η μη πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση οδηγούσε σε ανισότητες στον γάμο[73].

Οφείλουμε να παρατηρήσουμε πως στη διάδοση του έργου της Wollstonecraft στην Ιταλική Χερσόνησο συνέβαλε η Elisabetta Caminer Turra, δημοσιογράφος και εκδότρια του λογοτεχνικού περιοδικού *Nuovo Giornale Enciclopedico d'Italia*, το οποίο εξέδιδε η ίδια στη Βιτσέντσα. Ενδεχομένως η Califronia να γνώρισε το έργο της

[70] Marianna D'Ezio, «Italian Women Intellectuals and Their Cultural Networks: The Making of a European 'Life of the Mind'», στο Lisa Curtis-Wendlandt, Paul Gibbard και Karen Green (επιμ.), *Political Ideas of Enlightenment Women. Virtue and Citizenship*, Routledge, Λονδίνο 2016, σ. 109-111.
[71] Wendy Gunther-Canada, «Jean-Jacques Rousseau and Mary Wollstonecraft on the Sexual Politics of Republican Motherhood», *Southeastern Political Review*, 27, 3 (Σεπτέμβριος 1999), σ. 470.
[72] *«Si rendono pubblici di continuo col favore delle stampe I filosofici diritti dell'uomo; Nè mai si vede a nostril giorni u;opera ragionata su I dititti delle Donne»,* πβ. Califronia, *Breve difesa*, σ. 3. Ενδεικτικά όμως αναφέρεται σε έργα ανδρών συγγραφέων που έχουν συγγράψει θετικά για τις γυναίκες σε διάφορα γραμματειακά είδη, όπως καταλόγους επιφανών γυναικών, σχετικά με αυτοκράτειρες και βασίλισσες, για ευρυμαθείς γυναίκες, για γυναίκες που διέπρεψαν στην ποίηση, στη φιλοσοφία, στην ιατρική και στην τέχνη του πολέμου, για γυναίκες που δίδασκαν επιστήμες, για ευρυμαθείς γυναίκες ανά πόλη, επαρχία και έθνος, πβ. Califronia, *Breve difesa*, σ. 38-46.
[73] B. Smith, «Sexuality», στο Alan Charles Kors (επιμ.), *Encyclopedia of the Enlightenment*, τ. 4, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003, σ. 72.

Wollstonecraft, μέσω της εφημερίδας αυτής[74]. Σ' αυτό το περιοδικό η εκδότρια ανήγγειλε το έργο της Wollstonecraft και τη μετάφρασή του στη γαλλική γλώσσα με μια σύντομη κριτική, συμβάλλοντας στη διάδοσή του στον ιταλικό χώρο. Η Turra συνέβαλε πράγματι στη συζήτηση που διεξάχθηκε κατά τον 18ο αιώνα αναφορικά με το ζήτημα της θέσης των γυναικών στην κοινωνία, τη συμμετοχή τους στη δημόσια σφαίρα, στην πολιτική και στην πνευματική ζωή, κυρίως όμως στη σημασία της εκπαίδευσής τους. Με αφορμή το έργο της Wollstonecraft σημείωσε πως οι γυναίκες θα δικαιωθούν μόνο εάν καλλιεργηθούν πνευματικά μέσω των σπουδών τους και της εκπαίδευσης, ισχυροποιώντας τη θέση τους στην κοινωνία και αποδεικνύοντας πως επάξια ανήκουν στο ανθρώπινο είδος[75]. Η παρατήρηση αυτή της Turra φανερώνει πως όντως τη δεδομένη περίοδο, το ζήτημα που αφορούσε τη γυναικεία φύση, επαναδιατυπώνεται με νέους πλέον προβληματισμούς και επιχειρήματα. Η διαφορετική θεώρηση και κατανόηση του ανθρώπινου σώματος και των διαφορών στο γενετήσιο φύλο έδιναν το υπόβαθρο στους φιλοσόφους της περιόδου του Διαφωτισμού να αποδείξουν πως οι άνδρες και οι γυναίκες είναι μεν διαφορετικοί, όμως αλληλοσυμπληρώνουν ο ένας τον άλλον. Υπήρχαν δηλαδή σωματικές διαφορές, όμως ο νους τους δεν ήταν διαφορετικός, καθώς αυτό εξαρτιόταν από την εκπαίδευση που θα λάμβαναν[76].

Είναι γεγονός βέβαια πως κατά τον 18ο αιώνα η αλληλεπίδραση και η διάδοση ριζοσπαστικών ιδεών μεταξύ των χωρών της Ευρώπης αύξησαν τη συμμετοχή των γυναικών σε λογοτεχνικά σαλόνια και οδήγησαν, παράλληλα, στην υιοθέτηση νέων μορφών κοινωνικότητας[77]. Αυτή η κοινωνικότητα ώθησε στη συνειδητοποίηση ενός μέρους των γυναικών πως θα ήταν καλό να συμμετέχουν και αυτές στην πολιτική ζωή. Ο αποκλεισμός τους όμως εν τέλει από τον δημόσιο βίο και η υπαγωγή τους

[74] Marianna D'Ezio, Italian Women Intellectuals and Their Cultural Networks: The Making of a European «Life of the Mind», στο Lisa Curtis-Wendlandt, Paul Gibbard και Karen Green (επιμ.), *Political Ideas of Enlightenment Women. Virtue and Citizenship*, Routledge, Λονδίνο 2016, σ. 116-9.
[75] Turra, *Selected Writings of an Eighteenth-Century Venetian Woman of Letters*, σ. 188-89, πβ. ειδ. υποσημ. 102. Elisabetta Caminer Turra, *Nuovo Giornale Enciclopedico d'Italia*, Οκτώβριος 1792, σ. 125-6.
[76] Londa Schiebinger, *The Mind Has no Sex? Women in the Origins of Modern Science*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, Λονδίνο 1989, σ. 214-220.
[77] Lisa Curtis-Wendlandt, Paul Gibbard και Karen Green (επιμ.), *Political Ideas of Enlightenment Women. Virtue and Citizenship*, Routledge, Λονδίνο 2016, σ. 116-18. Σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της ιταλικής αστικής κουλτούρας του Διαφωτισμού έπαιξαν τα λογοτεχνικά σαλόνια. Τα σαλόνια αναπτύχθηκαν σε διάφορες πόλεις της, όπως τη Βενετία, τη Νάπολη, την Μπολόνια κ.ά. Από τα πιο αξιόλογα χαρακτηρίζεται αυτό της Δούκισσας Maria Vittoria Serbelloni-Ottoboni στο Μιλάνο, όπου σύχναζαν ο P. Verri και της Maria Pizzelli στη Ρώμη, της Luisa d' Albany στη Φλωρεντία. Πβ. Brendan Dooley, «Salons: Italy», στο Alan Charles Kors (επιμ.), *Encyclopedia of the Enlightenment*, τ. 4, σ. 13-14.

παραδοσιακά στην οικιακή σφαίρα κατέδειξε πως οι πολιτικές αλλαγές στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού και των μεταρρυθμίσεων που είχαν αναλάβει οι μοναρχίες, ακόμη και η πολιτική αλλαγή που ήλθε ως αποτέλεσμα της Γαλλικής Επανάστασης, δεν επέφεραν ουσιώδεις διαφοροποιήσεις στη θέση των γυναικών στην κοινωνία. Αυτό καταδεικνύει η Califronia, καταγγέλλοντας την καταπάτηση των «*δικαιωμάτων»* των γυναικών στα τέλη του 18ου αιώνα. Η σύγκρουση, μεταξύ της αναγνώρισης των δικαιωμάτων των ανδρών κατά την περίοδο που ακολουθεί τη Γαλλική Επανάσταση και της πλήρους παραμέλησης των «*δικαιωμάτων»* των γυναικών, καταγγέλλεται σε όλο το έργο της και αποτελεί ένα δείγμα δυσαρέσκειας σ' ένα μέρος του πληθυσμού. Στόχος της είναι να υπερασπιστεί το γυναικείο φύλο, παραδεχόμενη τα ελαττώματα των γυναικών και με στόχο να υπερασπιστεί τα δικαιώματά τους. Το ελάττωμα της οκνηρίας, π.χ., σύμφωνα με τη θέση της αυτήν, οφειλόταν όχι στη γυναικεία φύση αλλά στις πρακτικές των ανδρών. Οφειλόταν επιπλέον στην ανεπαρκή εκπαίδευση που λάμβαναν οι γυναίκες, εξαιτίας των ανδρικών προκαταλήψεων, που *«τυραννικά»* δεν επέτρεπαν στις γυναίκες να εκπαιδεύονται ισότιμα με τους άνδρες[78].

Αναφερόμενη στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, καταδεικνύει επίσης πως η Γαλλική Επανάσταση επέφερε εν τέλει περαιτέρω επιδείνωση της θέσης των ευγενών γυναικών. Με την υπόσχεση ωστόσο παραχώρησης των ίσων πανανθρώπινων δικαιωμάτων και στα δύο φύλα, μεγάλη μερίδα των γυναικών τάχθηκε στο πλευρό της Επανάστασης με σκοπό τη βελτίωση της θέσης τους στην κοινωνία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να απωλέσουν μεγάλο μέρος της περιουσίας τους και τους κληρονομικούς τίτλους ευγένειας και ως ένα βαθμό να εξισωθούν με τα υπάλληλα στρώματα[79]. Ουσιαστικά, η συγγραφέας άσκησε δριμεία κριτική έναντι των επαναστατικών υποσχέσεων της εποχής για τη δημιουργία ενός νέου καθεστώτος ελευθερίας, που αφορούσε τα περισσότερα κοινωνικά στρώματα, συμπεριλαμβανομένων και των ευγενών, ανδρών και γυναικών. Πολλοί ευγενείς συνέβαλαν με τις πράξεις τους αλλά και συνέδραμαν οικονομικά τη Γαλλική Επανάσταση στη Γαλλία και στην επικράτηση των δημοκρατικών Γάλλων στην Ιταλία. Η στήριξή τους όμως συνέβαλε τελικά στην επιδείνωση της κοινωνικής και της οικονομικής τους θέσης. Έχασαν τους τίτλους ευγενείας τους και η κοινωνική και η οικονομική τους θέση διαφοροποιήθηκε αισθητά[80].

[78] Califronia, *Breve difesa*, σ. 71-2.
[79] Califronia, *Breve difesa*, σ. 3.
[80] David Williams, *The Enlightenment*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1999, σ. 36-38.

Το 1791 η γαλλίδα Marie-Olympe Aubry de Gouges, γνωστή ως Olympe de Gouges, εξέδωσε φυλλάδιο για τα δικαιώματα των γυναικών με τίτλο *Τα δικαιώματα των γυναικών. Αφιερωμένο στη Βασίλισσα (Le droits de la femme. À la reine),* το οποίο αφιέρωσε στην Marie-Antoinette. Το έργο της σχεδιάστηκε ως παράρτημα στη *Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη* (*Déclaration des droits de l'homme et du citoyen)*[81]. Η de Gouge, σημείωσε πως τα δικαιώματα του ανθρώπου δεν πρέπει να εκλαμβάνονται μόνον ως δικαιώματα του άνδρα. Επιχειρούσε να καταδείξει πως στην *Διακήρυξη* δεν γινόταν επαρκής αναφορά και στα δύο φύλα. Η de Gouges κατέδειξε επίσης πως η θέση των γυναικών τελικά δε βελτιώθηκε από την Επανάσταση, καθώς τελικά αυτές απώλεσαν ορισμένα από τα κατεκτημένα δικαιώματα που κατείχαν πριν από τη Γαλλική Επανάσταση[82]. Ωστόσο, οι σχέσεις της με κύκλους των Γιρονδίνων το 1792 ήταν καθοριστική για να χαρακτηρισθεί από τους Ιακωβίνους ως εχθρός τους και τελικά να θανατωθεί στη γκιλοτίνα τον Νοέμβριο του 1793[83].

Η Califronia εξέφρασε στο έργο της μία πικρία διαπιστώνοντας την απόσταση μεταξύ της διακήρυξης των ιδεών και των δικαιωμάτων του ανθρώπου της Γαλλικής Επανάστασης και του αποτελέσματος από την πρακτική εφαρμογή τους. Ο επαναστατικός αγώνας απέβη τελικά μάταιος, κατ' αυτήν, καθώς πολλές από τις υποσχέσεις των επαναστατών για ισότητα των γυναικών με τους άνδρες δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ. Βλέποντας ως ένα σημείο το Παλαιό Καθεστώς με ένα νοσταλγικό τρόπο, υποστήριξε πως οι συγγραφείς της περιόδου αυτής, ενώ αποδέχθηκαν τις επαναστατικές ιδέες, εξέφρασαν πικρία για το αποτέλεσμα της Επανάστασης, επειδή, όπως ισχυριζόταν, η επαναστατική κινητικότητα δεν επέφερε τελικά την αναμενόμενη αλλαγή στη γυναικεία πραγματικότητα[84]. Η Califronia, ωστόσο δεν επιζήτησε την ενεργό ανάμειξη των γυναικών στην πολιτική, καθώς η συμμετοχή τους πολύ συχνά θεωρούνταν πράξη επικίνδυνη και μη αρμόζουσα σε γυναίκα[85].

---

[81] *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen, et articles de constitution présentés au Roi avec sa réponse du 5 Octobre soir',* Chez Baudouin, Παρίσι 1789. Marie-Olympe Aubry de Gouges, *Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne,* Emanuèle Gaulier (επιμ.), Mille et une nuits, Παρίσι 2003.
[82] Williams, *The Enlightenment,* σ. 36-38.
[83] Jacques Guolhaumou και Martine Lapied, «Women's Political Action during the French Revolution», στο Christine Fauré (επιμ.), *Political and Historical Encyclopedia of Women*, Routledge, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 2005, σ. 110.
[84] Briganti, *Fra realtà e rappresentazione,* σ. 31-2. Califronia, *Breve difesa,* σ. 3-4.
[85] Lisa Curtis-Wendlandt, Paul Gibbard και Karen Green (επιμ.), *Political Ideas of Enlightenment Women. Virtue and Citizenship*, Routledge, Λονδίνο 2016, σ. 118-22.

Από το άλλο μέρος, η Califronia, είχε ως στόχο να καταδείξει πόσο παράλογες ήταν οι κατηγορίες που προσάπτονταν στο γυναικείο φύλο και με αυτόν τον τρόπο να υπερασπιστεί τα δικαιώματα των γυναικών[86]. Ενδιαφέρον έχει ο ορισμός των γυναικείων δικαιωμάτων που δίνει, καθώς γι' εκείνην δικαίωμα είναι *«το να πράττει κανείς το ορθό, με την ελευθερία της συνείδησής του και με ήθος»*[87]. Η Califronia, ήδη από το εισαγωγικό της σημείωμα, δηλώνει πως θα υπερασπιστεί τη φύση και το χαρακτήρα των γυναικών και το δικαίωμα της προσωπικής τους ιδιοκτησίας, χωρίς όμως να έχει την πρόθεση να καταδικάσει το ανδρικό φύλο αλλά να γνωστοποιήσει πως έχουν και αυτοί ελαττώματα και όχι, όπως προβαλλόταν από την μέχρι τότε κειμενική παράδοση, μόνον οι γυναίκες[88]. Χρησιμοποιεί δηλαδή το γνώριμο ρητορικό υπερασπιστικό σχήμα που είχε χρησιμοποιήσει και η Marinella στον 17ο αιώνα στο έργο της *Η υπεροχή των γυναικών*, επενδύοντάς το όμως με ζητήματα που αναδείχθηκαν από τις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου που ζούσε. Το ζήτημα, π.χ., της ιδιοκτησίας είχε απασχολήσει ήδη από το 1790 τις αρχές και εκδόθηκαν ευνοϊκοί νόμοι για τις γυναίκες στη Γαλλία, που όμως δεν διήρκεσαν παρά μόνο ένα έτος. Το ζήτημα της ιδιοκτησίας αλλά και του έγγαμου βίου διευθετήθηκε μόνο το 1804 με τον Ναπολεόντειο *Γαλλικό Αστικό Κώδικα*[89].

Η Califronia ασκεί κριτική στο συγγραφικό έργο των ανδρών, καθώς, όπως υποστηρίζει, σε πολλές περιπτώσεις η εκδοτική τους παραγωγή δεν εξυπηρετούσε το «κοινό καλό», αφού τα περισσότερα έργα τους ήταν μέτριας συγγραφικής αξίας και πολύ ακριβά. Ακόμη, προσθέτει, πως πολλά έργα γραμμένα από άνδρες συγγραφείς ήταν αιρετικά και έρχονταν σε αντίθεση με την παράδοση και με τη θρησκεία. Από την άλλη πλευρά, θέτει ένα ερώτημα σχετικό με το πόσα και ποιά τελικά έργα γυναικών γνωρίζουν οι πολέμιοι των γυναικών που χαρακτηρίσθηκαν ως αιρετικά ή προσβλητικά για τον Χριστιανισμό[90]. Το επιχείρημα αυτό, αναφορικά με τη μη συγγραφή αιρετικών έργων από γυναίκες συγγραφείς, υποστηρίχθηκε και από την Tarabotti στον 17ο αιώνα

[86] «*[…] cosi ne proteggerò i veri diritti»*, Califronia, *Breve difesa*, σ. 5.
[87] *«e poichè mi sono accinta alla difesa dei diritti feminili, lo col nome di diritti intendo l' Autorità legitima di fare, e di avere, o di ricuperare ciò che è propio; o questa medesima autorità nasca da libertà morale, o da obbligazione morale»,* πβ. Califronia, *Breve difesa*, σ. 6.
[88] Califronia, *Breve difesa*, σ. 6.
[89] Christine Dousset-Seiden, «The French Civil Code, Women and Inheritance in Southern France», ανακοίνωση στο Συνέδριο *World Economic History Congress*, (Ιούλιος 2012), Stellenbosch, Νότια Αφρική, σ. 1.
[90] Califronia, *Breve difesa*, σ. 81-2.

στην πραγματεία της *Πατρική Τυραννία (Tirrania Paterna)*, αν και η Califronia δεν κάνει καμία αναφορά σε αυτό[91].

Οι δύο συγγραφείς, τόσο η Tarabotti όσο και η Califronia, θέτουν τη συμπόρευση των γυναικών συγγραφέων με τη χριστιανική παράδοση και τη διδασκαλία ως επιχείρημα για να αναδείξουν επαγωγικά πως η εκπαίδευση των γυναικών και η γυναικεία συγγραφική παραγωγή δε συνιστούσαν κίνδυνο για τη θρησκεία. Οι γυναίκες, που μέχρι τότε ασχολούνταν με τη συγγραφή έργων, ήταν σε κάθε περίπτωση μορφωμένες, όμως, παρά τη μόρφωσή τους, δεν επιδίδονταν στη βλασφημία, γι' αυτό και η εκπαίδευση των γυναικών δε θα μπορούσε να αποτελεί απειλή για τον Καθολικισμό. Αντίθετα, αντιστρέφοντας και οι δύο γυναίκες συγγραφείς το επιχείρημα των ανδρών που ήταν πολέμιοι της γυναικείας εκπαίδευσης, σημειώνουν πως η έκδοση αιρετικών βιβλίων από άνδρες συγγραφείς αποδεικνύει πως οι άνδρες είναι εκείνοι που διατυπώνουν αιρετικές ιδέες, κάτι το οποίο αποδεικνύεται από την ένταξη πολλών έργων ανδρών συγγραφέων στο *Index Librorum Prohibitorum*.

Φίλες δημοκρατίες στην Ιταλία (1796-99): γυναικείες φωνές, επανάσταση και απογοήτευση

Το έτος 1796 σηματοδότησε τη γαλλική κυριαρχία στον ιταλικό χώρο μέσω των κατακτήσεων του Ναπολέοντα στην Ιταλική Χερσόνησο, που είχαν ως στόχο την εγκαθίδρυση σ' αυτήν «Φίλων Δημοκρατιών»[92]. Ο Ναπολέων δημιούργησε κατά τόπους Δημοκρατίες, με τελευταία εκείνην της Νάπολης, την Δημοκρατία της Νάπολης (*Napoletana)* ή Παρθενόπεια Δημοκρατία (Ιανουάριος 1799). Αρχικά, οι δημοκρατικοί Γάλλοι εγκαθίδρυσαν τη Δημοκρατία Πέραν του Πάδου (*Cispadana)* (Οκτώβριος 1797), τη Λιγουριανή Δημοκρατία (*Ligure)*, τη Δημοκρατία της Βενετίας (*Veneta)* και την Δημοκρατία Εντεύθεν των Άλπεων (*Cisalpina)* (Ιούλιος 1797)[93], όπως και τη Δημοκρατία της Ρώμης (*Romana)* (Φεβρουάριος 1798). Οι ιταλοί Ιακωβίνοι, υπήρξαν κυρίως μέλη των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων και ανήκαν σε εκείνους που

[91] Tarabotti, *Paternal Tyranny*, σ. 105-6.
[92] Για τον όρο «*φίλες»* δημοκρατίες αντί για *«αδελφές»* αλλά και για μια συνολική αποτίμηση της επέκτασης της Γαλλικής Επανάστασης στον ευρωπαϊκό χώρο από τον Ναπολέοντα, τους δημοκρατικούς και αυτοκρατορικούς Γάλλους, πβ. Annie Jourdan, *Nouvelle histoire de la Révolution*, Flammarion, Παρίσι, 2018, σ. 440-2.
[93] Η δημοκρατία Cisalpina ήταν από τις σημαντικές γαλλικές κτήσεις και η κυριαρχία τους εκεί, δηλαδή η Δημοκρατία Πέραν των Άλπεων, διήρκεσε για είκοσι-δύο μήνες, πβ. Davis, *Short History of Italy*, σ. 30.

αντιμετώπισαν τις μεταρρυθμίσεις θετικά και τη γαλλική κατάκτηση ως απελευθέρωση από το Παλαιό Καθεστώς και ως μέσο βελτίωσης των συνθηκών ζωής ενός μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού[94].

Οι ευγενείς που συντάχθηκαν με την Επανάσταση και πριν από την έκρηξή της με την γενικότερη προσπάθεια για μεταρρύθμιση πίστευαν πως λόγω της κοινωνικής τους θέσης έπρεπε να προσφέρουν με κάθε τρόπο στη δημόσια σφαίρα. Αποτελούσαν τον αντιθετικό πόλο, των άλλων ευγενών που επιδίδονταν σε έναν μαλθακό και ηδυπαθή τρόπο ζωής, επιζητώντας την επιβολή ενός πιο δίκαιου κοινωνικού καθεστώτος, στο οποίο το κύρος και τα προνόμια δεν θα ήταν μόνο αποτέλεσμα της κοινωνικής καταγωγής, αλλά θα έπρεπε να έρχονται ως επιστέγασμα του μόχθου και της κοινωνικής προσφοράς στην κοινωνία. Αυτή η κατηγορία εντός των κοινωνικών στρωμάτων των ευγενών πολεμήθηκε από την παρηκμασμένη και παραδοσιακά φιλήδονη αριστοκρατία, που βρισκόταν στο στόχαστρο της κριτικής κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Μετά την Επανάσταση στη Γαλλία το σύνολο των ευγενών, και όσοι υποστήριζαν τη δημοκρατική αλλαγή, καθώς και όσοι την παραμονή στο Παλαιό Καθεστώς, κατέστησαν ανεπιθύμητοι *«προδότες του έθνους»*[95].

Η Επανάσταση χαιρετίσθηκε κυρίως από τους νέους άνδρες και γυναίκες που ανήκαν στην αριστοκρατία της Νάπολης, οι οποίοι ήταν σύμφωνοι με τις μεταρρυθμίσεις, που είχαν αναλάβει να πραγματοποιήσουν οι Βουρβόνοι, και ήδη από το 1794 πολλοί από αυτούς εντάχθηκαν στους Ιακωβίνους. Αυτό που επιζητούσαν ήταν η επικράτηση της ισότητας κατά το πρότυπο της Γαλλίας. Για τη στάση τους αυτήν υπέστησαν διώξεις και φυλακίσεις τα έτη 1794-95 και ενόσω η Νάπολη βρισκόταν ακόμη υπό τη μοναρχική διοίκηση[96]. Οι αριστοκράτες αλλά και άλλα μέλη της κοινωνίας, που προέρχονταν από τα ανώτερα και τα μεσαία κοινωνικά στρώματα, είχαν λάβει πολύ καλή εκπαίδευση, όμως το όραμά τους και οι ιδέες τους δε βρήκαν πρόσφορο έδαφος στα υπάλληλα αγροτικά και αστικά κοινωνικά στρώματα, τα οποία ήταν ενάντια σε οποιαδήποτε μεταρρύθμιση του υπάρχοντος κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού καθεστώτος στο οποίο βρίσκονταν. Οι επαναστάτες τελικά απέτυχαν να συγκινήσουν τη μερίδα αυτήν του πληθυσμού με το πρόγραμμά τους, κάτι το οποίο

[94] Jones, «The Other Voice of Eleonora Fonseca Pimentel», στο Pimentel, *From Arcadia to Revolution*, σ. 23-4.
[95] Cloudhury, «Women, Gender, and the Image of the Eighteenth-Century Aristocracy», σ. 188.
[96] Jones, «The Other Voice of Eleonora Fonseca Pimentel», στο Pimentel, *From Arcadia to Revolution*, σ. 22-3.

πολλοί σύγχρονοι αλλά και η Eleonora Fonseca Pimentel, μέσω της εφημερίδας *Il Monitore Napolitano,* καταδείκνυαν.

Η αδυναμία αυτή αποδόθηκε στο γεγονός πως οι Ιακωβίνοι δε «μιλούσαν» την ίδια γλώσσα με τα υπάλληλα στρώματα, καθώς έγραφαν και μιλούσαν δημοσίως στην τοσκανική διάλεκτο, ενώ τα στρώματα αυτά του πληθυσμού δε γνώριζαν ανάγνωση και στον προφορικό τους λόγο επικοινωνούσαν στη δημώδη ναπολιτάνικη διάλεκτο[97]. Έγιναν πολλές προσπάθειες «κατήχησης» του «όχλου», της μεγαλύτερης αυτής μερίδας του πληθυσμού κατά την τριετία αυτήν, μέσω της ίδρυσης λεσχών, μιας συστηματικής προσπάθειας κατήχησης από ιακωβίνους άνδρες και γυναίκες, από ιερείς συμμετέχοντες στον αγώνα αλλά και μέσω του τύπου, που όμως απέβησαν άκαρπες. Γενικότερα, είχε δημιουργηθεί ένα αντιγαλλικό συναίσθημα στο λαό, αφού οι μεταρρυθμίσεις των Γάλλων και η φορολογία τους ευνοούσαν κυρίως το μεσαίο κοινωνικό στρώμα, ενώ η υψηλή φορολογία επιβάρυνε κυρίως τα υπάλληλα στρώματα. Η σύντομη περίοδος ύπαρξης της δημοκρατίας της Νάπολης έληξε με βίαιες ένοπλες συγκρούσεις στους δρόμους της πόλης και με τη σύμπραξη του λαού ενάντια στους Ιακωβίνους και στο γαλλικό στρατό[98].

Το 1797 γαλλικές επαναστατικές δυνάμεις εκδίωξαν ωστόσο την αυστριακή μοναρχία από την περιοχή της Μάντουας, έπειτα από σύντομη πολιορκία της πόλης. Οι Γάλλοι Δημοκρατικοί εγκαθίδρυσαν άμεσα κυβέρνηση με νέο σύστημα διοίκησης κατά το γαλλικό πρότυπο[99]. Η Ιταλία για τους Γάλλους αντιμετωπιζόταν ως μια τεράστια πηγή πόρων για την εξάπλωση της Επανάστασης, γενικά λόγω του πλούτου της, κυρίως όμως λόγω της μεγάλης περιουσίας της Καθολικής Εκκλησίας. Η κατάκτηση ωστόσο της Βορείου Ιταλίας επέφερε υπέρογκη κατασπατάληση του δημοσίου χρήματος[100]. Η Γαλλική Επανάσταση οδήγησε όμως σε μια σχετική αλλαγή στη θέση των γυναικών συγκριτικά με την περίοδο του Παλαιού Καθεστώτος, κυρίως αναφορικά με τη συμμετοχή τους στην πολιτική. Μέχρι πρότινος οι γυναίκες παρέμεναν αποκλεισμένες από τη δημόσια και την πολιτική ζωή, όμως η γαλλική εισβολή και η αποδοχή από μεγάλο μέρος του πληθυσμού των επαναστατικών ιδεών σηματοδότησαν μία περισσότερο ενεργό συμμετοχή τους σ' αυτήν, ενώ συνέβαλαν

[97] Jones, «The Other Voice of Eleonora Fonseca Pimentel», στο Pimentel, *From Arcadia to Revolution,* 68-9.
[98] Jones, «The Other Voice of Eleonora Fonseca Pimentel», στο Pimentel, *From Arcadia to Revolution,* σ. 64-5, 73. Davis, *The Short Oxford History of Italy,* σ. 28.
[99] Phillio R. Cuccia, *Napoleon in Italy, The Sieges of Mantua, 1796-1799,* University of Oklahoma Press, Οκλαχόμα 2014, σ. 130-1.
[100] Jourdan, *Nouvelle histoire de la Révolution*, σ. 446-7, 454.

σημαντικά και στη συνειδητοποίηση της θέσης τους ως δυνάμει ενεργών πολιτισσών στην κοινωνία.

Η εγκαθίδρυση των δημοκρατικών Γάλλων στην Ιταλία τοποθετείται όταν υπογράφηκε η Συνθήκη του *Campoformio* στις 12 Μαΐου του 1797 έως και τις 12 Οκτωβρίου του ίδιου έτους, κατά την οποία η Βενετία και άλλες κτήσεις παραδόθηκαν στους Αυστριακούς. Σ' αυτήν την περίοδο, δηλαδή το 1797, η Βενετία έχασε το αυτεξούσιό της, γεγονός που εκδηλώθηκε μέσω κινήσεων, που ουσιαστικά απέρριπταν τα σύμβολα της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας. Το Μεγάλο Συμβούλιο διαλύθηκε και η Χρυσή Βίβλος κάηκε στην πυρά. Ακόμη, οι γαλλικές δυνάμεις επέτρεψαν την ελεύθερη κίνηση των Εβραίων της πόλης και διέλυσαν τις πύλες του εβραϊκού γκέτο, εκπληρώνοντας το διαρκές αίτημα της εβραϊκής κοινότητας για ισότητα με τους άλλους πολίτες και κατοίκους της Βενετίας[101]. Όμως, με τη λήξη της γαλλικής τριετίας, πολλοί από τους Ιακωβίνους, συμπεριλαμβανομένων και πολλών γυναικών που επιζήτησαν αναγνώριση των φυσικών δικαιωμάτων τους, τιμωρήθηκαν με φυλάκιση ή με θάνατο. Η κατάληξη των γυναικών που είχαν ενεργό πολιτικό ρόλο ήταν ο εγκλεισμός τους σε μοναστήρια ή κατά περίπτωση, η καταδίκη τους σε θάνατο για τις απόψεις τους και για την υποστήριξή τους προς την Επανάσταση. Γενικότερα, οι Ιακωβίνοι υπέστησαν διώξεις αμέσως μετά την Συνθήκη του Campoformio[102]. Το ακροατήριο στο οποίο απευθύνονταν ήταν κυρίως εκείνο των ανδρών, όπου, μιλώντας σ' αυτούς για το γυναικείο ζήτημα και για τα δικαιώματα των γυναικών, τούς απηύθυναν έκκληση ώστε και οι γυναίκες να συμπεριληφθούν στο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα[103].

Μεγάλος αριθμός γυναικών συμμετείχε ενεργά στα γεγονότα της εποχής αυτής με ποικίλους τρόπους εμπράκτως, πολεμώντας ντυμένες ως άνδρες πλάι στους συζύγους τους, συνεισφέροντας οικονομικά αλλά και με την περίθαλψη ασθενών και διωκόμενων, υπηρετώντας τον κοινό στόχο για την εγκαθίδρυση της δημοκρατίας. Συμμετείχαν επίσης αυτές, με διάφορες μορφές πολιτικής συμμετοχής, όπως με την εκφώνηση δημοσίων λόγων με τους οποίους αναδεικνύονταν οι στόχοι της

[101] Ανδρονίκη Διαλέτη, Γιώργος Πλακωτός, Άννα Πούπου, *Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας 11ος-18ος αιώνας*, Κάλλιπος, Αθήνα 2016, σ. 68-70.
[102] Clavijo, «'*La causa delle donne'* y los derechos politicos», σ. 4.
[103] Clavijo, «'*La causa delle donne'* y los derechos politicos», σ. 5. Guolhaumou, Lapied, «Women's Political Action during the French Revolution», σ. 127-8.

Επανάστασης. Πολλές από τις γυναίκες αυτές κατηγορήθηκαν, φυλακίστηκαν και λοιδορήθηκαν γι' αυτήν τους τη δράση[104].

Η πολιτικοποίηση αυτή είναι επίσης φανερή από την ενεργή συμμετοχή τους στις κατά τόπους ιδρυθείσες *Accademie di pubblica istruzione* και στις *Sale patriotiche*, στις οποίες συμμετείχαν με δημόσιες ομιλίες τους όπως και με τη συχνά ανώνυμη συγγραφική τους παρουσία. Οι γυναίκες αυτές αναφέρονταν στα τρέχοντα γεγονότα και στη νέα τάξη πραγμάτων, συνδέοντάς την με την αναθεώρηση της θέσης των γυναικών στην κοινωνία, ενώ επικαλούνταν τη σημασία του πατριωτισμού και της θέσης των γυναικών στο πλαίσιο αυτής της ανανεούμενης πολιτικής κατάστασης. Οι γυναίκες με τις νέες πολιτικές συνθήκες αποκτούσαν πράγματι ευκαιρίες να συμμετάσχουν πιο ενεργά στα κοινωνικά δρώμενα. Εξαιτίας των πολιτικών γεγονότων και της βαθμιαίας συνειδητοποίησης της ανάγκης πολιτικής ενοποίησης των ιταλικών κρατών σε ένα ενιαίο έθνος-κράτος, ο ρόλος των γυναικών ως μητέρων αναγνωριζόταν πως έπρεπε να ήταν η γαλούχηση ικανών νέων πολιτών, που θα υπηρετούσαν την πατρίδα και τη δημοκρατία. Παρατηρείται, συγκεκριμένα μια ανασημασιοδότηση της μητρότητας στο πλαίσιο του «εθνικού πατριωτισμού». Η μητέρα αναγνωριζόταν πλέον ως το πρότυπο της ιδεατής γυναίκας[105].

Ο Καθολικισμός έστεψε τις γυναίκες ως «τροφούς» και ανέδειξε τη σημασία τους στο πλαίσιο της οικογένειας. Ωστόσο, το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα χαρακτηρίστηκε από την ιδεολογία πως τα κράτη για να κατορθώσουν να ευημερήσουν έπρεπε να αυξήσουν τον πληθυσμό τους. Παράλληλα, είχε επικρατήσει, κυρίως στη Γαλλία, αλλά επηρέασε και την Ιταλία η άποψη, πως ο πληθυσμός των πόλεων έφθινε, κάτι που θα μπορούσε να βλάψει ανεπανόρθωτα την οικονομία και το κράτος. Στην ανάδειξη του δημογραφικού ζητήματος συνέβαλε καθοριστικά η θεωρία του Malthus με βάση την οποία οι κυβερνήσεις προέβησαν σε νομοθετικές αλλαγές (νόμοι περί πτωχών), και επέβαλαν ιατρικές πρακτικές, ενώ επηρεάστηκε και η νοοτροπία των ανθρώπων με την ανάδειξη της σημασίας της μητρότητας για την διασφάλιση της ευημερίας των κρατών. Οι γυναίκες ήταν εκείνες που έπρεπε να διασφαλίζουν τη διαμόρφωση στέρεων οικογενειακών δεσμών και να φροντίζουν για την αύξηση του πληθυσμού, κάτι όμως που σήμαινε τελικά τον αποκλεισμό τους από τη δημόσια

[104] Jones, «The Other Voice of Eleonora Fonseca Pimentel», στο Pimentel, *From Arcadia to Revolution*, σ. 70-2, ιδιαίτερα σ. 71, υποσημ. 176 και 177.
[105] Nadia Maria Filippini, «*Donne sulla scena politica: dalle Municipalità del 1797 al Risorgimento*», στο Nadia Maria Filippini (επιμ.) *Donne sulla scena pubblica. Società e politica in Veneto tra Sette e Ottocento*, FrancoAngeli, Μιλάνο 2006, σ. 81-3.

σφαίρα και επομένως κάθε ευκαιρία για να λάβουν εκπαίδευση[106]. Αυτό είχε ως συνέπεια τη θέσπιση ειδικών και ευνοϊκών καθεστώτων για πολυμελείς οικογένειες, ώστε να υπάρξουν κίνητρα για τη δημιουργία μεγάλων οικογενειών. Με αυτόν τον τρόπο η ανάδειξή τους ως μητέρων των μελλοντικών πολιτών από άνδρες και γυναίκες συγγραφείς της περιόδου ήταν αποτέλεσμα της ιδεολογίας που αναφερόταν σε ένα αναδυόμενο δημογραφικό κίνδυνο και στην αναγκαιότητα ενστάλαξης των δημοκρατικών ιδεών και αξιών από εκείνες στα παιδιά τους[107].

Η ρητορική, αναφορικά με τη γυναικεία φύση και την εκπαίδευση των γυναικών, εξακολουθούσε να βρίσκεται στο προσκήνιο της συζήτησης και την περίοδο που ακολούθησε την έλευση του Ναπολέοντα στην Ιταλία. Εξαιτίας των νέων πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών στον ιταλικό χώρο, αυτή διαφοροποιείται και ανανοηματοδοτείται. Θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε, πως, από την πλευρά των ανδρών, διαμορφώνεται, εν τούτοις, ως αντίδραση αυτής της κινητικότητας των γυναικών, μια συντηρητικοποίηση αναφορικά με το πώς αυτοί έβλεπαν τη γυναίκα μέσα στην κοινωνία. Αυτή η στάση ερχόταν σε αντίθεση με εκείνη, που από τις αρχές έως και τα μέσα του 18ου αιώνα είχε επικρατήσει στις κατά τόπους ιταλικές πόλεις και αφορούσε την ανάδειξη του προτύπου της γυναίκας-επιστήμονος και την αποδοχή του από τους άνδρες της διανόησης. Προκρινόταν ο περιορισμός της στην οικιακή σφαίρα και η αποκλειστική φροντίδα των παιδιών της ως μητέρας-παιδαγωγού.

Το επαναστατικό κλίμα επέφερε στην ιταλική κοινωνία και κυρίως στους υποστηρικτές της Επανάστασης Ιακωβίνους, την αισιοδοξία πως επρόκειτο να επέλθει πολιτική και κοινωνική αλλαγή. Ο Ναπολέοντας αποτελούσε ελπίδα για οικονομική αναδιοργάνωση και ανάταση, μέσω των μεταρρυθμιστικών μέτρων που θα λάμβανε, καθώς επικρατούσε η άποψη πως θα ευνοούνταν περισσότερες κοινωνικές ομάδες. Η έλευση του Ναπολέοντα υποστηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό από τους Εβραίους που κατοικούσαν στις ιταλικές πόλεις. Οι Εβραίοι γενικότερα επιζητούσαν την πολιτική αλλαγή, καθώς είχαν απωλέσει αρκετά από τα δικαιώματά τους τη δεκαετία του 1770[108]. Ιδιαίτερα στη Μάντουα, προσέβλεπαν, με την επικράτηση του Ναπολέοντα

[106] Brian Dolan, «Introduction: Malthusian Selections», στο Brian Dolan (επιμ.), *Malthus, Medicine, & Morality: «Malthusianism» After 1798*, Rodolpi B. V., Άμστερνταμ και Ατλάντα 2000, σ. 3-4.
[107] Ulrich L. Lehner, *The Catholic Enlightenment. The Forgotten History of a Global Movement*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2016, σ. 92-3 Lieselotte Steinbrügge, *The Moral Sex. Woman's Nature in the French Enlightenment*, Pamela E. Selwyn (μτφρ.), Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1992, σ. 33-4.
[108] Σημειώνεται πως οι Εβραίοι θεωρούνταν πως ήταν άξιοι να τους παρασχεθούν τα δικαιώματα του πολίτη, λόγω της μακραίωνης καταπίεσης που είχαν υποστεί από τη διοίκηση του Παλαιού Καθεστώτος. Δήλωναν απόλυτη υποταγή στους δημοκράτες, καθώς διέβλεπαν πως με αυτόν τον τρόπο οι αιτιάσεις

και των δημοκρατικών Γάλλων, να τούς παρασχεθούν ίσα δικαιώματα με τους χριστιανούς υπηκόους της Μάντουας[109]. Εκτός όμως από τους Εβραίους, η διαφοροποίηση του πολιτικού καθεστώτος είχε σπείρει την ελπίδα και στις γυναίκες για το ενδεχόμενο να αποκτήσουν ίσα πολιτικά και πανανθρώπινα δικαιώματα με τους άνδρες, γι' αυτό και προσέβλεπαν στην αλλαγή του νομικού πλαισίου.

Στην πραγματικότητα, οι γυναίκες που άρθρωναν λόγο την περίοδο αυτή, δεν επιζητούσαν το δικαίωμα της καθολικής ψήφου, επιζητούσαν ωστόσο τη θεσμική καθιέρωση του δικαιώματός τους στο διαζύγιο, το κλείσιμο των μονών και την απομάκρυνση απ' αυτές των γυναικών μοναχών, που είχαν εγκλειστεί, παρά τη θέλησή τους. Επίσης, επιζητούσαν την αναγνώριση του δικαιώματος πρόσβασής τους στην εκπαίδευση από την οποία, εκτός ορισμένων εξαιρέσεων, ήταν αποκλεισμένες[110]. Ο μοναστικός εγκλεισμός λογιζόταν ως ένα βάναυσο και βάρβαρο παλαιικό έθιμο απομάκρυνσης των γυναικών από την κοινωνία στη βάση προσωπικών και πολιτικών σκοπιμοτήτων. Η λέξη-κλειδί της περιόδου αυτής ήταν η κατάργηση της *«τυραννίας»*, κάτι που αναφερόταν ήδη διάχυτα στα πολιτικό-εκπαιδευτικά κείμενα της περιόδου και στους τίτλους των έργων που εκδίδονταν[111]. Η έλευση των δημοκρατικών Γάλλων αντιμετωπιζόταν ως το βασικότερο μέσο που θα μπορούσε να εξαλείψει την τυραννία του παρελθόντος με σημαντικούς διανοητές όπως ο Pietro Verri να υποστηρίζουν την πολιτική αλλαγή που συντελούνταν[112]. Οι γυναίκες, μέσω της διάχυσης των επαναστατικών ιδεών και της επακόλουθης έλευσης του Ναπολέοντα καθώς και με την επικράτηση των ιδεών και των θεσμών της Δημοκρατικής Γαλλίας στην Ευρώπη, προσδοκούσαν να επικρατήσει η ελευθερία όλων των ανθρώπων χωρίς εξαιρέσεις.

τους για ίση αντιμετώπιση θα εκπληρώνονταν, εφόσον λειτουργούσαν υπό καθεστώς πλήρους υπακοής και υποταγής, πβ. Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο*, σ. 59-60.

[109] Cuccia, *Napoleon in Italy, The Sieges of Mantua, 1796-1799*, σ. 137-8.

[110] Nadia Maria Filippini, Donne sulla scena politica: dalle Municipalità del 1797 al Risorgimento, στο *Donne sulla scena pubblica. Società e politica in Veneto tra Sette e Ottocento*, Nadia Maria Filippini (επιμ.), FrancoAngeli, Μιλάνο 2006, σ. 85, 88-9.

[111] Πβ. ενδ. Francesco Astore, *Catechismo repubblicano. In sei Trattenimenti a forma di dialoghi del cittadino* Francesco Astore, A spese del cittadino Carlo Pissiotta, Nella stamperia de' cittadini Nobile e Bisogno, L' Anno I della Repubblica Napolitana, Νάπολη 1799. Vico Equense, Michele Natale, *Catechismo repubblicano per l' istruzione del popolo e la rovina dei tiranni*, Νάπολη 1799 (L' Anno primo della Repubblica Napoletana).

[112] Alexander Grab, «From the French Revolution to Napoleon», στο John A. Davis, *Italy in the Nineteenth Century 1796-1900*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, σ. 26.

Από τη θρησκευτική κατήχηση στην *«κατήχηση του δημοκρατικού πολίτη και πολίτισσας»*

Πριν δούμε με ποιους τρόπους οι γυναίκες εξέφραζαν τις απόψεις τους για την ενεργή συμμετοχή τους στα δρώμενα της δημοκρατίας και τις σκέψεις τους για την εκπαίδευση, προέχει να εξετάσουμε το πώς εκφραζόταν αντίστοιχα και ο ανδρικός λόγος των «*δημοκρατικών πολιτών»* για το ζήτημα της εκπαίδευσης. Κατά την τριετία 1796-99 για τη διάδοση των δημοκρατικών ιδεών προς τους πολίτες των κατά τόπους ιταλικών πόλεων εκδόθηκαν μικρά κυρίως έργα που ονομάζονταν *«catechismo»* και ήταν φθηνές εκδόσεις που τυπώνονταν με τη χρηματοδότηση συνήθως κάποιου *«πολίτη»*[113]. Ιδιαίτερη απήχηση είχαν τα έργα του γάλλου ιδεολόγου φιλοσόφου Marquis de Volney (Constantin-François de Chassebœuf) *Κατήχηση του Γάλλου πολίτη (Catechismo del Cittadino francese)* και το έργο *Μαθήματα ιστορίας που παραδόθηκαν στην École normale κατά το τρίτο έτος της Γαλλικής Δημοκρατίας* (*Leçons d' histoire prononçées à l' École normale en l' an III de la République Française)*[114].

Τα έργα αυτά διαφοροποιούνταν ανάλογα με το κοινό στο οποίο απευθύνονταν, καθώς άλλα αναφέρονταν στη δημοκρατική διαφώτιση σχετικά με τα δικαιώματα και τα καθήκοντα των πολιτών που κατοικούσαν στις πόλεις και άλλα στον πληθυσμό που κατοικούσε στην ύπαιθρο και εργαζόταν στη γη. Παράλληλα, εμφανίστηκαν την τριετία αυτήν και έργα τα οποία αφορούσαν στους εργαζόμενους στη θάλασσα αλλά και όσους εργάζονταν στην ύπαιθρο, κοινοποιώντας έτσι τα δημοκρατικά μηνύματα σε ένα μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, που δε θα μπορούσε να γνωρίσει τις νέες πολιτικές ιδέες όπως οι κατοικούντες και οι εργαζόμενοι στις πόλεις[115]. Τα κατηχητικά αυτά έργα και φυλλάδια ήταν κυρίως σε μορφή ερωτήσεων-απαντήσεων, όπως και εκείνα που είχαν εκδοθεί κατά τη διάρκεια της Καθολικής Μεταρρύθμισης και

[113] Παραθέτω ενδεικτικά ορισμένους τίτλους των δημοκρατικών κατηχητικών βιβλίων, Matteo Angelo Galdi, *Saggio d'istruzione pubblica rivoluzionaria*, Nella Stamperia de' Patriotti d' Italia, Milano Anno VI, Μιλάνο 1798. Ferdirnardo Marescalchi, *Catechismo al popolo bolognese*, Stamperia di Jacopo Marsigli ai Celestini, Μπολόνια 1796. Onofrio Tataranni, *Catechismo nazionale pe'l Cittadino*, Νάπολη 1799. Melchiore Cesarotti, *Istruzione d' un cittadino a suoi fratelli meno istrutti*, A spese di Pietro Brandolese, Πάδοβα 1797. Girolamo Rostagni, *Catechismo repubblicano ad uso de' lavoratori ed artigiani liberi d'Italia*, A.S. Zeno, Anno VI Republicano, Μιλάνο 1797.

[114] Giovani Gentile, *Storia della filosofia italiana*, Eugenio Garin (επιμ.), τ. 2, Sansoni Editore, Φλωρεντία 1969, σ. 490.

[115] Luciano Guerci, «Les Catéchismes réplubicains en Italie (1796-1799)», *La Révolution française. Cahiers de l' Institut d'histoire de la Révolution française*, (2009), σ. 5.

συνεχίστηκε να εκδίδονται σ' όλη τη διάρκεια του 17ου και του 18ου αιώνα[116]. Οι Δημοκράτες χρησιμοποίησαν, δηλαδή, ένα γνώριμο εκπαιδευτικό εργαλείο, που απευθυνόταν σ' όλα τα κοινωνικά στρώματα και σε όλες τις ηλικίες, ανεξαρτήτως φύλου, και προορίζονταν για οικιακή ανάγνωση. Τα βιβλία αυτά μοιράζονταν δημόσια και στα κατά τόπους σχολεία, που είχαν ιδρυθεί από τους Ιακωβίνους όπως και σε ιδρύματα δημόσιας εκπαίδευσης.

Τα βιβλία στη μορφή αυτή χρησιμοποιήθηκαν αρχικά από τους Γάλλους και διαδόθηκαν ως μέθοδος διάδοσης των δημοκρατικών αρχών και στην Ιταλία. Παρόλο όμως που στόχος τους ήταν η προσέγγιση ενός μεγαλύτερου μέρους της κοινωνίας και κυρίως των υπάλληλων στρωμάτων, η γλώσσα και οι ιδέες που χρησιμοποιούνταν ήταν περίπλοκες[117]. Οι οδηγίες για τη συγγραφή και για την ανάγνωση των βιβλίων-εγχειριδίων όριζαν πως έπρεπε να είναι σύντομα και να επεξηγούνται από τους κατά τόπους δασκάλους στις πόλεις, οι οποίοι έπρεπε να αναλογούν τουλάχιστον δύο δάσκαλοι σε περιοχές μεταξύ των 2.000 έως και 6.000 κατοίκων. Επίσης, οι τιμές των εγχειριδίων αυτών δεν έπρεπε να ξεπερνούν τις 20 λίρες, καθώς αυτό θεωρούνταν και το μέγιστο ποσό που οι αναγνώστες από τα υπάλληλα στρώματα θα μπορούσαν να διαθέσουν για την αγορά του[118].

Μέσω των έργων αυτών αναδεικνύεται το κράτος ως το πλέον αρμόδιο για την εξασφάλιση της εκπαίδευσης των *«τέκνων της πατρίδας»*. Συγκεκριμένα, ο ναπολιτάνος Matteo Galdi, πολιτικός εξόριστος στην πρώτη πόλη που καταλήφθηκε

---

[116] Τα είδη της κατηχητικής λογοτεχνίας αφορούσαν σε βιβλία για τις βασικές αρχές της Καθολικής θρησκείας, σε βιβλία για την ηθική και τον κόσμιο τρόπο συμπεριφοράς, σε μασονικό κατηχητικό λόγο που στρεφόταν ενάντια στον Καθολικισμό, πβ. Guerci, «Les Catéchismes réplubicains en Italie (1796-1799*)»,* σ. 6-7. Πρέπει να σημειωθεί επίσης, πως, ήδη από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα στη Γαλλία και στην Ιταλία, μέσω μεταφράσεων έργων, τα εκπαιδευτικά εγχειρίδια σε μορφή ερωτήσεων-απαντήσεων ήταν πολύ διαδεδομένα, ενώ η χρήση τους είχε ως στόχο την εισαγωγή των μαθητών σε διάφορες επιστήμες, ώστε να λαμβάνουν τις βάσεις για τις περαιτέρω σπουδές τους στα δημόσια σχολεία ή με τους οικοδιδασκάλους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένα από τα έργα του ανωνύμου με τίτλο *Compendio o saggio di tutte le scienze ad uso de' Fanciulli che può server di seguito alla loro biblioteca*, που αποτελούνταν από δύο μέρη. Σε αυτό το έργο, μεταφρασμένο από τη γαλλική, που, όπως και ο ίδιος ο παιδαγωγός παρατηρούσε, είχε γνωρίσει ιδιαίτερη διάδοση στη Γαλλία ως παιδαγωγικό εργαλείο, γινόταν αναφορά σε πολλά ζητήματα και σε επιστήμες, όπως για παράδειγμα τη γεωγραφία και την ιστορία, καθώς και στην μοναρχία, την Παποσύνη, τη δημοκρατία, τη μυθολογία, τη θρησκεία, σε βιβλία ιστορικά και θρησκευτικά, βιβλία για τη γη, το κλίμα, τον καιρό, τους πλανήτες αλλά και το σύστημα του Κοπέρνικου, πβ. *Compendio o saggio di tuttre le scienze ad uso de' Fanciulli che può server di seguito alla loro biblioteca*, Parte I e II, Stamperia Albizzianiana, Φλωρεντία 1771.

[117] Eleonora Fonseca Pimentel, τ. 12, 12 Μαρτίου 1799, Duodi 22 Ventoso Anno VII della Libertà. I Della Repubblica Napoletana una, ed invivisibile, στο https://www.monitorenapoletano.it/sito/archivio-1799/marzo-1799/15-num-12-12-marzo-1799.html [ημερομ. Εισόδου: 4/07/2019].

[118] Cittadino Galdi, *Saggio d'istruzione pubblica rivoluzionaria*, Nella Stamperia de' Patriotti d' Italia, Μιλάνο Anno VI, Μιλάνο 1798, σ. 21. Για τον κανονισμό που αφορούσε τους *«φιλάνθρωπους δασκάλους»,* πβ. Galdi, *Saggio d'istruzione pubblica rivoluzionaria*, σ. 7-10.

από τους Γάλλους, το Μιλάνο, υποστηρίζει πως δύο τύποι εκπαίδευσης ήταν αναγκαίο να παρέχονται στους πολίτες, η *«revoluzionaria»* και η *«metodica»*, δηλαδή να διδάσκονται αφενός τις αρχές της δημοκρατίας και αφετέρου από την νεαρή ηλικία τις καλές τέχνες και τις επιστήμες. Η παροχή εκπαίδευσης και των δύο αυτών τύπων είχε ως στόχο τη *«δημόσια ισορροπία»* της κοινωνίας[119]. Από την άλλη πλευρά, ο Francesco Astore θεωρούσε απαραίτητη την εκμάθηση της γραφής και της ανάγνωσης όπως και τις βασικές γνώσεις αριθμητικής από όλους τους ανθρώπους, χωρίς να κάνει διάκριση στο φύλο. Αυτός προωθούσε μια πιο απλοποιημένη μορφή διδασκαλίας των δικαιωμάτων του πολίτη, των νόμων και όσων άλλων γνώσεων θεωρούσε απαραίτητες γι' αυτούς, όπως την ηθική, τη λογική, την ιστορία αλλά και πιο πρακτικές γνώσεις, όπως η καλλιέργεια της γης, η ανάπτυξη του εμπορίου και της οικονομίας. Αυτά όριζε πως έπρεπε να τα διδάσκονται κατά το πρότυπο των ιερατικών κατηχήσεων, δηλαδή με έναν εύκολο και εύπεπτο τρόπο αλλά και με τη χρήση βιβλίων στη δημώδη γλώσσα, αυτήν των παραμυθιών, των γνωμικών και των κωμωδιών[120]. Ουσιαστικά, μέρος της διδασκαλίας των πολιτών, αστών και αγροτών, ήταν να μάθουν όσα έπρεπε να αποφεύγουν, κυρίως δηλαδή την καταπίεση από όπου και εάν αυτή προερχόταν, κυρίως από τη μοναρχία και την Εκκλησία. Οι δύο αυτοί θεσμοί είναι που καυστικά καταδικάζει πως επέφεραν την άγνοια στο λαό μέσω της διάδοσης των προκαταλήψεων, την κακή εκπαίδευση, τον φανατισμό, την απαγόρευση και το καύσιμο των βιβλίων αλλά και τους *«τυραννικούς νόμους»*[121].

Ο Galdi αναφέρθηκε στους εκπαιδευτικούς θεσμούς που έπρεπε να εγκαθιδρυθούν σε κάθε πόλη που ήθελε *«να είναι ελεύθερη»*, αναφερόμενος σε τρείς θεσμούς για τη *«δημόσια εκπαίδευση»* (*Istruzione pubblica)*. Ο ένας θα αφορούσε την ίδρυση και την επέκταση των ήδη υπαρχόντων σχολείων και κολεγίων, ο δεύτερος τα *«Πατριωτικά Λύκεια»* (*Licei Patriotici)* και ο τρίτος τις *«Λέσχες»* (*Circoli* ή *Società).* Κατά τον Galdi στα *«Πατριωτικά Λύκεια»* έπρεπε να παρέχονται εγχειρίδια που θα γνώριζαν στους διδασκόμενους το σώμα και το νου του ανθρώπου. Ακόμη, στα *«Λύκεια»* αυτά έπρεπε να διδάσκεται η ιστορία των επαναστάσεων των λαών, νεότερων και αρχαίων και να αναλύεται και να επεξηγείται το Σύνταγμα. Ακόμη, έπρεπε να διδάσκεται η ηθική και η λογοτεχνία, οι αρχές της οικιακής και δημόσιας οικονομίας,

[119] Galdi, *Saggio d'istruzione pubblica rivoluzionaria*, σ. 3-4. Alexander Grab, «From the French Revolution to Napoleon», στο John A. Davis, *Italy in the Nineteenth Century 1796-1900*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, σ. 28.
[120] Francesco Astore, *Catechismo repubblicano*, σ. 29-33.
[121] Astore, *Catechismo*, σ. 62-3.

αντικείμενα που άρμοζαν να διδάσκονται σε ανθρώπους ελεύθερους, με στόχο πάντα οι διδασκόμενοι να καταστούν ενάρετοι και δημοκρατικοί πολίτες[122]. Η τομή που παρατηρείται σε σύγκριση με οποιαδήποτε προγενέστερη αναφορά σχετικά με την εκπαίδευση ήταν πως τα παραπάνω ιδρύματα και οι θεσμοί απευθύνονταν και περιλάμβαναν άνδρες και γυναίκες, νέους και νέες, ανεξαρτήτως της κοινωνικής τους θέσης και οικογενειακής κατάστασης, καθώς μόνον με τον τρόπο αυτόν η γνώση θα επέτρεπε *«την σταθεροποίηση της Επανάστασης»*[123].

Η ανάγκη σύστασης μιας *«Εθνικής εκπαίδευσης»*, στόχευε, σύμφωνα με το λεξιλόγιο της περιόδου, στον *«όχλο»* (*plebe)*, στο απαίδευτο δηλαδή πλήθος των πόλεων και της υπαίθρου, για να καλλιεργηθεί και αυτός μέσω της διάχυσης της εκπαίδευσης, που θα παρεχόταν από τη νεαρή ηλικία στον λαό. Το *«popolo»,* όπως σημειωνόταν με έμφαση, έπρεπε να αναγνωρίζεται και αυτό ως μέρος του λαού, και με τη μέριμνα να κράτους να καταστεί και αυτό εκπαιδευτικά καταρτισμένο. Η σύσταση ακόμη μιας δημόσιας εθνικής εκπαίδευσης θα μείωνε, κατά τον Galdi, το έλλειμμα επικοινωνίας μεταξύ των διαφορετικών στρωμάτων, κυρίως των υπάλληλων στρωμάτων της πόλης και της υπαίθρου, που αδυνατούσαν να επικοινωνήσουν με τους Ιακωβίνους, λόγω της μη γνώσης της τοσκανικής διαλέκτου, της καθαρής ιταλικής δημώδους γλώσσας. Εκείνοι γνώριζαν μόνο τις τοπικές διαλέκτους, που ομιλούσαν στην καθημερινότητά τους, γεγονός που καθιστούσε πολύ δύσκολη τη δημοκρατική κατήχησή τους και την εδραίωση του νέου πολιτικού συστήματος[124].

Η γνώση από όλους των δικαιωμάτων του ανθρώπου οριζόταν ως υψίστης σημασίας καθήκον όλων για την επικράτηση της δημοκρατίας και ως η ειδοποιός διαφορά σε σύγκριση με το Παλαιό Καθεστώς. Όπως σημείωνε ο Galdi, *«οι ευγενείς και οι τύραννοι ανθούν λόγω της άγνοιας των δικαιωμάτων του* [λαού]*, γιατί οι νόμοι έχουν γραφτεί σε γλώσσα που δεν καταλαβαίνει* [ο λαός]*»*[125]. Σε κάθε περίπτωση τα βιβλία ορθής και κόσμιας συμπεριφοράς αλλά και τα κλασικού τύπου κατηχητικά βιβλία που αφορούσαν στη θρησκευτική εκπαίδευση του ποιμνίου εξακολούθησαν να διαδίδονται την περίοδο αυτή και να χρησιμοποιούνται ως βασικά εγχειρίδια

[122] Galdi, *Saggio d'istruzione pubblica rivoluzionaria*, σ. 6.
[123] Galdi, *Saggio d'istruzione pubblica rivoluzionaria*, σ. 5-7, 15-7.
[124] Eleonora Fonseca Pimentel, τ. 3, Σάββατο 9 Φεβρουαρίου 1799. Primidi 21 Pluviose Anno VII della Libertà. I Della Repubblica Napoletana Una, ed indivisibile, στο https://www.monitorenapoletano.it/sito/archivio-1799/febbrajo-1799/5-num-3-9-febbrajo-1799.html [ημερ. εισόδου: 4/07/2019]. Pimentel, *From Arcadia to Revolution: The Neapolitan Monitor and Other Writings*, σ. 104-5.
[125] Astore, *Catechismo repubblicano*, σ. 33.

εξευγενισμού της συμπεριφοράς αλλά και να θέτουν τις βάσεις της χριστιανοσύνης στους νέους και στις οικογένειές τους. Παρατηρείται δηλαδή μια προσπάθεια αναμόρφωσης της λαϊκής κουλτούρας των υπάλληλων κοινωνικών στρωμάτων με στόχο τη σύσταση μιας ενιαίας εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας.

Η αποτίναξη των αλυσίδων. Επαναστατικός γυναικείος λόγος

Το έτος 1797 η Carolina Arienti Lattanzi[126] (1771-1818), με καταγωγή από την Τοσκάνη, συγγράφει υπερασπιστικό λόγο υπέρ των δικαιωμάτων των γυναικών με τίτλο *Η σκλαβιά των γυναικών* (*La sciavitú delle donne*). Ο λόγος της πραγματευόταν τη θέση των γυναικών στην κοινωνία, χαρακτηρίζοντάς την ως κατάσταση σκλαβιάς, που ήταν αποτέλεσμα μιας τυραννικής αντιμετώπισης των γυναικών από τη στιγμή της γέννησής τους, από την οικογένειά τους, συγκεκριμένα από τους πατέρες τους, με την κατάσταση αυτήν να διαιωνίζεται και από τους συζύγους τους, και παράλληλα να νομιμοποιείται από ένα κατεστημένο νομικό και θρησκευτικό πλαίσιο[127]. Η χρησιμοποίηση του όρου της «σκλαβιάς» για την κατάσταση και τη θέση των γυναικών αποτελούσε ένα δάνειο της συγγραφέα από τη ρητορική ενάντια στη σκλαβιά που χρησιμοποιούταν για τους μαύρους και την εκμετάλλευση και καταπίεσή τους από τους ευρωπαίους αποικιοκράτες. Η χρήση αυτής της αναλογίας εμφανίζεται στη Γαλλία ήδη από τον 17ο αιώνα και τις αρχές του 18ου αιώνα σε έργα γυναικών όπως της Madeleine de Scudéry, στα έργα του Μοντεσκιέ κ.ά., ενώ η θέση των γυναικών που ετίθετο σε αναλογία με τη σκλαβιά, εντοπίζεται και μέσω της *Εγκυκλοπαίδειας* (*Encyclopédie)* και το έργο του D' Alembert (Jean Le Rond d' Alembert) το 1759, ο οποίος κατέκρινε τις απόψεις του Ρουσσώ για τη θέση των γυναικών[128].

---

[126] Ο σύζυγος της Giuseppe Lattanzi υπήρξε Ιακωβίνος και έδρασε κατά την περίοδο της τριετίας 1796-99 σε κύκλους πατριωτών που αποζητούσαν με την επικράτηση των δημοκρατικών θεσμών και την ένωση της Ιταλίας, πβ. Lauro Rossi, Lattazi, Giuseppe, στο *Dizionario Biografico degli Italian*i, τ. 64 (2005), http://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-lattanzi_(Dizionario-Biografico)/ [ημερ. εισόδου: 8/8/2019]. Η Lattazzi συνέχισε την δραστηριότητά της ως επιμελήτρια της εφημερίδας «*Corriere delle dame»* το 1804 στο Μιλάνο μέχρι και το 1818 που απεβίωσε, πβ. Verina R. Jones, «Journalism, 150-1850», στο Letizia Panizza και Sharon Wood (επιμ.), *A History of Women's Writing in Italy*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2000, σ. 121-134.

[127] Elisa Strumia, «The Slavery of Women (1797)», στο Tiffany K. Wayne (επιμ.), *Feminist Writings from Ancient Tines to the Modern World, A Global Sourcebook and History*, τ. I, Greenwood, Καλιφόρνια 2011, σ. 166-7.

[128]Karen Offen, «How (and Why) the Analogy of Marriage with Slavery Provided the Springboard for Women's Rights Demands in France, 1640-1848», στο Kathryn Kish Sklar, James Brewer Stewart (επιμ*.), Women's Rights and Transatlantic Antislavery in the Era of Emancipation*, Yale University Press, New Haven και Λονδίνο 2007, σ. 63-6.

Κατά την περίοδο όμως της Γαλλικής Επανάστασης η αναλογία αυτή εμφανίστηκε δυναμικότερα και συνέκρινε περισσότερο συστηματικά τη θέση των γυναικών με εκείνην των σκλάβων και των αδικιών του αποικιοκρατικού συστήματος, καθώς η καταδίκη των πρακτικών των Ευρωπαίων είχε, ήδη από τη δεκαετία του 1770, αναδειχθεί ως μείζον ζήτημα στη δημόσια συζήτηση. Το 1792 θεσπίστηκε νόμος που επέτρεπε το διαζύγιο σε γυναίκες οι οποίες ήταν θύματα κακοποίησης και βρίσκονταν σε γάμους που δεν τους ευχαριστούσαν. Το αίτημα δηλαδή για μια καλύτερη οικογενειακή ζωή των γυναικών και για τη θεσμοποίηση ενός πιο στέρεου νομικού συστήματος που να προστατεύει τις γυναίκες ικανοποιήθηκε, όμως το 1804 ο Ναπολέοντας αποδυνάμωσε τον νόμο που αφορούσε στο διαζύγιο, ενώ οι απόψεις για την κατωτερότητα των γυναικών εμφανίστηκαν δυναμικά αυτή την περίοδο ιδιαίτερα από αντι-επαναστάτες[129].

Χρησιμοποιώντας δηλαδή το παράδειγμα της σκλαβιάς, οι γυναίκες συγγραφείς σχηματοποιούσαν και συγκεκριμενοποιούσαν τις καταπιεστικές πρακτικές των ανδρών προς αυτές, όπως τον αποκλεισμό τους από την εκπαίδευση, από τη δημόσια και την πολιτική ζωή και κυρίως από τη μη άσκηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων[130]. Ακόμη, ο θεσμός των γάμου με την συνεπακόλουθη υποταγή των γυναικών στους συζύγους τους χαρακτηριζόταν ως σκλαβιά[131]. Όπως παρατηρεί η K. Offen, ο πρώτος στοχαστής που συνέδεσε συστηματικά στη Γαλλία τη θέση των γυναικών γενικότερα στην κοινωνία και ειδικότερα εντός του έγγαμου βίου με τη σκλαβιά ήταν ο Μοντεσκιέ στα έργα του *Περσικές επιστολές* (*Les Lettres persanes*, 1721) και *Το πνεύμα των νόμων* (*De l'esprit des lois*, 1748)[132]. Πολλές γυναίκες κατά την περίοδο που ακολούθησε την Επανάσταση αντέδρασαν στους προκαθορισμένους προορισμούς των γυναικών, όπως οι προσυμφωνημένοι γάμοι και η αναγκαστική παραμονή τους σ' αυτούς, ο ακούσιος εγκλεισμός σε μοναστήρια. Το αίτημά τους ήταν να έχουν το δικαίωμα της επιλογής στην οικογενειακή τους ζωή και ο γάμος να έρχεται ως επακόλουθο επιλογής τους[133].

[129] Offen, «How (and Why) the Analogy of Marriage with Slavery», σ. 67-9. Loredana Garlati, «La famiglia tra passato e presente», στο Salvatore Patti, Maria Giovanna Cureddu, *Diritto della familglia*, Giuffrè, Μιλάνο 2011, σ. 26-30.
[130] Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο,* σ. 84-6.
[131] Karen Offen, *The Woman Question in France 1400-1870,* Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2017, σ. 5.
[132] Offen, «How (and Why) the Analogy of Marriage with Slavery», σ. 59.
[133] Green, *A History of Women's Political Thought in Europe, 1700-1800,* σ. 226.

Ο λόγος της Carolina Lattanzi εκφωνήθηκε στην *Ακαδημία Δημόσιας εκπαίδευσης* (*Accademia di pubblica istruzione)*[134] στη Μάντουα και κυκλοφόρησε και ως έντυπο το ίδιο έτος. Παραρτήματα αυτών των λεσχών που ονομάζονταν *Ακαδημίες της δημόσιας εκπαίδευσης* (*Accademie di pubblica istruzione)* ή *Λέσχες δημόσιας εκπαίδευσης* ή *Πατριωτικές Λέσχες* (*Società di istruzione pubblica* ή *Società Patriotiche)*, είχαν ιδρυθεί σε διάφορες ιταλικές πόλεις και ιδιαίτερα στις πόλεις του Βορρά και είχαν ως στόχο την πληροφόρηση του κοινού για τις αλλαγές, που η νέα πολιτική κατάσταση θα επέφερε στην Ιταλία μέσω δημοσίων διαλέξεων και με την επακόλουθη έκδοση ορισμένων εξ αυτών με τη μορφή φυλλαδίων[135].

Τι ήταν όμως αυτές οι *Λέσχες* (*Società),* που είχαν ιδρυθεί στις διάφορες ιταλικές πόλεις; Ο Galdi μάς δίνει πολλές πληροφορίες για τους στόχους ίδρυσής τους και για τον τρόπο λειτουργίας τους. Ενδεχομένως επιδίωξε να αποτυπώσει το πώς θα έπρεπε να λειτουργούν βάσει του κανονισμού λειτουργίας τους και όχι το πώς λειτουργούσαν στην πραγματικότητα. Οι λέσχες ονομάζονταν *Circoli* ή *Società* και *«στόχος τους είναι η διδασκαλία των μαζών σε όλες τις επιστήμες»*, ενώ θα διδάσκονταν επίσης *«η αστική αρετή, η εμφύσηση μέσω της διδασκαλίας του κοινού καλού και η αγνότητα της συμπεριφοράς όλων των πολιτών».* Όπως αναφέρει ο Galdi *«στις συναθροίσεις γίνονται δεκτοί αδιακρίτως όλες οι «cittadine» και οι «cittadini» και όποιος θελήσει μπορεί να εκφέρει τη γνώμη του».* Στις συναντήσεις αυτές δηλαδή δε γινόταν κάποιος διαχωρισμός στο φύλο ή στην καταγωγή αλλά γίνονταν αποδεκτοί όλοι οι πολίτες, ανεξάρτητα από το φύλο τους, ενώ οι διαλέξεις θα παραδίδονταν καθημερινά σε χρόνο πρόσφορο για τους πολίτες από διάφορους ομιλητές, τους «*oratori»*[136]. Στις λέσχες προωθούνταν νέα ήθη και θεσμοί, όπως για παράδειγμα η θέσπιση της αργίας ανά δέκα ημέρες, η λεγόμενη *«decadì»*, σε αντικατάσταση της κυριακάτικης αργίας. Διοικητικά οι λέσχες θα διοικούνταν από τον *«Presidente»,* ο οποίος θα έλεγχε όσους παρέδιδαν διαλέξεις όπως και ο *«Moderatore»,* ο οποίος θα διασφάλιζε την τήρηση των κανόνων. Η θητεία του θα διαρκούσε έναν μήνα, τρείς *«decadì»*, με δυνατότητα επανεκλογής του, όμως έπειτα από τρείς μήνες[137].

Από το άλλο μέρος, η Lattanzi, μέσω της ομιλίας της, συναντά το κατάλληλο έδαφος και, ενδεχομένως, και το κοινό για να τοποθετηθεί για το ζήτημα των γυναικών,

[134] Σε άλλες πόλεις της Ιταλίας οι λέσχες αυτές ονομάζονταν «*Società di Istruzione Pubblica»* ή «*Società Patriottiche».*
[135] Filippini, «Donne sulla scena politica», σ. 90-1.
[136] Galdi, *Saggio*, σ. 16.
[137] Galdi, *Saggio*, σ. 16-9.

μέσα σε ένα κλίμα αφύπνισης και προσπάθειας ενημέρωσης των πολιτών για το γυναικείο ζήτημα και την αντιμετώπιση των γυναικών από τους άνδρες. Η ομιλία αφιερώθηκε στη σύζυγο του Ναπολέοντα, Joséphine Bonaparte, καθώς θεωρήθηκε πως ήταν θεμιτό να τιμηθεί από τη συγγραφέα ως σύντροφος και συνοδοιπόρος του *«απελευθερωτή»* της Ιταλίας[138]. Η Lattanzi σημειώνει πως οι γυναίκες ήταν σκλαβωμένες από την οικογένειά τους και περισσότερο από τους πατέρες τους, καθώς εκείνοι ήταν που τούς στερούσαν την αυτοκυριαρχία τους και δεν τούς επέτρεπαν να λαμβάνουν αποφάσεις για την πορεία της ζωής τους. «*Οι γονείς τύραννοι»*, εκμεταλλευόμενοι τη φυσική αδυναμία των γυναικών, «*λόγω της ιδιοτροπίας του πατέρα και της φιλοδοξίας της μητέρας»* καθιστούσαν τις θυγατέρες τους *«ατυχή θύματα»*[139]. Οι νέες ήταν αδύναμες εκ φύσεως αλλά και λόγω της θέσης τους στην οικογένεια και την κοινωνία. Ανατρέχοντας στο παράδειγμα των πατέρων στο Περού που σκότωναν και έτρωγαν τις θυγατέρες που μόλις είχαν γεννηθεί από τις εταίρες τους, αναρωτιέται: *«Είναι λιγότερο τρομερό, όταν ένα πατέρας σκοτώνει την θυγατέρα του μόλις αυτή έχει γεννηθεί, παρά εκείνος που τη μεγαλώνει μέχρι να την καταδικάσει αργότερα σε μια φυλακή, όπου μίζερα θα καταβασανιστεί μέχρι να πεθάνει»*[140]. Η «*ύψιστη τυραννία»* για τη Lattanzi ήταν «*ο εξαναγκασμός μιας γυναίκας να συζεί για πάντα με έναν κακό σύζυγο, που της συμπεριφέρεται σαν σκλάβα»*[141].

Άλλωστε οι τρόποι ζωής που επέβαλλαν οι άνδρες στις γυναίκες, λόγω των εθίμων και των συνηθειών, τις αποστερούσαν το ύψιστο αγαθό, που δεν ήταν άλλο από εκείνο της ελευθερίας. Η εκπαίδευση, όπως σημειώνει, αποτελεί ένα από τα βασικά δικαιώματα του ανθρώπου, που στην περίπτωση των γυναικών καταστρατηγούνταν, καθώς οι γυναίκες δεν είχαν πρόσβαση σε αυτήν. Στις λίγες περιπτώσεις που τούς δινόταν η δυνατότητα να λαμβάνουν εκπαίδευση, αυτή παρεχόταν σε αυτές μόνο ελλιπώς και αποσπασματικά, συγκριτικά με εκείνη που παρεχόταν στους άνδρες. Οι άνδρες όμως τίς ανάγκαζαν να βρίσκονται σε καθεστώς άγνοιας, γεγονός που είχε ως συνέπεια να είναι κοινωνικά αποκλεισμένες και επιστημονικά καταδικασμένες στην αμάθεια[142]. Μιλώντας εκ μέρους όλων των γυναικών, η Lattanzi αναγνωρίζει πως οι γυναίκες *«έχουν πολλές ατέλειες* […] *όμως οι άνδρες εκμεταλλεύονται την ευαισθησία*

[138] Carolina Lattanzi, *Schiavitù delle donne. Memoria della cittadina Lattanzi letta nell' Accademia di Pubblica Istruzione in Mantova Li 14 Mietitore*, Apollo, Anno primo della Libertà d' Italia (1797), σ. 3-4.
[139] Lattanzi, *Schiavitù delle donne*, σ. 6.
[140] Lattanzi, *Schiavitù delle donne*, σ. 7.
[141] Lattanzi, *Schiavitù delle donne*, σ. 7-8.
[142] Lattanzi, *Schiavitù delle donne*, σ. 5-7.

της φυσικής μας κατάστασης και μας αφήνουν πάντα να διδασκόμαστε μόνον την άγνοια των πολιτικών και επιστημονικών συστημάτων, και των φανατισμό που επέρχεται από τις προκαταλήψεις»[143].

Ο θεσμός του γάμου είχε ενταχθεί ως θέμα στην πολιτική συζήτηση στα τέλη του 18ου αιώνα. Πολλοί διαφωτιστές και νομικοί της περιόδου διατύπωναν την άποψη πως το νομικό καθεστώς έπρεπε να τροποποιηθεί ώστε και ο έγγαμος βίος να συμβαδίζει με τις ατομικές ελευθερίες που προασπίζονταν οι δημοκράτες αλλά κυρίως γιατί ο γάμος αποτελούσε βασικό εχέγγυο της διατήρησης της ενότητας της κοινωνίας[144]. Η Lattanzi παρατηρεί ακόμη πως άλλη μια μορφή «τυραννίας» ήταν εκείνη που επέβαλαν οι σύζυγοι στις γυναίκες τους. Σημειώνει κατηγορηματικά πως το νομικό καθεστώς ήταν εκείνο που κυρίως τις υποδούλωνε περισσότερο, καθώς τούς απαγόρευε να έχουν το δικαίωμα να λαμβάνουν διαζύγιο ακόμη και εάν κακοποιούνταν από τους συζύγους τους. Ο νόμος επίσης δεν προστάτευε την περιουσία τους, αφού, σε περίπτωση ακύρωσης του γάμου τους, έχαναν την προίκα τους[145]. Σημειώνει πως η θέση που βρίσκονται οι γυναίκες πρέπει να αλλάξει πάση θυσία, γιατί *«όπως οι άνδρες δεν θέλουν να είναι σκλάβοι ενός τύραννου, εμείς πολύ περισσότερο, δεν θέλουμε να είμαστε* [σκλάβες] *πολλών»*[146].

Η συγγραφέας, ενδεχομένως απευθυνόμενη σε ένα μικτό ακροατήριο, επιζητούσε ένα διαφορετικό μέλλον για τις γυναίκες, κατά το οποίο θα απολάμβαναν τα ίδια δικαιώματα με τους άνδρες, και θα καθίσταντο ισότιμες με αυτούς. Χαρακτηριστικά σημειώνει πως στην Ιταλία όπως και στη Γαλλία *«τύραννος»* γενικά για το σύνολο των ανθρώπων ήταν ο βασιλιάς, ενώ για τις γυναίκες *«τύραννοι και εχθροί»* των δικαιωμάτων τους ήταν οι άνδρες[147]. Ανατρέχει στο μεγαλείο της Ρώμης που χαρακτηριζόταν από «*ελευθερία»*, η οποία όμως κατέστη δυνατό να επιτευχθεί μόνο με τη συμμετοχή των γυναικών, όπως της Clelia, της Lucrezia αλλά και της

[143] Lattanzi, *Schiavitù delle donne*, σ. 10-11.
[144] Desan, «The Politics of Intimacy», σ. 631.
[145] Lattanzi, *Schiavitù delle donne*, σ. 5-7, 11. Σε πολλές ιταλικές πόλεις, όπως για παράδειγμα στην Φλωρεντία, το δίκαιο δεν προστάτευε τις χήρες, οι οποίες μετά το θάνατο του συζύγου έχαναν την προίκα τους και αποκλείονταν από την οικογενειακή περιουσία, πβ. Jutta Gisela Sperling, «The Economics and Politics of Marriage», στο Allyson M. Poska, Jane Couchman, Katherine A. McIver (επιμ.), *The Ashgate Research Companion to Women and Gender in Early Modern Europe*, Routledge, Νέα Υόρκη 2016, σ. 219. Lyndan Warner, «Before the Law», στο Allyson Poska, Jane Couchman και Katherine McIver, (επιμ.), *The Ashgate Research Companion to Women and Gender in Early Modern Europe*, Ashgate, Farnham, Burlington 2013, σ. 237. Bellavitis, «'Et vedoando si donna et madonna', σ. 1-4.
[146] Lattanzi, *Schiavitù delle donne*, σ. 9.
[147] Lattanzi, *Schiavitù delle donne*, σ. 9.

μητέρας και της συζύγου του Κοριολανού. Αντίστοιχα αναφέρεται στην άλλη πόλη που πρέσβευε ως ιδανική για τους δημοκράτες, τη Σπάρτη. Η δύναμη των μητέρων ήταν τέτοια που προτιμούσαν να σκοτώσουν οι ίδιες τους υιούς τους, ώστε να μην πέσουν στα χέρια των εχθρών, γεγονός *«που έκανε τη Σπάρτη νικηφόρα»*[148].

Γενικότερα, η Lattanzi υποστηρίζει πως η ανάδειξη της σπουδαιότητας των γυναικών συνδέεται με τον αποκλεισμό τους από τη δημόσια ζωή. Το ζήτημα βέβαια της ιδιοκτησίας και της κατοχής περιουσίας από τις γυναίκες είχε εγερθεί ήδη από το 1790 και εξής στη Γαλλία, όπου άνδρες και γυναίκες επιζητούσαν την αναμόρφωση του θεσμού του γάμου, συνδέοντας το δικαίωμα και των γυναικών στην ιδιοκτησία που θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω μιας δικαιότερης νομοθεσίας. Το δικαίωμα στην ιδιοκτησία αλλά και η πιο δίκαιη για τις γυναίκες νομοθεσία θα είχε ως στόχο την διευκόλυνση της επίτευξης του ρόλου τους ως μητέρων των μελλοντικών δημοκρατικών πολιτών του κράτους[149].

Ενδεικτικό παράδειγμα εντατικοποίησης των αιτιάσεων των γυναικών αποτελεί το έργο ανώνυμης συγγραφέα, η οποία προσυπογράφει ως «πολίτισσα» (*cittadina)*, με το σύντομο έργο της *Ο λόγος των γυναικών, ομιλία προς τους Ιταλούς* (*La causa delle donne discorco agl' Italiani*, 1797)[150]. Το έργο πιθανώς να γράφτηκε από την Annetta Vadori (1761-1832)[151]. Η ανώνυμη συγγραφέας στηλιτεύει τον περιορισμό των γυναικών στην οικιακή και στην οικογενειακή σφαίρα και τη σύνδεσή τους μόνο με τη μητρότητα και τον μοναδικό ρόλο τους να ανατρέφουν δημοκρατικούς πολίτες, έτοιμους να πεθάνουν για την υπεράσπιση της δημοκρατίας[152]. Καταφέρεται συγκεκριμένα εναντίον του κανονιστικού λόγου της περιόδου περί της γυναικείας ωφέλειας και προτείνει την αναγκαιότητα του να κυριαρχήσει η ισότητα μεταξύ των φύλων, δηλαδή να δίδεται η δυνατότητα στις γυναίκες να συμμετέχουν στο πλαίσιο του δημοκρατικού πολιτεύματος, όπως ακριβώς και οι άνδρες, σε όλους συγκεκριμένα τους τομείς της δημόσιας και της ιδιωτικής ζωής.

Η ανώνυμη συγγραφέας επισημαίνει πως ήλθε η *«ευτυχής στιγμή της πολυπόθητης μεταρρύθμισης του ανθρώπινου είδους»,* που δεν είναι άλλη από εκείνη

[148] Lattanzi, *Schiavitù delle donne*, σ. 9-10.
[149] Desan, «The Politics of Intimacy», σ. 641-2
[150] Ανώνυμη, *La causa delle donne discorco agl' Italiani della cittadina, Anno primo delle Libertà Italiana,* Giuseppe Zorzi, Βενετία 1797.
[151] Milagro Martin Clavijo, «'*La causa delle donne'* y los derechos politicos de las mujeres durante el trienio jacobino italiano,» *Revista Internacional de Culturas y Literaturas*, 15, (2014), σ. 4,6.
[152] Olwen H. Hufton, *Women and the Limits of Citizenship in the French Revolution*, University of Toronto Press, Τορόντο, Buffalo, Λονδίνο 1992, σ. 4.

«της Ελευθερίας και της Ισότητας»[153]. Χρησιμοποιεί παραδείγματα και επιχειρήματα, για να καταδείξει πόσο αναγκαία ήταν η συμμετοχή των γυναικών σε διάφορους τομείς, από τους οποίους οι γυναίκες ήταν αποκλεισμένες, ενώ δικαίωμα πρόσβασης σ' αυτούς είχαν μόνον οι άνδρες. Σημειώνει μάλιστα με έμφαση πως όλοι οι άνδρες θα έπρεπε να αναλαμβάνουν μαζί με τις συζύγους τους τις οικιακές εργασίες που θεωρούνταν πως μόνον οι γυναίκες όφειλαν να τις επιφορτίζονται[154]. Κατηγορεί τους άνδρες πως *«δεν λαμβάνουν υπόψη τους τις γυναίκες ως άτομα που ανήκουν στο ανθρώπινο είδος»*. Υποστηρίζει πως οι γυναίκες *«δεν είναι κατώτερες αλλά ανώτερες ή έστω ισότιμες»* και αυτό που επιζητεί είναι να μπορέσουν οι γυναίκες να θεωρηθούν ισότιμες με τους άνδρες *«σε ότι αφορά το δημόσιο συμφέρον και την οικουμενική μεταρρύθμιση»*[155]. Η μη απόδοση του δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες όπως και η κήρυξη των γυναικείων οργανώσεων ως παράνομων στη Γαλλία κατά τα έτη 1793-94 ενέτειναν την αγωνία των χειραφετημένων γυναικών ως προς το ζήτημα αναγνώρισης των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους στον ιταλικό χώρο και της διαφοροποίησης τελικά των ρόλων των γυναικών εντός του οίκου αλλά και στη δημόσια πολιτική σφαίρα[156].

Γενικότερα, η αναγνώριση νέων ρόλων για τις γυναίκες απαντούσε σε νέες τάσεις και εκφάνσεις που εμφανίζονταν για την ίδια την έννοια του ανδρισμού και της θηλυκότητας. Οι άνδρες δεν καθορίζονταν μόνον από την ικανότητα της καλής διοίκησης της οικιακής σφαίρας, δηλαδή ως πατριάρχες αλλά και ως πολίτες που δρούσαν πολιτικά στη δημόσια σφαίρα, με την πολιτική συμμετοχή τους να αποτελεί καθήκον και υποχρέωσή τους. Αντίστοιχα, οι γυναίκες ήταν πλέον *«σύντροφοι»* των δημοκρατικών πολιτών και αποτελούσαν καθοριστικό παράγοντα που θα επέτρεπε στους άνδρες να συντηρούν την αρρενωπότητά τους στη δημόσια πολιτική σφαίρα[157]. Οι νέες εκφάνσεις της αρρενωπότητας συνδέονταν άμεσα με το φύλο και την πολιτική, αφού η έννοια του πολίτη συνδεόταν με το ανδρικό φύλο και όχι με κάποια άλλη κατηγορία, όπως η καταγωγή, η οικονομική επιφάνεια ή η θρησκευτική πίστη, με συνέπεια οι γυναίκες να αποκλείονται από αυτήν μόνον λόγω φύλου και όχι εξαιτίας κάποιας άλλης αιτίας[158]. Άλλωστε, κατά τον 18ο αιώνα η ανισότητα μεταξύ των φύλων

[153] Ανώνυμη, *La causa delle donne*, σ. 3.
[154] Rinaldina Russell, *The Feminist Encyclopaedia of Italian Literature*, Greenwood Press, Connecticut 1997, σ. 274.
[155] Ανώνυμη, *La causa delle donne*, σ. 4.
[156] Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο*, σ. 57-8.
[157] Desan, «The Politics of Intimacy», σ. 644.
[158] Stefan Dudin και Karen Hagemann, «Masculinity in Politics and War in the Age of Democratic Revolution, 1750-1850», στο Stefan Dudink, Karen Hagemann και John Tosh (επιμ.), *Masculinities in*

δε στηρίχθηκε μόνον στη διαφορά ή στις διαφορές μεταξύ των ανδρών και των γυναικών αλλά, όπως επισημαίνει η Βαρίκα, αλλά αντιμετωπιζόταν *«ως επιταγή της αναγκαίας ιεραρχικής διαφοροποίησης που αποτελεί το θεμέλιο της απολυταρχίας»*[159].

Όπως σημειώνει η ανώνυμη συγγραφέας, ήδη κατά το πρώτο «*έτος ελευθερίας»* της έλευσης των Γάλλων στην Ιταλία, δηλαδή το 1797, είχε υπάρξει αλλαγή σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας, όπως λ.χ. στην ελευθερία της έκφρασης και στη νομική κατοχύρωση των καταστατικών δικαιωμάτων των ανθρώπων. Ακόμη, η θέση των γυναικών, όπως υποστηρίζει η ανώνυμη «*πολίτης»*, είχε αλλάξει αναφορικά με το ρόλο τους στην κοινωνία, στην οικογένεια και κατά τον έγγαμο βίο τους. Παρατηρεί, εντούτοις, ότι δεν είχε αλλάξει ριζικά, καθώς οι γυναίκες δεν αντιμετωπίζονταν ακόμη ως ισότιμες με τον άνδρα. Γενικότερα η συγγραφέας συνδέει την ισότητα των δυο φύλων με την κοινή ευτυχία του ανθρώπινου γένους συνολικά και με το κοινό συμφέρον των ανθρώπων[160]. Όπως επισημαίνει, χωρίς τη συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική ζωή η επικράτηση των «*γλυκών λέξεων της Ελευθερίας και της Ισότητας»* δεν θα μπορέσει να επιτευχθεί καθώς αυτές με την επιμονή τους θα *«καταστρέψουν όλους τους εχθρούς της ισότητας»*[161]. Οι ιδέες, που προέρχονταν από τη Γαλλία για την ελευθερία και την ισοτιμία απέναντι στο νόμο, διαδόθηκαν μέσω των επαναστατικών φυλλαδίων που εκδίδονταν από τις *Societa di pubblica istruzione*. Η ανώνυμη αναγνωρίζει πως η δίκαιη σύνταξη και τήρηση των νόμων καθίστατο υψίστης σημασίας για την *«ισότητα που δεν κάνει διάκριση λόγω γεννήσεως ή της δυνατότητας της κληρονομιάς: δεν υπάρχει ευγένεια, ή προνόμιο του ενός έναντι στον άλλο. Όλοι είναι ίσοι στο πρόσωπο του νόμου* […]»[162]. Με αυτές τις διακηρύξεις έγινε προσπάθεια να εδραιωθεί το νέο πολιτικό σύστημα που όμως, όπως παρατηρούμε, σπανίως συμπεριλάμβανε τις γυναίκες.

Παράλληλα, η ανώνυμη συγγραφέας στηρίζει την υπεροχή των γυναικών στην κλασική παράδοση αλλά και σε διάφορα παραδείγματα γυναικών που είχαν διακριθεί σε διάφορους τομείς, όπως τα γράμματα και τον πόλεμο. Τονίζει δηλαδή τη σπουδαιότητα των γυναικών, χρησιμοποιώντας παραδείγματα και από την αρχαία

Politics and War. Gendering Modern History, Manchester University Press, Μάντσεστερ και Νέα Υόρκη 2004, σ. 11.

[159] Ελένη Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο*, σ. 15.

[160] Ανώνυμη, *La causa delle donne*, σ. 3-4.

[161] Ανώνυμη, *La causa delle donne*, σ. 16.

[162] Ανώνυμος, *Testura di un discorso sulla causa della libertà ossia sul governo popolare che si propone dalla società di Milano onde i ministri del culto possano contribuire alla felicità nazionale del popolo Lombardo*, Μιλάνο 1797, σ. xiii.

ελληνική και τη ρωμαϊκή παράδοση. Περιέργως μάλιστα χρησιμοποιεί παραδείγματα και από γυναίκες που υπήρξαν κατά τη πρώιμη νεότερη περίοδο μονάρχες στον ευρωπαϊκό χώρο όπως η Αικατερίνη Β΄ της Ρωσίας, η Βασίλισσα Άννα της Αγγλίας, κ.ά., παρότι, λόγω των δημοκρατικών της απόψεων, απέρριπτε το θεσμό της μοναρχίας. Ακόμη, αναφέρεται και σε άλλες γυναικείες μορφές, ειδικά σε Γαλλίδες, όπως στη Madame Dacier, αλλά και σε άλλες γυναίκες που διακρίθηκαν λόγω της παιδείας τους, θέλοντας να αναδείξει τις πνευματικές ικανότητες των γυναικών[163]. Η συγγραφέας στο πρώτο μέρος του σύντομου έργου της προσπαθεί να αποδείξει την υπεροχή των γυναικών έναντι των ανδρών μέσω της χρήσης των καθιερωμένων «*exempla»* γυναικών που είχαν διαπρέψει. Η ανώνυμη εκφράζει μια πολύ χαρακτηριστική νέα θέαση της φύσης των γυναικών ως αποτέλεσμα του Διαφωτισμού, που συνιστά παραδοχή της διαφοράς μεταξύ των δύο φύλων και παράλληλα της ισότητάς τους. Οι άνδρες δεν θα μπορούσαν ποτέ να ήταν ευτυχείς *«*[..] *εάν δεν είχε δημιουργηθεί η γυναίκα. Είμαστε διαφορετικοί στο φύλο, μα όμοιοι και ίσοι στη φύση»*, όπως χαρακτηριστικά σημείωνε[164].

Η ανώνυμη συγχέει ωστόσο τις νέες δημοκρατικές ιδέες, οι οποίες επιζητούσαν την κατάλυση της μοναρχίας, με εκείνες των ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων της αριστοκρατίας με τις δικές της αρχές, ιδέες και αντιλήψεις. Πιθανώς, προσπαθεί να αποδείξει πως και οι γυναίκες έχουν τις ικανότητες να άρχουν και να διοικούν και επομένως πρέπει να τους επιτραπεί να συμμετέχουν ισότιμα στον πολιτικό βίο εντός του νέου δημοκρατικού πλαισίου. Παρότι τα παραδείγματα, αντλημένα από την μοναρχία δε συνάδουν με το δημοκρατικό ιδεώδες το οποίο υποστήριζε, το επιχείρημα των γυναικών που βρίσκονταν στην εξουσία την εξυπηρετούσε για τη στήριξη του αιτήματός της για τη συμμετοχή των γυναικών στη δημόσια σφαίρα. Στηρίζεται δηλαδή στο γνωστό ρητορικό σχήμα της εξύμνησης επιφανών γυναικών, χρησιμοποιώντας τις εξαιρέσεις, για να αναδείξει τη δυναμική που έχουν γενικά οι γυναίκες, ιδιαίτερα στους τομείς της εξουσίας και της χάραξης πολιτικής.

Για την υπεράσπιση της φύσης των γυναικών η ανώνυμη συγγραφέας χρησιμοποιεί το παράδειγμα της δημιουργίας του ανθρώπου και του κόσμου.

---

[163] Παραδείγματος χάριν χαρακτηριστικά αναφέρει: «*Le storie Greche non diniranno mai di parlare delle Teani, delle Diotime, delle Iparchie delle valorose Persiane che umilirano il gran Ciro. Roma non tacerà in verun tempo le Fabiole, le Marcelle, l' Eustachie; ricorderà sempre con graditudine le memorande Sabine, e le coraggiiose domatrici di Coriolano. Le Anne d' Inghliterra, le Lisabette di Spagna, le Terese di Germania, le Catterine della Russia, saranno sempre avanzi pregevolissimi di quelle Monarchie»,* πβ. Ανώνυμη, *La causa delle donne*, σ. 5-6.

[164] Ανώνυμη, *La causa delle donne*, σ. 11.

Χαρακτηριστικά υποστηρίζει πως ο λόγος που η γυναίκα δημιουργήθηκε από τον Θεό τελευταία, είναι λόγω της πνευματικής της υπεροχής έναντι όλων των δημιουργημάτων του. Ο άνδρας δημιουργήθηκε πριν από τη γυναίκα για να έχει το χαρακτηριστικό της φυσικής ρώμης, ώστε να προστατεύει τη γυναίκα, ενώ εκείνη αποτελεί το τελευταίο δημιούργημά του, επειδή έχει τις ικανότητες της σκέψης και της πνευματικότητας[165]. Ο άνδρας και η γυναίκα, με βάση τη διατύπωση της σκέψης της ανώνυμης συγγραφέα, αλληλοσυμπληρώνονται και αλληλοβοηθιούνται. Το έργο της συνεπώς συνοψίζει τη θεωρία της συμπληρωματικότητας των φύλων που αναδύθηκε κατά τον Διαφωτισμό: *«Εάν ο άνδρας δημιουργήθηκε πρώτος, τότε η γυναίκα πρέπει να θεωρείται ως το τέλος, το πιο τέλειο μέρος της ανθρωπότητας. Εάν ο άνδρας έχει περισσότερη σωματική δύναμη για να υπερασπίζεται τη γυναίκα, στη γυναίκα έχει αποδοθεί περισσότερη πνευματική δύναμη, ώστε να χαλιναγωγεί και να πειθαρχεί τον άνδρα»*[166]. Θα πρέπει να σημειώσουμε πως, ειδικά μετά το 1791 έως το 1794, με το τέλος της Τρομοκρατίας, στη Γαλλία είχαν παρατηρηθεί διώξεις ενάντια στην Εκκλησία και στους ιερείς, κυρίως με την κατάσχεση της περιουσίας της Εκκλησίας. Η συγγραφέας αναφέρεται στη δημιουργία του ανθρώπου, στηρίζοντας τα επιχειρήματά της σε χριστιανικό υπόβαθρο, που αποτελεί επίσης μια αντίφαση συγκριτικά με το αντικληρικαλιστικό κλίμα της περιόδου αυτής[167].

Όμως, διαπιστώνεται γενικότερα μια ιδιότυπη σχέση μεταξύ της θρησκείας και της επανάστασης στον ιταλικό χώρο, καθώς ειδικά τα υπάλληλα στρώματα φαίνεται πως δεν ήταν εύκολο να αποδεσμευθούν από τον σκληρό πυρήνα της καθολικής κατήχησης. Αυτό είχε ως συνέπεια πολλές φορές οι κατά τόπους συμβολικές κινήσεις, που υποδήλωναν την εναλλαγή από το Παλαιό Καθεστώς στην εγκαθίδρυση πλέον της δημοκρατίας όπως, για παράδειγμα στη Νάπολη, να συγχέονται με θρησκευτικές τελετουργίες. Η τέλεση ακόμη και θρησκευτικών μυστηρίων κάτω από το δέντρο της ελευθερίας νομιμοποιούσε την εξουσία σε ένα ευρύτερο τμήμα του πληθυσμού, συγχέοντας τη λαϊκή και τη θρησκευτική παράδοση με τις νέες συνήθειες, τις προερχόμενες από τη Γαλλία. Οι δημοκράτες στη Γαλλία και στην Ιταλία «δανείστηκαν» πολλές από τις πρακτικές της Καθολικής Εκκλησίας, γεγονός που εκφραζόταν και στο λόγο τους, όπως π.χ. *«ιερός»*, *«κατήχηση»*, αλλά και σε συλλογικές

[165] Ανώνυμη, *La causa delle donne*, σ. 11.
[166] Ανώνυμη, *La causa delle donne*, σ. 11-2.
[167] Roger Price, *The Church and the State in France, 1789-1870*, Palgrave McMillan, Cham 2017, σ. 16-20.

διαδικασίες όπως διάφορα μυστήρια και λιτανείες[168]. Ωστόσο, οι Ιακωβίνοι δεν είχαν συλλάβει απολύτως τους τρόπους με τους οποίους θα κοινοποιούσαν την πολιτική αλλαγή στα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Ο Girolamo Bocalosi, στο έργο του *Περί της δημοκρατικής εκπαίδευσης που πρέπει να δοθεί στον ιταλικό λαό* (*Dell' educazione democratica da darsi al popolo italiano,* 1796), αποδομώντας ουσιαστικά τη χριστιανική θρησκεία έδωσε βάση στην εκπαίδευση των πολιτών για τη διαμόρφωση του κατάλληλου δημοκρατικού πολίτη, ενώ από την άλλη ο Galdi πρότεινε τη δημιουργία μιας νέας θρησκείας του *«teofilantropismo»*[169].

Επανερχόμενη στο σημείο αυτό στην ανώνυμη συγγραφέα επισημαίνω πως αυτή επικαλείται ένα παράδειγμα από τη *Γένεση*, για να δείξει τη γυναικεία πνευματική ανωτερότητα συγκριτικά με τους άνδρες. Η επιλογή χρήσης αυτού του παραδείγματος και μοτίβου δείχνει πως στον ιταλικό χώρο δεν ήταν εύκολη η αποδέσμευση από την καθολική θρησκεία, γι' αυτό, γενικότερα τα έργα αυτών των δημοκρατικών γυναικών υποδηλώνουν μια συνειδητή επιλογή μεταξύ των παλαιών και των νέων αξιών, των εγχώριων και εκείνων που είχαν εισαχθεί από τη Γαλλία. Άλλωστε, το 1797 οι σχέσεις μεταξύ Εκκλησίας και κράτους δεν ήταν τόσο τεταμένες όσο κατά την προηγούμενη περίοδο. Παρόλα αυτά, ο Βοναπάρτης, κατά την τριετία που εισέβαλε και κατέκτησε την Ιταλία, αποτέλεσε μια μεγάλη απειλή για την Παποσύνη, η οποία είχε διακόψει ήδη από το 1791 κάθε σχέση της με τη Γαλλία[170]. Αυτό που σημειωνόταν από γάλλους στρατιωτικούς είναι πως η Ιταλία, αποτελούσε μια ιδιάζουσα περίπτωση αναφορικά με τη σχέση των Ιταλών, με την Καθολική πίστη και τον Πάπα. Ο έλεγχος που η Καθολική Εκκλησία ασκούσε στο ποίμνιο, μια πρακτική βαθιά ριζωμένη στην κουλτούρα των Ιταλών ήδη από την περίοδο της Καθολικής Μεταρρύθμισης, συντελούσε αρνητικά στη διαμόρφωση μιας ευνοϊκής κοινής γνώμης που θα οδηγούσε σε μια ευρύτατη αποδοχή των επαναστατικών ιδεών[171].

Η επιχειρηματολογία της ανώνυμης συγγραφέα, αναφορικά με την ισότητα των δυο φύλων, στηρίζεται στην έκκληση για την παροχή ίσης εκπαίδευσης και για τα δύο φύλα, ώστε οι γυναίκες να έχουν τη δυνατότητα να αναδεικνύουν τις πνευματικές τους

---

[168] David A. Bell, *The Cult of the Nation in France. Inventing Nationalism, 1680-1800,* Harvard University Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, Λονδίνο, 2003, σ. 167.
[169] Jones, «The Other Voice of Pimentel», σ. 78. Πβ. Maurizio Viroli, *As if God Existed. Religion and Liberty in the History of Italy,* (Alberto Jones μτφρ.), Princeton University Press, Princeton 2012, σ. 89-91. Girolamo Bocalosi, *Dell' educazione democratica da darsi al popolo italiano del Cittadino Girolamo Bocalosi,* Francesco Pogliani, Μιλάνο 1796.
[170] Price, *The Church and the State in France*, σ. 20. John A. Davis, *The Short Oxford History of Italy in the Nineteenth Century*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, σ. 27.
[171] Jourdan, *Nouvelle histoire,* σ. 445.

ικανότητες. Αναγνώριζε πως οι άνδρες *«έχουν πλεονέκτημα έναντι των γυναικών»*, καθώς αυτό στηρίζεται σε *«έναν μεγάλο αριθμό βιβλίων»* και ιδεών, όμως αυτό δεν είναι αποτέλεσμα της φύσης. Το πλεονέκτημα αυτό των ανδρών έναντι των γυναικών βασιζόταν *«όχι στην εκ φύσεως ανισότητα, αλλά στη διαφορετικότητα της εκπαίδευσης. Οι ευρυμαθείς γυναίκες, οι πολιτικοί, οι νομοθέτες, οι πολεμίστριες κ.ά. δεν είναι κατώτερες από έναν άνδρα, εάν έχουν λάβει ισότιμη εκπαίδευση, αλλά μάλλον ανώτερες»*. Οι άνδρες, για την ανώνυμη, δεν επέτρεπαν στις γυναίκες να λαμβάνουν ισότιμη εκπαίδευση λόγω *«προκατάληψης»* αλλά και λόγω του *«φόβου»* των ανδρών πως εάν λάβουν εκπαίδευση οι γυναίκες θα τους υποβιβάσουν, καθώς εκ φύσεως «*οι γυναίκες είναι σε όλα ισότιμες με τους άνδρες»*[172].

Ο περιορισμός των γυναικών μόνο στην οικία, όπως οριζόταν από το πρότυπο του πατριωτικού εθνικισμού της περιόδου που ακολούθησε τη Γαλλική Επανάσταση δίνει έναυσμα στη συγγραφέα να αρνηθεί πως οι οικιακές εργασίες αρμόζουν μόνο στο γυναικείο φύλο. Σε διάφορες υπερασπίσεις της γυναικείας φύσης και εκπαίδευσης γινόταν αναφορά στο πώς οι άνδρες περιόριζαν τη γυναικεία δραστηριότητα μόνο στο *«γνέψιμο και στο ράψιμο»*, ήδη από τον 16ο αιώνα. Η αντιπαραβολή *«της πέννας»* με «*τη βελόνη»* έχει ήδη εξετασθεί στο πρώτο μέρος της διατριβής αυτής. Η ανώνυμη συγγραφέας όμως εδώ καινοτομεί γιατί αρνείται πλήρως πως οι οικιακές εργασίες, *«λόγω μιας χυδαίας προκατάληψης»*, εμπίπτουν ως καθήκοντα μόνο των γυναικών, τονίζοντας πως αποτελούν εργασίες που πρέπει να εκτελούνται τόσο από τους άνδρες όσο και από τις γυναίκες. Συγκεκριμένα αναφέρει πως *«δεν αρμόζει μόνο στη γυναίκα* […] *να ράβει, να υφαίνει, να μαγειρεύει και άλλα πολλά παρόμοια πράγματα, και να διδάσκει ακόμη τα παιδιά,* […] *αυτές είναι ασχολίες το ίδιο κατάλληλες για ένα πατέρα και για μια μητέρα»*. Καταδικάζει συνεπώς τις πρακτικές του έγγαμου βίου, καθώς μέσω αυτών, οι γυναίκες βρίσκονταν πάντοτε σε θέση υποταγής στον σύζυγο[173].

Ο λόγος της σχετικά με τα δικαιώματα των γυναικών είναι πολύ πιο απαιτητικός σε σύγκριση με παραδείγματα του προηγούμενου αιώνα και του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα, καθώς, στη σύντομη αυτή πραγματεία, διακηρύσσεται η απονομή ίσου δικαιώματος συμμετοχής στη δημόσια ζωή, μέσω των γραμμάτων και της εκπαίδευσης, όπως επίσης και της συμμετοχής στις πολιτικές αποφάσεις από κοινού με τους άνδρες συμπολίτες τους. Τονίζεται επίσης πως η λήψη αποφάσεων για την πορεία ενός έθνους,

[172] Ανώνυμη, *La causa delle donne*, σ. 12.
[173] Ανώνυμη, *La causa delle donne*, σ. 14.

όπως ο πόλεμος ή η ειρήνη, συνδέονται με τις νομοθετικές λειτουργίες και έπρεπε να συναποφασίζονται και από τα δύο φύλα[174]. Παρατηρείται δηλαδή στο έργο της το αίτημα της πολιτικής ελευθερίας στο πλαίσιο μιας συμμετοχικής δημοκρατίας όπου με την εκχώρηση δικαιωμάτων στις γυναίκες θα καθίστατο δυνατό να συμμετέχει έτσι και *«το υπόλοιπο μισό του πληθυσμού των ανθρώπων που δεν εκπροσωπούνταν για τόσους αιώνες»*. Κάθε νόμος, που εκδιδόταν μόνο με την απόφαση των ανδρών, «*θα έπρεπε να κηρύττεται άκυρος χωρίς τη συγκατάθεση των γυναικών»*[175].

Στο πλαίσιο της διανοητικής ισότητας μεταξύ των δύο φύλων η ανώνυμη συγγραφέας σημειώνει: «*Έχουμε ένα αληθινό δικαίωμα του να είμαστε μέρος όλων των δημοσίων υποθέσεων που εξαρτώνται από το πνεύμα και το μυαλό, και αυτό το φυσικό μας δικαίωμα, είναι απολύτως συνδεδεμένο με την ανθρώπινη φύση* […] *Έχουμε το δικαίωμα να συμμετέχουμε στις συνεδριάσεις σας και στις συναντήσεις σας, έχουμε το δικαίωμα να συμβάλλουμε στη διαμόρφωση των νόμων, τους οποίους πρέπει να υποβάλλουμε ως ισότιμες με εσάς.* […] *έχουμε δικαίωμα να διαχειριζόμαστε τα οικονομικά, να μπορούμε να διοικούμε τις επαρχίες, να διευθύνουμε τον στρατό, έχουμε το δικαίωμα να εγκρίνουμε ή να απορρίπτουμε όλα τα Εθνικά θέματα, όπως το εμπόριο, τις συμμαχίες, τον πόλεμο και την ειρήνη»*[176].

Η συγγραφέας, σαφώς επηρεασμένη από διανοουμένους της πρώιμης φάσης του Διαφωτισμού, υποστηρίζει την ισότητα των δύο φύλων χωρίς όμως να αρνείται τις διαφορές που ενυπάρχουν μεταξύ των ανδρών και των γυναικών[177]. Αναφορικά με το ζήτημα της εκπαίδευσης, είναι φανερό πως, ήδη από το τέλος του 18ου αιώνα, αυτό αποτελούσε πλέον ένα από τα πιο βασικά και πάγια αιτήματα των γυναικών συγγραφέων και των γυναικών που ομιλούσαν και δρούσαν στη δημόσια σφαίρα. Ο μεγαλύτερος όγκος της εκδοτικής παραγωγής έργων που είχαν γραφεί από άνδρες αιτιολογείται από την συγγραφέα όχι ως φυσικό αποτέλεσμα της εγγενούς πνευματικής αδυναμίας των γυναικών αλλά από το γεγονός πως οι γυναίκες ποτέ δεν έλαβαν επαρκή εκπαίδευση για να καταστεί δυνατόν σε αυτές να αναλάβουν το ρόλο και την ιδιότητα της συγγραφέα. Τέλος, σημειώνει και αυτή πως, μόνο μέσω της παροχής ισότιμης εκπαίδευσης, θα καθίστατο δυνατή η ισότητα μεταξύ των ανδρών και των γυναικών[178].

[174] Ανώνυμη, *La causa delle donne*, σ. 12-3.
[175] Ανώνυμη, *La causa delle donne*, σ. 15.
[176] Ανώνυμη, *La causa delle donne*, σ. 13, 14-5.
[177] Clavijo, «'*La causa delle donne'* y los derechos politicos», σ. 10.
[178] Ανώνυμη, *La causa delle donne*, σ. 11-2.

Τα παραπάνω έργα και ειδικά αυτό της ανώνυμης συγγραφέα, καταδεικνύουν πως το κίνημα του Διαφωτισμού και η Γαλλική Επανάσταση διαφοροποίησαν το δημόσιο λόγο για τη φύση και τα δικαιώματα των γυναικών αλλά και για τις δυνατότητες που είχαν για συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα και για τους ρόλους και τα καθήκοντά τους στο πλαίσιο της ιδιωτικής σφαίρας. Στόχος ήταν συγκεκριμένα η συμμετοχή τους στη δημόσια σφαίρα, η πρόσβαση στην εκπαίδευση και κατ' επέκταση στην πολιτική ζωή, η εξασφάλιση μιας εύρυθμης οικογενειακής ζωής αλλά και η προστασία των γυναικών από την ενδο-οικογενειακή κακοποίηση, τον εξαναγκασμό σε γάμο ή τον περιορισμό τους στον μοναστικό βίο. Είχε πλέον εντυπωθεί στη συνείδηση μεγάλης μερίδας των γυναικών πως η ελευθερία και η αυτοδιάθεση των γυναικών καθώς και η δυνατότητα να λαμβάνουν εκπαίδευση, συνιστούσαν ένα φυσικό τους δικαίωμα που μόνο παράνομα, παράτυπα και καταχρηστικά ήταν δυνατόν να καταστρατηγείται, αφού *«χωρίς τη νόμιμη εκπροσώπηση των γυναικών κανένας νόμος δε θα μπορούσε να είναι έγκυρος»*, όπως χαρακτηριστικά δήλωνε η συγγραφέας[179]. Ουσιαστικά με το σύντομο αυτό έργο ασκείται κριτική και στους επαναστατικούς Γάλλους και στους ιταλούς διανοουμένους, λόγω της παροχής ίσων δικαιωμάτων μόνον στους άνδρες και της πρακτικής τους τελικά να *«αφήνουν να παραμένει σε καθεστώς σκλαβιάς η μισή ανθρωπότητα»*[180].

Περίπτωση μελέτης αποτελεί επίσης μια άλλη ανώνυμη συγγραφέας η οποία το 1797 εκδίδει ένα σύντομο φυλλάδιο απευθυνόμενη στις *«συμπολίτισσές»* της, υπογράφοντάς το ως *«ελεύθερη πολίτισσα»* (*libera cittadina)*. Στο φυλλάδιό της αυτό εξυμνεί τον Ναπολέοντα για τον ηρωισμό του και διαβλέπει πως από εδώ και στο εξής το καθήκον όλων και ιδιαίτερα των γυναικών πρέπει να είναι η διαφύλαξη με κάθε μέσον της ελευθερίας της Ιταλίας και η συμμετοχή των γυναικών «*στο γενικό καλό»*[181]. Η πολίτισσα αυτή, που ζει στη Βενετία, διαβλέπει πως η πρόοδος του ανθρωπίνου είδους έρχεται και πως αποτελεί χρέος των γυναικών να συμμετέχουν στο κοινό καλό. Αναφέρει χαρακτηριστικά πως ο θεσμός της αριστοκρατίας είχε *«πόδια από μόλυβδο»*, λόγω της έλλειψης της εκπαίδευσης και πολλών άλλων αρνητικών παραγόντων, όπως η κακία και η υπερβολική επίδειξη πλούτου, ο οποίος και αποτελούσε την αιτία

[179] Ανώνυμη, *La causa delle donne*, σ. 14-5. Clavijo, «'*La causa delle donne'* y los derechos politicos», σ. 9.
[180] Ανώνυμη, *La causa delle donne*, σ. 15.
[181] Ανώνυμη, «Pensieri della libera cittadina I.P.M. Alle sue concittadine», στο *Raccolta di Carte Pubbliche, Istruzioni, Legislazioni ec. Del nuovo Veneto Govern Democratico*, τ. Β΄, Dalle stampe del cittadino Silvestro Gatti, L' anno primo della Veneta Liberta, Βενετία 1797, σ. 299.

καταστροφής των οικογενειών της Βενετίας. Ασκεί δριμείες κατηγορίες προς το Παλαιό Καθεστώς, που είχε επιβάλει τη σκλαβιά ως τη φυσική κατάσταση του ανθρώπου, καταστρατηγώντας όλα τα φυσικά δικαιώματα. Σημειώνει πως χρέος των γυναικών είναι η συμμετοχή τους στη μεταρρύθμιση, η ενίσχυση της αρετής και η καθαρότητα των ηθών[182].

Η ανώνυμη παροτρύνει τις γυναίκες να απέχουν από το να ακολουθούν τη μόδα και τις συμβουλεύει να υιοθετήσουν όλες το λευκό φόρεμα ως δείγμα της αγνότητας και της καθαρότητας των ηθών τους. Το λευκό φόρεμα, συνδεδεμένο με το ρεύμα του Νεοκλασικισμού, αποτελούσε μια πολιτική δήλωση κατά την περίοδο της Επανάστασης, που συνέδεε τη Γαλλία με την αρχαία Ελλάδα και κυρίως με το μεγαλείο της Ρώμης[183]. Μέσω του φορέματος οι γυναίκες διαμόρφωναν τον εαυτό τους, εκφράζοντας την τοποθέτησή τους πάνω σε ζητήματα πολιτικά και κοινωνικά[184]. Η μόδα του γυναικείου φορέματος και ο τρόπος του σχεδιασμού του, στενό στους γοφούς και στη μέση, ώστε να τονίζεται το γυναικείο στήθος που τόνιζε ιδιαίτερα τη γυναικεία σεξουαλικότητα, υποδήλωνε τη σύνδεση των γυναικών με το ρόλο τους ως μητέρων[185].

Ο χρυσός και το ασήμι, υποστηρίζει η ανώνυμη συγγραφέας, πλέον δεν ήταν θεμιτό να χρησιμοποιούνται από τις γυναίκες αλλά αντιθέτως έπρεπε να διατίθενται για την προάσπιση της ελευθερίας, την καταπολέμηση της φτώχειας και την εκπαίδευση των νέων πολιτών. Στο σημείο αυτό είναι φανερό πως τα παραπάνω αποτελούσαν τους πυλώνες ρητορικής με βάση την οποία γίνονταν συνεχώς συγκρίσεις μεταξύ του παρελθόντος και του παρόντος. Ακόμη, κατακρίνει κάθε είδος μαλθακότητας και υπογραμμίζει το χρέος των γυναικών να ανατρέφουν τους νέους πολίτες. Για την καταπάτηση της μαλθακότητας και της κακίας συνιστά την ίδρυση μιας *«Πατριωτικής Αίθουσας»* (*Sala Patriotica*), πιθανώς σύμφωνα με τα πρότυπα των γαλλικών λεσχών γυναικών, όπου θα μάθαιναν πως να αντιμετωπίζουν ενδεχόμενες σκληρές καταστάσεις με αποτελεσματικότητα και πώς να καταστούν ενεργοί πολίτες.

---

[182] Ανώνυμη, «Pensieri della libera cittadina I.P.M. Alle sue concittadine», στο *Raccolta di Carte Pubbliche*, σ. 299-300. Βλ. σχετικά με την ανώνυμη συγγραφέα κατωτέρω σ. 48, υποσημ. 153.

[183] Το λευκό γυναικείο ένδυμα αντιπροσώπευε, ήδη από τον 17ο αιώνα, την *«ελευθερία»* (*libertà),* όπως και την καθαρότητα της ψυχής και της αρετής, καθώς η ελευθερία συνδεόταν με την αρετή, η οποία ήταν και προαπαιτούμενη για την ύπαρξη της ελευθερίας, πβ. Cesare Ripa, *Iconologia*, σ. 8.

[184] Naomi Lubrich, «The Little White Dress: Politics and Polyvalence in Revolutionary France», *Fashion Theory, The Journal of Dress, Body and Culture,* (2016), σ. 274-5, 279. Για τη σύνδεση του λευκού φορέματος στη Γαλλία κατά τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα με την αυλική ζωή, την περίοδο της Αυτοκρατορικής Γαλλίας αλλά και το κίνημα της κατάργησης της δουλείας, πβ. Lubrich, «The Little White Dress», σ. 279 κ.ε.

[185] Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο,* σ. 78.

Αυτό που χρειαζόταν η κοινωνία για την ανώνυμη συγγραφέα ήταν *«να εγκαταλειφθούν τα μάταια έθιμα, ώστε να υιοθετηθούν οι χρήσιμες καινοφανείς* [συνήθειες]*»*[186]. Η ανώνυμη, σύμφωνα με τη D' Ezio, ενδέχεται να ήταν η Isabella Pisani Mocenigo, η οποία διατηρούσε λογοτεχνικό σαλόνι στην Βενετία, όμως υπέγραφε μόνον με τα αρχικά γράμματα του ονοματεπωνύμου της ως, I.P.M.[187]. Γενικότερα, η ανώνυμη ομιλήτρια τόνιζε πως ο ρόλος των γυναικών ήταν πολύ σημαντικός για τη διατήρηση της Δημοκρατίας και της ελευθερίας και αναγνώριζε στις γυναίκες πως ήταν επιφορτισμένες με τον υπεύθυνο ρόλο να διεγείρουν τα δημοκρατικά συναισθήματα στα παιδιά τους, εμφυσώντας τους τις ιδέες της ελευθερίας, της αρετής και της δικαιοσύνης[188].

Σε απάντηση αυτού του φυλλαδίου, άνδρας ανώνυμος, συνέγραψε ένα άλλο φυλλάδιο με τίτλο *Λόγος προς το ωραίο φύλο του Βένετο (Discorso al bel sesso Veneto),* το οποίο απευθυνόταν στις γυναίκες και στη *«μεταρρύθμιση που πρέπει να γίνει σε ορισμένες κακές συνήθειες που γεννιούνται από την σκλαβιά και τον δεσποτισμό»*. Τη συγγραφή του έργου του τη δικαιολογεί από το έναυσμα που τού έδωσε το έργο της ανώνυμης I.P.M. και στόχος του ήταν να προσφέρει συμβουλές στις γυναίκες, *«ώστε να γίνονται πιο αγαπητές»* στους άνδρες[189]. Κατ' αυτόν, οι γυναίκες δεν έπρεπε να συμμετέχουν ενεργά στα επαναστατικά δρώμενα αλλά αντιθέτως όφειλαν να αφιερώνουν *«κάθε ώρα»* της ζωής τους στην εκπαίδευση των νέων ώστε να καταστούν χρηστοί πολίτες εντός του δημοκρατικού πλαισίου, καθώς μόνο με αυτόν τον τρόπο θα ήταν δυνατό να σταματούν να ακολουθούν τα ήθη που ανήκουν στο παρελθόν και να υιοθετούν τα καινούρια, που όριζε το νέο δημοκρατικό πλαίσιο. Το πρότυπο της σπαρτιάτισσας γυναίκας, έπρεπε να ακολουθείται από όλες τις γυναίκες. Σύμφωνα με το πρότυπο αυτό οι γυναίκες καθίσταντο υπεύθυνες για τη μόρφωση των παιδιών τους όπως και για την εμφύσηση σ' αυτά των δημοκρατικών αρετών. Η αρετή ήταν συνυφασμένη με την πατρίδα και τους πολίτες της, οι οποίοι όφειλαν να μάχονται υπέρ της δημοκρατίας και της πατρίδας έχοντας την υποχρέωση να αποβαίνουν *«είτε νικητές είτε νεκροί»*[190]. Σε αυτό το φυλλάδιο εκφράζονται γενικά μισογυνικές απόψεις, που

---

[186] Ανώνυμη, «Pensieri della libera cittadina I.P.M. Alle sue concittadine», στο *Raccolta di Carte Pubbliche, Istruzioni, Legislazioni ec. Del nuovo Veneto Govern Democratico*, τ. Β΄, Dalle stampe del cittadino Silvestro Gatti, L' anno primo della Veneta Liberta, Βενετία 1797, σ. 299-300.
[187] D' Ezio, Italia Women Intellectuals and Their Cultural Networks, στο *Political Ideas of Enlightenment Women*, σ. 114 και υποσημ. 26.
[188] Ανώνυμη, «Pensieri della libera cittadina I.P.M. Alle sue concittadine», σ. 300.
[189] Cittadino N. N., *Discorso al bel sesso Veneto*, Dalle stampe del cittadino Giovanni Zatta, Βενετία 1797, σ. 1.
[190] Cittadino N. N., *Discorso al bel sesso Veneto*, σ. 1-4.

ήταν αντίθετες με απόψεις που εκφράζονταν από άλλους άνδρες και γυναίκες συγγραφείς[191]. Οι γυναίκες για τον ανώνυμο «πολίτη» έπρεπε να περιορίζονται στην οικιακή τους σφαίρα, *«αφιερώνοντας κάθε ώρα της ημέρας στο καθήκον της εκπαίδευσης των παιδιών»* τους και στις οικιακές τους εργασίες[192].

Γενικότερα, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε πως, κατά την περίοδο αυτήν, οι γυναίκες αντιλαμβάνονταν την εκπαίδευση ως το κλειδί για τη συμμετοχή τους στην ενεργό πολιτική ζωή. Με την παλινόρθωση του Παλαιού Καθεστώτος πολλές από αυτές τις γυναίκες, που έγραφαν επωνύμως, καταδιώχθηκαν. Οι ελπίδες των γυναικών για εκπαίδευση και για πολιτικά δικαιώματα τελείωσαν με τη Συνθήκη του Campoformio, όταν ο Ναπολέοντας παρέδιδε στην Αυστρία τη Βενετία και την περιοχή του Βένετο[193]. Το ίδιο συνέβη και τον Σεπτέμβριο του 1799 όταν σταδιακά ο αυστριακός και ο ρωσικός στρατός, σε σύμπραξη με τους αγρότες, άρχισαν σταδιακά να ανακαταλαμβάνουν όλες τις περιοχές της Ιταλίας καταλύοντας τις δημοκρατίες που είχαν ιδρυθεί από τον Ναπολέοντα, ενώ έως το 1800 οι γαλλικές δυνάμεις είχαν εξορισθεί από όλες τις ιταλικές πόλεις[194]. Πρέπει όμως να σημειωθεί πως κατά τη διάρκεια της τριετίας διατυπώθηκαν βασικά ζητήματα που αφορούσαν τη γυναικεία φύση και τη συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική ζωή, ενώ αναδείχθηκε εκ νέου το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης προσαρμοσμένο εν τούτοις στις νέες ανάγκες που ορίζονταν από το νέο πολιτικό σκηνικό και τον εθνικό πατριωτισμό. Η ανωνυμία αποτέλεσε ένα βασικό στοιχείο της δυνατότητας ορισμένων γυναικών να τοποθετούνται για το γυναικείο ζήτημα αναδεικνύοντας πιο ριζοσπαστικές ιδέες από αυτές που είχαν διατυπωθεί κατά τη διάρκεια των αρχών και των μέσων του 18ου αιώνα.

Από την ανωνυμία στην ευθαρσή επωνυμία

Η περίπτωση της Eleonora de Fonseca Pimentel[195] (1752-1799), αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα γυναικών που ανέπτυξαν ενεργό ρόλο στην επανάσταση της Νάπολης. Υπήρξε μία στρατευμένη Ιακωβίνα με ενεργό ρόλο στην Επανάσταση,

[191] Filippini, *Donne sulla scena pubblica,* σ. 99-100.
[192] Cittadino N. N., *Discorso al bel sesso Veneto,* σ. 2.
[193] Filippini, *Donne sulla scena pubblica,* σ. 101-3.
[194] Alexander Grab, «From the French Revolution to Napoleon», στο John A. Davis, *Italy in the Nineteenth Century 1796-1900,* Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, σ. 32-3.
[195] Η οικογένειά της προερχόταν από την Πορτογαλία και ήταν ευγενής. Οι γονείς της είχαν μεταναστεύσει στη Ρώμη όπου και γεννήθηκε αλλά λόγω δυσμενών σχέσεων της Λισαβώνας με τη Ρώμη μετακινήθηκαν στη Νάπολη, πβ. Jones, «The Other Voice of Eleonora Fonseca Pimentel», στο Pimentel, *From Arcadia to Revolution,* σ. 3 και υποσημ. 1.

που όμως δεν εξέθεσε ριζοσπαστικές ιδέες για την αλλαγή της κοινωνικής πολιτικής θέσης των γυναικών κατά τη τριετία 1796-99. Κατέληξε στο θάνατο, εξαιτίας των πολιτικών της ιδεών, με απαγχονισμό, μετά από την παλινόρθωση της μοναρχίας[196]. Η Pimentel είχε αναπτύξει στενές σχέσεις με την αυλή της Νάπολης έως το ξέσπασμα της Γαλλικής Επανάστασης και την κατάκτηση της πόλης από τους δημοκρατικούς Γάλλους το 1799. Εξέφραζε δημοσίως τις επαναστατικές της ιδέες, μέσω της εφημερίδας την οποία έγραφε και εξέδιδε, την *Il Monitore Napoletano*[197].

Η Pimentel έχει κατακριθεί από πρόσφατη έρευνα πως, παρότι είχε το βήμα μέσω της εφημερίδας της για να εκφράζει φιλελεύθερες απόψεις, δεν ασχολήθηκε καθόλου με το ζήτημα των γυναικών και δεν πρότεινε ουσιώδεις αλλαγές για τη βελτίωση της θέσης τους στην κοινωνία και στην οικογένεια. Η Pimentel συνέγραφε χωρίς να απολογείται πως γράφει, παρότι ήταν γυναίκα και πράγματι δεν επιζήτησε ίσα δικαιώματα για τις γυναίκες. Υπερασπιζόταν όμως τα δικαιώματα των υπάλληλων στρωμάτων της Νάπολης και μέσω της εφημερίδας της αναφέρθηκε διεξοδικά στην αναγκαιότητα διεύρυνσης της εκπαίδευσης στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα της Νάπολης. Ουσιαστικά «από-φυλοποίησε» τον εαυτό της και εκπλήρωσε το επαναστατικό της καθήκον, καταγράφοντας αφενός τα γεγονότα που λάμβαναν χώρα στην Νάπολη και αφετέρου δημοσιοποιώντας τις πολιτικές της ιδέες μέσω της εφημερίδας της. Όπως παρατηρεί η Jones, για την παράλειψη της Pimentel να συμπεριλάβει στη συζήτηση το γυναικείο ζήτημα υπέστη κριτική από μελετήτριες του έργου της, που ερεύνησαν τη δραστηριότητά της, ιδιαίτερα από εκείνες που ανήκαν στη δεύτερη φάση του φεμινιστικού κύματος[198].

Μια άλλη γυναίκα, που εκδήλωσε δημόσια και με θάρρος τις απόψεις της για τη γυναικεία συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα, είναι η Fulvia Mattei, για την οποία δεν έχουν διασωθεί πολλές πληροφορίες. Καταγόταν από τη Βερόνα και διέμενε στη Βενετία. Όταν η περιοχή του Βένετο περιήλθε στην επικυριαρχία των Αυστριακών, η Mattei φυλακίστηκε το 1799. Κατά την περίοδο αυτήν είχαν αναπτυχθεί ισχυρές αντεπαναστατικές δυνάμεις στην περιοχή του Βένετο και η Mattei πραγματοποιούσε πολλές και διάφορες δημόσιες παρεμβάσεις, με τις οποίες αναφερόταν στη θέση των γυναικών στο νέο πολιτικό και κοινωνικό κλίμα, που είχε δημιουργηθεί μετά τη

[196] D'Ezio, *Political Ideas of Enlightenment Women*, σ. 114. Green, *A History of Women's Political Thought in Europe*, σ. 249

[197] Green, *A History of Women's Political Thought in Europe*, σ. 247-9.

[198] Jones, «The Other Voice of Eleonora Fonseca Pimentel», στο Pimentel, *From Arcadia to Revolution*, σ. 1-2, 205-8.

Γαλλική Επανάσταση[199]. Η δημόσια ομιλία της στη *Società di Pubblica Istruzione* δόθηκε στις 24 Μαΐου του έτους 1797, όπου μίλησε για την κοινωνική πραγματικότητα στη Βενετία και εναντίον του αυστριακού στέμματος και της αυστριακής κυριαρχίας στην Ιταλία. Στο λόγο της υποστήριξε πως η γυναικεία συμβολή στην επικράτηση της δημοκρατίας θα μπορούσε να αποβεί ιδιαίτερα σημαντική.

Διακήρυττε, άλλωστε, πως για να μπορέσουν οι γυναίκες να φανούν χρήσιμες στο δημοκρατικό πολίτευμα και ευρύτερα στην κοινωνία, ήταν απαραίτητη η εδραίωση της εκπαίδευσης και των δικαιωμάτων των γυναικών. Συγκεκριμένα, σημείωνε με έμφαση πως η εκπαίδευση αποτελούσε σημαντικό μέρος της διαμόρφωσης όλων των πολιτών, τη στιγμή μάλιστα που οι πρώτες γνώσεις και οι αξίες της ζωής μεταφέρονταν από την μητέρα προς το παιδί[200]. Αναγνωρίζουμε συγκεκριμένα εδώ, με την επιχειρηματολογία της Mattei, τη μετατόπιση της σημασίας της εκπαίδευσης από το οικογενειακό καλό και την έννοια της *«κοινής ευτυχίας»* στην ανάπτυξη της σημασίας της μητρότητας όχι τόσο αόριστα για το *«κοινό καλό»* αλλά γενικά για το *«καλό της Δημοκρατίας»*. Ο λόγος της κρίθηκε πολύ αξιόλογος και επαινέθηκε από μέλη της *Accademia Patriottica*. Η Mattei μίλησε δημόσια στη Βενετία για τα ζητήματα αυτά, όπως και για εθνικά θέματα όπως η ενότητα της Ιταλίας, στις 9 και 10 Messidoro (27-28 Ιουνίου), του πέμπτου έτους της Γαλλικής Δημοκρατίας, έχοντας και εκεί την αποδοχή του ακροατηρίου και των δημοκρατικών που συνέβαλαν στην πολιτική και στην κοινωνική αλλαγή του ιταλικού χώρου[201]. Παρατηρούμε δηλαδή πως οι δημοκρατικές ιδέες, που ήλθαν στην Ιταλία, ως αποτέλεσμα της κατάκτησής της, συνέβαλαν σημαντικά στην ανάδειξη της ανάγκης της ιταλικής ενότητας αλλά και της ανεξαρτησίας της Ιταλίας. Στη διάχυση των ιδεών αυτών συνέβαλαν ιδιαίτερα οι Ιακωβίνοι και ενώ ορισμένες γυναίκες ανέλαβαν την διάδοσή τους στο γυναικείο ακροατήριο[202] .

Η Mattei συμμετείχε στη συζήτηση αναφορικά με το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών με την έκδοση του φυλλαδίου *Περί της εκπαίδευσης που πρέπει να δοθεί στις γυναίκες* (*Dell' educazione che si deve dare alle donne)*[203], που τυπώθηκε με έξοδα

[199] Ruggiero Soffiato, *La società di istruzione pubblica e la formazione del consenso nella Venetia Democratica del 1797*, (Tesi di Laurea: Dipartimento di Scienze Storiche, Geografiche e dell' Antichità. Corso di Laurea Magistrale in Scienze Storiche), Διπλωματική Εργασία, Πάδοβα, Ακαδ. Έτος: 2013-2014, σ. 149-150, υποσημ. 20, σ. 149.
[200] Filippini, *Donne sulla scena pubblica*, σ. 92-4.
[201] Filippini, *Donne sulla scena pubblica*, σ. 95-7. Soffiato, *La società di Istruzione*, σ. 149-50.
[202] Alexander Grab, «From the French Revolution to Napoleon», στο Davis, *Italy in the Nineteenth Century 1796-1900*, σ. 26.
[203] Fulvia Mattei, *Dell' educazione che si deve dare alle donne*, Bartolomeo Paroni, Βιτσέντσα 1797.

της *Πατριωτικής Λέσχης* (*Società Patriottica)*[204]. Στο έργο της αυτό εκθέτει την άποψη πώς οι ίδιες οι γυναίκες χρειάζεται να αντιλαμβάνονται το ρόλο που πρέπει να έχουν στην κοινωνία, και συνιστά έναν ύμνο στην ελευθερία και στην κατάρριψη των παλαιών εθίμων και συνηθειών. Συνοδεύεται από ένα σονέτο, γραμμένο από την ίδια, στο οποίο σημειώνει πως για πρώτη φορά *«αναπνέει την ελευθερία έχοντας σπάσει τα δεσμά της»*, και τονίζει πως δε θα χρειαστεί να δει ξανά *«τον απεχθή λέοντα»*, ο οποίος αποτελούσε ένα από τα σύμβολα της τυραννίας στη Βενετία[205].

Το έργο συνοδεύεται από μια παρέμβαση του Πολίτη Zorzi Ricchi, ο οποίος συνέγραψε έργο με τίτλο *Περί της επιρροής που μπορούν να έχουν οι Γυναίκες στην ανάπτυξη του δημοσίου πνεύματος* (*Dell' influenza che possono avere le Donne sullo sviluppo dello spirito pubblico*, 1797), το οποίο αφορούσε στη σημασία της απαραίτητης συμβολής των γυναικών για την εδραίωση της Δημοκρατίας στον ιταλικό χώρο και στην «*διαμόρφωση του δημόσιου πνεύματος»*. Ο Ricchi εκφράζει προοδευτικές ιδέες αναφορικά με τη θέση των γυναικών και τη σημασία του να λαμβάνουν εκπαίδευση και να συμμετέχουν οι ίδιες ενεργά στην άσκηση των δημοκρατικών τους δικαιωμάτων[206]. Ασκεί κριτική στην παραδοσιακή «*ματαιόδοξη»* εκπαίδευση των γυναικών, που τις ήθελε να εκπαιδεύονται μόνο στη μουσική και στο χορό με μοναδικό σκοπό να προσφέρουν διασκέδαση στους άνδρες τους. Στο φυλλάδιό της η Mattei υποστήριξε πως η μητέρα είναι αυτή που μπορεί να μεταφέρει τις πιο σημαντικές αξίες στα τέκνα της, θέλοντας να αποδείξει πόσο σημαντική είναι η θέση των γυναικών-μητέρων για τη διαπαιδαγώγηση των νέων πολιτών. Υποστήριξε όμως, παράλληλα, την άποψη πως *«δεν είναι δυνατό ποτέ ο υιός μιας αριστοκράτισσας να μπορεί να γίνει γνήσιος Δημοκράτης»*, καταδεικνύοντας το χάσμα μεταξύ των ευγενών και των υπάλληλων στρωμάτων, με την παραδοχή πως οι ευγενείς δεν δύνανται να διαπαιδαγωγούνται δημοκρατικά και προς το συμφέρον όλων, καθώς αποβλέπουν μόνο

[204] Filippini, *Donne sulla scena pubblica,* σ. 92-4.
[205] Fulvia Mattei, «Sonetto della stessa», στο *Dell' educazione che si deve dare alle donne,* Bartolomeo Paroni, Βιτσέντσα 1797, σ. 11. Ενδιαφέρον παρουσιάζει πως η Mattei στο τέλος του σονέτου της δεν υπογράφει με το μότο της Γαλλικής Επανάστασης (*Liberté, égalité, fraternité)* αλλά το παραλλάσσει μερικώς αντικαθιστώντας της έννοια της αδελφότητας με εκείνη της αρετής (*D' eguaglianza, virtude, e libertade)*. Ο αποκλεισμός των γυναικών από την εκπαίδευση θεωρούνταν ως πράξη τυραννίας ήδη από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα χαρακτηρίζοντας τη θέση των γυναικών ως *«αλυσίδες που ποτέ δε λύνονται»,* πβ. Soresi, *Saggio sopra la necessità*, σ. 12.
[206] Zorzi Ricchi, «Dell' influenza che possono avere le Donne sullo sviluppo dello spirito pubblico», στο *Dell' educazione che si deve dare alle donne,* Bartolomeo Paroni, Βιτσέντσα 1797, σ. 13-22.

στο ατομικό τους συμφέρον. Το έργο τους αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της πόλωσης που επικρατούσε στην ιταλική κοινωνία[207].

Κατά τη Mattei, η ορθή εκπαίδευση αποτελεί το μόνο μέσο που μπορεί να καταστήσει τις γυναίκες χρήσιμες στην κοινωνία. Εάν ήταν ενάρετες και είχαν λάβει ορθή δημοκρατική εκπαίδευση, θα αποτελούσαν το κίνητρο για τους άνδρες να θυσιάζονται για την πατρίδα τους και για τα ιδεώδη της δημοκρατίας[208]. Απευθυνόμενη στους δημοκρατικούς άνδρες επιζητεί την απελευθέρωση των γυναικών από τις τυραννικές συνήθειες του παρελθόντος και τούς προτρέπει να μην συμπεριφέρονται στο γυναικείο φύλο, όπως *«οι ζηλιάρηδες Οθωμανοί»*, δηλαδή σαν να ήταν *«σκλάβες»*[209]. Στόχος της είναι να αναδείξει τη σπουδαιότητα της θέσης των γυναικών, να αλλάξει ο τρόπος που αντιμετώπιζαν οι άνδρες τις γυναίκες, ώστε πλέον να μη βρίσκονται υπό το καθεστώς τυραννίας των ανδρών. Συγκρίνει τη μορφή εκπαίδευσης που ήταν αποδεκτή στο παρελθόν ως μια τυραννική στάση των ανδρών, επειδή τούς επιτρεπόταν να διδάσκονται μόνο το τραγούδι, το χορό και τις τέχνες για να είναι αρεστές στους άνδρες. Όμως, με έμφαση αυτή ισχυρίζεται, πως *«καθήκον ενός αληθινού Δημοκράτη είναι να εγκαταλείψει αυτός και η οικογένεια του, κάθε ματαιοδοξία, φιλοδοξία και μαλθακότητα»*[210].

Η συγγραφέας δεν παρουσιάζει κάποιο σχέδιο για τη σύσταση ενός θεσμικά κατοχυρωμένου εκπαιδευτικού συστήματος για τις γυναίκες, αντιθέτως ήταν μάλλον συντεταγμένη με την τρέχουσα ρητορική για τη θέση των γυναικών της περιόδου, που τίς ήθελε να αποβαίνουν σημαντικές για τη Δημοκρατία ως μητέρες και σύζυγοι ανδρών. Συντάσσεται και η ίδια με το πρότυπο της «πατριωτικής μητρότητας» και αναφορικά με την εκπαίδευση των γυναικών, αυτό που επαναλάμβανε ήταν η απομάκρυνση της ματαιοδοξίας από την καρδιά των ανθρώπων, δίνοντας παραδείγματα από το ένδοξο παρελθόν της Ρώμης και τις γυναικείες μορφές που είχαν συμβάλει στο μεγαλείο της[211].

Ο Πολίτης Zorzi Ricchi, αναφέρεται επίσης στη θέση των γυναικών στο νέο πολιτικό σύστημα. Κατονομάζει ως έργο τυράννων τον αποκλεισμό των γυναικών από την πολιτική ζωή και επικίνδυνη κατάσταση, που συνιστά *«σκλαβιά»,* καθώς μόνο

[207] Fulvia Mattei, *Dell' educazione che si deve dare alle donne*, Bartolomeo Paroni, Βιτσέντσα 1797, σ. 3.
[208] Mattei, *Dell' educazione,* σ. 7.
[209] Mattei, *Dell' educazione,* σ. 6.
[210] *«Un vero Democratico bandir deve dalla sua famiglia il lusso, l'ambizione, la mollezza»,* πβ. Mattei, *Dell' educazione,* σ. 5.
[211] Mattei, *Dell' educazione,* σ. 7-8.

εκείνες, λόγω της ευγενούς φύσης τους, είχαν τη δυνατότητα να εμφυσούν τις αξίες της ελευθερίας και του χρηστού πολίτη στους άνδρες. Εστιάζει κυρίως στον αποκλεισμό τους από την πολιτική, σημειώνοντας πως αποτελεί μια άδικη απόφαση των νομοθετών, των παραδόσεων και των συνηθειών που ανήκει στο παρελθόν[212]. Οι συνήθειες αυτές μπορεί όμως να αλλάξουν μόνο με την πραγματική, την αληθινή δημοκρατία, εφόσον οι άνδρες μιμηθούν τους Σπαρτιάτες[213], οι οποίοι είχαν αναγνωρίσει τόσο πρώιμα την αξία των γυναικών για το «κοινό καλό», γι' αυτό και τίς αντιμετώπιζαν ισότιμα με τους άνδρες. Παράλληλα, προτείνει να ακολουθηθεί το παράδειγμα της Σπάρτης στην εκπαίδευση των γυναικών όπου οι γυναίκες εκπαιδεύονταν στη μάχη και στην τέχνη του πολέμου μαζί με τους άνδρες. Τονίζει ωστόσο πως ως νέες ήταν ίσες με τους άνδρες, όμως όταν παντρεύονταν όφειλαν να καθυποταχθούν στους συζύγους τους εντός της οικίας τους, όπως *«όριζε ο νόμος, γιατί η πίστη στον γάμο ήταν το πιο ιερό καθήκον τους»*[214].

Προτείνει στις γυναίκες να έχουν ως παράδειγμα τις Σπαρτιάτισσες και να υπερασπίζονται την πατρίδα τους αγόγγυστα, ακόμη και εάν αυτό σημαίνει να δουν κάποτε νεκρούς τον σύζυγο ή τον υιό τους. Δικαιολογεί αυτή τη στάση, σημειώνοντας, πως, εάν είναι θαρραλέες και δυνατές, θα αποζημιώνονταν με το να κρατηθούν στη μνήμη των ανθρώπων, ενώ, εάν δε συμμερίζονταν τις αξίες αυτές και ολιγωρούσαν, θα καταδικάζονται σε αιώνα λήθη[215]. Ακόμη, ως πρότυπο προβάλλονταν και οι Θράκες, που όπως και οι Σπαρτιάτες, όταν έχαναν έναν υιό στη μάχη έλεγαν: *«ο γιός μου ήταν ένας άνδρας άξιος, όμως ξέρετε ότι η Σπάρτη έχει πολλούς πολίτες πιο άξιους από εκείνον»*[216]. Η Σπάρτη οριζόταν ως πρότυπο και οι γυναίκες έπρεπε να μιμούνται τη *«σπαρτιατική θηλυκότητα»,* ενώ οι άνδρες το *«σπαρτιατικό ανδρισμό»*[217].

---

[212] Ricchi, «Dell' influenza che possono avere le Donne», σ. 13-7.

[213] Ο Ροβεσπιέρος, θεωρούσε ως ιδανική κοινωνία τη Σπάρτη και είχε ως στόχο οι γάλλοι πολίτες να έχουν για πρότυπό τους την Αρχαία Σπάρτη. Ενδεχομένως, οι αναφορές τόσο της Mattei όσο και της Ανώνυμης πολίτισσας Ι.Ρ.Μ συνδέονταν με την εξιδανίκευση της Σπάρτης ως πόλης-κράτους, και την προσπάθεια μίμησης των ιδανικών και των αξιών που πρέσβευαν οι πολίτες της, άνδρες και γυναίκες. Για τον Ροβεσπιέρο, πβ. Peter Gay, «Rhetoric and Politics in the French Revolution», *The American Historical Review*, 66, 3, (Απρίλιος 1961), σ. 666. Για την επιρροή της Σπάρτης κατά τη Γαλλική Επανάσταση στις ιδέες που αφορούσαν στην κοινοτική ιδιοκτησία, πβ. Stephen Hodkinson, «Five words that shook the world: Plutarch», *Lykourgos 16* and Appropriations of Spartan Communal Property Ownership in Eighteenth-century France, στο Nikos Birgalias, Kostas Buraselis, Paul Cartledge, (επιμ.), *The Contribution of Ancient Sparta to Political Thought and Practice*, Alexandria Publications, Αθήνα 2007, σ. 417-432.

[214] Ricchi, «Dell' influenza che possono avere le Donne», σ. 15-6.

[215] Ricchi, «Dell' influenza che possono avere le Donne», σ. 18.

[216] Ricchi, «Dell' influenza che possono avere le Donne», σ. 16.

[217] Desan, «The Politics of Intimacy: Marriage and Citizenship in the French Revolution», στο Knott και Taylor, (επιμ.), *Women, Gender and Enlightenment*, σ. 638. Για ένα εγκώμιο για τους πολίτες της

Ο Ricchi, αντιπαραθέτοντας το παλαιό με το νέο και διακηρύσσοντας πως οι αδικίες σε βάρος των γυναικών πρέπει να παύσουν να ισχύουν, αναφέρεται επίσης στο θεσμό του αναγκαστικού εγκλεισμού των γυναικών στα μοναστήρια. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, ο εγκλεισμός τους σε αυτά αποτελεί ένα βάρβαρο έθιμο, καθώς καταδικάζει στην ανία, στην αμάθεια, στη θλίψη και στην απελπισία τις νεαρές γυναίκες, εγκλωβίζοντάς τες σε αυτά. Σημειώνει επίσης πως οι γυναίκες δεν πρέπει να βρίσκονται μακριά από την κοινωνία. Αντίθετα χρειάζονται να βρίσκονται εντός αυτής και να συνεργάζονται από κοινού με τους άνδρες για την αλλαγή των εθίμων και τη διασφάλιση της αρετής και για να επικρατήσει η ελευθερία και η ισότητα των δύο φύλων. Η ματαιοδοξία και η φιλαρέσκεια βρίσκονταν επίσης στο επίκεντρο των κατηγοριών του, καθώς τονίζει πως η ευημερία του κράτους πρέπει να είναι μοναδικό μέλημα όλων των πολιτών. Η ματαιοδοξία, η υπέρμετρη σπατάλη και η πρόβλεψη μόνο για την εξυπηρέτηση του προσωπικού καλού αποτελούσε χαρακτηριστικό γνώρισμα των αριστοκρατών, γνωρίσματα που καταδικάζονταν από τον Ricchi[218].

Ενάντια στον εγκλεισμό σε μοναστήρια καταφέρθηκε και ο *«πολίτης»* Girolamo Bocalosi. Δεν καταδικάζει ωστόσο τον μοναστικό βίο, επειδή αποτελεί μια πρακτική καταπιεστική για άνδρες και γυναίκες αλλά γιατί ανήκει «σε παρελθοντικά κοινωνικά συστήματα» και καθιστά τους μοναχούς και τις μοναχές σε «άχρηστους ανθρώπους». Οι άνδρες και οι γυναίκες, που έχουν εγκλεισθεί στα μοναστήρια, *«είναι άνθρωποι αργόσχολοι και χωρίς σε τίποτα άλλο χρήσιμοι στην κοινωνία, καταναλώνοντας οτιδήποτε χρήσιμο, παράγεται από τα χέρια των αγροτών και των εργατών* […] *καταναλώνοντας, χωρίς να παράγουν τίποτα»*[219].

Ακόμη, στη ρητορική του ενάντια στα παλαιά έθιμα και στην αντιπαράθεση του παρόντος και του μέλλοντος με το χθες, καταδικάζει το θεσμό της ιπποσύνης, ο οποίος αποτελούσε μέσο επίδειξης της αβρότητας προς τις γυναίκες με συνέπεια οι ιππότες να παραμελούν την πατρίδα και το κοινό συμφέρον[220]. Αναφορικά με το

Σπάρτης, άνδρες και γυναίκες, για τους νόμους της πόλης αυτής, πβ. Vincenzo Palmieri, *La libertà e la legge considerate nella libertà delle opinion e nella tolleranza de' culti religiosi*, -, 1798, σ. 159-168.

[218] Ricchi, *Dell' influenza che possono avere*, σ. 18-20.

[219] Girolamo Bocalosi, *Dell' educazione democratica da darsi al popolo italiano del Cittadino Girolamo Bocalosi*, Francesco Pogliani, Μιλάνο 1796, σ. 32-3.

[220] Ricchi, «Dell' influenza che possono avere le Donne», σ. 18-20. Πρέπει να σημειωθεί πως ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα είχε αποτυπωθεί η ιδέα πως οι ευγενείς έπρεπε να υιοθετήσουν διαφορετικές πρακτικές πέραν του ιπποτισμού, ώστε να μπορέσουν να εδραιώσουν την ταυτότητά τους στην κοινωνία, κάτι το οποίο θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της απόκτησης γνώσεων μέσω της εκπαίδευσης. Στην αμφισβήτηση των παλαιότερων κανόνων που όριζαν την ευγένεια συνέβαλε και το έργο του Scippione Maffei, *La scienza cavallerecsa* που εκδόθηκε το 1710, πβ. Παγκράτης, *Ιστορία της Ιταλίας*, σ. 101.

ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης υποστηρίζει πως πρέπει να παρέχεται ισότιμα και στα δύο φύλα *«δημόσια εκπαίδευση»*, που θα είναι κοινή και στα δύο φύλα. Η φύση των γυναικών και τα ευγενή τους συναισθήματά, η συμπόνια και η επιείκειά τους, θα βοηθούσαν στη δημιουργία μιας δημοκρατίας της οποίας κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα θα ήταν η επικράτηση της σταθερότητας. Γενικά, την εκπαίδευση του ανθρώπου την τοποθετεί στο επίκεντρο της *«αναγέννησης από τις στάχτες»* ενός κράτους, που στηρίζει τη μακροημέρευσή του στην απονομή δικαιοσύνης σε όλες τις κοινωνικές ομάδες[221].

Γενικότερα, το ζήτημα της γυναικείας παρουσίας στον δημόσιο βίο αναδείχθηκε πιο επιτακτικά κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα. Εκφράστηκαν κατά την περίοδο αυτή αιτήματα γυναικών και ανδρών που επιζητούσαν την ενεργότερη συμμετοχή των γυναικών στη διαμόρφωση και σταθεροποίηση της νέας πολιτικής τάξης πραγμάτων, κάτι που αποτυπωνόταν στους λόγους που εκφωνήθηκαν και στα φυλλάδια που διανέμονταν στις ιταλικές πόλεις σε μια προσπάθεια αφύπνισης ενός μεγαλύτερου μέρους γυναικών για να διεκδικήσει τα «φυσικά δικαιώματά» του. Η δριμύτητα όμως αυτή των γυναικών, που άρθρωναν λόγο αμφισβήτησης, παρατηρείται πως ακολουθήθηκε τόσο στη Γαλλία όσο και στην Αγγλία και την Ιταλία από συναισθήματα απογοήτευσης. Οι υποσχέσεις για την κοινωνική αλλαγή της θέσης των γυναικών αντικαταστάθηκαν από την ενδυνάμωση των σχέσεων εξουσίας εντός του νοικοκυριού όπως και της ιδεατής θέσης της γυναίκας ως τροφού και παιδαγωγού στο οικογενειακό πλαίσιο. Δεν επήλθε τελικά κάποια ουσιαστική αλλαγή ούτε στην εκπαίδευσή της, παρά το ρόλο της ως παιδαγωγού των τέκνων.

Οι φωνές των γυναικών και των ανδρών συνέχιζαν να παραμένουν σποραδικές και εντάσσονται στις εξαιρέσεις που επιβεβαίωναν τον κανόνα που όριζε πως *«οι γυναίκες πρέπει να παραμένουν στην οικία τους διαφορετικά ήταν κοινές πόρνες»*. Η θέση τους βέβαια επιφορτιζόταν και με άλλες αρμοδιότητες όπως την *«υπεράσπιση της πατρίδας»* όπως και με τη συμμετοχή τους με κάθε τρόπο στη *«γενική ευτυχία»*[222]. Η τομή, συγκριτικά με τις υπερασπίσεις γυναικών και ανδρών, αναγνωρίζεται οπωσδήποτε στη μεγαλύτερη συνειδητοποίηση των μορφών καταπίεσης και στην έκδηλη καταδίκη των ανδρών-καταπιεστών. Οι ιδέες δηλαδή που μεταδόθηκαν στα

[221] Ricchi, «Dell' influenza che possono avere le Donne», σ. 20-22.
[222] I.P.M., «Pensieri della libera cittadina I.P.M. Alle sue concittadine», σ. 300.

τέλη του 18ου αιώνα ανέδειξαν την έννοια της *«αληθινής δημοκρατίας»*, της οποίας «*τους καρπούς»* και τα οφέλη ήταν αναγκαίο να απολαμβάνουν και τα δύο φύλα[223]. Παρατηρούμε πως η *«δημόσια εκπαίδευση»* έχει σταδιακά αρχίσει να θεωρείται υποχρέωση της πολιτείας προς όλους τους πολίτες και η πρόσβαση σε αυτήν *«δικαίωμα»*, καθώς αποτελούσε *«δικαίωμα»* όλων των ελεύθερων πολιτών. Επομένως, εάν και οι γυναίκες εκπαιδεύονταν, θα απολάμβαναν αυτό το αναφαίρετο «*δικαίωμα»* του ανθρώπου από κοινού με τους άνδρες.

Γενικότερα, οι απόψεις για τη γυναικεία χειραφέτηση και την εκπαίδευση στην Ιταλική Χερσόνησο κατά την τελευταία περίοδο του 18ου αιώνα είχαν έκδηλο τον χαρακτήρα της επαναστατικότητας και εμπνέονταν από τις ιδέες του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης. Στην περίοδο αυτήν οι γυναίκες έχουν ενεργή συμμετοχή στις επαναστατικές εξελίξεις και επιχειρούν τη διαφώτιση σε θέματα που αφορούν τη γενική δημόσια εκπαίδευση και τα ατομικά δικαιώματα, ανδρών και γυναικών. Οι δημοκρατικές γυναίκες πλήρωσαν ωστόσο το ίδιο τίμημα με τους άνδρες, δηλαδή είτε με τη ζωή τους είτε με τη φυλακή είτε με την εξορία. Η Anetta Vadori που πιθανώς να συνέγραψε το 1797 το έργο *Ο λόγος των γυναικών, ομιλία προς τους Ιταλούς* (*La causa delle donne discorco agl' Italiani*) εγκατέλειψε τη Βενετία πηγαίνοντας στη Λομβαρδία και από εκεί στο Παρίσι φοβούμενη για την ζωή της, ενώ η Fulvia Mattei, βρίσκει τραγικό θάνατο στην προσπάθειά της να αμυνθεί, ντυμένη ως άνδρας για να υπερασπισθεί την ελευθερία της[224].

Η ενεργή συμμετοχή των γυναικών στην επαναστατική κινητικότητα που επέφεραν οι Ιακωβίνοι στην Ιταλική Χερσόνησο δεν επέφερε άμεσα ουσιώδεις αλλαγές της κοινωνικής και πολιτικής τους θέσης, ωστόσο διαμόρφωσε μια διαφορετική νοοτροπία για τη θέση των γυναικών στο κοινωνικό γίγνεσθαι, που επικράτησε άλλωστε σε μεγάλο μέρος της Ευρώπης, όπου διαδόθηκαν οι νέες ιδέες του Διαφωτισμού. Οι ιδέες του Κοντορσέ, του Βολταίρου, του Ρουσσώ και του Volney είχαν καταλυτική επίδραση στην πολιτική και πολιτισμική πραγματικότητα της περιόδου και επηρέασαν και τις παιδαγωγικές θεωρίες για την εκπαίδευση των γυναικών, όπως και τη θέση τους στο κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι. Κατά την τριετία της γαλλικής εμπειρίας του 1796-99 και κυρίως κατά την περίοδο της κυριαρχίας της Ιταλίας από τον Ναπολέοντα Βοναπάρτη (1800-1815) τέθηκαν οι

[223] Mattei, *Dell' educazione*, σ. 6.
[224] Filippini, *Donne sulla scena pubblica*, σ. 101-3.

βάσεις για τη δημιουργία του έθνους κράτους της Ιταλίας και *«το αίσθημα του συνανήκειν»* στον ιταλικό λαό[225]. Παράλληλα αναπτύχθηκαν προοδευτικές ιδέες και που μέσα στο πλαίσιο του αναδυόμενου εθνικισμού και πατριωτισμού αναδείχθηκε η ανάγκη της πολιτικής ενοποίησης της Ιταλίας και της εγκαθίδρυσης μιας ανεξάρτητης Ιταλικής Δημοκρατία[226].

Στόχος του επιμέτρου ήταν να αναδειχθεί πως το ζήτημα των γυναικών κατά την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα μπορεί να ενταχθεί στη διανοητική αντιπαράθεση της *Querelle des Femmes*. Οι νέες πολιτικές εξελίξεις διαφοροποίησαν τις λογοθετικές πρακτικές της συζήτησης για το ρόλο των γυναικών και εντάχθηκαν στο πλαίσιο της πολιτικής θεωρίας και της δυνατότητας ή της ανικανότητάς τους να συμμετέχουν στη δημόσια πολιτική σφαίρα. Το θέμα της εκπαίδευσης των γυναικών εντάχθηκε παράλληλα στο πλαίσιο της «πατριωτικής μητρότητας» και τελικά της χρησιμότητας των γυναικών να συμβάλλουν μόνο στην οικιακή σφαίρα. Θα είχε ενδιαφέρον να διερευνηθεί εάν ο λόγος των ανωνύμων και επωνύμων γυναικών το 1796-99 είχε κάποιο αντίκτυπο στις ζωές των γυναικών και εάν έχουμε έστω και μεμονωμένα παραδείγματα γυναικών που συνέχισαν να υπερασπίζονται τα δικαιώματα των γυναικών και τη δυνατότητά τους να λαμβάνουν εκπαίδευση. Θα ήταν καλό να εξετασθεί η περίοδος της κατάκτησης της Ιταλίας από τους αυτοκρατορικούς Γάλλους συγκριτικά με την τριετία παραμονής των δημοκρατικών Γάλλων και να αναζητηθούν τομές, συνέχειες και ασυνέχειες στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα αναφορικά με το ζήτημα των γυναικών και την εκπαίδευση τους. Χρήσιμη επίσης, θα ήταν η εξέταση να επεκταθεί στη σχέση της θεωρίας και της πράξης, και συγκεκριμένα της συνεργασίας της Carlotta Ercolina de Saxy με τους αυτοκρατορικούς Γάλλους και τις προσπάθειές της για την επέκταση της γυναικείας εκπαίδευσης σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Πάντως, οργανωμένες προσπάθειες για τη θεσμοποίηση και την οργάνωση της εκπαίδευσης έγιναν μετά την Ιταλική Ενοποίηση και συγκεκριμένα από το 1861 και μετά, καθώς μέχρι την πολιτική ενοποίηση και ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της επαναστατικής δραστηριότητας των ετών 1846-1848 που στόχευαν στην εθνική

[225] Παγκράτης, *Ιστορία της Ιταλίας*, σ. 115-19.
[226] Burrlitchfield, «Italy», στο Alan Charles Kors (επιμ.), *Encyclopedia of the Enlightenment*, τ. 2, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003, σ. 270-6. John A. Davis, «Introduction: Italy's difficult modernization», στο John A. Davis, Italy in the Nineteenth Century 1796-1900, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, σ. 8. Alexander Grab, «From the French Revolution to Napoleon», στο John A. Davis, *Italy in the Nineteenth Century 1796-1900*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, σ. 25.

ανεξαρτησία των Ιταλών, οι γυναίκες αντιμετωπίζονταν ως σύζυγοι και κόρες των ανδρών που πολεμούσαν για την ανεξαρτησία και όχι ως αυτεξούσια υποκείμενα[227].

[227] Giuli, «Querelle des Femmes: Eighteenth Century», στο Russell (επιμ.), *The Feminist Encyclopaedia of Italian Literature*, σ. 275. Για τη συγγραφική δραστηριότητα των γυναικών κατά την περίοδο του *Risorgimento*, πβ. Barbara Dell' Abate-Çelebi, «Scrittrici Italiane del Risorgimento: Una Presenza Rimossa», *Journal of Foreign Languages, Cultures and Civilizations*, 3, 1 (Ιούνιος 2015), σ. 21-27. Για την εκπαίδευση των γυναικών μετά την ιταλική ενοποίηση, πβ. Graziella Gaballo, «Donne a scuola. L' istituzione femminile nell' Italia post-unitaria», *Guaderno di storia contemporanea*, 60 (2016), σ. 115-140. Silvia Franchini, Paola Puzzuoli (επιμ.), *Gli istituti femminili di educazione e di isturzione (1861-1910)*, Mura, Ρώμη 2005.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Κύριος στόχος της διδακτορικής διατριβής ήταν η εξέταση του κανονιστικού λόγου αναφορικά με τη γυναικεία εκπαίδευση και ανατροφή αλλά η ανάδειξη του λόγου ανδρών και κυρίως γυναικών, που εναντιώνονταν στον αποκλεισμό των γυναικών από την εκπαίδευση. Η διατριβή έθεσε στην *Εισαγωγή* το ζήτημα των γυναικών στην πρώιμη νεότερη Ιταλία, γνωστή ως *Querelle des femmes* και ενέταξε το ζήτημα στην ευρύτερη ιστοριογραφική συζήτηση ενώ τοποθετεί την έννοια της μεταρρύθμισης ως τον κεντρικό πυλώνα εξέτασης του ζητήματος. Η διατριβή χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος εξετάζονται ο κανονιστικός λόγος για τη γυναικεία εκπαίδευση και ανατροφή κατά την περίοδο της Καθολικής Μεταρρύθμισης και τα περιθώρια και οι περιορισμοί των γυναικών ως προς την πρόσβασή τους στη γνώση και αναδεικνύονται οι σχετικές απόψεις γυναικών συγγραφέων για το ζήτημα. Στο δεύτερο μέρος εξετάζονται οι συνέχειες και οι ασυνέχειες του ζητήματος της γυναικείας εκπαίδευσης κατά την περίοδο του Διαφωτισμού και οι απόψεις διανοουμένων για την διεύρυνση της πρόσβασης των γυναικών στη γνώση και στην εκπαίδευση. Στο *Επίμετρο* αναδεικνύεται το ζήτημα της συμμετοχής των γυναικών στη δημόσια σφαίρα και της πρόσβασης τους στην εκπαίδευση την περίοδο εγκαθίδρυσης των δημοκρατικών Γάλλων στην Ιταλία, ενώ υπογραμμίζεται η ανάγκη διενέργειας μιας συστηματικότερης μελέτης της περιόδου εγκαθίδρυσης των δημοκρατικών και αυτοκρατορικών Γάλλων στην ιταλική χερσόνησο.

Βασικός στόχος της έρευνάς μου ήταν η διερεύνηση του ζητήματος της εκπαίδευσης των γυναικών και της διασύνδεσης των κυρίαρχων απαιτήσεων και αξιώσεων της κοινωνίας και της Εκκλησίας από τις γυναίκες εντάσσοντάς το ζήτημα στο ιστορικό χρόνο. Στόχος ήταν να αναδειχθούν οι απόψεις για τη γυναικεία εκπαίδευση, η εκφορά του γυναικείου και ανδρικού λόγου για την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης, οι συνέχειες και οι ασυνέχειες του κανονιστικού λόγου για την εκπαίδευση των γυναικών. Εκτός όμως από τις απαιτήσεις αυτές κεντρικό ζήτημα εξέτασης αποτέλεσε και η ανάδειξη των προσδοκιών, ανδρών και γυναικών συγγραφέων, από την εκπαίδευση που εκείνες θα λάμβαναν, όπως και ο κίνδυνος, η ισχύς και ο αντίκτυπος, που η γνώση θα μπορούσε να επιφέρει στις ζωές των γυναικών και στην ίδια την κοινωνία. Τα όρια της πρόσβασης ή του αποκλεισμού των γυναικών από τη γνώση ορίζονταν πάντοτε από τα καθήκοντα που θεωρούνταν πως έπρεπε να έχουν οι γυναίκες σύμφωνα με την κοινωνική κατάσταση στην οποία βρίσκονταν στη

ζωή τους. Επιδίωξή μου δεν ήταν δηλαδή να διερευνηθεί το ακριβές πρόγραμμα σπουδών που διδάσκονταν οι νέες από διαφόρους φορείς όπως σε σχολεία, κολέγια και μοναστήρια αλλά οι αντιλήψεις ανδρών και γυναικών συγγραφέων για την εκπαίδευση των γυναικών. Η εξέταση του ζητήματος της εκπαίδευσης των γυναικών στη διάρκεια των τριών αυτών αιώνων θεωρήθηκε σκόπιμη, ώστε να αναζητηθούν οι αναπροσαρμογές στη σκέψη ανδρών και γυναικών για την εκπαίδευση, οι ανα-σημασιοδοτήσεις της έννοιας της εκπαίδευσης και η πορεία των παιδαγωγικών θεωριών, που βρίσκονταν σε συνάρτηση με τις εκάστοτε διαφορετικές στοχεύσεις των συγγραφέων. Επίσης, στόχος μου δεν ήταν να γίνει μια συγκριτική μελέτη μεταξύ της εκπαίδευσης των ανδρών και των γυναικών. Άλλωστε η εκπαίδευση των ανδρών οριζόταν από συγκεκριμένο πρόγραμμα σπουδών και παιδαγωγικές μεθόδους καθώς παρεχόταν είτε μέσω κατ'οίκον διδασκαλίας είτε σε φορείς οργανωμένης εκπαίδευσης. Η καλύτερη οργάνωση της ανδρικής εκπαίδευσης είχε ως αποτέλεσμα να θεωρείται ανώτερη συγκριτικά με αυτήν που λάμβαναν οι γυναίκες, όσο ουσιαστική και εάν ήταν σε ορισμένες περιπτώσεις. Η συστηματοποίηση των παιδαγωγικών θεωριών στα μέσα του 18ου αιώνα και η ανάδειξη περισσότερο σαφών διδακτικών μεθόδων έθεσαν τη συζήτηση για την εκπαίδευση των γυναικών σε νέα βάση.

Η διδακτορική αυτή διατριβή επιχείρησε να συμβάλει στην εξέταση της ιστορίας της εκπαίδευσης των γυναικών στην πρώιμη νεότερη Ιταλία μέσω της αποτύπωσης ιδεών και νοοτροπιών για την έννοια της εκπαίδευσης διερευνώντας το ζήτημα σφαιρικά και όχι βάσει μόνο ορισμένων μελετών περίπτωσης. Έμφαση δίνεται βέβαια σε συγκεκριμένους άνδρες και γυναίκες συγγραφείς αλλά και σε πόλεις όπου παρατηρήθηκε εντονότερος προβληματισμός για το γυναικείο ζήτημα και την εκπαίδευση των γυναικών. Επίκεντρο της μελέτης αυτής αποτέλεσε το αστικό περιβάλλον. Οι συγγραφείς ανήκαν στα ανώτερα και στα μεσαία κοινωνικά στρώματα των ιταλικών πόλεων και είχαν την οικονομική δυνατότητα να λαμβάνουν εκπαίδευση, να συγγράφουν και να αγοράζουν βιβλία. Το ζήτημα της κοινωνικής καταγωγής των γυναικών δεν τονιζόταν καθόλου κατά τον 16ο και τον 17ο αιώνα στα έργα καθώς θεωρούνταν αυτονόητο πως το κοινό που απευθύνονταν οι συγγραφείς ανήκε στις ελίτ και στα μεσαία εύρωστα κοινωνικά στρώματα. Από την άλλη πλευρά κατά τον 18ο αιώνα το ζήτημα της καταγωγής εντάσσεται στη συζήτηση για την εκπαίδευση, καθώς σημειωνόταν από ορισμένους θεωρητικούς της εκπαίδευσης πως ήταν αναγκαία η διάδοση της εκπαίδευσης σε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού των ιταλικών πόλεων χωρίς να λαμβάνεται υπόψιν η καταγωγή ή ο τόπος κατοικίας τους. Επίσης, τονιζόταν

από τους συγγραφείς της περιόδου, πως η διεύρυνση της εκπαίδευσης, έπρεπε να αφορά και όλες τις γυναίκες ανεξαρτήτως καταγωγής συνδέοντας με τον τρόπο αυτόν την εκπαίδευση των γυναικών με την πρόοδο της Ιταλίας.

Στη διατριβή χρησιμοποιήθηκαν τα μεθοδολογικά εργαλεία της διανοητικής, της πολιτισμικής και της κοινωνικής ιστορίας όπως και της ιστορίας του φύλου. Αναζητήθηκαν οι βασικές έννοιες στις οποίες στηριζόταν η επιχειρηματολογία υπέρ ή κατά της γυναικείας εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα εξετάσθηκαν έννοιες, όπως η «ευτυχία», το «κοινό καλό», η «κοινή ωφέλεια», η «δημόσια ευημερία», η «καταγωγή», η διάκριση της «δημόσιας» από την «κατ' οίκον» εκπαίδευση και κυρίως η έννοια της «μεταρρύθμισης». Οι έννοιες αυτές χρησιμοποιήθηκαν από τους εκάστοτε συγγραφείς, άνδρες και γυναίκες, με στόχο να αναδείξουν, μέσω της επιχειρηματολογίας τους την αναγκαιότητα αποδοχής ή αποκλεισμού των γυναικών από την εκπαίδευση.

Μελετήθηκαν πραγματείες για τη γυναικεία εκπαίδευση και φύση, πραγματείες πρακτικών συμβουλών για την ανατροφή των παιδιών, των γυναικών και για διάφορες φάσεις του κοινωνικού βίου (δηλαδή παρθενία, έγγαμος βίος, μητρότητα, χηρεία), πραγματείες για τη διαμόρφωση του πνεύματος και του χαρακτήρα των ανθρώπων αλλά και παιδαγωγικές πραγματείες. Ακόμη εξετάσθηκαν κατηχητικά έργα, θεατρικές κωμωδίες, πρακτικά ακαδημαϊκών συνεδριάσεων, καταστατικά Ακαδημιών, μεταφράσεις έργων από ευρωπαϊκές γλώσσες στην ιταλική από γυναίκες μεταφράστριες, ενώ έχουν χρησιμοποιηθεί λόγοι και πολιτικά φυλλάδια που αναφέρονταν στη θέση των γυναικών και στην αναγκαιότητα μεγαλύτερης διάδοσης της εκπαίδευσης στις γυναίκες.

Ως συνεκτικός κρίκος των υπό εξέταση τριών αυτών αιώνων εντοπίσθηκε η έννοια της *«μεταρρύθμισης» (riforme),* η οποία και προβληματοποιήθηκε για την ανάδειξη του αντικτύπου των θρησκευτικών, πολιτικών και κοινωνικών αναπροσαρμογών στη ζωή, στη θέση και εν τέλει στην εκπαίδευση των γυναικών. Η έννοια της μεταρρύθμισης ή μάλλον των μεταρρυθμίσεων, υπαρκτών και προσδοκώμενων, στην πρώιμη νεότερη Ιταλία απέβησαν καταλυτικές για τη διαμόρφωση των απόψεων που αφορούσαν στη θέση των γυναικών στην οικογένεια και στην κοινωνία. Η Καθολική Μεταρρύθμιση επηρέασε τις ζωές ανδρών και γυναικών τόσο στην ιδιωτική όσο και στη δημόσια σφαίρα και διαφοροποίησε τον κανονιστικό λόγο για την ανατροφή και την εκπαίδευση των κοριτσιών. Οι αποφάσεις της Συνόδου του Τριδέντο επέφεραν συντηρητικοποίηση των κοινωνικών πρακτικών

και ο μοναστικός εγκλεισμός (*clausura*) επηρέασε τις ζωές πολλών γυναικών, ιδιαίτερα των γυναικών που ανήκαν στις ελίτ. Οι βασικές κυρίαρχες έννοιες που εξέφραζαν το κλίμα της περιόδου ήταν η πειθάρχηση, η κατήχηση και η συμμόρφωση ανδρών και γυναικών με τις αρχές της καθολικής πίστης. Επίσης, η Καθολική Μεταρρύθμιση οδήγησε σε μια συνολική προσπάθεια ανανέωσης των κοινωνικών προτύπων συμπεριφοράς, που ήταν προσανατολισμένα στη διασφάλιση και στην προαγωγή ενός ηθικού και ενάρετου χριστιανικού βίου. Παρατηρούμε επίσης ότι συνειδητοποιήθηκε από τις εκκλησιαστικές αρχές πως κλειδί της εδραίωσης και της διασφάλισης της Καθολικής Εκκλησίας έναντι του προτεσταντικού κινδύνου ήταν η εκπαίδευση και η χριστιανική κατήχηση των νέων.

Κατά τον 18ο αιώνα η έννοια της μεταρρύθμισης συνδέθηκε με τις πνευματικές, τις κοινωνικές και τις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου του Διαφωτισμού. Το αίτημα για πνευματική μεταρρύθμιση κατά τον 18ο αιώνα, ενώ αναδύθηκε αρχικά ως ένα αίτημα από τα πάνω, σταδιακά αυτό αποτέλεσε μια επιτακτική προσδοκία από τα κάτω. Παρατηρούμε δηλαδή μια τάση να «σπάσει» η έννοια της παράδοσης και να επέλθει «μεταρρύθμιση» στα ήθη και στις συνήθειες των ανθρώπων, κάτι που θα επηρέαζε και τις εκπαιδευτικές δυνατότητες και τους περιορισμούς της γυναικείας εκπαίδευσης. Η πρόταση για την υιοθέτηση μιας νέας παράδοσης, με βάση την οποία οι γυναίκες δε θα αποκλείονταν από τη μάθηση και τις επιστήμες, αναδείχθηκε ως κυρίαρχο επιχείρημα των υπερασπιστών της εκπαίδευσης των γυναικών, καθώς υποστηρίχθηκε πως η διεύρυνση της εκπαίδευσης θα μπορούσε να συνεισφέρει στο *«κοινό καλό»* και στη *«δημόσια ευημερία»*. Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα η επέκταση της πρόσβασης του πληθυσμού στην εκπαίδευση και πιο συγκεκριμένα ενός μεγαλύτερου αριθμού γυναικών σ' αυτήν αναδεικνυόταν από γυναίκες και άνδρες θεωρητικούς της εκπαίδευσης ως αναγκαιότητα. Οι συγγραφείς τόνιζαν πως μέσω της διάδοσης του αγαθού της εκπαίδευσης η Ιταλία θα μπορούσε να καταστεί ισάξια με άλλες ευρωπαϊκές χώρες ως προς τις πνευματικές και τις τεχνολογικές ανακαλύψεις εφόσον προχωρούσε στις απαραίτητες «μεταρρυθμίσεις», που συμπεριελάμβαναν και την επέκταση της εκπαίδευσης σε όλες τις γυναίκες, ανεξαρτήτως κοινωνικής καταγωγής. Οι ραγδαίες πολιτικές εξελίξεις στον απόηχο της Γαλλικής Επανάστασης έθεσαν εκ νέου το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών και της πιο ενεργής συμμετοχής τους στο δημόσιο πολιτικό βίο, στο πλαίσιο πάντοτε των καθηκόντων τους ως μητέρων των μελλοντικών δημοκρατικών πολιτών.

Στο πρώτο μέρος της διατριβής με τίτλο *Απόψεις και πρακτικές για την εκπαίδευση στην πρώιμη νεότερη Ιταλία (16ος-17ος αι.),* εξετάσθηκε το ζήτημα της έκθεσης των γυναικών στη γνώση καθώς αυτό αποτέλεσε ένα από τα βασικά ζητήματα που ανέδειξαν οι υπερασπιστές αλλά και οι πολέμιοι της γυναικείας φύσης. Η πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση θεωρούνταν πως ενείχε διαφόρους κινδύνους για τις γυναίκες, καθώς είχε επικρατήσει η άποψη, πως λόγω της γυναικείας ελαττωματικής τους φύσης, ο γυναικείος νους και η ψυχή των γυναικών μπορούσαν να διαφθαρούν από τη γνώση, με συνέπεια να χάνουν την αρετή και να υποκύπτουν σε πνευματικά και σωματικά ολισθήματα και αμαρτήματα. Η ρητορική της ηθικής ακεραιότητας και των τρόπων καλλιέργειας και επαύξησης της γυναικείας αρετής, μέσω της κατάλληλης διδασκαλίας, της ανάγνωσης ενδεδειγμένων βιβλίων και της υιοθέτησης παράλληλα ενός χριστιανικού τρόπου ζωής, που ήταν αφιερωμένος στην οικιακή απόσυρση και περισυλλογή, αποτέλεσαν ζητήματα που έχουν αναλυθεί στη διατριβή. Η μαθησιακή διαδικασία συνδέθηκε με την σύσταση πολλών συγγραφέων για τη συμμόρφωση των γυναικών με τους καθορισμένους από την κοινωνία ρόλους, που δεν ήταν άλλοι από την παραμονή στη οικιακή σφαίρα και στην εκτέλεση των οικιακών τους καθηκόντων. Ζητήματα όπως η μητρότητα, η πατρότητα και η σημασία που έθιγαν οι ηθικολόγοι της περιόδου για την ανατροφή των τέκνων εξετάσθηκαν στη διατριβή. Ακόμη εξετάσθηκε και το ζήτημα της γυναικείας χηρείας και της σταδιακής θετικής αποτίμησής της κατά τον 16ο αιώνα.

Πέραν όμως των κοινωνικών καταστάσεων των γυναικών και του αντικτύπου που η θέση τους είχε στις ζωές τους, η καταγωγή και το οικογενειακό περιβάλλον, από το οποίο προέρχονταν οι γυναίκες, είχε ουσιαστικό ρόλο στην ανατροφή και στην εκπαίδευση που μπορούσαν να λαμβάνουν. Η καταγωγή αποτελούσε καταλυτικό παράγοντα της πρόσβασης ή του αποκλεισμού των γυναικών από την εκπαίδευση, ενώ η καλή καταγωγή και το *«ευγενές αίμα»* εκλαμβάνονταν ως στοιχείο που προσέδιδε αρετή, «παραβλέποντας και συγχωρώντας» με τον τρόπο αυτόν την θεωρούμενη γενικά ως ατελή φύση των γυναικών. Η εκπαίδευση των γυναικών παρεχόταν κυρίως κατ'οίκον στις νέες που προέρχονταν από τις ελίτ καθώς η πρόσβασή τους στη γνώση εξαρτιόνταν από την οικονομική δυνατότητα και τη θέληση που είχε η οικογένεια τους. Οι νέες που προέρχονταν από τα υπάλληλα στρώματα χρειαζόταν για πολλούς ηθικολόγους συγγραφείς να διδάσκονται μόνο τη θρησκευτική κατήχηση, ενώ οι νέες από τα μεσαία στρώματα τις στοιχειώδεις και απαραίτητες γνώσεις. Από την άλλη πλευρά οι γυναίκες που ανήκαν στην ελίτ έπρεπε να διδάσκονται πέραν της γραφής και

της ανάγνωσης και άλλα αντικείμενα με στόχο αυτές να αποβαίνουν ικανές να αντεπεξέρχονται στις απαιτήσεις που όριζε η κοινωνική τους θέση.

Εκτός όμως από την κατ' οίκον διδασκαλία μπορούσαν να λαμβάνουν εκπαίδευση στα χριστιανικά σχολεία και στα μοναστήρια, με την Εκκλησία εν μέσω της Καθολικής Μεταρρύθμισης, να αναδεικνύεται σε φορέα διάδοσης των στοιχειωδών γνώσεων, μέσω του στόχου της να διαδώσει τους κανόνες της πίστης. Στα μοναστήρια οι νέες διδάσκονταν τις απαραίτητες γνώσεις καθώς και τις χρήσιμες για την ενήλικη ζωή τους οικιακές εργασίες. Τα όρια και οι περιορισμοί της εκπαίδευσης εξετάσθηκαν όμως και σε άλλα περιβάλλοντα. Εκτός από το γάμο και το μοναστικό βίο στα μέσα του 17ου αιώνα αναδείχθηκε και ένας τρίτος τρόπος ζωής, αυτός της ένταξης μιας νέας σε κοσμικές χριστιανικές αδελφότητες. Η επιλογή αυτή θα προσέφερε νέους ρόλους στις γυναίκες, μέσω της παροχής φιλανθρωπίας στις ίδιες αλλά και σε όσους είχαν ανάγκη, όπως και τη δυνατότητα να λαμβάνουν εκπαίδευση καθώς λειτουργούσαν και ως σχολικά ιδρύματα. Μέσω αυτών των κοσμικών αδελφοτήτων και της διδασκαλίας που παρεχόταν στα ιδρύματα που είχαν ιδρυθεί στις κατά τόπους ιταλικές πόλεις, οι νέες μπορούσαν να εξοπλιστούν με τις απαραίτητες γνώσεις και κατά συνέπεια να διαφεύγουν τον κίνδυνο της ενήλικης φτώχειας και κατ' επέκταση της πορνείας.

Στη διατριβή εξετάζονται επισταμένως έργα γυναικών συγγραφέων, που είτε υποτάσσονταν στον κανονιστικό λόγο για τη γυναικεία φύση είτε αποτελούσαν «φωνές», που αντιτάσσονταν σ' αυτόν. Ενδεικτικά θα αναφερθώ σε ορισμένα παραδείγματα γυναικών που δραστηριοποιήθηκαν μέσω της συγγραφής κατά τον 17ο αιώνα. Η Isabella Sori στο συμβουλευτικό της έργο προς τις νέες όλων των καταστάσεων του κοινωνικού βίου συμμορφώνεται με τις αξιώσεις της κοινωνίας και της Εκκλησίας σχετικά με την αρμόζουσα θέση των γυναικών στην οικογένεια και στην κοινωνία. Αναδεικνύεται επίσης ο ριζοσπαστικός λόγος της Lucrezia Marinella υπέρ της γυναικείας φύσης και των διανοητικών ικανοτήτων των γυναικών στο έργο της νεότητάς της με τίτλο *Η Υπεροχή των γυναικών* αλλά και η φαινομενική απόρριψη των απόψεών της που εκφράστηκαν στο έργο της *Παραινέσεις στις γυναίκες και σε άλλους,* που αποτέλεσε το τελευταίο της έργο. Σ' αυτό η συγγραφέας εξέφρασε τις πρακτικές και τις ψυχικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε μια ευρυμαθής γυναίκα συγγραφέας και συμβούλευε τις νέες να απέχουν από τη γνώση λόγω των αρνητικών επιπτώσεων που η μάθηση μπορούσε να επιφέρει στη ζωή των γυναικών. Στο έργο της όμως ουσιαστικά υπερασπίστηκε την ισότιμη πρόσβαση αγοριών και κοριτσιών στην εκπαίδευση. Ακόμη, λαμβάνονται υπόψη «φωνές» όπως αυτή της παρά τη θέλησή της μοναχής,

Arcangela Tarabotti, η οποία έθιξε το ζήτημα της καταπάτησης της ελεύθερης βούλησης των γυναικών στο πλαίσιο των μόνων δύο επιλογών, που είχαν οι γυναίκες κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο, δηλαδή το γάμο ή το μοναστικό βίο. Η μοναχή ανέδειξε το ζήτημα της ελλιπούς εκπαίδευσης και των λιγοστών εκπαιδευτικών δυνατοτήτων που μπορούσαν να έχουν οι γυναίκες κατά τον 17ο αιώνα.

Στο δεύτερο μέρος της διατριβής με τίτλο *Η συζήτηση για την εκπαίδευση των γυναικών στην Ιταλία κατά τον 18ο αιώνα: κανονικότητα και υπερβάσεις,* εξετάζεται το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης κατά την περίοδο του Διαφωτισμού, και αναδεικνύεται ο λόγος σχετικά με τη δυνητική ωφέλεια, που θα μπορούσε να προκύψει εάν οι γυναίκες λάμβαναν εκπαίδευση, καθώς παρατηρείται μια αναζωπύρωση της *Querelle des femmes*, η οποία όμως εμπλουτίστηκε με νέα επιχειρήματα. Εξετάζεται η συμμετοχή των γυναικών στις ιταλικές Ακαδημίες και οι απόψεις των ακαδημαϊκών για την εκπαίδευση των γυναικών. Πιο συγκεκριμένα εξετάζονται οι απόψεις των ανδρών-μελών της Ακαδημίας των *Ricovrati* αλλά και οι παρεμβάσεις της εννιάχρονης τότε και μετέπειτα μαθηματικού Maria Gaetana Agnesi καθώς και της ευγενούς διανοούμενης από την Σιένα, Aretafila Savini de' Rossi, που συμπεριλαμβάνονται στα πρακτικά της αντιπαράθεσης για το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών. Στην αντιπαράθεση αναδεικνύονται τα αίτια αποκλεισμού των γυναικών από την εκπαίδευση όπως και ο αντίλογος για την πρόσβαση των γυναικών στη μάθηση. Έννοιες όπως η «ωφέλεια» και η «παράδοση» αποτέλεσαν το επίκεντρο της επιχειρηματολογίας και των δύο αντιμαχόμενων απόψεων. Ο γυναικείος λόγος ανέδειξε ριζοσπαστικές απόψεις για τη γυναικεία εκπαίδευση, ιδέες που παρατηρούμε πως εκφράζονται περισσότερο συστηματικά κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα.

Ακόμη, σημειώνεται η καθοριστική συμβολή κατά το πρώτο μισό του 18ου αιώνα, της Καθολικής Εκκλησίας και συγκεκριμένα του πεφωτισμένου καθολικισμού στην αναθεώρηση των κανονιστικών αντιλήψεων για τις γυναίκες. Η στάση του Πάπα Βενέδικτου ΙΔ΄ συνέβαλε στην αλλαγή θεώρησης των ευρυμαθών γυναικών καθιστώντας τες σταδιακά πιο αποδεκτές σε πνευματικούς κύκλους. Στη διατριβή τονίζεται επίσης πως στην αλλαγή θεώρησης του γυναικείου νου και των ικανοτήτων του συνέβαλε καθοριστικά η παραδοχή πως οι άνδρες και οι γυναίκες είχαν σωματικές διαφορές, που όμως αυτές ήταν ανεξάρτητες των πνευματικών τους ικανοτήτων. Πρέπει επίσης, να σημειώσω πως ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα σημαντική για την αλλαγή θεώρησης υπήρξε και η συνειδητοποίηση από ορισμένους διανοητές αλλά και από τις μοναρχίες πως ήταν απαραίτητο οι γυναίκες να λαμβάνουν

εκπαίδευση, καθώς αυτό θα μπορούσε να έχει θετικό αντίκτυπο στην πρόοδο και στην ευμάρεια της κοινωνίας.

Κατά τον 16ο και τον 17ο αιώνα οι ευρυμαθείς γυναίκες προβάλλονταν σε εγκωμιαστικές πραγματείες για τη γυναικεία φύση και σε καταλόγους επιφανών γυναικών ως «εκθέματα» και αξιοθαύμαστες εξαιρέσεις, που όμως επιβεβαίωναν τον κανόνα των «κακών γυναικών». Κατά τον 18ο αιώνα το γραμματειακό είδος των εγκωμίων των ευρυμαθών γυναικών συνεχίζεται, όμως λόγω της αποδοχής τους σε διάφορες Ακαδημίες, ακόμη και σε πανεπιστήμια, σηματοδοτείται ένα είδος «νομιμοποίησης» των γυναικών-εξαιρέσεων. Είχε βέβαια ήδη συνειδητοποιηθεί από γυναίκες συγγραφείς όπως από την εκδότρια και δημοσιογράφο του 18ου αι. Elisabetta Caminer Turra πως η πρακτική ανάδειξης των μορφωμένων γυναικών σε καταλόγους δεν ήταν τιμητικό προς τις γυναίκες, καθώς οι συγγραφείς και κατ' επέκταση η κοινωνία εξυμνούσαν γυναίκες οι οποίες απλώς διαφοροποιούνταν από τη γενική κατηγορία των γυναικών που διακρίνονταν για την αμάθειά τους.

Το γραμματειακό είδος εξύμνησης των ευρυμαθών γυναικών υποστηρίζω πως εντασσόταν στο πλαίσιο ανταγωνισμού των πόλεων. Η ύπαρξη πεπαιδευμένων γυναικών συνιστούσε παράγοντα υπεροχής της μιας ιταλικής πόλης έναντι κάποιας άλλης ή ακόμη και άλλων πόλεων εκτός Ιταλίας. Η παρουσία και η ανάδειξη σε κάθε πόλη καταρτισμένων γυναικών αποτελούσε ηχηρό παράδειγμα της ανωτερότητάς της. Εάν οι γυναίκες είχαν τόσες ικανότητες, παρά τις αδυναμίες του φύλου τους, τότε και οι άνδρες της πόλης αυτής και η ίδια η πόλη τους θα υπερτερούσε σε σύγκριση με τις άλλες πόλεις. Ακόμη, στα μέσα του 18ου αιώνα η εκπαίδευση και η μόρφωση συνδέθηκε από τους συγγραφείς με την ανωτερότητα των ευρωπαϊκών λαών έναντι άλλων περιοχών εκτός Ευρώπης και ιδιαίτερα των λαών της Ανατολής. Σε διάφορες πραγματείες η ύπαρξη πεπαιδευμένων γυναικών δε συνιστούσε μόνο παράγοντα υπεροχής της μιας ιταλικής πόλης έναντι κάποιας άλλης αλλά και πεδίο σύγκρισης της ανωτερότητας της Ευρώπης με άλλους πολιτισμούς. Η δυτική-ευρωπαϊκή ταυτότητα θεωρούνταν από τους σύγχρονους συγγραφείς της περιόδου πως ήταν ανώτερη από άλλες όπως για παράδειγμα της δεσποτικής Ανατολής.

Διερευνηθήκαν επίσης, οι τρόποι με τους οποίους οι νέες ιδέες μεταδίδονταν στον ιταλικό χώρο αλλά και τον αντίκτυπο των ιδεών αυτών στο ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης. Οι ιδέες του Διαφωτισμού διαδόθηκαν μέσω της μετάφρασης κυρίως από τη γαλλική στην ιταλική γλώσσα. Κατά το πρώτο μισό του 18ου αιώνα, η παρουσία των γυναικών στον κόσμο της έκδοσης και της συγγραφής ήταν ισχνή. Διαπιστώνω πως η

απουσία τους από την πρωτότυπη συγγραφική παραγωγή αναπληρώθηκε από το μεταφραστικό έργο φιλοσοφικών και επιστημονικών έργων, με τις γυναίκες να αποκτούν το ρόλο των διαμεσολαβητριών της επιστημονικής γνώσης. Μέσω της αφανούς, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε, συμμετοχής τους στον κόσμο της διανόησης, η μετάφραση κατέστη ένα «ασφαλές» μέσο ανάδειξης των απόψεών τους υπέρ της γυναικείας εκπαίδευσης. Οι μεταφράστριες εξέθεταν τις απόψεις τους μέσω των προλογικών και εισαγωγικών τους σημειωμάτων όπου προέβαλαν το ζήτημα της πρόσβασης στην επιστημονική γνώση. Εξετάζονται μεταφράσεις γυναικών της όπως Giuseppa Eleonora Barbapiccola που μετέφρασε το έργο του Καρτέσιου, *Αρχές Φιλοσοφίας* (μτφτ. 1722) όπως και της Maria Isabella Fiammetta Constanza Soderini, που απέδωσε στην ιταλική το έργο του Le Jeune με τίτλο *Αξιώματα για την εκπαίδευση των ευγενών* (1773).

Οι παιδαγωγικές θεωρίες του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα και ιδιαίτερα της δεκαετίας του 1760 συνδεόταν με τον *«πατριωτικό προσανατολισμό της εκπαίδευσης»,* που στόχο είχε την επίτευξη της μέγιστης κοινωνικής ωφέλειας. Κατά το δεύτερο μισό του 18ου αι και πιο συγκεκριμένα στις πραγματείες για την εκπαίδευση, που εκδόθηκαν μετά το 1760, περιλαμβάνονταν, όσο ποτέ άλλοτε, στη συζήτηση για την εκπαίδευση τα υπάλληλα στρώματα. Η εκπαίδευση δεν έπρεπε να απευθύνεται μόνο στους λίγους αλλά σε ένα ευρύτερο μέρος της κοινωνίας, που κατοικούσε στις πόλεις και στην ύπαιθρο, με τη γνώση για τα υπάλληλα στρώματα να αποτελεί έννοια ταυτόσημη συχνά με την επιβίωσή τους. Άνδρες και γυναίκες θεωρητικοί της εκπαίδευσης όπως για παράδειγμα ο Pierdomenico Soresi και η Carlotta Ercolina de Saxy ανέδειξαν την αναγκαιότητα να αποκτήσουν πρόσβαση όλες οι γυναίκες στην εκπαίδευση, ανεξαρτήτως καταγωγής ή τόπου κατοικίας, συνδέοντας με τον τρόπο αυτόν την εκπαίδευση και την πρόσβαση στη γνώση με την πρόοδο της Ιταλίας.

Οι τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα χαρακτηρίζονται από την αντιπαράθεση ηθικολόγων, νομικών και θεωρητικών της εκπαίδευσης για το εάν ήταν τελικά καταλληλότερη και περισσότερο επαρκής η *«δημόσια»* εκπαίδευση ή η *«κατ' οίκον»*, για την επίτευξη της πολυπόθητης *«δημόσιας ευημερίας»*. Το ζήτημα έγκειτο στη μέθοδο και στην αποτελεσματικότητα για τον διδασκόμενο, στα θετικά και στα αρνητικά αποτελέσματα της κοινωνικοποίησης των παιδιών αλλά και στο ζήτημα της δημόσιας ευημερίας, εφόσον η πρόσβαση στην εκπαίδευση γενικευόταν και παρεχόταν δωρεάν. Η εκπαίδευση των νέων ανδρών και γυναικών έπαυσε να αποτελεί αποκλειστικά ατομική ευθύνη, μετακυλώντας το καθήκον της μόρφωσης των νέων στη

μοναρχία και στο χρέος των ηγεμόνων ή εκείνων που είχαν αναλάβει τη διακυβέρνηση μιας πόλης να εξοπλίζουν τους υπηκόους τους με κάθε μέσο που θα τους οδηγούσε στην επίτευξη μιας γενικότερης κοινωνικής ευμάρειας και ευημερίας.

Θεώρησα τέλος χρήσιμο να προβώ στο *Επίμετρο* της εργασίας σε μια σύντομη επισκόπηση του ζητήματος της θέσης των γυναικών και των αιτημάτων ανδρών και γυναικών για την πρόσβασή τους στην εκπαίδευσή και στο δημόσιο λόγο στο πλαίσιο των νέων πολιτικών συνθηκών. Αναλύθηκαν σ' αυτό οι θέσεις της συγγραφέως Rosa Califronia, η οποία εξέφρασε την πικρία της για τη θέση των γυναικών στις νέες πολιτικές συνθήκες. Η συγγραφέας, που γράφει με ψευδώνυμο, συμπεραίνει πως η θέση των γυναικών χειροτέρευσε πάρα βελτιώθηκε την περίοδο που ακολούθησε τη Γαλλική Επανάσταση, πάρα τις εξαγγελίες των δημοκρατικών Γάλλων για επερχόμενη αλλαγή της θέσης τους στην κοινωνία. Στο έργο της υπερασπίστηκε τη γυναικεία φύση και την αναγκαιότητα να λαμβάνουν εκπαίδευση όλες οι γυναίκες.

Ακόμη, εξετάσθηκαν φυλλάδια και ομιλίες που εκδόθηκαν από ανώνυμες και επώνυμες «πολίτισσες» αλλά και έργα ανδρών που είχαν ως στόχο την αφύπνιση των δημοκρατικών αισθημάτων ανδρών και γυναικών. Κατά την περίοδο επικράτησης των Δημοκρατικών Γάλλων η γυναικεία εκπαίδευση εργαλειοποιήθηκε από άνδρες και γυναίκες Ιακωβίνους για την ανάδειξη της αξίας της μητρότητας και την εδραίωση της νέας πολιτικής κατάστασης. Η συζήτηση για την εκπαίδευση εντάσσεται πλέον στο πλαίσιο του ιδεώδους της *«δημοκρατικής μητέρας»*, της οποίας το πολιτικό καθήκον ήταν να παραμένει στην οικία της και να μην παρεμβαίνει στην πολιτική ζωή. Η εκπαίδευση των γυναικών στο τέλος του 18ου αιώνα γίνεται επίμονο αίτημα, καθώς θεωρούνταν όχι πλέον *«προνόμιο»* αλλά *«δικαίωμα»,* και ο αποκλεισμός των γυναικών από τη μάθηση κρινόταν ως μια μορφή *«τυραννίας».*

Η διατριβή είχε ως στόχο να αναδείξει την ισχύ της εκπαίδευσης και την καταλυτική σημασία αυτής για τον αυτο- και έτερο-προσδιορισμό των ανθρώπων. Η δύναμη της εκπαίδευσης προσέδιδε εξουσία και αποτέλεσε παράγοντα ανυπακοής και υποταγής, διαφοροποίησης αλλά και ανέλιξης σε κοινωνικό, οικονομικό, οικογενειακό και πολιτικό επίπεδο. Η εκπαίδευση έδινε τη δυνατότητα σ' αυτόν που την είχε λάβει να επιβάλλεται και να κυριαρχεί έναντι των άλλων που είχαν λάβει ελλιπή ή και καθόλου εκπαίδευση, κατευθύνοντας ουσιαστικά τις πράξεις και τη ζωή των άλλων. Η περαιτέρω διερεύνηση της συμμετοχής των γυναικών στο δημόσιο λόγο των τελευταίων ετών του 18ου αιώνα και της πρώτης δεκαετίας του 19ου αιώνα θεωρώ πως αποτελεί πρόσφορο πεδίο έρευνας, ώστε να αποτιμηθούν τα αποτελέσματα των

ριζοσπαστικών λόγων γυναικών και ανδρών πριν και μετά την καταστολή που επέφερε η παλινόρθωση του παλαιού καθεστώτος αλλά και να μελετηθούν οι συνέχειες, οι ασυνέχειες και οι τομές στη συζήτηση και στις πρακτικές για την εκπαίδευση των γυναικών.

ΠΗΓΕΣ

Agnesis, Maria Gaetana de, *Oratio quâ ostenditur: artium liberalium studia a femineo sexu neutiquam abhorrere. Habita a Maria de Agnesis rhetoricae operam dante anno aetatis suae nono nondum exacto die 18. augusti 1727*, Malatestam, Μιλάνο 1727.

Agnesi, Maria Gaetana, *Istituzioni analitiche ad uso della gioventù italiana, di dna Maria Gaetana Agnesi*, Milanese, Dell' Accademia delle scienze di Bologna, τ. 1, Μιλάνο 1748.

Agnesi, Maria Gaetana, «An Oration in Which it is Demonstrated that the Studies of the Liberal Arts by the Female Sex are by no Means Inappropriate. A Work in the Rhetoric of Dante Spoken by Maria de Agnesi, not yet Nine Years Old, on 18 August 1727. Dedicates to the Admirable Reverend Father Doctor Agostino Tolota, Canon Regular, a Most Learned Man and Most Noble Orator», στο Maria Gaetana Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge, Debates over Women's Learning in Eighteenth-Century Italy,* Rebecca Messbarger και Paula Findlen (επιμ.), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, The University of Chicago Press, Σικάγο, 2005.

Agrippa, Henricus Cornelius, *Declamation on the Nobility and Preeminence of the Female Sex,* Albert Rabil, Jr, (μτφρ. και επιμ.), The University of Chicago Press, Σικάγο 1996.

Alberti, Leon Battista, *Della Famiglia*, Ρώμη 1434.

Alberti, Leon Battista, *The Family in Renaissance Florence, Book Three,* Renée Neu Watkins (μτφρ. και επιμ.), Waveland Press, Illinois 1994.

Alberti, Leon Battista, *De famiglia*, Emilio Piccolo (επιμ.), Vico Acitillo-Poetry Wave, Νάπολη 2009.

Alberti, Marcello, *Istoria delle donne scientiate*, Felice Mosca, Νάπολη 1740.

Altieri, Ferdinando, *Dizionario inglese ed italiano. A dictionary English and Italian, containing all the Words of the Vocabulary della Crusca, and several hundred more taken from the most approved authors; proverbs and familiar phrases,* William και John Innys, Λονδίνο 1727.

Andreini, Isabella, *Lettere d' Isabella Andreini Padovana. Comica Gelosa, et Academica intenta nominate l' Accesa*, Sebastiano Combi, Βενετία 1612.

Antoniano, Silvio, *Tre Libri dell' educatione christiana dei figliuoli, Scritti da M. Silvio Antoniano, ad istanza di Monsig. Illustris. Cardinale di S. Prassefe, Archivescono di Milano*, Sebastiano dale Donne et Girolamo Strinfari, Βερόνα 1584.

Antoniano, Silvio, *Dell' educazione cristiana de' figliuoli. Libri tre scritti da Silvio Antoniano poi Cardinale di S. Chiesa, ad istanza di S. Carlo Borromeo,* Barbiellini, Ρώμη 1785.

Antoniano, Silvio, *Dell' educazione cristiana e politica de' figliuoli. Libre tre di Silvio Antoniano poi Cardinale di Santa Chiesa. Scritti ad istanza di S. Carlo Borromeo*, Casa di Correzione, Φλωρεντία 1852.

Ανώνυμη, «Pensieri della libera cittadina I.P.M. Alle sue concittadine», στο Raccolta di Carte Pubbliche, Istruzioni, Legislazioni ec. Del nuovo Veneto Govern Democratico, τ. B΄, Dalle stampe del cittadino Silvestro Gatti, L' anno primo della Veneta Liberta, Βενετία 1797, σ. 299-301.

Ανώνυμη, La causa delle donne discorco agl' Italiani della cittadina, Anno primo delle Libertà Italiana, Giuseppe Zorzi, Βενετία 1797.

Ανώνυμος, «Difesa delle donne», στο Il Caffè o sia brevi e varj discorsi gia distribuiti in fogli periodici. Seconda edizione. τ. 1, Pietro Pizzolato, Βενετία 1766, σ. 300-14.

Ανώνυμος, *Antiquarian Magazine and Bibliographer*, Φεβρουάριος 1884.

Ανώνυμος, *Compendio o saggio di tuttre le scienze ad uso de' Fanciulli che può server di seguito alla loro biblioteca, Parte I e II, Stamperia Albizzianiana*, Φλωρεντία 1771.

Ανώνυμος, *Disputatio Perjucunda, Qua Anonymus probane nititur Mulieres Homines non esse: Cui opposita est Simonis Gedicci Sacros. Theologiæ Doctoris Defencio Sexus Muliebris. Quâ singular Anonymi argumenta, distinctis Thesibus proposita, viiriliter enervantur*, Edition novissima, Burchornius, Χάγη 1644.

Ανώνυμος, *Testura di un discorso sulla causa della libertà ossia sul governo popolare che si propone dalla società di Milano onde i ministri del culto possano contribuire alla felicità nazionale del popolo Lombardo,* Μιλάνο 1797.

Applausi Accademici alla Laurea Filosofica dell' illustrsissima Signora Elena Lucrezia Cornara Piscopia, Accademica Infeconda, composti, e raccolti dall' Accademia stessa, Ρώμη 1679.

Ariosto, Ludovico, *Orlando Furioso di M. Ludovico Ariosto,* Gabriel Giolito de Ferrari, Βενετία 1546 (1η εκδ. 1516).

Aristotle, *Aristotle's Politica,* W. D. Ross (επιμ.), Clarendon Press, Οξφόρδη 1957.

Astore, Francesco, *Catechismo repubblicano. In sei Trattenimenti a forma di dialoghi del cittadino Francesco Astore, A spese del cittadino Carlo Pissiotta,* Nella stamperia de' cittadini Nobile e Bisogno, L' Anno I della Repubblica Napolitana, Νάπολη 1799.

Ballexserd, Jacques, *Dissertation sur l' education physique des enfans, Depuis leur naissance jusqu' à l' âge de puberte. Ouvrage qui a remporté le Prix le 21 Mai 1762, à la Société Hollandoise des Sciences*, Chez Vallat-La-Chapelle, Παρίσι 1762.

Barbapiccola, Giuseppa Eleonora, *Tra gli Arcadi Ministra, I principi della Filosofia di Renato Des-Cartes: Tradotti del Francese col confronto del Latino in cui l'Auture gli scrisse*, Francesco Mairesse, Τορίνο 1722

Barbapiccola, Giuseppa Eleonora, «The Translator to the Reader: Preface to René Descartes Principles of Philosophy (1722)», στο Maria Gaetana Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge, Debates over Women's Learning in Eighteenth-Century Italy*, Rebecca Messbarger και Paula Findlen (επιμ.), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, The University of Chicago Press, Σικάγο, 2005, σ. 47-66.

Bandiera, Giovani Nicolò, *Trattato degli studi delle donne, in due parti diviso, Opera d'un Accademico Intronato, dedicate a sua eccelenaza La N.C. Procuratessa Lisabetta Cornara Foscarini,* Parte Prima, Francesco Pitteri, Βενετία 1740.

Barbaro, Francesco, *The Wealth of Wives: A Fifteenth-Century Marriage Manual, Toronto University Press,* Τορόντο 2015.

Barbaro, Francesco, *The Wealth of Wives: A Fifteenth-Century Marriage Manual,* Margaret L. King (μτφρ. και επιμ.), Iter Academic Press, Τορόντο, Ontario 2015.

Barbieri, Domenico, *Paragone delle Donne di due città,* Domenico Fracasso, Βενετία 1788.

Baretti, Giuseppe, *An Account of the Manners and Customs of Italy; With Observations on the Mistakes of Some Travellers, with Regard to That Country*, T. Davies, Λονδίνο 1768.

Battifera, Laura, degli Ammannati, *Laura Batiifera and her Literary Circle: An Anthology*, Victoria Kirkbam (επιμ. και μτφρ.), The University of Chicago Press, Σικάγο 2006.

Belmonti, Pietro, *L' institutione di una sposa, Giovanni Osmarino Gigliotto,* Ρώμη 1587.

Bembo, Pietro, *Gli Asolani,* Aldus Manutius, Βενετία 1505.

Bembo, Pietro, *Prose di M. Pietro Bembo nelle quali si ragiona della volgar lingua divise in tre libri*, Tacuino, Βενετία 1525.

Benedetti, Giovanni Battista, «Comparatio visus, et auditus», στο Giovanni Battista Benedetti *Speculationum Mathematicarum et Physicarum Liber*, Τορίνο 1585.

Bennett, John, *Scriptures on Female Education; Chiefly as it Relates to the Culture of the Heart, in four essays*, J. Jones, Δουβλίνο 1791.

Beolco, Angelo, *La Piovana. Commedia ovvero Novella del Tosco da Ruzante,* Gabriel Giolito de' Ferrari, Βενετία 1548.

Bergalli, Luisa, *Componimenti poetici delle più illustri rimatrici d'ogni secolo, raccolti da Luisa Bergalli, Parte prima, che contiene le Rimatrici Antiche fino all'Anno 1575,* Antonio Mora, Βενετία 1726.

Betussi, Giuseppe, *Libro di M. Giovanni Boccacio delle Donne Ilustri Tradotto per Messer Giussepe Betussi con una additione fatta dal medesimo delle donne famose dal tempo di M. Giovanni fino ai giorni nostri, alcune alter state per inanzi con la gota del Boccacio*, Βενετία 1574.

Bigolina, Giulia, *Urania. A Romance*, Valeria Finucci (επιμ. και μτφρ.), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2005.

Bocalosi, Girolamo, *Dell' educazione democratica da darsi al popolo italiano del Cittadino Girolamo Bocalosi*, Francesco Pogliani, Μιλάνο 1796.

Boccaccio, Giovanni, *De Mulieribus Claris*, Ulm 1473.

Boccaccio, Giovanni, *Concerning Famous Women by Giovanni Boccaccio*, Guarino, Guido A., (μτφρ., εισαγ.), Rutgers University Press, New Brunswick και New Jersey 1963.

Boccacio, Giovanni, *Famous Women*, Virginia Brown (επιμ. και μτφρ.), I Tatti Renaissance Library, Κέιμπριτζ και Λονδίνο 2003.

Borromeo, Carlo, «Regole appartenenti alle monache, canate dai Concilii Provinciali di Milano, fatte volgari, e ridotte in un corpo, sotto i titoli del primo», στο *Acta Ecclesiae Mediolanensis*, Ex Officina Typofraphica Pacifici Pontijs, Μιλάνο 1599.

Bracciolini, Poggio, *De vera nobilitate,* David Canfora (επιμ.), Edizioni di Storia e letteratura, Ρώμη 2001.

Bronzino, Cristoforo, *Della dignità e nobiltà delle donne. Dialogo di Cristofano Bronzini d' Ancona. Diviso in Quattro Settimane; E ciascheduna di esse in sei Giornate,* Zanobi Pignoni, Φλωρεντία 1624.

Britti, Paulo, *Belissima curiosita, Nella qual si tratta di tutte l' invetioni, che usano le Ruffiane per redur le Donne a le male operationi con una Bellissima reprensione opera honesta & essemplare,* Girolamo Righettini, Trevigi 1643.

Bruto, Giovanni Michele, *La institutione di una fanciulla nata nobilmente. L' institution d'une fille de noble maison*, Traduite de langue Tuscane en François, Faucon, Αμβέρσα 1555.

Bruto, Giovanni Michele, *The necessarie fit, and convenient education of a young Gentlewoman. Written both in French and Italian and translated into English by W.P., and now printed with the three languages together in one Volume, for the better instruction of such as are desiderous to studie those Tongues*, Adam Islip, Λονδίνο 1598.

Buonisegni, Francesco, *Contro l' lusso donesco, satira menippea del Sig. Fran. Buoninsegni con l' Antisatira D.A.T. in risposta dedicate all' Altezza Sereniss. di Vittoria Medici della Rovere Gran Duchessa di Toscana,* Franc. Valvasensis, Βενετία 1638.

Cabei, Cesare, *Ornamenti della gentil donna vedova. Opera del signor Cesare Cabei*, Christoforo Zanetti, Βενετία 1574.

Califronia, Rosa, *Breve difesa dei diritti delle donne, scritta da Rosa Califronia, Contessa Romana*, Assisi 1794.

Caminer Turra, Elisabetta, *Selected Writings of an Eighteenth-Century Venetian Woman of Letters*, στο Catherine M. Sama, Σικάγο 2003.

Caminer Turra, Elisabetta, «On exceptional women (1769)», στο Elisabetta Caminer Turra, *Selected Writings of an Eighteenth-Century Venetian Woman of Letters*, σ. 167-183.

Caminer Turra, Elisabetta, «On the error of exalting some women by insulting others (1790)», στο Elisabetta Caminer Turra, *Selected Writings of an Eighteenth-Century Venetian Woman of Lett*ers, σ. 185-88.

Camposanpiero, Alvise Antonio, *Leggi de gli Academici Ricovrati Riformate sotto il principato del signor Alvise Antonio Camposanpiero*, Πάδοβα 1648.

Camposampiero, Guglielmo, *«Discorso Accademico del Signor Guglielmo Camposampiero, Patrizio Padovano, Da lui recitato nell' Accademia de' Ricovrati, il dì 16 Giugno 1723. Che debbono ammettersi le Done allo Studio delle Scienze, e delle belle Arti», στο Discorsi Accademici di Varj Autori viventi intorno agli studi delle donne; La maggior parte recitati nell' Accademia de' Ricovrati di Padova. Dedicati AS. E. La Sig. Procuratessa Elisabetta Cornaro Foscarini*, Giovanni Manfrè, Πάδοβα 1729.

Carlantonio Pilati, *Di una riforma d'Italia, ossia dei mezzi di riformare i più cattivi costumi e le più perniciose leggi d' Italia*, Edizione seconda acresciuta di altrettanto, Villafranca 1770.

Carli, Bernardino, *Nuovo metodo per le Scuole Pubbliche*, Λυών 1774.

Carli, Gian Rinaldo, *Delle opere del signor commendatore Don Gianrinaldo conte Carli, Imperial Monistero di S. Ambrogio Maggiore*, Μιλάνο 1787, τ. XVIII.

Carli, Gian Rinaldo, *L'Italie réformée, ou nouveau plan de gouvernemnet pour l'Italie, dévelopè*, Albretini, Rimini 1769.

Carroli, Bernardino, *Il giovane ben creato di Bernardino Carroli da Ravenna, diviso in tre libri*, Cesare Cavazza, Ραβέννα 1583.

Castiglione, Baldassar, *Il Cortegiano or The Courtier: Written by Conte Baldassar Castiglione. And a new Version of the same into English*, W. Bowyer, Λονδίνο 1727.

Cereta, Laura, *Lauræ Ceretæ Brixiensis Feminæ Epistolæ jam primum è M S in lucem product à Iacobo Philippo Tomasino Qui eius Vitam, & Notas addidit*, Jacopo Filippo Tomasini (επιμ.), Sebasriani Sardi, Πάδοβα 1640.

Cereta, Laura, *Collected Letters of a Renaissance Feminist*, Diana Robin (μεταγρ., μτφρ., επιμ.), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, Chicago University Press, Σικάγο 1997.

Cerfool, Di, *La Gamologia o sia dell' educazione delle zitelle destinate per il matrimonio, della sua utilità politica, del suo fine, e delle gagioni che lo rendono felice, o infelice, Divisa in XVII Lettere del Signore Di Cerfool. Tradotta per la prima volta in idioma Toscano da L.S.A.F.*, Ciccio Finfin, Τορίνο 1778.

Cesarotti, Melchiore, *Istruzione d' un cittadino a suoi fratelli meno istrutti*, A spese di Pietro Brandolese, Πάδοβα 1797.

Cessole, Jacopo da, *Volgarizzamento del libro de' costume e degli offizii de' nobili sopra il giuoco degli scacchi di Frate Jacopo da Cessole, Tratto nuovamente da un codice magliabechiano,* Giulio Ferbario, Μιλάνο 1829.

Cessolis, Jacopo De, *De moribus hominum ed de officiis nobilum super ludo scaccorum*, Μιλάνο 1479.

Cittadino N. N., *Discorso al bel sesso Veneto*, Giovanni Zatta, Βενετία 1797.

Colonna, Vittoria, *Pianto della Marchesa di Pescara sopra la passione di Christo. Oratione della medesima, sopra l'Ave Maria; Oratione fatta il Venerdi santo, sopra la passione di Christo, Antonio Manutio*, Μπολόνια 1557.

Colonna, Vittoria, Matraini, Chiara, Marinella, Lucrezia, *Who is Mary? Three Early Modern Women on the Idea of the Virgin Mary*, Susan Haskins, (επιμ. και μφτρ.), The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2008.

Conti, Antonio, «Lettera dell' Abate Antonio Conti Patrizio Veneto, sopra lo stesso argomento al Signor Perel Consigliere nel Gran Consiglio», Παρίσι, 20 Αυγούστου 1721, στο Antoine-Leonard Thomas, *Saggio sopra il carattere i costumi e lo spirito delle donne ne' varii secoli, del sig. Thomas dell'Accademia francese. Traduzione italiana corredata di annotazioni storico-critiche; ed accresciuta di una Lettera*

dell'abate Conti P.V. intorno lo stesso argomento, Lodovico Antonio Loschi (μτφρ.), Giovanni Vitto, Βενετία 1773, σ. 203-229.

Como, Giovan Paolo da, Clerico Regolare, *Modo breve et facile, utile et necessario in forma dialogo di ammaestrare le figlioli mascoli e femine, & quelli che non fanno, nelle devotioni, & buoni costumi del viver Christiano. Raccolto dal Reverendo Sacerdote Don Giovan Paolo da Como Clerico Regolare*, Gabriel Giolito, Βενετία 1569.

Contile, Luca, *Comedia del Contile, Chiamata la Cesarea Conzaga*, Francesco Marchesino, Μιλάνο 1550.

Contile, Luca, «Al Illmo Sor Cesare Conzaga Duca d' Ariano», στο Luca Contile, *Comedia del Contile, Chiamata la Cesarea Conzaga*, Francesco Marchesino, Μιλάνο 1550.

Crescimbeni, Giovanni Antonio, *La bellezza della volgar poesia. Spiegata in Otto Dialoghi da Giovanni Antonio Crescimbeni Custode d' Arcadia, con varie Notizie, e col Catalogo degli Arcadi*, Ρώμη 1700.

Crescimbeni, Giovani Mario, *I giuochi olimpici celebrati in Arcadia nell' Olimpiade DCXXI. In lode degli Arcadi defunti, e pubblicati da Gio: Mario de' Crescimbeni, custode della medesima Arcadia*, Antonio Rossi, Ρώμη 1705.

Crescimbeni, Giovanni Mario, *Storia della Accademia degli Arcadi Istituita in Roma l' anno 1690 per la colivazione delle scienze delle lettere umane e della poesia scritta da Gio. Mário Crescimbeni Primo Custode Generale, Pubbllicata l' anno 1712 d'ordine dela medesima adunanza*, Bulmer, Λονδίνο 1804.

D' Aragona, Tullia, *Dialogo della infinità d' amore,* Gabriel Giolito de Ferrari, Βενετία 1547.

D' Aragona, Tullia, *Dialogue on the Infinity of Love*, edited and translated by Rinaldina Russell και Bruce Merry, The University of Chicago Press, Σικάγο 1997.

Dardano, Luigi, *La bella dotta Difesa delle donne in verso, e prosa, di Meser Luigi Dardano gran Cancelliero dell' Illustrisimo Senato Cinitiano, contra gli accusatori del seso loro, Con un breve trattato di ammaestrare li figliuoli*, Βενετία 1554.

Davolterra, Andrea, *Discorso sopra la cura, et diligenza che debbono havere i Padri, & le Madri verso i loro Figliuoli si nella Civiltà come nella pietà Christiana,* Alessandro Benacci, Μπολόνια 1572.

De Agnesis, Maria Gaetana, *Oratio quâ ostentitur: Artium liberalium studia a femineo sexu nentiquam abborrere. Habita a Maria de Agnesis rhetoricae operam dante anno aetatis suae nono nondum exacto die 18. augusti 1727*, Malatestam, Μιλάνο 1727.

De Agnesis, Maria Gaetana, «Oratio. Qua ostenditur: Artium liberalium studia a Fæmineo sexu neutiquam abhorrere. Habita a Maria de Agnesis, Rhetoricæ operam Dante. Anno etatis sua nono nondum exacto die 18 Augusti 1727, D. Augustino Tolotæ C. R. Liberatissimo Viro, ac præclarissimo Concionatori Didata, Edita Primum Mediolani», στο *Discorsi Accademici di Varj Autori viventi intorno agli studi delle donne; La maggior parte recitati nell' Accademia de' Ricovrati di Padova. Dedicati AS. E. La Sig. Procuratessa Elisabetta Cornaro Foscarini, Giovanni Manfrè,* Πάδοβα 1729.

De Rossi, Aretafila Savini, «Apology in Favor of Studies for Women, Against the Preceding Discourse by Signor Giovanni Antonio Volpi, Written to a Gentleman by Signora Aretafila de' Rossi, Sienese Lady», στο Rebecca Messbarger και Paula Findlen (επιμ.), *The Contest for Knowledge, Debates over Women's Learning in Eighteenth-Century Italy,* The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2005.

Déclaration des droits de l'homme et du citoyen, et articles de constitution présentés au Roi avec sa réponse du 5 Octobre soir, Chez Baudouin, Παρίσι 1789.

De luca, Battista, *Il caualiere e la dama ouero Discorsi familiari*, Dragondelli, Ρώμη 1675.

Della Chiesa, Francesco, Agostino, *Theatro delle donne letterate. Con un breve discorso della preminenza, e perfettione del sesso donnesco*, Giovanni Gislandi, Tornaso Rossi, Mondovi 1620.

Descartes, René, *Discorso sul metodo*, Maria Garin (μτφ.), Tullio Gregory (εισαγ.), Laterza, Ρώμη 1998 (17η έκδοση).

Diderot, Denis, *Pensées sur l' interpretation de la nature*. Édition critique étable par J. Assézat, Παρίσι 1754.

Diderot, Denis, «Sur les femmes», στο Denis Diderot*, Œuvres complètes de Diderot*, J. Assézat et M. Tourneux (επιμ.), Garnier, Παρίσι 1876, σ. 251-262.

Discorsi Accademici di Varj Autori viventi intorno agli studi delle donne; La maggior parte recitati nell' Accademia de' Ricovrati di Padova. Dedicati AS. E. La Sig. Procuratessa Elisabetta Cornaro Foscarini, Giovanni Manfrè, Πάδοβα 1729.

Dolce, Ludovico, *Dialogo di M. Lodovico Dolce Della Institution delle donne,. Da lui stesso in questa quarta impressione riveduto, e di piu utili cose ampliato, con la tavola delle cose piu degne di memoria*, Giolito de' Ferrari, Βενετία 1560.

Dolce, Lodovico, *Dialogo della instituzion delle donne, secondo li tree stati che cadono nella vita umana* (Gabriel Giolito di Ferrari, Βενετία 1545), Helena Sanson (επιμ.), Modern Humanities Research Association, Κέιμπριτζ 2015.

Domenichi, Lodovico, *La nobiltá delle donne. Coretta, &di nuovo ristampata,* Gabriel Giolito di Ferrari, Βενετία 1552.

Domenichi, Lodovico, *La donna di corte, discorso di Lodovico Domenichi. Nel quale si ragiona dell' affabilità & honesta creanza. Da doversi usare per Gentildonna d' Honore*, Busdrago, Lucca 1564.

Doria, Paolo Mattia, *Ragionamenti, ne' quali si dimostra la donna, in quasi che tutte le virtù piú grandi, non essere all'uomo inferiore*, Angelo Vocola, Νάπολη, 1729.

Doria, Paolo Mattia, *Ragionamenti, ne' quali si dimostra la donna, in quasi che tutte le virtù piú grandi, non essere all'uomo inferiore,* Φρανκφούρτη 1716.

Efemeridi letterarie di Roma tomo duodecimo, contenente le opere enunciate nell' anno MDCCLXXXIII, Omero al Corso, Ρώμη 1783, Num. IX, 1783, Li I. Marzo, σ. 68-71.

Elphinston, James, *The Plan of Education at Elphinston's Academy Kensignton,* W. Owen, Λονδίνο 1760.

Equense, Vico, Natale, Michele, *Catechismo repubblicano per l' istruzione del popolo e la rovina dei tiranni*, L' Anno primo della Repubblica Napoletana, Νάπολη 1799.

Erasmus, Desiderius, *De recta latini graecique sermonis pronuntiatione Des. Erasmi… dialogus*, Βασιλεία 1528.

Erasmus, Desiderious, *Lingua per des. Erasmum Roterodamum, diligenter ab autore recognita. Libellus elegans, nec minus utilis Plutarchi Chaeronei de immodica uerecundia, recens opus, nec antehac usquā excusum. Quoniam autem argumētum cum lingua conuenit, adiunximus*, Caesareo, Βασιλεία 1525.

Facciolati, Jacopo, *Ortografia per uso del Seminario di Padova,* Gio. Manfrè, Πάδοβα 1739.

Faini, Diamanta Medaglia, «An oration on which studies are fitting for women», στο Maria Gaetana Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, Rebecca Messbarger, Paula Findlen (επιμ. και μτφρ.), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, Chicago University Press, Σικάγο 2005, σ. 141-147.

Fedele, Cassandra, *Clarissimae Feminae Cassandrae Fidelis Venetae Epistolae & Oratione Postuma, Nuquam antehac editae. Iac. Philippus Tomasinus è M. SS. Recenfuit, Premissa eius VITA, Argumentis Notisque illustrauit,* Jacopo Filippo Tomasini (επιμ.), Franciscus Bolzetta, Πάδοβα 1636.

Felici, Pompeo, *La prima delle cinquanta quattro stationi di Roma, Da Pompeo Felici raccolte da i Ragionamenti di M. Antonio Lazari, hora Vescovo d' Amelia, & di M. Claudio Felici,* Giovanni Simbeni, Rimino 1586.

Filangeri, Gaetano, *La Scienza della Legislazione.* Editione critica, Volume quinto, Paolo Bianchini (επιμ.), Centro di Studi sull' Illuminismo europeo «G. Stiffoni», Βενετία 2004.

Fiorentino, Remigio, «Alla molto honoranda Madonna Lucretia Giolita de' Ferrari mia da sorella osser», Βενετία 8 Dicembre 1556, στο Giovanni Gerson, *I quattro libri di Giovanni Gerson, Cancelliere Parigino,* Giolito, Βενετία 1557.

Fleury, Claude, *Traité du choix et de la Méthode des études*, Pierre Aubouin, Pierre Emery, Charles Clousier, Παρίσι 1687.

Fonte, Moderata, *Tredici canti del floridoro, di Mad. Moderata Fonte*, Βενετία 1581.

Fonte, Moderata, *Il merito delle donne,* ove *chiaramente si scuopre quanto siano elle degne e più perfette de gli uomini*, Domenico Imberti, Βενετία 1600.

Fonte, Moderata, (Modesta da Pozzo), *The Worth of Women. Wherein Is Clearly Revealed Their Nobility and Their Nobility and Their Superiority to Men*, Virginia Cox (επιμ. και μτφρ.), The University of Chicago Press, Σικάγο 1997.

Francisci, Barbari, *De re Uxoria. Libri duo,* Caroli, 1612.

Fusco, Orazio, *La vedova del Fusco,* Dorici, Ρώμη 1570.

Cabei, Giulio Cesare, *La Gentil Donna Vedova, Opera del signor Giulio Cesare Cabei. Nella quale ordinatamente si tratta di tutte le cose necessarie allo stato vedovile; onde potrà farsi adorno d'ogni habito virtuoso, & honorato,* Christoforo Zanetti, Βενετία 1574.

Galdi, *Saggio d'istruzione pubblica rivoluzionaria, Nella Stamperia de' Patriotti d' Italia*, Milano Anno VI, Μιλάνο 1798.

Gazetta Universale, Αρ. 68, Σάββατο 24 Αυγούστου 1776, στο *Gazetta Universale o sieno notizie istoriche, politiche, di scienze, arti, agricoltura* ec., τ. III, 1776.

Gerdil, Sigismondo, *Réflexions sur la théorie et la pratique de l' éducation contre les principes de M. Rousseau*, Reycends et Guilbert, Τορίνο 1763.

Gerson, Giovanni, *I quattro libri di Giovanni Gerson, Cancelliere Parigino, e dottore moralissimo della imitatione di Christo, del dispregio del mondo, e delle sue vanità. Ne quali tutto l'ordine della vita hvmana chiaramente si comprende. Con un trattato d'esso Auttore della Meditatione del cuore. Nuovamente rivisti, e da ogni errore emendati,* Gabriele Giolito, Βενετία 1557.

Giustianiano, Lorenzo, *Del dispregio del mondo et sue vanità. Trattato del B. Lorenzo Giustiniano, Primo Patriarca di Venetia. Nel quale divinamente ci insegna, quante, & quali sieno le insidie, & i lacci, dal nostro perpetuo nimico a noi tesi, mentre siamo in questa vita mortale; & come posciamo quelli facilmente schifare; &, di tutte le mondane cose trionfando, all' immortal vita gloriosamente trapassare.* Tradotto dalla Latina nella volgar lingua, per il R. D. Dominico Gabrieli, Canonico Secolare della Congregatione di S. Giorgio d' Alga, Βενετία 1579.

Gorani, Giusseppe, *Saggio sulla pubblica educazione*, τ. 1, Λονδίνο 1773.

Gorretta, Giacopo Boero, *I diavoli delle donne*, Christofforo Bellone, Γένοβα 1573.

Gouges, Marie Olympe Aubry de, *Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne*, Emanuèle Gaulier (επιμ.), Mille et une nuits, Παρίσι 2003.

Gravier, Giovanni, *Dissertazione sull' educazione fisica de' Fanciulli. Dalla loro nascità alla Pubertà, Opera, che a' dì 21 Maggio 1762. Riportò il premio della Società Olandese delle Scienze, Del Sig. Ballexserd Cittadino di Giverva, Tradotta dal Franzese,* Giovani Gravier, Νάπολη 1763.

Guasco, Stefano, *Ragionamento del Sig Annibal Guasco a D. Lavinia sua figliuola della maniera del governarsi ella in corte; andando per Dama. Alla Serenissima infante D. Caterina, Duchessa di Savoia, Bevilacua,* Τορίνο 1586.

Guazzo, Stefano, *La civile conversazione*, Enea de Alaris, Βενετία 1574.

Guazzo, Stefano, *The Art of Conversation*, J. Brett, Λονδίνο 1738.

Hobbes, Thomas, *Leviathan*, C. B. Macpherson (επιμ.), Penguin, Λονδίνο 1985.

Index Librorum Prohibitorum sanctissimi domini nostri Gregori XVI pontificis maximi jussu editus, J. Pelella, Νάπολη 1862.

Καστιλιόνε, Μπαλτασάρε, *Το εγχειρίδιο του Καλού Αυλικού*, Κωνσταντίνα Πετροπούλου (μτφρ.), Ερατώ, Αθήνα 2010.

King, Margaret L., Rabil, Albert, *Her Immaculate Hand, Selected Works by and about the Women Humanists of Quatrocento Italy,* Pegasus Press, Asheville 2000.

Knox, Vicesimus, *Liberal Education: or, A Practical Treatise on the Methods of Acquiring Useful and Polite Learning*, (7η έκδοση), C. Dilly, Λονδίνο 1775.

Lacroix, Jean-François De, *Dictionnaire historique portatif des femmes célèbres,* L. Cellot, Παρίσι 1769.

Lando, Ortensio *Lettere di molte valorose donne, nelle quali chiarament appare non esser ne di eloquentia ne di dottrina alli uomini inferiori*, Gabriel Giolito di Ferrari, Βενετία 1548.

Lattanzi, Carolina, *Schiavitù delle donne*. *Memoria della cittadina Lattanzi letta nell' Accademia di Pubblica Istruzione in Mantova Li 14 Mietitore*, Apollo, Anno primo della Libertà d'Italia (1797).

Le pompe funerbi celebrate da' Signori Accademici Infencondi di Roma per la morte dell'illustrissima Signora Elena Lucrezia Cornara Piscopia accademica detta l'Inaltterabile, Giacomo Cadorin, Πάδοβα 1686.

Ledesma, Diego, *Modo per insegnar la dottrina christiana. Composto per il Dottore Ledesma della Compagnia di Giesu*, Camerali, Ρώμη 1573.

Leonardi, Giovanni, *Institutione di una famiglia christiana,* Santi & Comp., Ρώμη 1591.

Locke, John, *Some Thoughts Concerning Education*, A.και J. Churchill, Λονδίνο 1693.

Lombardelli, Orazio, *Dell' uffizio della donna maritata*. *Capi cento ottanta. D' Orazio Lombardelli Senese*, Giorgio Marescotti, Φλωρεντία 1584.

Lombardelli, Orazio, *Gli aforismi scolastici,* Marescotti, Σιένα 1579

Lombardelli, Orazio, *Il giovane studente,* Marescoti, Φλωρεντία 1579.

Longiano, Sebastiano Fausto da, *Dialogo del modo de lo tradurre*, Giovanni Griffio και Ludovico Avanzi, Βενετία 1556.

Luca, Giovanni Battista de, *Il cavaliere e la dama overo discorsi familiari nell' ozio Tusvulano atunnale dell'anno 1674, sopra alcune cose appartenenti a Cavalieri, et alle Dame, così nella legge scritta, come in quella della convenienza, contenute negli argomenti registrati nell' annesso indice,* Dragondelli, Ρώμη 1675.

Maffei, Gio Pietro, *Vita di S. Lorenzo Giustiniano, Primo Patriarca di Venetia,* Tratta da quella che scrisse Bernardo Giustiniano dal padre Gio. Pietro Maffei, della compagnia di Gesù. Con alcune aggiunte, ed una relazione degli Atti della sua Canoniazzazione, Gio. Parolari, Βενετία 1819.

Maffei, Scippione, *La scienza cavallerecsa*. *Libri tre. Opera del Sign. Marchese Scipione Maffei Veronese, Accademico della Crusca,* Giovanni Parone, Τρέντο 1717.

Marescalchi, Ferdirnardo, *Catechismo al popolo bolognese,* Stamperia di Jacopo Marsigli ai Celestini, Μπολόνια 1796.

Marinella, Lucrezia, *Exhortations to Women and to Others if they Please,* Laura Benedetti (επιμ. και μτφρ.), The Other Voice in Early Modern Europe: The Toronto Series, 15, Iter, Centre for Reformation Studies, Τορόντο 2012.

Marinella, Lucrezia, *La nobiltà et l' eccellenza delle donne, co' difietti et mancamenti de gli uomini, discorso di Lucretia Marinella in due parti diviso*, Battista Ciotti, Βενετία 1601.

Marinella, Lucrezia, *La vita di Maria Vergine imperatrice dell universo descritta in prosa & in ottava rima da Lucrezia Marinella,* Barezo Barezi, Βενετία 1602.

Marinella, Lucrezia, *La nobilità et eccellenza delle donne, et i difetti, e mancamenti de gli huomini, discorso di Lucretia Marinella, in due parti diviso. Ricorretto, et accresciuto,* Gio. Battista Combi, Βενετία 1621.

Marinella, Lucrezia*, L' Enrico, overo Bisantio acquistato, poema heroico. Di Lucretia Marinella,* Ghirardo Imberti, Βενετία 1635.

Marinella, Lucrezia, *The Nobility and Excellence of Women and the Defects and Vices of Men*, Anne Dunbill (επιμ. και μτφρ.), Letizia Panizza (εισαγ.), The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 1999.

Matraini, Chiara, *Rime et prose di Madonna Chiara Matraini gentildonna lucchese, Busdrago*, Lucca 1555.

Matraini, Chiara, *Breve discorso sopra la Vita e Laude della Beatiss. Verg. e Madre Dee Figliuol di Dio, Busdrago,* Lucca 1590.

Matrice da, Agostino, *Interrogatorio utile et necessario per li padri confessori semplici. Fatto et compilato dal R.P.F. Agostino da Matrice de Minori Oservanti, a modo di dialogo*, Nicolò Tebalam, Βενετία 1602.

Mattei, Fulvia, *Dell' educazione che si deve dare alle donne,* Bartolomeo Paroni, Βιτσέντσα 1797.

Meduna, R.P.M. Bartolomeo, *Lo Scholare, nel del R.P.M. Bartolomeo Meduna Conventuale di S. Francesco, nel quale si forma a pieno un perfetto Scolare opera divisi in tre libri,* Pietro Fachimetti, Βενετία 1588.

Montalvo, Eleonora Ramirez di, *Istruzione alle maestre.* AVII, n. 46.

Morata, Olympia, *The Complete Writings of an Italian Heretic*, Holt N. Parker (επιμ. και μτφρ.), The University of Chicago Press, Σικάγο 2003.

Muratori, Antonio Ludovico, *Della regolata divozion de' cristiani,* Giambatista Albrizzi, Βενετία 1747.

Muratori, Antonio Ludovico, *Della pubblica felicità, oggetto de' buoni principi, trattato di Lodovico Antonio Muratori Bibliotecario del serenissimo signor Duca di Modena*, Lucca 1749.

Ninci, Clemenza, Suor, *Lo Sposalizio d''Iparchia filosofa* by Suor Clemenza Ninci, Cynthia Hillman, (επιμ.), στο Elissa B. Weaver (επιμ.), *Scenes from Italian Convent Life. An Anthology of Convent Theatrical Texts and Contexts*, Longo Editore Ravenna, Ραβέννα 2009.

Nuovo Giornale Letterario d' Italia, Βενετία 1788.

Ottonelli, Domenico, *Della pericolosa conversatione con le Donne, ò poco modeste, ò Ritirate, ò Cantatrici, ò Accademiche*. Opera del P. Gio: Domenico Ottonelli da Fanano, Sacredote della Compagnia di Giesù, Luca Frenceschini & Alessandro Logi, Φλωρεντία 1646.

Palese, Carlo, Fenzo, Modesto, *Europa Letteraria*, Βενετία, Νοέμβριος 1769.

Pallacivino, Pietro Sforza, *La descrizione del primo vaggio fatto a Roma dalla Regine di Sveia*, 1838.

Palmieri, Vincenzo, *La libertà e la legge considerate nella libertà delle opinion e nella tolleranza de' culti religiosi*, -, 1798.

Parabosco, Girolamo, *La Fantesca, Comedia nuova, Gio. Battista και Gio. Bernardo*, Βενετία 1597 (πρώτη έκδοση 1556).

Passi, Giuseppe, *I donneschi diffetti,* Iacobo Antonio Somascho, Βενετία 1599.

Passi, Giuseppe, *I donneschi diffetti: nuovamente riformati, e posti in luce,* Iacobo Antonio Somascho, Βενετία 1601.

Pavone, Francesco, Gesualdo, Alfonso, *Manuale d'alcuni ricordi spirituali. Con diuerse meditationi, & instruttioni*, Tarquinio Longo, Νάπολη 1608.

Pavone, Francesco, Gesualdo, Alfonso, *Manuale d'alcuni ricordi spirituali. Con diuerse meditationi, & instruttioni per introdurre essercitij della Pietà: Et per insegnar la Dottrina Christiana, cosi nelli Fundachi come nelle Chiese. Con modo tenuti in fruttisicar nell' anime l'Anno del 1601 nella città di Napoli. Stampato all' hora per ordine dell' Illustriss. Et Reverendissimo Cardinal Gesuvaldo Arcivescono di Napoli: Et di nuovo ristamparo per commodito di coloro che in simile essercitij s' impiegano,* Tarquinio Longo, Νάπολη 1608.

Pentolini, Francesco Clodoveo Maria*, Le donne illustri, canti dieci. Composti dall' Abate D. Francesco Clodoveo Maria Pentolini Livornese, Academico Apatista di Firenze, Ricovrato di Padova, e fra' pastori Arcadi di Roma detto Aretalte Deomenjo*, τ.1, Gio. Vincenzo Falorni, Λιβόρνο 1776.

Perbenedetti, Andrea, *Regole per le scuole della dottrina christiana della città et diocese di Venosa da osservarsi da i curati d'anime e da gli operaij di dette scuole. Instituite & erette da Mons. Reverendiss. Andrea Perbenedetti della città di Camerino*

Vescono di Venosa, nell'anno 1611, Lazzaro Scorriggio, Νάπολη 1615 και Evangelista Deuchino, Βενετία 1620.

Piaci, Felice, *Institutione Cristiana necessaria a tutti I fideli catholici,* Girolamo Meda, Μιλάνο 1570.

Piccolomini, Alessandro, *Dialogo della bella creanza delle donne*, Curgio Navò, Βενετία 1539.

Piccolomini, Alessandro, *In quatuor libros meteorologicorum Aristotelis, commentatio lucidissima*, Βενετία 1540.

Piccolomini, Alessandro, *La economica di Senofonte tratta di lingua greca in toscana, Al segno del Pozzo*, Βενετία 1540.

Piccolomini, Alessandro, *De la institutione de la felice vita de l' homo nato Nobile, e in Città libera. Libri X in lingua Toscana. Dove e peripateticamente e platonicamente, introrno a le cose de l' Ethica, Iconomica, e parte de la Politica, e raccolta la somma di quanto principalmente può concorrere a la perfetta e felice vita di quello. Composti dal S. Alessandro Piccolomnini, à benefitio del Nobilissimo Fanciullino Alessandro Colobini, pochi giorni innanzi nato, figlio de la Immortale Mad. Laudomia Forteguerri*, Hieronymum Scotum, Βενετία 1543.

Piccolomini, Alessandro, *Della grandezza della Terra et dell'Acqua*, Giodano Ziletti, Βενετία 1561.

Piccolomini, Alessandro, Firenzuola, Angolo, Dolce, Lodovico, *Le bellezze le lodi, gli amori, & i costumi delle donne; con lo discacciamneto delle lettere, di Agnolo Firenzuola fiorentino, et di Alessandro Picolomini Sanese. Giuntoci appresso I saggi ammaestramenti, che appartengono alla honorevole, e virtuosa vita virginale, maritale, e vedovile, di Lodovico Dolce […]. Con copiosissime tavole delle cose più memorabile*, Barezzo Barezzi, Βενετία 1622.

Pimentel, Eleonora Fonseca, *From Arcadia to Revolution: The Neapolitan Monitor and Other Writings*, στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe: The Toronto Series, 67, Iter Press, Τορόντο 2019.

Pizan, Christine de, *Debate of the Romance of the Rose*, David F. Hult (επιμ. και μτφρ), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, The University of Chicago Press, Σικάγο 2010.

Pizan, Christine de, *The Book of the City of Ladies*, Rosalind Brown-Grant (επιμ.), Penguin, Λονδίνο 1999.

Pizzolato, Pietro (επιμ,), *Il Caffè o sia brevi e varj discorsi gia distribuiti in fogli periodici*. Seconda edizione. τ. 1, Pietro Pizzolato, Βενετία 1766.

Portenari, Angelo, «Capitolo XXXXI, Di sei congregrationi di femine, le quali habitano a guise d Monache in clausura», στο Angelo Portenari, *Della felicità di Padova, di Angelo Portenari Padovano Agost*., Libri nove, Paolo Brenta, Πάδοβα 1623.

Poullain, de la Barre, François, *Three Cartesian Feminist Treatises,* στο Marcelle Maistre Welch (εισαγ. και σχόλια), Vivien Bosley (μτφ.), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, The University of Chicago Press, Σικάγο 2002.

Ranza, Gio. Antonio, «Al Noboliss, e Chiariss. Conte Gioseppe Corbetta Bellini di Lezzolo», στο *Poesie, e Memorie di Donne Letterate che fiorirono negli stati di S. S. R. M il Re di Sardenia, Raccolte, e date in luce ora la prima volta, con alcune antiche, e moderne poetiche insrizioni di nobil donne Vercelelesi, non più pubblicate*, -, 1769, χ.α.

Rapetti, Andrea, «Prefazione dell' editore», στο Pierdomenico Soresi, *Saggio sopra la necessità, e la facilità di ammaestrare le fanciulle. Dedicato alle signore Dame*, Rapetti, Μιλάνο 1774.

Razzi, Girolamo, *Della Economica christiana, e civile di don Silvano Razzi. I due primi libri. Ne quali da un nobile brigata di Donne, et Huomini si ragiona della cura, e governo familgliare: secondo la legge Christiana, e vita Civile*, Bartolomeo Sermartelli, Φλωρεντία 1568.

Razzi, Girolamo, *Delle vite delle donne illustri per santità, raccolte dal P. Abate Don Silvano Razzi Camaldolens,* τ. 1, Cosimo Giunti, Φλωρεντία 1606.

Recanati, Giovanni Battista, *Poesie italiane di rimatrici viventi racolte da Teleste Ciparissian Pastorale Arcade,* Sebastiano Coleti, Βενετία 1716.

Repetti, Emanuele, *Notizie e guida di Firenze e de' contorni*, Guglielmo Piatti, Φλωρεντία 1841.

Ricchi, Zorzi, «Dell' influenza che possono avere le Donne sullo sviluppo dello spirito pubblico», στο *Dell' educazione che si deve dare alle donne*, Bartolomeo Paroni, Βιτσέντσα 1797, σ. 13-22.

Rime per la famosa Laureazione ed Acclamatissima Aggregazione al Collegio Filosofico della illustrissima ed eccellentissima Signora Laura Maria Catterina Bassi Accademica nell' Instituto delle Scienze e cittadina Bolognese, Μπολόνια 1732.

Ripa, Cesare, *Iconologia di Cesare Ripa Perugino, nella quale si descrivono diverse imagini di Virtù, Afetti, Passioni humane, Arti, Discipline, Humori, Elementi, Corpi Celesti, Provincie d' Italia, Fiumi, Tutte le parti del Mondo, ed altre infinite materie [...]*, Matteo Florini, Σιένα 1613.

Robbio di San Raffaele, Benvenuto, Carlo Luigi, *Apparecchio degli educatori del Conte di S. Raffaele*, Mairesse, Τορίνο 1787.

Rostagni, Girolamo, *Catechismo repubblicano ad uso de' lavoratori ed artigiani liberi d'Italia*, A.S. Zeno, Anno VI Republicano, Μιλάνο 1797.

Rousseau, Jean-Jacques, *Émile, ou, De l'education*, Φρανκφούρτη 1762.

Salìo, Giuseppe, «Le Donne Nobili debbono attendere allo Studio della Morale Filosofia per soddisfare alle obbligazioni della loro Nasc-ita, Da lui recitato in Padova nell' Accademia de Ricovrati», στο *Discorsi Accademici di Varj Autori viventi intorno agli studi delle donne; La maggior parte recitati nell' Accademia de' Ricovrati di Padova. Dedicati AS. E. La Sig. Procuratessa Elisabetta Cornaro Foscarini*, Giovanni Manfrè, Πάδοβα 1729.

San Gregorio Papa, *Dialogo del Moralissimo Dottore del la Chiesa Romana Messer San Gregorio Papa. Doppo ogni altra impressione in qualum que luocho fatta, nuovamente stampato, & da infiniti errori emendato*, Βενετία 1598.

Sannazaro, Jacopo, *Iacobi Sannazarij opera omnia*, Seb. Gryphium, Lugduni 1536.

Savini de' Rossi, Aretafila, «Apologia in favore degli Studi delle Donne, contra il precente Discorso Del Signor Gio. Antonio Volpi, Scritta dalla Signora Aretafila Savini de' Rossi, Dama Sanese ad un Cavaliere», στο *Discorsi Accademici di Varj Autori viventi intorno agli studi delle donne; La maggior parte recitati nell' Accademia de' Ricovrati di Padova. Dedicati AS. E. La Sig. Procuratessa Elisabetta Cornaro Foscarini*, Giovanni Manfrè, Πάδοβα 1729.

Salvivi, Anton Maria, *Discorsi Accademici di Anton Maria Salvivi. Detti da Lui nell' Accademia degli Apatisti, con alcune sue traduzioni dal Greco*, Giuseppe Manni, Φλωρεντία 1733.

Sarzina, Jacopo, *Vocabolario degli accademici della Crusca*, τ. 2, Βενετία 1623.

Saxy, Carlotta Ercolina de, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle. Diviso in due parti, della contessa donna Carlotta Ercolina de Saxy vidova Visconti*. Fratelli Pirola, Μιλάνο 1789.

Saxy, Carlotta Ercolina de, *Saggio Elementare di educazione nazionale per le fanciulle. Diviso in due parti, della contessa donna Carlotta Ercolina de Saxy vidova Visconti*. Terza edizione, Fratelli Pirola, Μιλάνο 1789 (3η εκδ.).

Saxy, Carlotta Ercolina de, *Saggio elementare sulla natura e i doveri dell'uomo*, Andrea Mainardi, Μιλάνο 1799.

Saxy, Carlotta Ercolina de, *Lettere di storia naturale e psicologia*, Pirotta e Maspero, Μιλάνο 1800.

Sharp, Samuel, *Letters from Italy in the years 1765 and 1766. To which is annexed an admonition to gentlemen who pass the Alps, in their Tour through Italy*, R. Cave, Λονδίνο 1766.

Simone, Paolo di, *Educazione ed istruzione Cristiana*, Stamperia Simoniana, Νάπολη 1776.

Soderini, Maria Isabella Fiammetta Constanza, «Al lettore», στο Maria Isabella Fiammetta Constanza Soderini, *Massime per l' educazione dei nobili, Con li mezzi più utili per istruirli ne' sentimenti della Religione Cristiana e ne' perfetti costume. Tradotte dalla lingua francese all' italiana dall' Illustrissima Signora Contessa Maria Isabella Fiammetta Constanza Soderini. Composte dal Signor D. Giuseppe le Jeune. Dedicate all' Illustrissima Signora Maria Madalena Millini Casale,* Gaetano Zenobi, Ρώμη 1713, χ.α.

Soresi, Pierdomenico, *I rudimenti della lingua Italiana*, Regio-Ducal Corte, Μιλάνο 1756.

Soresi, Pierdomenico, *Compendio o saggio di tutte le scienze ad uso dei fanciulli che può servir di seguito alla loro biblioteca*, Parte I e II, Giovacchino Pagani, Φλωρεντία 1771.

Soresi, Pierdomenico, *Novelle piacevoli ed istruttive per servire all'educazione della nobile gioventù dell'uno e dell'altro sesso, Giuseppe Galeazzi,* Μιλάνο 1769.

Pierdomenico Sorresi, *Compendio o saggio di tutte le scienze ad uso de' fanciulli che può servir di seguito alla loro biblioteca*, Φλωρεντία 1771.

Soresi, Pierdomenico, *Saggio sopra la necessita, e la facilita di ammaetrare le fanciulle dell'abate Pierdomenico Soresi, 1774. Pierdomenico Soresi, Dell educazione del minuto popolo dissertazione, Concorsa al premio proposto dalla R.D. Accademia di Scienze ed Arti di Madova,* Giuseppe Galeazzi, Μιλάνο 1774.

Soresi, Pierdomenico, *Saggio sopra la necessità, e la facilità di ammaestrare le fanciulle. Dedicato alle signore Dame*, Rapetti, Μιλάνο 1774.

Soresi, Pierdomenico, *Dell' educazione del minuto popolo. Dissertazione di Pierdomenico Soresi concorsa al premio proposto dalla R.D. Accademia di scienze ed arti di Madova. Nell' anno 1774*, Giuseppe Galeazzi, Μιλάνο 1775.

Sori, Isabella, *Ammaestramenti e ricordi, circa a' buoni costumi che deve insegnare una ben creata madre ad una figlia, da citella, d' accasata e da vedova, acciò che sia onesta. Corretti et accresciuti, e del vestire e dell' imprese più lecite negli stati studetti. Divisi in dodeci lettere, da Isabella Sori alessandrina. Con una particolare aggionta di dodeci Difese, fatte contro alcuni sinistri giudicî, fatti sopra degli medemi Ammaestramenti e del sesso donnesco. E nel fine un Panegerico delle cose più degne dell' illustrissima città d' Alessandria. Et molti pelegrini ingegni usciti da essa*, Giovanni Maria Magro, Παβία 1628.

Sparkes, Timothy (Dickens, Charles), *Sunday under Three Heads*. *A reproduction in exact fac-simile of the excessively rare original*, J. W. Jarvis & Son, Strand, Λονδίνο 1884.

Suore della Beata Vergine Cremona, *Dialogo per instruire le Vergini Novitie del Collegio della Madonna Santissima nella disciplina, e spirito*, Κρεμόνα 1618.

Tarabotti, Arcangela, *Che le donne siano degli spezie degli uomini* (Women Are No Less Rational Than Men), Letizia Panizza (επιμ. και μτφρ.), Institute of Romance Studies, Λονδίνο 1994.

Tarabotti, Arcangela, *Il Paradiso Monacale con un soliloquio a Dio*, G. Oddoni, Βενετία 1643.

Tarabotti, Arcangela, *Contro il lusso donnesco. Satira Menippea del Sig. Fran. Buoninsegni. Con l' Antisatira D.A.T., Valvasense,* Βενετία 1644.

Tarabotti, Arcangela, *Che le donne siano degli spezie degli uomini. Difesa delle donne di Galerana Barcitotti contro Horatio Plata, il traduttore di quei fogli che dicono: Le donne non essere della spetie degli huomini*, Cherchenbergher, Νυρεμβέργη 1651.

Tarabotti, Arcangela, *Paternal Tyranny*, Letizia Panizza (μτφρ. και επιμ.), Σικάγο 2004.

Tasso, Bernardo, *Lettere di Bernardo Tasso, utili non solamente alle persone private, ma anco a Secretarij de Prencipi, per la materie che vi si trattano, & per la maniera dello scrivere. Le quali per giudicio de gli intendenti sono le piu belle & correnti dell' arto. Di nuovo ristampate, rivedute et corrette con molta diligenza*, Giovanni de Picchi & Fratelli, Βενετία 1578.

Tasso, Torquato, *Discorso della virtú feminile donnesca*, Bernardo Giunti e fratelli, Βενετία 1582.

Tataranni, Onofrio, *Catechismo nazionale pe'l Cittadino*, Νάπολη 1799.

Terracina, Laura, *Discorso sopra il Principio di tutti i canti di Orlando Furioso*, Gabriel Giolito, Βενετία 1554.

Thomas, Antoine-Léonard M., *Essai sur le caractère les mœurs et l' esprit des femmes dans les différens siècles*, Παρίσι 1772.

Thomas, Antoine-Leonard, *Saggio sopra il carattere i costumi e lo spirito delle donne nei varii secoli, del sig. Thomas dell'Accademia francese. Traduzione italiana corredata di annotazioni storico-critiche; ed accresciuta di una Lettera dell'abate Conti P.V. intorno lo stesso argomento*, Lodovico Antonio Loschi (μτφρ.), Giovanni Vitto, Βενετία 1773.

Thomas, M., *Essay on the Character, Manners, and Genius of Women in Different Ages, Enlarged from the French of M. Thomas, by Mr. Russell*, William Russell (μτφρ.), τ. 2, R. Aitken, Φιλαδέλφεια 1774.

Thomas, A. L. M., *An Essay on the Character, the Manners and the Understanding of Women, in Different Ages, Translated from the French of Mons. Thomas by Mrs Kindersley, With Two Original Essays*, μτφ. Jenima Kindersley, J. Dodsley, Λονδίνο 1781.

Thomas, Mr., *Saggi sopra il carattere, i costumi, e lo spirito delle donne dei varj secoli Opera di Mr. Thomas dell'Accademia di Parigi tradotta dal sig. Gaetano Grassi*

milanese e dal medesimo accresciuta di una introduzione e di varie note critiche, storiche, e morali, Gaetano Grassi (μτφρ.), Lorenzo Manini, Κρεμόνα 1782.

Thomas, M., *Saggio sopra il carattere costumi e spirito delle donne in tutte le diverse età opera di M. Thomas, tradotta dal Francese ed accresciuta di note da Rajmondo Leoni di Pienza tra gl'immobili d'Alessandria il puro e socio di diverse accademie d'Italia, dedicate a sua eccelenza la Signora Marchesa Francesca Durazzo*, Raimondo Leoni (μτφρ.), Giovanni Bartolomeo Como, Γένοβα 1793.

Tomagni, Giovani, *Dell' eccellentia del' huomo sopra quella de la donna libri tre ridotta in tre dialoghi*, Giovanni Carisco, Βενετία 1565.

Tommasi, Francesco, *Reggimento del padre di famiglia*, Giorgio Marescotti, Φλωρεντία 1580.

Tondi, Bonaventura, *La femina origine d' ogni male*, Gianpietro Brigonci, Βενετία 1687.

Trissino, Giovan Giorgio, *Epistola del Trissino de la vita, che dee tenere una Donna vedova, A l' illustre signora Madonna Margarita Pia Sanseverina*, Lodovico Vicentino, Ρώμη 1524.

Trotto, Bernardo, *Dialoghi del Matrimonio e vita vedovile*, Τορίνο 1578.

Turra, Domenico, Caminer, Turra Elisabetta, *Nuovo giornale enciclopedico d' Italia*, (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος), Βιτσέντσα 1790.

Valdecio, Diunilgo, *Lo scoglio dell' umanità, ossia avvertimento salutare alla gioventù per cautelrsi contro le male qualità delle donne cattive. Edizione accresciuta dall' autore con l'aggiunta dell' appendice contennente l'elogio delle donne illustri*, Βενετία 1776.

Valdecio, Diunilgo, *Lo scoglio dell' umanità, ossia avvertimento salutare alla gioventù per cautelrsi contro le male qualità delle donne cattive*. *Operetta Lepito-Critico-Poetico-Morale di Diunilgo Valdecio Pastor arcade*, 1775.

Valdecio, Diunilgo, *Lo scoglio dell' umanità, ossia avvertimento salutare alla gioventù per cautelrsi contro le male qualità delle donne cattive.* Edizione accresciuta dall' autore con l'aggiunta dell' appendice contennente l'elogio delle donne illustri, Antonio Zatta, Βενετία 1776.

Valier, Agostino, *Instituzione d'ogni stato lodevole delle donne cristiane and Ricordi di Monsignor Agostino Valier Vescono di Verona. Novella impressionne, corretta, accresciuta, e in varie guise illustrate da D. Gaetano Volpi, e da esso dedicate alla santiss. Vergine Maria Madre di Dio*, Giuseppe Comino, Πάδοβα 1744.

Valier, Agostino, «Ricordi di Monsignor Agostino Valier Vescovo di Verona lasciati alle Monache nella sua visitazione fatta l' anno del santissimo Giunileo 1575», στο Agostino Valier, *Instituzione d'ogni stato lodevole delle donne cristiane and Ricordi di Monsignor Agostino Valier Vescono di Verona lasciati alle monache nella sua visitazione fatta l' anno del santissimo Giubileo 1575*, Francesco Lucioli (επιμ.), MHRA Critican Texts, τ. 43, Modern Humanities Association, Κέιμπριτζ 2015.

Valier, Agostino, *Instituzione d'ogni stato lodevole delle donne cristiane and Ricordi di Monsignor Agostino Valier Vescono di Verona lasciati alle monache nella sua visitazione fatta l' anno del santissimo Giubileo 1575,* Francesco Lucioli (επιμ.), MHRA Critican Texts, τ. 43, Modern Humanities Association, Κέιμπριτζ 2015.

Vallisneri, Antonio, «Introduzione del signor Antonio Vallisneri, Pubblico Primario Professore di medicina Teorica nello Studio di Padova, Medica di Camera di Sua Maestà Cesarea, e Cattolica, Al Problema da lui proposto, il dì 16 Giugno 1723, mentr' egli era Principe dell' Accademia de' Ricovrati: Se le Donne si Debbano ammettere allo Studio delle Scienze, e dello Arti nobili», στο *Discorsi Accademici di Varj Autori viventi intorno agli studi delle donne; La maggior parte recitati nell' Accademia de' Ricovrati di Padova. Dedicati AS. E. La Sig. Procuratessa Elisabetta Cornaro Foscarini*, Giovanni Manfrè, Πάδοβα 1729.

Vallisneri, Antonio, «Decisione del Problema fatta dal suddetto Signor' Antonio Vallisneri», στο *Discorsi Accademici di Varj Autori viventi intorno agli studi delle donne; La maggior parte recitati nell' Accademia de' Ricovrati di Padova. Dedicati AS. E. La Sig. Procuratessa Elisabetta Cornaro Foscarini*, Giovanni Manfrè, Πάδοβα 1729.

Vallisneri, Antonio, «Introduction by Signor Antonio Vallisneri, Public Professor of theoretical medicine at the University od Padua, physician to his imperial and catholic majesty, on the Problem proposed by him on the 16th of June, 1723 while he was prince of the academy of the Ricovrati: Should Women be Admited to the Study of the Science and the Liberal Arts?», στο Rebecca Messbarger και Paula Findlen (επιμ.), *The Contest*

for Knowledge, Debates over Women's Learning in Eighteenth-Century Italy, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2005.

Vallisneri, Antonio, «Judgment on the Problem Rendered by said Signor Antonio Vallisneri», στο Maria Gaetana Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, Rebecca Messbarger, Paula Findlen (επιμ. και μτφρ.), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, Chicago University Press, Σικάγο 2005.

Vallisneri, Antonio, «Women should not be admitted to the study of the science and the liberal arts. An academic discourse by Signor Giovanni Antonio Volpi», στο Maria Gaetana Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, Rebecca Messbarger, Paula Findlen (επιμ. και μτφρ.), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, Chicago University Press, Σικάγο 2005.

Vallisneri, Antonio, Maffei, Scipione, Zeno, Apostolo (επιμ.), *Giornale de' Letterati d' Italia*, Tomo Trentesimoquinto, 1724, sotto la protezione del serenissimo Gio. Gastone, Gran. Duca di Toscana, Gio. Gabbriello Hertz, Βενετία 1724.

Vallisneri, Antonio, *Opere fisico-mediche stampate e manoscritte del kavalier Antonio Vallisner raccolte da Antonio suo figliuolo*, corredate d'una Prefazione in genere sopra tutte, e d' una in particolare sopra il Vocabolario della Storia Naturale. Tomo terzo, ed ultimo, Senastiano Coleti, Βενετία 1733.

Vedova, Giuseppe, *Biografia degli Scrittori Padovani*, τ. II, Minerva, Πάδοβα 1836.

Vergerii, Petri Pauli, *Petri Pauli Vergerii ad ubertinum de Carraria de ingenuis moribus et liberalibus adulescentiae studiis liber-Pier Paolo Vergerio*, «The Character and Studies befitting a free-born youth dedicated to Ubertino da Carrara», στο Graig W. Kallendorf, (επιμ. και μτφρ.), *Humanist Educational Treatises*, The i Tatti Renaissance Library, Harvard University Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, Λονδίνο, 2002.

Verri, Pietro, *Meditazioni sulla felicità*, Λονδίνο 1763.

Vives, Juan Luis, *The Education of a Christian Woman. A Sixteenth Century Manual*, Charles Fantazzi (επιμ. και μτφρ.), The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2000.

Volpi, Antonio, *Discorso accademico, che le donne non debbano ammettersi allo studio delle lettere,* Giuseppe Comino, Πάδοβα 1723.

Volpi, Antonio, «Protesta del signor Gio: Antonio Volpi, Intorno al suo Discorso Accademico sopra gli Studi delle donne», στο *Discorsi Accademici di Varj Autori viventi intorno agli studi delle donne; La maggior parte recitati nell' Accademia de' Ricovrati di Padova. Dedicati AS. E. La Sig. Procuratessa Elisabetta Cornaro Foscarini*, Giovanni Manfrè, Πάδοβα 1729.

Volpi, Antonio, *Discorso accademico, che le donne non debbano ammettersi allo studio delle lettere,* στο *Discorsi Accademici di Varj Autori viventi intorno agli studi delle donne; La maggior parte recitati nell' Accademia de' Ricovrati di Padova. Dedicati AS. E. La Sig. Procuratessa Elisabetta Cornaro Foscarini*, Giovanni Manfrè, Πάδοβα 1729.

Volpi, Antonio, «Protest of Signor Giovanni Antonio Volpi Regarding His Academic Discourse on the Education of Women», στο Maria Gaetana Agnesi, Medaglia Faini Diamante, Aretafila Savini de' Rossi, *The Contest for Knowledge, Debates over Women's Learning in Eighteenth-Century Italy,* Rebecca Messbarger και Paula Findlen (επιμ.), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, The University of Chicago Press, Σικάγο, 2005.

Volpi, «Che non debbono ammetersi le Donne allo studio delle Scienze, e delle Arti. Discorso Accademico del Signor Gio: Antonio Volpi, Pubblico Professore di Filosofia nello Studio di Padova, Sa lui recitato nell' Accademia de' Ricovrati il dì 16 Giugno 1723. Dedicato in segno di profondo rispetto a S.E. il Signor Piero Gradenigo di S.E. il Sig. Vincenzo Procurator di San Marco. E in questa seconda Edizione accresciuto colle Annotazioni dell' Illustriss. Signora Aretafila Savini De' Rossi, Gentildonna Sanese», στο *Discorsi Accademici di Varj Autori viventi intorno agli studi delle donne; La maggior parte recitati nell' Accademia de' Ricovrati di Padova. Dedicati AS. E. La Sig. Procuratessa Elisabetta Cornaro Foscarini*, Giovanni Manfrè, Πάδοβα 1729.

Volpi, Gaetano, *La libreria de' Volpi e la stamperia Cominiana, illustrate con utili e curiose annotazioni,* Giuseppe Comino, Πάδοβα 1756.

Wollstonecraft, Mary, *A Vindication of the Rights of Men,* J. Johson, Λονδίνο 1790.

Wollstonecraft, Mary, *A Vindication of the Rights of Woman, with Strictures on Political and Moral Subjects,* Peter Edes, Βοστώνη, 1792.

Zeno, Apostolo, Zeno, Pietro Caterino, *Giornale de' letterati d'Italia, Tomo Trentesimosecondo, anno MDCCXVIIII, Sotto la protezione del Serenissimo Gio.*

Gastone, Principe di Toscana, Gio. Gabriello Herz, Con licenza de' superiori e con pricilezio anche di N.S. Papa Clemente XI, Βενετία 1717, σ. 27-28.

Zeno, Apostolo, Zeno, Pietro Caterino, *Giornale de' letterati d'Italia, Tomo Trentesimosecondo, anno MDCCXVIIII, Sotto la protezione del Serenissimo Gio. Gastone, Principe di Toscana*, Gio. Gabriello Herz, Con licenza de' superiori e con pricilezio anche di N.S. Papa Clemente XI, (32) Βενετία 1719.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adams, Hilary, «'Il Cortegiano' and 'il Galateo'», *The Modern Language Review*, 42, 4 (Οκτώβριος 1947), σ. 457-466.

Adamson, John William, *Pioneers of Modern Education, 1600-1700,* Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1921.

Adelman, Howard, «The Literacy of Jewish Women in Early Modern Italy», στο Barbara J. Whitehead (επιμ.), *Women's Education in Early Modern Europe, A History, 1500-1800*, Garland Publishing, Νέα Υόρκη 1999, σ. 133-158.

Agorni, Mirella, *Translating Italy for the Eighteenth Century. Women, Translation and Travel Writing 1739-1797*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2014.

Agorni, Mirella, «Translating Science Popularisation in the Eighteenth Century: The Role of Women in the Transmission of Scientific Knowledge», *Revista Canaria de Estudios Ingleses*, 72 (Απρίλιος 2016), σ. 15-34.

Åkerman, Susanna, *Queen Christina of Sweden and Her Circle. The Transformation of a Seventeenth-Century Philosophical Libertine*, Brill, Λέιντεν, Νέα Υόρκη, København, KöLN 1991.

Allen, Prudence, *The Concept of Woman. The Aristotelian Revolution 750 bc-ad 1250*, William B. Eeerdmans Publishing Company, Μίσιγκαν και Κέιμπριτζ 1985.

Allen, Prudence, Salvatore, Filippo, Lucrezia Marinelli and Woman's Identity in Late Italian Renaissance, *Renaissance and Reformation/Renaissance and Réforme*, XXVII, 4 (1992), σ. 5-39.

Arcangeli, Alessandro, «Reading Time the Act of Reading and Early Modern Time Perceptions», *Journal of Early Modern Studies*, 6 (2017), σ. 17-97.

Ascenzi, Anna, *Tra educazione etico-civile e costruzione dell' identità nazionale. L' insengamento della storia nelle scuole italiane dell' Ottocento*, Vita e Pensiero-Largo A. Gemelli, Μιλάνο 2004.

Aughterson, Kate, (επιμ.), *Renaissance Woman a Sourcebook, Constructions of Femininity in England*, Routledge, Λονδίνο 1995.

Backer, Stephanie Fink De, *Widowhood in Early Modern Spain. Protectors, Proprietors and Patrons*, Brill, Λέιντεν και Βοστώνη 2010.

Backus, Irena, «The Church Fathers and the Humanities in the Renaissance and the Reformation», στο Jens Zimmermann, *Re-Envisioning Christian Humanism. Education and the Restoration of Humanity,* Oxford University Press, Οξφόρδη 2017.

Balzano, Maria Silvia, Vecchione, Gaetano, Zamagni, Vera, «Contemporary of every age: Gaetano Insegnamento between and institutional economics», *MPRA*, 84538 (Ιανουάριος 2018), σ. 1-24.

Bamji, Alexandra, «The Catholic Life Cycle», στο Alexandra Bamji, Geert H. Janseen, Mary Laven (επιμ.), *The Ashgate Research Companion to the Counter Reformation*, Ashgate, Surrey 2013, σ. 183-202.

Baron, Hans, *The Crisis of the Early Italian Renaissance. Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*, Princeton University Press, Princeton και New Jersey 1955.

Beales, Derek, «Religion and culture», στο T.C.W. Blanning (επιμ.), *The Eighteenth Century Europe 1688-1815*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, σ. 131-170.

Bell, David A., *The Cult of the Nation in France. Inventing Nationalism, 1680-1800*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, Λονδίνο 2003.

Bell, Rudolph M., *How to do it. Guides to Good Living for Renaissance Italians*, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 1999.

Bell, Susan Groag, Christine de Pizan (1364-1430): Humanism and the Problem of a Studious Woman, *Feminist Studies*, 3 (Άνοιξη 1976), σ. 173-184.

Bellavitis, Anna, «'Et vedoando si donna et madonna': Guardianship and Remarriage in Sixteenth-Century Venice», *Less Favored-More Flavored/ Benachteilgt-begunstigt*, 15 (2005), σ. 1-9.

Bellavitis, Anna, «Family and Society», στο Eric R. Dursteler (επιμ.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, Brill, Λέιντεν 2013, σ. 319-352.

Benedetti, Laura, «Le Essortazioni di Lucrezia Marinella: l'ultimo Messagio di una Misteriosa Veneciana», *Italica*, 85, 4 (Χειμώνας 2008), σ. 381-395.

Benedetti, Laura, The Other Voice: A Rediscovery and a Revision, στο Lucrezia Marinella, Exhortations to Women and to Others if they Please, Laura Benedetti (επιμ. και μτφρ.), The Other Voice in Early Modern Europe: The Toronto Series, 15, Iter, Centre for Reformation Studies, Τορόντο 2012, σ. 1-92.

Bernstein, Basil, *Pedagogy, Symbolic Control, and Identity: Theory, Research, Critique*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, Boulder, Νέα Υόρκη, Οξφόρδη 2000.

Bernstein, Jane A., *Music Printing in Renaissance Venice: The Scotto Press (1539–1572)*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1998.

Beruga, Mónica Bolufer, «Gender and the Reasoning Mind. Introduction», στο: Sarah Knott και Barbara Taylor, *Women, Gender and Enlightenment*, Palgrave McMillan, Basingstoke 2005, σ. 189-194.

Bianchi, Angelo, «Riformismo al femminile. Il progetto di Carlotta De Saxy Visconti per l' istruzione femminile nella Millano napoleonica (1805)», στο Angela Carbone (επιμ.), *Scritti in onore di Giovanna da Molin. Popolazione, famiglia e società in età moderna*, τ. I, Cacucci, Μπάρι 2017, σ. 21-52.

Bianchini, Paolo, *Educare all' obbedienza. Pedagogia e politica in Piemonte tra Antico Regime e Restaurazione*, Societa Editrice Internazionale, Τορίνο 2008.

Bianchini, Paolo, «Popular education – rights and duties: school reforms in the Sardinian Kingdom between the eighteenth and nineteenth centuries», *Paedagogica Historica*, 47, 1-2 (Φεβρουάριος-Απρίλιος 2011), σ. 109-121.

Bianchini, Paolo, *Educare all' obbedienza. Pedagogia e politica in Piemonte tra Antico Regime e Restaurazione,* Sei frontiere, Τορίνο 2012.

Bireley, Robert S. J., «Redefining Catholicism: Trent and beyond», στο R. Po-Chia Hsia (επιμ.), *The Cambridge History of Christianity. Reform and Expansion (1500-1660),* Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2008, σ. 143-161.

Bizzocchi, Roberto, «*Cicisbei*: Italian Morality and European Values in the Eighteenth Century», στο Findlen, Roworth, Sama (επιμ.), *Italy's Eighteenth Century, Gender and Culture*, σ. 35-58.

Black, Christopher F., *Church, Religion and Society in Early Modern Italy*, Palgrave McMillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire 2004.

Black, Christopher F., *Italian Confraternities in the Sixteenth Century*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1989.

Black, Christopher, «Confraternities: Inclusion and Exclusion», *Historein*, 2 (2000), σ. 65-86.

Black, Cristopher F., *Early Modern Italy. A Social History*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2001.

Black, Robert, «Italian Renaissance Education: Changing Perspectives and Continuing Controversies», *Journal of the History of Ideas*, 52, 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1991), σ. 315-334.

Blanchard, Shaun, *The Synod of Pistoia and Vatican II. Jansenism and the Struggle for Catholic Reform*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 2019.

Bloch, Jean, «Discourses of Female Education in the Writings of Eighteenth-Century French Women», στο Sarah Knott και Barbara Taylor, *Women, Gender and Enlightenment*, Palgrave McMillan, Basingstoke 2005, σ. 243-258.

Boer, Wietse de, «The Counter-Reformation of the Senses», στο Alexandra Bamji, Geert H. Janseen, Mary Laven (επιμ.), *The Ashgate Research Companion to the Counter Reformation*, Ashgate, Surrey 2013, σ. 243-260.

Bonatti, Maria Ines, «L'educazione femminile nel pensiero degli Illuministi e nei romanzi di Chiari», *Annali Italinistica*, Women's Voices in Italian Literature, 7 (1989), σ. 226-241.

Bos, Jacques, «The rise and decline of character: humoral psychology in ancient and early modern medical theory», *History of Human Sciences*, 22, 3 (2009), σ. 29-50.

Boutcher, Warren, «The Private and Public Sessions of the Accademia dei Ricovrati: Orality, Writing, and Print in Seventeenth-Century Padua», στο Brian F. Richardson, Chiara Sbordoni (επιμ.), *Interactions Between Orality and Writing in Early Modern Italian Culture*, Luca Degl' Innocenti, Routledge, Νεα Υόρκη 2016, σ. 213-226.

Boutcher, Warren, *The School of Montaigne in Early Modern Europe, The Reader Writer*, τ. Β΄, Oxford University Press, Οξφόρδη 2017.

Bouwsma, William, «Venice, Spain, and the Papacy: Paolo Sarpi and the Renaissance Tradition», στο Eric Cochrane (επιμ.), *The Late Italian Renaissance, 1525-1630,* Palgrave Macmillan, Έσεξ, 1970, σ. 353-376.

Brady, Thomas A. Jr, Heiko A. Oberman, James D. Tracy, *Handbook of European History 1400-1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, τ. 2, Visions, Programs and Outcomes, Brill, Λέιντεν, Νέα Υόρκη, Köln 1995.

Brambilla, Elena, *Sociabilità e relazioni femminili nell' Europa moderna. Temi e saggi*, Letizia Arcangeli και Stefano Levati (επιμ.), FrancoAngeli, Μιλάνο 2013.

Brann, Noel L., *The Debate over the Origin of Genius During the Italian Renaissance. Theories of Supernatural Frenzy and Natural Melancholy in Accord and in Conflict on the Threshold of the Scientific Revolution,* Brill, Λέιντεν, Βοστώνη και Köln 2002.

Briganti, Maria Camilla, *Fra realtà e rappresentazione, L'immaginario simbolico e I percorsi di istruzione femminile nel Settecento italiano,* Aracne, Ρώμη 2005.

Brown, Alison, «Rethinking the Renaissance in the aftermath of Italy's crisis», στο John M. Najemy, (επιμ.), *Italy in the Age of the Renaissance*, στη σειρά: John A. Davis (γεν. επιμ.), The Short Oxford History of Italy, Oxford University Press, Οξφόρδη 2004, σ. 246-265.

Brugger, E. Christian, *The Indissolubility of Marriage and the Council of Trent,* The Catholic University of America Press, Ουάσιγκτον 2017.

Brundin, Abigail, Deborah Howard και Mary Laven, *The Sacred Home in Renaissance Italy*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2018.

Brunelli, Maria, «Educating and discipling readers. Books, publishing and libraries in Italy at the time of the Enquiry of the Congregation of the Index», *History of Education and Children's Literature*, IV (2009), σ. 17-59.

Bruni, Luigino, Porta, Pier Luigi, «Economia civile and pubblica felicita in the Italian Enlightenment», *History of Political Economy*, Annual Supplement, 35 (2003), σ. 361-285.

Bryson, Anna, *From Courtesy to Civility: Changing Codes of Conduct in Early Modern England*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1998.

Burckhardt, Jacob, *The Civilisation of the Renaissance in Italy*, Samuel George Chetwynd Middlemore (μτφρ.), Project Gutenberg 2014 (1η εκδ. 1860)

Burke, Peter, Hsia, R. Po-Chia (επιμ.), *Cultural Translation in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2007.

Burke, Peter, *The Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on Perception and Communication, Cambridge University Press*, Κέιμπριτζ 1978.

Burke, Peter, *The Art of Conversation*, Polity Press, Οξφόρδη 1993.

Burrlitchfield, R., «Italy», στο Alan Charles Kors (επιμ.), *Encyclopedia of the Enlightenment*, τ. 2, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003, σ. 270-276.

Butler Holm, Janis, «The Myth of a Feminist Humanism: Thomas Salter's 'The Mirrhor of Modestie'», *Soundings: An Interdisciplinary Journal*, 67, 4 (Χειμώνας 1984), σ. 443-452.

Caferro, William, *Contesting the Renaissance*, Wiley-Blackwell, Pondicherry 2011.

Campbell Orr, Clarissa, «Championing Women: Early Enlightenment Feminisms», στο Sarah Knott και Barbara Taylor, (επιμ.), *Women, Gender and Enlightenment*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2005, σ. 351-356.

Campbell, Erin J., *Old Women and Art in the Early Modern Italian Domestic Interior*, Ashgate, Burlington 2015.

Carlsmith, Christopher, «Cooperation and Conflict in the Schools of Bergamo 1550-1650», στο Anne Goldgar και Robert I. Frost (επιμ.), *Institutional Culture in Early Modern Society*, Brill, Λέιντεν και Βοστώνη 2004, σ. 84-102.

Carlsmith, Christopher, «Locations for Children: school and orphanages in Bergamo and Bologna in the 16th and 17th centuries», *Richerche di Pedagogia e Didattica-Journal of Theories and Research in Education*, Special issue: Raffaele Milani και Rosella Raimonda (επιμ.), *The child's experience of the city*, 12, 1 (2017), σ. 77-86.

Carlsmith, Christopher, *A Renaissance Education: Schooling in Bergamo and the Venetian Republic, 1500-1650*, University of Toronto Press, Τορόντο 2010.

Carnino, Cecilia, «Luxury and Consumption in Eighteenth-Century Italy: Intellectual History, Methodological Ideas and Interdisciplinary Research Practice», *History of European Ideas*, 40, 4 (2014), σ. 495-515.

Casali, Elide, Il monastero, la villa, la canonica, στο Gabriella Zarri (επιμ.), *Donna, disciplina, creanza cristiana dal XV al XVII secolo*, Edizioni di Storia e Letteratura, Ρώμη 1996, σ. 285-302.

Castelnuovo, Guido, «Les humanistes et la question nobiliaire au milieu du XVe siècle. Autour du De vera nobilitate de Poggio Bracciolini», *Rives méditerranéennes*, 32-33, (2009), σ. 1-13.

Cavallo, Sandra, Evangelisti, Silvia, «Introduction», στο Sandra Cavallo, Silvia Evangelisti (επιμ.), *A Cultural History of Childhood and Family in the Early Modern Age*, 3, Bloomsbury, Λονδίνο 2014, σ. 1-14.

Cavallo, Sandra, Storey, Tessa, *Healthy Living in Late Renaissance Italy*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2013.

Cavazza, Marta, «Benedict's Patronage of Learned Women», στο Rebecca Messbarger, Christopher M.S. Johns και Philip Gavitt (επιμ.), Benedict XIV and the Enlightenment: Art, Science, and Spirituality, στη σειρά: Toronto Italian Studies, University of Toronto Press, Τορόντο 2016, σ. 17-39.

Cave, Terence, «Epilogue», στο Tania Dimitriou και Rowan Tomlinson (επιμ.), *The Culture of Translation in Early Modern England and France, 1500-1600*, Palgrave McMillan, Νέα Υόρκη 2015, σ. 191-200.

Charlton, Kenneth, «Women and Education», στο Anita Pacheco (επιμ.), *A Companion to Early Modern Women's Writing*, Blackwell Publishing, Οξφόρδη 2002, σ. 3-21.

Chemello, Adriana, «The Rhetoric of Eulogy in Lucrezia Marinella's La nobilità et l'eccelenza delle donne», στο Letizia Panizza (επιμ.) *Women in Italian Renaissance Culture and Society*, Legenda, Λονδίνο 2000, σ. 462-477.

Chojnacka, Monica, «Women, Charity and Community in Early Modern Venice: The Casa delle Zitelle», *Renaissance Quarterly*, 51, 1 (Άνοιξη 1998), σ. 68-91.

Chojnacka, Monica, Wiesner-Hanks, Merry E., *Ages of Woman, Ages of Man. Sources in European Social History, 1400-1750,* Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2013.

Chojnacki, Stanley, *Women and Men in Renaissance Venice. Twelve Essays on Patrician Society*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 2000.

Clark, Stuart, *Vanities of the Eye. Vision in Early Modern European Culture*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2007, σ. 13-5.

Clavijo, Milagro Martin, «'La causa delle donne' y los derechos politicos de las mujeres durante el trienio jacobino italiano», *Revista Internacional de Culturas y Literaturas*, 15 (2014), σ. 1-16.

Cloudhury, Mita, «Women, Gender, and the Image of the Eighteenth-Century Aristocracy», στο Jay M. Smith (επιμ.), *The French Nobility in the Eighteenth Century. Reassessments and New Approaches*, The Pennsylvania State University Press, Πενσυλβάνια 2006, σ. 167-188.

Codignola, Ernesto, «Illuministi, giansenisti e giacobini nell' Italia del Settecento», La Nuova Italia Editrice, Φλωρεντία 1947.

Codignola, Ernesto, «Il giansenismo nella storiografia italiana», *Belfagor*, 1 (1976), σ. 17-27.

Cohen, Elizabeth S., «Evolving the History of Women in Early Modern Italy: Subordination and Agency», στο Thomas James Dandelet, John A. Marino (επιμ.), *Spain in Italy: Politics, Society, and Religion 1500-1700*, Brill, Λέιντεν και Βοστόνη 2007, σ. 325-355.

Cohen, Michèle, *Fashioning Masculinity: National Identity and Language in the Eighteenth Century*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1996.

Cohen, Michéle, «'To think, to compare, to combine to methodise': Girl's Education in Enlightenment Britain», στο: Sarah Knott και Barbara Taylor, *Women, Gender and Enlightenment*, Palgrave McMillan, Basingstoke 2005, σ. 224-242.

Coller, Alexandra, «How to Succeed at Court: Annibal Guasco's Advice to his Daughter Lavinia and Renaissance Manuals of Conduct», *California Italian Studies*, 4, 2 (2013), σ. 1-31.

Coller, Alexandra, *Women, Rhetoric, and Drama in Early Modern Italy*, Routledge, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 2017.

Cottegnies, Line, Parageau, Sandrine, «Introduction», στο Line Cottegnies, Sandrine Parageau και John J. Thompson (επιμ.), *Women and Curiosity in Early Modern England and France*, Brill, Λέιντεν 2016, σ. 1-26.

Cowan, H. Lee, *Cardinal Giovanni Battista de Luca: Nepotism in the Seventeenth-Century Catholic Church and de Luca's Efforts to Prohibit the Practice*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο North Texas, Τέξας 2012.

Cox, Virginia, «Members, Muses, Mascots: Women and Italian Academies», στο Jane E. Everson, Denis V. Reidy και Lisa Sampson (επιμ.), *The Italian Academies 1525-1700, Networks of Culture, Innovation and Dissent*, Legenda, Modern Humanities Research Association και Routledge, Κέιμπριτζ 2016, σ. 132-163.

Cox, Virginia, «The Single Self: Feminist Thought and the Marriage Market in Early Modern Venice», *Renaissance Quarterly*, 48, 3 (Φθινόπωρο 1995), σ. 513-581.

Cox, Virginia, *Women's Writing in Italy 1400-1650*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2008.

Cox, Virginia, «Moderata Fonte and the *The Worth of Women*», στο Moderata Fonte (Modesta Pozzo), *The Worth of Women. Wherein Is Clearly Revealed Their Nobility and Their Nobility and Their Superiority to Men*, Virginia Cox (επιμ. και μτφρ.), The University of Chicago Press, Σικάγο 1997, σ. 1-40.

Cox, Virginia, «Leonardo Bruni on Women and Rhetoric», *Rhetorica*: *A Journal of the History of the Rhetoric*, 27, 1 (Χειμώνας 2009) σ. 47-55.

Cox, Virginia, *The Prodigious Muse, Women's Writing in Counter Reformation*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2011.

Craveri, Benedetta, *Η συμβολή των γυναικών σε μια νέα μορφή κοινωνικότητας (17ος-18ος αιώνας),* Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου (μτφρ.), Ετήσια Διάλεξη Κ.Θ. Δημαρά, 2006, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2006.

Crawford, Julie, *Mediatrix: Women, Politics, and Literary Production in Early Modern England*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2014.

Cuccia, Phillio R., Na*poleon in Italy, The Sieges of Mantua, 1796-1799*, University of Oklahoma Press, Οκλαχόμα 2014.

Cummings, Brian, *The Literary Culture of the Reformation. Grammar and Grace*, Oxford University Press, Norfolk 2007.

Cunningham, Hugh, *Παιδιά και παιδική ηλικία στη δυτική κοινωνία από τον 16ο αιώνα μέχρι σήμερα*, Μαρία Μαρκέτου (μτφρ.) και Μαρία Παπαθανασίου (επιστ. επιμ.), Σμίλη, Αθήνα 2016.

Cupillari, Antonella, *A Biography of Maria Gaetana Agnesi, An Eighteenth-Century Woman Mathematician, With Translation of Some of Her Work from Italian into English*, Edwin Mellen Press, Lewiston, Queenston και Lampeter 2007.

Curtis-Wendlandt, Lisa, Gibbard, Paul, Green, Karen (επιμ.), *Political Ideas of Enlightenment Women. Virtue and Citizenship*, Routledge, Λονδίνο 2016.

Curtis, Michael, *Orientalism and Islam. Thinkers on Muslim Government in the Middle East and India*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2009.

Curtis-Wendlandt, Lisa, Gibbard, Paul, Green, Karen, (επιμ.), *Political Ideas of Enlightenment Women. Virtue and Citizenship*, Routledge, Λονδίνο 2016.

D'Ezio, Marianna, «Italian Women Intellectuals and Their Cultural Networks: The Making of a European 'Life of the Mind'», στο Lisa Curtis-Wendlandt, Paul Gibbard και Karen Green (επιμ.), *Political Ideas of Enlightenment Women. Virtue and Citizenship*, Routledge, Λονδίνο 2016, σ. 93-122.

Dabhoiwala, Faramerz, *The Origins of Sex. A History of the First Sexual Revolution*, Penguin, Λονδίνο 2013.

Dacome, Lucia, *Malleable Anatomies. Models, Makers, and Material Culture in Eighteenth-Century Italy*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2017.

Darrow, Margaret H., «French Noblewomen and the New Domesticity, 1750-1850», *Feminist Studies*, 5 (Άνοιξη 1979), σ. 41-65.

Daston, Lorraine, «The Nature of Nature in Early Modern Europe», *Configurations*, 6, 2 (Άνοιξη 1998), σ. 149-172.

Davids, Karen, Lucassen, Jan (επιμ.) *A Miracle Mirrored: The Dutch Republic in the European Perspective*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1996.

Davis, Jennifer J., «The Radical Enlightenment and Movements for Women's Equality in Europe and the Americas (1715–1825)», στο Steffen Ducheyne (επιμ.), Reassessing the Radical Enlightenment, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2017, σ. 292-308.

Davis, John A., «Introduction: Italy's difficult modernization», στο John A. Davis, *Italy in the Nineteenth Century 1796-1900*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, σ. 1-24.

Davis, John A., *The Short Oxford History of Italy in the Nineteenth Century*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000.

Debby, Nirit Ben-Aryeh, *The Cult of St Clare of Assisi in Early Modern Italy*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2014.

Dekker, Jeroen J. H., «The restrained child: imaging the regulation of children's behaviour and emotions in Early Modern Europe», The Dutch Golden Age, *History of Education & Children's Literature*, XIII, 1 (2018), σ. 17-39.

Dekker, Jeroen J. H., Wichgers, Inge J. M., «The embodiment of teaching the regulation of emotions in early modern Europe», *Pedagogica Historica*, 54, 1-2 (2017) σ. 48-65.

Dell' Antonio, Andrew, *Listening as Spiritual Practice in Early Modern Italy*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Λονδίνο 2011.

Dell' Abate-Çelebi, Barbara, «Scrittrici Italiane del Risorgimento: Una Presenza Rimossa», *Journal of Foreign Languages, Cultures and Civilizations*, 3, 1 (Ιούνιος 2015), σ. 21-27.

Delpiano, Patrizia, *Church and Censorship in Eighteenth-Century Italy. Governing Reading in the Age of Enlightenment*, Routledge, Νέα Υόρκη 2018.

Demirel, Duygu Harmandar, Yildiran, Ibrahim, «The Philosophy of Physical Education and Sport from Ancients Times to the Enlightenment», *European Journal of Educational Research*, 2, 4 (2013), σ. 191-202.

Desan, Suzanne, «The Politics of Intimacy: Marriage and Citizenship in the French Revolution», στο Sarah Knott και Barbara Taylor, (επιμ.), *Women, Gender and Enlightenment*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2005, σ. 630-648.

Desan, Suzanne, «Recent Historiography on the French Revolution and Gender», *Journal of Social History*, 52, 3 (2019), σ. 566-574.

Deslauriers, Marguerite, «Patriarchal Power as unjust: Tyranny in Seventeenth-Century Venice», *British Journal for the History of Philosophy*, 27, 4 (2019), σ. 718-737.

Dialeti, Androniki, «The Publisher Gabriel Giolito de' Ferrari, Female Readers and the Debate about Women in Sixteenth-Century Italy», *Renaissance and Reformation/Renaissance et Réforme*, XXVIII, 4 (2004), σ. 5-32.

Dialeti, Androniki, *The Debate about Women and its Socio-Cultural Background in Early Modern Venice*, Διδακτορική Διατριβή, University of Glasgow, Γλασκόβη 2004.

Dialeti, Androniki, «Defending Women, Negotiating Masculinity in Early Modern Italy», *The Historical Journal*, 54, 1 (2011), σ. 1-23.

Dialeti, Androniki, «A Woman Defending Women: Breaking with Tradition in Lucrezia», στο Antonella Cagnolati (επιμ.), *A Portrait of a Renaissance Feminist, Lucrezia Marinella's Life and Works*, Arachne (Δεκέμβριος 2012), σ. 67-104.

Dialeti, Androniki, «Patriarchy as a Category of Historical Analysis and the Dynamics of Power: The Example of Early Modern Italy», *Gender & History*, 30, 2 (Ιούλιος 2018), σ. 331-342.

Dialeti, Androniki, «Gendering civic humanism. Political subjecthood and male hegemony in Renaissance Italy», στο Tatiana Tsakiropoulou-Summers και Katerina Kitsi-Mitakou (επιμ.), *Women and the Ideology of Political Exclusion. From Classical Antiquity to the Modern Era*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge 2019, σ. 205-220.

Dieckmann, Herbert, «The First Edition of Diderot's *Pensées sur l' interpretation de la nature*», *Isis*, 46, 3 (Σεπτέμβριος 1995), σ. 251-267.

Dixon, Susan M., *Between Real and the Ideal, The Accademia degli Arcadi and Its Garden in Eighteenth-Century Rome*, University of Delaware Press, Newark 2006.

Dolan, Brian, «Introduction: Malthusian Selections», στο Brian Dolan (επιμ.), *Malthus, Medicine, & Morality: 'Malthusianism' After 1798*, Rodolpi B. V., Άμστερνταμ και Ατλάντα 2000, σ. 1-8.

D'Onofrio, Federico, «On the Concept of 'felicitàs publica' in eighteenth-century political economy», *Journal of the History of Economic Thought*, 37, 9 (Σεπτέμβριος 2015), σ. 449-471.

Dooley, Brendan «Salons: Italy», στο Alan Charles Kors (επιμ.), *Encyclopedia of the Enlightenment*, τ. 4, σ. 13-14.

Dooley, Brendan, «Journal, Newspapers and Gazettes», στο Alan Charles Kors (επιμ.), *Encyclopedia of the Enlightenment*, τ. 2, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003, σ. 307-320.

Dooley, Brendan, *Science, Politics and Society in Eighteenth-Century Italy. The Giornale de' letterati d'Italia and its World*, Garland Publishing, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1991.

Dousset-Seiden, Christine, «The French Civil Code, Women and Inheritance in Southern France», ανακοίνωση στο Συνέδριο *World Economic History Congress*, (Ιούλιος 2012), Stellenbosch, Νότια Αφρική, σ. 1-7.

Dudin, Stefan, Hagemann, Karen, «Masculinity in Politics and War in the Age of Democratic Revolution, 1750-1850», στο Stefan Dudink, Karen Hagemann, John Tosh (επιμ.), *Masculinities in Politics and War. Gendering Modern History*, Manchester University Press, Μάντσεστερ και Νέα Υόρκη 2004, σ. 97-115.

Eamon, William, *Science and the Secrets of Nature. Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture*, Princeton University Press, Princeton και Νέα Υόρκη 1994.

Elena, Alberto, «'In lode della filosofessa di Bologna'»: An Introduction to Laura Bassi», *Isis*, 82, 3 (Σεπτέμβριος 1991), σ. 510-518.

Eisenstein, Elizabeth L., *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2005.

Elias, Nobert, *Η εξέλιξη του πολιτισμού, Ήθη και κοινωνική συμπεριφορά στη Νεότερη Ευρώπη*, τ. Α΄, Αλλαγές της συμπεριφοράς στα κοσμικά ανώτερα στρώματα της Δύσης, μτφρ. Έμη Βαϊκούση, Νεφέλη, Αθήνα 1997.

Elliott, J. H., «Revolution and Continuity in Early Modern Europe», *Past & Present*, 42 (Φεβρουάριος 1969).

Evangelisti, Silvia, *Nuns. A History of Convent Life 1450-1700*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2007.

Evangelisti, Silvia, «Learning from Home: Discourses on Education and Domestic Visual Culture in Early Modern Italy», *The Journal of the Historical Association*, 98 (2013), σ. 663-679.

Everson, Jane E., Sampson, Lisa, «Introduction», στο Jane E. Everson, Denis V. Reidy και Lisa Sampson (επιμ.), *The Italian Academies 1525-1700, Networks of Culture, Innovation and Dissent*, Legenda, Modern Humanities Research Association και Routledge, Κέιμπριτζ 2016, σ. 1-21.

Fairchilds, Cissie, *Women in Early Modern Europe 1500-1700*, Longman, Harlow 2007.

Fantazzi, Charles, «Introduction: Prelude to the Other Voice in Vives», στο Juan Luis Vives, *The Education of a Christian Woman. A Sixteenth Century Manual*, Charles Fantazzi (επιμ. και μτφρ.), The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2000.

Fenlon, Iain, *Music and Culture in Late Renaissance Italy*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2002.

Ferguson, Margaret W., «Renaissance concepts of the 'woman writer'», στο Helen Wilcox (επιμ.), *Women and Literature in Britain, 1500-1700,* Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1998, σ. 143-168.

Ferrari, Stefano, Romagnani, Gian Paolo (επιμ.), *Carlantonio Pilati. Un intelletuale trentino nell' Europa dei lumi,* Università degli studi di Verona, FrancoAngeli, Μιλάνο 2005.

Filippini, Nadia Maria, «Donne sulla scena politica: dalle Municipalità del 1797 al Risorgimento», στο *Donne sulla scena pubblica. Società e politica in Veneto tra Sette e Ottocento,* Nadia Maria Filippini (επιμ.), FrancoAngeli, Μιλάνο 2006, σ. 81-137.

Findlen, Paula, «Calculations of faith: mathematics, philosophy, and sanctity in 18th-century Italy», Historia Mathematica, 38 (2011), σ. 248-91.

Findlen, Paula, «Founding a Scientific Academy: Gender, Patronage and Knowledge in Early Eighteenth-Century Milan», *Republic of Letters: A Journal for the Study of Knowledge, Politics and Arts*, 1 (Μάϊος 2009), σ. 1-43.

Findlen, Paula, «Introduction: Gender and Culture in Eighteenth-Century Italy», στο Paula Findlen, Wendy Wassyng Roworth, Catherine M. Sama (επιμ.) *Italy's Eighteenth Century, Gender and Culture in the Age of the Grand Tour,* Paul, Stanford University Press, Καλιφόρνια 2009, σ. 1-34.

Findlen, Paula, «The Pope and the English Woman: Benedict XIV, Jane Squire, the Bologna Academy, and the Problem of Longitude», στο Rebecca Messbarger,

Christopher M.S. Johns, Philip Gavitt (επιμ.), *Benedict XIV and the Enlightenment: Art, Science, and Spirituality*, στη σειρά: Toronto Italian Studies, University of Toronto Press, Τορόντο 2016, σ. 40-73.

Findlen, Paula, «Translating the New Science: Women and the Circulation of Knowledge in Enlightenment Italy», *Configuration* 3, 2 (1995), σ. 167-206.

Finotti, Irene, Femme et bilinguisme: La Institutione di una fanciulla *nata nobilmente. L' institution d'une fille de noble maison*, (Anvers, 1555), *Voix Féminines. Ève et les langues dans l' Europe moderne*, 47-48, 2012, σ. 281-298.

Finucci, Valeria, «Bigolina and Italian Prose Fiction in the Renaissance», στο Giulia Bigolina *Urania. A Romance, Valeria Finucci (επιμ. και μτφρ.)*, στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2005, σ. 1-36.

Finzi, Claudio, «La polemica sulla nobiltà nell' Italia del Quattrocento», *Cuadernos de Filologia Clásica. Estudios Latinos*, 2, (2010), σ. 341-380.

Fleischer, Manfred P., «Are Women Human? The Debate of 1595 between Valens Acidalius and Simon Gediccus», *The Sixteenth Century Journal*, 12, 2 (Καλοκαίρι 1981), σ. 107-120.

Foxhall, Lin, Neher, Gabriele, «Gender and the City before Modernity: Introduction», στο *Gender and the City before Modernity*, Lin Foxhall και Gabriele Neher (επιμ.), Wiley-Blackwell, Sussex 2013, σ. 491-509.

Franchini, Silvia, Puzzuoli, Paola (επιμ.), *Gli istituti femminili di educazione e di isturzione (1861-1910),* Mura, Ρώμη 2005.

Frize, Monique, *Laura Bassi and Science in 18th Century Europe, The Extraordinary Life and Role of Italy's Pioneering Female Professor,* Springer, Χαϊδελβέργη 2013.

Gaballo, Graziella, «Donne a scuola. L' istituzione femminile nell' Italia post-unitaria», *Guaderno di storia contemporanea*, 60 (2016), σ. 115-140.

Gabriel, Astrik L., «The Educational Ideas of Christine de Pisan», *Journal of History of Ideas*, 16, 1 (Ιανουάριος 1955), σ. 3-21.

Garin, Eugenio, *L' education de l' homme modern. La pédagogie de la Renaissance 1400-1600*, μετάφρ. από τα ιταλικά Jacqueline Humbert, πρόλογος Philippe Ariès, Fayard, Παρίσι 1968.

Garlati, Loredana, «La famiglia tra passato e presente» στο Salvatore Patti, Maria Giovanna Cureddu, *Diritto della familglia*, Giuffrè, Μιλάνο 2011, σ. 1-4.

Gasbarra, Shane, «'Lingua quo vadis?' Language and Community in Erasmus's Lingua», *Proquest*, (Ιανουάριος 1991), σ. 343-353.

Gay, Peter, «Rhetoric and Politics in the French Revolution», *The American Historical Review*, 66, 3 (Απρίλιος 1961), σ. 664-676.

Genette, Gérard, *Seuils*, Éditions du Seuil, Παρίσι 1987.

Gentile, Giovani, *Storia della filosofia italiana*, Eugenio Garin (επιμ.), τ. 2, Sansoni Editore, Φλωρεντία 1969.

Giallongo, Angela, «The educational thought of Christine de Pizan. Body, gender and sport», *History of Education & Children's Literature*, IV, 1 (2009), σ. 31-40.

Gibson, Joan, «Educating for Silence: Renaissance Women and the Language Arts», *Hypatia*, The History of Women in Philosophy, 4, 1 (Άνοιξη 1989), σ. 9-27.

Gibson, Mary, «Italy. Women's Movement (1860-1914)», στο Helen Tierney (επιμ.), *Women's Studies Encyclopedia, G-P*, Greenwood Press, Westport 1999, σ. 763-765.

Gill, Katherine, «Open Monasteries for Women in Late Medieval and Early Modern Italy: Two Roman Examples», στο Craig Monson και Ann Arbor (επιμ.), *The Crannied Wall: Women, Religion and the Arts in Early Modern Europe*, The University of Michigan Press, Μίσιγκαν 1992, σ. 15-47.

Gill, Natasha, *Educational Philosophy in the French Enlightenment. From Nature to Second Nature*, Ashgate, Surrey 2010.

Giuli Paola, «Prospero Lambertini and the Accademia degli Arcadi (1694-1708)», στο Rebecca Messbarger, Christopher M.S. Johns και Philip Gavitt (επιμ.), Benedict XIV and the Enlightenment: Art, Science, and Spirituality, στη σειρά: Toronto Italian Studies, University of Toronto Press, Τορόντο 2016, σ. 315-340.

Glykofrydi-Leontsini, A., «David Hume on National Characters and National Self», *Philosophia*, 44 (2014), σ. 311-328.

Goodman, Dena, «Enlightenment Salons: The Convergence of Female and Philosophic Ambitions», *Eighteenth-Century Studies*, Special Issue: The French Revolution in Culture, 22, 3 (Άνοιξη 1989), σ. 329-350.

Goodman, Joyce, Martin, Jane, «Editorial: History of Education-defining a field», *History of Education. Journal of the History of Education Society*, 33, 1 (Ιανουάριος, 2004), σ. 1-10.

Goodman, Dena, «L' Ortografe des Dames: Gender and Language in the Old Regime», στο Sarah Knott και Barbara Taylor, *Women, Gender and Enlightenment*, Palgrave McMillan, Basingstoke 2005, σ. 195-223.

Grab, Alexander, «From the French Revolution to Napoleon», στο John A. Davis, *Italy in the Nineteenth Century 1796-1900*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, σ. 25-50.

Grafton, A. T., Jardine, L., «Humanism and the School of Guarino: A Problem of Evaluation», *Past & Present*, 96 (Αύγουστος 1982), σ. 51-80.

Grafton, Anthony και Siraisi, Nancy, «Between the Election and My Hopes: Girolamo Cardano and Medical Astrology», στο William R. Newman και Anthony Grafton (επιμ.), *Secrets of Nature. Astrology and Alchemy in Early Modern Europe*, The MIT Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, Λονδίνο 2001, σ. 69-132.

Grafton, Anthony, Jardin, Luisa, *From Humanism to the Humanities. Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth- Century Europe*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ και Μασαχουσέτη 1986.

Graziosi, Elisabetta, «Revisiting Arcadia. Women and Academies in Eighteenth-Century Italy», στο Rebecca Messbarger, Christopher M.S. Johns, Philip Gavitt (επιμ.), *Italy's Eighteenth Century. Gender and Culture in the Age of the Grand Tour*, σ. 103-124.

Green, Karen, *A History of the Political Thought in Europe, 1700-1800*, Cambridge University Press, Κέιμπτριζ 2014.

Greenblatt, Stephen, *Renaissance Self-Fashioning. From More to Shakespeare*, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 1980.

Grendler, Paul F., «The Schools of Christian Doctrine in Sixteenth-Century Italy», *Church History*, 53 (Ιανουάριος 1984), σ. 319-331.

Grendler, Paul F., *Schooling in Renaissance Italy, Literacy and Learning, 1300-1600*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1989.

Groag Bell, Susan, «Christine de Pizan (1364-1430): Humanism and the Problem of a Studious Woman», *Feminist Studies*, (Άνοιξη 1976), 3.

Guerci, Luciano, *La discussione sulla donna nell' Italia del Settecento*. *Aspetti e problemi,* Tirrenia, Τορίνο 1988.

Guerci, Luciano, «Les Catéchismes réplubicains en Italie (1796-1799)», *La Révolution française. Cahiers de l' Institut d'histoire de la Révolution française* (2009), σ. 1-16.

Gunther-Canada, Wendy, «Jean-Jacques Rousseau and Mary Wollstonecraft on the Sexual Politics of Republican Motherhood», *Southeastern Political Review*, 27, 3 (Σεπτέμβριος 1999), σ. 469-490.

Guolhaumou, Jacques, Lapied, Martine, «Women's Political Action during the French Revolution», στο Christine Fauré (επιμ.), *Political and Historical Encyclopedia of Women*, Routledge, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 2005, σ. 105-132.

Hacke, Daniela, *Women, Sex and Marriage in Early Modern Venice*, Routledge, Aldershot 2000.

Haraguchi, Jennifer, *Educating Rich and Poor Girls in Seventeenth-Century Florence: Eleonora Ramirez di Moltalvo, her Lay Conservatories and Writings,* Διδακτορική Διατριβή, Department of Romance Languages and Literatures, Πανεπιστήμιο του Σικάγο, Σικάγο 2010.

Hardwick, Julie, «Did Gender Have a Renaissance? Exclusions and Traditions in Early Modern Western Europe», στο Teresa A. Meade,Merry E. Wiesner-Hanks, *A Companion to Gender History, Blackwell Publishing,* Malden 2004, σ. 343-357.

Harth, Erica, *Cartesian Women*. *Versions and Subversions of Rational Discourse in the Old Regime,* Cornell University Press, Ithaka και Λονδίνο 1992.

Heilbron, John L., *Galileo*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2012.

Hendricks, Margo, Parker, Patricia (επιμ.), *Women, 'Race,' and Writing in the Early Modern Period,* Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1994.

Herzig, Tamar, «'For the Salvation of This Girl's Soul': Nuns as Converters of Jews in Early Modern Italy», *Religions*, 8, 252 (2017), σ. 1-12.

Hobbins, Danile, «The Council of Basel and Distribution Patterns of the Works of Jean Gerson», στο Michael Van Dussen και Pavel Soukup (επιμ.), *Religious Controversy in Europe, 1378-1536, Textual Transmission and Networks of Readership*, Brepols, Turnhout 2013, σ. 137-170.

Hodkinson, Stephen, «Five words that shook the world: Plutarch, Lykourgos 16 and Appropriations of Spartan Communal Property Ownership in Eighteenth-century France», στο Nikos Birgalias, Kostas Buraselis, Paul Cartledge, (επιμ.), *The Contribution of Ancient Sparta to Political Thought and Practice*, Alexandria Publications, Αθήνα 2007, σ. 417-432.

Horodowich, Elizabeth, *Language and Statecraft in Early Modern Venice*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2008.

Houston, Rab, «Custom in Context: Medieval and Early Modern Scotland and England», *Past & Present*, 211 (Μάιος 2011), σ. 35-76.

Hufton, Olwen H., *Women and the Limits of Citizenship in the French Revolution*, University of Toronto Press, Torronto, Buffalo, Λονδίνο 1992.

Hundert, E. J., «The European Enlightenment and the History of the Self», στο Roy Porter (επιμ.), *Rewriting the Self. Histories from the Renaissance to the Present*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2002, σ. 72-83.

Israel, Jonathan, *Radical Enlightenment, Philosophy and the Making of Modern Thinking 1650-1750*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2002.

Jacques, Gleyse, Bui-Xuân, Gilles, Pigeassou, Charles, Léséleuc, Eric De, «L' education physique de Jacques Ballxserd: un discours «modern»?», *Avante*, 7, 2 (2001), σ. 51-65.

Jeroen, Stephanie, «Parenting in the Palazzo: Images and Artifacts of Children in the Italian Renaissance Home», στο Erin J. Campell, Stephanie R. Miller και Elizabeth Callor Consavari (επιμ.), *The Early Modern Italian Interion, 1400-1700. Objects, Spaces, Domesticities*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2016, σ. 67-88.

Johns, Christopher M. S., «Gender and Genre in the Religious Art of the Catholic Enlightenment», στο Paula Findlen, Wendy Wassyng Roworth, Catherine M. Sama (επιμ.), *Italy's Eighteenth Century, Gender and Culture in the Age of the Grand Tour,* Stanford University Press, Καλιφόρνια 2009, σ. 331-346.

Jones, Pamela M., *Federico Borromeo e l'Ambrosiana. Arte e Riforma Cattolica nel XVII secolo a Milano*, Vita e Pensiero, Μιλάνο 1997.

Jones, Verina, «The Other Voice of Eleonora Fonseca Pimentel», στο Eleonora Fonseca Pimentel, *From Arcadia to Revolution: The Neapolitan Monitor and Other Writings*, Verina Jones (επιμ. και μτφρ.), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe: The Toronto Series, 67, Iter Press, Τορόντο 2019, σ. 1-92.

Jordan, Constance, *Renaissance Feminism. Literary Texts and Political Models*, Cornell University Press, Ithaca και Λονδίνο 1990.

Jourdan, Annie, *Nouvelle histoire de la Révolution*, Flammarion, Παρίσι 2018.

Juan Luis Vives, *The Education of a Christian Woman. A Sixteenth Century Manual*, Charles Fantazzi (επιμ. και μτφρ.), The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2000.

Kale, Steve «Women, Salons and Sociability as Constitutional Problems in the Political Writing of Madame de Staël», *Historical Reflection/Réflexions Historiques*, 32, 2 (Καλοκαίρι, 2006), σ. 309-338.

Kale, Steve «Women's Intellectual Agency in the History of Eighteenth and Nineteenth-Century French Salons», στο Lisa Curtis-Wendlandt, Paul Gibbard και Caren Green (επιμ.), *Political Ideas of Enlightenment Women. Virtue and Citizenship*, Ashgate, Λονδίνο 2013, σ. 123-140.

Kallendorf, Graig W., (επιμ. και μτφρ.), *Humanist Educational Treatises*, The i Tatti Renaissance Library, Harvard University Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, Λονδίνο, 2002.

Kelly, Gary, *Revolutionary Feminism: The Mind and Career of Mary Wollstonecraft*, Palgrave McMillan, Νέα Υόρκη 1992.

Kelly, Joan, «Early Feminist Theory and the Querelle des femmes, 1400-1789», *Signs*, 8, 1 (Φθινόπωρο 1982), σ. 4-28.

Kelly-Gadol, Joan, «Did Women Have a Renaissance?» στο Renate Bridenhal, Claudia Koonz (επιμ.), *Becoming Visible: Women in European History*, Houghton Mifflin, Βοστώνη 1977, σ. 174-201.

Kelso, Ruth, *Doctrine for the Lady of the Renaissance*, University of Illinois Press, Urbana και Σικάγο 1956.

Kennedy, Theresa, «From mauvaise mère: The making of Republican mothers in women's pedagogical theater», *Dalhousie French Studies*, 102 (Καλοκαίρι 2014), σ. 81-90.

Kenneth Clarton, *Women, Religion and Education in Early Modern England*, Routledge, Λονδίνο 1999.

Kenny, Neil, *The Uses of Curiosity in Early Modern France and Germany*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2004.

King, Margaret L, «A Return to the Ancient World?», στο Hamish Scott (επιμ.), *The Oxford Handbook of Early Modern European History, 1350-1750*, τ. II, Cultures & Power, Oxford University Press, Οξφόρδη 2015, σ. 4-29.

King, Margaret L., «The School of Infancy: The Emergence of Mother as Teacher in Early Modern Times», στο Konrad Eisenbichler και Nicolas Terpstra (επιμ.), *The Renaissance in the Streets, Schools, and Studies. Essays in Honour of Paul F. Grendler*, Centre for Reformation and Renaissance Studies, Τορόντο 2008, σ. 41-85.

King, Margaret L., *Women of the Renaissance*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1991.

King, Margaret L., Rabil Jr., Albert, «The Other Voice in Early Modern Europe: Introduction to the Series», στο Lucrezia Marinella, *The Nobility and Excellence of Women and the Defects and Vices of Men*, Anne Dunbill (επιμ. και μτφρ.) και Letizia Panizza (εισαγ.), Σικάγο και Λονδίνο, 1999, σ. xv-xvi.

King, Margaret L., Rabil, Albert Jr., «The Other Voice in Early Modern Europe: Introduction to the Series», στο Christine de Pizan, *The Book of the City of Ladies*, Rosalind Brown-Grant (επιμ.), Λονδίνο, 1999, σ. ix-xxviii.

King, Margaret L., Rabil, Albert, *Her Immaculate Hand, Selected Works by and about the Women Humanists of Quatrocento Italy*, Pegasus Press, Asheville 2000.

Kleinhenz, Christopher, (επιμ.), Barker, John W., Geiger, Gail, Lansing, Richard (βοηθοί επιμ.), *Medieval Italy. An Encyclopedia*, 1, A-K, Routledge, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 2004, σ. 573-4.

Knott, Sarah, Taylor, Barbara, *Women, Gender and Enlightenment*, Palgrave McMillan, Basingstoke 2005.

Kolsky, S., *The Ghost of Boccaccio. Writings on Famous Women in Renaissance Italy*, Late Medieval and Early Modern Studies, 7, Brepols, Turnhout 2005.

Krueger, Roberta L., «Introduction: Teach Your Children Well: Medieval Conduct Guides for Youths», στο Mark D. Johnston (επιμ.), *Medieval Conduct Literature. An Anthology of Vernacular Guides to Behaviour for Youths, with English Translations*, The Medieval Academy of America, University of Toronto Press, Τορόντο 2009.

Langer, Ullrich, *Lyric in the Renaissance. From Petrarch to Montaigne*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2015.

Laqua-O'Donnell, Simone *Women and the Counter-Reformation in Early Modern Münster*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2014.

Laqueur, Thomas, *Κατασκευάζοντας το φύλο. Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόιντ*, Πελαγία Μαρκέτου (μτφρ.), Κώστας Γιαννακόπουλος (πρόλ.), Πολύτροπον, Αθήνα 2003.

Laven, Mary, *The Virgins of Venice. Enclosed Lives and Broken Vows in the Renaissance Convent*, Penguin, Λονδίνο 2003.

Lazar, Lance Gabriel, «Teaching Women's Devotion in Medieval and Early Modern Italy», στο Margaret L. King και Albert Rabil Jr., *Teaching the Other Voices. Women and Religion in Early Modern Europe*, The University of Chicago Press, Σικάγο 2007.

Lee, Natassa, «Sex in Translation: Antoine-Léonard Thomas's Essai sur les femmes and the Enlightenment Debate on Women», *Eighteenth-Century Studies*, 47, 4 (Καλοκαίρι 2014), σ. 389-405.

Lehner, Ulrich L., «The Many Faces of the Catholic Enlightenment», στο Ulrich L. Lehner και Michael Printy (επιμ.), *A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe*, Brill, Λέιντεν και Βοστώνη 2010, σ. 1-62.

Lehner, Ulrich L., «What is 'Catholic Enlightenment'?», *History Compass*, 8, 2 (2010), σ. 166-178.

Lehner, Ulrich L., *The Catholic Enlightenment. The Forgotten History of a Global Movement*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2016.

Leontsini, Maria-Konstantina, «Women, Family and State in Early Modern Venice: Arcangela Tarabotti's Perceptions of Violence», στο Antonios Ampoutis, Marios Dimitriadis, Sakis Dimitriadis, Theodora Konstantellou, Maria Mamali, Vangelis Sarafis, (επιμ.), *Violence and Politics: Ideologies, Identities, Representations*, Cambridge Scholars Publishing, Κέιμπριτζ 2018, σ. 313-45.

Leso, E., *Lingua e rivoluzione. Ricerche sul vocabolario politico italiano del triennio rivoluzionario 1796-1799*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 1991.

Letizia Panizza, «Introduction to the translation», στο Lucrezia Marinella, *The Nobility and Excellence of Women and the Defects and Vices of Men*, Anne Dunbill (επιμ. και μτφρ.), Letizia Panizza (εισαγ.), The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 1999, σ. 1-34.

Liddell, H., Scott, R., Κωνσταντινίδου, Α., *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, τ. Β΄, Ελληνικά Γράμματα, Αθήναι 1907, σ. 577-79.

Lirosi, Alessia, *I monesteri femminili a Roma nell' età della Controriforma: insediamenti urbani e reti di potere (secc. XVI-XVII)*, (Dottorato di ricerca in Società, politica e cultura dal medioevo all' età contemporanea XXIII ciclo), Διδακτορική Διατριβή, Università di Roma-La Sapienza, Ρώμη 2010.

Litchfield, R. Burr, «The social world: cohesion, conflict and the city», στο John Marino (επιμ.), *Early Modern Italy, 1550-1796*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2002, σ. 87-103.

Lubrich, Naomi, «The Little White Dress: Politics and Polyvalence in Revolutionary France, Fashion Theory», *The Journal of Dress, Body and Culture*, 20, 3 (2016), σ. 273-296.

Lucioli, Francesco, «*Institutiones* for Christiana Women in the Fifteenth and Sixteenth Centuries», στο Agostino Valier, *Instituzione d'ogni stato lodevole delle donne cristiane and Ricordi di Monsignor Agostino Valier Vescono di Verona lasciati alle monache nella sua visitazione fatta l' anno del santissimo Giubileo 1575*, Francesco Lucioli (επιμ.), MHRA Critican Texts, τ. 43, Modern Humanities Association, Κέιμπριτζ 2015, σ. 1-41.

López, José Vicente Salido, «La literatura doctirnal y devocional en las escuelas del barroco español. El *memento mori* como materia escolar», *Hist. educ*, 34 (2015), σ. 221-243.

Magnanini, Suzanne, «Una selva luminosa: The Second Day of Moderata Fonte's Il Merito delle donne», *Modern Philology: A Journal Devoted to Research in Medieval and Modern Literature*, 101, 2 (2003), σ. 278-296.

Mallett, Michael, Shaw, Christine, *The Italian Wars, 1494-1559. War, State and Society in Early Modern Europe*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2012.

Malpezzi Price, Paola, *Moderata Fonte: Women and Life in Sixteenth-Century Venice*, Rosemont Publishing, Μασαχουσέτη 2003.

Malpezzi Price, Paola, Ristaino, Christina, «Lucrezia Marinella and the '*Querelle des Femmes'* in Seventeenth-Century Italy», Associated University Presses, Cranbury 2010.

Manes, Yeal, *Motherhood and Patriarchal Masculinities in Sixteenth-Century Italian Comedy*, Routeledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2016.

Markovits, Francine, «Utility», στο Michel Delon (επιμ.), *Encyclopedia of the Enlightenment*, I, A-L, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2013, σ. 1385-1391.

Marrone, Gaetana (γεν. επιμ.), Puppa, Paolo, Somigli, Luca (επιμ.), *Encyclopedia of Italian Literary Studies*, 1, A-J, Routledge, Νέα Υόρκη and Λονδίνο, 2007.

Mazzotti, Massimo, «Maria Gaetana Agnesi: Mathematics and the Making of the Catholic Enlightenment», *Isis*, 98, 4 (Δεκέμβριος 2001), σ. 657-683.

Mazzotti, Massimo, «Newton for ladies: gentility, gender and radical culture», *British Society for the History of Science (BJHS)*, 37, 2 (Ιούνιος 2004), σ. 119-146.

Mazzotti, Massimo, *The World of Maria Gaetana Agnesi, Mathematician of God*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2007.

McClellan, James E., «Learned Societies», στο Alan Charles Kors (επιμ.), *Encyclopedia of the Enlightenment*, τ. 2, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003, σ. 371-377.

McMahon, Darrin M., «What is Counter-Enlightenment?», *International Journal for History, Culture and Modernity*, 5, 1 (2017), σ. 33-46.

McWebb, Christine, «Heresy and Debate: Reading the 'Roman de la Rose'», *Aevum*, 77, 3 (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 2003), σ. 545-556.

Messbarger, Rebecca, «Reforming the Female Class: 'Il Caffè's Defense of Women'», *Eighteenth-Century Studies*, Constructions of Femininity, 32, 3 (Άνοιξη 1999), σ. 355-369.

Messbarger, Rebecca, *The Century of Women. Representations of Women in Eighteenth-Century Italian Public Discourse*, University of Toronto Press, Τορόντο 2002.

Messbarger, Rebecca, «The Italian Enlightenment Reform of the Querelle des Femmes», στο Maria Gaetana Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, Rebecca Messbarger, Paula Findlen (επιμ. και μτφρ.), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, Chicago University Press, Σικάγο 2005, σ. 1-22.

Messbarger, Rebecca, «Translator's Introduction», στο Maria Gaetana Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, Rebecca Messbarger, Paula Findlen (επιμ. και μτφρ.), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, Chicago University Press, Σικάγο 2005, σ. 102-107.

Messbarger, Rebecca, «Translator's Introduction», στο Maria Gaetana Agnesi et alia, *The Contest for Knowledge*, Rebecca Messbarger, Paula Findlen (επιμ. και μτφρ.), στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, Chicago University Press, Σικάγο 2005, σ. 140-146.

Michalove, Sharon D., «Equal Opportunity? The Education of Aristocratic Women 1450-1540», στο Barbara J. Whitehead (επιμ.), *Women's Education in Early Modern Europe: A history 1500-1800*, Garland Publishing, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1999, σ. 47-74.

Milligan, Gerry, *Women, Gender and War in Italian Renaissance Literature*, University of Toronto Press, Τορόντο 2018.

Mirandola, Giovanni-Pico della, *Λόγος περί της αξιοπρέπειας του ανθρώπου*, Φραγκίσκη Αμπατζόγλου (μτφρ.), Άγρα, Αθήνα 2014.

Miscali, Monica, «Zitelle e zitellacce. Prejudices and scorn in the perception of widows and single women in Italy in the 19th century», *Revista de historiografia*, 26 (2017), σ. 149-165.

Monson, Craig A., *Nuns Behaving Badly. Tales of Music, Magic, Art, and Arson in the Convents of Italy*, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2010.

Monson, Craig, «'Disembodied Voices': Music in the Nunneries of Bologna in the Midst of the Counter Reformation», στο Craig Monson, Anna Arbor (επιμ.), *The Crannied Wall: Women, Religion and the Arts in Early Modern Europe*, The University of Michigan Press, Μίσιγκαν 1992, σ. 191-209.

Moran, Mary Catherine, «*L'Essai sur les femmes/Essay on Women*: An Eighteenth-Century» Transatlantic Journey, *History Workshop Journal*, 59 (Άνοιξη 2005), σ. 17-32.

Moran, Megan, «Motherhood and the Politics of Family Decisions in Early Modern Italy», *Journal of Family History*, 40, 3 (2015), σ. 351-72.

Muir, Edward, *The Culture Wars of the Late Renaissance, Skeptics, libertines, and opera*, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη και Λονδίνο 2007.

Mullan, John, *Anonymity: A Secret History of English Literature*, Faber and Faber, Λονδίνο 2007.

Muraoka, Anne H., *The Path of Humility. Caravaggio and Carlo Borromeo*, Renaissance and Baroque Studies and Texts, 34, Peter Lang, Νέα Υόρκη 2015.

Niccoli, Ottavia, «Creanza e disciplina: buone maniere per i fanciulli nell' Italia della controriforma», στο Paolo Prodi, Carla Penuti (επιμ.), *Disciplina dell' anima, disciplina del corpo e disciplina della società tra medioevo ed età moderna*, *Annali dell' Istituto italo-germanico*, 40, Società editrice il Mulino, Μπολόνια 1994, σ. 929-965.

Nissen, Christopher K., «Subjects, Objects, Authors: The Portraiture of Women in Giulia Bigolina's Urania», *Italian Culture*, 18, 2 (2000), σ. 15-31.

Nissen, Christopher, *Kissing the Wild Woman: Concepts of Art, Beauty, and the Italian Prose Romance in Giulia's Bigolina's Urania*, University of Toronto Press, Τορόντο 2011.

Norman P. Tanner S.J. (επιμ.), *Decrees of the Ecumenical Councils*, τ. 2, Sheed & Ward και Georgetown University Press, Ουάσιγκτον 1990.

Nuovo, Angela, Coppens, Christian, *I Giolito e la stampa nell' Italia del XVI secolo*, Librairie Droz S.A., Γενεύη 2005.

O'Malley, John W., «I primi Gesuiti», *Vita e pensiero*, Μιλάνο 1999.

O'Malley, John W., *The Jesuits. A History from Ignatius to the Present,* Rownman και Littlefield, Λονδίνο 2014.

Offen, Karen, *European Feminisms 1700-1950*, Stanford University Press, Stanford 2000.

Offen, Karen, «How (and Why) the Analogy of Marriage with Slavery Provided the Springboard for Women's Rights Demands in France, 1640-1848», στο Kathryn Kish Sklar, James Brewer Stewart (επιμ.), *Women's Rights and Transatlantic Antislavery in the Era of Emancipation*, Yale University Press, New Haven και Λονδίνο 2007, σ. 57-81.

Offen, Karen, *The Woman Question in France 1400-1870,* Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2017.

Osborn, Peggy, «The 'Discourse': Context and Historical Background», στο Annibal Guasco, *Discourse to Lady Lavinia His Daughter, Concerning the Manner in Which She Should Conduct Herself When Going to Court as Lady-in-Waiting to the Most Serene Infanta Lady Caterina, Duchess of Savoy*, Peggy Osborn (επιμ., μτφρ. και εισαγ.), The University of Chicago Press, Σικάγο 2003, σ. 9-12. Alexandra Coller, *Women, Rhetoric, and Drama in Early Modern Italy*, Routledge, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 2017, σ. 1-39.

Pabel, Hilmar M., «Praise and Blame: Peter Canisius's Ambivalent Assessment of Erasmus», στο Karl A.E. Enenkel, (επιμ.), *The Reception of Erasmus in the Early Modern Period*, Brill, Λέιντεν 2013, σ. 129-162.

Passerin, Ettore, «Giansenisti e illuministi», στο Mario Fubini (επιμ.), *La cultura illuministica in Italia,* Radio Italiana, Τορίνο 1957, σ. 189-207.

Patriarca, Silvana, *Italianità. La costruzione del carattere nazionale*, Sandro Liberatore (μτφρ.), Laterza, Μπάρι 2011.

Patrizi, Elisabetta, *Silvio Antoniano. Un umanista ed educatore nell' età del Rinnovamento cattolico (1540-1603),* Eum edizioni università di Macerata, Macerata 2010.

Patrizi, Elisabetta, «Tridentine Renewal and spiritual education of women in the experience of female monasticism. The case of Verona in the sixteenth century», *Historia y Memoria de la Educación*, 4 (2016), σ. 19-48.

Peters, Michael A., «The Enlightenment and its critics», *Educational Philosophy and Theory*, 51, 9 (2018), σ. 886-894.

Pirotti, Umberto, «Aristotelian Philosophy and the Popularization of Learning: Benedetto Varchi and Renaissance Aristotelianism», στο E. Cochrane (επιμ.), *The Late Italian Renaissance, 1525-1630*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 1970, σ. 168-208.

Piseri, Mario, «Dalla virtù al buon comportamento. Le prime esperienze di istruzione pubblica e laica nell' età delle riforme teresiano-giuseppine: con qualche esempio della Brescia Veneziana», *Quaderni di Intercultura*, IX (2017), σ. 97-110.

Plastina, Sandra, «Mythological Epic and Chivalric Fiction in Moderata Fonte's and Lucrezia Marinella's Poems», *Análisis. Revista de investigación filosófica*, 4, 2 (2017), σ. 277-285.

Pollard, John, *Catholicism in Modern Italy. Religion, Society and Politics since 1861*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2008.

Pomata, Giana, «Family and Gender», στο John Marino (επιμ.), *Early Modern Italy, 1550-1796*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2002, σ. 69-86.

Pomata, Giana, «Was there a *Querelle des Femmes* in early modern medicine?», *Arenal*, 20, 2 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 2013), σ. 313-341.

Price, Roger, *The Church and the State in France, 1789-1870*, Palgrave McMillan, Cham 2017.

Printy, Michael, *Enlightenment and the Creation of German Catholicism*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2009.

Prosperi, Adriano, «Educare gli educatori: il prete come professione intellettuale nell'Italia tridentina», στο *Problèmes de l'histoire de l'education*. Πρακτικά σεμιναρίου που διοργανώθηκε από την École française de Rome και το Πανεπιστήμιο της Ρώμης, La Sapienza, Ιανουάριος 1985, École française de Rome, Ρώμη 1988.

Prudence, Allen, and Salvatore, Filippo, «Lucrezia Marinelli and Woman's Identity in Late Renaissance Italy», *Renaissance and Reformation*, 16, 4 (1992), σ. 5-39.

Pullan, Brian, *Rich and Poor in Renaissance Venice. The Social Institutions of a Catholic State, to 1620,* Basil Blackwell, Οξφόρδη 1971.

Raimondi, Ezio, *Scienza e letteratura*, Einaudi, Τορίνο 1978.

Ray, Meredith K., *Daughters of Alchemy, Women and Scientific Culture in Early Modern Italy*, Harvard University Press, Harvard University Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, Λονδίνο 2015.

Reinburg, Virginia, «'For the Use of Women': Women and Books of Hours», *Early Modern Women: An Interdisciplinary Journal*, 4 (2009), σ. 235-240.

Reinert, Sophus A., «The Sultan's Republic: Jealousy of Trade and Oriental Despotism in Paolo Mattia Doria», στο Gabriele Paquette (επιμ.), *Enlightened Reform in Southern Europe and its Atlantic Colonies c. 1750-1830*, Ashgate, Surrey 2009, σ. 253-270.

Ricaldone, Luisa, «Eighteenth-Century literature», στο Letizia Panizza και Sharon Wood (επιμ.), *A History of Women's Writing in Italy*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2000, σ. 95-106.

Richards, Jennifer, «Health and Intoxication, and Civil Conversation in Renaissance England», *Past and Present Supplement*, 9 (2014), σ. 168-186.

Robertson, John, «Enlightenment, Reform, and Monarchy in Italy», στο Gabriel Paquette (επιμ.), *Enlightened Reform in Southern Europe and its Atlantic Colonies c. 1750-1830*, Ashgate, Surrey 2009, σ. 23-32.

Robin, Diana, «Querelle des Femmes: Renaissance», στο Rinaldina Russell (επιμ.), *The Feminist Encyclopaedia of Italian Literature*, Greenwood Press, Connecticut 1997, σ. 270-273.

Rocco, Patricia, *The Devout Hand. Women, Virtue, and Visual Culture in Early Modern Italy*, McGill-Queen's University Press, Québec 2017.

Rogers, Mary, Tinagli, Paola, (επιμ., μτφρ. και εισαγ.), *Women in Italy, 1350-1650. Ideals and Realities. A Sourcebook*, Manchester University Press, Μάντσεστερ και Νέα Υόρκη 2005.

Romano, Denis, «Gender and the Urban Geography of Renaissance Venice», *Journal of Social History*, 23, 2 (Χειμώνας 1989), σ. 339-353.

Said, Edward D., *Οριενταλισμός*, Φώτης Τερζάκης (μτφρ.), Νεφέλη, Αθήνα 1996.

Rosa, Mario, «The Catholic Aufklärung in Italy», στο Ulrich L. Lehner και Michael Printy (επιμ.), *The Catholic Enlightenment in Europe*, στη σειρά: Brill's Companions to the Christian Tradition. A series of handbooks and reference works on the intellectual and religious life of Europe, 500-1700, τ. 20, Brill, Λέιντεν και Βοστώνη 2010, σ. 215-50.

Ross, Sara Gwyneth, «Her Father's Daughter: Cassandra Fedele, Woman Humanist of the Venetian Republic», στο Anu Korhonen και Kate Lowe (επιμ.), *The Trouble with Ribs: Women, Men and Gender in Early Modern Europe*, COLLeGIUM Studies Across Disciplines in the Humanities and Social Sciences, Ελσίνκι 2007, σ. 204-222.

Ross, Sara Gwyneth, *The Birth of Feminism, Woman as an Intellect in Renaissance Italy and England*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, Λονδίνο 2009.

Rota, Fogelberg, Anti-Protestant Heroic Virtue in Early Modern Rome, στο Stefano Fogrlberg, Andreas Hellerstedt (επιμ.), *Shape Heroic Virtue, Studies in the Art and Politics of Supereminence in Europe and Scandinavia*, Brill, Λέιντεν 2015, σ. 95-130.

Rubarth, Scott, «Competing Constructions of Masculinity in Ancient Greece», *Athens Journal of Humanities and Arts*, 1, 1 (Ιανουάριος 2014), σ. 21-32.

Russel, Rinaldina, *The Feminist Encyclopedia of Italian Literature*, Greenwood Press, Connecticut 1997.

Sama, Catherine M., «Volume Editor's Introduction», στο Elisabetta Caminer Turra, *Selected Writings of an Eighteenth-Century Venetian Woman of Letters*, στη σειρά: The Other Voice in Early Modern Europe, Σικάγο 2003.

Sangalli, Maurizio, «Church, University and Academies: Paolo Beni in Padua, 1599-1623», στο Jane E. Everson, Denis V. Reidy, Lisa Sampson (επιμ.), *The Italian Academies 1525-1700, Networks of Culture, Innovation and Dissent*, Legenda, Modern Humanities Research Association και Routledge, Κέιμπριτζ 2016, σ. 118-131.

Sani, Roberto, «Per una storia dell' educazione familiare nell' età moderna e contemporanea. Itinerari e prospettive di ricerca», στο L. Pati, (επιμ.) *Ricerca pedagogica ed educazione familiare*, Vita & Pensiero, Μιλάνο 2004, σ. 3-42.

Sani, Roberto, «'History of Education & Children's Literature» (*Hecl*), five years on. An ongoing assessment», *History of Education & Children's Literature,* VI, 1 (2011), σ. 19-36.

Sanson, Helena, «Introduction. Teaching and Learning Conduct in Lodovico Dolce's *Dialogo della instituzion delle donne* (1545): An 'Original' Plagiarism?», στο Lodovico Dolce, *Dialogo della instituzion delle donne, secondo li tree stati che cadono nella vita umana* (Gabriel Giolito di Ferrari, Βενετία 1545), Helena Sanson (επιμ.), Modern Humanities Research Association, Κέιμπριτζ 2015, σ. 1-68.

Sanson, Helena, «Widowhood and Conduct in Late Sixteenth-Century Italy: The 'Unusual' Case of *La Vedova del Fusco* (1570)», *The Italianist*, 35, 1 (2015), σ. 1-26.

Schiebinger, Londa, *The Mind Has no Sex? Women in the Origins of Modern Science*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη, Λονδίνο 1989.

Schiebinger, Londa, «The Philosopher's Beard: Women and Gender in Science», στο Roy Porter, *The Cambridge History of Science*, τ. 4, Eighteenth-Century Science, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2003, σ. 184-210.

Schiesari, Juliana, «In Praise of Virtuous Women? For a Genealogy of Gender Morals in Renaissance Italy», *Annali d' Italianistica*, Women's Voices in Italian Literature, 7 (1989), σ. 66-87.

Schmitt, Jean-Claude, *La Raison des gestes dans l'occident médiéval,* Gallimard, Παρίσι 1990.

Schutte, Anne Jacobson, «Introduction», στο Cecilia Ferrazzi, *Autobiography of an Aspiring Saint*, Anne Jacobson Schutte (μεταγρ., μτφρ, και επιμ.), Chicago University Press, Σικάγο 1996, σ. 14-5.

Schutte, Anne Jacobson, «Society and the Sexes in the Venetian Republic», στο Eric R. Dursteler (επιμ.), *A Companion to Venetian History, 1400-1797*, Brill, Λέιντεν 2013, σ. 353-378.

Schwab, Raymond, *La Renaissance orientale*, Payot, Παρίσι 1950.

Scneider, Bernhard, «*Katholische Aufklärung*. Zum Werden und Wert eines Forschungbegriffs», *Revue d' Histoire Ecclésiastique,* 93 (1998), σ. 354-95.

Scribner, Bob, «The image and the Reformation», στο Jim Obelkevich, Lyndal Roper, Raphael Samuel (επιμ.), *Disciplines of Faith. Studies in Religion, Politics and Patriarchy*, History Workshop Series, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο 1987, σ. 539-550.

Shaw, James E., *The Justice of Venice. Authorities and Liberties in the Urban Economy 1550-1700,* British Academy-Oxford University Press, 2006.

Shimizu, Stacey, «The Pattern of Perfect Womanhood», στο Barbara J. Whitehead (επιμ.), *Women's Education in early modern Europe: a history 1500-1800,* σ. 75-100.

Slack, Paul, *From Reformation to Improvement, Public Welfare in Early Modern England,* Clarendon Press, Οξφόρδη 1998.

Slack, Paul, *The Invention of Improvement. Information and Material Progress in Seventeenth-Century England*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2015.

Smarr, Janet Levarie, *Joining the Conversation. Dialogues by Renaissance Women*, University of Michigan, Μίσιγκαν 2005.

Smith, B. «Sexuality», στο Alan Charles Kors (επιμ.), *Encyclopedia of the Enlightenment,* τ. 4, Oxford University Press, Οξφόρδη 2003, σ. 69-75.

Smith, Justin E. H., *Nature, Human Nature, & Human Difference*, Princeton University Press, Princeton και Οξφόρδη 2015.

Smith, Hilda L., «Humanist Education and the Renaissance Concept of Woman», στο: Helen Wilcox, *Women and Literature in Britain, 1500-1700,* Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1998, σ. 9-29.

Smith, Theresa Ann, T*he Emerging Female Citizen. Gender and Enlightenment in Spain,* University of California Press, Berkley, Los Angeles, Λονδίνο 2006.

Soffiato, Ruggiero, *La società di istruzione pubblica e la formazione del consenso nella Venezia Democratica del 1797,* (Tesi di Laurea: Dipartimento di Scienze Storiche, Geografiche e dell' Antichità. Corso di Laurea Magistrale in Scienze Storiche,) Διπλωματική Εργασία, Ακαδ. έτος: 2013-2014.

Sonsowski, Andrej, *L' impedimento matrimoniale del voto perpetuo di castità* (CAN. 1088 C.I.C.), Editrice Pontifica Università Gregoriana, Ρώμη 2007.

Sperling, Jutta Gisela, «The Economics and Politics of Marriage», στο Allyson M. Poska, Jane Couchman, Katherine A. McIVER (επιμ.), *The Ashgate Research Companion to Women and Gender in Early Modern Europe,* Routledge, Νέα Υόρκη 2016, σ. 213-332.

Sperling, Jutta Gisela, *Convents and the Body Politic in Late Renaissance Venice*, University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο, 1999.

Spingarn, J. E., «Introduction», στο Giovanni della Casa, *A Renaissance Courtesy-Book. Galateo of Manners & Behaviours by Giovanni della Casa*, J. E. Spingarn (εισαγ. και επιμ.), Grant Richards, Λονδίνο 1914, σ. ix- xxvii.

Steinbrügge, Lieselotte, *The Moral Sex. Woman's Nature in the French Enlightenment*, Pamela E. Selwyn (μτφρ.), Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1992.

Stevenson, Jane, *Women Latin Poets, Language, Gender, Authority from Antiquity to the Eighteenth Century*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2005.

Stock, Brian, *The implications of literacy. Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Princeton University Press, New Jersey 1983.

Strocchia, Sharon T., «Learning Virtues. Convent Schools and Female Culture in Renaissance Florence», στο Barbara J. Whitehead (επιμ.), *Women's Education in Early Modern Europe, A History, 1500-1800*, Garland Publishing, New York 1999, σ. 3-46.

Strocchia, Sharon, «Knowing Hands: Nuns and the Needle Arts in Renaissance Italy», στο Sheila Barker, Luciano Cinelli (επιμ.), *Artiste nel chiostro. Produzione artistica nei monasteri femminili in età moderna Memorie Domenicane*, Nerbini, 46, Φλωρεντία 2015, σ. 31-52.

Strumia, Elisa, «The Slavery of Women (1797)», στο Tiffany K. Wayne (επιμ.), *Feminist Writings from Ancient Tines to the Modern World, A Global Sourcebook and History*, τ. I, Greenwood, Καλιφόρνια 2011.

Stuurman, Siep, «The Deconstruction of Gender: Seventeenth-Century Feminism and Modern Equality», στο Sarah Knott and Barbara Taylor (επιμ.), *Women and Gender and Enlightenment*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2005, σ. 371-388.

Swann, Julian, «Politics and the state in eighteenth-century Europe», στο T.C.W. Blanning (επιμ.), *The Eighteenth Century Europe 1688-1815*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, σ. 11-51.

Taiz, Lincoln, Taiz, Lee, *Flora unveiled. The Discovery and Denial of Sex in Plants*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2017.

Taylor, Helena, «Ancients, Moderns, Gender: Marie-Jeanne L' Héritier's 'Le Parnasse Reconnoissant, ou, le Triomphe de Madame des-Houlières», *French Studies*, LXXI, I (2016), σ. 15-30.

Terpstra, Nicholas, *Cultures of Charity. Women, Politics and the Reform of the Poor Relief in Renaissance Italy*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ Μασαχουσέτη, Λονδίνο 2013.

Testa, Simone, *Italian Academies and their Networks, 1525-1700. From Local to Global*, Palgrave MacMillan US, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, Νέα Υόρκη 2015.

Todd, Barbara J., «The virtuous widow in Protestant England», στο Sandra Cavallo, Lyndan Warner, *Widowhood in Medieval and Early Modern Europe*, Pearson, Έσεξ 1999, σ. 66-83.

Trouille, Mary, «Sexual/Textual Politics in the Enlightenment: Diderot and D' Epinay Respond to Thomas's Essay on Women», *Journal for Eighteenth-Century Studies*, 19, 1 (Μάρτιος 1996), σ. 1-15.

Tylus, Jane, «Geographies of Charity: Women and the *Vita mista* in Renaissance Italy», *Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 44, 2 (Άνοιξη 2014), σ. 345-372.

Tzounakas, Spyridon, «*Rusticitas* versus *urbanitas* in the literary programmes of Tibullus and Persius», *Mnemosyne*, LXI, 59 (2006), σ. 111-128.

Venturi, Franco, «Church and Reform in Enlightenment Italy: The Sixties of the Eighteenth Century», *The Journal of Modern History*, 48, 2 (Ιούνιος 1976), σ. 215-32.

Venturi, Franco, *Illuministi Italiani*, τ. 3, 5, 7, Ricciardi Editore, Μιλάνο 1962-1965.

Venturi, Franco, *Italy and the Enlightenment*, Longman, Λονδίνο 1972.

Venturi, Franco, *Settecento Riformatore*, Einandi, Τορίνο 1969.

Verina R. Jones, «Journalism, 150-1850», στο Letizia Panizza και Sharon Wood (επιμ.), *A History of Women's Writing in Italy*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2000, σ. 121-134.

Vickers, Brian, *The Man of Feeling*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1987.

Viguerie, Jean de, «Tableau de la théorie pédagogique pendant la première moitié du 18e siècle», *Historical Reflection/ Réflexions Historiques*, (Καλοκαίρι 1980), σ. 55-60.

Viola, Valeria, «Spaces for Domestic Devotion in the Noble Residences of Palermo in the Age of Catholic Reform», στο Maya Corry, Marco Faini, Alessia Meneghin, (επιμ.), *Domestic Devotions in Early Modern Italy*, Brill, Λέιντεν και Βοστώνη 2019, σ. 63-88.

Viroli, Maurizio, *As if God Existed. Religion and Liberty in the History of Italy*, Alberto Jones μτφρ., Princeton University Press, Princeton 2012.

Warner, Lynda, «Before the Law», στο Allyson Poska, Jane Couchman και Katherine McIver, (επιμ.), *The Ashgate Research Companion to Women and Gender in Early Modern Europe*, Ashgate, Farnham, Burlington 2013, σ. 233-56.

Warner, Lyndan, «Widows, widowers and the problem of 'second marriages' in sixteenth-century France», στο Sandra Cavallo, Lyndan Warner, *Widowhood in Medieval and Early Modern England*, σ. 84-107.

Warnick, Barbara, «The old rhetoric vs. the new rhetoric: The quarrel between the ancients and the moderns», *Communication Monographs*, 49, 4 (1982), σ. 263-276.

Weaver, Elissa B. (επιμ.), *Scenes from Italian Convent Life. An Anthology of Convent Theatrical Texts and Contexts*, Longo Editore Ravenna, Ραβέννα 2009.

Weaver, Elissa B., *Convent Theatre in Early Modern Italy. Spiritual Fun and Learning for Women*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2002.

Weber, Alison, «Devout Laywomen in Early Modern World. The Historiographic Challenge», στο Alison Weber, (επιμ.), *Devout Laywomen in Early Modern World*, Routledge, Νέα Υόρκη 2016, σ. 1-28.

Whaley, Leigh, *Women and the Practice of Medical Care in Early Modern Europe, 1400-1800*, Palgrave McMillan, Basingstoke 2011.

White, Carolinne, *Early Christian Latin Poets*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2000.

Whitehead, Barbara J., «Introduction», στο Barbara J. Whitehead (επιμ.), *Women's Education in Early Modern Europe, A History, 1500-1800*, Garland Publishing, Νέα Υόρκη 1999, σ. ix-xi.

Whitehead, Barbara J., (επιμ.), *Women's Education in Early Modern Europe, A History, 1500-1800*, Studies in the History of Education, 7, Garland Reference Library of Social Science, Garland Publishing, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1999.

Wiesner-Hanks, Merry E., *Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη, 1450-1789,* Ξιφαράς, Αθήνα 2008.

Wiesner-Hanks, Merry, «Early Modern Women and the Transnational Turn», *Early Modern Women: An Interdisciplinary Journal*, 7 (2012), σ. 191-202.

Wilbourne, Emily, *Seventeenth-Century Opera and the Sound of the Commedia dell' Arte*, The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2016.

Williams, David, *The Enlightenment*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1999.

Williams, Gareth D., *Pietro Bembo on Etna. The Ascent of a Venetian Humanist.* Oxford University Press, Οξφόρδη 2017.

Wilson, Katharina M., «Introduction», στο Katharina M. Wilson (επιμ.), *Women Writers of the Renaissance and the Reformation*, The University of Georgia Press, Athens και Λονδίνο 1987, σ. ix-xl.

Wim, François, «Vernacular Bible Reading in Late Medieval and Early Modern Europe: The 'Catholic' Position Revisited», *The Catholic Historical Review*, 104, 1 (Χειμώνας 2018), σ. 23-56.

Withers, Charles W. J., *Placing the Enlightenment. Thinking Geographically about the Age of Reason,* The University of Chicago Press, Σικάγο και Λονδίνο 2007.

Withington, Phil, *Society in Early Modern England. The Vernacular Origins of Some Powerful Ideas,* Polity Press, Κέιμπριτζ 2010, σ. 71-101.

Wolfgang, Reinhard, «Disciplinamento sociale, confessionalizzazione, modernizzazione. Un discorso storiografico», στο Paolo Prodi και Carla Penuti (επιμ.), *Disciplina dell' anima, disciplina del corpo e disciplina della società tra medioevo ed età moderna,* Mulino, Μπολόνια 1994, σ. 101-124.

Wootton, David, *Paolo Sarpi, Between Renaissance and Enlightenment*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ, 1983, σ. 45-54.

Zarri, Gabriella, «Le istituzioni dell' educazione femminile», στο Luigi Balsamo (επιμ.), *I secoli moderni. Le istituzioni e il pensiero*, 5, Federazione della Cassa di Risparmio e delle Banche del Monte dell' Emilia Romagna, Μπολόνια 1987.

Zarri, Gabriella, «Disciplina regolare e pratica di consienza: le virtù e i comportamenti sociali in comunità femminili (secc. XVI-XVIII)», στο Paolo Prodi, Carla Penuti

(επιμ.), Disciplina dell' anima, disciplina del corpo e disciplina della società tra medioevo ed età moderna, *Annali dell' Istituto italo-germanico*, 40, Società editrice il Mulino, Μπολόνια 1994, σ. 257-294.

Zarri, Gabriella, «Disciplina tridentina. L' istituzione dell' identità femminile nell' Italia moderna», ανακοίνωση στο «Maschio e femminia li creò». L' elaborazione religiosa delle differenze di genere. Ciclo di lezioni 2003/4, [4 Δεκεμβρίου 2004].

Zarri, Gabriella, *Recinti: donne, clausura e matrimonia nella prima età moderna,* Il Mulino, Μπολόνια, 2000.

Zarri, Gabriella, «The Third Status», στο Anne Jacobson Schutte, Thomas Kuehn και Silvana Seidel Menchi (επιμ.), *Time and Space, Women's Lives in Early Modern Europe*, Truman State University Press, Μίσιγκαν 2001.

Zovatto, Pietro (επιμ.), *Storia della spiritualità italiana*, Città Nuova, Ρώμη 2002.

Βασιλειάδου, Δήμητρα, Γιαννιτσιώτης, Γιάννης, Διαλέτη, Ανδρονίκη, Πλακωτός, Γιώργος, «Ανδρισμοί και ιστορία: η ιστοριογραφία μιας σχέσης», στο Δήμητρα Βασιλειάδου, Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Ανδρονίκη Διαλέτη, Γιώργος Πλακωτός (επιμ.), *Ανδρισμοί. Αναπαραστάσεις, υποκείμενα και πρακτικές από τη μεσαιωνική μέχρι τη σύγχρονη περίοδο*, Gutenberg, Αθήνα 2019, σ. 11-104.

Βαρίκα, Ελένη, *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα 2005.

Γαγανάκης, Κώστας, *Ο πόλεμος των λέξεων. Θρησκευτική διαμάχη και προπαγάνδα στη Γαλλία τον καιρό της νύχτας του Αγίου Βαρθολομαίου*, Νεφέλη, Αθήνα 2003.

Διαλέτη, Ανδρονίκη, «'*Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ονομάσουμε αληθινή τέχνη εκείνη που δεν φαίνεται ότι είναι τέχνη';* Επιτελέσεις του ανδρισμού στο Βιβλίο του Αυλικού του Μπαλτασάρε Καστιλιόνε (1528)», *Τα Ιστορικά/Historica*, 33, 64 (Οκτώβριος 2016), σ. 185-210.

Διαλέτη, Ανδρονίκη, Πλακωτός, Γιώργος, Πούπου, Άννα, *Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας 11ος-18ος αιώνας*, Κάλλιπος, Αθήνα 2016.

Διαλέτη, Ανδρονίκη, «Ο ιππότης, ο ιερέας και ο πατριάρχης: όψεις του ανδρισμού στη μεσαιωνική και πρώιμη νεότερη Ευρώπη», στο *Φύλο στην ιστορία, αποτιμήσεις και παραδείγματα*, Γ. Γκότση, Α. Διαλέτη, Ε. Φουρναράκη (επιμ.), Ασίνη, Αθήνα 2015, σ. 209-234.

Ζώρας, Γεράσιμος, *Φιλολογικά Μελετήματα*, Δόμος, Αθήνα 1993.

Ζώρας, Γεράσιμος, *Ελληνόγλωσσα στιχουργήματα Ιταλών λογιών (ΙΖ΄-ΙΘ΄ αιώνες). Η Ακαδημία Arcadia της Ρώμης και η ελληνική παράδοση*, Δόμος, Αθήνα 1994.

Καρακάση, Κατερίνα, Σπυριδοπούλου, Μαρία, Κοτελίδης, Γιώργος, *Ιστορία και θεωρία των λογοτεχνικών γενών και ειδών*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Κάλιππος, Αθήνα 2015.

Παγκράτης, Γεράσιμος Δ., *Ιστορία της Ιταλίας από τη συνθήκη του Λόντι στην ενοποίηση (1474-1870)*, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, ΕΜΠ, Αθήνα 2015.

Παπαδία-Λάλα, Αναστασία, «Κοινωνική συγκρότηση στις πόλεις», στο Μαλτέζου, Χρύσα (επιστημονική επιμ.), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τ. 1-2, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών & Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα-Βενετία 2010, σ. 105-27.

Πετροπούλου, Κωνσταντίνα, «Το εγχειρίδιο του Καλού Αυλικού και ο Μπαλτασάρε Καστιλιόνε», στο Μπαλτασάρε Καστιλιόνε, *Το εγχειρίδιο του Καλού Αυλικού*, Κωνσταντίνα Πετροπούλου (μτφρ.), Ερατώ, Αθήνα 2010, σ. 9-14..

Ταμπάκη, Άννα, *Ιστορία και θεωρία της μετάφρασης 18ος αιώνας-Ο Διαφωτισμός*, Καλλιγράφος, Αθήνα 2018,

Ηλεκτρονικές πηγές και βάσεις δεδομένων:

Academia edu:

Lorenzo Terzi, «Il metodo normale e il mutuo insegnamento», *Academia edu*, https://www.academia.edu/34233989/Il_metodo_normale_e_il_mutuo_insegnamento [ημερ. εισόδου: 30/10/2019]

Académie française:

Antoine-Léonard Thomas: http://www.academie-francaise.fr/les-immortels/antoine-leonard-thomas [ημερ. εισοδ. 07/09/2017].

Accademia della Crusca, Lessicografia della Grusca in Rete:

Accademia della Crusca, Lessicografia della Grusca in Rete, αναζήτηση με λέξη-κλειδί: «*educazione*», με αποτελέσματα από την 3η εκδ. (1691) και 4η έκδ. (1729-1738) του λεξικού, http://www.lessicografia.it/Controller?E=5316;-1381607964;&c1=350;-7;3;-21159276;212722725;&c2=129;-39;3;40;69;1;130;32;5;40;66;1;129;-39;65;40;69;4;130;1025;5;40;75;13;130;27;3;652660136;1238720506;&qi=&qr=null&num=20&o=105;-44382125;-308820822;&q1=educazione [ημερομ. εισόδου: 26/03/2019].

Accademia della Crusca, Lessicografia della Grusca in Rete, αναζήτηση με λέξη-κλειδί: *«revoluzione»,* 4η έκδ. (1729-1738), σ. 121, http://www.lessicografia.it/Controller?lemma=REVOLUZIONE&rewrite=1 [ημερ. εισόδου: 08/02/2019].

British Library. Database of Italian Academies:

http://www.bl.uk/catalogues/ItalianAcademies/AcademyFullDisplay.aspx?RecordId=021-000001570&searchAssocType= [ημερ. εισόδου: 4 Νοεμβρίου 2017].

http://www.bl.uk/catalogues/ItalianAcademies/AcademyFullDisplay.aspx?RecordId=021-000001570&searchAssocType= [ημερ. εισόδου: 4 Νοεμβρίου 2017].

Cesare Ripa. Allegorie dell' Iconologia di C. Ripa:

http://dinamico2.unibg.it/ripa-iconologia/edizioni.html [ημερ. εισόδου: 23/01/2019].

John Florio, A World of Words, Edward Blount, Λονδίνο 1598:

John Florio, *A World of Words*, Edward Blount, Λονδίνο 1598, λέξη-κλειδί: «*creanza*», https://leme.library.utoronto.ca/search/advanced [ημερ. εισόδου: 31/10/2018].

Lexicon of Early Modern English (LEME):

Lexicon of Early Modern English, αναζήτηση με λέξη-κλειδί: «*culture*», http://leme.library.utoronto.ca/search/results.cfm, [ημερομ. εισόδου: 9 Μαρτίου 2014].

Monitore Napoletano:

Pimentel, Eleonora Fonseca, τ. 3, Σάββατο 9 Φεβρουαρίου 1799. Primidi 21 Pluviose Anno VII della Libertà. I Della Repubblica Napoletana Una, ed indivisibile, στο https://www.monitorenapoletano.it/sito/archivio-1799/febbrajo-1799/5-num-3-9-febbrajo-1799.html [ημερ. εισόδου: 4/07/2019].

Pimentel, Eleonora Fonseca, τ. 12, 12 Μαρτίου 1799, Duodi 22 Ventoso Anno VII della Libertà. I Della Repubblica Napoletana una, ed invivisibile, στο https://www.monitorenapoletano.it/sito/archivio-1799/marzo-1799/15-num-12-12-marzo-1799.html [ημερομ. Εισόδου: 4/07/2019].

Perseus Digital Library:

Aristotle, *Politics* 1.13 [1260a 20], *Perseus Digital Library*, Gregory R. Crane (επιμ.): http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0057%3Abook%3D1%3Asection%3D1260a [ημερ. εισόδου: 12/10/2019].

Regione del Veneto. Il portale della Regione del Veneto Archivi dell'Accademia Galileiana di Scienze Lettere ed Arti in Padova:

https://www.regione.veneto.it/web/cultura/archivi-accademia-galileiana-di-padova, [ημερ. Εισόδου: 13/11/2017].

Tesoro della lingua Italiana delle Origini:

Tesoro della lingua Italiana delle Origini, Pietro G. Beltrami (επιμ.), αναζήτηση με λέξη-κλειδί: *«costume»,* http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/ [ημερομ. εισόδου: 10/10/2019].

The Stanford Encyclopedia of Philosophy:

Nederman, Cary, «Civic Humanism», στο Edward N. Zalta (επιμ.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (Άνοιξη 2019), https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/humanism-civic/ [ημερ. εισόδου: 2/02/2020].

Treccani, Enciclopedia online:

«Dante, Alighièri», στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, *http://www.treccani.it/enciclopedia/dante-alighieri/*, [ημερομ. εισόδου: 4/10/2019].

«Petrarcha, Franceso», στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-petrarca/, [ημερομ. εισόδου: 4/10/2019

«Fiorentino, Remìgio» στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, http://www.treccani.it/enciclopedia/remigio-fiorentino/ [ημερομ. εισόδου: 13/12/2018].

«Tasso, Torquato», στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, http://www.treccani.it/enciclopedia/torquato-tasso/, [ημερομ. εισόδου: 25/09/2018].

«giansenismo», στο *Treccani encyclopedia online*, http://www.treccani.it/enciclopedia/giansenismo/ [ημερ. εισόδου: 30/11/2019].

Treccani: Dizionario Biografico degli Italiani

Cajani, Luigi, «CASTELLO, Castellino da», στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 21 (1978), http://www.treccani.it/enciclopedia/castellino-da-castello_(Dizionario-Biografico)/, είσοδος: [22/07/2018].

Dionisotti, Carlo, «Bembo, Pietro», στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 8 (1966), http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-bembo_(Dizionario-Biografico)/ [ημερομ. εισόδου: 4/10/2019].

Fagioli Vercellone, Guido G., «Grillo Clelia», στο *Dizionaro Biografico degli Italiani*, τ. 59, Istituto della Enciclopedica Italiana (2002), http://www.treccani.it/enciclopedia/clelia-grillo_(Dizionario-Biografico)/ [ημερ. εισόδου: 24/2/2018].

Gregorio, Mario De, «Lombardelli, Orazio», στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 65 (2005), http://www.treccani.it/enciclopedia/orazio-lombardelli_(Dizionario-Biografico)/ [ημερ. εισόδου: 11/12/2018].

Paoli, Maria Pia, «Ramirez di Montalvo, Eleonora», στο D*izionario Biografico degli Italiani*, τ. 86 (2016), http://www.treccani.it/enciclopedia/eleonora-ramirez-montalvo_(Dizionario-Biografico)/ [ημερομ. εισόδου: 30/9/2019].

Pavone, Sabina, Pavone, Francesco, στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 81 (2014), http://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-pavone_(Dizionario-Biografico)/ [ημερ. εισόδου: 2/10/2019].

Rossi, Lauro, «Lattazi, Giuseppe», στο *Dizionario Biografico degli* Italiani, τ. 64 (2005), http://www.treccani.it/enciclopedia/giuseppe-lattanzi_(Dizionario-Biografico)/ [ημερ. εισόδου: 8/8/2019].

Elisa Strumia, «Saxy, Carlotta Ercolina de», στο *Dizionario Biografico degli Italiani*, τ. 91 (2018), http://www.treccani.it/enciclopedia/carlotta-ercolina-de-saxy_(Dizionario-Biografico)/ [ημερομ. εισόδου: 28/06/2019 και 30/10/2019].